'Evidently the doctrine of the Tantras is nothing but a pure Vedantic one .. One of the most striking features of the Tantra is its doctrine of both enjoyment and liberation —*Modern Review*

"Arthur Avalon has by his learned edition of Tantrik Texts in both Sanskrit and English, indeed rendered an eminent service to the cause of Sanskrit literature" —*The Calutta Review.*

'We suspect that 'Arthur Avalon' is one of the learned Pandits of Bengal whose native speech has not been without influence upon his almost impeccable English" —*The Nation* (New York)

"The Catholicity is typical of the whole Tantrik system which is in its aspiration one of the greatest attempts yet made to embrace the whole of God manifested and unmanifested in the adoration, self discipline and knowledge of a single soul...... Mr Avalon in his publications insists upon the greatness of the Tantra and seeks to clear away by a dispassionate statement of the real facts, the cloud of misconceptions which have obscured our view of this profound and powerful system"—*Arya* (Madras)

"The Tantras are obscene, the Tantras are full of indecency, the Tantras are flooded with Adirasa, the Tantras are loathsome, the Tantras are terrible, the Kali of the Non Aryan is the object of worship of the Tantrika Such loud words of condemnation were wont to resound without pause in the mouths of the English educated class *Fifteen annas of the high class Brahmana families of Bengal are Shakta and yet their religious books were being obscured in this fashion.* Having received an English initiation and education they were cutting with their own hand the branch on which they were seated At that moment Arthur Avalon (people say he is Mr Justice Woodroffe) broke their false pride and revealed the greatness of the Tantra and the English educated Babus commenced to rub their eyes" —*Bharatavarsha*

To the Western mind the generic term "Hinduism conveys for the most part the idea of Vedantic philosophy With the religious and ritualistic side of Hinduism the Occident is practically unacquainted In fact till Mr Avalon approached the subject of the Tantra Shāstra hitherto relegated by scholars to the limbo of superstition if nothing worse, the European mind knew nothing of *orthodox Hinduism*" —*Occult Review*

'In these days when we are being flooded by Western Science and Scientific education and even our great living poet Rabindra Nath Tagore seems to have become hypnotised by the false glitter of Western materialism, it is a relief to come across a book of the type we have before us Sir John Woodroffe is one of the very few who has wholeheartedly stood up for Indian Cul... heap
—*Amrita Bazar Patrika*

"The year 1913 will ever remain a memorable date in Indianism, the y... in which we received in one lot a whole library of texts, translations and critical essays on the Tantrik Literature hitherto almost unknown. Our

admiration was mingled with amazement' (Translated from the French). *Bulletin de L' Association Francaise des Amis de L' Orient* (Masson Oursel).

"These books (Tantras) are probably the worst that Hinduism has produced, for they consist in the main of grossly superstitious rites, charms and diagrams and meaningless syllables said to be instinct with supernatural power with here and there horrible filth" —*International Review of Missions* (Dr J N Farquhar of the Y M C A)

'Students of Hinduism will be thankful to Mr Arthur Avalon for this new contribution to the study of Tantrik Philosophy culture —*Hindu Review*

"The general impression about Tantrism of which Mr Avalon is an enthusiastic and fearless exponent has been that it is a degraded form of religion sanctioning immoral practices under its veil . . The author has indirectly shown that taking its philosophical aspect into consideration, it can attain a very high level and compare favourably with, or even excel, the doctrines of Sānkhya or Māyāvāda" —*Quarterly Journal of the Mythic Society*

"Most meritorious productions From what has been said it is clear that *Avalon is right, where he declares that up to now this literature has been too often judged and more often condemned without knowing* it and that the Tantras deserve to become better known than has been the case hitherto" Dr. Winternitz in *Ostasiatische Zeitschrift*

"This is *one of the most important of the Eastern systems* the Indian Shākta Tantra—in which those very obscurities of thought with which European thinkers have long and vainly struggled are developed in full and explained most clearly It is not too much to say that only a little time ago the Tantra was barely known to us or if known at all, prejudiced by its glosses at once so futile and obscene The merit of having restored the Tantra to its proper splendour is due to Arthur Avalon —*Bilychnis Revista Mensile de Studi Religiosi* (Prof J C. Evola)

"One cannot do enough homage to the magnificent series of publications which an English savant under the pseudonym of Arthur Avalon has brought into being—a pleiades of Tantrik works texts and translations. One of the most inaccessible schools of Indian speculation has thus thanks to him, been fruitfully explored" —*Revue Philosophique* (Paris)

"Through me, the Royal Academy of Italy expresses its most heartful thanks to you for your act of generosity which will no doubt both increase our interest for Indian culture and render more strong the cultural intercourse between Italy and India" —President of the Royal Academy of Italy

"Please accept my sincere thanks for this kind gift to be used not only in the [illegible] of our Ethnographical Museum but also in my lectures on Indian [illegible] delivered in the University of Munich" —Dr L Scherman

"Even in these days of Scientific progress, the value of the Agamas can hardly be overestimated" —*Prabuddha Bharata*

"It is to Sir John Woodroffe more than to any other Indianist that we owe the first, in the slightest way adequate, introduction to the extensive Tantrik literature of mediaeval and later Saktism or the cult of Aryo Dravidian Magna Mater to Western readers ... .A subject which has called forth the gravest reprobation from the vast majority of Orientalists but hitherto from a very inadequate knowledge of the literature'—*Occult Review*, (G R S Mead)

"They evidendly went to the study of these uninviting books with an absolutely open mind, and have availed themselves of every help that they could get from genuine Hindu Pandits and Sadhakas in their study and interpretation of these sacred texts These and other volumes in preparation will throw considerable light upon an aspect of Hindu thought and culture which has so long baffled the modern intellect'—*Hindu Review*

'Sir John Woodroffe—that rare thing—an Englishman who is really interested in the doctrines of India and has published numerous works on one aspect of such doctrine which is unknown to the European public" . ... . *Revue de Philosophie* (R Guenon)

'Science is only beginning to discern the great truths discovered in India centuries ago'.—*Malabar Journel*

"To the European reader unacquainted with Tantras it will reveal a new world allogether, so unlike things they have seen, heard or even read —*The Englishman* Calcutta)

'It is an astonishing fact in the History of Indianism—the opening up by one man alone of a Literature the most unknown and misunderstood baffling above all by its strange technicalities'—*Le Message* (Paris)

'The appearance of Arthur Avalon as an expounder and defender of the Tant as is a momentous event in the history of Sanskrit Research"—*Prabuddha Bharata*

"A distinct and abiding service has been rendered to the people of India by the publication of these Tantrik Texts The popular wrong notion about Tantra will be removed by a study of these Volumes"—*Vaitarani* (Cuttack, Orissa)

"These volumes (*Sharadatilaka*) should be valuable to all orthodox believers in the efficacy of daily worship and prayer But in these days of cultural charlatanism when not a few "Leaders' think that everyone, whatever his qualification, has a right to do everything under the sun, when Gandhian reforms contend that even Panchamas have a right to be Purohits in every sacred shrine, we wonder if any work that prescribes rigid qualification and knowledge and discipline as necessary for worship of various kinds will be widely welcomed But the volumes before us are not meant for cheap reformers'—*Federated India*

'Later sages and philosophers are wellknown to have composed works embodying the principles and practices of the Agamic faith, and some of

these works, because of the eminence of their authors and the intrinsic value of the works themselves, have been raised almost to the same pedestal as the divine Tantras ascribed to Siva himself Sankaracharya's *Prapanchasara* is one such authoritative work, which has already been published in the Tantrik Texts series a second edition of this work is in preparation We have here a work of the 8th century A D of the greatest authority in the Agama cult The present work—*Sharadatilaka*—is a modern Tantrik work which ranks in worth and estimation with the *Prapanchasara* of Sankaracharya and even with the "revealed' Tantras Raghava Bhatta, wrote a commentary on it which is also published in the present edition Raghava Bhatta was one of the encyclopaedic scholars of the medieval type, whose knowledge of Sanskrit lore was as deep as it was extensive This type of scholarship is fast on the way to disparition

"This will be found eminently, helpful, and has made the labours of all subsequent workers considerably easier The field of ancient Indian literature has been enriched by this praiseworthy edition of an important Tantric text, and both the interested public and the Agamanusandhana Samiti can be congratulated for this finely got up book ... ..Glory of the spiritual Sadhana of India" —Dr Suniti Kumar Chaterji in *The Calcutta Review*

TANTRIK TEXTS

श्रीश्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

TANTRIK TEXTS

EDITED BY

ARTHUR AVALON

VOL. XIX

PRAPANCHASĀRATANTRAM

PART. II.

CHAPTERS XXI—XXXVI.

Published for the
ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI
BY
THE SANSKRIT PRESS DEPOSITORY,
27-1 Cornwallis Street,
CALCUTTA.

1935.

Printed by—NANIGOPAL DUTT
at The Emerald Printing Works,
9, D. L. Roy Street,
CALCUTTA.

श्रीश्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

भगवत्पाद-श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितम्

तच्छिष्य-पद्मपादाचार्यविरचित-विवरणोपेतम्

प्रयोगक्रमदीपिकाख्यविवरणविवृतिसमेतञ्च ।

पद्मपादाचार्यविरचित-शिवपञ्चाक्षरीभाष्यम् ।

श्रीआर्थर्एवेलनेन प्रवर्त्तितं पर्यवेक्षितञ्च ।

श्रीश्रीमज्जगदम्बिकाम्बासरस्वतीश्रीचरणकमलाश्रित-

श्रीअटलानन्दसरस्वतीसम्पादितम् ।

एकविंशाद्यन्त्यपटलान्तम् ।

कलिकातानगर्य्यां

२७।१ नं कर्णओयालिस् ष्ट्रीट्स्थ-

संस्कृतप्रेस डिपजिटरी भवनात् प्रकाशितम् ।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड कों कर्तृकेण

प्रकाशितम् ।

संवत्—१८८२

एकविंशः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यामि च मासभेदभिन्नानि यन्त्राण्यपि संग्रहेण ।
रेखाक्रमद्युन्ति विचित्रवर्णलसन्ति विप्रोश्च विधानभाञ्जि ॥ १
यैः कुर्युरिष्टाम्निनिविष्टचेष्टा धरण्यनन्तादिकसंज्ञकानि ।
व्रतान्यभीष्टार्थदकल्पवृक्षैरनारतेनैव च साधकेशाः ॥ २
मेषादिकं यच्च चतुष्कमादौ मासेषु तद्वायुगृहावृतं स्यात् ।
सिंहादिकं भूगृहसंवृतञ्च चापादिकं पार्थिवयुग्मवीतम् ॥ ३
मेषादिकेषु त्रिगुणात्मकानि चराणि भास्वद्गुणितात्मकानि ।
स्थिराण्यथो षड्गुणितानि तज्ज्ञैरुक्तानि यन्त्राण्युभयात्मकानि ॥ ४
तानि त्रिषड्द्वादशकात्मकोक्तैः स्थूलैर्वर्णैरप्यभिलक्षितानि ।
स्वैः स्वैश्च नामप्रविभक्तरूपभेदैर्बहिर्वेष्टितबिम्बकानि ॥ ५
त्रिगुणितमपि यन्त्रमष्टपत्रावृतमथ षड्गुणितं त्रिषड्दलाख्यम् ।
स्थिरगतमपि चाष्टयुग्मपत्रं तदपि षड्युगपत्रशोभितं वा ॥ ६
पद्मं चरोभस्थिरसंज्ञकेषु रक्तप्रपीताच्छदलादिवर्णम् ।
मासेषु यन्त्रोदरक्लृप्ततन्मासाभिधामूर्त्यभिधाक्षराढ्यम् ॥ ७
केशवमेषादीनां ये दीर्घा मूर्तिराशिवर्णानाम् ।
ते वृत्तानि भवन्ति च निगदितमिति यन्त्रक्लृप्तिसामान्यम् ॥ ८

अथाष्टाक्षरस्यैव मासयन्त्रभेदेन विधानभेदं वक्तुमारभते—अथ प्रवक्ष्यामीति । यन्त्रादिकथनप्रयोजनमाह—यैः कुर्युरिति ॥ १ ॥ २ ॥

मासयन्त्राणां सामान्यलक्षणं विभागञ्च आह—मेषादिकमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वैः स्वैश्च नामेति । स्वैः स्वै रूपैर्मेषवृषभादिलक्षणैः । कथंभूतैः [नामभिः मेषवृषभेत्यादिभिः ललाटलिखितैः सह प्रविभक्तं रूपं येषां ते तथोक्ताः । बिम्बशब्देन यन्त्रबाह्ये लिखितानि वाय्वादिमण्डलान्युच्यन्ते ॥ ५ ॥ ६ ॥

यन्त्रोदरक्लृप्तेति । मध्यबीजस्य यानि वेष्टनान्युक्तानि त्रिगुणितादिषु तद्बाह्ये ओं मेषाधिपतये केशवाय नमः इत्यादिमन्त्रैर्वेष्टितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वृत्तानि भवन्तीति । उक्तवेष्टनबाह्ये मेषाद्याकारबाह्य इति केचित् ॥ ८ ॥

सुवर्णगोक्षीरजवाशिलालपीतेन्द्रनीलारुणकैरवाभाः ।
काश्मीरमेघाञ्जनरोचिषश्च क्रमेण वर्णैरपि केशवाद्याः ॥ ९
इतीरिताश्चापि किरीटहारकेयूरपीताम्बरकादितुल्याः ।
सचक्रशङ्खाः सगदाम्बुजाश्च संपूजनीयास्तमनैः क्रमेण ॥ १०

धात्रर्यममित्राख्यावरुणांशुभगा विवस्वदिन्द्रयुताः ।
पूषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ताः ॥ ११
प्रथमं केशवधातृकमितरन्नारायणार्यमाख्यञ्च ।
अन्यन्माधवमैत्रं परमपि गोविन्दवारुणं प्रोक्तम् ॥ १२
पञ्चममपि विष्ण्वंशुं मधुसूदनभगञ्च षष्ठमपि ।
त्रिविक्रमविवस्वदाख्यं सप्तममन्यच्च वामनेन्द्रमपि ॥ १३
श्रीधरपौष्णं नवमं दशमञ्च हृषीकेशपार्जन्यम् ।
अम्बुजनाभं त्वाष्ट्रं दामोदरवैष्णवं विधानमिति ॥ १४

शिला मनःशिला । आलं हरितालम् । सचक्रशङ्खा इति ।

पद्मारिगदया शङ्खपद्मशङ्खगदारिभिः ।
गदारिशङ्खपद्मैश्च केशवाद्यास्त्रयोऽङ्किताः ॥
गदाचक्राब्जशङ्खैश्च गदाशङ्खारिपङ्कजैः ।
शङ्खचक्राब्जगदया गोविन्दादय अङ्किताः ॥
गदाब्जचक्रशङ्खैश्च चक्रशङ्खगदाम्बुजैः ।
चक्राम्बुजगदाशङ्खैः त्रिविक्रमपुरःसराः ॥
चक्रशैलाब्जशङ्खैश्च पद्मशैलारिशङ्खकैः ।
शङ्खचक्रगदापद्मैः हृषीकेशादयः क्रमात् ॥
उत्तराधरभेदेन दक्षवामक्रमात्तथा ।

इत्युक्तक्रमेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

पूजामन्त्रान् कथयति—प्रथमं केशवेति । ओं अं केशवाय धात्रे नमः । ओं आं नारायणाय अर्यम्णे नमः । इति द्वादशाक्षरद्वादशस्वरमूर्त्यादित्यनमस्कारयुता मन्त्रा इत्यर्थः । एते च पुष्पाञ्जलिन्यासादिमन्त्राः । मूलमन्त्रास्त्वेते । ओं धीं नमो भगवतेऽस्मै केशवाय ओं धीं धीं नम इति केशवमन्त्रः । ओं क्लीं नमो भगवतेऽस्मै नारायणाय ओं क्लीं क्लीं नमः ।

आद्यौ विधानेषु समेतमूर्तीः शक्तीश्चतस्रोऽभियजेद्यथावत् ।
राशिष्वथो भानुयुताश्च मूर्तीः प्रवच्यमाणाश्च निरूप्य मन्त्री ॥ १५

वृषहरिवृश्चिककलशात्मकेष्वथो केतुकेशवाद्योश्च ।
मत्स्यादिकशेषाद्यैः समभियजेदन्तरा समावरणम् ॥ १६

ओं ह्स्त्रौं (ह्स्त्रैः) नमो भगवते माधवाय ओं ह्स्त्रौं (ह्स्त्रैः) ओं नमः। ओं थ्रौं (थ्रूं) नमो भगवतेऽनन्ते गोविन्दाय ओं थ्रौं (थ्रूं) ओं नमः। ओं मुक्तिहर्षीकराय स्वाहान्ते विष्णवे नमः। ओं म्यौं मधुसूदनाय ओं म्यौं ओं नमः। ओं क्रीं त्रिविक्रमाय ओं क्रीं ओं नमः। ओं ग्रौं बटुवामनाय ओं ग्रौं ओं नमः। ओं क्लीं श्रीं क्लौं नमः श्रीधराय ओं क्लीं श्रीं क्लौं ओं नमः। ओं ऐं ह्रीं ह्रां हृषीकेशाय विष्णवे ओं ऐं ह्रीं ह्रां ओं नमः। ओं हुं ओं नमः पद्मनाभाय ओं हुं ओं नमः। ओं द्रूं ओं नमो दामोदराय ओं द्रूं ओं नम इत्यवशिष्टा मन्त्राः। एतैः सहितेनाऽष्टाक्षरेण पूजाः कार्याः।

ओं केशवाय विद्महे जलधराय धीमहि तन्नो ध्रुवः प्रचोदयात्। नारायणाय विद्महे भवोद्भवाय धीमहि तन्नो विश्वः प्रचोदयात्। ओं माधवाय विद्महे लक्ष्मीधराय धीमहि तन्नो विश्वः प्रचोदयात्। श्रीगोविन्दाय विद्महे विश्वेश्वराय धीमहि तन्नो विश्वः प्रचोदयात्। विष्णोश्वराय विद्महे देवश्रेष्ठाय धीमहि तन्नो ध्यायी प्रचोदयात्। मधुसूदनाय विद्महे लोकपालाय धीमहि तन्नो धीरः प्रचोदयात्। वामनेशाय विद्महे मायारूपाय धीमहि तन्नश्चित्तं प्रचोदयात्। श्रीधरेशाय विद्महे लक्ष्मीधराय धीमहि तन्नो जातः प्रचोदयात्। त्रिविक्रमाय विद्महे महाम्बुजाय धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात्। हृषीकेशाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नः साध्यः प्रचोदयात्। पद्मनाभाय विद्महे आकर्षणाय धीमहि तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात्। दामोदराय विद्महे स्तवप्रियाय धीमहि तन्नो दिव्यः प्रचोदयात्। इति गायत्रीभिर्वोपचारान् प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आवरणेष्वपि सामान्यावरणान्याह—आद्याविति। यथावदिति। अङ्गानन्तर्यम्। वासुदेवादीनां वासुदेवादिमन्त्रपूर्वकत्वं चाह—मन्त्रीति। या मूर्तिः मध्ये पूज्या तस्याः स्थाने वासुदेवमन्त्रेण पूजोक्ता। सा तु केतुकेशवाद्यैरिति। केत्वादेः पूर्वं मत्स्या[द्या]द्यावरणं केशवादेः पूर्वं शेषाद्यावरणमित्यर्थः। अतः सर्वपूजासु केत्वाद्यावरणाद्यिकत्वमपि सिद्धम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रानुप्रोद्यत्स्वराष्टद्वितयहृतमहावीजकं शक्तिलक्ष्मी-
कामैरास्ताग्निकोणं बहिरपि हृतसिंहान्वितक्रोडमन्त्रम् ।
बिन्दूनामन्तरालेष्वपि च विलिखितैः कादिवर्गैश्च युक्तं
षड्भिर्वायव्यगेहावृतमभिमतकामप्रदं मेपयन्त्रम् ॥ १७
गौरीन्दिरा रतिधृती वसुधा तुष्टिपुष्टिचमासरस्वत्यः ।
मूर्त्याश्च मध्यमावृतिरात्रेशात् प्राग्ध्वजादिभिरपि कथिता ॥ १८
हयगजरथभृत्याद्यैर्नरिपरिभवशौर्यादिसिद्धिश्च ।
तेलो यशश्च विपुलं पूजयितुर्वितनुते विधानमिदम् ॥ १९
वर्णैराद्यैरन्त्यैः समभिहृतमहावीजमत्रमध्यराजत्-
पान्तद्याद्यक्षराढ्यं गुहनयनहुताशास्त्रिराजन्यधार्यम् ।
अस्रेर्गण्डद्वयोद्यत्वलिपिपरिवीतञ्च नाद्यैश्च कान्तैः
काद्यैर्नान्तैश्च यन्त्रं बहुविधफलदं पूजितं स्याद्रुपोत्थम् ॥ २०

निल्यानन्दा[न्ता] व्यापिनी व्योमरूपा
शान्तिर्विद्यारूपिणी च प्रतिष्ठा ।
कल्पामोघा चण्डिका दीर्घजिह्वे-
त्येवं प्रोक्ता ह्यावृतिः स्यात्तृतीया ॥ २१

प्रानुप्रोद्यदिति । ऋकारादिस्वराष्टकं प्रतिलोमेन लृकाराद्यष्टकमनुलोमेन इत्यर्थः । ऋं लृं ॠं लॄं ऌं एं इत्येवं क्रमेण पूर्वस्थितवेष्टनबाह्ये वेष्टयेदित्यर्थः । बहिरपीति । शक्तिवेष्टनाद् बहिरपीत्यर्थः । नृसिंहानुष्टुब्वराहमन्त्राभ्यां वलयद्वयं कार्यम् । बिन्दूनामन्तरालेष्विति । वायुमण्डलस्य बिन्दूनामन्तरालेष्वित्यर्थः । अभिमतकामप्रदमिति । मध्ये कामबीजस्य लेखनं सूचितम् । यन्त्रसामान्यमन्यास्त्वत्रापि समानाः ॥ १७ ॥

मूर्त्यैरिति । वासुदेवादिकेशवाद्योरित्यर्थः । अत्र वासुदेव गौरी केशव-ध्वजेन्द्रवज्राद्यैः सप्तावरणा मेषयन्त्रपूजेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

अत्रमध्यराजदिति । महाबीजवेष्टनाद्यां मध्ये राजद्भिः पान्तद्याद्यक्षरै-राढ्यमित्यर्थः । पं सं यां भं इं हं इत्यादि क्रमेण वेष्टयेन्मध्यबीजमित्यर्थः । नाद्यैः कान्तैरिति । शक्तिवेष्टनाद् बाह्ये नं कं धं खं दं गमित्यादिक्रमेण वेष्टनमवगन्तव्यम् । अत्र वासुदेव नित्यानन्दा केशव मत्स्य शेष ध्वजेन्द्र

सुरभिहयमहिषदासीदासाभरणांशुकादिसिद्धिकरम् ।
वृषजं विधानमेतद्देहान्ते सिद्धिकृत् परस्य सतः ॥ २२
प्रागच्छन्मातृभिख्यालिपिभिरभिवृतं तत् स्वरायुक्तवृत्तं
शाद्यैः क्षान्तैस्तदर्धैरपि परिवृतगण्डान्तदस्रात्तजूंसम् ।
काद्यैर्भान्तैः प्रवीतं मयरलवहयुग्बिन्दुकं वायुगेहा-
वीतं वाञ्छाप्रदानप्रसवगुणयुतं युग्मजं यन्त्रमेतत् ॥ २३

इन्द्राणी कौमारिका ब्रह्मजाया
वाराह्याख्या वैष्णवी चाथ लक्ष्मीः ।
चामुण्डा माहेश्वरी स्यात्तृतीया
रक्षा प्रज्ञा श्रीप्रदं स्याद्विधानम् ॥ २४

मायाद्यष्टाक्षरार्णप्रतिपुटितमहाष्टाक्षरार्णावृतान्त-
र्बीजं शाखान्तरूढेगगनन्दहरिबीजात्तकोणं बहिश्च ।
कामिन्यष्टाक्षराद्यन्तगहरिहरबीजावृतं प्रत्यनूद्य-
द्वर्णाढ्यं वायुगेहे स्थितमिति गदितं कर्कटौल्यस्य यन्त्रम् ॥

वज्रादिभिः नवावरणा वृषयन्त्रपूजा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रागच्छदिति । प्रातिलोम्येनागच्छद्भिः ब्रह्माण्यादिमातृणामभिख्यालिपिभिः नामाक्षरैरभिवृतमध्यबीजमित्यर्थः । यदेवंभूतं यन्त्रं तद्युग्मजमित्युत्तरत्र यच्छब्दस्यान्वयः । मातृकाक्षरावृतिं विशिनष्टि—स्वरायुक्तवृत्तमिति । अः अं महालक्ष्मी श्रीं श्रीं चण्डिके ऐं एं इन्द्राणी इत्यादिक्रमेण वेष्टनमवगन्तव्यम् । शाद्यैः क्षान्तैरिति । षड्गुणितस्य गण्डद्वादशकं भवति । तेषु शादिक्षान्तं षादिशान्तं च लिखेदित्यर्थः । तत्र दक्षिणभागगण्डेषु शादिकं वामेषु षादिकमित्यवगन्तव्यम् । तदस्रात्तेति । षट्स्वस्रेषु जूं स इति लिखेदित्यर्थः । काद्यैर्भान्तैरिति । शक्तिवेष्टनाद् बहिः कं भं खं बं गं फमित्यादि क्रमेण च लेखनीयम् । म य र ल व ह युग्बिन्दुकमिति । वायुमण्डलबिन्दुष्वेतानि लिखेदित्यर्थः । अत्र वासुदेवेन्द्राणी केशव केलिन्द्र वज्रादिभिः सप्तावरणा मिथुनयन्त्रपूजा ॥ २१ ॥ २४ ॥

पाशाद्यष्टार्णेति । महाष्टाक्षरं वैष्णवाष्टाक्षरम् । शाखान्तरूढं गगनेति । शाखान्तं प्रणवः तस्मिन् रूढं ई शाखान्तरूढे गगनं हकारः दहरिः श्रीं

रक्षा रमा कराली कमला चण्डेन्दिरा महोच्छुष्मा ।
श्रीरिति मूर्तियुगलयोर्मध्यगता चाहतिरियत्तापि ॥ २६
भूतिर्विभूतिरुन्नतिर्नतिर्धृतिरतिसंयतिश्च तयः ।
आहतिरेषा प्रोक्ता श्रीवश्यकरं विधानमिति गदितम् ॥ २७

उष्मार्णाष्टाक्षरावेष्टितहृदयमथो द्वादशार्णात्तकोणं
सान्तःस्थात्माष्टवर्णैः क्रमगतविगतैरुल्लसत्तत्त्वगण्डम् ।
सिंहानुष्टुब्द्वयार्णान्तरितहृतकलालङ्कृतं चाथ वह्नि-
प्राणेशानद्वपाटाखिगकचटतपत्वक्षलं सिंहयन्त्रम् ॥ २८

पुष्टिस्तुष्टिर्धृतिरपि क्षतिः शान्तिकान्ती प्रमोदा
मेधा हर्षा स्मृतिरभिमता ह्यान्तिका स्यात्तृतीया ।
कृष्णः सत्यो न्हरिवरदौ विश्वमूर्तिर्वरेण्यः
शौरिः शूरो नरसुरजितौ विष्णुजिष्णू चतुर्थी ॥ २९

विषघ्ननिग्रहं तेजो यशश्च धनसङ्गमम् ।
करोत्यर्चयितृणाञ्च विधानमिति सिंहजम् ॥ ३०

एतैरात्तकोणमित्यर्थः । बहिर्येति । त्रिकोणात् बहिरित्यर्थः । का हरि मि ह र नि हरि इत्यादिक्रमेण वेष्टनम् । प्रत्यनूष्वहणार्थमिति । शक्तिवेष्टनमाह्रो । -षड्ङ्ग वासुदेव रक्षा भूति केशव केलिन्द्र वज्रादिभिः अष्टावरणा कर्कटकापूजा ॥ २६॥२६॥२७ ॥

उष्मार्णेति । अवाशुविगता उष्मार्णा ग्राह्याः । शं षो षं नं सं मों हं नां ष रां सं यं मं षां शं यं इति वेष्टनप्रकारः । द्वादशार्णं प्रसिद्धम् । सान्तस्थेति । क्रमगताष्टाक्षरवर्णद्वयान्तरं क्रमगतान्तस्थवर्णानामेकैकं लिखित्वा विगता-ष्टाक्षरवर्णद्वयान्तरं विगतान्तस्थवर्णामेकैकं लिखित्वा विगताष्टा-क्षरवर्णद्वयान्तरं विगतान्तस्थवर्णानामेकैकं चतुर्विंशतिगण्डेषु लिखेदित्यर्थः । सिंहानुष्टुबिति । शक्तिवेष्टनाद् बहिः उं ग्रं धं वीं रं षां इत्यादिप्रकारेण वेष्टनम् । वह्निप्राणेति । पृथिवीमण्डलस्य अग्निवायवीशाननिर्ऋतिकोणेषु कचटतपवर्गान् यवशलवर्णांश्च लिखेदित्यर्थः । लक्षशब्देन यवर्णं उक्तः । षड्ङ्ग वासुदेव पुष्टि कृष्णानन्त केशव मत्स्य केलिन्द्र वज्रादिभिर्दशावरणा सिंह-पूजा ॥ २८ ॥ २८ ॥ ३० ॥

सर्गाद्यान्ताद्यमन्त्रैरभिवृतहृदयं दण्डिभिश्चाथ शान्ती-
न्दूहैहौहोभिरात्तास्त्रिकमथ तु शिखाद्योतिवर्गान्त्यवर्णम् ।
वर्णैः प्रत्यन्वितैः प्रावृतमवनिपुरास्त्रोल्लसत्कामबीजं
क्लिन्नेस्वाहार्णयुक्तं महिततरफलं कन्यकोत्थञ्च यन्त्रम् ॥ २१

अत्राऽर्च्यौ मधुसूदनस्त्वथ हृषीकेशाह्वयो मोहिनी
वैकुण्ठो विरजा हरिः सरसिजा शार्ङ्गी तमोहारिणी ।
अब्जाख्यः कमलावती च समुकुन्दाख्यो रमेति क्रमा-
न्मत्स्याद्यैश्च सुताश्वगोमहिषसौभाग्यप्रदं पावनम् ॥ २२

आद्यैरावीतबीजं ग्रहवलययुतं हुंफड्ढा युक्तकोणं
बाह्ये माशाङ्कुशार्णावृतमथ युगपद्मामूर्तिनामार्णमर्णैः ।
प्रत्यन्वेष्यद्भिरुद्यद्धरियुतहरवर्णैश्च वीतं धरायाः
कोणेषूद्यन्नृसिंहाक्षरमिति कथितं स्यात्तुलायन्त्रमेतत् ॥ २३

प्राक्प्रोक्तैश्चक्राद्यैरुक्ताश्च समावृतिस्तृतीया स्यात् ।
मीतोमलब्धिमेतत्करोति वाणिज्यलाभञ्च ॥ २४

सर्गाद्यान्ताद्यमन्त्रैरिति । विसर्गाद्याकारान्तैरकाराद्यमन्त्रैश्च वेष्टयेत् । अः अं अं औं ऐं ऐं ओं ऐं इत्यादिप्रकारेण आत्तास्त्रिकमित्यस्त्रिशब्देन षट्कोणकोणा-न्युच्यन्ते । शिखाशब्देन षट्कोणाग्राणि । वर्गान्त्यः वकारः । वर्णैः प्रत्यन्वितैरिति । शक्तिवेष्टनबाह्ये अवनिपुरकोणेषु एव क्लीं क्लिन्नेस्वाहार्णाः । अत्र वासुदेव हृषीकेश मत्स्य केशव केलिन्द्र वज्रादिभिरष्टावरणा कन्यका पूजा । ॥ २१ ॥ २२ ॥

आद्यैरावीतमिति । ग्रहवलययुतं यथा भवति तथाद्यैः आवीतमध्यबीज-मित्यर्थः । सूर्ये अं आ सोम इं ईं अङ्गारक उं ऊं शुक्र ऋं ॠं बुधः लृं लॄं बृहस्पते एं ऐं शनैश्चर ओं औं राहो अं केतो अः इति वेष्टन प्रकारः । हुं फड्ढायुक्तकोणमिति । हुंफडयुक्तत्रिकोणकोणमित्यर्थः । बाह्य इति । शक्तिवेष्टनाद् बाह्य इत्यर्थः । युगपद्ममूर्तयः केशवाद्याः तेषां नामार्णैरेकाहुतिः तद्भिः प्रत्यन्वेषद्भिः मातृकावर्णैः आवृतमिदयं तद्भिः हरिहरवर्णै. । अत्र वासु-देवचक्रकेशवकेलिन्द्रवज्रादिभिः सप्तावरणा तुलापूजा ॥ २३ ॥ २४ ॥

अक्लीवद्वादशान्तर्द्वादशलिपिवृतहृल्लेखमस्त्रिद्विषट्क-
प्रोल्लास्यष्टाक्षरोष्मार्णकमपि लिपिभिः कादिभिश्चाऽभिवीतम् ।
तद्बाह्ये चन्द्रबिम्बप्रपुटितवसुधामण्डलाश्रिप्रराजत्-
क्षौवार्णं दृश्विकोर्ध्वं प्रवरतरफलप्राप्तिदं यन्त्रमेतत् ॥ ३५

चिद्रूपा चिन्मया चिन्तामणिः श्रीः क्षोणिसंज्ञका ।
रतिश्च पावनी धारा धरणी तारणी तथा ॥ ३६
द्राविणी मोहिनी चेति तृतीयेयं समाहृतिः ।
अन्वयाप्तिं धर्मरतिं प्राप्नुयादस्य चाऽर्चनात् ॥ ३७

षट्कोणावद्धबाणासनविवरलसन्नारसिंहं तदन्तः
शक्तेर्बाह्ये परानुप्रचितलघुसन्ध्यर्णयुक्पञ्चकाढ्यम् ।
अश्रिष्वाबद्धशिष्टस्वरमुपरिलसच्छूलकं प्राग्वदर्णै
र्भूमेरष्टाश्रिकोद्यद्दनुजकुलवर्क चापयन्त्रं तदेतत् ॥ ३८

दुर्गाद्या सुनदारुणा सगगना घोरा रमा द्राविणी
वीरा वीरिणि हारिणी सहरिणी मन्दारिका द्वादश ।
प्रोक्तेयञ्च समाहृतिः पुनरिदं संपूजयन् प्राप्नुया-
ल्लक्ष्मीसन्ततिवृद्धिवश्यपटुतां कान्तिञ्च भक्तिं शुभाम् ॥ ३९

अक्लीबेति । द्वादशान्तिर्विद्वादशाक्षरम् । अं श्रीं आं नं उं मीं इत्यादिप्रकारेण वेष्टनमवगन्तव्यम् । अस्त्रिद्विषट्केति । अष्टाक्षराक्षरद्वन्द्वं कोणद्वये लिखित्वा ऊष्मार्णानामेकैकं तृतीयकोणे विलिख्याऽवशिष्टकोणेष्वप्येवं क्रमेण लिखेदित्यर्थः । लिपिभिः कादिभिरिति । शक्तिवेष्टनबाह्ये । चन्द्रबिम्ब-प्रपुटितेति । चन्द्रमण्डलं लिखित्वा तन्मध्ये भूमण्डलं विरच्य तत्कोणेषु क्षौंधकाक्षराणि लिखेदित्यर्थः । अत्र वासुदेव चिद्रूपानन्त केशव मत्स्य कैलिन्द्र-पद्मादिभिर्नवावरणा हयिकपूजा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

बाणासनेति । बाणासनशब्देन धनुराकारं षट्कोणान्तरालमुच्यते । तदन्तरिति षट्कोणमध्य इत्यर्थः । युक्पञ्चकाढ्यं पञ्चकद्वयाढ्यं किं तत्पञ्चक द्वयमिति । तदाह—लघुसन्ध्यर्णेति । अ इ उ ऋ ऌ इत्येतल्लघुपञ्चकम् । ए ऐ ओ औ अं इत्येतत् सन्धिपञ्चकम् । वेष्टनक्रममाह—परानुप्रचितेति । लृं एं ऋं ऐं उं ओं इं औं अं अं इति क्रमेण वेष्टयेदित्यर्थः । अश्रिष्विति ।

मध्यस्थायाः परीतौ विलसदनुपरात्तस्वराक्पराधँ
सिंहार्णान्तास्त्रिगण्डस्फुरितहरिहरार्णं ग्रहार्णावृतञ्च ।
तद्बाह्ये षोड़शार्णाचरवृतमुभकुद्योतितं कोणराजत्
सोऽहं हंसाद्यराव्यं मकरभवमिदं यन्त्रमिष्टार्थदायि ॥ ४०
मेधा हर्षा श्रद्धा क्षमा रतिर्वाक् सरस्वती प्रीतिः ।
वाणी चेति तृतीयावृतिरुक्ता मकरजे विधानेऽस्मिन् ॥ ४१
स्वचेत्रवर्तिनः स्युरंशा क्रमात् केशवादिभिः सहिताः ।
अर्चयितणामेतद्धनधान्यसमृद्धिदं विधानं स्यात् ॥ ४२
शक्तिश्रीकामबीजैः पुटितहरिहरब्रह्मभिश्चावृतान्त-
र्बीजं कोणद्विषट्कस्फुरितन्हरिबीजप्रतिद्योतितञ्च ।
आदित्वान्तैश्च वर्णैर्वृतमवनिगृहद्वन्द्वकोणान्तकाम-
श्रीशक्तिस्मार्णचिन्तामणिमनु तदिद श्रीकर कुम्भयन्त्रम् ॥ ४३
अच्युतकामिनिभालुमनोज्ञा विश्वतनुर्विमला हरिभद्रे ।
सूक्ष्मसरस्वतिनन्दनसन्ध्या स्यादिति मध्यगता वृतिरेषा ॥ ४४

षट्कोणेष्वित्यर्थः । आ ईं ऊ ऋ लृं ऐ. इत्येते शिष्टाः स्वराः । उपरि लवच्छूलमास वर्गमिति । षट्कोणायामिर्गच्छतस्त शूलेषु मास क च ट त प य वर्गमित्यर्थः । यद्वजश्लमकं कामुमीजद्वमित्यर्थः । अङ्ग वासदेव क्षपोकेश-केशव केत्विन्द्र वज्रादिभिः समावरणा चापपूजा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अनुपरात्तस्वरप्राक्परार्धमिति । अं अः आ अं इं औमित्यादिक्रमेणेत्यर्थः । सिंहार्णान्तास्त्रीति चौंकारविशिष्टकोणत्रयमित्यर्थः । ग्रहार्णावृतिः हरिहरवाह्ये । षोड़शार्णावृतिश्च तत्रैव । षोडशार्णः सुदर्शने वक्ष्यमाणो ग्राह्यः । अत्र षोडशार्णा-क्षराभ्यां वृतमिति । शक्तिवेष्टनात् बहिर्मातृकावृतिरपि उक्ता । स्वचेत्रवर्तिन इत्युक्तं ग्रहावरणं सर्वत्र समानमिति] केचित् । सर्वथापि तस्य पृथग्-गणनार्हम् । केशवाद्यावरण एवाऽन्तर्भूतत्वादित्यवगन्तव्यम् । अङ्ग वासुदेव-मेधा केशव केत्विन्द्र वज्रादिभिः समावरणा मकरयन्त्रपूजा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शक्तिश्रीति । ह्रीं हरिः श्रीं हरः क्लीं ब्रह्मेति क्रमेणावृतिः कार्येत्यर्थः । आदित्वान्तैरिति । शक्तिवाह्ये । अवनिगृहेति । दिग्गतकोणेषु कामादयो लेख्याः । कोणगतकोणेषु चिन्तामणिमनुरिति विभागः । अङ्गवासुदेवाच्युता-

अवनिपशुपुवसम्पदमपि पितृसौख्यञ्च ह्यत्प्रबोधञ्च ।
कुरुते विधानमेतत् प्रयोक्तुरन्ते च निर्वृतिं परमाम् ॥ ४५
व्यन्येप्यदृभ्रस्वदोर्घा सममिहतमझावीजमस्तेषु पट्सु
द्योतत्सौमारलक्ष्मीगिरिटुहितृधरावीजकं प्रौंसमेतम् ।
वीतं काद्यैः कपान्तैर्बहिरपि च कुकोणाष्टकोल्लासिहंसं
सर्वार्थान् साधकेभ्यो वितरति विधिवत्कल्पितं मीनयन्त्रम् ॥ ४६
हृष्टिर्व्युष्टिस्तुष्टिरिष्टा सपुष्टिः कान्तिर्मेधा मङ्गला वामसंज्ञा ।
दुर्गा प्रज्ञा भारती मध्यसंस्था वाक्सामर्थ्यश्रीकरं स्याद्विधानम् ॥
एभिर्विधानैर्धरणीव्रतादिदीक्षाविधीन् ये विधिना प्रकुर्युः ।
ते पुण्यभाजो नितरां समृद्धा सपुत्रदाराः सुखिनो भवन्ति ॥ ४८
दीर्घायुषो मुख्यतरेन्द्रियाश्च महाप्रभावास्त्वसमानवीर्याः ।
कलेवरान्ते विगताधयस्ते विष्णोरनन्यं पदमाप्नुवन्ति ॥ ४९
एभिर्विधेयाः कलशाश्च तत्तन्मासोक्तयन्त्रेषु नरैर्यथावत् ।
निजेप्सितं प्राप्य मनोरथन्ते भवेयुः मुक्तैरनुभावकाः स्युः ॥ ५०
कर्पूरोन्मिते च हाटकपट्टे यन्त्रं विलिख्य चतुरस्रे ।
तद्वद्विवांशकृते वा कलशेषु विनिक्षिपेच्च दीक्षासु ॥ ५१
अभिषिच्य यन्त्रकलशं गुरवे प्रददातु संयतमतिः सुमतिः ।
दुरितामनोदविधये द्युतये यशसे श्रिये च मतिसंयतये ॥ ५२

एषां यागविधीनामेकैन तु पूजयंस्तदवसाने ।
तत्तन्मूर्तिं प्रीत्यै संस्तोतव्योऽनया हरिः स्तुत्या ॥ ५३
प्रसीद भगवन्मह्यमज्ञानात्कुण्ठितात्मने ।
तवाङ्घ्रिपङ्कजरजोरागिणीं भक्तिमुत्तमाम् ॥ ५४

भमा केयव माध्व केलिन्द्र यन्त्रादिभिर्नवावरणा कुम्भपूजा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
व्यन्येप्यदृभ्रेति । षं षां षीं ईं यें अं मं रं फं लं ठं ऐं इं षीं षं षः इति क्रमेणावृतिः कार्येत्यर्थः । विधिवत् कल्पितमिति । यन्त्रद्वादिकं सूचयति । पञ्चयासुदेव ह्रषीकेश केशव केलिन्द्र यन्त्रादिभिः सप्तावरणा मीन-पूजा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अज प्रसीद भगवन्नमितद्युतिपञ्जर ।
अप्रमेय प्रसीदाऽस्मद्दुःखहन् पुरुषोत्तम ॥ ५५
स्वसंवेद्यस्वरूपात्मन्नानन्दात्मन्ननामय ।
अचिन्त्यसार विश्वात्मन् प्रसीदेश निरञ्जन ॥ ५६
प्रसीद तुङ्ग तुङ्गानां प्रसीद शिव शोभन ।
प्रसीद स्पष्ट गम्भीर गम्भीराणां महाद्युते ॥ ५७
प्रसीदाऽव्यक्त विस्तीर्ण विस्तीर्णानामगोचरी ।
प्रसीदार्द्रार्द्रजातीनां प्रसीदाऽन्तान्तयायिनाम् ॥ ५८
गुरोर्गरीयः सर्वेश प्रसीदाऽनन्त[न्य] देहिनाम् ।
जय माधव मायात्मन् जय शाश्वत शङ्खभृत् ॥ ५९
जय सुन्दर सौम्यात्मन् जय केशव केशिहन् ।
जय शार्ङ्गधर श्रीमन् जय नन्दकनन्दन ॥ ६०
जय चक्रगदापाणे जयाऽजय्य जनार्दन ।
जय रत्नोत्करावद्धकिरीटाक्रान्तमस्तक ॥ ६१
जय पक्षिपतिच्छायानिरुद्धार्ककराकर ।
नमस्ते नरकाराते नमस्ते मधुसूदन ॥ ६२
नमस्ते नलिनापाङ्ग नमस्ते नयनाञ्जन ।
नमः पापहरेशान नमः सर्वभयापह ॥ ६३
नमः संहृतसर्वात्मन् नमः सम्भृतकौस्तुभ ।
नमस्ते नयनातीत नमोऽतिक्रान्तवाक्पथ ॥ ६४
नमो विभिन्नश्रेयांश नमः स्मृतिपथातिग ।
नमस्त्रिमूर्तिभेदेन सर्गस्थित्यन्तहेतवे ॥ ६५
विष्णवे त्रिदशारातिजिष्णवे परमात्मने ।
चक्राभिन्नारिचक्राय चक्रिणे चक्रबन्धवे ॥ ६६
विश्वाय विश्ववन्द्याय विश्वभूतात्मने नमः ।
नमोऽस्तु योगिध्येयाय नमोऽस्त्वध्यात्मरूपिणे ॥ ६७

स्तुतिमाह—प्रसीदेत्यादि षोडशभिः ॥ ५३—६८ ॥

भुक्तिप्रदाय भक्तानां नमस्ते मुक्तिदायिने ।
मनोवाक्कायचेष्टाः स्युर्ध्यानस्तुतिनमस्क्रियाः ॥ ९८

देवेश कर्म सर्वं मे भवेदाराधनं तव ।
विषयेष्वपि सक्तो मे स्तुतं विष्णो तवाऽच्युत ॥ ९९

इति हवनजपार्चाभेदतो विष्णुपूजा-
निरतहृदयकर्मा यस्तु मन्त्री चिराय ।
स खलु सकलकामान् प्राप्य कृष्टान्तरात्मा
जननमृतिवियुक्तामुत्तमां मुक्तिमेति ॥ १०

इति श्रीप्रपञ्चसारे एकविंशः पटलः ।

यस्तु मन्त्री चिरायेति । मन्त्रोक्तान् केशवादिमन्त्रान् सूचयति ॥ १० ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
एकविंशः पटलः ।

द्वाविंशः पटलः ।

अथोच्यते द्वादशवर्णसंज्ञो मन्त्रस्तु साङ्गः सजपः सहोमः ।
विधानतो यं प्रतिजप्य भक्ता भुक्तेश्च मुक्तेश्च परं भवेयुः ॥ १
तारं सहृदयं मध्ये भगवते स्वुभंवार्णयोः ।
सुययोश्च तथा देवा मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः ॥ २
ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री विष्णुरुच्यते ।
देवता हृद्भुवेण स्यान्नमसा शिर उच्यते ॥ ३
चतुर्भिश्च शिखा वर्णैः पञ्चभिः कवचं भवेत् ।
प्रोक्तमस्त्रं समस्तेन पञ्चाङ्गविधिरीदृशः ॥ ४
सपादजानुयुगललिङ्गनाभ्युदरेषु च ।
हृद्दोर्गलास्यदृङ्मस्तशिखास्वक्षरतो न्यसेत् ॥ ५
शिखाललाटनेत्रास्यगलदोर्हृदयेष्वपि ।
सकुक्षिनाभिलिङ्गाख्यजानुपादेषु विन्यसेत् ॥ ६
हृत्कुक्षिनाभिषु तथा गुह्यजानुपदेष्वथ ।
करकण्ठास्यदृङ्मस्तशिखामूर्धसु विन्यसेत् ॥ ७
संहृतेर्दीपसंहारः सृष्टेश्च शुभपुष्टयः ।
स्थितेस्तु शान्तिविन्यासस्तस्मात्कार्यस्त्रिधा मतः ॥ ८
हरिमुज्ज्वलचक्रदराब्जगदाकुलदोःपरिघं सितपद्मगतम् ।
वलयाङ्गदहारकिरीटधरं नवकुन्दरुचं प्रणमामि सदा ॥ ९
विधिवदथ विहितदीक्षो जपेन्मनुं वर्णलक्षमानममुम् ।
शुद्धैश्च तिलैर्जुहुयाद्द्वादशसाहस्रसंख्यकं मन्त्री ॥ १०

द्वादशमूर्तिविधानानन्तरं तत्समष्टिवाचकस्य द्वादशाक्षरस्य विधानं वदन् विनियोगमाह—अथोच्यत इति । भं बीजम् । नमः शक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चाङ्गविधिरीदृश इति । द्वादशाङ्गस्यापि सद्भावः सूचितः । सच द्वादशवर्णैः साधैं पुरुष सत्याच्युत वासुदेवादिनारायण ब्रह्म विष्णु नरसिंह वराहा-भिः षडङ्गोदरपृष्ठबाहूरुजानुपादेषु कार्यम् ॥ ३॥४॥५॥६॥७॥८॥९ ॥

द्वादशसाहस्रकं मन्त्रीति । विशेष होमजपेषु भोजनविशेष उक्तः ॥ १० ॥

पीठे हरेरथाङ्गैः सशक्तिभिर्मूर्तिभिस्तदनु यजेत् ।
केशवसुरनाथाद्यैरपि देवं भक्तिसंयुतो विद्वान् ॥ ११

समिधामथ दुग्धवृक्षजानां जुहुयादर्कसहस्रकं सदुग्धम् ।
मनसः परिशुद्धये मनस्वी सघृतेनापि पयोऽन्धसा सितेन ॥ १२

द्वादशाक्षरजपं तु सार्चनं यो भजेन्नियमतो दिने दिने ।
ऐहिकं समुपलभ्य वाञ्छितं प्रेत्य याति परमञ्च यं हरेः ॥ १३

अथ प्रवक्ष्यामि सुदर्शनस्य विधिं मनोः संग्रहतो जपादेः ।
यस्मिन्स्थितः सिद्धिमवापुरग्र्यां सिद्धा मुनीन्द्रा अपि सद्य एव ॥ १४

अन्त्यतुरीयतदादिकषष्ठगुदहनानन्तवह्निवर्मास्त्रैः ।
तारादिर्मनुरुक्तः स्यादभिमतसिद्धिदो रथाङ्गाख्यः ॥ १५

ऋषिरस्याऽहिर्बुध्न्यश्छन्दोऽनुष्टुब्देवता च विष्णुः ।
चक्रपदैराविसुधोसंज्वालाद्यैः शिरोऽन्वितैरङ्गम् ॥ १६

ऐन्द्रीं समारभ्य दिशन्त्वधस्तादन्तं समुक्त्वा क्रमशो दशानाम् ।
चक्रेण बध्नामि नमस्तथोक्त्वा चक्राय शीर्षस्य दिशां प्रबन्धः ॥ १७

त्रैलोक्यं रक्ष रक्षेति हुं फट् स्वाहेति चोदितः ।
तारादिकोऽयं मन्त्रः स्यादग्निप्राकारसंज्ञकः ॥ १८

तारन्तु मूर्ध्न्यथ सिताक्षयकृपावर्णौ
मध्ये भ्रुवोश्च समधो वदने हकारम् ।
हृद्गुह्यजानुपदसन्धिषु चाऽवशिष्टान्
वर्णान्न्यसेदिति मनो.[तनौ] पुनरग्निवर्णान् ॥ १९

भक्तिसंयुतो विद्वानित्यष्टाक्षरोक्तं सर्वम् । विद्वानिति । मासयन्त्र-पूजादिक्रमत्रापि समानमित्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सम्यग्विज्ञानविशेषस्य वासुदेवस्य पूजामभिधाय चक्रात्मकज्ञानविशिष्टस्य तस्यैव विधानं वक्तुमारभते—अन्त्येति ॥ १५ ॥

देवता विष्णुरिति । सुदर्शनविष्णुरित्यर्थः । रं बीजम् । हुं शक्तिः ॥ १६ ॥

ऐन्द्रीं दिशं चक्रेण बध्नामि नमश्चक्राय स्वाहेत्याद्याः प्रयोगेषु रक्षार्थं दिग्बन्धनमन्त्राः । सुदर्शनमुद्रया सहाऽयं दिग्बन्धः कार्यः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तारं तु मूर्ध्नीति वर्णन्यासः । पत्रापि समानाः सामान्यन्यासाः ॥ १९ ॥

अव्याद्भास्करसप्रभाभिरखिलाभाभिर्दिशो भासयन्
भीमाक्षः स्फुरदट्टहासविकसद्दंष्ट्राग्रदीप्ताननः ।
दोर्भिश्चक्रदरौ गदाब्जमुसलप्रासांश्च पाशाङ्कुशौ
बिभ्रत् पिङ्गशिरोरुहोऽथ भवतश्चक्राभिधानो हरिः ॥ २०

प्रोक्त्वा सुदर्शनायेति विद्महेऽन्ते महापदम् ।
ज्वालाय धीमहि प्रोक्त्वा तन्नश्चक्रः प्रचोदयात् ॥ २१
सौदर्शनीयं गायत्री जप्तव्या जप्तुमिच्छता ।
सान्निध्यकारिणीं मुद्रां दर्शयेदनया सुधीः ॥ २२
नमो भगवते प्रोक्त्वा महासुदर्शनाय च ।
महाचक्राय च तथा महाज्वालाय चेत्यपि ॥ २३
दीप्तरूपाय चेत्युक्त्वा सर्वतो रक्ष रक्ष माम् ।
महाबलाय स्वाहेति प्रोक्तस्तारादिको मनुः ।
रक्षाकरः प्रसिद्धोऽयं क्रियमाणेषु कर्मसु ॥ २४

षट्कोणान्तःस्थतारं विवरलिखितमन्त्राक्षरं सम्विराजत्
स्वाङ्गं बाह्ये कलाभिः सगमुदरगताष्टाक्षरश्चाऽष्टपत्रम् ।
पद्मं वर्णैर्विराजत् विकृतिदललसत्षोडशार्णं विवीतं
व्योमान्त्यार्णं स्वनाम्ना विरचितगुणपाशाङ्कुशं चक्रयन्त्रम् ॥ २५

ध्यानमाह—अव्यादिति ॥ २० ॥

सुदर्शनगायत्रीमाह—प्रोक्तेति । सान्निध्यकारिणी मुद्रा सुदर्शनमुद्रा । सुधीरिति । सहस्रारस्य सुदर्शनस्य ध्यानमुक्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रक्षाकरमपरं मन्त्रमाह—नम इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूजादौ प्रयोक्तव्यं यन्त्रमाह—षट्कोणेति । विवरशब्देन कोणषट्कमुक्तम् । बाह्य इति । वृत्तबाह्य इत्यर्थः । कलाः स्वराः । उदरं दलमध्यम् । वर्णैः विराजद्विकृतिदललसत्षोडशार्णमिति । वर्णैः कादिक्षान्तैः द्विशः केसरस्थानलिखितैः विराजद्विकृतिसंख्याद्दलयुक्तपद्मदलस्थषोडशार्णमित्यर्थः । तद्बाह्यस्थवृत्तयवेवि । विवीतं व्योमान्त्यार्णं व्योमार्णं हकारः अन्त्यार्णः क्षकारः । तद्बाह्ये स्वनाम्ना सह विरचितगुणपाशाङ्कुशम् । गुणः प्रणवः । प्रथमं प्रणवः ततो नाम्नः प्रथमाक्षरम् । ततः पाशः ततो नामद्वितीयाक्षरम् ।

प्रणवहृद्भगवद्युतङे महादिकरधाङ्कचतुर्थी हुमस्त्रकैः ।
निगदितस्त्विति षोडशवर्णको मनुवरो मुनिभिर्विहितादरः ॥ २६
क्वाथैः पयोभूरुहचर्मसिद्धैर्दुग्धेन गव्यैरपि पञ्चभिर्वा ।
मूत्रैः पयोर्वा प्रतिपूर्य कुम्भं समर्चयेच्चक्रहरिं क्रमेण ॥ २७
अङ्गैः प्रथमावृतिरपि च पूज्या चक्रादिभिर्द्वितीया च ।
लक्ष्म्यादिभिस्तृतीया क्रमात्तथेन्द्रादिभिश्चतुर्थी स्यात् ॥ २८
चक्रशङ्खगदापद्ममुसला धनुरेव च ।
पाशाङ्कुशौ पीतरक्तासितश्यामत्विषस्त्विमाः ॥ २९
लक्ष्मीः सरस्वती चाथ रतिः प्रीत्याह्वया ततः ।
कीर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी क्रमेणैव तु शक्तयः ॥ ३०
संपूज्य चैवं विधिना हरिन्तु शिष्यं गुरुः प्रीततमोऽभिषिञ्चेत् ।
भक्त्या स्वशक्त्या विभवैर्द्विजातीन् सन्तर्प्य भूयो गुरुणाऽनुशिष्टः ॥ ३१
एकाग्रचित्तो रविलक्षसङ्ख्यं जपेन्मनुं नित्यकृताभिपूजः ।
तावत् सहस्रं तिलसर्षपाब्जविल्वाज्यदोग्धानि जुहोतु सम्यक् ॥ ३२
समुद्रतीरेऽप्यथवाऽद्रिशृङ्गे समुद्रगानां सरिताञ्च तीरे ।
जपेद्विविक्ते निज एव गेहे विष्णोर्गृहे वा पुरुषो मनस्वी ॥ ३३
यथोक्तसंख्यं विधिवत् प्रजप्ते मन्त्रे यथोक्तैश्च हुते हुताग्नौ ।
द्रव्यैरथ स्वार्थपरार्थहेतोः कुर्यात् प्रयोगान् विधिना यथावत् ॥ ३४
पीताभा कर्णिका स्यादरुणतरमर श्यामलञ्चाऽन्तरालं
नेमिः श्वेता च वाह्ये विरचितशिखरेखाकुलं पार्थिवान्तम् ।
चक्रद्वन्द्वं लिखित्वा विशदमतिरथो सौम्ययाम्यञ्च मन्त्री
कुम्भं सपूर्य सौम्ये प्रचयतु तथा दक्षिणे होमकर्म ॥ ३५

ततोऽङ्कुशमिति विरचनाप्रकारः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पीतरक्तादिवर्णा लक्ष्म्याद्या ज्ञातव्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सम्यगिति । द्रव्याणां समविभागं सूचयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मनस्वीति । ब्रह्मचर्यादिनियमवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विधिना यथावदिति । विधिनेत्यग्निजननादिकमुक्तम् । यथावदिति । कार्यानुगुणमोजविशेषयोगः सूचितः ॥ ३४ ॥

षड्विंशच्छतसम्मितैरथ घृताप्लावितैराश्वत्थः
सद्व्रीहीतिलपायसैश्च सकलैर्गव्यैर्घृताक्तैः क्रमात् ।
हुत्वा तद्धुतशिष्टमथ विधिवत् क्षिप्त्वा प्रतिद्रव्यकं
प्रस्थार्धान्नकृतञ्च पिण्डममलं कुम्भोदके मन्त्रवित् ॥ ३६
संस्थाप्य दक्षिणस्थां साध्यं कुम्भेन तेन नीराज्य ।
तमथ घटं सद्रव्यं बहिराराद्दृष्टमे क्षिपेद्राशौ ॥ ३७
अन्यादिकमपि सर्वं क्षिपेदथ घटस्य दक्षिणे भागे ।
हुतशेषान्नेन च बलिं मन्त्रेणाऽनेन मन्त्रवित् कुर्यात् ॥ ३८
हृदयान्ते विष्णुपदं प्रोक्त्वाऽथ गणेभ्य उच्चरेत् पूर्वम् ।
शान्तिकरेभ्यश्च बलिं गृह्णन्त्विति शान्तये नमोऽन्तः स्यात् ॥ ३९
ज्वरादिकां रोगपरम्परां वा विसूच्यपस्मारभवां रुजं वा ।
रक्षःपिशाचग्रहवैकृतं वा विधिस्त्वयं झड्क्षु हरेद्विकारम् ॥ ४०
पालाशैर्वा स्तनजद्रुमजैर्वा मञ्जरे कृते फलकैः ।
संपूर्य पञ्चगव्यैस्तत्र तु संस्थाप्य शुद्धमपि गदिनम् ॥ ४१
पूर्वोद्दिष्टैर्दिक्षु च सलयं जुहुयुः पृथग्द्विजा वशिनः ।
द्रव्यैः सदक्षिणं तानभ्यर्च्य च मुच्यते रुजो जन्तुः ॥ ४२

षिमदमतिरथो इति। चक्रायायाभ्यासत्वमुक्तम्। मन्त्रीति। चक्रस्य मूलमन्त्रतत्त्ववित्। कुम्भं संपूर्येति। शङ्खोदकेन संपूर्य तत्र देवमावाह्याऽभिपूज्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विधिवत् क्षिप्त्वेति। दशांशं कलशे क्षिप्त्वेत्यर्थः। कुम्भोदक इति। कुम्भमुख इत्यर्थः। मन्त्रविदिति। षषडक्षमूलान्वित सुदर्शनगायत्र्या क्षिपेदित्यर्थः। मन्त्रविदित्यनेनैव दक्षिणभागस्थस्य साध्यस्य सकलीकरणं रक्षोघ्नमन्त्रेण नीराजनं चोक्तम्।

ॐ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्याऽस्मे मह नमो जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते चाऽग्ने स्वाहा भाता रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति हुं फट् यथा सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः योऽमिति रक्षोघ्नमन्त्रः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मन्त्रवित् कुर्यादिति। प्रणवमन्त्रादित्वं मन्त्रस्य सूचितम् ॥ ३८॥३९॥४० ॥

रक्षोघ्नोर्ध्वभिरा सकलीकरणमुक्तम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विप्रक्षीरद्रुमत्वङ्मलयजपुरकाश्मीरकुष्ठप्रियामा-
बिल्वापामार्गराजीतिलतुलसियुगक्रान्तिदूर्वायवाद्यैः ।
लक्ष्मीदेवीकुशागोमयकमलवचारोचनापञ्चगव्यैः
सिद्धेऽग्नौ कुम्भसिद्धं मनुजपसहितं भस्म सर्वार्थदायि ॥ ४३

लक्ष्म्यायुष्करमतुलं पिशाचभूता-
पस्मारादिकमचिरेण नाशयेच्च ।
क्षुद्रादीनपि विविधांस्तथोपसर्गा-
नेतस्मान्न परतरा समास्ति रक्षा ॥ ४४

जुहुयात् गुग्गुलुगुलिकासहस्रकं साष्टकं च मन्त्रितमः ।
त्रिदिनं चतुर्दिनं वा सर्वोपद्रवनिवारणं भवति ॥ ४५
खरमञ्जर्याः समिधामयुतं वा मन्त्रवित्तमो जुहुयात् ।
ज्वरभूतामयविस्मृत्यपस्मृतीः शमयितुं नियतचित्तः ॥ ४६
घाज्याक्तैर्जुहुयाच्छ्रियै सरसिजैर्दूर्वाभिरप्यायुषि
मेधायै द्विजभूरुहैश्च कुमुदैः श्वेतैस्तथा वाससे ।
शुद्धाज्यैः पशवेऽप्युदुम्बरभवैः पुत्राय चाऽश्वत्थजै-
रेकाब्दं विधिवत् सहस्रसमितैरष्टोत्तरं मुक्तये ॥ ४७
चक्रस्य नाभिसंस्थं स्मृत्वाऽऽत्मानं जपेन्मनुं मन्त्री ।
स्वयमेकोऽपि न युद्धे मर्त्यैर्बहुभिः पराजितो भवति ॥ ४८
मन्त्री सुनियतचित्तश्चक्रस्थं भाव[भ्राम]येद्धिया यस्तम् ।
आविश्य सकलं भुक्त्वा मुञ्चति दग्धोऽग्निनाऽऽशु नाभिभुवा ॥ ४९

सिद्धेऽग्नौ कुम्भसिद्धमिति । पूर्वोक्तविधानेनाऽग्निं संस्कृत्य पूर्वोक्तप्रकारेणैव कुम्भे पञ्चगव्यं संयोज्य तस्मिन् प्रोक्तमौषधजातं निक्षिप्य मूलमन्त्रं जपन् भर्जयेत् । ततः कुम्भमध्यगतौषधिस्वभिद्धेऽग्नौ मूलेन शतं सहस्रं वा हुत्वा जपपूजादिना घटे सिद्धं भस्म सकलाभ्युदयदायीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
साष्टकं च मन्त्रितम इति नृसिंहबीजयोग उक्तः ॥ ४५ ॥
मन्त्रवित्तमो जुहुयादित्यपि तथा वषट्कारयोगश्च ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
मनुं जपेन्मन्त्रीति । रक्षोघ्नमन्त्रयुतमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
मन्त्री सुनियतचित्त इति यथा दीप्तमित्यपि सहस्रारस्याकारा-

दीप्तं करालदहनप्रतिमस्य चक्रं
यस्य स्मरेच्छिरसि कस्यचिदप्रियस्य ।
सम्प्राहतोऽस्य दहनप्रतिमो ज्वरः स्या-
त्त्रिंशद्दिनैश्च स परेतपुरं प्रयाति ॥ ५०

कलावृतं यादिमदाभिवेष्टितं
समचरं यच्छिरसि स्मरेत् सदा ।
दृशाहतोऽसौ प्रति चाव्यते रिपु-
र्मृतिं तथा मण्डलतः प्रयाति ॥ ५१

सार्णं[न्तं] वायसवर्णं शत्रोः शिरसि स्मरेच्च सम्प्राहम् ।
उच्चाटयति चिप्रं मारयति वा धियोऽस्य नैशित्यात् ॥ ५२

स्रवत्सुधावर्षिणमिन्दुसप्रभं
समचरं यच्छिरसि प्रचिन्तयेत् ।
क्षणात् समाप्यायितसर्वविग्रहो
भवेत् स मर्त्यः सुचिरञ्च जीवति ॥ ५३

मध्ये तारं तदनु च मनुं वर्णशः कोणषट्के
बाह्ये चाङ्गं लिखतु कनके रूप्यके चाऽथ ताम्रे ।
मायाद्ये वा विधिवदभिजप्याऽथ संस्थापितं त-
च्चक्रं चोरग्रहरिपुभयध्वंसि रक्षाकरञ्च ॥ ५४

स्थाने हृषीकेशविदर्भितं च साष्टाक्षरञ्चाप्यभिजप्तमेतत् ।
रक्षां ग्रहादेः सततं विधत्ते यन्त्रं सुकृप्तञ्च मनुलयेण ॥ ५५

सत्वध्यानमुक्तम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

कलावृतमिति । यं यामित्यादिभिरावृतमित्यर्थः । शिरसि स्थितं समचरं वायसाकारं हृद्गतं जीवं ग्रसति चेन्मृतिं याति । धीनैशित्यमप्येतदेव ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥

स्रवत्सुधावर्षिणमिति प्रयोगोऽमृतमण्डले वं वामित्यादियुक्तश्च कार्यः ॥५३॥
विधिवदभिजप्येति । होमादिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ५४ ॥
रक्षोघ्नमन्त्रमुद्धरति—स्थानेति ॥ ५५ ॥

अष्टाक्षरान्तरितपादचतुष्ककोष्ठं
कोष्ठद्वयोल्लिखितसाध्यसुदर्शनञ्च ।
रेखाभिरप्युभयतः श्रुतिशः प्रबद्धं
तन्मध्यकोष्ठमिति यन्त्रमिदं प्रशस्तम् ॥ ५६

भूर्जे वा क्षौमपट्टे तनुमसृणतरे कर्पटे वाऽस्य यन्त्रं
मन्त्री सम्यग्लिखित्वा पुनरपि गुलिकीकृत्य लाक्षाभिवीतम् ।
कृत्वा भस्मादिहोमप्रविहितघृतसम्पातपातात्तशक्ति
लग्नं सम्यग्विदध्यात् प्रतिशममुपयान्त्येव सर्वे विकाराः ॥ ५७

इति जपहुतार्चनाभिर्यन्त्रविशेषैश्च साधु मन्त्रमिमम् ।
भजते योऽसौ मन्त्री लभते भुक्तिं सुखेन मुक्तिञ्च ॥ ५८

इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वाविंशः पटलः ।

यन्त्ररचनाप्रकारमाह—अष्टाक्षरेति । रेखाष्टकं लिखित्वा एकान्तरितमुभयतो बद्ध्वा अष्टाक्षराक्षरद्वयान्तरितगीतात्रिष्टुप्पादचतुष्कयुतकोष्ठचतुष्कं कुर्यात् । प्रथमं पादद्वयमूर्ध्वभागस्थकोष्ठद्वये अपरद्वयमधोभागस्थकोष्ठद्वये मध्यकोष्ठोभयभागस्थकोष्ठद्वययोः सुदर्शनं मध्यकोष्ठगप्रणवे साध्यादिकं लिखेदिति यन्त्ररचनाप्रकारः । श्रुतिशः प्रबद्धमिति । द्वितीयतृतीयरेखादिभिः बद्धमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

मन्त्रीति । यन्त्रहृदयादिकमुक्तम् । भस्मादिना होमप्रविहितघृतसम्पातपातेन आत्तशक्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
द्वाविंशः पटलः ।

त्रयोविंशः पटलः ।

धर्मवित्तसुखमोक्षफलाप्तौ योषितामपि नृणां प्रवरं यत् ।
मन्त्ररत्नमतिगुह्यमिदानीं वक्ष्यते मतिमतामपि रम्यम् ॥ १

दौर्भाग्यव्याधिदारिद्र्यजराशोकभयातुराः ।
भर्तृराजाभिभूताश्च स्त्रीविघ्नार्त्तास्तदीप्सवः ॥ २

पुत्रभृत्यार्थिनो युद्धजयकामान्यवञ्चिताः ।
भूतार्थाक्लिष्टसंसारवश्यसंवननार्थिनः ॥ ३

बलिसिद्ध्यर्थिनश्चैव अन्तर्धानाभिकाङ्क्षिणः ।
शत्रुभिः परिभूताश्च सर्वविघ्नैरुपद्रुताः ॥ ४

मारणोच्चाटनद्वेषस्तम्भाकर्षणकाङ्क्षिणः ।
भजेयुः सर्वथैवेनं मन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ५

हृदयपुरुषोत्तमान्ते त्वप्रतिरूपेति चापि संभाष्य ।
लक्ष्मीनिवासपरतो जगदादौ सकल इत्युदाहृत्य ॥ ६

क्षोभय सर्वपदान्ते स्त्रीहृदयविदारण त्रिभुवनेति ।
समनोन्मादकरेति च सुरासुरान्ते वदेन्मनुजपदम् ॥ ७

भूयश्च सुन्दरीजनमनांस्यथो तापयादिकान् वीप्सा ।
तापय दीपय शोषय मारय भृगुकामिकालवान्ते तु ॥ ८

रक्षाप्रधानसुदर्शनमभिधाय रक्षितस्य शीघ्रं विभूतिसिद्धये त्रयोपुरुषोत्तम-विधिमाह—धर्मेति । अथवा चक्राधिरूढस्य भगवतो विधिमभिधाय गरुडाधिरूढस्य भगवतो विधिरभिधीयत इति सम्बन्धो वाच्यः । धर्मेत्यादिना विनियोग उक्तः । योषितामपीति । स्त्रीणामप्यत्राऽधिकार उक्तः । मतिमतामिति । तत्तत्पुरुषार्थविनियोगे बीजविशेषज्ञानामित्यर्थः ॥ १ ॥

भूतार्थाक्लिष्टसंसारेति । प्रभूतानां प्राणिनां प्रयोजनायाक्लिष्टसंसारनिर्वाहादिकमर्थयन्तीति तथोक्ताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मारणोच्चाटनेत्यादिना स्वार्थप्रयोगकांक्षिणामप्यधिकार उक्तः ॥ ५ ॥

मन्त्रमुद्धरति—हृदयेति । तन्द्री श्लोकपठाद्यं सप्रवणं कमिति समुक्तमिति ।

निद्रां वालिनमाभाष्य ब्रूयादपि ततः परम् ।
मोहय द्रावयेति च भूयश्चाकर्षयेत्सुदीर्यान्तः ॥ ९
समस्तपरमसुभगं सर्वप्रदयोस्तु मध्यतः प्रवदेत् ।
सौभाग्यस्त्रिवङ्क्तीन् ससर्वादिकं कामशब्दञ्च ॥ १०
तन्द्री श्रीकण्ठाद्यं सग्रवर्णं कं हनद्वयञ्च वदेत् ।
चक्रेण वाऽथ गदया खड्गेन च सर्वबाणैश्च ॥ ११
भिन्दद्वयञ्च पाशेनाऽन्ते चट्टयद्वयं समाभाष्य ।
भूयोऽङ्कुशेन ताड़य तु[कु]रुयुग्मकञ्च किञ्च प्रवदेत् ॥ १२
तिष्ठसि तावद्यावत् समोहितं मे समाभाष्य ।
सिद्धं भवतु च हुंफट् नमोऽन्तिकं मन्त्रमुद्धरेन्मन्त्री ।
मन्मथबीजोपेतं ताराद्यं सर्वसिद्धिदं भवति ॥ १३
मन्त्रपदानि द्वादश विद्यादाज्ञापदानि तावन्ति ।
सम्बुद्ध्यन्ता हुंफट्पदान्विताश्चेमे मन्त्राः स्युः ।
मध्यनरान्ते च परे गदिता मुनिभिर्मनोरमुष्य पुनः ॥ १४

पमुकशब्दं परित्यज्य तत्स्थाने साध्यनामप्रयोग उक्तः । मन्त्रमुद्धरेन्मन्त्रीति । मन्ति-
बीबीजप्रयोग उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मन्त्रपदानीति । आमन्त्रणपदानि सम्बुद्ध्यन्तपदानीत्यर्थः । तानि द्वादश विद्यात् । द्वादशाङ्गन्यासपूजादिसाधनत्वेन जानीयादित्यर्थः । आज्ञापदानि प्रार्थनपदानीति भावः । तान्यपि तापयादीनि तावन्ति द्वादशसंख्यानि विद्यात् । वश्याकर्षणक्रूरकर्मादिषु पुष्पाञ्जल्यर्थं जानीयादित्यर्थः ।

तत्र द्वादशाङ्गादिमन्त्राणां द्वादशमूर्तिसंयोगमाह—सम्बुद्ध्यन्ताः पुरुषाद्यन्ता इति सम्बुद्ध्यन्ता मन्त्रांशाः पुरुषाद्यन्ताः । सम्बुद्ध्यन्तानां पदानामुपरि पुरुषादयः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । पुरुष मत्स्याच्युत वासुदेव संकर्षण प्रद्युम्नानिरुद्ध नारायण ब्रह्म विष्णु नरसिंह वराहाः पुरुषादयः ।

आज्ञापदान् विशिनष्टि—हुं फट्पदान्विता इति । आज्ञापदानामुपरि हुंफडिति प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ।

पुनरपि मन्त्रणपदानां विशेषं दर्शयन् बीजप्रयोगक्रमं मन्त्रणपदानां द्वादशसंख्यानाञ्च पूरयति—मध्येति । मध्यनरान्ते परे सति मुनिभिः द्वादशमन्त्रा गदिताः स्युरित्यन्वयः । बीजनितये मध्यस्थो नरः पुरुषः पुरुषोत्तमः

कामबीजरूपो मध्यनरः तस्यान्ते पार्श्वे सति पार्श्वद्वयगतश्रीक्लींश्रीबीजद्वये सतीत्यर्थः। अनेन बीजानां प्रयोगक्रम उक्तः। आमन्त्रणपदानां बीजत्रयेण सार्धं द्वादशसंख्या च पूरिता।

अवशिष्टं मन्त्रांशमाह—परे सतीति। सम्बुद्ध्यन्तपदानामुपरि चतुर्थ्यन्ते परपदे च सतीत्यर्थः। चशब्देन मन्त्राणामादिभूत प्रणवोपरि मन्त्रमध्यगतनमःपदयोगः सूचितः। आग्नायदेष्वपि बीजत्रययोगं वदन् तेषामादौ पुरुषोत्तमपदसंयोगमाह—मध्यनरान्ते च पर इति। मध्यनरस्य मध्यमपुरुषस्यान्ते उत्तमपुरुषे पुरुषोत्तमे सति परे अन्ये आग्नामन्त्राः स्युरित्यर्थः।

अत्रायं द्वादशाङ्गमन्त्रप्रयोगक्रमः। ओं नमो क्लीं पराय पुरुषात्मने हृदयाय नमः। ओं नमः क्लीं पराय सत्यात्मने शिरसे स्वाहा। ओं नमः श्रीं पराय अच्युतात्मने शिखायै वषट्। ओं नमः पुरुषोत्तमपराय वासुदेवात्मने कवचाय हुम्। ओं नमः अप्रतिरूपपराय संकर्षणात्मने नेत्राभ्यां वौषट्। ओं नमो लक्ष्मीनिवासपराय प्रद्युम्नात्मने अस्त्राय फट्। ओं नमः सकलजगत्क्षोभणपराय अनिरुद्धात्मने उदराय नमः। ओं नमः सर्वस्त्रीहृदयविदारणपराय नारायणात्मने पृष्ठाय नमः। ओं नमः त्रिभुवनमनोन्मादकरपराय ब्रह्मणे बाहुभ्यां नमः। ओं नमः समस्तपरमसुभगपराय विष्णवात्मने जरुभ्यां नमः। ओं नमः सर्वसौभाग्यकर पराय नृसिंहात्मने जानुभ्यां नमः। ओं नमः सर्वकामप्रदपराय वराहात्मने पादाभ्यां नमः। इति द्वादशाङ्गन्यासादिमन्त्राः।

द्वादशाङ्गन्यासानन्तरं लक्ष्म्याद्याः सुदर्शनोक्ताः शक्तयो मूर्धास्यहृद्गुह्यकण्ठनाभ्यखिलसर्वाङ्गेषु स्रां स्रीं स्रूं स्रें स्रैं स्रों स्रौं स्रः बीजयुता न्यस्तव्याः। अथाग्नामन्त्रा वश्यादिक्रियासु पुष्पास्त्रमय्यो उच्यन्ते। ओं क्लीं क्लीं श्रीं नमः पुरुषोत्तम अमुष्य सुरासुरमनुजसुन्दरीजनमनांसि तापय तापय हुं फट् तुरु तुरु किं तिष्ठसि तावत् यावत् समीहितं मे सिद्धं भवति हुं फस्सः इति तापनमन्त्रः। एवमेव दीपन शोषय मारण स्तम्भन द्रावणाकर्षण मन्त्रेषु प्रणवादिबीजचतुष्टयस्य नमसः पुरुषोत्तमपरस्य अमुष्य सुरासुरमनुजसुन्दरीजनमनांसीत्यस्य दीपयेत्यादिवीप्सायां हुंफट्पदयोः तुरु तुरु इत्यादेश्च प्रयोगो द्रष्टव्यः। एते च मन्त्रा वश्याकर्षणेषु प्राधान्येन प्रयोक्तव्याः। मारणमन्त्रव्यतिरिक्ताः पञ्चमन्त्रा एव वश्यादौ प्रयोक्तव्या इत्यन्ये।

अथ मारणादौ प्रयोक्तव्या घट्टन ताडन भेदन हनन मारण मन्त्रा उच्यन्ते। ओं क्लीं क्लीं श्रीं नमः पुरुषोत्तम अमुकं पाशेन घट्टय द्विः हुं फट् तुरु तुरु किं

ऋषिस्तु जैमिनिः प्रोक्तश्छन्दश्च जगतीप्यथ ।
सर्वलोकशरण्योऽसौ देवता पुरुषोत्तमः ॥ १५
पुरुषोत्तमत्रिभुवनमनोन्मादकरेति च ।
हृदयं सकलान्ते च जगत्क्षोभण इत्यपि ॥ १६
सलक्ष्मीदयितेत्येवं शिरोमन्त्र उदाहृतः ।
मन्मथोत्तमशब्दान्ते अङ्गजे कामदीपिनि ॥ १७
शिखा सुभगशब्दन्तु परमात्मनरस्ततः ।
सर्वसौभाग्य इत्यन्ते करमप्रतिरूपकम् ॥ १८
केशवस्मरवर्णान्ते जातिश्च कवचं विदुः ।
सुरासुरहृदययोर्मध्ये मनुजसुन्दरी ॥ १९
विदारणपदं तस्मात् सर्वप्रहरणेति च ।
धरसर्वपदान्ते तु कामिकं हनयुग्मकम् ॥ २०
हृदयान्ते बन्धनानीत्यथाऽऽकर्षयं वीप्सयेत् ।
ततो महाबलेत्येतदस्त्रमन्त्रमुदीरितम् ॥ २१
त्रिभुवनेश्वरसर्वान्ते जनेत्युक्त्वा मनांसि च ।
हनदारययोर्युग्मं पृथङ्से वशमानय ॥ २२
नैवं तारादिकाः सर्वे हुंफडन्ता नमोऽन्तिकाः ।
त्रैलोक्यमोहनान्ते तु हृषीकेशाऽप्रतीति च ॥ २३
रूपमन्मथ सर्वस्त्रीहृदयाकर्षयेति च ।
आगच्छाऽऽगच्छ च नमो मन्त्रः स्याद्व्यापकाह्वयः ॥ २४
आद्याद्यादित्रिसर्गान्तेपूक्तोऽयं चापि सूरिभिः ॥ २५

तिष्ठेत्यादिश्छेदनमन्त्रः । अथाऽङ्कुशेन ताडय ताडयेत्यादिस्ताडनमन्त्रः । ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं नमः पुरुषोत्तम अमुकं चक्रेण गदया खड्गेन सर्वबाणैः भिन्द भिन्द हुं फट शुरु शुरु किं तिष्ठेत्यादिर्भेदनमन्त्रः । तथा हनहनेत्यादि हननमन्त्रः । तथा मारय मारयेत्यादिर्मारणमन्त्रः इति ॥ १४ ॥

ऋष्यादिकमाह—ऋषिरिति ॥ १५—२४ ॥

उक्तोऽर्थ चापीति । पूर्वोक्तावाहनादिमन्त्रसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः ॥ २५ ॥

सुदर्शन महाचक्रराजेत्युक्त्वा धमद्वयम् ।
सर्वदुष्टभयान्ते तु कुरुच्छिन्दयुगन्ततः ॥ २६
विदारयद्वयान्ते तु परमन्त्रान् ग्रस ग्रस ।
भक्षयद्वयभूतानि त्रासयद्वयवर्मफट् ॥ २७
चक्राय नम इत्येष चक्रमन्त्रः प्रकीर्तितः ।
शङ्खमन्त्रो जलचराय स्वाहेति परिकीर्तितः ॥ २८
कौमोदकि महान्ते तु वलि सर्वासुरान्तकि ।
प्रसीद हुंफट् स्वाहेति गदामन्त्र उदाहृतः ॥ २९
संवर्त्तकान्ते मुसल पोथयद्वितयं ततः ।
हुंफट् स्वाहा मौसलकः शार्ङ्गाय सशराय च ॥ ३०
शार्ङ्गस्य खड्गतीक्ष्णान्ते छिन्दयुक् खड्गमन्त्रकः ।
अङ्कुशाद्यं चट्युगं चाऽङ्कुशस्य समीरितः ॥ ३१
सानन्तलोहितवक्रौ बभ्राकर्षयवीप्सकौ ।
वह्निजाया च पाशस्य स्वमुद्राभिर्न्यसेदिमान् ॥ ३२
स्वाहान्तः पक्षिराजाय तस्य मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।
त्रैलोक्यमोहनायान्ते विद्महे तु समुच्चरन् ॥ ३३
स्मराय धीमहीत्युक्त्वा तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।
गायत्रेषा तयाऽर्चांसु स्थानद्रव्याणि शोधयेत् ॥ ३४
व्यस्तैर्द्वादशभिर्मन्त्रैर्नमोऽन्तैश्चाऽर्च्यते हरिः ।
भृगुः सबिन्दुः खड्गीशो देव्या मन्त्र उदाहृतः ॥ ३५
सूक्ष्मामरमहासेनक्लीवहीनैः स्वरैरसौ ।
लक्ष्म्यादीनान्तु शक्तीनां मन्त्राः पूजाविधौ स्मृताः ॥ ३६

चक्राद्यायुधाष्टकमन्त्रानुद्धरति—सुदर्शनेति। शङ्खादिमन्त्रेष्वपि सम्बोधनान्तः। पाञ्चजन्याय नमः। कौमोदक्यै नमः। इत्यादिकमन्ते प्रयोक्तव्यम् ॥ २६॥२७॥ ॥ २८॥२९॥३०॥३१॥३२ ॥

गरुडमन्त्रमाह—स्वाहेति ॥ ३३॥३४ ॥

व्यस्तैर्द्वादशभिरिति। नित्यपूजासु सम्मुद्धत्य द्वादशभिरितरचाऽऽद्यामन्त्रै-र्यथायोगमित्यर्थः। श्रीमन्त्रमाह—भृगुरिति ॥ ३५॥३६ ॥

उद्यदिनेन्दुपयोदभ्रमरपिकारावकुसुमसौरभ्ये ।
सुमनोहरे च कल्पकवृक्षोद्याने रमापतिं ध्यायेत् ॥ ३७
अरुणारविन्दकर्णिकामध्यगगरुडोपरि स्थितं देवम् ।
उद्यद्दिनकरकोटिप्रतिमं सिन्दूरनवजवाकान्तिम् ॥ ३८
दरचापमुसलपाशान् चक्रासिगदाङ्कुशान् भुजैर्दधानम् ।
अतिहृद्ययौवनोन्मुखसौन्दर्यातिशयसाम्यनिर्मुक्ताम् ॥ ३९
अतिविह्वलं स्मरस्य शरैरतिरुचिरा + + ।
+ + + + ॥ ४०
औदार्यकान्तिसौरभलावण्यसुधारसैर्जगत् सकलम् ।
सिञ्चन्तमिव समस्तानुग्रहिणं श्रीमुखाब्जसन्नसुदृगम् ॥ ४१
वामोरुजङ्गतयाऽऽलिङ्गितदेहं श्रिया मदोत्कटया ।
तद्वक्त्राम्बुरुहासवपिपासितभ्रान्तनेत्रषट्पदया ॥ ४२
रोमाञ्चहर्षनिर्गतजलमुक्तालङ्कृताङ्गया सततम् ।
वामकरस्थाम्बुजया प्रतप्तकनकाभयाऽतिसुन्दर्या ॥ ४३
अनुपमसौन्दर्येण च सर्वाभरणैरुपेतयाऽतिमुदा ।
विष्वग्बहुप्रकारानेकैः सपरिच्छदैश्च देवगणैः ॥ ४४
गन्धर्वदैत्यरक्षोयक्षपन्नगैर्मुनीन्द्रैश्च ।
संसेवितं पुरन्ध्रीवृन्दैश्चाऽनङ्गबाणसन्तप्तैः ॥ ४५
भावहावमधुरस्मितवक्त्रप्रेक्षणस्खलितभाषणजातैः ।
स्पष्टकाञ्चजघनस्तनभारैः स्रस्तवस्त्रचिकुरैर्मदलोलैः ॥ ४६

चरितमदनवारिस्वेदकम्पैर्विवस्त्रै-
र्मदनविगतलज्जैः स्पन्दमानाधरोष्ठैः ।
मृदुतरकरपद्माकृष्टनच्छन्नलोकैः
शिरसि मुषितधैर्यैः कम्पिताशेषगात्रैः ॥ ४७

[ध्यानमाह—उद्यदिति सार्धत्रयोदशभिः । मदनलुलितघूर्णितं ताम्रं च नेत्रपद्मं यस्य तम् । अनेकैः भूषणैः दिव्याभ्यामम्बराभ्यां गन्धपुष्पाभ्यां च समुज्ज्वलम् । इति सम्प्रदायदीपिकाकारः ॥ ३७—५० ॥

ज्वरार्त्तैः श्वसद्भिः पतद्भिः शरीरैः
शरैर्दारितैर्मन्मथस्याऽतिघोरैः ।
समाप्यायितैस्तस्य लावण्यदृष्ट्या
समुत्थाय विष्णोस्तमेवाऽभियातैः ॥ ४८

करतलकलितकोकनदैस्तत्पदयुगलं च पुनः परिपूज्य ।
नयनजलैः सगद्गदवाक्यैर्भव परमेश्वर पतिः शरणं नः ॥ ४९

इत्थं संप्रार्थितं तं सकलसुरवरस्त्रीसहस्रैरजस्रं
दिव्यैर्भोगार्थिभिश्चाऽप्यखिलमुनिवरैर्भक्तितो मुक्तिकामैः ।
ध्यात्वा लक्षार्धसंख्यं जपतु मनुमिमं प्राप्तमन्त्रा[दीक्षो]ऽभिषिक्ता
द्रव्यैरेतैश्च जुह्वन् भवति मनुवरस्याऽधिकारी क्रियासु ॥ ५०

शतं दधि घृतं पयः पृथगथाऽयुतं साज्यहविषा
शृतेन पयसा जुहेद्द्रविमितं तथा साक्षततिलैः ।
तथा दृषदयो[शतो]न्मितं त्रिमधुभिर्वरैश्चाऽऽम्रफलैः
पलाशसमिधां शतं समभितोषयेत् स्वं गुरुम् ॥ ५१

ततो लक्षत्रयं जप्त्वा कुण्डे चाऽर्धेन्दुसन्निभे ।
जुहेदम्भोरुहैर्जातिकुसुमैश्च यवैरपि ।
दशांशं वैष्णवे वह्नौ ब्राह्मणांश्चैव तोषयेत् ॥ ५२

अम्भोधाराः सदा भिन्ने सेतौ संसिद्धयोऽखिलाः ।
यथाऽम्भोनिधिमायान्ति तथा यान्ति निरन्तरम् ॥ ५३

मन्त्रिणः कृतकृत्यत्वं काङ्क्षमाणाः पुनः पुनः ।
पीठे तु वैष्णवे नित्यं पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ ५४

अङ्गानि कर्णिकायामग्न्यादिदलेषु चाऽष्ट लक्ष्म्याद्याः ।
ताश्च स्लुलंसरप्रोकीकातुष्वाद्याः सुदर्शने ज्ञेयाः ॥ ५५

कियत्संख्यो होमस्तदाह—शतमिति ॥ ५१॥५२॥५३ ॥

प्रथमावरणं प्रागादिदलेषु लक्ष्म्याद्यावरणं पूजयेत् । ताश्च लसरप्रोकीकातुष्वाद्याः स्युः । लादिः लक्ष्मीः । सादिः सरस्वती । रादी रतिः । प्रादिः प्रीतिः । क्यादिः कीर्तिः । कादिः कान्तिः । त्वादिस्तुष्टिः । प्वादिः पुष्टिः ।
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

दरचक्रगदामुसलाः पूर्वाद्याशासु चाऽथ कोणेषु ।
वह्न्यादिषु शार्ङ्गखड्गाङ्कुशपाशा दिशाधिपाः पूज्याः ॥ ५६
अङ्गानि देववर्णानि मदविवशाः शक्तयोऽष्ट लक्ष्म्याद्याः ।
चामरहस्ताः सर्वाः स्वलङ्कृताश्चाऽथ सुन्दर्यः ॥ ५७
योऽर्चयेत् सकृदप्येवं पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
प्राप्य राज्येप्सितां लक्ष्मीं प्राप्नोत्यमरवन्दिताम् ॥ ५८
दुर्भगो वसुसहस्रहुतेन स्यादतीव सुभगश्च मनोज्ञः ।
दीप्तिमत्प्रभवतैलवरेण व्याधिमोक्षणपरस्तु तथैव ॥ ५९
श्रीफलैः प्रजुहुयात्कमलैर्वाऽकिञ्चनोऽपि रविसङ्ख्यमतोऽसौ ।
स्याद्धनाधिपसमोऽयुतसंख्यं जप्तुराधिरुपयाति विनाशम् ॥ ६०
यां प्रमदामभिकाङ्क्षति तस्या नामयुतं प्रजपेन्मनुमेतम् ।
पञ्चमहर्वदनेऽष्टसहस्रं सा वशमेति न तत्र विचारः ॥ ६१
इथारिकुसुमैर्हरिं समभिपूज्य चाऽष्टोत्तरं
सहस्रमपि जुह्वतः शशिभवप्रसूनैः शुभैः ।
भवन्त्यवशगा नृपास्त्रिदशभिर्दिनैः किङ्कराः
परैर्हृतधनस्तथा कटुभवेन तैलेन वा ॥ ६२
समिद्भिरथ बोधिवेदैः शतं तथाऽष्टोत्तरं
त्रिमासमथवा जपेद्दशशतं तथा नित्यशः ।
स एव पुनरेत्य तद्वसु समाहृतं सन्त्विणं
प्रणम्य पुनरर्पयेत्समभितोष्य चोपायनैः ॥ ६३
राजीयाऽष्टोत्तरशतं जप्त्वा शत्रुगृहे खनेत् ।
इथारिकुसुमं वापि पक्षे शुक्लेऽसिते क्रमात् ॥ ६४
शुक्लं रक्तं वेष्टितश्च क्षेत्रेश्याऽटनक्रद्रिपोः ।
नित्यं नेत्रसमिद्भिस्तु चाऽष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ ६५
षण्मासन्तु ततस्तेजोवत्यास्तैलं सहस्रकम् ।
जुह्वतो म्रियते शत्रुर्द्विष्टा मासचतुष्टयात् ॥ ६६

श्रीमादीनां फलभेदानाचष्टे—श्रीफलैरिति ॥ ६०—७२ ॥

अनेन विधिना वाऽथ स्तम्भनं स्यात्तथैव च ।
तथैवाज्यात्तादूर्वाणां होमतो मुच्यते भयात् ॥ ६७

पयोव्रतोऽर्चाजपतत्परश्च त्रिमासमङ्कोलभवं सहस्रम् ।
नित्यं हुनेच्चैव ततस्त्रिमासे पूर्णे हुताशेऽपि च हूयमाने ॥ ६८

प्राप्ते च मध्ये दिवसस्य वह्नेः पार्श्वे शशाङ्कप्रतिमा सुदीप्ता ।
संदृश्यते वै गुलिका सभानुः सहस्रमष्टोत्तरमेव मन्त्रम् ॥ ६९

प्रतिमन्त्र्य च तां वहतो गुलिकाममरैरपि दर्शनमस्य भवेत् ।
इह सिद्धिरथाऽस्य भवत्यखिला वड़वामुखपुष्करयानमुखा ॥ ७०

इति सिद्धमुनीन्द्रयक्षविद्याधरगन्धर्वसमहाप्सरोरगाद्यैः ।
प्रतिसेवितमुत्तमं विधानं गदितं तत् पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ॥ ७१

इति जपहुतपूजाध्यानकैः श्रीधरं यो
भजति स तु समग्रां सम्पदैश्वर्यलक्ष्मीम् ।
अधरकृतविपत्तां प्राप्य लोकैकवन्द्यो
व्रजति पदमनन्तं लोकवन्द्यस्य विष्णोः ॥ ७२

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयोविंशः पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
त्रयोविंशः पटलः ।

दरचक्रगदामुसलाः पूर्वाद्याशासु चाऽथ कोणेषु ।
वज्रादिषु शार्ङ्गखड्गाङ्कुशपाशा दिशाधिपाः पूज्याः ॥ ५६
अङ्गानि देववर्णानि मदविवशाः शक्तयोऽष्ट लक्ष्म्याद्याः ।
चामरहस्ताः सर्वाः स्वलङ्कृताश्चाऽथ सुन्दर्यः ॥ ५७
योऽर्चयेत् सकृदप्येवं पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
प्राप्य राज्येप्सितां लक्ष्मीं प्राप्नोत्यमरवन्दिताम् ॥ ५८
दुर्भगो वसुसहस्रहुतेन स्यादतीव सुभगश्च मनोज्ञः ।
दीप्तिमत्प्रभवतैलवरेण व्याधिमोक्षणपरस्तु तथैव ॥ ५९
श्रीफलैः प्रजुहुयात्कमलैर्वाऽकिञ्चनोऽपि रविसहस्रमतोऽसौ ।
स्याद्धनाधिपसमोऽयुतसंख्यं जगुराधिरुपयाति विनाशम् ॥ ६०
यां प्रमदामभिकाङ्क्षति तस्या नामयुतं प्रजपेन्मनुमेतम् ।
पञ्चमहर्षदिनेऽष्टसहस्रं सा वशमेति न तत्र विचारः ॥ ६१
हयारिकुसुमैर्हरिं समभिपूज्य चाऽष्टोत्तरं
सहस्रमपि जुह्वतः शशिभवप्रसूनैः शुभैः ।
भवन्त्यवशगा नृपास्त्रिदशभिर्दिनैः किङ्कराः
परैर्हृतधनस्तथा कटुभवेन तैलेन वा ॥ ६२
समिद्भिरथ बोधिजैर्दशशतं तथाऽष्टोत्तरं
त्रिमासमथवा जपेद्दशशतं तथा नित्यशः ।
स एव पुनरेत्य तद्वसु समाहृतं मन्त्रिणं
प्रणम्य पुनरर्पयेत्समभितोष्य चोपायनैः ॥ ६३
राजीशताऽष्टोत्तरशतं जप्त्वा शत्रुगृहे खनेत् ।
हयारिकुसुमं वापि पक्षे शुक्लेऽसिते क्रमात् ॥ ६४
शुक्लं रक्तं वेष्टितश्च क्लेशैश्चाऽटनकृद्रिपोः ।
नित्यं नैत्रसमिद्भिस्तु चाऽष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ ६५
षण्मासन्तु ततस्तेनौवल्यास्तैलं सहस्रकम् ।
जुह्वतो म्रियते शत्रुर्दृष्टा मासचतुष्टयात् ॥ ६६

होमादीनां फलभेदानाचष्टे—श्रीफलैरिति ॥ ६०—७२ ॥

अनेन विधिना वाऽथ स्तम्भनं स्यात्तथैव च ।
तथैवाज्याक्तदूर्वाणां होमतो मुच्यते भयात् ॥ ६७
पयोव्रतोऽर्चाजपतत्परश्च त्रिमासमह्नोजहुतं सहस्रम् ।
नित्यं हुनेच्चैव ततस्त्रिमासे पूर्णे हुताशेऽपि च हूयमाने ॥ ६८
प्राप्ते च मध्ये दिवसस्य वह्नेः पार्श्वे शशाङ्कप्रतिमा सुदीप्ता ।
संदृश्यते वै गुलिका सभानुः सहस्रमष्टोत्तरमेव मन्त्रम् ॥ ६९
प्रतिमन्त्र्य च तां वहतो गुलिकाममरैरपि दर्शनमस्य भवेत् ।
इह सिद्धिरथाऽस्य भवत्यखिला वड़वामुखपुष्करयानमुखा ॥ ७०
इति सिद्धमुनीन्द्रयक्षविद्याधरगन्धर्वसमग्रगाप्सरोरगाद्यैः ।
प्रतिसेवितमुत्तमं विधानं गदितं तत् पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ॥ ७१
इति जपहुतपूजाध्यानकैः श्रीधरं यो
भजति स तु समग्रां सम्पदैश्वर्यलक्ष्मीम् ।
अधरकृतविपक्षां प्राप्य लोकैकवन्द्यो
व्रजति पदमनन्तं लोकवन्द्यस्य विष्णोः ॥ ७२

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयोविंशः पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
त्रयोविंशः पटलः ।

चतुर्विंशः पटलः ।

अथोच्यते श्रीकरनामधेयमष्टाक्षरं लोकहिताय तावत् ।
येन प्रजप्तेन समर्चितेन हुतेन सिद्धिं समुपैति मन्त्री ॥ १
सर्गार्द्रकः स्ततो विंशतियुगमियुतं शान्तगं चन्द्रबिम्बं
श्रीवाह्नः शुक्रमेदोहरिशयनङकारा मनुः श्रीकराख्यः ।
ऋष्याद्या वामपङ्क्ती हरिरपि पुनरङ्गानि यान्तैर्हुमन्तै-
र्भीपत्रासप्रमर्दप्रसहितगदितध्वंसरक्षोहितान्तैः ॥ २

मूर्धाक्षिकण्ठहृदयोदरसोरुजानु-
पादद्वयेषु लिपिशो न्यसतु स्वदेहे ।
विप्रादिकान्मुखकरोरुपदेषु वर्णा-
श्चक्रादिकानपि करेषु ततस्तदस्त्रान् ॥ ३

दुग्धाब्धिद्वीपवर्यप्रविलसितसुरोद्यानकल्पद्रुमाधो-
भद्राम्भोजन्मपीठोपरिगतविनतानन्दनस्कन्धसंस्थः ।
दोर्भिर्बिभ्रद्रथाङ्गं सदरमथ गदापङ्कजे स्वर्णवर्णो
भास्वन्मौलिर्विचित्राभरणपरिगतः स्याच्छ्रियै वो मुकुन्दः ॥ ४

दिक्पत्रेषु श्रीरतिधृतिकान्तीः कोणगेषु मूर्तीश्च ।
इष्ट्वाऽभितो निधीशौ विष्वक्सेनश्च दिक्पतीन् प्रयजेत् ॥ ५

आराध्य चैवं विधिनाऽथ विष्णुं मन्त्री पुनर्होमविधिं करोतु ।
श्रीवृक्षदुग्धोत्थसमिद्भिरब्जैः साज्येन दौग्धेन च सर्पिषा च ॥ ६

विभूतिप्रदत्वेपुरुषोत्तमानन्तरं तथाविधमेव श्रीकरं सविनियोगमाह— अथोच्यत इति । मन्त्रीति । तत्तत्सिद्ध्युचितबीजयोग उक्तः ॥ १ ॥

श्रीवाह्नः श्रीकरः । श्रीं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । हरिर्देवतेति । श्रीकरविष्णुरित्यर्थः । यान्तैर्हुमन्तैरिति । क्रमेणोभयान्तत्वं भीपादीनाम् विप्रादिन्यासोऽप्यक्षरैः सार्धमेव कार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रियै वो मुकुन्द इत्यनेनैव श्रीदेव्या सह ध्यानमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

मन्त्री पुनर्होमविधिमिति । जप पूजा होमादिषु प्रणवश्रीबीजयोग

पृथगष्टशतं क्रमेण हुत्वा कनकाद्यैरपि तर्पिते गुरौ च ।
अभिषिच्य तथाऽभिपूज्य विप्राननुमेनं प्रजपेद्यथाऽष्टलक्षम् ॥ ७

द्रव्यैस्तैः प्रतिजुहुयाद्दशांशमाने-
राचार्यं पुनरपि पूजयेज्जपान्ते ।
स प्राप्नोत्यपरिमितां श्रियञ्च कीर्त्तिं
कान्तिञ्चाऽचिरमनुरज्यते च लोकैः ॥ ८

दूर्वां घृतप्रसिक्तां जुहुयादयुतं नरस्तु हुतशिष्टैः ।
आज्यैश्चरुमुपयुञ्ज्याद्दद्याद् गुरवे च दक्षिणां शक्त्या ॥ ९
परिभोजयेच्च विप्रांस्तेषु दिनेषु स्वशक्तितो भक्त्या ।
अपमृत्युरोगपापान् विजित्य स तु दीर्घमायुराप्नोति ॥ १०
अनुदिनमादित्याभिमुखः प्रजपेदूर्ध्वीकृतस्वबाहुयुगः ।
तस्य गृहेऽन्नसमृद्धिश्चिराय संजायते सुष्ठुतरा ॥ ११
एवं प्रोक्तैः प्रतिजपहुतार्चादिभिर्मन्त्रमेनं
भक्त्या यो वा भजति मनुजो नित्यशः सोऽचिरेण ।
इष्टैः पुत्रैर्धनधरणिधान्यादिभिर्हृष्टचेताः
स्यादप्यन्ते परमपरिशुद्धं परं धाम विष्णोः ॥ १२
अथ कथयामि विधानं महावाराहाभिधानमन्त्रस्य ।
साङ्गं सजपं सहुताराधनमपि मन्त्रिणामभीष्टाप्त्यै ॥ १३
वाक्यं प्रोक्त्वा हृदाख्यं तदनु भगवते युग्वराहं च रूपा-
येत्युक्त्वा व्याहृतीनामुपरि च पतये भूपतित्वञ्च मेऽन्ते ।
देहीत्याभाष्य दान्तं सुमतिरथ पुनर्दापयस्वेति शान्तं
प्रोक्त्वा तारादिकं प्रोद्धरतु मनुवरं तं त्रयस्त्रिंशदर्णम् ॥ १४

उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

द्रव्यैस्तैरिति । क्षीरोदुम्बरसमिदादिभिः दीक्षाहोमाय कथितैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

विभूत्यतिशयार्थं वराहमन्त्रमाह—अथेति । मन्त्रिणामभीष्टाप्त्यै इति । अभीष्टविशेषेषु बीजविशेषयोगार्थः ॥ १३ ॥

सुमतिरिति । भूपतित्वमित्यत्र साध्यनामग्रहणमुक्तम् । हूं बीजम् ।

ऋषिस्तु भार्गवः प्रोक्तोऽनुष्टुप् छन्द उदीरितम् ।
वराहो देवता चाऽस्य कथ्यन्तेऽङ्गान्यतःपरम् ॥ १५

अस्यैकशृङ्गो हृदयं शिरोऽपि व्योमोल्कतेनोऽधिपतो शिखा च ।
स्यादिप्रस्वरूपः कवचं महादिदंष्ट्रोऽस्त्रमुक्तं स्वयमेव चाऽङ्गम् ॥ १६

ससप्तभिः पुनः षड्भिः सप्तभिश्चाऽथ पञ्चभिः ।
अष्टभिर्मूलमन्त्रार्णैर्विदध्यादङ्गकल्पनाम् ॥ १७

जान्वोरापादमुद्यत्कनकमिव हिमप्रख्यमाजानु नाभेः
कण्ठादानाभि वह्निप्रभमथ शिरसश्चागलं नीलवर्णम् ।
मौलेर्व्योमाभमार्कं करलसदरिशङ्खासिखेटं गदाश्च-
क्त्याख्येष्टाभीतिहस्तं प्रणमत वसुधोल्लासिदंष्ट्रं वराहम् ॥ १८

सजलाम्बुवाहनिभमुद्यतदोःपरिघं धराधरसमानतनुम् ।
सितदंष्ट्रिकाधृतभुवं त्वथवा प्रविचिन्तयेत् सपदि कोलममुम् ॥ १९

हेमप्रख्यं पार्थिवे मण्डले वा नीहाराभं नीरजेऽग्नेस्तदाभम् ।
वायोः कृष्णं व्युप्रभं वा द्विविष्टं क्रोडं व्यासं सत्यसंस्थं यजेद्वा ॥ २०

अष्टपत्रमथ पद्ममुल्लसत्कर्णिकं विधिवदारचय्य च ।
मण्डलं रविसहस्रसन्निभं शूकरं यजतु तत्र सिद्धये ॥ २१

प्राग्दक्षिणप्रत्यगुदग्दिशासु चत्वारि चाऽङ्गानि यजेत् क्रमेण ।
अस्त्रं विदिक्षूर्ध्वमधश्च चक्राद्यस्त्राणि पूज्यानि वराहमूर्तेः ॥ २२

अरिशङ्खकृपाणखेटकसंज्ञान् सगदाशक्तिवराभयाह्वयांश्च ।
अभिपूज्य दिशाधिपान् यथावद्वरगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः ॥ २३

स्वाहा शक्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

सजलाम्बुवाहेति । द्विभुजस्य ध्यानमुक्तम् ॥ १९ ॥

स्तम्भनशान्तिकवश्याद्युच्चाटनशून्यताकरणादिषु पृथिव्यादिबीजयुक्तस्य ध्यान-विशेषानाह—हेमप्रख्यमिति । एते च ध्यानविशेषाः सर्वमन्त्रेषु समानाः । सत्यसंस्थमिति । मुमुक्षोर्ध्यानमुक्तम् । स्वस्थमहिमस्थमित्यर्थः । प्राणसंस्थमिति पार्थः ॥ २० ॥

उल्लसत्कर्णिकमिति । वराहबीजविशिष्टकर्णिकमित्यर्थः । विधिवदार-चय्येति । अरकेसरं चतुश्चतुर्वर्णलसद्दलाष्टकं बहिर्व्यञ्जनावेष्टितं

दंष्ट्रायां वसुधा सशैलनगरारण्यापगा हुंकृतौ
वागीशी श्वसितेऽनिलो रविविधू वाह्नोश्च दृग्वान्ययोः ।
कुक्षौ स्युर्वसवो दिशः श्रुतिपथे दस्रौ हशोः पादयोः
पद्मोत्थो हृदये हरिः पृथगमी पूज्या मुखे शङ्करः ॥ २४
एवं काले कोलमभ्यर्चयित्वा जप्यो मन्त्रोऽसौ पुनर्लक्षसंख्यम् ।
होमं कृत्वा तद्दशांशैश्च पद्मैस्त्रिस्वादक्तैः प्राप्नुयाद्भूसमृद्धिम् ॥ २५
ध्यानादपि धनसिद्धिर्मन्त्रजपाच्चाऽधरो भवेत् सधरः ।
जपपूजाहुतविधिभिर्मङ्क्षु नरो धनधरेन्दिराबान् स्यात् ॥ २६
ध्यातः सन् भूरुहेऽसौ भुवमतुलतरां वारुणे शान्तिमुच्चै-
राग्नेये वश्यकृत्या[कीर्त्या]दिकमनिलपुरस्थोऽयमुच्चाटनादीन् ।
रक्षां व्योम्नोऽरिभूतग्रहविषदुरितेभ्योऽनिलाग्न्योश्च पीडां
युद्धे वह्नीरयोर्वै जयमपि सुतरां संविधत्ते वराहः ॥ २७
हरिश्येऽर्केऽष्टम्यामथ सितरुचौ कोलवपुषा
सितां गव्यैः सर्वैर्युतमयुतजप्तामपि शिलाम् ।
उदग्वक्त्रो मन्त्री मनुजपरतः स्थापयतु ता-
मयत्नं क्षेत्रेषु द्रुतमरिनिरोधं शमयति ॥ २८
भौमे वारेऽथ भानूदयमनु जपवान् सन् गृहीत्वा मृदंशं
कोलात्मा वैरिरुद्धादपि च कुतलतस्तच्च कृत्वा गुणांशम् ।
एकं जातौ विलिम्पेत् पुनरपरतरं पाकपात्रे तथाऽन्य-
त्तोये तस्मिन् सदुग्धे प्रतिपचतु हविः संस्कृते हव्यवाहे ॥ २९
आराध्य चाऽष्टोर्ध्वशतं प्रमाणां साज्येन मन्त्री च ४८
समारवारं जुहुयाद्यथावत् क्षेत्रोत्थितापत्पटलः ॥

भूकोपस्थबीजमारचयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ [यन्त्वं दंजप्तकृतमिति
एवं काले इति । प्रातरेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥
ध्यानजपादीनां फलभेदमाचष्टे—ध्यानादपीति । दिक्षु आवाह्य संपूजयेदित्यर्थः ।
सितां गव्यैरिति । दशपलमितां बिल्वां
मनुजपरत इति । भूबीजसाहित्यमुक्तम् ॥ २८ ॥ वरणे चतुर्विंशः पटलः ।
साज्येन मन्त्रीत्यपि तथैव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२

भृगुवारे च मुखेऽह्नः संगृह्य मृदं हविः सुसम्पाद्य ।
जुहुयादीरितविधिना बलिमपि दद्यान्महीविरोधिषु ॥ ३१
हुतक्रियैवं दिवसैश्च सप्तभिः प्रणाशयेद्भूमिविवादसङ्कटम् ।
परेतवेतालपिशाचडाकिनीसमुत्थिताश्चापि विकृतिं विधिस्त्वयम् ॥ ३२
विलोड्य तामेव मृदश्च दुग्धे हुनेद्घृतेनाऽष्टयुतं सहस्रम् ।
द्विमण्डलादेव मही महार्घ्या स्यात्मन्त्रिणोऽस्यैव तु निःसपत्ना ॥ ३३
नृपतरुसमिधामयुतं मन्त्रेणाऽनेन यो हुनेन्मन्त्री ।
गृहयात्राऽस्य न सीदेत् क्षेत्रादिकमपि वर्धते क्रमशः ॥ ३४
अष्टोर्ध्वशतं मन्त्री दिनशो यो वा जुहोति शालीभिः ।
स तु वत्सरेण मन्त्री विराजते व्रीहिपुञ्जपूर्णगृहः ॥ ३५
मन्त्रेणाऽनेन सर्पिर्जुहुत दशशतं मण्डलात् सर्वसिद्धिः
स्याद्रक्ताञ्जलिन्या अपि कुसुमसहस्रेण वा वाससाञ्च ।
लाजानां कन्यकाया अपि च मधुयुजां होमतो वाञ्छितायाः
सिद्धी रक्तोत्पलानामपि मधुरयुजां स्याद्युताच्छ्रीः समग्रा ॥ ३६
दण्डाधीशो व्योमासनस्तु वाराहमुच्यते बीजम् ।
अमुना तु साधितेन प्राप्नुवन्ति नराः सिद्धिमतुलतराम् ॥ ३७
तारेऽमुमपि लिखित्वा तद्बाह्येऽनलपुरं समापुटितम् ।
तद्बाह्ये चतुर्दलमब्जं स्यात्तद्बहिस्तथाऽष्टदलम् ॥ ३८
बाह्ये षोडशपत्रं मण्डलमाखण्डलीयमपि बाह्यम् ।
सूकरबीजे साध्यञ्चैवाष्टश्लकमन्त्रमस्त्रिषु च ॥ ३९
स्वाहा शक्तिः ॥ १४ अपि दलमूलेऽष्टार्णकेसराणि लिखेत् ।
मन्त्रमामुखाद्देति । हिं सूकरमन्त्रस्य चाऽक्षरान् क्रमशः ॥ ४०

स्तम्भनमारणशिककर्माद्युक्तमेव । हुनेन्मन्त्र्यपि । तथा शतं मन्त्रीति ।
विशेषणमाह—हैमप्रख्यमिति । विराजत इत्यत्रैव पयोरे बीजयोग
धत्यसंस्यमिति । सुसुधोर्ध्वानम् ॥
षार्थः ॥ २० ॥ ऋषिदेवते पूर्वोक्ते । गायत्री छन्दः । दीर्घयुजा
... उग्रशक्तिकमिति । वराह शक्तिः । ध्यानपूजादिकं पूर्ववत् ॥ १७ ॥ १८ ॥
पञ्चेति । अरकेसरं यत्

सूर्य

अन्तेऽवशिष्टमक्षरमथाऽष्टपत्रे स्वराद्यकिञ्जल्के ।
वर्णांश्चतुश्चतुरपि तथाऽष्टमे पञ्च चालिखेत् पत्रे ॥ ४१
व्यञ्जनकिञ्जल्केऽन्त्ये द्वौ द्वौ वयमन्त्यके दले विलिखेत् ।
तारमहीकोलार्णैः प्रवेष्टयेत् साध्यवर्णपरिपुटितैः ॥ ४२
तद्बाह्ये मनुवर्णैर्विदर्भिताभिश्च साध्यपद्मलिपिभिः ।
क्ष्माबिम्बचतुष्कोणे गर्भगसाध्याक्षरं भूबीजम् ॥ ४३
अष्टसु शूलेषु तथा वाराहं वायुधेन संयुक्तम् ।
लाक्षाकुङ्कुमचन्दनलघुकर्पूरैः सरोचनैर्विलिखेत् ।
गोयक्कृदम्भोयुक्तैर्लेखन्या हैमया दिने प्रवरे ॥ ४४
सौवर्णे राज्यसिद्धिं रजतजफलके ग्रामसिद्धिश्च ताम्रे
साहस्रस्वर्णसिद्धिं भुजदललिखितं चाशु संसारयात्राम् ।
क्षौमे लाभं धरायाः पिचुतरुफलके कार्यसिद्धिं निजेष्टां
मन्त्रं सञ्जप्तमेतद्घृतहुतहुतसम्पातपातं करोति ॥ ४५
मन्त्री समास्थाय वराहरूपं साध्यप्रदेशे निखनेच्च यन्त्रम् ।
स्थिराद्यराशावभिवाह्य कोलमङ्गानि दिक्षु क्षिपतां यथावत् ॥ ४६
यन्त्रममुं रक्षायै रोगग्रहवेक्लितेषु जन्तूनाम् ।
संयज्य शिरसि बध्यात् स तु नीरोगस्त्वयत्नतो भवति ॥ ४७
इत्येवं प्रणिगदितो वराहमन्त्रो
यस्त्वेनं प्रभजति नित्यशो जपाद्यैः ।
स प्राप्नोत्यखिलमहीसमृद्धिमस्मिन्
देहान्ते व्रजति हरेः परं पदं तत् ॥ ४८
इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुर्विंशः पटलः ॥

तया वराहमिति । साध्यादिनामसहितमित्यर्थः । [यन्त्रं हंजप्तकृतमिति क्वचित्] ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

निक्षिपतां यथावदिति । गर्तेषु सितपाषाणादिषु आवाह्य संपूजयेदित्यर्थः । ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे चतुर्विंशः पटलः ।

पञ्चविंशः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यामि नृसिंहमन्त्रस्याऽनुष्टुभः संग्रहतो विधानम् ।
साङ्गं सजापं सहुतक्रमञ्च सार्चाविधानं निजवाञ्छितार्थैः ॥ १
उग्रं वीरयुतं महान्तिकमथो विष्णुं ज्वलन्तान्वितं
संप्रोक्त्वाऽथ च सर्वतोमुखनृसिंहाणींस्तथा भीषणम् ।
भद्रं मृत्युयुतं च मृत्युमपि तच्चोक्त्वा नमाम्या युतं
भूयोऽहम्पदमुद्धरेत् मनुमिमं मन्त्री समस्तार्थदम् ॥ २
ब्रह्मा प्रजापतिर्वा प्रोक्त ऋषिर्नारदश्च विद्वद्भिः ।
छन्दोऽनुष्टुबुदाहृतमथ विष्णुर्देवता नृसिंहाख्यः ॥ ३

वर्णैश्चतुर्भिरुदितं हृदयं शिरश्च
तावद्भिरष्टभिरथाऽस्य शिखा प्रदिष्टा ।
षड्भिश्च वर्म नयनञ्च चतुर्भिरस्त्रं
प्रोक्तं क्रमेण मनुनाऽक्षरशः षडङ्गम् ॥ ४

सशिरोललाटदृग्युगमुखकरपत्सन्धिकेषु साग्रेषु ।
उदरहृद्दोर्गलपार्श्वेष्वपरे ककुदि क्रमान्न्यसेद्वर्णान् ॥ ५
प्रतिपत्तिरस्य चोक्ता प्रसन्नताक्रूरताविशेषेण ।
द्विविधा प्रसन्नया स्यात् साधनपूजाऽन्यया प्रयोगविधिः ॥ ६
जान्वोरासक्ततीक्ष्णस्वनखरुचिलसद्बाहुसंस्पृष्टकेश-
श्चक्रं खड्गञ्च दोर्भ्यां दधदनलसमज्योतिषा ध्वस्तदैत्यः ।
ज्वालामालापरीतं रविशशिदहनलोचनं दीप्तजिह्वं
दंष्ट्रोग्रं धूतकेशं वदनमपि वहन् पातु वो नारसिंहः ॥ ७

वराहविधानानन्तरं नृसिंहविधानं वदन् विनियोगमाह—अथेति ॥ १ ॥
मन्त्रो समस्तार्थदमिति । तत्तदर्थविशेषेषु बीजविशेषप्रयोग उक्तः । हं बीजम् । ईं शक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
प्रथमां प्रतिपत्तिमाह—जान्वोरिति । बाहुसंस्पृष्टकेश इति । कचेगय केशौ । को ब्रह्मा । ईशो रुद्रश्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

उद्यद्भास्वत्सहस्रप्रभमशनिनिभं चोच्चणं विचरन्तं
वह्नीनक्षाय विद्युत्ततिविततसटाभीषणं भूषणैश्च ।
दिव्यैराद्दीप्तदेहं निशितनखलसद्बाहुदण्डैरनेकैः
सम्भिन्नं भिन्नदैत्येश्वरतनुमतनुं नारसिंहं नमामि ॥ ८
नरसिंहममुं धियैव पूर्वं प्रणिपाताघ्यर्कमाद्यासाचमाद्यैः ।
प्रयजेत् सहगन्धपुष्पधूपादिभिरेवं प्रवरैश्च नृत्यगीतैः ॥ ९
सुविशदमतिरथ वहिरपि सम्यक् संपूज्य वैष्णवं पीठम् ।
तत्रावाह्य च नरहरिमुपचारैः सम्यगर्चयेत्प्रवरैः ॥ १०
अङ्गैः प्रथमावृतिरपि पचोन्द्रानन्तशर्वकमलभवैः ।
सहश्रीक्रौधृतिपुष्टिभिरपरोक्ता लोकपालकैरन्या ॥ ११
प्राक्प्रत्यग्यमशशिनां दिगाश्रिता मूर्तयोऽनलादिषु च ।
स्युः शक्तय इत्येवं भक्त्या परया युतोऽर्चयेद्देवम् ॥ १२
द्वात्रिंशतिकसहस्रैरधिकृतिरयुतैर्भवेत् पुरश्चरणम् ।
तावद्भिस्तावद्भिर्लक्षैः सिद्धिः समीरिता चाऽस्य मनोः ॥ १३
विकृतिद्विगुणसहस्रैर्जुहुयादाज्यान्वितैश्च दुग्धान्नैः ।
जपपरिपूर्त्तौ मन्त्री दिनशः संपूजयेच्च नरसिंहम् ॥ १४
विधाय तद्दोजविशिष्टकर्णिकं चतुश्चतुर्वर्णलसद्दलाष्टकम् ।
सुलक्षितं मण्डलमन्यलक्षणैर्विधाय तस्मिन् कलशं प्रपूर्य च ॥ १५
यथोक्तमार्गेण समर्च्य साष्टकं सहस्रसंख्यं प्रजपेन्मनुं ततः ।
विकृद्यरन्तमस्तमथाऽभिषेचयेद्यमेष मृत्योः प्रतिमुच्यते मुखात् ॥ १६

क्रूरां प्रतिपत्तिमाह—उद्यदिति । अतनुमिति सूक्ष्मादिरूपमुक्तम् ॥ ८ ॥

नरसिंहममुमिति । मानसपूजा । सा च सर्वमन्त्रेषु समाना ॥ ९ ॥

विशदमतिरित्याधारशक्त्यादीनां ध्यानं सूचितम् । सम्यगिति । मूल-प्रकृत्यादिमन्त्रयोग उक्तः पीठपूजायाम् । स च सर्वत्र समानः ॥१०॥११॥१२॥१३ ॥

जपपरिपूर्त्तौ मन्त्रीति । अत्र द्वादशाक्षर पञ्चाक्षर गरुडपञ्चाक्षरानन्तसप्ताक्षरादयः सूचिताः । [ह्रं कमलासनाय नमः इति त्र्यक्षरवाक्षरः इति सम्प्रदायदीपिकाकारः] चिपान्ते तारं स्वाहेति गरुडपञ्चाक्षरम् । आमस्तेऽनन्ताय नम इत्यनन्तमन्त्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वर्णान्त्यानलभुवनविन्दुभिरुक्तं नृसिंहबीजमिदम् ।
तन्नास्ति सम्यगमुना मन्त्रविदा साधितेन यदसाध्यम् ॥ १७
ऋष्यादिकमपि पूर्ववदङ्गं बीजेन दीर्घयुजा ।
ध्यानार्चनादिकमन्यदशेषं समानं स्यात् ॥ १८
विभवानुरूपतोऽस्मै दातव्या दक्षिणा च निजगुरवे ।
प्राणप्रदानकर्त्रे न च कार्यं वित्तशाठ्यममलधिया ॥ १९
संप्रीणयित्वा गुरुमात्मशक्त्या संपूजयेद्विप्रवरान् यथावत् ।
स त्वैहिकीं शुद्धिमवाप्य शुद्धं परं परत्रापि पदं समेति ॥ २०

दूर्वाङ्किरष्टसहस्रसंख्यै-
राराध्य मन्त्री जुहुयादथाप्सु ।
शान्तिं प्रयान्त्येव तदोपसर्गा
आपो हि शान्ता इति च श्रुतिः स्यात् ॥ २१
उत्पाते सति महति च्यु(पद्रवाणां
होमोऽयं भवति च शान्तिदो नराणाम् ।
यद्वाऽन्यन्निजमनसेप्सितञ्च कामं
तत्प्राप्नोत्यखिलनृणां प्रियश्च भूयात् ॥ २२

दुःस्वप्नेष्वपि दृष्टेष्ववशिष्टा जाग्रता निशा नेया ।
जपमानमत्यशक्त्या सुस्वप्नो भवति तत्क्षणादेव ॥ २३
चरन् वने दुष्टमृगाहिघोरव्यालाकुले मन्त्रमिमं जपेद्यः ।
असाधितं साधितमेव तस्य न विद्यते भीर्वहुरूपजाता ॥ २४
जप्तेनाऽष्टसहस्रं कलशेनाऽप्यहिविषार्तमभिषिञ्चेत् ।
अतिविषमेण विषेणाऽप्यसौ विमुक्तः सुखी भवति ॥ २५

सम्यगमुनेत्यङ्गर्थादिकं सूचितम् । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । नृसिंहो देवता । दीर्घयुजा स्वेनाऽङ्गानि । औं बीजम् । यं शक्तिः । ध्यानादिकं पूर्ववत् । मन्त्रविदेति । तत्तत्साध्यानुरूपबीजयोग उक्तः [ऋष्यादिकमपीति श्लोकः क्वचित् दृश्यते] ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

. मन्त्री जुहुयादथाप्स्विति । नृसिंहं औपर्णमिति निष्कौलमन्त्रेणेत्यर्थः ।
॥ २१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३० ॥

मूषिकलूतावृश्चिकबहुपादाद्युद्भवं विषं शमयेत् ।
अष्टोत्तरशतजापान्मनुरयमभिमन्त्रितञ्च भस्माद्यम् ॥ २६

सशिरोऽक्षिकर्णहृद्गलकुक्षिरुजाज्वरविसर्पवमिहिक्काः ।
मन्त्रौषधाभिचारिककृतान् विकारानयं मनुः शमयेत् ॥ २७

नरहरिवपुषात्मना गृहीतं हरिणाशिशुं निजवैरिणं विचिन्त्य ।
क्षिपतु गगनतः क्षितौ सुदूरं यमनुदिनं प्रतिचाल्यते स मासात् ॥ २८

याञ्च दिशं प्रति मनुनाक्षिप्तोऽसौ तां दिशं प्रयात्यचिरात् ।
पुत्रकलत्रधनादींस्त्यक्त्वा न पुनर्निवृत्तये सहसा ॥ २९

नरहरिवपुषात्मना निजारिं खरनखरायसमग्रभिन्नदेहम् ।
क्षणमिव निहतं विचिन्त्य खादन्निव जपतां मनुमेष नाशमेति ॥ ३०

पूर्वतरे त्स्नुपदे विधाय निजसाध्यनाम मन्त्रितमः ।
क्रूरेण चक्षुषा तं दहन्निवालोक्य जपतु सप्तदिनम् ॥ ३१

दिनशोऽष्टोर्ध्वसहस्रं म्रियते रिपुरस्य नाऽत्र सन्देहः ।
मारणकर्म न शस्तं क्रियते यद्ययुतमथ जपेच्छान्त्यै ॥ ३२

वश्याकृष्टिद्वेषणमोहोच्चाटादिकानि यदि वाञ्छेत ।
तदुद्दैया प्रतिपत्त्या तत्तत्कर्म प्रसाधयेन्मन्त्री ॥ ३३

दिनमनु दिननाथं पूजयित्वा दिनादौ
नरहरिमपि सम्यक् प्रोक्तमार्गेण मन्त्री ।
तदनु तदनुमत्या भस्मना मन्त्रितेन
प्रतिरचयतु राज्ञे वाऽप्यभीष्टाय रक्षाम् ॥ ३४

न्यासोक्तेषु स्थानेष्वपि न्यसेद्भस्मना च मन्त्रार्णान् ।
अखिलोपद्रवशान्त्यै सम्पत्त्यै वाञ्छितार्थसिद्ध्यै च ॥ ३५

अथ परराष्ट्रजयेच्छो राज्ञः कुर्यात्प्रयोगविधिमेवम् ।
नरहरिमपि विधिना तं हिरण्यकशिपुद्विषं समभ्यर्च्य ॥ ३६

साध्यनाम मन्त्रितम इति । चक्षुषि नृसिंहबीजन्यास उक्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
साधयेन्मन्त्रीति । स्तम्भनादिषु पृथिवीबीजादियोग उक्तः ॥ ३३ ॥
प्रोक्तमार्गेण मन्त्रीति । रक्षायां नृसिंहबीजयोग उक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तस्य पुरस्ताद्विधिवन्निधाय वह्निं बिभीतकतरुकाष्ठैः ।
उज्ज्वलिते च ज्वलने समूलतूलैः शरैश्शतदशकैः ।
खादन्निवोच्चरेन्मनुमरीश्च भिन्दन्निव क्षिपेत् समिधः ॥ ३७

हुत्वा परराष्ट्रेभ्यः पृतनां सन्नाह्य सम्मुखे तस्याः ।
निघ्नन्तं रिपुसेनां स्मरेन्नृसिंहं पुरेव दितितनयान् ॥ ३८

यावज्जितारिरेष्यति नृपतिस्तावज्जपेत् स्मरन्देवम् ।
सेन्द्रसुरासुररक्षोयक्षानपि जयति का कथा मनुजे ॥ ३९

श्रीकामः श्रीप्रसूनैर्दशकमथ शतानां हुनेद्बिल्वकाष्ठै-
स्तत्पत्रैर्वा प्रसूनैः सुमतिरथ समिद्भिः फलैर्वा तदीयैः ।
पुत्रेप्सुः पुत्रजीवेन्धनचितदहने तत्फलैर्वा सहस्रै-
र्दूर्वाभिस्त्वायुषेऽब्दादभिमतमखिलं प्राप्नुयान्मन्त्रजापी ॥ ४०

ब्राह्मीं वचां वाऽष्टशताभिजप्तां प्रातः समद्यान्नृहरिं विचिन्त्य ।
संप्राप्य मेधां स तु वेदशास्त्रनिष्णातधीः स्यादपि वत्सरेण ॥ ४१

उक्तैः किमत्र बहुभिर्मनुनाऽमुनैव
संप्रार्थितं सकलमेव लभेद्विधिज्ञः ।
तस्मादमुं भजत तत्प्रतिपन्नचित्ताः
संसारसागरसमुत्तरणार्थिनो ये ॥ ४२

पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिनृसिंहबीजे
वर्मास्त्रयुग्मनुरयं कथितः षडर्णः ।
ऋष्यादिकाः स्वभवपङ्क्तिकनारसिंहा
वर्णैश्च मन्त्रनिहितैः कथितं षडङ्गम् ॥ ४३

भव्याग्निर्व्यालरौद्राकृतिरतिविकृतास्योल्लसत्तीक्ष्णदंष्ट्र-
श्चक्रं शङ्खं पाशाङ्कुशकुलिशगदादारणान्यादधानः ।
रक्ताकारस्य नाभेरध उपरि सितो दिव्यभूषाविशेषो
देवोऽर्काग्नीन्दुनेत्रो निखिलसुखकरो नारसिंहश्चिरं वः ॥ ४४

सुमतिरिति । श्रीबीजहोमरूपाभिषेकध्याने कथिते । प्राप्नुयान्मन्त्रजापीत्यनु-
जप उक्तः । षडक्षरस्य ध्रौं बीजम् । ह्रीं शक्तिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

षट्कोणस्थसुदर्शनं वसुदलप्रोल्लासिताष्टाक्षरं
बाह्ये द्वादशवर्णपत्रकमलं तत् षोडशार्णच्छदम् ।
द्वात्रिंशन्मनुवर्णपत्रकमलं वृत्तोल्लसन्मात्रकं
मध्योत्थं ध्रुवमूर्तिबीजवलयं चक्रं नृसिंहात्मकम् ॥ ४५
हृल्लेखान्तःस्थसाध्यं दहनपुरयुगास्रिस्थमन्त्रार्णमन्तः-
सिंहानुष्टुप्चतुर्वर्णकलसितदलाढ्यं कलाकेसरञ्च ।
वृत्तोद्यद्व्यञ्जनावेष्टितमवनिपुरान्तःस्थवृत्तो[चिन्तो]मलं तद्-
यन्त्रं रक्षःपिशाचामयरिपुविषविध्वंसनं नारसिंहम् ॥ ४६

इति विरचितयन्त्रप्रोज्ज्वले मण्डले प्राक्-
समभिहितकषायाम्भोभिरापूर्य कुम्भम् ।
प्रतियजतु तदङ्गैरस्त्रभेदैस्तदीयै-
स्तदनु शतमखाद्यैः साधु वज्रादिकैश्च ॥ ४७

रथचरणशङ्खपाशाङ्कुशकुलिशगदाह्वयानि चाऽस्त्राणि ।
हारणमुद्राकरयोर्ययोस्तदीयौ कृपाणखेटाख्यौ ॥ ४८
इति कृतदीक्षः प्रजपेद्वरलक्षप्रमाणात्मकं मन्त्रम् ।
जुहुयाच्च षट्सहस्रं जपावसाने घृतेन शुद्धेन ॥ ४९
खरमञ्जरीसमुत्थं जुहुयादथ मञ्जरीसहस्रयुतम् ।
प्रस्नातपञ्चगव्यं सप्तदिनं भूतशान्तये मन्त्री ॥ ५०
छिन्नरुहां समिधां विसहस्रं यश्च जुहोति चतुर्दिनमात्रम् ।
दुग्धयुतं रुचिरात्मतुलाकं होमविधिर्ज्वरशान्तिकरः स्यात् ॥ ५१
अस्य यन्त्रमभिलिख्य भूर्जके साधु वाऽथ तृणराजपत्रके ।
मन्त्रजप्तमथ शीर्षबन्धनाज्जूर्तिविभ्रमशिरोरुजापहम् ॥ ५२
रक्तोत्पलैः प्रतिदिनं मधुरत्रयाक्तै-
र्यो वा जुहोति नियमेन सहस्रसंख्यैः ।

ध्यानमाह—मध्यादिति । [षट्कोणस्थेति श्लोकः पुस्तकान्तरे नास्ति] ॥४४॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
भूतशान्तये मन्त्रीति । मन्त्रजप्तपञ्चगव्यप्राशनादिकं सूचितम् ॥५०॥५१॥५२॥

मासेन वाञ्छितमवाप्नोति मन्त्रजापी
स्यादत्सरेण धनधान्यसमृद्धगेहः ॥ ५३

आरक्तोत्पलपरिसहस्रकैः प्रफुल्लै-
रम्भोजैस्त्रिमधुरसंयुतैर्जुहोतु ।
लक्ष्मीः स्यादतिमहती महत्तथायुः
संप्राप्य सकलजगत्प्रियश्च भूयात् ॥ ५४

लाजाभिस्त्रिमधुरसंयुताभिरह्नो
मासार्धं प्रतिजुहुयान्मुखे सहस्रम् ।
कन्यार्थी प्रतिलभते वरोऽथ कन्यां
कन्या वा भवति वराधिनी वराढ्या ॥ ५५

तिलैः सराजीवरमञ्जरीसमिद्धविर्घृतैश्च त्रिसहस्रसंख्यकैः ।
प्रजुह्वतो नैव रुजो ग्रहोद्भवा न वाऽभिचारक्षतिरस्य जायते ॥

दूर्वाधिकमतैः पयोघृतयुतैश्च दूर्वाचये-
र्हुनेदिह मुखे विभुं नरहरिं विचिन्त्याऽनले ।
अवाप्य स तु दीर्घमायुरखिलैर्विमुक्तो गदैः
सुखी भवति मानवो निजकलत्रपुत्रादिभिः ॥ ५७

विस्तारैः किं प्रतिजपति यो मन्त्रमेनं यथोक्तं
लब्ध्वा कामान् समभिलषितानाशु मन्त्री स भूयात् ।
द्रव्यैराढ्यो क्षितिपवरैः पूजितः शान्तचेता
देहान्ते स्यात् परमपरिशुद्धं परं धाम विष्णोः ॥ ५८

इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चविंशः पटलः ।

मध्यमाप्नोति । श्लोकोऽयमेव स्पष्टः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
भाग मन्त्रोक्तमिन्नवितविमेधप्राप्तो श्लोकविशेषश्रेष्ठ स्पष्टः ॥ ५८ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
पञ्चविंशः पटलः ।

षड्विंशः पटलः ।

अथ सम्प्रति विष्णुपञ्जरस्य प्रतिवक्ष्यामि समासतो विधानम् ।
जितवांस्त्रिपुरं हरोऽपि येन त्रिदशानामधिपो वलासुरञ्च ॥ १
शक्तेर्द्वादशगुणिते यन्त्रे मन्त्राणि मण्डलान्यपि च ।
बीजानि यानि चोक्तान्येभिः क्लृप्तन्तु पञ्जरं विष्णोः ॥ २
विष्णुं लिखेन्मध्यगशक्तिबिन्दौ कपोलयोः सिंहवराहबीजे ।
तद्विश्वरूपाह्वयमन्त्रवीतं प्रवेष्टयेत् षोडशवर्णकेन ॥ ३
तारं हृदन्ते भगवत्पदं महाविष्णुवासुदेवौ च ङेऽन्तौ ।
विश्वादिरूप शरणं भव मे प्रभविष्णवे नमः स्यान्मन्त्रः ॥ ४
द्वादशाक्षरमन्त्रान्ते भवेतां कवचास्त्रकौ ।
स्वाहान्तः षोडशार्णोऽयं मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥ ५
क्रमेण तद्वर्णविकारजातास्चक्रादिकाः षोडश मूर्तयः स्युः ।
याभिस्तु विष्णोरिह पञ्जरस्य प्रवर्त्यते शक्तिरनेकरूपा ॥ ६

नृसिंहविधानानन्तरं रक्षाकरत्वसाम्यात् विष्णुपञ्जरविधानमाह—अथ संप्रतीति । रक्षाकरत्वमाह—जितवानिति ॥ १ ॥

विष्णुपञ्जरयन्त्रं तावदाह—शक्तेरिति । मण्डलानि हृत्सत्रिकोणचतुरस्राणि ॥ २ ॥

अधिकर्मक्रममाह—विष्णुमिति । विष्णुमकारमित्यर्थः । तस्य बिन्दौ विश्वरूपविष्णुरपि लेखनीयः । तस्य हस्तेषु पञ्चमाणायुधवारणक्रमेण षोडशाक्षराक्षराण्यपि लेखनीयानि । कपोलयोरिति । अकारहकारभागद्वन्द्वयोरित्यर्थः । सिंहवराहशब्दाभ्यामेव तद्बीजे उक्ते । ते चाकारकपोलयोः लेखनीये । बीजे इति तु हकारकपोलयोः गरुडचक्रबीजलेखनमुक्तम् । तद्विश्वरूपेति । तच्छब्देन मध्यमबीजमुक्तम् ॥ ३ ॥

विश्वरूपमन्त्रमुद्धरति—तारमिति । ओं बीजम् । नमः शक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

चक्रादिमन्त्रेषु षोडशाक्षराक्षरयोगं सूचयति—तद्वर्णविकारजाता इति । याभिरिति । कारणसूक्ष्मस्थूलरूपाभिः भगवद्धस्तवेष्टनबीजपद्मदलादिस्थाभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यन्त्रस्य बीजेषु चतुर्षु पूर्वं प्राग्दक्षिणप्रत्यगुदग्गतेषु ।
विद्वांस्तु चक्रञ्च गदाञ्च शार्ङ्गं खड्गञ्च मन्त्रैः सहितं विलिख्यात् ॥
शङ्खहलमुसलशूलान्यग्न्याद्यश्रिष्वथाऽष्टबीजेषु ।
विलिखेत् दण्डं कुन्तं शक्तिं
पाशाङ्कुशकुलिशपरशुशतमुखवह्नीन् ॥ ८
सप्रणवहृदयभगवद्विष्णुस्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ताः ।
सेनापतिसहिता निजमन्त्रान्ता मूर्तयोऽत्र लिखितव्याः ॥ ९
सहस्रारपदं पूर्वं कौमोदकी ततो भवेत् ।
महाशार्ङ्गपदं पश्चात् महाखड्गपदं पुनः ॥ १०

यन्त्रस्य बीजेष्विति । वेष्टनशक्तिबीजेष्वित्यर्थः । विद्वानिति । चित्रकर्मज्ञ इत्यर्थः । मन्त्रैः सहितमिति । ललाटे तत्तन्मन्त्रांश्च लिखेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अश्रिष्विति । अश्रिगतबीजबिन्दुष्वित्यर्थः । सिंहवराहमूर्त्योस्तु लेखनं शक्तिवेष्टनपूर्वापरभागयोः । गरुडचक्रमूर्त्योस्तु शक्तिवेष्टनबाह्ये नृसिंहस्याग्रे ॥ ८ ॥

चक्रादिमन्त्रानुद्धरति—सप्रणवेति । नमो योगादेव भगवद्विष्णुपदयोश्चतुर्थ्यन्तत्वमवगन्तव्यम् । स्वाख्यानं स्वस्य चक्रादेराख्यानम् । ततश्च ओं नमो भगवते विष्णवे चक्रायेत्येतत् सिद्धं भवति । स्वाख्यानमूर्तीति । स्वाभिमुख्यार्थमाख्यानं स्वाख्यानं तेन सहिता मूर्तिः स्वाख्यानमूर्तिः । सम्मुखन्तो मूर्तिमन्त्र इत्यर्थः । स्वस्य साधकस्य आख्यानं स्वाख्यानं शोभनप्रार्थनमाख्यानं स्वाख्यानं मां रक्षेत्याख्यानमित्यर्थः । सुतरामाख्यानं स्वाख्यानं रक्षरक्षेति वीप्सेत्यर्थः । ततश्च चक्रमूर्ते मां रक्ष रक्षेत्येतत् सिद्धं भवति । स्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ताः सेनापतिसहिता इति । स्वाख्यानयुक्ताः । स्वाख्यानमूर्तियुक्ताः । स्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ताः । स्वाख्यानमूर्तिधराः सेनापतिसहिता इत्यन्वयः । तत्र स्वाख्यानयुक्ता इत्यस्यायमर्थः । ओं नमो भगवते विष्णवे चक्रायेत्यादीनि स्वाख्यानानि तैः युक्ता इति । स्वाख्यानमूर्तियुक्ता इत्यस्यायमर्थः । उक्तमन्त्रान्ते चक्रमूर्तये इत्यादि योजयेदिति । ततः परं चक्रमूर्तिधरायेत्यादि योजयेत् । ततः परं चक्रमूर्तिधरसेनापतये इत्यादि योजयेदित्यवशिष्टस्यार्थः ॥ ८ ॥

निजमन्त्रानुद्धरति—सहस्रारेति । पोत्रं हलधरं विद्वानिति । वराहपोत्रयोगविद्वानित्यर्थः । विष्वक्भिन्द्योरन्तरेति । विष्णवे पोत्रहलधराय महावराहायेति क्रमेणेत्यर्थः । मन्त्रेति । महावराहमन्त्रस्यान्ते योग इत्यर्थः ।

प्रोक्तानि वर्मास्त्रान्तानि निजमन्त्राणि वै क्रमात् ।
पूर्वं महापाञ्चजन्यं महाहलमनन्तरम् ॥ ११
ततो महामुसलकं महाशूलं ततः परम् ।
स्वाहान्तानि च मन्त्राणि शङ्खादीनां क्रमाद्विदुः ॥ १२
दण्डादीनामथाऽष्टानामन्ते युञ्ज्यान्नमःपदम् ।
मोवं धृतधरं विद्वान् वाराहे विष्णुभिख्ययोः ॥ १३
अन्तरा योजयेन्मन्त्री नारसिंहे पुनः सुधीः ।
नखञ्च दलितञ्चैव रिपुविग्रहमेव च ॥ १४
योजयित्वा नृसिंहात् प्राक् सिंहमन्त्रं समापयेत् ।
विष्णोरन्ते महापक्षिराजाय च गरुत्मते ॥ १५
हरिपूर्वं वाहनाय प्राणात्मन इतीरयेत् ।
नमोऽन्तोऽसौ तु विद्वद्भिर्मन्त्रो गारुत्मतो मतः ॥ १६
सत्रिष्टुभा वह्निगृहेण पूर्वं सानुष्टुभेन्दोर्निलयेन चापि ।
गायत्रमन्त्रोल्लसितेन भूयः संवेष्टयेदर्कनिकेतनेन ॥ १७
अनुलोमविलोमगैश्च वर्णैरभिवीतं च सुधापुटद्वयेन ।
नलिनं बहिरष्टयुग्मपत्रं प्रविदध्यादथ मूर्तिमन्त्रयुक्तम् ॥ १८
तद्बहिर्मण्डलं सर्वलक्षणैरभिलक्षितम् ।
तस्मिन्नावाह्य विधिवद्विश्वरूपं हरिं यजेत् ॥ १९
अग्नीषोमात्मकमरिगदाशार्ङ्गखड्गैः सशङ्खै-
रुग्रश्चाङ्गैर्हलमुसलशूलैः सदण्डैः सकुन्तैः ।
शक्त्या पाशाङ्कुशकुलिशटङ्काग्निभिश्चाऽर्कवह्नि-
द्योतद्वक्त्राङ्घ्रिकसरसिजं तप्तकार्त्तस्वराभम् ॥ २०

नारसिंहे पुनः सुधीरिति । नृसिंहबीजयोगश्च इत्यर्थः । नृसिंहात् प्रागिति । महानृसिंहाय नमः इत्यतः पूर्वमित्यर्थः । नृसिंहमन्त्रं समापयेदित्यनुष्टुभोऽन्ते योग उक्तः । विष्णोरन्त इति । विष्णवे महापक्षिराजायेत्यादिक्रमेणोच्चरेदित्यर्थः । विद्वद्भिरिति । महापदयोग उक्तः ॥ १०—१८ ॥

अग्नीषोमात्मकमिति । दक्षिणाधोहस्तमारभ्य पञ्चमे पञ्चमे हस्ते चक्रादिचतुष्टयं दक्षिणाधस्तृतीयहस्तमारभ्य पञ्चमे पञ्चमे शङ्खादिचतुष्टयं दक्षिणाधोद्वितीय-

विष्णुं भास्वत्किरीटं मणिमुकुटकटीसूत्रकेयूरहार-
ग्रैवेयोर्म्यादिमुख्याभरणमणिगणोल्लासिदिव्याङ्गरागम् ।
विश्वाकाशावकाशप्रविततमयुतादित्यसङ्काशमुद्य-
द्बाह्वग्र्यव्यग्रनानायुधनिकरधरं विश्वरूपं नमामि ॥ २१

अभ्यर्च्य पूर्ववत् पीठं नवशक्तिसमन्वितम् ।
अर्चयेत् क्रमशो विद्वान् मूर्तिशक्तिचतुष्टयम् ॥ २२

चक्रञ्च चक्राङ्कितकिरीटमौलिं सशङ्खचक्रं सगदं सशार्ङ्गम् ।
रक्ताम्बरं रक्ततनुं करालदंष्ट्राननं प्राग्दलकेऽर्चयीत ॥ २३

पूज्या गदा गदाङ्कितमौलिः सगदा सचक्रशङ्खधनुः ।
पीताम्बरानुलेपा पीता क्रुद्धा च याम्यसंस्थदले ॥ २४

शार्ङ्गं शार्ङ्गाङ्कितकं श्यामं शार्ङ्गारिदरगदाढ्यकरम् ।
रक्तांशुकानुलेपनमाल्यादि वारुणे यजेत् पत्रे ॥ २५

खड्गं सखड्गशिरसं खड्गारिगदाधनुःकरं धूम्रम् ।
विकृताम्बरानुलेपस्रजं समर्चयेदुदक्पत्रे ॥ २६

शङ्खं सशङ्खशिरसं शङ्खारिगदाधनुःकरं सुसितम् ।
सितवसनमाल्यभूषं यजेन्महानादमग्निसंस्थदले ॥ २७

शङ्खोक्तचिह्नभूषान् खालादिकधरचतुर्भुजानपरान् ।
हलमुसलशूलसंज्ञान् संयजेन्निशाटादिकेषु पत्रेषु ॥ २८

दण्डादिकांस्तथाऽष्टौ छिद्रदलेष्वर्चयीत रक्ताभान् ।
स्वस्वायुधप्रधानांश्चतुर्भुजाञ्ज्वलमुखानलान्तांश्च ॥ २९

दंष्ट्रायलग्नवसुध सजलाम्बुवाह-
घोरत्विषं त्वभियजेदथ साष्टबाहुम् ।
चक्रासिबाणसगदादरचर्मशार्ङ्ग-
शक्त्याख्यकान् दधतमादिमहावराहम् ॥ ३०

स्वस्तमारभ्य एकैकान्तरितहस्तेषु दण्डाद्यष्टकमित्येवमायुधधारणक्रमः ॥ २०।२१ ॥
क्रमशो विद्वानिति । वासुदेवादिमन्त्राः सूचिताः ॥ २२—२३ ॥

अर्कानलोज्ज्वलमुखं नयनैस्त्रिभिश्च
वह्निं वमन्तमवधूतसटाकलापम् ।
शुक्लाभभूषमरिशङ्खगदासिबाहुं
भूयोऽभिराधयतु खे च महान्नृसिंहम् ॥ ३१
अग्रे समग्रबलमुद्यतनुं खपक्ष-
विक्षेपविक्षतविलक्षविपक्षपक्षम् ।
खड्ग[गड]ाग्रतुण्डममुमण्डजदण्डनाथ-
माराधयेदथ च पञ्जरकस्य विष्णोः ॥ ३२
भूयोऽपि केशवेन्द्रादिकान् समभ्यर्चयेच्चक्रवज्रादीन् ।
गन्धादिभिरुपचारैः पञ्चभिरथ संयतात्मको मन्त्री ॥ ३३
निजोदितो होमविधिश्च कार्यो दीक्षाविधानाभिहिते च वह्नौ ।
ससर्पिषाऽन्नेन तु वह्निमूर्तीर्हुत्वा तु विष्णोर्मनुना तथैव ॥ ३४
हुत्वा मनुवर्णसमं षोडशवर्णं जुहोतु षोडशशः ।
जुहुयाच्च वासुदेवादिकं शान्त्यादींश्चाऽथ रुद्रसंख्येन ॥ ३५
दुग्धतरूत्थाः समिधः क्रमेण चक्रादिभिश्चतुर्मन्त्रैः ।
जुहुयादष्टोर्ध्वंशतं शङ्खाद्यैर्द्वादशभिरथ मनुभिः ॥ ३६
तिलसिद्धार्थैर्जुहुयाद्विकारसंख्यं पृथक् पृथङ्मन्त्री ।
त्रिष्टुबनुष्टुप्तत्पदमन्त्रैर्मन्त्रार्णसंख्यकं हविषा ॥ ३७
सघृतेन केशवादीर्दिनकारसंख्यं तथेन्द्रवज्रादीः ।
जुहुयात् पृथगपि वसुमितमथ च महाव्याहृतीर्हुनेन्मतिमान् ॥ ३८
आराध्य च विसृज्याऽग्निमभिषिच्य सुसंयतः ।
विष्णोस्तु पञ्जरं कुर्यादृषी ब्रह्मबृहस्पती ॥ ३९
छन्दस्त्वनुष्टुप् त्रिष्टुप् च मुनिभिः समुदाहृते ।
विश्वरूपादिको विष्णुर्विष्णुपञ्जरदेवता ॥ ४०

संयतात्मको मन्त्रीति । केशवादीनामुक्ता मन्त्राः सूचिताः । वह्निमूर्तिग्रहणं जिह्वादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णोर्मनुर्विश्वरूपमन्त्रः । [निजोदित इत्यत्र निवेदिते इत्यपि पाठः] ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पृथक् पृथङ्मन्त्रीति । महान्नृसिंहगरुडमन्त्रैरपि होमं सूचयति ॥ ३७ ॥

मन्त्रं सुदर्शनं चेत्यमिम[ष्ट]मष्टाक्षरं मनुम् ।
संयोज्य कृच्छ्रे महति जपेन्मन्त्री विधानवित् ॥ ४९
आग्नेये वक्ष्यमाणेन विधानेन समाहितः ।
सिकतोपलचर्वादीन् साधयेदथ तैः क्रियाम् ॥ ५०
वास्तौ पुरे वा ग्रामे वा विदध्याद्विषयेऽपि वा ।
मध्ये च षोडशाशान्ते खनेदष्टादशाऽवटान् ॥ ५१
अष्टादशन्तु चक्रस्य विदध्यात् पुरतोऽवटम् ।
हस्तागाधांस्तथाऽऽयामांश्चतुरस्रान् समन्ततः ॥ ५२
अन्योन्यतश्चंक्रमार्थं शुद्धान् मार्गान् विधाय च ।
गोमयेनोपलिप्यैतानानीय स्थाप्य वस्त्वपि ॥ ५३

सुधीरिति। गायाचक्रमन्त्रेष्वपि गौतात्रिष्टुबादियोगश्च इत्यर्थः ॥४६॥४७॥४८॥
पादपूर्वोत्तरभागयोरष्टाक्षरस्य च क्रमेण योगमाह—मन्त्रमिति। जपेन्मन्त्री विधानविदिति। सुदर्शनानन्तरं प्रणवशक्तिषोडशाक्षराक्षरादिबीजस्तोत्रयोग इत्यादिकं दर्शितम्।

अयमत्र मन्त्रप्रयोगक्रमः। ओं क्लीं रं विष्णुरग्रे स्थितं चक्रमित्यन्तमुक्तप्रकारेण त्रिवारं जप्त्वा षोडशाक्षरादिमन्त्रषट्कं त्रिवारमावर्त्य सुरान्तमित्यादि विष्णुचक्ररयाहता इत्यन्तमेकवारं जप्त्वा षोडशाक्षरादिमन्त्रषट्कमप्येकैकवारं जपित्वा त्रिष्टुबादिमन्त्रषट्कं पञ्चवारमावर्त्य ओं नमो भगवते विष्णवे विश्वरूपमूर्ते मामित्यादि विश्वरूपमन्त्रमपि पञ्चवारं जपित्वा चक्रादिचतुर्विंशतिमन्त्रान् पञ्चवारमावर्तयेत्। ओं नमो नारायणाय स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या सहस्रार हुं फट् ओं क्लीं ओं विष्णुः प्राच्यां स्थितश्चक्री ओं नमो भगवते विष्णवे चक्रमूर्ते मां रक्ष रक्ष ओं नमो भगवते विष्णवे चक्राय चक्रमूर्तये चक्रमूर्तिधराय चक्रमूर्तिधरसेनापतये सहस्रार हुं फडिति चक्रमन्त्रः। एवमन्येऽपि मन्त्रा ऊह्याः। एवं रक्षां कृत्वाऽङ्गन्यासादिकं विन्यस्योपसंहरेदिति ॥ ४९ ॥

शरीररक्षाप्रकारमभिधाय वास्त्वादिरक्षाप्रकारमाह—आग्नेये इति। विधानप्रकारमाह—मध्य इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

हस्तागाधानिति। मध्यव्यतिरिक्तानां परिमाणकथनं मध्ये तु त्रिहस्तेन त्रिभौमो भाव्यम्। वराहनृसिंहयोरपि तत्रैव प्रतिष्ठाया वक्ष्यमाणत्वात्

शुक्लपुष्करपत्रेषु निदध्याद्विंशतिष्वपि ।
ततो मध्यगकुण्डस्य प्रविश्य पुरतो गुरुः ॥ ५४
तदन्तरिष्टा पीठञ्च तत्र यन्त्रमनुस्मरन् ।
स्थापयेद्देशावे स्थाने विश्वरूपधिया सुधीः ॥ ५५
ततः क्रमेण चक्रादीन् दिक्कुण्डेषु चतुर्ष्वपि ।
पुनः शङ्खादिकांस्तद्वत् कुण्डेष्वस्राश्रितेष्वपि ॥ ५६
तथा दण्डादिकानष्टौ छिद्राशासु प्रकल्पयेत् ।
मध्ये पुनरधश्चोर्ध्वे कोलकेसरिणौ यजेत् ॥ ५७
चक्रस्य प्राक्तने कुण्डे स्थापयेद्विनतासुतम् ।
ततः समस्थलीकृत्य क्रमात् समुपलिप्य च ॥ ५८
प्रत्यगासनमासीनो मध्यगस्थण्डिले स्थिते ।
यन्त्रे काञ्चनपट्टस्थे पूजयेत् पूर्ववत् प्रभुम् ॥ ५९
वादित्रघोषबहुलं निवेद्यान्तं यथाक्रमम् ।
हुनेच्च पूर्वसन्दिष्टैर्द्रव्यैः पूर्वोक्तमानतः ॥ ६०
आशोपाशान्तराशासु बलिं दद्यात्त्रिशस्त्रिशः ।
क्रमाच्चक्रादिमूर्तीनां पञ्चपूराऽम्भसा सुधीः ॥ ६१
तत उद्वास्य देवेशं पूजां परिसमाप्य च ।
दत्त्वा सुवर्णवासांसि गुरवे ब्राह्मणानपि ॥ ६२
प्रतर्प्य विभवैः सम्यक् भोजयेद्देवताधिया ।
तत्रोपसर्गा नश्यन्ति नरनारीमहीस्थिताः ॥ ६३

एकोनविंशतिकुण्डानि कार्याणि। चक्रस्य पुरतो गरुडस्यापि हि स्थापनमत्र विवक्षितम्। [पुष्करपत्रेण सहितान् तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि आप्तान् सिक्तादीन् विश्वरूपविष्वादिदेवताबुद्ध्या तत्तन्मन्त्रैस्तेषु तेषु घटेषु उक्तक्रमेण स्थापयेदित्याह —स्थापयेदित्यादिना। मध्ये पुनरिति। मध्यमाघटे विश्वरूपस्याधरेध ऊर्ध्वं च द्रव्यस्थापनपूर्वकं वराहनृसिंहौ पूजयेदित्यर्थः। चक्रस्य प्राक्तन इति। नृसिंह-प्रतिष्ठानन्तरं तत्पुरस्थितकुण्डे सुदर्शनचक्रं प्रतिष्ठाप्य तत्पुरस्थितकुण्डे गरुडं प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः। पञ्चपूराम्भसेति। दधिसक्तुलाजतिलहरिद्रारजोन्वित-मोदनं तेषु विष्णुपार्षदेभ्यो बलिं विकिरयेदित्यर्थः। इति मन्त्रप्रदीपिका-

ग्रहक्षुद्रपिशाचाद्या नेक्षन्ते तां दिशं भयात् ।
अश्मपातादिका ये च भया नश्यन्ति तेऽचिरात् ॥ ६४
शस्यर्द्धिर्गोसमृद्धिश्च प्रजावृद्धिश्च जायते ।
धनधान्यसमृद्धिश्च वर्धते तत्कुलं क्रमात् ।
दारिद्र्यरोगनिर्मुक्तं सुखमाभूतसंप्लवम् ॥ ६५

रक्षोभिरक्षतबलैरसुरैश्च दैत्यैः
सर्वैः समुद्यतमहास्त्रधरैः परीतम् ।
विष्णोस्तु पञ्जरमिदं प्रभजन्तमव्यात्
साक्षात्पौन्द्रमपरत्र नरे कथा का ॥ ६६

इति श्रीप्रपञ्चसारे षड्विंशः पटलः ॥

कारः]॥ ५२—६५ ॥

अपरत्र नरे कथा केति। एवंविधशत्रुपरीतमिन्द्रमपि अरक्षत्। तत उत्पन्नशत्रुं नरं रक्षितुं सामर्थ्यमस्तीति का कथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
षड्विंशः पटलः ।

सप्तविंशः पटलः ।

अथाऽभिवक्ष्यामि मनुं समासात् प्रासादसंज्ञं जगतो हिताय ।
येन प्रजप्तेन यथाऽर्चितेन हुतेन सिद्धिं लभते यथेष्टाम् ॥ १

प्रसादनत्वान्मनसो यथावत् प्रासादसंज्ञाऽस्य मनोः प्रदिष्टा ।
अन्त्यात्तृतीयः प्रतिलोमतः स्यादनुग्रहार्धेन्दुयुतश्च मन्त्रः ॥ २

ऋषिरस्य वामदेवः पङ्क्तिश्छन्दश्च देवतेशः स्यात् ।
तेनैवाऽक्लीबकलादीर्घयुजाऽङ्गानि तस्य बीजेन ॥ ३

शूलाही टङ्कघण्टासिसृणिकुलिशपाशाग्न्यभीतीर्दधानं
दोर्भिः शीतांशुखण्डप्रतिघटितजटाभारमौलिं त्रिनेत्रम् ।
नानाकल्पाभिरामापघनमभिमतार्थप्रदं सुप्रसन्नं
पद्मस्थं पञ्चवक्त्रं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं नमामि ॥ ४

ईशानादीन् मन्त्रवित् पञ्च मन्त्रा-
नङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमेण ।
न्यस्येदङ्भिर्व्युत्क्रमाद्व्योमगाभि-
र्ऋस्वाद्याभिस्ताभिरेवाऽङ्गुलीभिः ॥ ५

ईशानस्तत्पुरुषाघोराख्यौ वामदेवसंज्ञश्च ।
सद्योजाताह्वय इति मन्त्राणां देवताः क्रमात् पञ्च ॥ ६

वैष्णवविधानानन्तरं शैवं विधानं वदन् शैवागमसारस्य प्रासादस्य विधानं सप्रयोजनं वक्तुमुपक्रमते—अथेति ॥ १॥२ ॥

देवतेशः स्यादिति । सदाशिव इत्यर्थः ॥ ३॥४ ॥

मन्त्रवित् पञ्च मन्त्रानिति । अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादियोग उक्तः । ताभि-रेवाङ्गुलीभिरित्यस्य मूर्धाननादिषु विन्यसेदिति उत्तरत्रान्वयः ॥ ५ ॥

ईशानादिमन्त्रान् विहाय देवतानामभिर्वा बीजसहितैः न्यास इति मन्त्रानो देवतानामानि कथयति—ईशान इति ॥ ६॥७॥८॥९ ॥

मूर्धाननहृद्गुह्यकपादेषु च नामभिः सवौनाद्यैः ।
ऊर्ध्वप्राग्दक्षोदक्पश्चिमगेष्वाननेषु विन्यसेत् ॥ ७
प्रतिपाद्य निजं शरीरमेवं प्रजपेदिन्द्रियलक्षकं शिवात्मा ।
जुहुयाच्च दशांशतस्तदन्ते मधुराक्तैः करवीरजप्रसूनैः ॥ ८
अथवा कुसुमैर्जवासमुत्थैः कमलैर्वा विमलेन पायसेन ।
नृपवृक्षभवैः समिद्वरैर्वा जुहुयात् साधकसत्तमः समृद्ध्यै ॥ ९
अष्टपत्रगुणवृत्तराशिभिर्वीथिकल्पतरुभिः समावृतम् ।
मण्डलं प्रतिविधाय शूलिनः पीठमत्र नवशक्तिभिर्यजेत् ॥ १०
वामा ज्येष्ठा रौद्री काल्याख्या कलवलाद्यविकरिण्यौ ।
सबलप्रमथिनिसर्वभूतदमन्यौ मनोन्मनीश्च यजेत् ॥ ११
तारादिकं नतिमपि प्रोक्ता भगवत्पदं चतुर्थ्यन्तम् ।
सकलगुणात्मपदान्ते शक्तियुताय चेति सम्भाष्य ॥ १२
भूयोऽनन्तायेति च योगान्ते पीठात्मने चेति ।
नमसा युक्तं यात् सूपीठाख्योऽयं मनुः समुद्दिष्टः ॥ १३
न्यासक्रमेण देहे मन्त्री गन्धादिभिः समभ्यर्च्य ।
पूर्वोक्तदिक्षु मूर्तीर्विदिक्षु सनिवृत्तिपूर्विकाश्च यजेत् ॥ १४
सद्यो वेदाक्षमालाभयवरदकरः कुन्दमन्दारगौरो
वामः काश्मीरवर्णोऽभयवरदपरश्वक्षमालाविलासी ।
अक्षस्रग्वेदपाशाङ्कुशडमरुकखट्वाङ्गशूलान् कपालं
बिभ्राणो भीमदंष्ट्रोऽञ्जनरुचिरतनुर्भीतिदश्चाऽप्यघोरः ॥ १५

अष्टपत्रेति । मध्ये मायादिकं केसरेषु स्वरान् दलेष्वष्टाक्षरं तद्बहिः इतरे व्यञ्जनानि पार्थिवकोणेषु मायादं लिखेत् । तद्बहिः गुणवृत्तादिकं लिखे- दित्यर्थः ॥ १० ॥

पीठशक्तीराह—वामेति ॥ ११॥१२॥१३ ॥

न्यासक्रमेण मन्त्रीति । पूजायां पञ्चाक्षर्यन्तलमुक्तम् । पूर्वोक्तदिक्ष्विति । ऊर्ध्वप्रागित्यत्रेत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रोक्ताः सर्वे इति पञ्चान्तरम् । बाहुभिः खेटा[विद्या]भयवरदकुठारधरायास्मिन् पक्षे शर्वो देवः स्वयमपि शूलडमरुकवराभयधरोऽस्मिन् पक्षे पञ्चान्तरमायित्य

विद्युद्वर्णोऽथ वेदाभयवरदकुठारान् दधत् पूरुषाख्यः
प्रोक्ताः सर्वे त्रिनेत्रा विधृतमुखचतुष्काश्चतुर्बाहवश्च ।
मुक्तागौरोऽभयेष्टाधिककरकमलोऽघोरतः पञ्चवक्त्र-
स्त्वीशो ध्येयोऽम्बुजन्मोद्भवमुररिपुरुद्रेश्वराः स्युः शिवान्ताः ॥ १६

भूतानां शक्तित्वाद्व्याप्तत्वाज्जगति वा निवृत्त्याद्याः ।
तेजोरूपाः करपदवर्णविहीना मनीषिभिः प्रोक्ताः ॥ १७
अनन्तसूक्ष्मौ च शिवोत्तमश्च तथैकपूर्वावपि नेत्ररुद्रौ ।
त्रिमूर्तिश्रीकण्ठशिखण्डिनश्च प्रागादिपत्रेषु समर्चनीयाः ॥ १८
शूलाशनिशरचापोत्तासिदोर्दण्डभीषणाः सर्वे ।
पद्मासनाश्च नानाविधभूषणभूषितास्त्रिनेत्राश्च ॥ १९
पाटलपीतसितारुणशितिरक्तशितिप्रभाश्च धूम्रान्ताः ।
कोटीरघटितविलसच्छशिकलायुताश्च मूर्तयः क्रमशः ॥ २०
उमा चण्डेश्वरो नन्दी महाकालो गणेश्वरः ।
वृषभृङ्गिरिटिस्कन्दाः संपूज्याश्चोत्तरादिकाः ॥ २१
कनकविदूरजविद्रुममरकतमुक्तासिताच्छरक्ताभाः ।
पद्मासनसंस्थाश्च क्रमादुमाद्या गुहान्तिकाः प्रोक्ताः ॥ २२
पुनराशेशास्तदनु च कुलिशाद्या दिक्क्रमेण संपूज्याः ।
प्रासादविधानमिदं निगदितमिति सकलवर्गसिद्धिकरम् ॥ २३
अमुना विधिना महेशपूजां दिनशो यः कुरुते समाहितात्मा ।
स तु सम्यगवाप्य दृष्टभोगान् परमन्ते परिपूर्णमेति धाम ॥ २४

वक्ष्यामि शैवागमसारमष्टत्रिंशत्कलान्यासविधिं यथावत् ।
सपञ्चभिर्ब्रह्मभिरीशपूर्वैः सर्ष्यादिकैः साङ्गविशेषकैश्च ॥ २५

ईशानस्य ध्यानमाह—मुक्तागौर इति । सद्यादीनां स्वरूपमाह—अम्बुजन्मेति । मूर्त्यावरणाद्बहिरङ्गावरणं द्रष्टव्यम् ॥ १५—२४ ॥

प्रासादविधानमभिधाय तदवयवभूतानां पञ्चब्रह्मणां विधानमाह—वक्ष्यामीति । शशिन्यङ्गदेष्टदामरीच्यंशुमालिन्यः ईशानकलाः । निवृत्याद्यायतस्त्रस्तत्-पुरुषकलाः । तमोमोहाक्षयानिद्राव्याधिर्मृत्युक्षुधातृषा इति अघोरकलाः ।

ईशोऽनुष्टुब्भूरीश्वरास्तत्पुरुषसंज्ञगायत्र्यापः ।
पुनरस्त्यनुष्टुब्वायो वामस्तुतिभगा हरस्त्वनुष्टुब्भगयुक् ॥ २६

इन्द्रियतारसमेतं सर्वज्ञायेति हृच्छिरस्त्वमृते ।
तेजोमालिनि पूर्वं व्यापाय ब्रह्मशिरस इति कथितम् ॥ २७

ज्वलितशिखिशिखान्ते त्वनादिबोधाय चाऽन्वितेह शिखा ।
वज्रिणे वज्रधराय स्वान्ते तन्त्रायेति वर्म नेवस्व ॥ २८

सौं चौं[वौं] हौं बिन्दुयुतं संप्रोक्ताऽलुप्तशक्तये च तथा ।
श्रौं पशु हुं फट् अनन्तशक्तये तथा चाऽस्त्रं स्यात् ।
समुनिच्छन्दोदेवतयुतं तदङ्गषट्कमिति कथितम् ॥ २९

करदेहमुखन्यासं मन्त्री पूर्ववदाचरेत् ।
कलाः प्रविन्यसेद्देहे वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ ३०

ताः स्युः पञ्च चतस्रोऽष्टौ त्रयोदश चतुर्दश ।
षट्त्रिंशत्कलाः सम्यक् न्यस्तव्या मन्त्रवित्तमैः ॥ ३१

रजा रक्षा रतिः पाल्या कामा संयमिनी क्रिया [क्रिया] ।
वृद्धिः स्थिरा च रात्रिश्च भ्रामिणी मोहनी जरा ॥

इति वामदेवकलाः ।

वृद्धिः सिद्धिर्धृतिर्लक्ष्मीर्मेधा प्रज्ञा प्रभा सुधा ।

इति सद्योजातकलाः । एताश्च पञ्चब्रह्मकलाभिः सार्धं न्यसितव्याः । अतस्तैः सार्धं षट्त्रिंशतीत्याह—सप्तभिरिति ॥ २५।२६ ॥

इन्द्रियतारसमेतमिति । ऐं क्लीं श्रौं ह्सखफ्रें ह्सौः सर्वज्ञाय सर्वात्मने हृदयाय नमः इति हृन्मन्त्र इत्यर्थः । पञ्चप्रणवयोगः शिरआदिष्वपि समानः । व्यापाय इत्यत्र पूर्वं नित्यपदं योज्यमित्याचार्याः । अस्त्रेऽपि श्रौमित्यस्यानन्तरं क्लीमिति योज्यम् । मन्त्रवित्तमैरिति । प्रणवशक्तिप्रासादयोगः पदविभागश्च कथितः ।

ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ।

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।

अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च सर्वतः सर्वशर्वेभ्यः नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ।

दिक्षु प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवामैन्द्रवाराकिंराज्ञां
हृद्ग्रीवांसद्वयीनाभ्युदरचरमवक्षःसु गुह्याण्डयोश्च ।
सोर्वोर्जान्वोः सजङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वे च पद्दोस्तलेषु
घ्राणे के बाहुयुग्मेष्वपि विशदमतिर्विन्यसेदङ्गुलीभिः ॥ ३२

विन्यासः प्रतिमाकृतौ च नितरां सान्निध्यकृत् स्यादयं
देहे चापि शरीरिणां निगदितः सामर्थ्यकारीति च ।
न्यासे यत्र तथाऽमुनैव दिनशो विन्यस्तदेहः पुमान्
क्षेत्रं देशमसुष्य योजनमितं शैवागमज्ञा विदुः ॥ ३३

न्यस्यैवं पञ्चभिर्ब्रह्मभिरथ शिवमाराधयेद्दृग्भिराभि-
र्मध्यप्राग्याम्यसौम्यापरदिशि पुनरङ्गैरनन्तादिभिश्च ।
पन्योमाद्यैर्दिशापैः पुनरपि कुलिशाद्यैर्यजेदेवमुक्तं
पाञ्चब्राह्मं विधानं सकलसुखयशोभुक्तिमुक्तिप्रदञ्च ॥ ३४

पञ्चाक्षरविहितविधिं वक्ष्ये जपतामभीष्टसिद्धिकरम् ।
सिद्धेन येन देही प्रेत्येह च वाञ्छितं पदं लभते ॥ ३५

वामदेवाय नमः । ज्येष्ठाय नमः । रुद्राय नमः । कालाय नमः । कलविकरणाय नमः । बलाय नमः । बलविकरणाय नमः । बलप्रमथनाय नमः । सर्वभूतदमनाय नमः । मनोन्मनाय नमः ।

सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः । भवे भवे नातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥ २७।२८।२९।३०।३१ ॥

न्यासक्रममाह—दिक्ष्विति । शिरोदिक्ष्वित्यर्थः । ऐन्द्रेत्यादिना वक्त्राणि तत्पुरुषन्यासस्थानान्युच्यन्ते । हृदित्यादिना अघोरकलान्यासस्थानानि । गुह्येत्यादिना वामकलान्यासस्थानानि । पद्दोरित्यादिना सद्योजातकलान्यासस्थानानि । अङ्गुलीभिरित्यङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीभिः क्रमेणेशानकलादि न्यसेदित्यर्थः । ओं ह्रीं हौं नमः शिवाय ईशानः सर्वविद्यानां शशिन्यै नमः इत्यादयो मन्त्राः ॥ ३२॥३३॥३४ ॥

पञ्चब्रह्मविधानमभिधाय तदात्मकस्य पञ्चात्मकस्य विधिं वदन् विनियोगमाह—पञ्चाक्षरेति । जपतामिति । पञ्चाक्षरमन्त्रे सर्वेषामधिकार उक्तः । न केवलं प्रातिमात्रेणेष्टसिद्धिः किन्तु साधितेनैवेत्याह—सिद्धेनेति ॥ ३५ ॥

दीर्घी विषो विसर्गी मृत्युः सान्तो च सवाचरः पवनः ।
ताराद्भवति यदस्मात्तदादिरभिधीयते मनुप्रवरः ॥ ३६
अस्याऽक्षराण्यसूनि च पञ्च स्युः पञ्चभूतगानि तथा ।
जगदपि भूताख्यं तेन हि जगदात्मतोदिताऽस्य मनोः ॥
प्रोक्तमृष्यादिकं पूर्वमङ्गवर्णांस्तु मन्त्रजैः ।
षडङ्गुलीदेहवक्त्रेषु मूलमन्त्राक्षरादिकान् ॥ ३८
न्यसेत्तत्पुरुषाघोरसद्योवामेशसञ्ज्ञकान् ।
सतर्जनीमध्यमान्त्यानामिकाङ्गुष्ठकेषु च ३९
वक्त्रहृत्पादगुह्यान्यमूर्धस्वपि च नामभिः ।
प्राग्याम्यवारुणोदीच्यवक्त्रेष्वपि च मूर्धनि ॥ ४०
बिभ्रद्दोर्भिः कुठारं मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेशः
सर्वालङ्कारदीप्तः सरसिजनिलयो व्याघ्रचर्मात्तवासाः ।
ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः पञ्चवक्त्र-
स्त्र्यक्षः कोटीरकोटीघटिततुहिनरोचिःकलोत्तुङ्गमौलिः ॥ ४१
अक्षरलक्षचतुष्कं जप्यात्तावत्सहस्रमपि जुहुयात् ।
शुद्धैस्तिलैर्घृतैर्वा दुग्धान्नैर्दुग्धभूरुहेध्मैर्वा ॥ ४२
तत्पुरुषाद्याः सर्वे प्रधानसम्प्रोक्तबाहुहेतियुताः ।
उल्लसितमुखचतुष्कास्तेजोरूपो विलक्षणस्त्वीशः ॥ ४३
आवृतिराद्या मूर्तिभिरङ्गैरन्याऽपराऽप्यनन्ताद्यैः ।
अपरोमादिभिरपरेन्द्राद्यैरपरा तदायुधैः प्रोक्ता ॥ ४४
कथयामि मनोर्विधानमन्यन्मुनिपूज्यं प्रवरं पिनाकपाणेः ।
स्वतनौ परिकल्प्य पीठमङ्गान्यपि विन्यस्य तथैव मन्त्रवर्णान् ॥
हृन्मुखांसोरुयुग्मेषु षड्वर्णान् क्रमशो न्यसेत् ।
कण्ठमूले तथा नाभौ पार्श्वयुक्पृष्ठहृत्सु च ॥ ४६

प्रणवस्य भूतयोन्यात्मत्वमितरेषां भूतात्मत्वं च वदन् न्यासादौ मन्त्रविशेषान् आह—ताराद्दिति । अनेन चाऽक्षरतत्त्वन्यासः सूचितः ॥ ३६॥३७ ॥

प्रोक्तं पूर्वमिति प्रासाद इत्यर्थः । यं बीजम् । आय शक्तिः ॥ ३८—४८ ॥

मूर्द्धास्यनेत्रघ्राणेषु दोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च ।
सशिरोवक्त्रहृदयजठरोरुपदेष्वपि ॥ ४७
हृद्याननपरश्वेणाभीत्याख्यवरदेषु च ।
मुखांसहृदयेषु त्रीन् परान् पादोरुकुक्षिषु ॥ ४८
ऊर्ध्वाधः क्रमशः कुर्याद्गोलकन्यासमुत्तमम् ।
पुनस्तत्पुरुषाघोरसद्योवामेशसंज्ञकान् ॥ ४९
ललाटजठरांसहृदयेषु क्रमान्न्यसेत् ।
पुनस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं जपेन्मन्त्रमिमं सुधीः ॥ ५०
नमोऽस्तु स्थाणुभूताय ज्योतिर्लिङ्गाप्त[मृ]तात्मने ।
चतुर्मूर्तिवपुश्छायाभासिताङ्गाय शम्भवे ॥ ५१
कुर्यादनेन मन्त्रेण निजदेहे समाहितः ।
मन्त्री पुष्पाञ्जलिं सम्यक् त्रिशः पञ्चश एव च ॥ ५२
पूर्वोक्त एव पीठे प्रागङ्गैर्मूर्तिभिः शक्तिभिस्तदनु ।
वृषपालचण्डदुर्गागुहनन्दिगणपसैन्यपाः पूज्याः ॥ ५३
पूज्याश्च वासवाद्याः पुनरुपहारैः क्रमेण भक्तिमता ।
अभ्यर्चिते हुते च स्तोतव्यः संस्तवेन पुनरीशः ॥ ५४
नमो विरिञ्चिविष्ण्वीशभेदेन परमात्मने ।
सर्गसंस्थितिसंहारव्याहृति[वृत्ति]व्यक्तमूर्तये ॥ ५५
नमस्तुर्याप्रोद्भूतभूतभौ[भू]तात्मने भुव. ।
भूरिभारार्तिसंहर्त्रे भूतनाथाय शूलिने ॥ ५६
विध्वग्रासाय विलसत्कालकूटविषाशिने ।
तत्कलङ्काङ्कितयोवनीलकण्ठाय ते नमः ॥ ५७
नमो ललाटनयनप्रोल्लसत्कृष्णवर्त्मना ।
ध्वस्तस्मरनिरस्ताधियोगिध्येयाय शम्भवे ॥ ५८

मन्त्रमिदं सुधीरिति । मन्त्रार्थगतमानस इत्यर्थः ॥ ५०॥५१॥५२ ॥

मन्त्री पुष्पाञ्जलिमिति । मूलमन्त्रयोगमाह । सम्यगिति । सप्रतिपत्तिकमित्यर्थः ॥ ५२—६६ ॥

नमो देहार्धकान्ताय दग्धदक्षाध्वराय च ।
चतुर्वर्गे[र्गे]ष्वभीष्टार्थदायिने मायिनेऽणवे ॥ ५९
स्थूलाय सूक्ष्मभूताय शूलदारितविद्विषे ।
कालहन्त्रे नमश्चन्द्रखण्डमण्डितमौलये ॥ ६०
विवाससे कपर्दान्तर्भ्रान्ताहिसरिदिन्दवे ।
देवदैत्यासुरेन्द्राणां मौलिघृष्टाङ्घ्रये नमः ॥ ६१
भस्माभ्यक्ताय भक्तानां भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ।
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय शङ्कराय नमो नमः ॥ ६२

नमोऽन्तकान्धकरिपवे पुरद्विषे
नमोऽस्तु ते द्विरदवराहभेदिने ।
विषोल्लसत्फणिवरबद्धमूर्तये
नमः सदा वृषवरवाहनाय ते ॥ ६३
वियन्मरुद्दहनजलावनीन्दुभा-
स्करेश्वरव्यमृतमयूखमूर्तये ।
नमः सदा नरकभयापभेदिने
भवेह नो भवभयभङ्गकृद्विभो ॥ ६४
स्फुरत्लेन्दुखण्डपरिमण्डितमौलिमेव-
मुद्वासयेत् पुनरमुं हृदयाम्बुजे स्वे ।
अभ्यर्च्य देह[व]मपि संयतचित्तवृत्ति-
र्भूत्वा शिवो जपतु मन्त्रमहेशमेनम् ॥ ६५

सन्तर्प्य विप्रान् पुनरेवमेव संपूजयेदिन्दुकलावतंसम् ।
जपेद्यथाशक्ति शिवस्वरूपी भूत्वा तथाऽन्ते च शिवः स भूयात् ॥
अमुमेव मनुवरं मनुलक्षं हृल्लेखया अभितो निरुद्धम् ।
जप्त्वा नृपतरुसमिधां मधुरयुजां मनुसहस्रमपि जुहुयात् ॥ ६७

शक्तिपञ्चाक्षरविधानमाह—अमुमेवेति । ह्राङादियुक्तेन षड्क्षरेण अङ्गानि । ऋष्यादिकं पूर्ववत् । ओं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । अष्टाक्षरस्याऽप्येवमेव बीजशक्ती । पञ्चार्णोक्तान्यङ्गानि । इति ह्राङादियोगबाधकं न भवति ॥ ६७—७२ ॥

वन्दे हरं वरदशूलकपालहस्तं
साभीतिमद्रिसुतयोज्ज्वलदेहकान्तिम् ।
वामोरुपीठगतया निजवामहस्त-
न्यस्तारुणोत्पलयुजा परिरब्धदेहम् ॥ ६८

आहतिरङ्गैराद्या हृल्लेखाद्याभिरनु नृपाद्यैश्च ।
मातापीठेरुक्तं पञ्चावरणं विधानमीशस्य ॥ ६९

आप्यायिनी शशियुताऽप्यरुणाऽग्निमाया-
बिन्द्वन्विता च नकुली भुवनेन्दुयुक्ता ।
दीर्घी कलायुतविषश्च शिवाद्यवर्णाः
स्यात्फूलिनो मनुरयं वसुवर्णयोगी ॥ ७०

वामाङ्कन्यस्तवामेतरकरकमलायास्तथा वामबाहु-
न्यस्तारक्तोत्पलायाः स्तनविधृतलसद्वामबाहुः प्रियायाः ।
सर्वाकल्पाभिरामो धृतपरशुमृगेष्टः करैः काञ्चनाभो
ध्येयः पद्मासनस्थः स्मरललिततनुः सम्पदे पार्वतीशः ॥ ७१

पञ्चार्णोक्ताङ्गाद्यः पञ्चब्रह्मप्रदिष्टपूजश्च ।
वसुमितलक्षजपोऽयं मन्त्रस्तावत्सहस्रहोमश्च ॥ ७२

इति जपहुतपूजाध्यानकैरीशयाजी
प्रियतरचरितः स्यात् सर्वतो देहभाजाम् ।
धनविभवयशःश्रीसम्पदा दीर्घजीवी
तनुविपदि च शैवं तत्परं धाम भूयात् ॥ ७३

इति श्रीप्रपञ्चसारे सप्तविंशः पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
सप्तविंशः पटलः ।

अष्टाविंशः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यते मन्त्रो दक्षिणामूर्तिसंज्ञितः ।
जपतामिष्टसंसिद्धिविधानसुरपादपः ॥ १
अद्रिः क्षिणा कालकर्णकामिकायुग्ययेश्वराः ।
तुभ्यामध्यगताः सुभ्यं वटमूलनिवासिने ॥ २
नैधाटनिरताङ्गाय नमो रुद्राय शम्भवे ।
तारशक्तिनिरुद्धोऽयं मन्त्रः षट्त्रिंशदक्षरः ॥ ३
शुकः प्रोक्तो मुनिश्छन्दोऽप्यनुष्टुप् समुदाहृतम् ।
दक्षिणामूर्तिरुद्रोऽस्य देवता समुदाहृता ॥ ४
तारशक्त्यादिकैर्ङेडाद्यन्तैर्मन्त्राक्षरैः क्रमात् ।
षट्त्वक्षिवसुवस्वग्निगुणवर्णविभागशः ।
मन्त्री कुर्यात् षडङ्गानि जातियुक्तिं समाहितः ॥ ५
कालिकश्रुतिदृग्गण्डद्वयनासास्यके दृश ।
दोःसन्धिकण्ठाननहृन्नाभिकव्यन्ध्रुपु क्रमात् ॥ ६
पत्सन्धिषु पुनर्द्वाभ्यां मन्त्रविद्व्यापकं न्यसेत् ।
एवं न्यस्तशरीरोऽथ चिन्तयेन्मन्त्रदेवताम् ॥ ७
मुद्रां भद्रार्थदात्रीं सपरशुहरिणां बाहुभिर्बाहुमेकं
जान्वासक्तं दधानो भुजगवरसमाबद्धकक्षो वटाधः ।
आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटः क्षीरगौरस्त्रिनेत्रो
दद्यादाद्यैः शुकाद्यैर्मुनिभिरभिवृतो भावशुद्धिं भवो वः ॥ ८

एवं पञ्चवक्त्रस्य शिवस्य मन्त्रानभिधाय दक्षिणवक्त्रप्रधानं सौम्यमन्त्रमाह— अथ प्रवक्ष्यत इति। इष्टेति। विनियोग उक्तः। ओं बीजम्। ह्रीं शक्तिः। मन्त्री कुर्यादिति। सर्वत्रादियोग उक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

द्वाभ्यां मन्त्रविदिति। प्रणवशक्त्योः सर्वत्र योगं जानन्नित्यर्थः [आद्यन्तप्रणवशक्त्योरेकत्वं जानन्नित्यर्थं इति पदार्थादर्शोद्धृतपाठः] ॥ ६ ॥ ७ ॥

ध्यानमाह— मुद्रामिति ॥ ८ ॥

प्राक्प्रोक्तविधानेन च सम्यक् संपूज्य साधु कलशाद्यैः।
कृतसंदीप्तो मन्त्री जप्यादेनं मनुं समाहितधीः ॥ ९
द्वात्रिंशदयुतमानं प्रतिजप्य जुहोतु तद्दशांशमितैः।
दुग्धाप्लुतैस्तिलैर्वा साज्येन पयोऽम्बसा हयेनाऽपि ॥ १०
जप्त्वैवं मन्त्रमेनं दिनमनु गिरिशं पूजयित्वा च हुत्वा
स्तुत्वा नत्वा मनोवाक्तनुभिरवहितः प्राप्य कामानशेषान्।
व्याख्याता चागमानां भुवि कविषु वरः साधु वेदान्तवेदी
वादीट् सोऽद्वैतविद्याफलममलतरं याति शैवं पदं तत् ॥ ११
जीवशिखिकर्णरेफान् प्रतिवीप्सा प्रादिकांश्च पुनरपि तान्।
मेधाप्यायिनियान्तांस्तानेव तरान्तिकान् सतनुरूपान् ॥ १२
आभाष्य घटप्रघटौ सकहवमौ बन्धघातयौ वीप्सा।
प्रोक्ता वर्णास्त्रावधि समुद्धरेच्छक्तिपूर्वकं मन्त्रम् ॥ १३
ऋषिरस्याऽघोराख्यः संप्रोक्तस्त्रिष्टुबुच्यते च्छन्दः।
रुद्रोऽप्यघोरपूर्वः संप्रोक्ता देवताऽस्य मनोः ॥ १४
हृत् पञ्चभिस्तदर्णैः शिरोऽपि षड्भिः शिखा तथा दशभिः।
तावद्भिरेव कवचं दृगष्टभिर्द्वादशभिरपि चाऽस्त्रम् ॥ १५
कदृगास्यकण्ठहृन्नाभ्यन्धूरुषु जानुजङ्घयोः पदयोः।
एकादशधा भिन्नैर्मन्त्रार्णैर्न्यसतु विग्रहे मन्त्री ॥ १६
पञ्चभिरथो सपड्भिर्द्वाभ्यामप्यष्टभिश्चतुर्भिश्च।
षड्भिश्चतुर्भिरपि च षड्भिर्द्वाभ्यां च भेदितैः क्रमशः ॥ १७
कालाभाभः कराग्रैः परशुडमरुकौ खड्गखेटौ च बाणे-
ष्वासौ शूलं कपालं दधदतिभयदो भीषणास्यस्त्रिनेत्रः।

कृतसंदीप्तो मन्त्रीति। प्रणवानन्तरं पञ्चाक्षरयोग उक्तः [न्यासमन्त्रादौ मन्त्रवर्णान्तियोग उक्त इति पदार्थादर्शोद्धृतपाठः] ॥ ८ ॥

हयेनाऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

दशपञ्चकन्यासमेवाह समासात्—जीवेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

विग्रहे मन्त्रीति। न्यासमन्त्रेषु प्रणवनमआदियोगार्थः। हुं बीजम्।
ह्रीं शक्तिः ॥ १६।१७।१८।१९।२० ॥

रक्ताकाराम्बरोऽङ्घ्रिप्रवरघटितगात्रोऽरिनागग्रहादीन्
खादन्निष्टार्थदायी भवदनभिमतोच्छित्तये स्यादघोरः ॥ १८

स्वच्छो मुमुक्षोस्तु भवेदघोरः काम्यक्रियायामपि रक्तवर्णः ।
कृष्णोऽभिचारे ग्रहवैकृते च प्रोक्तो जपः स्यादपि लक्षमानः ॥ १९

घृतावसिक्तैस्तिलतण्डुलैश्च जपावसाने जुहुयाद्दशांशम् ।
घृतप्लुतैर्वाऽथ हविर्भिरेव तावत्प्रयुञ्जन् समुपैति कामान् ॥ २०

इभेखास्थितसाध्याक्षरविलसत्कर्णिकं कलावीतम् ।
वर्गाष्टकान्तकेसरमन्त्ये सहलक्षयाक्षरोल्लसितम् ॥ २१

मन्त्राक्षरत्रयोद्यद्दलमध्यदलाग्रकस्य तद्बाह्ये ।
वह्निपुटास्त्रिसमाश्रितकवचास्त्रं प्रतिविलिख्य यन्त्रमिदम् ॥ २२

कृत्वा समाप्य मण्डलमत्र विनिःक्षिप्य पूरयेत् कलशम् ।
पीठे पिनाकपाणेर्गव्यैर्वा क्वाथकृप्ततोयैर्वा ॥ २३

अङ्गावृतेरनु च हेतिभिरीरिताभिः
पश्चाच्च मातृभिरथाऽपि दिशाधिनाथैः ।
संपूजयीत विधिनेति षडक्षरोत्थ-
मार्गेण वा मनुपरिस्फुरणाय मन्त्री ॥ २४

आज्यापामार्गसमित्तिलसर्षपपायसाज्यकैश्च पृथक् ।
रात्रौ सहस्रहोमाद्भूतापस्मारादिशान्तिरुद्दिष्टा ॥ २५

सितकिंशुकनिर्गुण्डीकनकापामार्गजन्मनां समिधाम् ।
पृथगपि सहस्रहोमान्निग्रहमोक्षोऽचिराद्ग्रहाणां स्यात् ॥ २६

पूजायन्त्रमाह—इभेखेति । साध्याक्षरमिति । साधकाद्यक्षरस्योपलक्षणम् । कलावीतमिति । स्वरवेष्टितमध्यबीजमित्यर्थः । अन्त्ये सहलक्षयाक्षरोल्लसितमिति । अन्त्ये दले सहलक्षयाक्षरोल्लसितम् । क्षयाक्षरं मकारः । उक्तं हि भुवनं क्षयत इति । स एव लकारेण सह वर्तत इति सहलक्षयाक्षरं तेनोल्लसितमित्यर्थः । अथवा हकारलकाराभ्यां सह वर्तमानं सकारं तेनाऽन्त्येन सह्लसितमित्यन्त्यदलेऽक्षरत्रयलेखनमनेन दर्शितम् । समाप्य मण्डलमिति । इत्तराश्रादिकं बहिः कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

परिस्फुरणं सिद्धिः । मन्त्रीति । प्रणवशक्तिपुटितत्वमुक्तम् ॥ २४॥२५॥२६ ॥

गव्यात्तैर्जुहुयात् पृथग्दशशतं मन्त्री मयूरेध्मकै-
र्भूयस्तैश्चतुरङ्गुलैश्च शिवपञ्चम्यां निशायां हुनेत् ।
सर्पिर्मार्गसपञ्चगव्यचरुभिः सर्पिः ससंपातकं
हुत्वा तत् प्रतिभोजयेत् प्रतिशमं यान्त्येव सर्वे ग्रहाः ॥ २७
षट्कोणे कर्णिकायां स्फुरयुगलयुतां साध्यगर्भास्त्र शक्तिं
कोणाग्रे प्रस्फुरद्द्वन्द्वकमथ विलिखेन्मन्त्रवर्णान् दलेषु ।
षड्वेदद्वन्द्वषड्वेदकचतुर्युगषट्संख्यकान् बाह्यषट्के
वर्मास्त्राख्यां तदेतद् ग्रहगदभयहृद् यन्त्रमाघोरमाहुः ॥ २८
न च रिपवो न च रोगा न ग्रहपीडा न शस्त्रबाधा च ।
न च वैलक्षो मर्त्यान् स्पृशन्त्यघोरास्त्रमन्त्रजापरतान् ॥ २९
तस्मादघोरास्त्रमनुं प्रजप्यात् समर्चयेत्तद्विहितं विधानम् ।
हुनेच्च तेनैव समस्तवाञ्छासंसिद्धये चाऽथ विमुक्तये च ॥ ३०

खसप्तमः कर्णयुतोऽर्धचन्द्रवान्
कुपञ्चमो द्वीन्दुयुतो भ्रुवादिकः ।
मनुस्त्वयं मृत्युजयात्मकः स्फुटं
समीरितः साधकरक्षणक्षमः ॥ ३१

ऋषिरस्य कहोलाख्यश्छन्दो देव्यादिका च गायत्री ।
स्याद्देवता च मृत्युञ्जयरुद्रोऽङ्गान्यथाचरेद् भृगुणा ॥ ३२

पुटितनलिनसंस्थं मौलिबद्धेन्दुरेखा-
गलदमृतजलार्द्रं चन्द्रवह्न्यर्कनेत्रम् ।
स्वकरकलितमुद्रापाशवेदाक्षमालं
स्फटिकरजतमुक्तागौरमीशं नमामि ॥ ३३

मन्त्री मयूरेति । शस्त्रयन्त्रं चिन्तामणियोग उक्तः ॥ २७॥२८॥२९॥३० ॥
शिवस्यैवोर्ध्ववक्त्रप्रधानं मन्त्रवर्यमाह—खसप्तम इति ॥ ३१ ॥
अङ्गान्यथाचरेत् भृगुणेति । नाभिहृद्भ्रूमध्येषु षडक्षरन्यासानन्तरं दीर्घ-
स्वरयुतेन भृगुणा षडङ्गान्याचरेदित्यर्थः । ह्रूं बीजम् । सः शक्तिः ॥ ३२ ॥
स्फटिकरजतमुक्तायर्थमिति । एकैकाक्षरप्रधानेषु वक्ष्यमाणेषु ध्यानेष्वपि
सर्वविशेष उक्तः ॥ ३३ ॥

जप्तव्योऽयं मन्त्रवर्यस्त्रिलक्षं दीक्षापूर्वं होमकृत् स्वाङ्घ्रियाग्रैः ।
दुग्धाज्याक्तैः शुद्धखण्डैर्गुडूच्या गुर्वादेशात् साधको हव्यवाहे ॥ ३४
अर्चा कार्या नित्यशः शैवपीठे स्यादप्यङ्गैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ।
सम्यक् पूजावस्तुभिर्मन्त्रजापी प्रोक्तं ह्येतन्मृत्युजेतुर्विधानम् ॥ ३५
इति जपहुतार्चनादिभिः सिद्धो मन्त्रोक्तमूर्तिविहिततनुः ।
समाचरेन्निजान्तर्योगं कल्यापमृत्युनाशकरम् ॥ ३६
तारनालमथ मध्यपत्रकं ह्याद्यकर्णिकायुतं क्रमोत्क्रमात् ।
चिन्तयेन्नियतमन्तरा शिवं नोरजे च नियतायुषेऽब्जयोः ॥ ३७

ऊर्ध्वाधः प्रोतपद्मद्वयदलनिचितैरक्षरैस्तैर्ध्रुवाद्यै-
राद्यन्तैर्मन्दमन्दप्रतिगलितसुधापूरसंसिच्यमानम् ।

गुर्वादेशादिति । द्रव्यदेवतैक्यकुशलसुहृत्ताम् ॥ ३४ ॥

सम्यक् पूजा वस्तुभिरिति । अमृतमयैरित्यर्थः । मन्त्रजापीति । मन्त्रा-त्मासा मन्त्रे चोता च । मन्त्रजापीत्यनेनाऽर्चां विशिनष्टि । शिवपदादाविर्भूय तत्रैव विलीनया माययाऽमृतमय्याऽर्चा कार्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणमन्त्रेणाऽर्चा कार्येति भावः ॥ ३५ ॥

मन्त्रोक्तमूर्तिविहिततनुरिति । मन्त्रगततत्तदक्षरानुगताङ्गस्वरपञ्चकेन सार्धम् उक्तैरीशानादिमूर्तिभिर्विहिततनुरिति । प्रणवादिप्रधानयोगेषु न्यासविशेषाः कथिताः । तत्र प्रणवप्रधानयोगे ओ ए उ ई अं इति बीजैः सार्धमीशानादि-मूर्तिभिः सकलवक्त्रन्यासं कुर्यात् । ओमित्यादिभिः सार्धं वा । इतरयोस्तु योगयोर्ज्वौं सोमित्यादिभि. सार्धं न्यासः कार्यः । सं०; सार्धं समष्टिमूर्तेरित्यर्थ-सिद्धमेतत् ॥ ३६ ॥

प्रणवप्रधानं योगमाह—तारेति । क्रमोत्क्रमादिति । ऊर्ध्वाधोमुखपद्मद्वयं क्रमोत्क्रममन्त्रात्मकं चिन्तनीयमित्युक्तम् । चिन्तयेन्नियतमन्तरा शिवमिति । नियतमन्तरा नियतस्य नित्यस्य मायाबीजस्याऽनुलोमविलोममन्त्रमध्यस्थितस्य अन्तरा मध्ये शिवं पञ्चाक्षरमित्यर्थः । ततो ध्यानार्थमों नमः शिवाय ह्रींमिति मन्त्रः सूचितः अनुलोमविलोममध्ये । अत्र च शिवः स्फटिकनिभः स्त्रीरूपी वीणावादनपरो ध्येयः ॥ ३७ ॥

अस्मिन्नेव योगे मन्त्रान्तरं शिववाचकमाह—ऊर्ध्वाध इति । पूर्ववत् पद्मद्वयं सहस्रदलेष्वपि अक्षरत्रयं लेख्यमित्याह—दलनिचितैरक्षरैरिति । स्वरविशिष्टा-

ईशानं सूक्ष्मरूपं विमलतरसुषुम्नान्तरा सन्निषण्णं
ध्यायन्नाप्नोति रोगैर्नियतपरिहृतस्तल्पमादीर्घमायुः ॥ ३८
आदौ तारं विलिखतु ससाध्याह्वयं कर्णिकायां
दिक्पत्रेष्वप्यपरमपरं वाऽपि तत्कोणकेषु ।
भूयो भूमेः परमनु मृगाङ्कं तदस्रेषु टान्तं
जप्त्वा वन्ध्यग्रहगदविषध्वंसि यन्त्रं तदेतत् ॥ ३९

इति कृतयन्त्रविभूषितमण्डलमध्ये निधाय कलशमपि ।
आपूर्य चाऽभिषिञ्चेत्क्लीवश्यकरं ग्रहाभिचारहरम् ॥ ४०

ततश्छिन्नोद्भवानाञ्च समिद्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
दुग्धसिक्तैः समिद्धेऽग्नौ षट्सहस्रद्वयं हुनेत् ॥ ४१
यस्तु वह्नौ जुहोत्येवं यावत्संख्येन साधकः ।
तावत्संख्यैः सुधाकुम्भैरग्निः प्रीणाति शङ्करम् ॥ ४२
आप्यायितोऽग्निना शर्वः साधकस्येप्सितान् वरान् ।
प्रदद्यादायुरादींश्च दुरन्तान् प्रलयान्तिकान् ॥ ४३
मन्त्रान्ते साध्याख्यां पालययुगलं प्रतीपमपि मन्त्रम् ।
प्रोक्त्वा समापयेन्मनुमयमपि मृत्युञ्जयाह्वयो मन्त्रः ॥ ४४

नामाक्षराणां लेखनं कर्तव्यमित्याह—आद्यन्तैरिति । अ आ इत्यादयः अन्ते येषामक्षराणां तान्याद्यन्तानि तैरित्यर्थः । तस्मात् प्रणवसम्बन्धिभिः स्वरैः केसरस्थाने संवेष्ट्य जकारसम्बन्धिभिः स्वरैः दलमध्ये वेष्टयित्वा सकारसम्बन्धिभिः स्वरैः दलाग्रे वेष्टयेदित्यर्थः । पूर्वोक्तयन्त्रेऽपि समानमेतत् वेष्टनत्रयम् । ईशानं सूक्ष्मरूपमिति मन्त्रविशेषमाह । इकारः सूक्ष्मशब्दार्थः । ततः ईं ईशानाय नमः ईं इति मन्त्रः सिद्धः अनुलोमविलोममध्ये । अत्र [illegible] शिवो वीणावादनपरो ध्येयः ॥ ३८ ॥

बाह्यप्रयोगाङ्गं यन्त्रमाह—आदौ तारमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

होमकाले प्रतिपत्तिमाह—तावत्संख्यैरिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मध्यबीजप्रधानमान्तरं योगमाह—मन्त्रान्त इति । मन्त्रमपि प्रोक्त्वा प्रतीपं प्रतिलोमं समापयेदित्यन्वयः । पालयेत्यस्याऽन्ते ज्वौं नमः शिवाय ज्वोमित्येतन्मन्त्रमुक्त्वा प्रतिलोममुच्चरेदित्यर्थः । रजतवर्णा मुद्रापुस्तकधरा देव्यत्र

अथवाऽमलकमलपुटान्तरितं शिशुवेशभूषणं रुद्रम् ।
ध्यात्वा जप्याद् यथावद् भूतकृपया मृत्युनाशनं इष्टम् ॥ ४५

चतुरङ्गुलिपरिमाणैरमृताखण्डैरथाऽर्कसाहस्रम् ।
जुहुयाच्च दुग्धसिक्तैरारोग्यायाऽऽयुषे च लक्ष्म्यै च ॥ ४६

अमृता वटतिलदूर्वाः पयो घृतं पायसं क्रमेणेति ।
सप्तद्रव्याण्युक्तान्येतैर्जुहुयात् पृथक् सहस्रतयम् ॥ ४७

तीव्रे ज्वरे घोरतरेऽभिचारे सोन्मादके दाहगदे च मोहे ।
तनोति शान्तिं न चिरेण होमः सञ्जीवनं चाऽब्दशतप्रमाणम् ॥ ४८

सम्भोजयेद्धोमदिनेषु विप्रान् सप्ताधिकान् स्वादुभिरन्नभोज्यैः ।
सतर्णका गाश्च हुतावसाने दद्याद् द्विजेभ्यो हुतकर्मकृद्भ्यः ॥ ४९

निजजन्मदिने शतं शतं यो जुहुयाद् द्रव्यवरैश्च सप्तसंख्यैः ।
मधुरैः प्रतिभोजयेच्च विप्रानभिवाञ्छन्नियमेन दीर्घमायुः ॥ ५०

अथवा सप्तभिरेतैर्द्रव्यैरेकेन वा सहस्रतयम् ।
जन्मर्क्षहोममावाप्निरुपद्रवमुत्तमं व्रजेदायुः ॥ ५१

दूर्वात्रितयैर्जुहुयान्मन्त्रविदेकादशाहुतीर्दिनशः ।
जित्वाऽपमृत्युरोगान् प्रयात्यसावायुषश्च दैर्घ्यमपि ॥ ५२

जन्मर्क्षाणां त्रितये छिन्नाकाश्मर्यवकुलजैरिध्मैः ।
क्रमशो जुहुयात् सहस्रं नश्यन्त्यपमृत्युरोगदुरितानि ॥ ५३

ध्येया । पुनः पूर्ववदक्षरत्रयविशिष्टषोडशस्वरयुक्तं पद्मद्वयं सञ्चिन्त्य तन्मध्ये मुद्रापुस्तकधरं शिवं सञ्चिन्त्य पालयान्ते क्ष्रौं ईशानाय नमः क्ष्रौमिति जपित्वा प्रतिलोमं जपेदिति मध्यबीजयोगः ॥ ४४ ॥

वक्ष्यमाणयोगादिकमाह—अथवेति । अमलपद्मद्वयं वर्णत्रय-स्वरविशिष्टमवाप्यनुलोमविलोममन्त्रात्मकं द्रष्टव्यम् । स्रिं नमः शिवाय स्रौमिति देवीमन्त्रः । स्रिं ईशानाय नमः स्रौमिति देवमन्त्रः । तत्र त्रिवर्षं दिग्वाससं विचित्रकिङ्किण्याद्यलंकृतं वामहस्ते अर्धेन्दुधरं तमेव दक्षिणहस्तेन भक्षयन्तं सुप्रसन्नं देवं देवीं च ध्यायेत् । अर्धनारीश्वरो वा सर्वत्र ध्येय इति ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मन्त्रविदेकादशाहुतीरिति । पञ्चाक्षरयोग उक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सितसिद्धार्थैः सहस्राहुत्या नश्यन्त्युपद्रवा ज्वरजाः ।
तद्वदपामार्गहुतान्मृत्युञ्जयमप्यरोगतां लभते ॥ ५४
प्रोक्तैर्ध्यानजपार्चनाहुतविधानाद्यैश्च मृत्युञ्जयं
यो मन्त्री प्रभजेदमुं प्रतिदिनं प्रातः प्रसन्नाशयः ।
तस्येष्टानि भवन्ति संततिरपि स्फीता च पुत्रादयः
सम्पन्नाः सुसुखी च जीवति चिरं देहापदि स्याच्छिवः ॥ ५५

इति श्रीप्रपञ्चसारे अष्टाविंशः पटलः ।

प्रभजेद् यो मन्त्रीति । प्रणवान्ते शक्तिबीजयोग उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
अष्टाविंशः पटलः ।

अथवाऽमलकमलपुटान्तरितं शिशुवेशभूषणं रुद्रम् ।
ध्यात्वा जप्याद्यथावद्भूतकृशाः मृत्युनाशनं दृष्टम् ॥ ४५

चतुरङ्गुलिपरिमाणैरमृताखण्डैरथाऽर्कसाहस्रम् ।
जुहुयाच्च दुग्धसिक्तैरारोग्यायाऽऽयुषे च लक्ष्म्यै च ॥ ४६

अमृता वटतिलदूर्वाः पयो घृतं पायसं क्रमेणेति ।
सप्तद्रव्याण्युक्तान्येतैर्जुहुयात् पृथक् सहस्रत्रयम् ॥ ४७

तीव्रे ज्वरे घोरतरेऽभिचारे सोन्मादके दाहगदे च मोहे ।
तनोति शान्तिं न चिरेण होमः सञ्जीवनं चाऽब्दशतप्रमाणम् ॥ ४८

सम्भोजयेद्धोमदिनेषु विप्रान् सप्ताधिकान् स्वादुभिरन्नभोज्यैः ।
सतर्णका गाश्च हुतावसाने दद्याद् द्विजेभ्यो हुतकर्मकृद्भ्यः ॥ ४९

निजजन्मदिने शतं शतं यो जुहुयाद् द्रव्यवरैश्च सप्तसंख्यैः ।
मधुरैः प्रतिभोजयेच्च विप्रानभिवाञ्छन्नियमेन दीर्घमायुः ॥ ५०

अथवा सप्तभिरेतैर्द्रव्यैरेकेन वा सहस्रत्रयम् ।
जन्मर्क्षहोममावाञ्जितपद्रवमुत्तमं व्रजेदायुः ॥ ५१

दूर्वात्रितयैर्जुहुयान्मन्त्रविदेकादशाहुतीर्दिनशः ।
जित्वाऽपमृत्युरोगान् प्रयात्यसावायुषश्च दैर्घ्यमपि ॥ ५२

जन्मर्क्षाणां त्रितये छिन्नाक्ताम्रमयवकुलजैरिध्मैः ।
क्रमशो हुनेत् सहस्रं नश्यन्त्यपमृत्युरोगदुरितानि ॥ ५३

ध्येया । पुनः पूर्ववदक्षरत्रयविशिष्टषोडशस्वरयुक्तं पद्मद्वयं सञ्चिन्त्य तन्मध्ये मुद्रापुस्तकधरं शिवं सञ्चिन्त्य पाशयान्ते ज्ञौं ईशानाय नमः ज्ञौमिति जपित्वा प्रतिलोमं जपेदिति मध्यबीजयोगः ॥ ४४ ॥

तृतीयबीजप्रधानं योगादिकमाह—अथवेति । कामन्तद्वयं वर्णत्रयं स्वरविशिष्टमत्राप्यनुलोमविलोमसन्त्रात्मकं द्रष्टव्यम् । स्लिं नमः शिवाय स्लौमिति देवीमन्त्रः । स्मिं ईशानाय नमः स्लौमिति देवमन्त्रः । तत्र त्रिवर्षं दिग्वाससं विचित्रकिङ्किण्याद्यलंकृतं वामहस्ते अर्धेन्दुधरं तमेव दक्षिणहस्तेन भययन्तं मुक्तावर्णं देवं देवीं च ध्यायेत् । अर्धनारीश्वरो वा सर्वत्र ध्येय इति ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मन्त्रविदेकादशाहुतीरिति । पञ्चाक्षरयोग उक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सितसिद्धार्थैः सहस्राहुत्या नश्यन्त्युपद्रवा ज्वरजाः ।
तद्वदपामार्गैर्हुतान्मृत्युञ्जयमभ्यरोगतां लभते ॥ ५४

प्रोक्तैर्ध्यानजपार्चनाहुतविधानाद्यैश्च मृत्युञ्जयं
यो मन्त्री प्रभजेन्मनुं प्रतिदिनं प्रातः प्रसन्नाशयः ।
तस्येष्टानि भवन्ति संसृतिरपि स्फीता च पुत्रादयः
सम्पन्नाः सुसुखी च जीवति चिरं देहापदि स्याच्छिवः ॥ ५५

इति श्रीप्रपञ्चसारे अष्टाविंशः पटलः ।

प्रभजेद् यो मन्त्रीति । प्रयवान्ते शक्तिजीवयोग उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
अष्टाविंशः पटलः ।

एकोनविंशः पटलः ।

अथ सजपहुताद्यो वक्ष्यते साधुचिन्ता-
मणिरभिमतकामप्राप्तिकल्पद्रुमोऽयम् ।
अनलकपमरेफप्राणसत्यान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो मन्त्रराजः ॥ १
ऋषिरपि काश्यप उक्तश्छन्दोऽनुष्टुप् च देवतोमेशः ।
यान्तैः षड्भिर्वर्णैरङ्गं या देवताऽर्धनारीशः ॥ २
अहिशशधरगङ्गाबद्धतुङ्गात्ममौलि-
स्त्रिदशगणनताङ्घ्रिस्त्रीक्षणः स्त्रीविलासः ।
भुजगपरशुशूलान् खड्गवह्नी कपालं
शरमपि धनुरीशो बिभ्रदव्याच्चिरं वः ॥ ३
हावभावललितार्धनारिकं भीषणार्धमथवा महेश्वरम् ।
पाशसोत्पलकपालशूलिनं चिन्तयेज्जपविधौ विभूतये ॥ ४
अथवा षोडशशूलव्यग्रभुजा त्रिनयनाश्लिष्टाङ्गी ।
अरुणांशुकानुलेपनवर्णाभरणा च भगवती ध्येया ॥ ५
विहितार्चनविधिरथाऽनुदिनं प्रजपेद्दशायुतमितं मतिमान् ।
अयुतं हुनेत्त्रिमधुराद्रतरैस्तिलतण्डुलैस्तदवसानविधौ ॥ ६
शैवोक्तपीठाङ्गपदैर्यथावत् प्रवेचदुर्गुणैर्गसैर्मुखाद्यैः ।
समाद्यभिर्दिक्पतिभिर्महेशं पञ्चोपचारैर्विधिनाऽर्चयीत ॥ ७

ऊर्ध्वमक्षप्रधानमन्त्रानन्तरमुत्तरवक्षप्रधानं मन्त्रं वदन् विनियोगमाह—अथ सजपहुताद्य इति ॥ १ ॥ २ ॥

उमेशदेवतापक्षे ध्यानमाह—अहीति ॥ ३ ॥

अर्धनारीश्वरदेवतापक्षेऽप्याह—हावभावेति । पुरश्चरणे नित्यजपपूजादौ अर्धनारीश्वरध्यानं नियमयति—जपविधाविति ॥ ४ ॥

क्रूरप्रयोगे ध्यानमाह—अथवेति । रं बीजम् । श्रीं शक्तिः ॥ ५ ॥

मतिमानिति । समन्यन्तं व्यासचित्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अङ्गपदैर्यथावदिति । सर्वज्ञादियुक्तैरित्यर्थः । मुखाद्यैरिति । वृं वृषभाय

आरभ्यादिज्वलनं दिक्संस्थैरष्टभिर्मनोर्वर्णैः ।
आराधयेच्च मातृभिरिति संप्रोक्तः प्रयोगविधिरपरः ॥ ८

कात्पूर्वं हसलिपिसंयुतं जपादौ
जातृणां प्रवरमितीह केचिदाहुः ।
प्रासादाद्ययुतजपेन सम्यक् कुर्या-
दावेशादिकमपि नीलकण्ठमन्त्रः ॥ ९

शिरसोऽवतरन्निशेशबिम्बस्थितमब्भिर्वृतमागलत्सुधार्द्रम् ।
अपमृत्युहरं विषज्वरापस्मृतिविभ्रान्तिशिरोरुजापहञ्च ॥ १०

निजवर्णविकीर्णकोणवैश्वानरगेहस्थितयाहतत्रिकोणम् ।
विगतस्वरबीजमुत्तमाङ्गे स्मृतमेतत् शमयेत् क्षणाद् ग्रहार्तिम् ॥ ११

वह्निबिम्बे वह्निवत् प्रज्वलन्तं न्यस्त्वा बीजं मस्तके ग्रस्तजन्तोः ।
ध्यात्वाऽऽवेशं कारयेदस्य जीवं तत्क्षणं वा सम्यगाघ्रापणेन ॥ १२

शुक्लादिः शुक्लभाः पौष्टिकशमनविधौ क्षुब्धिवश्येषु रक्तो
रक्तादिः क्षोभसंक्षोभनविधिषु हकारादिको हेमवर्णः ।
धूम्रोऽङ्गाभदेनोच्चाटनविधिषु समीरादिको मा[ऽद्या]दिरुक्तः
पीताभः स्तम्भनादौ मनुरतिविमलो मुक्तिभाजामना[द्या]दिः ॥ १३

कृष्णाभं प्राणगेहस्थितमथ नयने ध्यातमान्ध्यं विधत्ते
बाधिर्यं कर्णरन्ध्रेऽर्दितमपि वदने कुक्षिगं शूलमाशु ।
मर्मस्थाने समीरं सपदि शिरसि वा दुःसहं शीर्षरोगं
वायोर्ध्वं कण्ठनालेऽवनिहतमथ तन्मण्डले बीजमेतत् ॥ १४

मनः इत्यादिप्रकारेण मुक्ताधरायैरित्यर्थः । अथवा देवस्याग्रमारभ्य पूजयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अर्धनारीश्वरध्यानपद्ये दृपमादिस्थान आवरणान्तरमाह—आरभ्येति ॥ ८ ॥

कात्पूर्वमिति । रेफं परित्यज्य तत्स्थाने इत्यर्थः । प्रासादादित्यमपि तथैव ॥ ९ ॥ १० ॥

निजवर्णविकीर्णेति । निजशब्देन वैश्वानरो मूलमन्त्रबीजः । अतः सर्व-कोणेष्वग्निबीजं लिखित्वा तेषु बीजेषु मूलाक्षराणि षट्कोणपूर्वकोणमारभ्य लिखित्वा मध्यगताग्निकोणे बिन्दौ मूलं लिखित्वा तत्र वक्ष्यमाणक्रमेण सकार-

प्रालेयत्विषि च स्वरावृतमिदं नेत्रे स्मृतं तद्रुजं
योनौ वामदृशोऽस्रविस्रुतिमथो कुक्षौ च शूलं जयेत् ।
विस्फोटे सविषे ज्वरे हृदि तथा रक्तामये विभ्रमे
दाहे शीर्षगदे स्मरेद्विधिमिमं संदृप्तये मन्त्रवित् ॥ १५

साध्याया हृदयकुशेशयोदरस्थं
प्राणाख्यं दृढमभिवध्य बीजवर्णैः ।
तेजस्तच्छिरसि विधुं विधाय वार्ते-
नाकर्षेदपि निजवाञ्छयैव मन्त्री ॥ १६

पारिभद्रसुमनोदलभद्रं वह्निबिम्बगतमचरमेतत् ।
संस्मरेच्छिरसि यस्य स वश्यो जायते न खलु तत्र विचारः ॥ १७
निजनामगर्भमथ बीजमिदं प्रविचिन्त्य योनिसुषिरे सुदृशः ।
भ्रमयेत् यथाच्छिततया मनसः स्रवयेच्च शुक्रमथवा रुधिरम् ॥ १८
निजशिवशिरःस्थितं तद्बीजं स्मृत्वा प्रवेशयेद् योनौ ।
यस्यास्तत्सम्पर्कात्ताञ्च स्रवयेत् क्रमेण[चयेन] वशयेच्च ॥ १९
पररेफगर्भधृतसाध्यपदं त्रिकगं हुताशयुगषट्कवृतम् ।
विगतस्वराहतमगारभुवि स्थितमेतदाशु वशयेद्रमणान् ॥ २०

सम्बन्धरेफोदरे साध्यं कोदरे मोदरे वा साधकं साधकाग्रे कामं च विलिखेदिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

संदृप्तये मन्त्रविदिति । वकारयोगोऽन्ते पञ्चाक्षरयोगस्तोक्तः ॥ १५ ॥

वार्तेनेति । काकपक्षवार्तेनेत्यर्थः । निजवाञ्छयैव मन्त्रीति । मूलाधारगत-मन्त्राग्नौ साध्यप्रक्षेप उक्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रितलया मनस इति । योनिस्थमन्त्ररज्ज्वाबद्धस्य तस्या मनसः स्वलिङ्ग-निःसृतकुण्डलीशक्त्याकर्षणध्यानमुक्तम् । स्रवयेच्चेति । यस्य प्रतिबन्ध इष्टः । शुक्रस्य रक्तस्य वा तदाश्रये पृथिवीबीजस्यमर्षं चिन्तयेत् । इतरथाऽग्निबीजस्थं तत इष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

उभयोरपि सहचरणार्थमन्यस्तत्प्रयोगान्तरमाह—निजशिवेति । त्रिकग-मिति । त्रिकोणगतमित्यर्थः । हुताशयुगात्मकं षट्कोणं हुताशयुगषट्कं तेन वृतमित्यर्थः । अत्राऽपि कोणेषु मन्त्राक्षरयोगो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

मधुरत्रयसंयुतेन शालीरजसा पुत्तलिकां विधाय तेन ।
मनुना जुहुयात्तया[या] विभज्य विदिनं यस्य कृते वशीभवेत् सः ॥

विषपावकोद्यदभिधानगदं ठगतं कुकोणष्ठ[यु]तलाङ्गलिकम् ।
अहिपत्रक्लृप्तपरिजप्तमिदं शिरसो रुजं प्रशमयेद्दनात् ॥ २२

कण्ठे केनाऽवबद्धाऽर्पितदहनयुजा मज्जया मेन वामं
दक्षं संवेष्ट्य वक्षोरुहमनलसमीरैरभिरंसद्वयस्य ।
वक्त्रे नाभौ च दीर्घं सुमतिरथ विनिःक्षिप्य बिन्दुं निशेषं
वक्षस्याधाय बद्ध्वा चिरमिव विहरेत् कन्दुकैरात्मसाध्यैः ॥ २३

कृत्वा वह्नेः पुरमनु मनुं बन्धुजीवेन तस्मि-
न्नाधायाऽग्निं विधिवदभिसंपूज्य चाऽऽज्यैः शताख्यम् ।
तैलोद्दाख्ये प्रतिविहितसंपातमष्टोत्तरं त-
द्धुत्वा जप्तं दुरितविषवेतालभूतादिहारि ॥ २४

साध्याख्यागर्भमेनं लिख दहनपुरे कर्णिकायां षडस्रं
वाह्यास्विष्वङ्गमन्त्रान् दलमनु परितो बीजवर्णान् विभज्य ।
भूयोऽचः कादियादीस्त्रिषु वृत्तिषु कुगेहास्रके नारसिंहं
तस्मिन् कार्यो यथावत्कलशविधिरयं सर्वरक्षाकरः स्यात् ॥ २५

तया विभज्येति । सव्यपाद सव्यपार्श्व सव्यहस्त शिरो दक्षिणहस्त दक्षिणपार्श्व-दक्षिणपादेषु जुहुयात् स्त्रीवश्ये । पुरुषवश्ये तु विपरीतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

विषपावको मकारसम्बद्धो रेफः तस्मिन् उद्भूतेन साध्यसाधकाभिधानेन गदेन च संयुक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुमतिरिति । बिन्दुलक्षणेन निशेषेण तस्य जीवं वक्षसि निक्षिपेदित्युक्तम् । [प्रकारं प्रयोगमाह—कण्ठे केनेति । साध्यस्य कण्ठं रेफसहितककारेण बद्ध्वा मज्जया षकारेण मेन मकारेण च वामदक्षिणहस्तौ संवेष्ट्य अनलसमीरैभिः रेफयकारचतुर्दशस्वरैः स्तनद्वयं वक्त्रं च बद्ध्वा ऊकारेण दीर्घरूपेण नाभिं बद्ध्वा सुमतिः बिन्दुलक्षणेन निशेषेण तस्य जीवं वक्षसि निक्षिप्य स्वलीलां यथेष्टैः क्रीडासाधनैरिव विहरेदित्यर्थः । इति मन्त्रप्रदीपिकाकारः] ॥ २३ ॥

कृत्वा वह्नेः पुरमिति । बन्धुजीवपुष्परसेन भूमिं विलिप्य तत्र तद्रसेन तत्पुष्पेण त्रिकोणं निर्माय तन्मध्ये मन्त्रं च विलिख्य अन्वाधानादिकं कुर्यादित्यर्थः । अत्र श्लोकद्वयमपि मूलाक्षरसंबद्धं ग्राह्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

टान्ते लिख्यात् कलाभिर्वृतमनुमनलावासयुग्मेन वह्नि-
द्योतत्कोणेन बाह्ये तदनु सविटविस्वेन कादार्णभाजा ।
तद्बाह्ये च्मापुराभ्यां लिखितनृहरियुक्तास्त्रकाभ्यां तदेतद्
यन्त्रं रक्षाकरं स्याद् ग्रहभयविषमक्ष्वेलजूर्त्यादिरोगे ॥ २६
विम्बद्वन्द्वे कृशानोर्विलिखतु मनु[णि]मेनं ससाध्यं तदस्रि-
ष्वन्त्यादीन् व्यञ्जनार्णान् स्वरयुगलमथो सन्धिषट्के यथावत् ।
तारावीतञ्च बाह्ये कुण्टहपरिवृतं गोमयाद्रोचनाभ्यां
लाक्षावद्धं निबध्यान्जपमहितमिदं साधु साध्योत्तमाङ्गे ॥ २७
लक्ष्म्यायुःपुष्टिकरं परञ्च सौभाग्यवश्यकृत् सततम् ।
चोरव्यालमहोरगभूतापस्मारहारि यन्त्रमिदम् ॥ २८
साध्याख्याकर्मयुक्तं दहनपुरयुगे मन्त्रमेनं तदस्रि-
ष्वग्निज्वालाद्य बाह्ये विपतरुविटपे सायशाखे लिखित्वा ।
जप्त्वाऽष्टोर्ध्वं सहस्रं नृहरिकृतधिया स्थापयेत् तत्र शत्रु-
व्याघ्रादिक्रोडचोरादिभिरपि च पिशाचाद्यो न व्रजन्ति ॥ २९
ससिद्धसुरपूजितः सकलवर्गसंसाधको
ग्रहज्वरविषापहो विविधकामकल्पद्रुमः ।
किमत्र बहुना नृणामभिमतार्थचिन्तामणिः
समुक्त इह संग्रहान्मनुवरस्तु चिन्तामणिः ॥ ३०
षष्ठस्वरी हुतवहस्तययोस्तुरीया-
वादिस्वरौ मनुरयं कथितः फडन्तः ।
अस्य त्रिको निगदितो मुनिरप्यनुष्टुप्
छन्दश्च चण्डसहितो मनुदेवतेशः ॥ ३१

रक्षाकरं यन्त्रमाह—टान्त इति ॥ २६ ॥

बिम्बद्वन्द्व इति । विम्बद्वन्द्वमध्य इत्यर्थः । तदग्निष्वन्तरालेषु । यथावदिति । मातृकारेष मार्धमित्यर्थः । कुण्टहे च नृसिंहबीजं लिखितव्यम् ॥ २७॥२८ ॥

दहनपुरयुगे युगमध्य इत्यर्थः । तदग्निष्वन्तरालेषु चैनं पूर्ववल्लिखित्वा नेमिप्राद्योऽग्निज्वालाय लिखेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

महेश्वरस्य मन्त्रानभिधाय चण्डेश्वरस्य मन्त्रमाह—षष्ठेति । घं बीजम् ।

दीप्तज्वलज्ज्वालिनिभिस्तटेन च हनेन च ।
सर्वज्वालिनिसंयुक्तैः फडन्तैरङ्गमारभेत् ॥ ३२

अव्यात् कपर्दकलितेन्दुकलः कराग्र-
शूलाक्षसूत्रककमण्डलुटङ्क ईशः ।
रक्ताभ[भ]चर्मवसनोऽरुणपङ्कजस्थो
नेत्रत्रयोल्लसितवक्त्रसरोरुहो वः ॥ ३३

कृतसंदीक्षो मन्त्री जप्याक्षलक्षयञ्च मन्त्रमिमम् ।
जुहुयात्त्रिमधुरयुक्तैः सतिलैरपि तण्डुलैर्दशांशेन ॥ ३४
व्याघातसमिद्भिर्वा मनुजापी तावतीभिरथ जुहुयात् ।
पूर्वोक्त एव पीठे गन्धाद्यैरर्चयेच्च चण्डेशम् ॥ ३५
चण्डचण्डाय चेत्युक्त्वा प्रवदेद्विद्महेपदम् ।
चण्डेश्वराय च प्रोक्त्वा धीमहिपदमुद्धरेत् ॥ ३६
तन्नश्चण्ड इति प्रोक्त्वा ब्रूयाद्भूयः प्रचोदयात् ।
एषा तु चण्डगायत्री जपात् सान्निध्यकारिणी ॥ ३७
अङ्गैः समातृभिर्मन्त्री लोकेशैः सम्प्रपूजयेत् ।
कूर्मो विष्णुयुतो दण्डी बीजमस्योच्यते बुधैः ॥ ३८
वदेच्चण्डेश्वरायेति बीजादिहृदयान्तिकम् ।
अर्चनादिष्विमं मन्त्रं यथावत् सम्प्रयोजयेत् ॥ ३९
एवं जपहुतार्चाभिः सिद्धे मन्त्रे तु मन्त्रिणः ।
वाञ्छितादधिकं लभेत् काञ्चनं नात्र संशयः ॥ ४०
वत्सरस्य जपो यावत्तावज्जप्यात् षडक्षरम् ।
ऐहिकामुष्मिकीं सिद्धिं तथा हि लभते नरः ॥ ४१

कृत्वा पिष्टेन शाल्याः प्रतिकृतिमनलं चाऽपि काष्ठैश्चिताना-
माधायारभ्य पुंसस्त्रिमधुरलुलितं दक्षिणाङ्गुष्ठदेशात् ।

फट् शक्तिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
मन्त्री जप्यादिति । प्रणवयोग उक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
मन्त्री लोकेशैरिति । चण्डपार्षदावेति योगः सूचितः ॥ ३८ ॥
यथावदिति । प्रणवयोग उक्तः ॥ ३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६ ॥

छित्वा छित्वाऽष्टयुक्तं शतमथ जुहुयाद् योषितो वामभागा-
द्विप्रादीनां चतुर्णां वशकरमनिशं मन्त्रमेतद्धुतान्तम् ॥ ४२
अनुदिनमष्टशतं यो जुहुयात् पुष्पैरनेन मन्त्रेण ।
सप्तदिनैः स तु लभते वासस्तद्वर्णसङ्काशम् ॥ ४३
अहरहरष्टशतं यो मन्त्रेणाऽनेन तर्पयेदीशम् ।
तस्य तु मासचतुष्कादर्वाक् सञ्जायते महालक्ष्मीः ॥ ४४
साध्यर्क्षाङ्घ्रिपचर्मणां सुमहतीं पिष्टैश्च लोणैः कृतां
छित्त्वा पुत्तलिकां प्रतिष्ठितचलां जप्त्वा च रात्रौ हुनेत् ।
सप्ताहं पुरुषोऽङ्गना यदि चिरं वश्यस्त्ववश्यं भवे-
दस्मिन् जन्मनि नाऽत्र चोद्यविषयो देहान्तरेऽसंशयः ॥ ४५
इति चण्डमन्त्रविहितं विधिवद्विधिमादरेण य इमं भजते ।
स तु वाञ्छितं पदमिहाप्य पुनः शिवरूपतामपि परत्र लभेत ॥ ४६

इति श्रीप्रपञ्चसारे एकोनविंश पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
एकोनत्रिंशः पटलः ।

विंशः पटलः ।

अथाऽखिलार्थानुगतैव शक्तिर्युक्ता चतुर्विंशतितत्त्वभेदैः ।
गायत्रिसंज्ञाऽप्यथ तद्विशेषान् सहप्रयोगान् कथयामि साङ्गान् ॥ १

ताराह्वयो व्याहृतयश्च सप्त गायत्रिमन्त्रः शिरसा समेतः ।
अन्वर्थकं मन्त्रमिमन्तु वेदसारं पुनर्वेदविदो वदन्ति ॥ २

जप्यः स्यादिह परलोकसिद्धिकामैर्मन्त्रोऽयं महिततरो द्विजैर्यथावत् ।
भूदेवा नरपतयस्तृतीयवर्णाः संप्रोक्ता द्विजवचनेन तेऽत्र भूयः ॥ ३

तेषां शुद्धकुलद्वयोत्थमहसामारभ्य तत्तुक्रियां
तारव्याहृतिसंयुता सहशिरो गायत्र्युपास्या परा ।
सन्ध्योपासनया जपेन च तथा स्वाध्यायभेदैरपि
प्राणायामविधानतो मतिमतां ध्यानैस्तथा नित्यशः ॥ ४

तान्त्रिकमन्त्रानन्तरं वैदिकमन्त्रान् वदन् वेदसाररूपिण्या गायत्र्या विधानं प्रस्तुतः प्रतिपादयन् तद्वाच्यदेवतायाः तत्त्वमाह—अथाऽखिलेति । अथशब्दस्तान्त्रिकानन्तर्यार्थः । अखिलार्थानुगता शक्तिरेव गायत्रीसंज्ञाऽपि भवेत् । अथ तद्विशेषानपि सहप्रयोगान् साङ्गान् प्रवदामीत्यन्वयः । त्रिसप्तव्याहृतिदशहादशप्रणवप्रणतिश्रीबीजादियुक्ता गायत्र्या विशेषशब्दार्थः । अखिलार्थानुगताया एकरूपिण्याः शक्तेः कथं चतुर्विंशत्यक्षरात्मकगायत्र्यात्मकत्वमित्याशङ्क्य शक्तेरपि चतुर्विंशतत्त्वात्मकता चतुर्विंशतिसंख्यायोगादिति वदन् गायत्र्यक्षरैः सार्धं तत्त्वन्यासं सूचयति—युक्ता चतुर्विंशतितत्त्वभेदैरिति ॥ १ ॥

प्रवदामीति प्रतिज्ञातं विशेषमाह—ताराह्वय इति । अन्वर्थकत्वं साधयति—वेदसारमिति ॥ २ ॥

जपादावधिकारनियममाह—जप्यः स्यादिति । यथावदिति उपनयनादिपूर्वकमित्यर्थः । द्विजशब्देन रूढिमाश्रित्य न ब्राह्मणमात्रं गृह्यते इत्याह—भूदेवा इति ॥ ३ ॥

द्विजेष्वपि शुद्धानामेव अधिकार इत्याह—तेषामिति । शुद्धानामपि उपनीतानामेवाऽधिकार इत्याह—आरभ्येति । उपासनप्रकारानाह—सन्ध्येति । सन्ध्योपासनादि प्रकारमुत्तरत्र वक्ष्यति ॥ ४ ॥

आदौ तारः प्रकृतिविकृतिप्रोत्थितोऽसौ च मूला-
धाराद्‌द्वारादलिविवृतिराविश्य सौषुम्नमार्गम् ।
आद्यैः शान्तावधिभिरनुगो मात्रया सप्तभेदैः
शुद्धो मूर्धावधिपरिगतः शाश्वतोऽन्तर्बहिश्च ॥ ५

प्रकाशितादौ प्रणवप्रपञ्चता निगद्यते व्याहृतिसप्तकं पुनः ।
सभूर्भुवः स्वश्च महोजनस्तपःसमन्वितं सत्यमिति क्रमेण च ॥ ६

भूःपराद्या व्याहृतयो भूःशब्दस्तत्र वर्तते ।
तत्पदं सदिति प्रोक्तं सन्मात्रत्वात् तु भूरतः ॥ ७

अथ ध्यानार्थं सविशेषाया गायत्र्या अर्थं वदन् प्रणवस्याऽर्थं सानुभवसाधन-माह—आदाविति। आदौ भवो यस्तारः असौ प्रकृतिविकृतिप्रोत्थितः। प्रकृतिः निष्कला परावाग्रूपिणी परप्रणवात्मिका कुण्डलिनी शक्तिः। तस्या विकृतिर्विकारः पश्यन्त्यादिरूपः तद्रूपेण प्रोत्थितः अभिव्यक्तः। एतदुच्चारणात् पूर्वं पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य परप्रणवस्य किञ्चिद् बहिर्मुखः सन् स्वातन्त्र्येच्छा-ज्ञानप्रयत्न शरीरसमर्थतदन्तर्गत क्रियाज्ञानशक्तिरूप गुरुवक्त्र मनोन्मन्युन्मना समना-व्यापिनीसमर्थशक्तिनादान्तनादावस्थाः प्राप्तस्य विशेषयत्नरूप निरोधिन्यात्मना ज्वालाप्रवाहशब्द भेदरूप कालबिन्दुबीजात्मना चोच्चारणसमये अभिव्यक्तस्य प्रणवस्य सुषुम्नाप्रवेशक्रमं दर्शयति तेन परानुभवप्रकारं दर्शयितुम्—असावित्यादिना। असावभिव्यक्तः प्रणवः। मूलाधारात् आमूलाधारम् उद्गतो य आरः। आ समन्तात् स्वप्रभया राति गच्छतीत्यारश्चिदग्निः ज्योतिर्लिङ्गाकारः तस्मादलिविवृतिः सन् सौषुम्नमार्गं प्रविश्य शाश्वतो भवतीत्यन्वयः। सौषुम्नमार्गं प्रविष्टे प्रणवे स्थानविशेषे वाचकरूपाकारादिसप्तभेदानुसन्धानं कर्तव्यमित्याह—आद्यैः शान्तावधिभिः सप्तभेदैरनुगत इति। वाचकभेदानुगतवद् वाच्यभेदानु-गमोऽपि ध्यातव्य इत्याह—मात्रयेति। मात्रा कुण्डलिनी शक्तिः। तया च ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवशक्तिपररूपिण्या अनुगत इत्यर्थः। उक्तवाच्यवाचकभेदे संहारेण शुद्धज्योतिर्मात्रप्रणवो ध्यातव्य इत्याह—शुद्ध इति। मूर्धशब्देन सर्वोत्कृष्टं द्वादशान्तस्थं तत्त्वमुच्यते। तत्पर्यन्तं व्यापिन्यादिद्वारेण गत्वा शाश्वतो भवति। अपरिच्छिन्नत्वेन शाश्वतत्वमुपपादयति—अन्तर्बहिश्चेति ॥ ५ ॥

एवं निर्विशेषब्रह्मार्थत्वं प्रणवस्योत्तमाधिकारिणां प्रदर्श्य मन्दानां सप्रपञ्चार्थ-माह—प्रकाशितादाविति। ताराद्विभक्तान् त्रिगुणात्मत्वादावित्यत्रार्थः ॥ ६ ॥

भूतत्वात् कारणत्वाच्च भुवःशब्दस्य सङ्गतिः ।
सर्वस्य स्वीरणात् स्वात्मतया च स्वरितीरितम् ॥ ८
महत्त्वाच्च महस्त्वाच्च महःशब्दः समीरितः ।
तदेव सर्वजनता तस्माच्चद्[तु]व्याहृतिर्जनः ॥ ९
तपो ज्ञानतया चैव तथा तापतया स्मृतम् ।
सत्यं परत्वादात्मत्वादनन्तज्ञानतः स्मृतम् ॥ १०
प्रणवस्य व्याहृतीनामतः सम्बन्ध उच्यते ।
अकारो भूरुकारस्तु भुवो मार्णः स्वरीरितः ॥ ११

एवं प्रणवस्य सगुणं निर्गुणं चार्थमभिधाय व्याहृतीनामर्थं वदन् भूरित्य-स्यार्थमाह—भूःशब्दस्तदीति तत्पदार्थं इत्यर्थः । भूःशब्दस्य कथं तत्र वृत्तिरिति तत्राह—तत्पदं सदिति । सदिति पदं यस्य अक्षरः 'सत् सदेव सौम्य' 'ओं तत्सत्' इत्यादौ सदिति प्रोक्तम् । भूश्च सत्तार्थः । अतस्तस्य तदर्थत्वं तत्-पदत्वं संभवतीत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तस्य प्रणवार्थस्य सभावत्वात् भूःशब्देनापि तदेव लक्षणयोच्यते इत्याह—सभावत्वादिति । मन्दानां चादित्यानुगतं सदादि-शब्दवाच्यं सगुणं ब्रह्म भूःशब्देन प्रतिपत्तव्यमिति उक्तम् ।

तुशब्देन भुव इत्यत्र मुख्यत्वम्य भूतात्मत्वं च इत्यस्य जगद्भमनात्मत्वं जगदुपाद-नात्मत्वं च स्वीकत्याह—भूतत्वादिति । भूतत्वं नित्यसिद्धत्वं पारमार्थिकत्वं च । भुवःशब्दस्य संगतिरिति । प्रणवार्थेन लक्षणया मुख्यया वृत्त्या वा सम्बन्ध इत्यर्थः । एवमुत्तरपदानामपि प्रणवार्थेनैव संगतिः । स्वःशब्दस्य स्वर्गसुखात्मकत्वेनात्मार्थत्वं सुवचनार्थत्वं चादायाह—सर्वस्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥

महत्त्वं त्रिविधं देशतः कालतो वस्तुतश्च । महस्त्वं चैतन्यं ज्योतिरपि । इतरच्च तदेव इति यत्रैवेत्यर्थः । तस्मात्तद्व्याहृतिर्जन इति शब्दार्थयोरैक्यत्व-मप्युक्तम् ॥ ९ ॥

तापतयेति । अज्ञानां संसारतापनिमित्तत्वादित्यर्थः । आदित्यानुगते तु तद्भस्त्वं प्रसिद्धमेव । सत्यं परत्वादिति । अनृतेभ्यः परत्वादित्यर्थः । तत् कथमित्याह—आत्मत्वादिति । तदपि कथमित्याह—अनन्तेति ॥ १० ॥

एवं केवलनिर्गुणनिष्ठानां केवलसगुणनिष्ठानां च प्रतिपत्तिप्रकारमभिधाय सगुणद्वारा निर्गुणपर्यन्तं गच्छतां प्रतिपत्तिप्रकारं वदन् प्रणवमात्राभिः व्याहृतीनां सम्बन्ध इत्याह—अकारो भूरिति । अत्र विष्णु रुद्रेश्वर सदाशिव कारण मात्र-

बिन्दुर्महस्तथा नादो जनः शक्तिस्तपः स्मृतम् ।
शान्तं सत्यमिति प्रोक्तं यत् स्यात् परतरं पदम् ॥ १२
प्रणवस्य व्याहृतीनां गायत्र्यैक्यमथोच्यते ।
अत्रापि तत्पदं पूर्वं प्रोक्तं तदनु वर्ण्यते ॥ १३
तद्द्वितीयैकवचनमनेनाऽखिलवस्तुनः ।
सृष्ट्यादिकारणं तेजोरूपमादित्यमण्डले ॥ १४
अभिध्येयं सदानन्दं परं ब्रह्माऽभिधीयते ।
यत्तत्सवितुरित्युक्तं षष्ठ्येकवचनात्मकम् ॥ १५
धातोरिह विनिष्पन्नं प्राणिप्रसववाचकात् ।
सर्वासां प्राणिजातीनामिति प्रसवितुः सदा ॥ १६
वरेण्यं वरणीयत्वात् सेवनीयतया तथा ।
भजनीयतया सर्वैः प्रार्थनीयतया स्मृतम् ॥ १७

णोऽङ्कारार्थभूताः व्याहृतिभिरपि ध्येया इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं बहिःप्रणवव्याहृतिपक्षमभिधायाऽन्तःप्रणवव्याहृतिपक्षमाश्रित्य प्रणवाद्यर्थ-कथनायोपक्रमते—प्रणवस्येति । प्रणवस्त्रिमात्रः । व्याहृतयश्च तिस्रः । तेषां गायत्र्यैक्यं ओं भूर्भुवःस्वस्तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रकारेण अथवा ओं अं भूः तत् सवितुर्वरेण्यम् ओं उं भुवः भर्गो देवस्य धीमहि ओ मं स्वः धियो यो नः प्रचोदयात् । इत्यैक्यं स्वरूपतोऽर्थतश्चोच्यत इति ।

अत्रापि तत्पदं पूर्वमिति । प्रथमपाद प्रथमव्याहृत्योरैक्यार्थत्वद्योतनायेति । अपिना ध्येयवाचकत्वेन द्वितीयैकवचनमुपपादयति—अनेनेति । आदित्यमण्डले इत्युपलक्षणम् । कारणमण्डलस्यापि ।

धियो य इत्यत्र यच्छब्देन चास्य सम्बन्ध इत्याह—यत्तदिति । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—तत् सवितुरिति । षूङ् प्राणिप्रसव इति धातुः । इति प्रसवितुर्यस्मात् संकोचकं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसविता परमेश्वरोऽस्यार्थः । इति तात्पर्यकथनमेतत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

परमपुरुषार्थरूपत्वात् वरणीयत्वम् । असेवितस्य वरणायोगात् । तदर्थं सेवनीयत्वमप्यस्यास्य । पूजाभिलक्षणभजनेन विना सेवायोगात् भजनीयत्व-मप्यस्ति । प्रार्थनया विना पूजादिलक्षणभजनस्याप्ययोगात् तदर्थं सर्वैः प्रार्थनीयत्वमप्यस्यास्य ॥ १७ ॥

पूर्वस्याऽष्टाक्षरस्यैवं व्याहृतिर्भूरिति स्मृता ।
पापस्य भर्जनाद्भर्गो भक्तस्निग्धतया तथा ॥ १८
देवस्य वृष्टिदानादिगुणयुक्तस्य नित्यशः ।
प्रभूतेन प्रकाशेन दीप्यमानस्य वै तथा ॥ १९
ध्यै चिन्तायामतो धातोर्निष्पन्नं धीमहीत्यदः ।
निगमाद्येन दिव्येन विद्यारूपेण चक्षुषा ॥ २०
हृद्यो हिरण्मयो देव आदित्ये नित्यसंस्थितः ।
हीनतारहितं तेजो यथा स्यात् स हिरण्मयः ॥ २१
यः सूक्ष्मः सोऽहमित्येवं चिन्तयामः सदैव तु ।
द्वितीयाष्टाक्षरस्यैवं व्याहृतिर्भुव ईरिता ॥ २२
धियो बुद्धीर्मनोरस्य छान्दसत्वाद् य ईरितः ।
क्वचिच्च लिङ्गव्यत्यासः सूत्रात् सुप्तिङुपग्रहात् ॥ २३
यत् तु तेजो निरुपमं सर्ववेद[दिव]मयात्मकम् ।
भजतां पापनाशस्य हेतुभूतमिहोच्यते ॥ २४

पूर्वस्याऽष्टाक्षरस्यैवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण यस्मात् सर्वजगत्कारणं सदात्मकं ब्रह्म प्रथमपादार्थः तस्मात्तस्य भूरित्येव व्याहृतिरीरितेत्यर्थः ।

भर्गश्चित्प्रकाशः । केन चिन्त्यत इति तदाह—निगमाद्येनेति । प्रथमं प्रणवेन संचिन्त्य पुनस्तदेव तदक्षरव्याहृतिपादैश्चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य ध्येयस्वरूपं ध्यानप्रकारं चाह—हृद्यो हिरण्मय इति । द्वितीयाष्टाक्षरस्यैवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण द्वितीयपादद्वितीयव्याहृत्योरेकार्थत्वात् तयोः संगतिर्योग्येत्यर्थः ॥२१॥२२॥

धियो यो न इति मन्त्रे य इति वचनमनुपपन्नमिति तत्राह—छान्दसत्वादिति । छन्दसि तु लिङ्गव्यत्ययादिकं सम्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—क्वचिच्चेति । सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषाम् सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन इति वचनादित्यर्थः ॥ २३ ॥

यच्छब्दार्थः क इति । भर्गशब्देनोक्तः प्रकाश इत्याह—यत्त्विति । निरुपममित्यनेन निर्गुणनिष्ठानां ध्येयं तेज इत्युक्तम् । सर्ववेदमयात्मकमिति । सगुणनिष्ठानां सर्ववेदमयः सूर्यः तदात्मकमित्यर्थः । भर्गपदार्थस्य विशेष्यत्वमितरेषां विशेषणत्वं च विशदमाह—पापनाशस्येति ॥ २४ ॥

न इति प्रोक्त आदेशः षष्ठ्यसौ युष्मदस्मदोः ।
तस्मादस्माकमित्यर्थः प्रार्थनायां प्रचोदयात् ॥ २५
तृतीयाष्टाक्षरस्याऽपि व्याहृतिः स्वरितीरिता ।
एवं दशपदान्यस्यास्त्रयश्चाऽष्टाक्षराः स्मृताः ॥ २६
षडक्षराश्च चत्वारः स्युश्चतुर्विंशदक्षराः ।
इत्थंभूतं यदेतस्य देवस्य सवितुर्विभोः ॥ २७
वरेण्यं भजतां पापविनाशनकरं परम् ।
भर्गोऽस्माभिरभिध्यातं धियस्तन्नः प्रचोदयात् ॥ २८
उक्तैवमत्र गायत्री पुनस्तच्छिर उच्यते ।
आपो ज्योती रस इति सोमाग्न्योस्तेन उच्यते ॥ २९
तदात्मकं जगत् सर्वं रसस्तेजोद्वयं युतम् ।
अमृतं तदनाशित्वाद्बृहत्वाद्ब्रह्म उच्यते ॥ ३०
यदानन्दात्मकं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणम् ।
तद्भूर्भुवः स्वरित्युक्तं सोऽहमित्योमुदाहृतम् ॥ ३१
एतत् तु वेदसारस्य शिरस्त्वाच्छिर उच्यते ।
सत्यवैरिति निर्दिष्टे वेदसारे सुनिश्चितः ॥ ३२
फलार्थी फलमाप्नोति मुमुक्षुर्मोक्षमृच्छति ।
उपस्युपसि चोत्थाय कृतशौचविधिर्द्विजः ॥ ३३

न इति षष्ठी । बहुवचनस्यादेशत्वात् षष्ठीबहुवचनमेवेत्याह—न इति । तस्य तदादेशे प्रमाणमाह—युष्मदस्मदोरिति । युष्मदस्मदोः षष्ठी । चतुर्थीद्वितीयार्थयोर्बहुवचनस्य वस्नसौ इत्येतावादेशौ भवतः । पदसंख्याकथनेन पदतस्त्वन्यासः सूचितः । पदाक्षरसंख्याकथनेन भूमिमन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणीत्युक्तमुपासनं सूचितम् । चतुष्पात्त्वकथनेन 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्युक्तं चिन्तनं सूचितम् । चतुर्विंशाक्षरत्वकथनेन चतुर्विंशतितत्त्वात्मनोपासनमुक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तमर्थं संक्षिप्याह—इत्थमिति । सोमाग्निशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषावुच्येते । न केवलं कारणमात्रमुच्यते किन्तु कारणात्मकं जगदप्युच्यते इत्याह—तदात्मकं जगदिति । रसशब्दार्थमाह—रस इति ॥ २७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२ ॥

वेदसारे सुनिश्चित इत्युक्तां निष्ठां साङ्गमाह—उपस्युपसीति ॥ ३२—३९ ॥

दन्तानां धावनञ्चैव जिह्वानिर्लेखनादिकम् ।
कृत्वा स्नात्वा समाचम्य मन्त्रपूतेन वारिणा ॥ ३४
आपोहिष्ठामयाद्याभिऋर्ग्भिस्तिसृभिरेव च ।
अभ्युक्ष्य शुद्धदेहः सन्नपः पीत्वा समाहितः ॥ ३५
सूर्यश्चेत्यनुवाकेन पुनराचम्य पूर्ववत् ।
अभ्युक्ष्य शुद्धदेहः सन् गृहीत्वाऽञ्जलिना जलम् ॥ ३६
आदित्याभिमुखो भूत्वा तद्गतात्मोर्ध्वलोचनः ।
वेदसारं जपन् ज्योतिर्मूलभूतं परात्परम् ॥ ३७
कृत्स्नं सर्वस्य लोकस्य मण्डलान्तर्व्यवस्थितम् ।
चिन्तयन् परमात्मानमापस्तूर्ध्वं विनिःक्षिपेत् ॥ ३८
एनस्ताः प्रतिनिघ्नन्ति जगदाप्याययन्ति च ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनराचम्य संयतः ॥ ३९
क्रमात्तारादिमन्त्राणामृष्यादीन् विन्यसेत् सुधीः ।
तत्र तु प्रणवस्याऽऽद्यस्यर्षिरुक्तः प्रजापतिः ॥ ४०
छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ।
जमदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकाश्यपाः ॥ ४१
विश्वामित्रो वसिष्ठाख्य ऋषयो व्याहृतीरिताः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ४२
त्रिष्टुब्जगत्यौ छन्दांसि कथ्यन्ते देवता अपि ।
सप्तार्चिरनिलः सूर्यो वाक्पतिर्वरुणो तथा ॥ ४३
विश्वेदेवा इति प्रोक्ताः सप्तव्याहृतिदेवताः ।
कन्मुखांसोरुयुग्मेषु सोदरेषु क्रमान्न्यसेत् ॥ ४४
विश्वामित्रस्तु गायत्र्या ऋषिश्छन्दः स्वयं स्मृतम् ।
सविताऽस्या देवता च ब्रह्मा शिरऋषिः स्मृतः ।
छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ४५

सुधीरिति । अष्यादिन्यासस्थानमुक्तं करादिर्त्यर्थः । अथवा तारादिन्यासिं तानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

स्थानेषु पूर्वमुक्तेषु सतारा व्याहृतीर्न्यसेत् ।
गायत्रीं शिरसा विद्वान् जप्यान्तिः स्यादुपासना ॥ ४६
हृदयेऽधस्तयोर्ध्वञ्च महादिक्ष्वपि संयतः
व्यापयेद्व्याहृतीः सम्यग्गायत्रीञ्च शिरोयुताम् ।
सार्धं संस्मृत्य संजप्यान्ति विधिं जपलक्षणम् ॥ ४७
आत्मन्यधश्चोपरि च दिग्भ्यस्ताः समुपानयेत्
गायत्रीं पूर्ववज्जप्यात् स्वाध्यायविधिरीदृशः ॥ ४८
एतत्त्रयं त्रिशः कुर्यादृजुकायस्त्वनन्यधीः ।
निरुच्छ्वासः स विज्ञेयः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ ४९
ध्यानस्य केवलस्याऽस्य व्याख्याने दर्शितः क्रमः ।
त्रिर्व्याहृत्यादिमभ्यसेद्गायत्रीं सन्ध्ययोः सुधीः ॥ ५०
शतं वाऽथ सहस्रं वा मन्त्रार्थगतमानसः ।
पूर्वं प्रपञ्चयागोक्तान् गाणपत्यजपादिकान् ॥ ५१
लिपिन्यासादिकान् साङ्गान् ग्रहन्यासादिसंयुतान् ।
सनिजप्यादिकान् सर्वान् विदध्याद्विधिवद्बुधः ॥ ५२
पादसन्धिचतुष्कान्धुनाभिहृद्गलदोर्द्वये ।
सन्ध्यास्यनासागण्डाक्षिकर्णभ्रूमस्तकेष्वपि ॥ ५३

पूर्वं कर्तव्यतया उक्तानुपासनाजपस्वाध्यायप्राणायामध्यानान् क्रमेण आह—स्थानेष्वित्यादिना । विद्वानर्थज्ञ इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

व्याहृतीः सम्यगिति । बहिर्मुखाभिः मुद्राभिः जगत् सर्वं व्याहृतिभिः व्यापयेदित्यर्थः । समुपानयनमन्तर्मुखमुद्राभिः व्याप्तं व्यापकमानयनं चेत्यर्थः । एतत्त्रयं त्रिशः इति । ऋषिच्छन्दो देवतं सर्वं कृत्वा पुनः व्याहृत्यादिसहितां गायत्रीं त्रिः जपेत् । प्रथमैकः प्राणायामः । पुनरप्येवं द्विवारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४७।४८।४९ ॥

ध्यानैस्तथा नित्यम् इत्युक्ता ध्यानप्रकाराः कथं कर्तव्या इति तत्र निराकारध्यानप्रकार उक्त इत्याह—ध्यानस्येति । केवलस्येति । केवलस्य निराकारस्येत्यर्थः । क्रमेति । प्राणायामादिभिः क्रमस्येत्यर्थः । सुधीरिति । व्याहृतीनामादौ प्रणवेन स्वरूपध्यानमुक्तम् ॥ ५० ॥

बहिः जपक्रममाह—पूर्वमिति । मन्त्रार्थगतम इति । प्रणवगणपत्यादियोगो

वारुणैन्द्रवयास्यप्रागूर्ध्वगेषु मुखेषु च ।
क्रमेण वर्णान् विन्यसेद्गायत्र्या मन्त्रवित्तमः ॥ ५४
शिरोभ्रूमध्यनयनवक्त्रकण्ठेषु वै क्रमात् ।
हृन्नाभिगुह्यजान्वाख्यपादेष्वपि पदान्न्यसेत् ॥ ५५
सब्रह्मविष्णुरुद्रेश्च सेश्वरैः ससदाशिवैः ।
ससर्वात्माह्वयैः कुर्यादङ्गन्यासं समाहितः ॥ ५६
एवं कृत्वा तु सिद्ध्यर्थं गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ।
अथ विगुणिते प्रोक्ते विचित्रे मण्डलोत्तमे ॥ ५७
शक्तिभिः प्राक्समुक्ताभिः सौरं पीठं समर्चयेत् ।
तत्र निःक्षिप्य कलशं यथापूर्वमचारतः ॥ ५८
गव्यैर्वा पञ्चभिः क्वाथजलैर्वा पूरयेत्ततः ।
तस्मिन्नावाह्य कलशे शक्तिमित्थं विचिन्तयेत् ॥ ५९
मन्दाराह्वयरोचनाञ्जनजवाच्छाभैर्मुखैरिन्दुम-
द्रत्नोद्यन्मुकुटाङ्गसन्नतचतुर्विंशार्णचित्राऽतनुः ।
अब्जे चाऽरिगदाह्वयौ गुणकपालाख्यौ च पाशाङ्कुशे-
ष्टाभीतीर्दधती भवेद्भवदभीष्टोद्भाविनी तारिणी ॥ ६०
सञ्चिन्त्य भर्तारमिति प्रभाणां विशक्तिमूर्तीः प्रथमं समर्च्य ।
आदित्यगत्र्याख्यचतुष्टयेन यजेद्द्वितीयावरणे दिनेशम् ॥ ६१
प्रह्लादिनीं प्रभां नित्यां सविश्वम्भरसंज्ञिकाम् ।
विलासिनीप्रभावत्यौ जयां शान्तां क्रमाद्यजेत् ॥ ६२
कान्तां दुर्गासरस्वत्यौ विद्यां रूपाह्वयां तथा ।
विशालेशां व्यापिनीं च विमलाख्यां क्रमाद्यजेत् ॥ ६३
तमोऽपहारिणीं सूक्ष्मां विश्वयोनिं जयावहाम् ।
पद्मालयां परां शोभां पद्म[भद्र]रूपां तथा यजेत् ॥ ६४

णियमित्यस्य हित्वं चोक्तम् ॥ ५१॥५२॥५३॥५४ ५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६० ॥

विशक्तिमूर्तीर्ब्रह्माद्याः । आदित्यगत्र्याख्यचतुष्टयेनेति । आदित्यादि-
पञ्चकसहितेनादित्यशक्तिचतुष्टयेनेत्यर्थः । तत्रादित्यो मध्ये रव्यादयो दिक्षु
उषाद्या विदिक्षु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

मातृभिः सारुणान्ताभिः षष्ठाथो सप्तमी ग्रहैः ।
आदित्यपार्षदन्तैरप्यष्टमीन्द्रादिभिः सुरैः ॥ ६५

आवृतिः कथिता चेति विधानं परमीदृशम् ।
गन्धादिभिर्निवेद्यान्तैर्दिनेशं सम्यगर्चयेत् ॥ ६६

अथ पुनरमुमभिषिञ्चेत् संयतचित्तश्च देशिकः शिष्यम् ।
कृतहुतविधिमपि विधिवद्विहितबलिं दत्तदक्षिणं गुरवे ॥ ६७

भूयस्त्वष्टसहस्रं गायत्रीं संयतात्मको जप्त्वा ।
जुहुयात् पायसघृततिलदूर्वाभिर्दुग्धतरुसमिद्भिरपि ॥ ६८

एकैकं त्रिसहस्रं मन्त्री समभीष्टसिद्धये सुतरे ।
अष्टसहस्रसंख्यं मुख्यतरैः केवलैस्तिलैर्जुहुयात् ॥ ६९

दुरितोच्छेदनविषये मन्त्री दीर्घायुषे च विशदमतिः ।
आयुःकामो जुहुयात् पायसहविरान्नैः क्षीरवृक्षाज्यैश्च ।
दूर्वाभिः सतिलाभिः सर्वैस्त्रिसहस्रसंख्यकं मन्त्री ॥ ७०

अथवा त्रिमधुरसिक्तैररुणैर्जुहुयात् सरोरुहैरयुतम् ।
नष्टश्रीरपि भूयो भवति मनोज्ञः स मन्दिरं लक्ष्म्याः ॥ ७१

अन्नाद्यर्थ्यन्नैरपि पालाशैर्ब्रह्मवर्चसे जुहुयात् ।
सर्वैरेतैर्जुहुयात् सर्वफलाप्त्यै द्विजेश्वरो मतिमान् ॥ ७२

इति परमरहस्यं वेदसारस्य सारं
गदितमत्र मुमुक्षैर्योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।
अमुमथ जपहोमध्यानकाले य एवं
भजति स तु विमुक्तः कर्मभिर्मुक्तिमेति ॥ ७३

इति श्रीप्रपञ्चसारे विंशः पटलः ॥

दुरितोच्छेदनविषये मन्त्रीति । दीर्घायुषाय मृत्युञ्जयसंयोग उक्तः । विशदमतिरिति । शक्तध्यानयुक्तम् । त्रिसहस्रसंख्यकं मन्त्रोत्यपि तथा इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
विंशतपटलः ।

एकत्रिंशः पटलः ।

अथ वक्ष्यामि विद्यायास्त्रिष्टुभः प्रवरं विधिम् ।
ऋषिच्छन्दोदेवताभिरङ्गन्यासक्रमैः सह ॥ १
मरीचिः काश्यपो नाम ऋषिश्छन्दः स्वयं स्मृतम् ।
देवता जातवेदोऽग्निरुच्यन्तेऽङ्गान्यतो मनोः ॥ २
नवभिः सप्तभिः षड्भिः सप्तभिश्च तथाऽष्टभिः ।
सप्तभिर्मूलमन्त्रेण कुर्यादङ्गानि वर्णकैः ॥ ३
अङ्गुष्ठगुल्फजङ्घासु जानूरुकटिगुह्यके ।
सनाभिहृदयोरोजपार्श्वयुक्पृष्ठकेषु च ॥ ४
स्कन्धयोरुभयोर्मध्ये बाहुमूलोपबाहुषु ।
प्रकूर्परप्रकोष्ठेषु मणिबन्धतलेषु च ॥ ५
मुखनासाक्षिकर्णेषु मस्तमस्तिष्कमूर्धसु ।
विन्यसेदक्षरान्मन्त्री क्रमान्मन्त्रसमुद्भवान् ॥ ६
शिखाललाटदृक्कर्णयुगोष्ठरसनासु च ।
सकण्ठबाहुहृत्कुक्षिकटिगुह्योरुजानुषु ॥ ७
जङ्घाचरणयोर्न्यसेत् पदानि त्रिष्टुभः सुधीः ।
इति विन्यस्तदेहस्तु कुर्याद्ध्यानादिकाः क्रियाः ॥ ८
उद्यद्विद्युत्करालाकुलहरिगलसंस्थाऽरिशङ्खासिखेटे-
ष्विष्वासास्त्रत्रिशूलानरिगणभयदां तर्जनीञ्चाऽऽदधाना ।
चर्मास्युद्घूर्णदोर्भिः प्रहरणनिपुणाभिर्वृता कन्यकाभि-
र्दद्यात्काशानवोटांस्त्रिनयनलसिता चापि कात्यायनी वः ॥ ९

सावित्र्या विधानमभिधाय आग्नेय्या विधानं वक्तुमारभते—अथ वक्ष्यामीति । [मन्त्रोऽयमृग्वेदोक्तः प्रसिद्ध. तेनाऽत्र नोक्तः] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अक्षरान्मन्त्रोति । प्रणवगतत्र्यादिपूर्वजानित्यर्थः । मूर्धास्विति दशा । रं बीजम् । ह्रीं शक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दीक्षा प्रवर्त्तते पूर्वं यथावद्देशिकोत्तमैः ।
ततोऽस्त्रक्लृप्तिः सम्प्रोक्ता स्यात्प्रयोगविधिस्ततः ॥ १०
दीपकाख्याचराद्यादौ शक्त्याविश्य ततो बहिः ।
यन्त्रं षड्गुणितं कृत्वा दुर्वर्णलसितास्त्रकम् ॥ ११
बहिरष्टदलं पद्मं प्रोक्तलक्षणलक्षितम् ।
अत्र पीठं यजेन्मन्त्री क्रमात् सनवशक्तिकम् ॥ १२
जया सविजया भद्रा भद्रकाली सुदुर्मुखी ।
व्याघ्रसिंहमुखी दुर्गा विष्टुभो नव शक्तयः ॥ १३
तत्राधाय घटं गव्यक्षायमूत्रपयोऽम्भसाम् ।
एकेन पूरणं कृत्वा आवाह्य च विभावसुम् ॥ १४
आहुतेर्वेहिरण्यादिपादाष्टकविनिःसृताः ।
मूर्तीरभ्यर्चयेदग्नेर्जातवेदादिकाः क्रमात् ॥ १५
पृथिव्यम्ब्वनलेशानव्यात्मनेपदसंयुतान् ।
अर्चयेद्दिक्षु कोणेषु निवृत्त्यादीर्यथाक्रमम् ॥ १६
दिक्ष्वेकादशसंख्याः स्युरार्णाद्या वर्णशक्तयः ।
लोकपालांश्च तद्वतोर्विधिमेति समर्चयेत् ॥ १७
जाग[य]ता तपनो वेदगर्भा दहनरूपिणी ।
सेन्दुखण्डा शुभकर्त्री सनभश्चारिणी तथा ॥ १८
वागीश्वरी मदवहा सोमरूपा मनोजवा ।
मरुद्वेगा रात्रिसंज्ञा तीव्रकोपा यशोवती ॥ १९
तोयात्मिका तथा नित्या दयावत्यपि हारिणी ।
तिरस्क्रिया वेदमाता तथाऽन्या दमनप्रिया ॥ २०

यथावदिति । योजनान्तमित्यर्थः । मन्त्रकृप्तिः भविष्यतीति ॥ १० ॥
दीपकाख्येति । मध्यगत्वावाप्यादिकं लिखेदित्यर्थः । शक्त्येति । विष्टुभेत्यर्थः ।
यजेन्मन्त्रीति । प्रणवशक्त्यादित्वं मन्त्राणामुक्तम् ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥
वर्णशक्तीनां ध्यानप्रकारमाह—आर्णाद्या इति । आद्यर्णाद्या इत्यर्थः ।
[एकादशेति प्रतिदिगेकादशेत्यर्थः] ॥ १७ ॥
अग्निशक्तीराह — जागता इति ॥१८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

समाराध्या नन्दिनी च परा रिपुविमर्दिनी ।
षष्ठी च दण्डिनी तिग्मा दुर्गा गायत्रिसंज्ञिका ॥ २१
निरवद्या विशालाक्षी श्वासोद्वाहा च नादिनी ।
वेदना वह्निगर्भा च सिंहवाहाह्वया तथा ॥ २२
धुर्या दुर्विषहा चैव रिरसा तापहारिणी ।
त्यक्तदोषा निःसपत्ना चत्वारिंशच्चतुर्युताः ॥ २३
अभिषिच्य पुनः शिष्यं कुम्भाद्यैन् गुरुराहरेत् ।
ईदृशं यन्त्रमाकल्प्य जपेच्छिष्यः सुयन्त्रितः ॥ २४
मन्त्राक्षरसहस्रन्तु सिद्ध्यर्थं गुरुसन्निधौ ।
सर्वजापेषु चाग्नेय्या गायत्र्या द्विगुणो जपः ॥ २५
कर्तव्यो वाञ्छितावाप्त्यै रक्षायै कार्यसिद्धये ।
तिलराज्यनलक्षीरद्रुमेध्महविराज्यकैः ॥ २६
सर्पिःसिक्तैः क्रमाद्धोमः साधयेदीप्सितं नृणाम् ।
चत्वारि चत्वारिंशच्च चतुःशतसमन्वितम् ॥ २७
चतुःसहस्रसंयुक्तं प्रोक्तैर्द्रव्यैर्हुतक्रिया ।
एवं संसिद्धमन्त्रस्य सुरक्षाद्याः क्रिया मताः ॥ २८
चत्वारि चत्वारिंशच्च वर्णानामस्त्रमिष्यते ।
विलोमपाठो वर्णानामस्त्रमाहुर्मनीषिणः ॥ २९
पादाष्टकमिदं विद्यात्ततोऽष्टाङ्गो मनुस्त्वयम् ।
अमुकामो मनुन्त्वेनं पादांस्तु प्रतिलोमतः ॥ ३०
जपेत्तथा हि मन्त्रोऽयं चाल्यते दुष्टदूषितः ।
आद्याः पञ्चाक्षराः पादास्त्रयः सप्ताक्षरः परः ॥ ३१
पञ्चमश्चाऽथ षष्ठश्च द्वौ तु पादौ षडक्षरौ ।
पञ्चाक्षरौ तदन्त्यौ च तेषां भावो निगद्यते ॥ ३२

ईदृशमिति उक्तपूजायन्त्रग्रहणं कृतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
अष्टाङ्गो मनुस्त्विति । अष्टमूर्तिभिः सहाऽष्टपादन्यासः सूचितः । भिन्नत्वेत्यारभ्य पादाक्षरगणना ।

तेषां भाव इत्यादिना तत्त्वन्यासं सूचयति । भावो याथात्म्यम् ॥३०॥३१॥३२॥

आ[न्द्या]द्यं ज्ञानेन्द्रियं कामं द्वितीयं पाञ्चभौतिकम् ।
तृतीयं धातवः सप्त चतुर्थं वर्णसप्तकम् ॥ ३३
षडूर्मयः पञ्चमं स्यात् षष्ठः षाट्कौशिको मतः ।
सप्तमश्चाऽष्टमः पादः शब्दाद्यं वचनादिकम् ॥ ३४
साङ्गः सप्रतिपत्तिकः सगुरुपदद्वन्द्वप्रणामक्रियो
व्याप्योऽत्यादिपदन्तकोऽन्तविगतो वर्णप्रतीपस्तथा ।
गुर्वादेशविधानतश्च विधिवद्ध्यातो मनुर्मन्त्रिणा
तत्तत्कार्यसमाप्तयेऽखिलविपद्ध्वान्तौघभानूदयः ॥ ३५
अनुलोमजपेऽङ्गानामपि पाठोऽनुलोमकः ।
प्रतिलोमानि तानि स्युः प्रतिलोमविधौ तथा ॥ ३६
अन्तपादप्रतीपे हि तथा तानि भवन्ति हि ।
वर्णप्रतीपे हि तथा मात्रा च प्रतिलोमके ॥ ३७
प्रतिपत्तिर्विशेषार्थं तत्र तत्र विचक्षणः ।
गुर्वादेशविधानेन प्रविदध्यान्न चाऽन्यथा ॥ ३८

आद्यपादत्रयं देव्या हैरण्यगर्भरूपार्थः । चतुर्थो देव्या वैराजरूपार्थः । तत्र धातुशब्देन पञ्चीकृतभूतानि तदनुगतनामरूपे चोक्ते । अवशिष्टपादचतुष्कं दैव्येच्छया गृहीतव्यष्टिशरीरगतं तत्त्वजातम् ।

पञ्चिपरेशजीवप्रकृतितत्त्वानि क्लीं ह्रीं श्रीं दुर्भिः सह व्यापकत्वेन प्रथमत एव न्यस्तव्यानि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अतिदुर्गापदपादवर्णप्रतिलोमानां जपे नियममाह—साङ्ग इति । प्रतिपत्तिरत्तरत्र क्रूरकर्मणि वक्ष्यमाणानामेका । अथवा सत्यैव अष्टभुजाऽतिक्रूरा ध्येया । सहस्रभुजा सहस्रनयना वा । प्रतिजपं देवतारूपो गुरुर्नमसा नमस्कार्य इत्याह—सगुरुपदिति । अत्यादिपदन्तकः अतिदुर्गा । अन्तविगतः अवसानादारभ्य विलोमेन गतः । पदपादप्रतिलोमाविवक्षितः । वर्णप्रतिलोमानां पृथग्ग्रहणात् । वक्ष्यमाणप्रयोगः प्रतिपत्तयश्च गुर्वादेशेनैव ज्ञातव्या इत्याह—गुर्वादेशेति । मन्त्रिणेति । तत्तत्कर्मोचितवशादियोग उक्तः ॥ ३५ ॥

साङ्ग इत्युक्तमङ्गभेदमाह—अनुलोमेति । वर्णपदन्यासयोरपि समानोऽयं न्यासः । मन्त्रप्रतिषेधमात्रेणाऽकार्यासन्दाय निवर्तयितुं शक्य इति पुनरप्याह—प्रतिपत्तीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जपः पुरोक्तसंख्यः स्याद्धुतकृप्तिस्तथा भवेत् ।
क्षीरवृक्षसमिद्राजीतिलहव्यघृतैः क्रमात् ॥ ३९
अथवा पञ्चगव्योत्थचरुणा हुतमुच्यते ।
प्रत्यङ्मुखेन कर्तव्यं प्रायोजपहुतादिकम् ॥ ४०
ततः स्युर्मन्त्रवर्णेभ्यस्तावत्यो वह्निदेवताः ।
प्रत्येकमावृतास्तास्तु पञ्चकेन नतभ्रुवाम् ॥ ४१
तत्पञ्चकस्य प्रत्येकमावृतं पञ्चभिः पृथक् ।
प्रत्येकं पञ्चकानाञ्च षोडशावृतिरिष्यते ॥ ४२
प्रत्येकं षोडशानाञ्च कोटयः परिचारिकाः ।
इत्येकाक्षरजात् पूर्वादेकस्मात् षोडशात्मकात् ॥ ४३
एतावत्यस्तु जातास्तद्विस्तारं पुनरूहयेत् ।
तत्र त्विन्द्रियजाः प्रोक्ता देवतास्तूर्ध्वदृष्टयः ॥ ४४
तिर्यञ्चो भौतिकाः प्रोक्ता धातूत्थास्तूभयाननाः ।
ऊर्मिजास्तूर्ध्ववदनास्तिर्यञ्चश्चाऽथ कोशजाः ॥ ४५

प्रतिलोममन्त्रस्य पृथक्साधनं कर्तव्यमित्याह—जपः पुरोक्तसंख्य इति । प्रायोजपहुतादिकं प्रतिलोमजपहुतादिकमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

प्रयोगार्थं मन्त्रवर्णदेवताव्याप्तिमाह—तत इति । सिद्धमन्त्रस्य स्मृत्यनन्तरमित्यर्थः । सर्वासां वर्णशक्तीनां पञ्चभूतात्मकत्वात् पञ्चकेनावृता इति उक्तम् । तासामपि पञ्चभूतात्मकत्वात् आह—तत्पञ्चकमिति । तासामपि भूतगतशब्दादिगुणभेदेन कारणवर्धितेन षोडशधा भेदमाह—प्रत्येकमिति । कोटिभेदोऽपि शब्दादिवैचित्र्यादेव ज्ञातव्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

उक्तां विभूतिमनूद्य विभूत्यन्तरमाह—इत्येकाक्षरजादिति । इति इत्थम् । एकाक्षरजात् पञ्चकात् पूर्वं पूर्वं जातात् प्रत्येकं पञ्चकपरिवृतात् पुनरप्येकैकस्मात् षोडशात्मकादेतावत्यो विभूतयो जाता इत्यर्थः । तद्विस्तारं पुनरूहयेदित्यस्याऽयमर्थः । कोटीनां मध्ये एकैकस्या पञ्चकोटयः परिचारिकाः । तासामेकैकस्याः पुनः पञ्च कोटयः । तासामेकैकस्याः षोडशकोटयः । तासामेकैकस्याः कोटिकोटयः । इत्यादिप्रकारेणोहयेदिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इन्द्रियजानामूर्ध्वदृष्टित्वं केवलसमष्टिजत्वेन । प्रत्यङ्मुखत्वात् तिर्यञ्चः ।

क्लीबा मुखद्वयोपेता गोचरोत्थाः स्त्रियो मताः ।
अधोमुखाश्च तिर्यञ्च इत्युक्तो मूर्तिसंग्रहः ॥ ४६
आभिः सर्वाभिरपि च शिखाभिर्जातवेदसः ।
व्याप्यते परराष्ट्रेषु वृक्षगुल्मलतादिकम् ॥ ४७
आरम्भे मानुषाणि स्युर्नवलाख्याभिचारिके ।
कर्मण्यासुरभानि स्युर्दैवानि स्युस्तथा हुतौ ॥ ४८
अन्त्याश्लेन्द्वर्कादितिगुरुहरिमित्रानिलाह्वया दैवाः ।
पूर्वोत्तरत्रयीयमहरविधयो मानुषाः परेऽसुरभाः ॥ ४९
नन्दास्वारभ्य रिक्तासु प्रयोज्याऽऽत्मनि संहरेत् ।
भद्रासु संग्रहं कुर्याज्जयासु तु विशेषतः ॥ ५०
आरेणारभ्य मन्देन प्रयोज्याऽऽदित्यशारयोः ।
संहरेत् संग्रहं कुर्यादारे स्वाचार्ययोः सुधीः ॥ ५१
चरैर्विसृज्योभयकैराहरेदभ्यसेत् स्थिरैः ।
दिनाख्यं दिनकृद्युक्तं वारग्रहसमन्वितम् ॥ ५२

वराहसिंहादिवदना इत्यर्थः । उभयानना इति । द्विवदना ऊर्ध्वाधोमुखा इत्यर्थः । पक्षोक्तत्वेनोभयात्मकत्वात् तासाम् । ऊर्ध्वशिखानामूर्ध्ववदनत्वम् । तासामव्यक्तस्थूलसूक्ष्मकारणसमष्टिरूपत्वेन विवक्षितत्वात् । तिर्यक्त्वं पूर्ववत् कोणजानाम् । क्लीबत्वं स्त्रीपुरुषमिश्रात्मकत्वात् । गोचरोत्थानां स्त्रीत्वं प्रकृतिप्रधानत्वात् । अधोमुखत्वं बहिर्मुखप्राधान्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्रयोगे प्रतिपत्तिमाह—आभिरिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

[राशीनपि विदधाति—चरैरिति राशिभिः । इति दीपिकाकारः ।]

दिनाख्यमिति । अतिदुर्गादिनामैकादशाक्षरं च । दिनकृद्युक्तमिति । दिनकृच्छब्दो द्वादशसंख्यावाचकः पापबुद्धिमहदिन्द्रियदशकयुतमन्त्र इत्यर्थः । आद्यक्षयोः द्वादशादित्यनामयुक्तमिति चार्थः । आदित्यगतदेवताध्यानयुक्तमिति चार्थः । वारपञ्चकनवांशनाथराश्यंशाभिमानिग्रहनामभिः समन्वितमस्त्रे मार्तण्डप्रभृतीनां ग्रहाणां षट्केन नवमांशसमन्वितं चादित्यादिषड्ग्रहैः प्रधानाकाराभिवारग्रहाभिमानिदेवताभिः षट्कोणस्थाभिः समन्वितमिति त्रिधा योज्यम् ॥ ५२ ॥

कृत्तिकादि च क्षान्तं क्षान्तं जातवेदसः ।
नक्षत्रात्मा हुताशः स्यात्तिथ्यात्मेन्दुरुदाहृतः ॥ ५३

कृत्तिकादि चेति । युक्तमिति पदमत्रापि योज्यम् । कृत्तिकादि चादि च कृत्तिकादि । कृत्तिकादिशब्देन सप्तविंशतिनक्षत्राणि उक्तानि कृत्तिकादीनि । आदिशब्देन प्रथमाद्वितीयेत्यादि तिथिपञ्चदशकमुक्तम् । तदेव द्वयमाद्यन्तयोः युक्तमिति कृत्तिकादि चेत्यस्यैकोऽर्थः ।

कृत्तिका त्वक् । त्वक् च तदादि च कृत्तिकादि । इन्द्रियगणात् पूर्वं त्वगादि-धात्वष्टकयुक्तमित्यर्थः । क्षान्तं क्षान्तावसानम् । साध्यनामान्ते मारय मारय दह दहेति वा क्रियायुक्तमित्यर्थः ।

कृत्तिका कुण्डलिनी तदादि च । क्षान्तं क्षान्तापि कुण्डलिनी तदन्तं च दिनास्त्रम् । सर्पच्छायायुधादिरूपिणीं कुण्डलिनीमुत्थाप्य साध्यं ग्रसित्वा कुण्डलिन्यग्नावानीय दाहान्तं दिनास्त्रमध्यात्मप्रयोग इत्यर्थः ।

क्षान्तं जातवेदसः । क्षान्तं नाम प्रतिलोमान्तं पञ्चदशाक्षरं च । अतिदुर्गाप्रतिलोमान्तमेवेति केचित् । तदप्येवमेव प्रयोक्तव्यमिति शिवः ।

प्रयोगप्रकारं मन्त्रविशेषं चाह—नक्षत्रात्मा हुताशः स्यादिति । नक्षत्राण्या-त्मा आधारभूतः हुताशः स्यात् । द्वादशादित्य सप्तग्रह तिथीनामुपलक्षणं नक्षत्रग्रहणम् । आदित्यादीनां ग्रहणम् । आदित्य ग्रह नक्षत्र तिथीनामन्त्याद्यन्त-योः चतुर्थीसम्बुद्ध्यन्ततया स्थितानामादौ चतुर्थीसम्बुद्ध्यन्तः अग्निशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अथाऽन्योऽर्थः । नक्षत्रादय आत्मा आधारो यस्य हुताशस्याऽनुलोमत्रिष्टुभः स तथोक्तः । चतुर्थ्यन्तनक्षत्रादीनामन्तेऽनुलोममन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अथाऽन्योऽर्थः । नक्षत्रात्मा सप्तविंशत्यात्मा हुताशः अग्निमन्त्रः स्यात् । अमुष्य त्वचं दह दहेत्यादिक्षान्ते रं रं रमित्याद्यग्निमन्त्रः सप्तविंशतिवारमा-वर्तनीयः इत्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । नक्षत्रात्मा सप्तविंशतिज्वालारूपः हुताशः कुण्डल्यात्मा हुताश-मन्त्रोऽध्यात्मप्रयोगे ध्येयः । अधिदैवतप्रयोगे सप्तविंशत्यादित्यात्मा इति विशेषः ।

तिथ्यात्मेन्दुरुदाहृत इत्यनेनाऽस्त्रोपसंहारसमये मन्त्रविशेषं प्रतिपत्तिविशेषं चाह । अत्रापि निथिग्रहणमुपलक्षणार्थम् आदित्यादीनां तिथ्यादीनामात्मा इन्दुः सोमः । चतुर्थीसम्बुद्ध्यन्तादित्य ग्रह नक्षत्र तिथीनामादौ तथाविधः सोमशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ताभ्यां करोति दिनकृद्विसर्गादानकर्मणी ।
इत्थेव निपुणो मन्त्री प्रयोगादन्यथात्महा ॥ ५४

अन्योऽर्थः । तिथ्यादय आत्मा यस्य सोमस्याऽनुलोममन्त्रस्य स तथोक्तः । चतुर्थ्यन्तसोमशब्दान्ते अनुलोममन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । तिथ्यात्मा इन्दुः सौम्यत्वात् गायत्रीन्दुः । स तिथ्यात्मा पञ्चदशात्मा । उपसंहारविधौ प्रतिलोमजपाभावात् तत्स्थाने गायत्रीपञ्चदशकं जप्तव्यमित्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । तिथ्यात्मा पञ्चदशात्मा इन्दुः सोममन्त्रः यं वं यं वं यं वं यि यं व वे वं व व यं य व इत्युदाहृतः । अम्बुदान्ते तिथ्यादीनामनन्तरपठितानां मम त्वचं पूरय पूरय इत्यादीनामन्ते अमृतमन्त्रः पञ्चदशवारमावर्तनीय इत्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । तिथ्यात्मा पञ्चदशात्मा अमृतधारात्मा इन्दुः । परकुण्डल्यमृतरूपो मन्त्रोऽध्यात्मप्रयोगे अधिदैवते पञ्चदशचन्द्रात्मा उदाहृत इति ॥ ५२ ॥

इदानीं प्रयोगप्रकारमाह—ताभ्यामिति । ताभ्यां हुताशेन्दुभ्यां नाड्योर्वर्तिभ्यां करोति दिनकृत् । आदित्यात्मा साधकः मध्यनाडीप्रधानः स विसर्गादानकर्मणी दक्षिणमार्गेणाऽग्निरूपेणाऽग्निरूपाणां देवतानां विसर्गं कृत्वा ता विसृष्टा देवतास्तत्रैव साध्यप्रदेशे संस्थाप्य तन्मूलभूतं कुण्डल्यात्मकं तेजः केवलं तेनैव मार्गेण मूलाधारपर्यन्तमादत्ते । पुनः सोममन्त्रोच्चारणसमये वाममार्गेण मध्यमार्गेण चातिसौम्यतेजोरूपेण कुण्डलिनीं विसृज्य पूर्वविसृष्टदेवतासंस्थाभिः अमृतधाराभिस्तासामाप्यायनं वामनाडीद्वारेण कृत्वा मध्यनाडीद्वारेणात्मनोऽप्याप्यायनं विधाय तामपि कुण्डलिनीं वामनाडीद्वारा गतां तेनैव मार्गेण मूलाधारपर्यादत्ते । मध्यगतां तु तां तथैव स्थापयतीत्यर्थः । प्रणवान्ते अग्नये धात्रे इति उक्त्वा अनुलोमत्रिष्टुबन्तेन दुर्गांतिं कल्पोहन्व मधवस्त्र भो इति दिनाद्यन्तम् सं शाये य माये ययं माधि ययंमायया इति कृत्वाप्यर्थं वोक्त्वा अतिदुर्गांप्रतिलोमं चोच्चार्य अग्ने धातरमुष्य त्वचं दह दह रं ररं रररं रैरै ररर रर ररमित्यग्निमन्त्रं सप्तविंशतिवारमावर्तयेत् । इत्यादयः प्रयोगमन्त्राः । प्रणवान्ते सोमाय धात्र इत्यस्यान्ते अनुलोमत्रिष्टुभमुच्चार्य गायत्रीं पञ्चदशवारमावर्त्य सोम धातः अमुष्य त्वचं पूरय पूरय इत्याद्यन्ते अमृतमन्त्रमपि पञ्चदशवारं जपेदित्याद्य आदानमन्त्राः । एते च धात्र पूर्वं शक्तिकाप्रतिपदाद्येकषष्टिमन्त्राः प्रयोगादानयोः त्वगादिषु विंशतिषु प्रत्येकं प्रयोक्तव्याः । व्यस्तप्रयोगे । समस्तप्रयोगे तु धात्वादीनां त्वगादीनां च नामानि सहैवोच्चार्य एक एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । निरपेक्षादानसमये त्वेकषष्टिरेव प्रयोक्तव्यः । आगच्छागच्छेति च तत्र क्रिया एकप्रयोगपक्षे

रक्षानिग्रहकर्मणोरनुपराग्वक्त्राः प्रधानाकृति-
प्रख्या मन्त्रविधानविच्च दिशि दिश्येकादशैकादश ।
संस्थाप्य क्रमशोऽक्षरोदितरुचोः शक्तीर्जपेद्वा मनुं
सम्यग्वा जुहुयादनु प्रतिगतं सिद्धै समाराधयेत् ॥ ५५
पीताऽयोमुष्टिगदाहस्ता महिषाज्यसंयुतपुलाकैः ।
वैभीतकारिष्टसमित्क्षोद्रवकैः स्तम्भयेच्च हुतविधिना ॥ ५६
सुसिता पाशाङ्कुशयुग्विगलद्वारिप्रवाहसम्भिन्ना ।
वैतससमिद्धुत्या मधुरयुजा मङ्क्षु वशयेद्दुर्गा ॥ ५७
रक्ता पाशाङ्कुशिनी निशि फलिनीकेसरोद्भवैः पुष्पैः ।
चन्दनरससंसिक्तैर्होमाद्दुर्गा वशीकरोति जगत् ॥ ५८
लवणैस्त्रिमधुरसिक्तैस्तत्कृतया वा जुहोतु पुत्तल्या ।
चतुरङ्गुलकाष्ठैर्नक्तं सप्ताहान्नृपतिमपि वशे कुरुते ॥ ५९
सकपालशूलपाशाङ्कुशहस्ताऽरुणतरा तथा दुर्गा ।
आकर्षयेच्च लावणपुत्तल्या त्रिमधुराक्तया होमात् ॥ ६०
ध्यात्वा धूम्रां मुसलत्रिशिखकरामस्थिभिश्च तीक्ष्णाग्रैः ।
कार्पासानां निम्बच्छदमेधघृते हुताच्च विद्वेषः ॥ ६१
धूम्रा शार्ङ्गिशूलाहितहस्ता विषदलैः समाहिषाज्यैः ।
होमाच्च मरिचसर्षपवल्कभिरकाकरुधिरसेचितैरटयेत् ॥ ६२
शिखिशूलकराऽम्लिनिभा सर्षपतैलाक्तमत्तवीजैश्च ।
मरिचैर्वा रात्रियुतैर्होमादहितान् विमोहयेद्दुर्गा ॥ ६३

एकेनैवोपसंहारः ॥ ५४ ॥

अनुलोमप्रतिलोमयोः कार्यभेदध्यानभेदं चाह—रक्षेति । अनुपराग्वक्त्रा इति उभयोरपि रक्षानिग्रहकर्मणोः अनुपराग्वक्त्रत्वं ज्ञातव्यम् । मन्त्रविधानविदिति । रक्षायां चतुश्चत्वारिंशदनुलोमविधानवित् । निग्रहे चतुश्चत्वारिंशत्प्रतिलोमविधानविदित्यर्थः । मूलोक्तमेव सर्वत्र विधानं प्रतिलोमविधानेषु आवरणपूजादिक्रममपि प्रातिलोम्येन कार्यमिति विशेषः । अक्षरोदितरुचोरिति । रुचयः शक्तयः । चतुश्चत्वारिंशदक्षराणां यावत्यः शक्तय उक्ताः । तावच्छक्तिविशिष्टा एकैकाक्षरशक्तय इत्यर्थः । चतुश्चत्वारिंशत्स्थानानि पादाङ्गुष्ठादिमूर्ति-

कृष्णा शूलासिकरा रिपुदिनवृक्षोद्भवैः समित्प्रवरैः ।
व्रणकृदघृतसंसिक्तैर्होमान्मारयति मासतो दुर्गा ॥ ६४
नवलवृक्षसमिधो मरिचानि च तीक्ष्णहिङ्गुशकलानि ।
मारणकर्मणि विहितान्यारुष्करस्नेहसिक्तानि ॥ ६५
नचवृक्षसमिधां विलिखितसाध्याभिधानकर्मवताम् ।
सचतुश्चत्वारिंशत्तत्त्वयुजां होमकर्म मारणकरम् ॥ ६६
मरिचं क्षौद्रसमेतं प्रत्यक्पुष्पीपरागसम्भिन्नम् ।
उष्णाक्षःपरिलुलितं प्रसिचयेद्दत्तवचपुत्तल्या ॥ ६७
हृदये वदने च रिपोः सम्मुखतः संप्रतिष्ठिते वायोः ।
तत्त्वैर्भिभूतोऽरिः स्यात्तन्मथनान् पक्षमात्रकान्म्रियते ॥ ६८
सैव प्रतिकृतिरसकृत्तत्प्रतिष्ठितसमीरणा च विशदधिया ।
तीक्ष्णस्नेहालिप्ता विलोमजापेन तापनीयाऽग्नौ ॥ ६९
विधिना ज्वरविद्धः स्यादपघनहोमेन हानिरङ्गस्य ।
सर्वाहुत्या मरणं प्राप्नोति रिपुर्न तत्र सन्देहः ॥ ७०
प्राक्प्रोक्तान् भूतवर्णान् दशदशयुगशो विन्दुयुक्तान्नमोऽन्तान्
योनिर्मं यास्विमध्यष्वपि पुनरथ सस्थाप्य भूताभवर्णान् ।
वर्णैस्तैः साकमन्नेमनुमपि कुलिशाद्यैः स्वचिह्नैः समेतं
कुर्यात् कर्माणि सम्यक् पटुविशदमतिः स्तम्भनाद्यानि मन्त्री ॥
जदक्षादिलला: कान्तसौचतुर्थाङ्का वसौ वारः ।
दष्टर्यद्वितीयरचा वक्रेरदन्त्ययोनिकादियणाः ॥ ७२

कथनेन कथितानि तद्वुद्ध्या शुक्ल्यादित्यर्थः ॥ ५५-७० ॥

अन्नेर्मनुमपीति । विष्टुभमपीत्यर्थः । स तु मध्ये लेखनीयः । कुलिशाद्यैरिति स्तम्भनादिषु पृथिव्यादिमण्डलैरित्यर्थः । मन्त्रीति । तत्तत्प्रयोगोचितानुलोमविलोमजपवान् इत्यर्थः । पटुविशदमतिरिति । पूर्वोक्तध्यानविशेषैर्वायत्तमतिरित्यर्थः । पतिदुर्गाप्रतिनामेव मारणोच्चाटनविद्वेषणस्तम्भनमोहनादीनि । गाणिविद्याग्निदुर्गाभिः वश्यम् अग्निदुर्गया आकर्षणं सोमसिन्धुदुर्गाभ्यां सौम्यप्रयोग इत्यादिमन्त्रविनियोगश्च इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मूर्तिवर्णानाह—जदिति ।

मरुतः कपोलबिन्दुकपञ्चमवर्णाः शहौ तथा व्योम्नः ।
मनुषु परेष्वपि मन्त्री करोतु कर्माणि तेषां संसिद्ध्यै ॥ ७३

उन्मत्तक्ष्वेलनेवद्रुमभवसमिधां सप्तसाहस्रकान्तं
प्रत्येकं राजितैलालुलितमथ हुनेन्माहिषाज्याप्लुतं वा ।
कृष्णाष्टम्यादयमेवं सुनियतचरितः सप्तरात्रं निशायां
निःसन्देहोऽस्य शत्रुस्त्यजति किल निजं देहमाविष्टमोहः ॥ ७४

सामुद्रे च सहिङ्गुजीरकविषैः साध्यर्क्षवृक्षाकृतिं
कृत्वाऽधोवदनां जले घटकटाहादिस्थिते क्वाथयेत् ।
सप्ताहं ज्वलनं जपन् विषतरोर्यष्ट्या शिरस्ताडनं
कुर्वन् सप्तदिनान्तरे यमपुरक्रीडापरः स्यादरिः ॥ ७५

अर्कस्यन्दनवह्निपन्नगमुखव्यस्ताङ्घ्रिमाशाम्बरं
न्यग्वक्त्रं तिलजाप्लुतं विषहृतं दीप्तं करैर्भास्वतः ।
वायुप्रेरितवह्निमण्डलमहाज्वालाकुलास्यादिकं
ध्यायन् वैरिणमुत्क्षिपेत् जलममुं मन्त्रं जपन् मृत्यवे ॥ ७६

आर्द्रांशुकोऽग्निमनुना त्वथ सप्तरात्रं
सिद्धार्थतैललुलितैर्मरिचैर्जुहोतु ।
आरभ्य विष्टिदिवसेऽरिनरः प्रलाप-
मूर्च्छान्वितेन विषयीक्रियते ज्वरेण ॥ ७७

[भूतवर्णान् विभजते—ऊदद्गादीति सार्धेन । उकारश्च ऊकारश्च ऊ । दत् दन्ताधरः ओकारः । गादयो गजडदबाः । लकारळकारौ च । एते दश कौः पृथिव्या वर्णाः । नसोः नासिकापुटयोरधरे ऋकारॠकारौ । औकारश्च । चतुर्थपंक्ताः घझढधभाः । वकारसकारौ च । इत्येते दश वारः जलस्य वर्णाः । इक्ष्योरधरे इकारईकारौ । ऐकारश्च । द्वितीयाः खछठथफाः । रेफक्षकारौ च । एते दश अग्निवर्णाः । अदन्दमिति । अकारआकारौ । योनिरेकारः । कादयः कचटतपाः । यकारषकारौ च । इत्येतानि दश वायोरक्षराणि । कपोलयोरधरे ऌकारॡकारौ च । बिन्दुः पञ्चदशस्वरः । ङञणनमाः शकारहकारौ च ।' इत्येते दश आकाशस्य वर्णा इत्यर्थः । अयं विधिः सर्वमन्त्रसाधारण इति सूते—'मनुषु परेष्विति । इति सम्प्रदायदीपिकाकारः]।

मन्त्री करोत्विति । तत्तन्मन्त्रप्रयोग इत्युक्तः ॥ ७२—८० ॥

तालस्य पत्रे भुजपत्रके वा
मध्ये लिखेत् साध्यनराभिधानम् ।
अथाऽभितो मन्त्रमिमं विलोमं
विलिख्य भूमौ विनिखन्य तत्र ॥ ७८
आधाय वैश्वानरमादरेण समर्च्य सम्यङ्मरिचैर्जुहोतु ।
तीव्रो ज्वरस्तस्य भवेत् पुनस्तत्तोये क्षिपेदश्यतमः स भूयात् ॥ ७९
सिंहस्थां शरनिकरैः क्षणानुवर्त्ती-
धावन्तीं रिपुमनु धावमानमेनाम् ।
संचिन्त्य क्षिपतु जलं दिनेशबिम्बे
जप्त्वाऽमुं मनुमपि चाटनाय शीघ्रम् ॥ ८०
कृत्वा स्थण्डिलमङ्गणे भगवतीं न्यासक्रमादर्चयेद्-
गन्धाद्यैः पुनरम्भसा च विकिरेन्मन्त्री निशायां बलिम् ।
लप्त्वा मन्त्रममुञ्च रोगसहिताः कृत्वा निकृत्या कृता-
स्तांस्तान् भूतपिशाचवैरिविहितान् दुःखानसौ नाशयेत् ॥ ८१
विधिवदभिज्वाल्याऽनलमन्वहमाराध्य गन्धपुष्पाद्यैः ।
सन्ध्यासु जपाच्च मनुरयमाकाङ्क्षितसर्वसिद्धिकल्पतरुः ॥ ८२
कुसुमरसलुलितलोणैर्वाक्पवदनो जुहोतु सन्ध्यासु ।
मन्त्रार्णसंख्यमग्नेरैक्येन द्रावयेदरीनचिरात् ॥ ८३
शुद्धैश्च तण्डुलैरथ हविरपि निष्पाद्य पञ्चगव्यमपि ।
सघृतेन तेन जुहुयादष्टसहस्रं समेतसम्पातम् ॥ ८४
प्राशितसम्पातस्य स्याद्वश्या सर्वथैव साध्यस्य ।
प्राङ्गणमन्दिरयोरपि निखनेत् द्वारेऽवशिष्टसम्पातम् ॥ ८५
कृत्वा नश्यति तस्य बोधितेन यशाद्यो भीत्या ।
कर्त्तारमेति कुपिता कृत्वा सर्वात्मना च नाशयति ॥ ८६
ब्रह्मद्रुमफलकान्ते मन्त्रितमः सप्तसप्तकोष्ठयुते ।
कोणोदराणि हित्वा मायाबीजं सकामं मध्यगते ॥ ८७

मन्त्री निशायामिति । पञ्चदुर्गादिभिः बलिदानमुक्तम् ॥ ८१—८६ ॥
मन्त्रितमः मन्त्रेति । सर्वकोष्ठेषु मायाबीजलेखनमुक्तम् ॥ ८७—८४ ॥

विलिखेत् क्रमेण मन्त्राक्षरांश्च शिष्टेषु तेषु कोष्ठेषु ।
तत्र मरुतः प्रतिष्ठां विधाय निधाय वह्निमपि जुहुयात् ॥ ८८
आज्येनाऽष्टसहस्रं फलकोपरि सम्यगात्तसम्पातम् ।
विप्रतिपत्तिधरायां निखनेन्नश्यन्त्युपद्रवाः सद्यः ॥ ८९
सिकताचरुगव्यात्मकमृदां प्रतिष्ठा विधीयते सिद्ध्यै ।
प्रस्थाढ़कघटमाना गृहपुरराष्ट्राभिगुप्तये सिकताः ॥ ९०
मध्येऽष्टाशान्तासु च कुण्डानामारचय्य नवकमपि ।
विधिना निवपेत् क्रमशः सिंहधनुष्कागतायिनि दिनेशे ॥ ९१
तिथिषु तु कालाष्टम्यां भेषु विशाखाग्निमूलभाग्ये[ग्ये]षु ।
वारेषु मन्दवाक्पतिवर्जाः सर्वे प्रशस्यन्ते तथा ॥ ९२
इस्तश्रवणमघासु प्राजापत्ये च कर्म कुर्वीत ।
द्वादशसहस्रसंख्यं प्रजपेद्गायत्रमपि यथा प्रोक्तम् ॥ ९३
मध्ये च मूलमनुना तदायुधैरष्टदिक्षु चक्राद्यैः ।
सलोकपालान्तैः पृथगपि संस्थापनकर्म निगदितं विधिवत् ॥ ९४
तास्ताश्च देवता अपि परिपूज्य यथाक्रमेण मन्त्रितमः ।
कुर्याद्बलिं दिनयष्टकरणेभ्यो लोकपालराशिभ्यः ॥ ९५
सिकताषोडशकुडवं ब्रह्मद्रुमभाजनेऽन्नगव्यात्मकम् ।
निर्वपति यदि विधिना तं देशं यामं करोति चतुरब्दात् ॥ ९६
अर्केऽजस्थेऽब्धिगायामपरिमितजलायां समादाय शुद्धाः
सम्यक् संशोधयित्वातपमनु सिकताः शूर्पकोणैर्विशोध्य ।
संशुद्धे पञ्चगव्ये सुमतिरथ विनिःक्षिप्य ताः कुम्भसंस्था
मन्त्राग्नौ मन्त्रजापी द्विजतरुसमिधा सर्वयेत् कार्यहेतोः ॥ ९७
एवं मृद्चरुलयोरधः संस्थाप्यन्ते सपञ्चगव्यास्ताः ।
वसुधाविप्रतिपत्तिलयञ्च पुष्टिञ्च कुर्वते क्रमशः ॥ ९८

यथाक्रमेण मन्त्रितम इति। चक्रादिमन्त्रैः पूजनं सूचितम्। ग्रहादि-बलिमन्त्राश्च सूचिताः॥ ९५॥ ९६॥

सिकतोपादानशोधनसंस्कारक्रममाह—अर्केऽजस्थ इति। सुमतिरिति। अग्निमन्त्रदेवतासिकतानामैक्यञ्च इत्यर्थः॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥ १०१॥

रथचरणदरगदाम्बुजहस्ता निष्टप्तशातकुम्भनिभा ।
सघृतपयोऽन्धोहोमान्महतीं लक्ष्मीं समावहेद्दुर्गा ॥ ९९
व्रीहिभिरन्नैः क्षीरैः समिद्भिरपि दुग्धवीरुधामाज्यैः ।
मधुरत्रयमधुरैर्महतीमृद्धिं करोति हुतविधिना ॥ १००
यद्यद्वाञ्छति पुरुषस्तत्तदमुष्य प्रभावतः साध्यम् ।
सधनधनधान्यां सगिरिपुरग्रामकाननां वसुधाम् ।
साब्धिभ्रपोपलमुदधिं दृश्यति हि मतिमानयत्नमेतेन ॥ १०१
एवं प्रोत्थापयति च मन्त्रेणाऽनेन निश्चितधीर्मन्त्री ।
पुंसा श्रीन कियद्वा मन्त्रस्याख्यायतेऽस्य सामर्थ्यम् ॥ १०२

तस्मादेनं मनुवरमभीष्टाप्तये संयतात्मा
जप्यान्नित्यं सहुतविधिमप्यादरादर्चयीत ।
भक्त्या कुर्यात् सुमतिरभिषेकादिकं कर्मजातं
कर्तुं वाऽन्यत् प्रवणमतिरत्रैव भक्तः सदा स्यात् ॥ १०३

इति श्रीप्रपञ्चसारे एकत्रिंशः पटलः ।

निश्चितधीर्मन्त्रीति । पूर्वोक्तास्त्रप्रयोगध्यानप्रतातऽस्त्रमन्त्रप्रयोगश्चता कोक्ता ।
॥ १०२ ॥ १०३ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
एकत्रिंशत्पटलः ।

द्वात्रिंशः पटलः ।

अथ लवणमनुं वदामि साङ्गं सजपं सप्रतिपत्तिकं सहोमम् ।
विधिवद्विहितेन येन सर्वां जगतीमात्मवशे करोति मन्त्री ॥ १

लवणाम्भसि चेत्याद्या द्वितीया लवणेति च ।
दहेति तृतीया स्यात्तं दग्ध्वेति च चतुर्थ्यपि ।
ऋक् पञ्चमी च या ते स्याद्यथा प्रोक्तमथर्वणि ॥ २
ऋग्भिराभिस्तु पञ्चाङ्गं पञ्चभिर्वा समीरितम् ।
विद्याक्षरैः षडङ्गं वा प्रणवाद्यैर्निगद्यते ॥ ३
पञ्चभिश्च त्रिभिरपि पञ्चभिः कर्णाक्षरैः ।
सपञ्चभिर्युगार्णेन जातियुक्तैः समीरितम् ॥ ४
अङ्गिराः स्यादृषिश्छन्दोऽनुष्टुप्त्रिष्टुप् च देवताः ।
अग्नीरात्रिस्तथा दुर्गा भद्रकाली समीरिताः ॥ ५

अथाऽग्निदुर्गादिदैवत्यस्य लवणमन्त्रस्य विधानमाह—अथ लवणेति। करोति मन्त्रीति। चिटिमन्त्रवानित्यर्थः। तारपाशमन्मथाङ्कुश यं लं वं इति उक्त्वा लवणाम्भसि तीक्ष्णोऽसि उग्रोऽसि हृदयं तव लवणस्य पृथिवी माताऽस्य लवणस्य वरुणः पिता। प्रथमा। लवणे हूयमाने तु पुनः कुतो निद्रा कुतो रतिः। लवणं पचति पाचयति। लवणं छिन्दति भिन्दति अमुकस्य दह गात्राणि दह मांसं दह लवम्। द्वितीया। दह त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिभ्यो मज्जिकां दह यदि वसति योजनशते नदीनां वा शतान्तरे। तृतीया। तं दग्ध्वा नय मे योग्यमये लवणस्य तेजसा लोहप्राकारे नगरे क्षणात्सर्पवृतार्गले अत्रैव वशमायातु। लवणमन्त्रपुरस्कृतः। चतुर्थी।

> या ते रात्रिः शल्यविद्धस्य शूलाग्रारोपितस्य च।
> या ते रात्रिर्महारात्रिः सा ते रात्रिर्महानिया॥ इति पञ्चमी।

क्लीं बीजम्। क्रीं शक्तिः।

ॐ आं क्रीं क्लीं चिटि चिटि चण्डालि महाचण्डालि अमुकं मे वशमानय स्वाहा। इति चिटिमन्त्रः। लवणवदेव बीजादिकमस्यापि॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥

अरुणोऽरुणपङ्कजसन्निभः स्रुवशक्तिवराभययुक्तकरः ।
अमितार्चिरजात्तगतिर्विलसन्नयनत्रितयोऽवतु वो दहनः ॥ ६

नीलतरांशुककेशकलापा नीलतनुर्निबिड़स्तनभारा ।
साङ्कुशपाशसशूलकपाला यामवती भवतोऽवतु नित्यम् ॥ ७

करकमलविराजच्चक्रशङ्खासिशूला
परिलसितकिरीटा पातितानेकदैत्या ।
त्रिनयनलसिताङ्गी तिग्मरश्मिप्रकाशा
पवनसखनिभाङ्गी पातु कात्यायनी वः ॥ ८

सुरौद्रसितदंष्ट्रिका त्रिनयनोर्ध्वकेशोल्बणा
कपालपरशूल्लसड्डमरुकाग्निशूलाकुला ।
घनाघननिभा रणद्रुचिरकिङ्किणीमालिका
भवद्विभवसिद्धये भवतु भद्रकाली चिरम् ॥ ९

अयुतं नियतो मन्त्री मन्त्रमेकपञ्चकान्वितम् ।
प्रजपेत्त्रिसहस्रं वा सम्यगेनं समाहितः ॥ १०

दशांशेन जुहोत्सिद्ध्यै हविषा घृतसंयुजा ।
एवं कृते प्रयोगार्हो मन्त्रो भूयान्न चाऽन्यथा ॥ ११

वह्निरात्री वरे ख्याता वश्याकर्षणकर्मणोः ।
दुर्गाभद्रे तथा देव्यौ शस्ते मारणकर्मणि ॥ १२

आरभ्य कर्मतन्मन्त्री कृत्तोर्यां कृष्णपञ्चजाम् ।
संदीक्षितो भवेत्पूते मन्दिरे मन्त्रजापवान् ॥ १३

निखन्यात्तत्र कुण्डञ्च दोर्मात्रं त्र्यासमेखलम् ।
चतुष्कं सुन्दराकारं पुत्तलीनाञ्च कारयेत् ॥ १४

एकां साध्यर्क्षवृक्षेण शालीपिष्टेन चाऽपराम् ।
वल्मीकमृदा चाऽन्यां मधूच्छिष्टेन चाऽपराम् ॥ १५

अयुतं नियतो मन्त्रीति । प्रणवपाशाङ्कुशवायुपृथिव्यमृतयोग उक्तः । समन्वितं त्रिटिमन्त्रमिति शेषः ॥ १० ॥

मन्त्रो भूयान्न चाऽन्यथेति । मारणादिषु तदुचितबीजयोग उक्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥

आरभ्य कर्मतन्मन्त्रीति । कर्म विशेषपूजादिकम् । मन्त्रीत्याग्नेये दोर्गे वा '

तासु हृद्देशलिखितसाध्याख्यासु समाहितः ।
सम्यक् संस्थापयेत् प्राणान् साध्यादानीय साधकः ॥ १६
उत्तानां दारवीं कुण्डे खनेन्मन्त्राभिमन्त्रिताम् ।
पिष्टजां विष्टरस्याऽधः पादस्थाने च मृन्मयीम् ॥ १७
लम्बयेदम्बरे सिक्थमयीमूर्ध्वमधोमुखीम् ।
पुनः कृष्णाष्टमीरात्रौ पूर्वयामे गते सति ॥ १८
रक्तमाल्याम्बरो मन्त्री कृतरक्तानुलेपनः ।
सम्यक्कृतलिपिन्यासः प्राणायामादिकृच्छुचिः ॥ १९
कुड़वं पोतलवणं सुश्लक्ष्णं परिचूर्णितम् ।
दधिक्षौद्रघृतक्षीरैः प्रोक्षयित्वा सुशोधितम् ॥ २०
आलोड्य गुड़मध्वाज्यैर्विस्पष्टावयवामथ ।
तेन पुत्तलिकां मन्त्री चार्वङ्गीं कारयेद्बुधः ॥ २१
तस्याश्च स्थापयेत्प्राणान् गुर्वादेशविधानतः ।
अष्टोर्ध्वशतसंख्यं वा तथाऽष्टोर्ध्वसहस्रकम् ॥ २२
त्र्यक्षपञ्चकं पञ्चविंशत्संख्यं प्रतिकृतिं स्मरन् ।
जपित्वाऽङ्गानि विन्यस्येत् स्वाङ्गे प्रतिकृतावपि ॥ २३
सतारैश्चिटिमन्त्रार्णैश्चतुर्विंशतिसंख्यकैः ।
शिरोललाटदृक्कर्णनासास्यचिबुकेष्वपि ॥ २४
सकण्ठहृदयोरोजनाभिकुक्षिकटीषु च ।
मेढ्रपायूरुजान्वग्रजङ्घाङ्घ्रिषु च विन्यसेत् ॥ २५
अधोगुह्यादभेदः स्यादूर्ध्वं भेदो द्विषे सति ।
आत्मन्येवं प्रविन्यस्य पुनः प्रतिकृतौ न्यसेत् ॥ २६

उक्तपूजामन्त्रकलापपद्धतिसुगमम् । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ।
मन्त्री कृतरक्तानुलेपन इति न्यासादिभिः मन्त्रार्थसुगमम् । १९ । २० ।
पुत्तलिकां मन्त्रीति । मन्त्रं जपता पुत्तलिका कार्येत्यर्थः । २१ ।
गुर्वादेशविधानत इति । प्रतिकृतिमिदि प्राणप्रतिष्ठापनपूर्वक-मित्यर्थः । अष्टसहस्राद्यो प्राणप्रतिष्ठाप्रकारभेदप्राधान्येन सूचितः । २२ ।
स्वाङ्गे प्रतिकृतावपीति । स्वाङ्गे कर्मोपक्रम एव न्यासः कार्यः । २३—२६ ।

अङ्गुष्ठसन्धिप्रपदजङ्घाजानूरुपायुषु ।
सलिङ्गनाभिजठरहृदयेषु स्तनद्वये ॥ २७
कन्धराचिबुकास्येषु घ्राणदृक्कर्णयुग्मयोः ।
ललाटशिरसोर्न्यस्येत् प्रतिमायाश्च संघशः ॥ २८
उपलिप्तेऽथ कुण्डेऽन्तर्बहिर्गोमयवारिणा ।
साध्यसंमुखमासीन आदध्याद्धव्यवाहनम् ॥ २९
प्रज्वाल्य साध्योद्भुतरुकाष्ठैरभ्यर्च्य दिक्क्रमात् ।
राजीकुशीलघुप्याद्भिश्चपत्रे राजतादिके ॥ ३०
देवतां प्रति पाद्यार्घ्यं दत्त्वा कार्यार्थसिद्धये ।
उपतिष्ठेद्धुतस्याशावन्ते मन्त्रैरितीरितैः ॥ ३१
त्वमाननममिवद्य निशाया हव्यवाहन ।
हविषा मन्त्रदत्तेन तृप्तो भव तया सह ॥ ३२
जातवेदो महादेव तप्तजाम्बूनदप्रभ ।
स्वाहापते विप्रभच त्वचं दह शत्रुहन् ॥ ३३
ईशे शर्वरि शर्वाणि यस्तं मुक्तं त्वया जगत् ।
महादेवि नमस्तुभ्यं वरदे कामदा भव ॥ ३४
तमोमयि महादेवि महादेवस्य सुव्रते ।
वियामे पुरुषं हुत्वा वशमानय देव्यु[हि]मे ॥ ३५
दुर्गे सर्गादिरहिते दुर्गसंरोधनार्गले ।
चक्रशङ्खधरे देवि दुष्टशत्रु[सत्त्व]भयङ्करि ॥ ३६
नमस्ते दह शत्रून् मे वशमानय चण्डिके ।
शाकम्भरि महादेवि शरणं मे भवाऽनघे ॥ ३७
भद्रकालि भवाभीष्टे भद्रसिद्धिप्रदायिनि ।
सपत्नान् मे हन हन दह शोषय तापय ॥ ३८
शूलासिशक्तिचक्राद्यैरुत्कृत्योत्कृत्य मारय ।
महादेवि महाकालि १७-११५ ३९

(उपस्थानमन्त्रं दर्शयति—त्वमाननमि(कचित्'वियामे' स्थाने 'प्रिया मे पुरुषं

पुनः प्रतिकृतेरङ्गसप्तकं निशितायसा ।
दक्षपादादिकं छित्त्वा पञ्चगं प्रजपेन्मनुम् ॥ ४०
साध्यं संस्मृत्य शितधीर्जुहुयात् सप्तसंख्यया ।
दक्षिणं चरणं पूर्वं ततो दक्षार्धकं पुनः ॥ ४१
दक्षहस्तं तृतीयं स्यान्मूलादूर्ध्वं चतुर्थकम् ।
पञ्चमं वामहस्तं स्यात् षष्ठं वामार्धमेव च ॥ ४२
सप्तमं वामपादं स्यादन्याऽपि स्याद्धुतक्रिया ।
सप्त सप्त विभागो वा क्रमादङ्गेषु सप्तसु ॥ ४३
एकादशांशभिन्नैर्वा तदङ्गैः सप्तभिर्हुनेत् ।
होमोऽन्यथा वा पूर्वन्तु दक्षिणं चरणं भवेत् ॥ ४४
द्वितीयो दक्षिणकरस्तृतीयं शिर उच्यते ।
वामबाहुश्चतुर्थन्तु मध्यादूर्ध्वन्तु पञ्चमम् ॥ ४५
अधोभागस्तु षष्ठः स्याद्वामपादस्तु सप्तमः ।
हुत्वैवं पूर्वसंप्रोक्तमुपस्थाय च मन्त्रकैः ॥ ४६
अर्चयित्वा दण्डदीर्घं प्रणमेद्धव्यवाहनम् ।
सस्वर्णाञ्च समुक्तां गां शोणां दद्यात् सतर्णकाम् ॥ ४७
दक्षिणां सप्तकर्षन्तु दद्यान्मारणकर्मणि ।
अंशुकं रुचकं धान्यं दत्त्वा संप्रीणयेद्गुरुम् ॥ ४८
एवं कृतेन मन्त्रीष्टं लभते होमकर्मणा ।
अथवा मारणाकाङ्क्षी साध्यवामाङ्घ्रिपांशुभिः ॥ ४९
सनिम्बतिलसिद्धार्थत्रयकृत्तैलसंयुतैः ।
हिङ्गुत्रिकटुकोपेतैर्महिषीमूत्रपेषितैः ॥ ५०
वराहमारावतयोः पुरीषेण समन्वितैः ।
एतैर्विमिश्रयित्वा तु लोणं पूर्वोक्तसंख्यकम् ॥ ५१
पूर्ववत् पुत्तलीं तेन लोणचूर्णेन कारयेत् ।
प्राणान् प्रतिष्ठापयेच्च तत्र पूर्वोक्तसंख्यया ॥ ५२

सस्वर्णाञ्च समुक्तामित्यत्र सकर्णान्तर्णयुक्तामिति क्वचित् । मूत्रपेषितैरित्यत्र मूत्रविड्विपेषैरिति क्वचित्] ॥ ४२—५६ ॥

पूर्वोक्ताभिः पुत्तलीभिः कुण्डे दक्षिणादिङ्मुखः ।
दुर्गां वा भद्रकालीं वा प्रणिपत्य यथोचितम् ॥ ५३
उपस्थितेऽर्धरात्रे तु सव्यपाणिस्थशस्त्रकः ।
वामपादं समारभ्य जुहुयात् पूर्वसंख्यया ॥ ५४
समापयेद्दक्षपादे विकारेणाऽयसो वशी ।
त्रिसप्ताहप्रयोगेण मारयेद्रिपुमात्मनः ॥ ५५
तस्यां रात्रामुपोष्याऽथ परेऽहनि तु साधकः ।
प्राणायामादिभिरपि गायत्रीजपहोमकैः ॥ ५६
विमुक्तपातको भूत्वा स पुनर्विहरेद्वशी ।
यां कल्पयन्त्यपामार्गराजीघृतहवींषि च ॥ ५७
पृथगष्टोत्तरशतावृत्त्या हुत्वा बलिं हरेत् ।
दशस्वाशासु दिवि च मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥ ५८

यो मे पूर्वगतः पाप्मा पापकेनेह कर्मणा इन्द्रस्त्वं देवो राजा जम्भयतु स्तम्भयतु मोहयतु वशयतु मारयतु नाशयतु बलिं तस्मै प्रयच्छतु हुतं मम शुभं मम शिवं मम शान्तिः स्वस्त्ययनं मम ।

यो मेऽग्निगतः । यो मे यमगतः । यो मे निर्ऋतिगतः । यो मे वरुणगतः । यो मे वायुगतः । यो मे सोमगतः । यो मे ईशानगतः । यो मे अधोगतः । यो मे ऊर्ध्वगतः । यो मे पातालगतः ।

यो मे दिवि गतः पाप्मा पापकेनेह कर्मणा सूर्यस्त्वं देवो राजा जम्भयतु स्तम्भयतु मोहयतु वशयतु मारयतु नाशयतु बलिं

यां कल्पयन्तीत्यस्य ब्रह्मानुष्टुप्प्रत्यङ्गिरस ऋषयाद्याः । ॐ बीजम् । ह्रीं शक्तिः । षट्चतुश्चतुश्चतुः षड्भिरक्षरैरङ्गानि । भ्रूमध्यनयनद्वयगलबाहुद्वय-स्तनाभिपार्श्वद्वयकटिद्वयाम्बुपादद्वयेषु न्यासः । व्याघ्रचर्मधरा कृष्णा मुक्तकेशी दिगम्बरा महंष्ट्रा ससर्पा[र्पा]भरणा भविताऽरिध्येया ।

यां कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूरां कृत्यां वधूमिव ।
तां ब्रह्मणाऽपनिर्नुद्मः प्रत्यक् कर्तारमृच्छतु ॥ इति मन्त्रः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

[अनेन मन्त्रेणोक्तद्रव्यैरष्टोत्तरशतं हुत्वा बलिं दद्यादित्याह—यो इति ।

तस्मै प्रयच्छतु क्षतं मम शुभं मम शिवं मम शान्तिः स्वस्त्ययनं मम। यो मे सर्वगतः।

एवं दिशासु दशसु देवताभ्यो बलिं हरेत्।
बलावेवं कृते शत्रोराशु कृत्या प्रणश्यति ॥ ६०

प्रणवयुगलं भूयुग्मान्तस्थितं ठगतश्च
तदमकुलिशगं तेषां मध्ये भुवं भुवमन्तरा।
अमरपतिदिक्कोणे ग्लौं पाशाङ्कुशान्तरमायया
वलयितमथो जम्भाद्यष्टौ लिखेत् कुरुते जडम् ॥ ६१

जम्भयस्तम्भयौ मोहय तथा वश्यमोहयौ।
इत्यनन्तास्तथा स्युस्ते जम्भाद्यष्टौ दिठान्तिकाः ॥ ६२

अथवा लवणैः परागभूतैर्मधुराक्तैः पुनरष्टमीनिशायाम्।
जुहुयाच्च चतुर्दशीनिशान्तं कुड्वोज्झितमेभिरेव मन्त्रैः ॥ ६३

नारीं नरं वा नगरं नृपान् वा
ग्रामान् जनान् वा मनसोऽनुरूपम्।
वशीकरोत्येव हुतक्रियेयं
चिराय नैवाऽत्र विचारणीयम् ॥ ६४

इति लवणमनोर्विधानमेवं प्रणिगदितं विविधप्रभेदभिन्नम्।
विधिवदमुमादरेण संप्रयुञ्जन् व्रजति फलं निजवाञ्छितं चिराय ॥

इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वात्रिंशः पटलः।

इत्यादिमन्त्रेष्वाद्यन्तौ मन्त्रौ पुर्णपुटितौ। इतरेऽपि तथैव ऊह्याः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

बलिप्रदानप्रकारमाह—दशस्विति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

मधुरत्रयावसिक्तलवणचूर्णमुद्राभिः वश्याकर्षणादिषु जुहुयादित्यभिधत्ते—अथवेति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अस्य मन्त्रस्याऽन्येऽपि विविधभेदाः सन्तीति सूचयन् उपसंहरति—इति लवणमनोरिति। इति सम्बन्धदीपिकायाम् ॥ ६४ ॥]

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
द्वात्रिंशत्पटलः।

त्रयस्त्रिंशः पटलः ।

अथाऽभिवक्ष्ये महितस्य मन्त्रस्याऽनुष्टुभः संग्रहतो विधानम् ।
ऋष्यादिकैरङ्गपदैर्यथावद्दीक्षाजपार्चाहवनक्रमेण ॥ १
ऋषिरभिहितो वशिष्ठश्छन्दोऽनुष्टुप् च देवता रुद्रः ।
त्र्यम्बकपदादिकः स्यान्मनुनाऽमुनैव षडङ्गक्लृप्तिरिह कथिता ॥ २
त्रिभिस्तु वर्णैर्हृदयं शिरश्च चतुर्भिरष्टाभिरथो शिखा च ।
उक्तं नवार्णैः कवचं तथाऽक्षि पञ्चार्णकं त्र्यम्बकमस्त्रमाहुः ॥ ३
प्राक्प्रत्यग्याम्यसौम्ये शिरसि च वदनोरोगलांसेषु नाभौ
हृद्देशे पृष्ठकुक्ष्योरथ शिवगुदयोरूरुमूलान्तयोश्च ।
जान्वोस्तद्वृत्तयुग्मस्तनतटयुगपार्श्वेषु पत्पाणिनासा-
शीर्षेष्वप्यूर्ध्वतोऽर्णान्न्यसतु पुनरधस्तोऽपि मन्त्री तथोर्ध्वम् ॥ ४
चरणाग्रसन्धिगुह्याधारोदरहृदयकन्धरासु पुनः ।
बाह्वोः सन्ध्यग्रास्योष्ठघ्राणदृक्श्रुतिभ्रूशीर्षेषु ॥ ५
वर्णान् न्यस्य शिरोभ्रूदृग्वक्त्रगलहृदुदरगुह्येषु ।
ऊर्वोर्जान्वोः पदयोः पदैश्च मनुवित् क्रमेण विन्यसेत् ॥ ६
वशिष्ठादिक्रमेणैव अङ्गन्यासं समाचरेत् ।
वशिष्ठस्त्र्यम्बकश्चैव त्रिनेत्रश्च तथैव च ।
अनुष्टुप्छन्दसे चेति जातियुक्तेन मन्त्रवित् ॥ ७
अच्छः स्वच्छारविन्दस्थितिरुभयकराङ्कस्थितं पूर्णकुम्भं
द्वाभ्यां वेदाक्षमाले निजकरकमलाभ्यां घटौ नित्यपूर्णौ ।
द्वाभ्यां तौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकलाबन्धुरे स्नावयन्तौ
देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजातः श्रियं वः ॥ ८

आरोग्ययशआदिकर्तृत्वादायुःक्षयलक्षणभयादायुःप्रदं मन्त्रं वक्तुमारभते – अथाऽभिवक्ष्ये इति [मन्त्रोऽयं वैदिकत्वान्नोक्तः] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्री तथोर्ध्वमिति । प्रणवशक्तिप्रासादयोग उक्तः । ॐ बीजम् । ह्रीं शक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मन्त्रविदिति । पञ्चाक्षरप्रणवशक्तिबीजयोगः सूचितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रासादोक्ते च पीठे गव्यैर्वा दुग्धतरुकषायैर्वा ।
संपूर्य कलशमस्मिन् महेशमावाह्य पूजयेद्भक्त्या ॥ ९
षडङ्गैराद्याऽर्काद्यैः पुनरावृतिरष्टभिर्द्वितीया स्यात् ।
मन्त्रार्णशक्तिभिः स्युः पुनश्चतस्रो दिशापवज्राद्यैः ॥ १०
अर्केन्दुधरणितोयानलेरवियदात्मसंज्ञकास्ते च ।
आनुष्टुभमित्यष्टावरणं प्रोक्तं विधानवरमेवम् ॥ ११
रमा राका प्रभा ज्योत्स्ना पूर्णोषा पूरणी सुधा ।
विश्वा विद्या सिता प्रह्वा सारा सन्ध्या शिवा निशा ॥ १२
आर्द्रा प्रज्ञा प्रभा मेधा कान्तिः शान्तिर्धृतिर्मतिः ।
धरोमा पावनी पद्मा शान्ताऽमोघा जयाऽमला ॥ १३
द्वाविंशदिति निर्दिष्टाः शक्तयोऽनुष्टुभः क्रमात् ।
शिवानुभावतो नित्यं जगदाप्याययन्ति याः ॥ १४
इति परिपूज्य महेशं कलशजलैः समभिषेचयेच्छिष्यम् ।
कनकांशुकरत्नाद्यैर्गुरुमपि परिपूज्य मनुमतः सिद्धै ॥ १५
प्रजपेल्लक्षावृत्त्या द्रव्यैर्जुहुयाज्जपावसाने च ।
बिल्वपलाशौ खदिरवटसिद्धार्थदौरधदुग्धानि ॥ १६
दधि दूर्वेति दशैतान्याज्यसमेतानि होमवस्तूनि ।
एकैकशः सहस्रं दशभिर्हुत्वा प्रतर्प्य विप्रांश्च ॥ १७
भवति नरः सिद्धमनुर्मन्त्रेण च सर्वकर्मकर्ता स्यात् ।
बिल्वैरयुतं हुत्वा महतीं लक्ष्मीमवाप्नुयाद्विप्रः ॥ १८
तावद्भिर्द्विजवर्येर्द्विजः श्रियं पुष्कलामवाप्नोति ।
खदिरसमिदयुतहोमात्तेजोबलपुष्टिमाप्नुयादिष्टाम् ॥ १९
न्यग्रोधायुतहोमाद्धनधान्यसमृद्धिमेति न चिरेण ।
अयुतं तिलैः प्रजुह्वन्नपमृत्योः पाप्मनो विमुक्तः स्यात् ॥ २०
सिद्धार्थायुतहोमैर्वैरिणमपमृत्युमपि विनाशयति ।
पायसहुतेन परमां रमामथायुर्यशो लभेन्मर्त्यः ॥ २१

प्रासादोक्ते पीठे कलशमापूर्य तस्मिन् भगवन्तमावाह्य पूजयेदित्याह—प्रासादोक्त इति। अष्टमूर्तीराह—अर्केति। मन्त्रवर्णशक्तीराह—रमेति। ['प्रभा'

दुग्धहुताच्छान्तिः स्यात् परमान्ना नश्यति श्रियं लभते ।
दधिहोमतोऽन्नवान् स्यात् संवननकरं च तद्वदन्ति बुधाः ॥ २२

दूर्वायुतेन जुह्वन् रोगान्निर्वास्य सर्वमपमृत्युम् ।
गर्वितधीरव्दानां विप्रवरः सर्वथा शतं जीवेत् ॥ २३

निजजन्मदिने पयोऽन्धसा वा शतवीर्यात्रितयैः पयोघृताक्तैः ।
जुहुयाच्च शतं च विंशतिं यः स लभेदायुररोगितां चिराय ॥ २४

काश्मर्यदारुसमिधां त्रिशतं समेत-
सर्पिः पयोऽन्नसहितं त्रिदिनं जुहोतु ।
विप्रान् प्रतर्प्य च गुरून् परिपूज्य सम्य-
ग्दीर्घं विमुक्तगदमायुरवाप्तुकामः ॥ २५

स्नात्वा चाऽर्कमुखोऽम्भसि स्थित इमं मन्त्रं सहस्रं जपे-
दायुष्यं प्रतिपर्व दुग्धहविषा होमो महाश्रीप्रदः ।
लाजाभिर्निजवाञ्छिताय हवनात् कन्याशु संदीयते
स्वादन्नस्तनजद्रुहोमविधिना वर्णान् वशे स्थापयेत् ॥ २६

गायत्रिवर्णपरिपूर्णतनुश्च भानु-
स्त्रिष्टुब्विशिष्टमहिमा महितः कृशानुः ।
चानुष्टुभाक्षरसमग्ररुचिः शशाङ्को
दद्युः समुद्यतममी परिवाञ्छितं वः ॥ २७

एभिस्त्रिभिर्मनुवरैस्तु शताक्षराख्यो
मन्त्रोऽभिकाङ्क्षितफलाप्तिदकामधेनुः ।
प्रोक्तो हिताय जगतां मुनिभिः कृपार्द्र-
चित्तैर्यथोक्तमथ संयजतो वदामि ॥ २८

षडध्यायाः पूर्वोक्तास्त्रिविधाः स्युर्हृत्त्रयोदशभिर्वर्णैः ।
शिर एकादशभिश्च द्वाविंशद्भिस्तथा शिखा कवचम् ॥ २९

इत्यत्र परेति 'कान्ति'रित्यत्र कोशिरिति क्वचित्] ॥ ८—२६ ॥

आयुःप्रधानमेव शताक्षरमाह—गायत्रिवर्णेति । अनेनैव गायत्रीध्यान-
प्रदेशात्स्य सकलस्य ध्यानमुक्तं भवति । त्रिष्टुबनुष्टुभो तु तस्याः सामर्थ्यप्रकाश-
रूपायिति च ॥ २७ ॥ १८ ॥

नयनं पञ्चदृशार्यैः ससप्तभिर्दशभिरस्त्रमङ्गविधिः ।
विन्यासश्च मनूनां मन्त्रज्ञः पूर्ववत् क्रमात् कुर्यात् ॥ ३०
स्मर्तव्याखिललोकवर्ति सततं यज्जङ्गमं स्थावरं
व्याप्तं येन च यत्प्रपञ्चविहितं मुक्तिश्च यत्संस्थितः ।
यद्वा स्यात् प्रणवविभेदगहनं श्रुत्या च यद्गीयते
तद्वः काङ्क्षितसिद्धयेऽस्तु परमं ज्योतिस्त्रयीत्थं महः ॥ ३१
लक्षायुतो जपविधिः शताक्षरस्याऽथ होमविधिरुक्तः ।
अयुतावधिको द्रव्यं दौग्धान्नं सर्पिषा समायुक्तम् ॥ ३२
सौरे पीठे पूजा प्रोक्तैरङ्गैः समावृतिः प्रथमा ।
प्रह्लादिन्याद्याभिस्तिस्रः प्रोक्ताः क्रमात् समावृतयः ॥ ३३
पञ्चम्यावृतिरुक्ता तेऽष्टभ इव जागतादिभिस्तदनु ।
स्याच्च रमादिभिरावृतिचतुष्कमुक्तं दशम्यथेन्द्राद्यैः ॥ ३४
इति शताक्षरमन्त्रसमर्चना निगदितेह दशावरणायुधैः ।
प्रभजतामभिकाङ्क्षितसिद्धये निखिलसंसृतिमोक्षपदाप्तये ॥ ३५
दुग्धाक्तैर्जुहुयात् सहस्रममृताकाण्डैस्तु दीर्घायुषे
दूर्वाणां चितयेस्तथा घृतपयःसिक्तैर्घृतेनैव वा ।
लक्ष्मै कोकनदैश्च शोणरुचिभिस्त्रिस्वादुयुक्तैस्तथा
रक्तोत्पलकैस्तदर्कि विकचैर्बैल्वैः प्रसूनैरपि ॥ ३६
अनुदिनमघशान्त्यै संयतात्मा सहस्रं
प्रतिजुहुतु तिलैर्वा मन्त्रविन्नाशमेकम् ।
अपि दिनकरसंख्यान् भोजयीत द्विजातीन्
विविधरसविशिष्टैर्भक्तितो भोज्यजातैः ॥ ३७
शतं शतं प्रातरतन्द्रितोद्यतो जपेद्द्विजो मन्त्रमम शताक्षरम् ।
आरोग्यजुष्टं बहुलेन्दिरायुतं शतं प्रजीवेच्छरदां सुखेन सः ॥ ३८
सर्वान् कामानवाप्नोति मन्त्रमेनं जपेन् तु यः ।
सर्वं साधयते मन्त्री अस्त्रशस्त्रादिलक्षणम् ॥ ३९

मन्त्रज्ञः पूर्ववदिति । अजपापरमात्मयोग उक्तः ॥ २९—३५ ॥
मन्त्रवित् सारमिति । मृत्युञ्जययोग उक्तः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रणवव्याहृत्याद्या व्याहृतितारान्तिका च मन्त्रिवरैः ।
जप्या शताद्यरी स्यादिह परलोकप्रसिद्धये दिनशः ॥ ४०

मनुममुमथ शान्त्यै तत्पदाद्यं प्रजप्याद्-
गदगणरहिताया्ऽप्यायुषेऽनुष्टुबाद्यम् ।
विमलमतिररातिध्वंसने त्रिष्टुबाद्यं
दिनमनु दिनवक्त्रे वत्सरं संयतात्मा ॥ ४१

शताक्षरमनोरयं क्रम उदीरितः संग्रहा-
द्भजेदमुमतन्द्रितो दिनश एव मन्त्री रहः ।
अभीष्टफलसिद्धये सुयशसे च दीर्घायुषे-
ऽप्यशेषजनरञ्जनाय चिरमिन्दिरावाप्तये ॥ ४२

संवादसूक्तविहितं विधानमथ साङ्गदेवतारूपम् ।
वक्ष्यामि साधकानामनुदिनमभिवाञ्छितप्रदानकरम् ॥ ४३

ऋषिरपि संवलनोऽस्याऽनुष्टुप्सतिष्टुबुच्यते छन्दः ।
संवादाद्यः प्रोक्तः संज्ञानाद्यश्च देवता चाऽग्निः ॥ ४४

ब्रह्माख्यो हृदयमनुः शिरश्च विष्णू
रुद्रः स्यादिह तु शिखेश्वरश्च वर्म ।
नेत्रत्वे भवति सदाशिवस्तथाऽस्त्रं
सर्वात्मेत्यथ कथितं षडङ्गमेवम् ॥ ४५

धवलनलिनराजच्चन्द्रमध्ये निषण्णं
करविलसितपाशं साङ्कुशं साभयञ्च ।
भवरदममलेन्दुक्षीरगौरं त्रिनेत्रं
प्रणमत सुरवक्त्रं मङ्क्षु संवादयन्तम् ॥ ४६

मन्त्रिवरैरिति । व्याहृत्यनन्तरमजपामृत्युञ्जयपरमात्ममन्त्रयोग उक्तः ॥ ४० ॥

विमलमतिररातीति । तत्तन्मन्त्रादित्वे तत्तन्मन्त्रोक्तध्यानं सूचितम् ॥ ४१ ॥

मन्त्री रह इति । तत्तत्कार्यानुगुणबीजयोग उक्तः । गायत्र्यक्षराणि बीजानि । त्रिष्टुबक्षराणि शक्तयः ॥ ४२ ॥

सं समिद्युवस इत्यादृक्चतुष्टयात्मकसंवादसूक्तविधानं वक्तुम् उपक्रमते—संवादेति । संवादस्य द्वितीया ऋग् बीजम् । द्वितीया शक्तिः । संवादाद्य

सहस्राणां दशकैश्चतुर्भिरथो सहस्रैश्च चतुर्भिरन्वितम् ।
जपेन्मनुं सम्यगथाऽभिदीक्षितः पयोऽन्धसाऽन्ते जुहुयाद्दशांशकम् ॥
यजेत् पुराऽङ्गैश्च तदर्चनाविधौ पुनर्द्वितीयावरणेऽग्निमूर्तिभिः ।
अनन्तरञ्च त्रिदशेश्वरादिभिः क्रमेण वह्निं विधिनेति पूजयेत् ॥
संवादसूक्ते विधिनेत्यनेन संसाधिते कर्म करोतु मन्त्री ।
चतुःशतञ्चापि दशोत्तरेण चतुश्चतुष्कं प्रजपेद्दिनेषु ॥ ४९
पायसेन मधुरत्रयभाजा विप्रराजतरुजैः कुसुमैर्वा ।
सर्पिषा कमलजन्मसमिद्भिर्वाञ्छितार्थविषये प्रजुहोतु ॥ ५०
जुहुयात् कलाचतुष्कैः प्रत्यृचमायोज्य कादिवर्गचतुष्कैः ।
तद्वच्च पयशवाद्यैर्वर्गैः संयोज्य पूर्वसंख्यकं मतिमान् ॥ ५१
तद्वद्वर्णं प्रतियोज्य त्रिष्टुप्पादांश्च पूर्वसंख्येन ।
जुहुयात् सर्पिःसिक्तं पायसमचिरेण कार्यसमवाप्त्यै ॥ ५२

इति । संवादसंज्ञानाग्निः देवमित्यर्थः ॥ ४३॥४४॥४५॥४६॥४७ ॥

आग्नेये पीठे पूजा ॥ ४८ ॥

कर्म करोतु मन्त्रीति । होमतर्पणजपकर्मसु प्रयुज्यमानमन्त्राणां प्रथमप्रति-पूर्णकालमुच्यते । चतुःशतं चापीति । त्रिष्टुप् (स्वस्त्रिष्टुबक् स्वत्रिष्टुबक्) स्वत्रिष्टुप् त्रिष्टुबनुष्टुप् गायत्री महागणपति पादमन्त्र व्याहृत्यनुकूलमन्त्रैः सह सूक्तं दश-धाऽऽवर्त्य वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा । ॐ भूर्भुवःस्वः स्वाहा । ॐ भूर्भुवःस्वः अग्ने जातवेद इहावह सर्वकर्माणि साधय स्वाहा । उत्तिष्ठ पुरुष हरिपिङ्गल लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा । त्वमिमस्मात् सकाशात् शक्रदावर्तयेदित्यर्थः । प्रतिकूलं मे नश्यत्वनुकूलं मे वशमानय स्वाहा । इत्यनुकूलमन्त्राः । होमादिकमप्येवमेव कार्यम् ॥ ४९॥५० ॥

कलाचतुष्कैः प्रति ऋचमायोज्येति । ॐ क्लीं अं आं इं ईं इति चक्रा सं समिद्-युवस इत्यस्या ऋचोऽन्ते स्वाहेति सर्पयामीति वा वदेत् । एवमेव ॐ क्लीं उं ऊं ऋं ॠं संगच्छध्वमित्यादिकमूहयेत् । एवं मातृकां सात्रिंशद्वारमावर्तयेत् । एवं सति संख्या पूर्णा भवति नित्यहोमपक्षे । अभिचारहोमपक्षे तु चतुर्दशवारमेव-मेव मातृकामावर्तयेत् । आदावन्ते च त्रिष्टुप्महागणपत्यग्निमन्त्रैः होमादिक-माचरेदित्यर्थः । एतत् सर्वं सूचितं मतिमानिति ॥ ५१ ॥

वर्णं प्रतियोज्य त्रिष्टुप्पादानिति । चतुष्पादा षट्पादा वा त्रिष्टुप्पादाः ।

प्रतिपादमथर्क्पादं प्रतियोज्य जुहोतु पूर्ववन्मतिमान् ।
तेनाऽभीष्टावाप्तिर्न चिरेण नरस्य हस्तगता ॥ ५३
अक्षरपादत्रिष्टुब्युक्तैः सूक्तैस्तु पूर्वसंख्येन ।
जुहुयात् समाजरूपं संवादयितुं प्रतर्पयेद्वाऽद्भिः ॥ ५४

अत्रायं योगक्रमः। ॐ ह्रीं जातवेदसे सुनवाम सोममिति उक्त्वा सं समिद्युवसे इति ऋचम् अभिधाय होमादिकमाचरेत्। ॐ ह्रीं अरातीयतो निदहाति वेदः इत्यादिपादत्रयेण सार्धं सूक्तं समापयेत्। एवमेकादशोत्तरशतवारं सूक्ते आवर्तिते सति संख्या पूर्णा भवति मिश्रहोमपक्षे। अमिश्रहोमपक्षे तु पञ्चपञ्चाशद्वार-मावर्त्याऽन्ते अग्निमन्त्रचतुष्टयेन होमादिकं कर्तव्यमिति चतुष्पादपक्षः। अष्टपादपक्षेऽपि मिश्रहोमपक्षे चतुष्पादपक्षामिश्रहोमवत् क्रमः। अमिश्रहोमपक्षे तु सप्तविंशतिवारमावर्तनीयम्। आदावन्ते च त्रिष्टुब्महागणपत्यग्निमन्त्रैः होमादिकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रतिपादमथ ऋक्पादमिति। पादं पादं प्रतिपादं प्रतिपादमन्त्रम् पादमन्त्रं प्रतीत्यर्थः। ऋचश्च तत्पादाश्च ऋक्पादम् एकैकपादमन्त्रेण सार्धमेकैकाम् ऋचं जपेत्। अथवा एकैकेनैव पादमन्त्रेण चतुर्वारमावर्तितेन सह ऋक्चतुष्टयं जपेत्। पुनरप्यपरेणाऽप्येवं जपेत्। इति पादमन्त्राणाम् ऋचां च संयोगक्रमः। पादमन्त्राणामृक्पादषोडशकानां च संयोगक्रम एवमेव द्विधा विज्ञातव्यः। तत्र पादमन्त्राणामृचां च संयोगे पक्षद्वयेऽपि मिश्रहोमपक्षे सूक्तस्यैकादशोत्तरशत-वारमावृत्तिः कार्या। अमिश्रहोमपक्षे तु पञ्चपञ्चाशद्वारमावृत्त्याऽन्तेऽग्निमन्त्र-चतुष्टयेन होमादिकं कर्तव्यम्। पादमन्त्राणामृक्पादसंयोगपक्षद्वयेऽपि मिश्रहोमपक्षे सप्तविंशतिवारमावर्तनीयम्। आदावन्ते च त्रिष्टुब्महागण-पत्यग्निमन्त्रैः होमादिकं कर्तव्यम्। अमिश्रपक्षे [illegible] त्रयोदशवारमावर्तनीयम्। आद्यन्तयोः त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्यग्निमन्त्रचतुष्टयगणपतिचतुर्मूर्तिमणवाजपा-परमात्ममन्त्रैश्च होमादिकं कर्तव्यमित्यर्थः। भद्रं नो अपि वातय मनः। महतामोजसे स्वाहा। इन्द्रो विश्वस्य राजति। शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे। इति पादमन्त्राः। मतिमानिति। उक्तमन्त्रसंयोगज्ञ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अक्षरपादत्रिष्टुब्युक्तैरिति। अक्षपञ्चाशदक्षराक्षरशब्दार्थः। पादशब्देन पादमन्त्रा उक्ताः। पादत्रिष्टुब्युक्तैरिति। त्रिष्टुभः पादचतुष्टयेन युक्तैरित्यर्थः।

अथमत्र क्रमः। ॐ ह्रीं अं भद्रं नो अपि वातय मनः। जातवेदसे सुनवाम

उद्दिश्य यद्यदिह मन्त्रितमो जुहोतु
सूक्तैरमा निगदितैस्त्रिविधैश्च मन्त्रैः ।
व्यस्तैर्यथाविभवतो विधिवत् समस्तै-
स्तत्तस्य सिध्यति समग्रमयत्नमेव ॥ ५५

सोमर्मिति उक्त्वा सं समिद्युवसे इति ऋचमुक्त्वा तर्पणादिकं कुर्यात् । पुनः ॐ ह्रीं श्रां मरुतामोजसे स्वाहा । अरातीयतो निदहाति वेदः । संगच्छध्वमित्याद्युक्त्वा तर्पणादिकं कुर्यात् । ॐ ह्रीं इं इन्द्रो विश्वस्य राजति । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा । समानो मन्त्र इत्यादि । पुनः ॐ ह्रीं ईं शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे । नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः । समानो वः इत्यादि । पुनरप्येवमेव मातृकासमाप्तिपर्यन्तमावर्तयेत् । अन्त्यपर्याये अपेक्षिताक्षरस्थाने जिह्वामूलीयं योजयेत् । पुनरप्येवमेवावर्तयन् द्वितीय तृतीय चतुर्थपर्यायेषु उपध्मानीयं दुस्स्पृष्टाक्षरद्वयं चाऽन्त्ये पर्याये अवशिष्टाक्षरस्थाने योजयेत् । पुनरप्येवमेव मातृकां चतुर्वारमावर्तयेत् । मिश्रहोमपक्षे आद्यन्तयोश्च त्रिष्टुबनुष्टुबादि चतुर्दशमन्त्रान् उक्तान् योजयेत् । अमिश्रपक्षे तु जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यामेव संयोज्य मातृका द्विवारमावर्तनीया । आद्यन्तयोश्च त्रिष्टुबनुष्टुबादि चतुर्दशमन्त्रान् योजयेत् इति । ꣵक इति जिह्वामूलीयम् । ꣵप इति उपध्मानीयम् । ळ्भळ्भइत्येतद्द्वयं दुस्स्पृष्टाक्षरम् ॥ ५४ ॥

मन्त्रितमो जुहोतु सूक्तैरमा निगदितैस्त्रिविधैश्च मन्त्रैरिति । सूक्तैः संसमिदाद्यैः अमा निगदितैः सह पठितैः त्रिविधैर्मन्त्रैः त्रिप्रकारैः मन्त्रैः त्रैपुरैर्मन्त्रैरित्यर्थः । कथं तेषां सूक्तैः सहोच्चारणं कर्तव्यमिति तत्राह—व्यस्तैः समस्तैरिति । व्यस्तानां वाग्भवादिबीजानामाद्येन सूक्तत्रयेण संयोगः समस्तानां चाऽन्त्यसूक्तेनेत्यर्थः । एवं शुद्धाद्येकादशमन्त्रैः सार्धं दशवारमावर्तयेत् । मिश्रहोमपक्षे । अमिश्रहोमपक्षे प्रथमारं प्रथमतश्च महागणपतिमन्त्रेण सकृत् तर्पणादिकं कुर्यात् । अन्ते च षोडशाद्यक्षराष्टाक्षरपञ्चाक्षरैः सकृत् सकृत तर्पणादिकं कुर्यादित्यर्थः । यथाविभवत इति । प्रतिग्रन्थप्राचुर्यानुसारेणेत्यर्थः । विधिवदिति । द्वादशाक्षरादिसंयोग उक्तः । श्रां ईं श्रौं । ऐं ईं श्रौं इति शुद्धा । ऐं क्लीं सौः इति बाला । ह्रैं ह्क्लीं ह्सौः । ह्सैं ह्स्क्लीं ह्स्सौः । ह्सैं ह्स्क्ल्रीं ह्सौः । ह्सरडैं ह्सकलरडीं ह्सरडसौः । ह्सरडसैं ह्सकलरडसीं ह्सरडस्सौः । ह्सरडसहैं ह्सकलरडसहीं ह्सरडसहसौः । ह्सरडसक्षैं ह्सकलरडसक्षीं ह्सरडसक्षसौः ।

ऋग्वारुणी ध्रुवासाद्या या सा त्रिष्टुब्निगद्यते ।
ऋषिर्वसिष्ठस्त्रिष्टुप् च छन्दो वारीट् च देवता ॥ ५६

अष्टभिः सप्तभिः षड्भिः पुनस्तावद्भिरक्षरैः ।
षडङ्गानि विधेयानि तन्मन्त्रसमुदीरितैः ॥ ५७

अङ्गुल्यग्रससन्धिपायुशिवसंज्ञाधारनाभिष्वथो
कुक्षौ पृष्ठहृदोकरोलगलदोःसन्ध्यग्रवक्त्रेषु च ।
गण्डघ्राणविलोचनश्रवणयुग्भ्रूमध्यमस्तेषु वै
सर्वाङ्गेषु तथा न्यसेद्विशदधीर्वर्णैर्मनूत्थैः क्रमात् ॥ ५८

स्वच्छांशुकाभरणमाल्यविलेपनाढ्यः
पाशाङ्कुशाभयवरोद्यतदोःसरोजः ।
स्वच्छारविन्दवसतिः सुसितः प्रसन्नो
भूयाद्विभूतिविधये वरुणश्चिरं वः ॥ ५९

अङ्गैरष्टभिरहिभिर्दिशाधिपैः समभिपूज्य वारीशम् ।
कलशजलैः पुनरभिषिञ्चेत् परमगुरुर्मन्त्रजापिनं शिष्यम् ॥ ६०

वसुभिः प्रसाद्य देशिकमथ शिष्यो मनुमिमं जपेल्लक्षम् ।
जुहुयाच्च दुग्धपक्वैरन्नैरयुतं घृताप्लुतैर्मतिमान् ॥ ६१

ऋणियमृणमोचनी स्याज्जपैर्हुतैस्तर्पणैश्च मन्त्रविदः ।
संप्राप्तदुर्गतेरपि सद्यो ह्यचाञ्च संवहेल्लक्ष्मीम् ॥ ६२

दूर्वाः सितस्य शकलैर्घृतसिक्तैर्यश्चतुर्दिनं जुहुयात् ।
सकलोपद्रवशान्त्यै तदृणमुक्त्यै च सम्पदे सुचिरम् ॥ ६३

हमरडमहरडैं हसकमरडमहरडीं हमरडसहरडमौः इति श्रद्धाद्येकादशमन्त्राः ।
तद्युता तत्मयुता तद्रयुता तड्डयुता तत्षयुता तद्युता तद्रयुता तड्डयुता वालेयान्या विद्याविद्याः इत्युक्तत्वात् ॥ ५५

अथ वैदिकमेव ऋणमोचनफलदमन्त्रं दर्शयति—ऋग्वारुणीति । [वैदिकत्वाभिप्रायः] । सुधा कुमुदिनी पूर्णा वारुणी विमलीमुखी तरङ्गिणी सुरसा सुप्रीता व्यापिन्यो वरुणस्य शक्तयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तर्पणैश्च मन्त्रविद इति । व्याघ्रह्रदपपार्श्वे वरुण इति योगः सूचितः ।
॥ ६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९ ॥

वेतससमिद्युतहुताद्वृष्टिमकालेऽपि वितनुते वरुणः ।
गव्यक्षीरसमेतात्त्रिदिनकृताह्निमुखेषु मुदितमनाः ॥ ६४
शतभिषजि समुदितेऽर्के चतुःशतं पायसं हुनेत् सघृतम् ।
ऋणमोचनाय लक्ष्म्यै जनसंवननाय शुक्रवारे च ॥ ६५
पाशनिबद्धं वैरिणमङ्कुशसंप्रोतमम्बुधेः पारे ।
ध्यायन् परे त्रिपन्तं वरुणं जुहुयाच्च तथा प्रजपेत् ॥ ६६
पाशनिबद्धं वैरिणमसिनाच्छिद्याशु नाशयन्तममुम् ।
ध्यायन् वेतससमिधो गोमूत्रयुता हुनेत्तदपहत्यै ॥ ६७
दौग्धान्नैर्भृगुवारे घृतसंसिक्तैः कृतस्य हवनविधिः ।
ऋणमोक्षदस्य विविधोपद्रवशमनकृद्रमाकरः प्रोक्तः ॥ ६८
पश्चिमसन्ध्यासमये पश्चिमवदनोऽनलं समाराध्य ।
ऋचमेनामभिजप्याच्चतुःशतं सकलदुःखशमनाय ॥ ६९
शालीर्घृतसंसिक्ताः सरिद्दन्तरितो जुहोतु परसेनाम् ।
संस्तम्भयितुं त्रिदिनं सुमना मन्त्री चतुःशताहुत्या ॥ ७०
प्रत्यङ्मुखोऽथ मन्त्री प्रतर्पयेद्वा जलैः सुशुद्धतरैः ।
यः स ह्युपद्रवाणां रुन्ध्यान्निचयं श्रियं समृच्छति च ॥ ७१
बहुना किमनेन मन्त्रिमुख्यो मनुनाशु प्रसाधयेदभीष्टम् ।
हवनक्रिययाऽथ तर्पणैर्वा सजपैः पाशभृतो महामहिम्नः ॥ ७२

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयस्त्रिंशः पटलः ।

सुमना मन्त्रीति । मध्ये समुद्रध्यानं मन्त्रे पृथिवीयोगयोक्तः ॥ ७० ॥
मन्त्री प्रतर्पयेदिति । उचितबीजयोग उक्तः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
त्रयस्त्रिंशत्पटलः ।

चतुस्त्रिंशः पटलः ।

अथ यन्त्रविरचनाभिर्मन्त्रविशेषान् बहुप्रकारयुतान् ।
कथयिष्ये मन्त्रविदामैहिकपारत्रिकाप्तये सुधियाम् ॥ १
त्रिगुणितसंज्ञे मायालङ्कृतकोणे तयाऽभिसंवीते च ।
या या विशेषक्लृप्तिस्तां तामपि संग्रहेण समभिदधे ॥ २
कोणोल्लसितसुधाचरगलदमृतस्फुरितवह्निपरिवीतात् ।
बिन्दोर्मध्यगतबीजस्थितां सुधाधारया परिस्रुतया ॥ ३
पूर्णसुषुम्नारन्ध्रां साध्यतनुं संस्मरञ्छिरसि बध्नात् ।
तेनाऽरोगी पुरुषः प्रज्ञावान् दीर्घमायुराप्नोति ॥ ४
शीतांशुमण्डलस्थं कूर्मचतुर्थान्तकोणलसितमिदम् ।
शीतप्रलिप्तजप्तं कथ्रतं च शिरोरुजाज्वरार्तिहरम् ॥ ५
तद्द्वयन्त्रयुगं विलिखेदभिलपितसाध्यसाधकाख्ययुतम् ।
साध्यमधस्तात् कृत्वा बद्ध्वाऽत्र स्वपितु साधको नित्यम् ॥
विधिनाऽनेन तु सद्यः साध्योऽस्य वशे भवेद्यत्नेन ।
तत्तु खनित्वागारे तत्राऽन्नं सिद्धमत्तु वश्यकरम् ॥ ७

पूर्वोक्तानां त्रिगुणितादियन्त्राणां प्रयोगविशेषज्ञापनाय नानाविधमन्त्रविशेषज्ञापनाय नानाविधमन्त्रविशेषविधिप्रदर्शनाय च पटलान्तरमारभते—अथ यन्त्रेति । मन्त्रविदामिति । यन्त्रशोधादिविदामित्यर्थः । सुधियामिति । प्रयोगानुरूपध्यानविदामित्यर्थः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणविशेषेण पूर्वोक्तयन्त्राणां न बाधः किन्तु समुच्चय इत्याह—त्रिगुणितसंज्ञ इति ॥ २ ॥

कोणोल्लसितेति । त्रिगुणितस्य कोणेषु लिखितमायामध्ये उल्लसितसुधाचरात् मकारात् गलितामृतेन स्फुरितमध्यगतवह्निना परिवीतात् बिन्दोः परिस्रुतया सुधाधारया पूर्णसुषुम्नारन्ध्रां साध्यतनुं स्मरन् शिरसि त्रिगुणितं बध्नीयादित्यर्थः । ॥ ३ ॥ ४ ॥

यन्त्रान्तरमाचष्टे—शीतांशुमण्डलस्थमिति ॥ ५ ॥

वश्यकरं यन्त्रमाह—तद्द्वयन्त्रयुगमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

साध्याख्यां शक्तिवह्नी नरहरिमपि रन्ध्रलये च विशक्तौ
कर्मालिख्याऽथ लोष्टे सततगमपि संस्थाप्य जप्त्वा स्वशक्त्या ।
आगारे स्थापयित्वा नरमुदकनिषेश्चितपत्रे लिखित्वा
दीपाग्नौ तापयित्वा स्त्रियममलधियः सम्यगाकर्षयेयुः ॥ ८
त्रिगुणितविहिता विधयः षड्गुणिते च प्रयोजनीयाः स्युः ।
रक्षाकर्मणि विहितं तत्प्रायः प्रचुरमन्त्रयुक्ततया ॥ ९
पाशाष्टाक्षरवीतशक्तिदहनप्रोल्लासि साध्याह्वयं
शक्तिश्रीस्मरसंवृतं कुयुगरन्ध्रावद्धचिन्तामणि ।
इत्थं षड्गुणितं विलिख्य जपितं मन्त्री दधानोऽसक्त-
द्राज्ञां वामदृशां प्रियो भवति संग्रामे पुरे वा चिरम् ॥ १०
चिन्तारत्नाश्रितास्त्रियुगमथ नृसिंहावृतान्तःस्वबीजं
प्राद्यः साध्याभिधानं बहिरपि लिपिभिः प्रानुलोमाभिवीतम् ।
क्ष्माबिम्बद्वन्द्वरन्ध्रप्रचितचतुरर्णं ग्रहोन्मादभूत-
व्याधिघ्नं यन्त्रमस्मिन् कृतकलशविधिर्गर्भरक्षादिकारी ॥ ११
द्वादशगुणितेऽखिलसन्नृसिंहाबीजं महेन्द्रपुरवीतम् ।
शीतालिप्तं पुरलघुधूमितमन्तःप्रवद्धकर्मयुतम् ॥ १२
चतसृषु दिक्षु निखन्यात् सीमायां द्वारतोरणाधो वा ।
देशाभिगुप्तिरेषा गुप्ततमा सूरिभिः पुरा प्रोक्ता ॥ १३
चलदलनिशाकुशीतैर्मसृणे पट्टे विलिख्य यन्त्रमिदम् ।
सीरस्थापनकर्म प्रतिजप्तं प्राङ्गणे खनेन्मन्त्री ॥ १४

आकर्षकरं यन्त्रमाह—साध्याख्यामिति । शक्तिवह्नाविति । मध्यशक्ति-वह्नावित्यर्थः । रन्ध्रलये कोणलय इत्यर्थः । विशक्ताविति । वेष्टनशक्तिष्वित्यर्थः । अमलधिय इति । ध्यानसामर्थ्यमुक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

षड्गुणितप्रयोगमाह—पाशाष्टाक्षरेति । मन्त्री दधान इति । धारयितुः शक्तिमन्त्रज्ञता उक्ता । चतुरर्णं सूर्यचतुरक्षरम् ॥ १० ॥ ११ ॥

वास्तुरक्षाकरं द्वादशगुणितयन्त्रविशेषमाचष्टे—द्वादशगुणित इति ॥ १२॥१३ ॥

कुशीतैर्मन्त्रीति । लेखनद्रव्यस्य मूलेन पूजोक्ता । खनेन्मन्त्रीति । पूजामन्त्यादि मन्त्रज्ञ इत्यर्थः ॥ १४॥१५ ॥

तत्र विशन्ति न चौरा ग्रहकृत्याः स्वान्निकीलरक्षा च ।
अग्न्यभिपातवारणमभिवृद्धिः सम्पदामवेदचिरात् ॥ १५
तद्वद्घटार्गलाख्यं यन्त्रं नीले विलिख्य पट्टवरे ।
मोचकसाध्यप्रतिकृतिहृदये गुलिकां विधाय निःक्षिप्य ॥ १६
त्रिमधुरयुक्ते पात्रे विन्यस्याऽभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः ।
बलिमपि विकिरेद्रात्रिषु सप्ताहादानयेदधूमिष्टाम् ॥ १७
तामेवाथ प्रतिकृतिमग्नौ किञ्चित् प्रतापयेज्जपन् ।
शक्तिं पाशाङ्कुशमनुसाध्याद्भविदर्भितां समाहितधीः ॥ १८
विधिनाऽमुना चिरालाङ्गवितधियमपि सुराङ्गनां मन्त्री ।
आकर्षयेन्निजवाञ्छाप्रदायिनीं मदनबाणविह्वलिताम् ॥ १९
यन्त्रं तदेव लाक्षातामावीतं निधाय कलशवर्ये ।
जप्त्वा भानुसहस्रमभिषिञ्चेद्रजतकाञ्चनाभ्यां च ॥ २०
तद्वद्विधाय कलशं तद्यन्त्रं धारयेत् पुनर्नित्यम् ।
वाञ्छितसिद्धिं लभते भक्त्या प्रणमन्ति देवता अपि तम् ॥ २१
यन्त्रं तदेव मन्दिरभित्तावभिलिख्य पूजयेद्दिनशः ।
चौरादिभूतनागा अपि तं देशं न वीक्षितुं शक्ताः ॥ २२
आलिख्य वीरपट्टे यन्त्रमिदं समस्तकार्पितं कृत्वा ।
युध्यन् प्रत्यर्थिनमपि हत्वा यात्यव्रणाङ्कितो योद्धा ॥ २३
गजमदविलिखितमेतद्यन्त्रं जप्तं च मस्तके न्यस्तम् ।
करिणीमपि मर्दयेत् द्राक् चण्डतरे का कथा करेणुवरे ॥ २४
बहुनेति भाषितेन किमेभ्यो मुख्यं न किमपि च यन्त्रेभ्यः ।
तस्मादमूनि सद्भिर्धार्याणि च विश्ववश्यमिच्छद्भिः ॥ २५
गजमृगमदकाश्मीरैर्मन्त्रितमः सुरभिरोचनायुक्तैः ।
विलिखेद्दलक्षाकरसालुलितैर्यन्त्राणि सकलकार्यार्थी ॥ २६

मन्त्रजपादिरहितं घटार्गलयन्त्रमाकर्षणकरमित्याचष्टे—यद्वदिति ॥१६॥१७॥ सुराङ्गनां मन्त्रीति । घटार्गलोक्तपोडशाक्षरस्यापि जप उक्तः ॥ १८॥१९ ॥ रजतकाञ्चनाभ्यां चावीतमिति अनुषज्यते । प्रयोगान्तरं चैतत् ॥ २०—२५ ॥ मन्त्रितम इति । यन्त्रसामान्यमः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

राज्या पटुसंयुतया सपाशशक्त्यङ्कुशेन मन्त्रेण ।
स्वाहत्तयाऽभिनुद्धन् निश्युर्वीशांस्तथोर्वशीं वशयेत् ॥ २७

हृल्लेखाग्निस्थसाध्याह्वयमथ बहिरांक्रोंवृतं वह्निगेह-
द्वन्द्वाश्रिस्वस्तिकाढ्यं प्रतिलिखतु दले यन्त्रकं नागवल्ल्याः ।
जप्त्वा शक्तिं तु पाशाङ्कुशलिपिसहितां तापयेद्दीपवह्नौ
नक्तं भक्त्या नताङ्गी स्मरशरविवशा प्रेमलोलाऽभियाति ॥ २८

शक्तिस्थं निजनाम वह्निभवनद्वन्द्वोदरे मान्मथं
बीजं साध्यविदर्भया परिवृतं शक्त्या बहिः पार्थिवम् ।
तत्कोणे स्मरमन्त्रपुष्टनयनप्रोत्थैः पुनः कण्टकै-
स्ताम्बूले लिखिताभिजप्तमदयेद्योषिन्मनोमोहनम् ॥ २९

शक्त्यन्तःस्थितसाध्यनाम परितो बीजैश्चतुर्भिः समा-
वद्धं शक्तिमनोभवाङ्कुशलिपिप्रोम्भिः समावेष्टितम् ।
शाल्युत्थे प्रतिलिख्य पिष्टविकृतौ प्राणान् प्रतिष्ठाप्य च
विस्तादौ परिभर्ज्य तत्समदतः साध्यो वशे तिष्ठति ॥ ३०

सान्तं शिखीलवयुतं दहनांशसाध्यं
मायांशसाधकमथाऽभिवृतं कलाभिः ।
मध्योल्लसद्बहिमुखशूलमिदन्तु भर्तु-
र्यन्त्राह्वयं नरनताङ्घ्रिवशीकरं स्यात् ॥ ३१

मृत्काराङ्गुलिकात्तया सकलकलासान्तवंसायुक्तया
साध्यस्याऽङ्घ्रिरजोयुजा मृदुमृदा क्लृप्तस्य शक्तिं हृदि ।
रूपस्याऽभिविलिख्य तद्विवरके साध्यं तदीरान् प्रति-
ष्ठाप्याजप्य निखन्य तत्र दिनशो मेहेच्चिरं वश्यकृत् ॥ ३२

स्त्रीवश्यकृद्यन्त्रमाह—हृल्लेखेति। बहिरिति। मध्यशक्तेः बहिरित्यर्थः ॥२८॥

अन्यदप्याह—शक्तिस्थमिति ॥ २९ ॥

वश्यकृदपरं यन्त्रमाचष्टे—शक्त्यन्तरिति। समावेष्टितमिति। समावद्धमित्यस्य व्याख्या ॥ ३० ॥

वश्यकरं यन्त्रविशेषमाचष्टे—सान्तमिति। शिखीलवेति। शिखी ई लवेति पदच्छेदः। यन्त्रान्तरमाह—मृत्कारेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वामाख्याः प्रतिलिख्य नाम निशया वामोरुदेशे निशा-
मध्ये वामकरेण संगितमतिः संछादयंस्तन्मनाः ।
पूर्वं रुद्रपदं ततश्च दयिते योगीश्वरि क्लिन्दुम-
न्मन्त्रं जपति चेदनङ्गविवशां सद्यः प्रियामानयेत् ॥ ३३
मायाह्वदोरथाऽन्ते ब्रह्मश्रीराजितेऽचरान् प्रोक्त्वा ।
राजयुतपूजितेऽर्णान् जये सविजये सगौरि गान्धारि ॥ ३४
त्रिभुवनवशङ्करोति च सर्वलोकान्तिके वशङ्करि च ।
सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि सुदुघे वाचरान् प्रवीप्सा ततः ॥ ३५
मायाद्विठान्तिको मनुरेकाधिकषष्टिवर्णकः प्रोक्तः ।
ऋषिरस्याऽजो निदृच्छन्दो गौरी च देवता प्रोक्ता ॥ ३६
सचतुर्दशभिर्दशभिस्तथाऽष्टभिश्चाऽष्टभिस्तथा दशभिः ।
एकादशभिर्मन्त्राचरैः क्रमादुच्यते षडङ्गविधिः ॥ ३७

असकलशशिराजन्मौलिरावद्धपाशा-
ङ्कुशरुचिरकराञ्जा बन्धुजीवारुणाङ्गी ।
अमरनिकरवन्द्या वीक्षणा शोणलेपां-
शुकुकुसुमयुता स्यात् सम्पदे पार्वती वः ॥ ३८

अयुतं प्रजपेज्जुहुयाद्घृतप्लुतैः पायसैर्दशांशेन ।
आराधयेत्तदङ्गैर्मातृभिराशाधिपैश्च निशितमनाः ॥ ३९
तिलतण्डुलकैर्लोणैस्त्रिमधुरसिक्तैः फलैश्च मधुरतरैः ।
आज्यैररुणकुवलयैस्त्रिदिनं हवनक्रियाशु वश्यकरी ॥ ४०
नित्यश्चादित्यगतां देवीं प्रविचिन्त्य तन्मुखो जप्यात् ।
अष्टोत्तरशतमङ्कामादौ भुवनं वशीकरोत्यचिरात् ॥ ४१
वार्णादर्वाङ्मन्त्री प्रयोजयेत् साध्यनामकर्मयुतम् ।
प्रजपेद्वा हवनविधौ वाञ्छितसिद्धिप्रदस्तथा मन्त्रः ॥ ४२

आकर्षकरं यन्त्रमाचष्टे— वामेति ॥ ३३ ॥

ब्रह्मश्रीमन्त्रमुद्धरति— मायेति । ब्रह्मश्रीमन्त्रस्य क्लीं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । शाक्ते पीठे पूजा । अङ्गब्रह्माणीन्द्रवज्रादिभिरावरणपूजा । वार्णादर्वाङ्मन्त्रीति । प्रपवगतयादिकल्पमुक्तम् ॥ ३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२ ॥

सताररराजमुख्यन्ते राजाभिमुखिवर्णकान् ।
धाभाष्य वश्यमुखि च क्लींश्रींमारार्णकान् वदेत् ॥ ४३
वीप्सा देवि महादेविपदं देवाधिदेवि च ।
प्रोक्ता सर्वजनस्येति मुखं मम वशं वदेत् ॥ ४४
कुरु कुर्विति ठद्वन्द्वान्तिकं मन्त्रं समुद्धरेत् ।
सप्ताधिकैः सदशभिस्तथा त्रिंशद्भिरक्षरैः ॥ ४५
दशभिः सप्तभिश्चैव चतुर्भिः कारणाक्षरैः ।
पञ्चभिः सप्तदशभिर्वर्णैरङ्गक्रिया मनोः ॥ ४६
ब्रह्मश्रीमन्त्रसंप्रोक्ता प्रतिपत्तिरमुष्य च ।
मन्त्रस्य जपक्लृप्तिश्च तथा होमविधिः स्मृतः ॥ ४७
मन्त्री सर्वजनस्थाने कुर्यात् साध्याह्वयं मनोः ।
प्रजपे हवने वाऽथ तथा तर्पणकर्मणि ॥ ४८
देवीध्याष्टशतं प्रसूनवदथ विल्वादुयुक्तं हुनेत्
सप्ताहं भसितेन तेन विहितं पुण्ड्रादिकं वश्यकृत् ।
आज्यैस्तत्कृतहोमपातितसमाजप्तं घृतं प्राशयेत्
साध्यं निष्परिहारकञ्च तदिदं वश्यप्रदं देहिनाम् ॥ ४९
शक्तिं साध्यर्क्षवृक्षप्रतिकृतिहृदि संलिख्य संस्थाप्य जीवं
जप्त्वा खन्याऽङ्गणेऽस्मिन्विधिवदनलमाधाय पुष्पैर्जवायाः ।
देवीमन्त्रेण रात्रौ दशपरशतसंख्यैस्तु काचन्दनाक्तै-
र्हुत्वा तां सप्तरात्रं सरिति निखननादुत्तमं वश्यकर्म ॥ ५०
अन्नं मह्य[व्य]न्नं मे देह्यन्नाधिपतये ममेत्युक्त्वा ।
अन्नं प्रदापयेति च ठद्वयान्तोऽन्नप्रदायको मन्त्रः ॥ ५१

राजमुखीमन्त्रमुद्धरति—सतारेति । राजमुखीमन्त्रस्यापि ब्रह्मश्रीमन्त्रवदेव बीजादिकं सर्वम् । क्लीं बीजम् । श्रीं शक्तिरिति वा ॥ ४३॥४४॥४५॥४६॥४७ ॥

मन्त्री सर्वजनस्थान इति शक्त्यादित्वमुक्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

वश्यकरं प्रयोगान्तरमाचष्टे—शक्तिमिति ॥ ५० ॥

अन्नाधिपतिमन्त्रं दर्शयति—अन्नमिति । अन्नमन्त्रस्य वैश्रवण ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भूमिर्देवता । ग्लौं बीजम् । यौं शक्तिः । ग्लांत्र्यामादि-

करणेन्द्रियरसधातुद्वयवर्णैरङ्गमस्य मन्त्रपदैः ।
द्व्ययुतजपावधिरेष द्विसहस्रहुतश्च सर्पिरन्नाभ्याम् ॥ ५२
दुग्धाब्धौ रूप्यवप्राहतकनकमयद्वीपवर्ये सुराढ्ये
कल्पद्रूद्यानकाधो मणिमयलसिते विष्टपस्याऽग्रभागे ।
आसीने भूश्रियौ वाञ्छितवसुनिचयं मन्त्रिणे संसृजन्त्यौ
मन्त्री संचिन्तयानो जपतु दिनमुखे सम्पदेऽन्नस्य मन्त्रम् ॥ ५३
नत्यादिभगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं वदेत् ।
अन्नपूर्णेऽग्निजायान्तो मन्त्रोऽन्नप्रदसञ्ज्ञकः ॥ ५४
मायाविहितपडङ्गो दिनमुखे जप्यश्च षोडशसहस्रम् ।
प्रोक्तो जपावसाने सघृतैरन्नैर्दशांशको होमः ॥ ५५
रुद्रताण्डवविलोकनलोलां भद्रवक्त्रनयनां भवकान्ताम् ।
अन्नदाननिरतां जननीं तां सम्स्मरन् जपतु चित्रदुकूलाम् ॥ ५६
वैश्रवणः यक्षाय पिङ्गलविविधौ तथैव वित्तेशः ।
सकुबेरः स्वाहान्ताः सव्याहृतयः समीरिता मन्त्राः ॥ ५७
वित्तेशस्याऽन्तराले दशवटसमिधः सर्पिषाक्ता विविक्ता
होतव्या द्रव्यसिद्ध्यै कनकघटकरखडात्तदोस्तुन्दिलोऽसौ ।
हेमाभो रत्नदीप्तो दरकमलनिधिद्योतितो रत्नपीठे
ध्येयो न्यग्रोधमूले हुतभुजि विदुषा वैश्वदेवावसाने ॥ ५८
मन्त्रैरेतैर्घृतयुतपायसहोमोऽपि मन्त्रिणां विहितः ।
लक्ष्म्यै सघृतैश्च तिलैर्बिल्वसमिद्धोमतस्तथैव फलम् ॥ ५९

गुणैरक्षरैरङ्गानि । वैष्णवे पीठे पूजा । अङ्गपृथिव्यादिवलाकादीन्द्रवज्रा-
दिभिरावरणपूजा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मन्त्रमूर्तिं दर्शयति—दुग्धाब्धाविति । मन्त्री सञ्चिन्तयान इति । प्रणवश्री-
पृथिव्यादित्वमुक्तम् ॥ ५३ ॥

अन्नपूर्णामन्त्रमुद्धरति—नत्यादीति । अन्नपूर्णाया ह्रीं बीजम् । स्वाहा शक्तिः ।
ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । माहेश्वरो देवता । शाक्ते पीठे पूजा ।
अङ्गब्रह्माणीन्द्रवज्रादिभिरावरणपूजा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

मन्त्रिणो विद्वत इति । वैश्रवणमन्त्राणां प्रणवयत्यादित्वमुक्तम् ॥५७॥५८॥५९॥

भया भारेन्दुयुक् सैव विबिन्दुर्हंस्पतावरैः ।
वाद्यिस्थयोर्निनत्यन्तो वसुवर्णो मनुर्मतः ॥ ६०
वसुसाहस्रजापश्च तावच्छतहुतो मतः ।
होमः सर्पिष्मताऽन्नेन बीजेनाऽङ्गक्रिया मता ॥ ६१
रत्नस्वर्णांशुकादीन्निजकरकमलाद्दक्षिणादाकिरन्तं
वासोराशौ निधायाऽपरममरगुरुं पीतवस्त्रादिभूषम् ।
ध्यायन्नासीनमश्वापणभुवि शतसंख्यं सविंशत्कमेवं
भीतापुष्पैर्घृताक्तैस्त्रिदिनमथ हुनेत् स्वर्णवस्त्रादिसिद्धै ॥ ६२
वययोरन्तरा स्वमेदेर्हिशुक्राचरा द्विठः ।
मन्त्रोऽयुतजपः सर्पिःसहस्रहवनक्रियः ॥ ६३
शुक्राख्ये शुक्लपुष्पैर्हुतभुजि गुणशः सप्तशोऽप्येकविंश-
द्वारं होतव्यमेषोऽप्यतिसितकुसुमालेपनो वामदोष्णा ।
वासोरत्नानि कार्त्तस्वरमपि सततं साधकाय प्रयच्छन्
ध्यातो व्याख्यानमुद्राकलितवरकरस्त्वापणालिन्दसंस्थः ॥ ६४
राजेरस्थोऽद्दिपो दण्डी वेदान्तेऽसौ विदाङ्कः ।
सायान्ते नतिरप्यष्टवर्णो वैयासिको मनुः ॥ ६५

बृहस्पतिमन्त्रमाचष्टे—भयेति । बृहस्पतिमन्त्रस्य ब्रह्मानुष्टब्बृहस्पतय ऋष्यादयः । बृं बीजम् । नमः शक्तिः । बीजेनाऽङ्गानि । अङ्गेन्द्रवज्रादिभिरावरणपूजा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शुक्रमन्त्रमाह—वययोरिति । शुक्रमन्त्रस्य ब्रह्मविराट्शुक्राख्या ऋष्यादयः । शों बीजम् । स्वाहा शक्तिः । बीजेनाऽङ्गानि मन्त्रपदैर्वा । अङ्गेन्द्रवज्रादिभिरावरणपूजा ।

गुणशः सप्तशोऽप्येकविंशद्वारमिति । तत्र गुणश एकविंशद्वारहोमः मालतीमल्लिकाजातिभिः । सप्तशः एकविंशद्धोमः पङ्कजकुमुदकह्लारकुन्दमन्दारनन्द्यावर्तसेवन्तिकाभिः । मिश्रहोमपक्षे द्विचत्वारिंशदाहुतिसंख्या । अमिश्रहोमपक्षे दशाधिकद्विशतसंख्या आहुतयः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

व्यासमन्त्रमाचष्टे—राजेरस्थ इति । व्यासमन्त्रस्य ब्रह्मानुष्टब्वेदव्यासा ऋष्यादयः । व्यं बीजम् । नमः शक्तिः । बीजेनाङ्गानि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

मुनिव्रातावीतं विमलधियमम्भोदरुचिर-
द्युतिं व्याख्यामुद्राकलनविलसद्दक्षिणकरम् ।
परं जानौ कृत्वा दृढकलितकक्षैकविवरे
समासीनं व्यासं स्मरत निरतं पुण्यचरितम् ॥ ६६

प्रकृतिसहस्रजपोऽयं दशांशकृतपायसाज्यहवनविधिः ।
निरुपमकविताप्रज्ञाव्याख्याश्रीसम्पदावहो मन्त्रः ॥ ६७

करचरणपार्श्वमूलद्युलोहरेविन्दुदंसरसनार्णाः ।
अलिकाद्यो वसांस्त्रद्विठान्तिको मनुरयं ध्रुवादिः स्यात् ॥ ६८

अयुतं प्रजपेच्च षट्सहस्राधिकमन्ते जुहुयाद्दशांशमानैः ।
तिलसर्षपतण्डुलैः सशालीहविराज्यैः सुसमेधिते कृशानौ ॥ ६९

उत्तुङ्गाद्रिः प्रचेता अपि दहनसमीरौ धराव्योमसंज्ञे
प्राक्प्रत्यग्दक्षसौम्यास्वध उपरि च दिक्षु प्रवृद्धप्रभाः स्युः ।
तन्मध्यस्थाग्निपद्यादिकहरिकरदन्तीन्द्रनागान् सचोरान्
हन्त्येतैर्मन्त्रिमुख्यो मनुविहितबलव्याकुलान् सद्य एव ॥ ७०

निजरिपुमचलाद्यैस्तैः ससत्त्वाधवीतं
मनुविदथ हलीभ्यां रुद्धनिश्वासवेगम् ।
तदुपरिगतवीजैः साधुसंस्यूतवक्त्रं
दहतु सकवचाख्यैर्द्वीन्दुभिः स्वेच्छयैव ॥ ७१

योनिर्वियत् सनेत्रं परमेवर्णास्तथाऽस्थिगं मेदः ।
रक्तास्थिद्दक् द्विठान्तस्ताराद्योऽयं मनुर्दशार्णयुतः ॥ ७२

शत्रुजयोपायमन्त्रमाह—करेति । मन्त्रसद्धोधकमन्त्रस्य हुं बीजं क्लीं शक्तिः । ब्रह्मानुष्टुप्पर्वताद्य ऋष्यादयः । अकचटतपैर्हंलीह्रामादियुक्तैरङ्गानि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

ध्यानमाह—उत्तुङ्गाद्रिरिति । मन्त्रिमुख्य इति प्रणवादित्वं मन्त्रस्योक्तम् ॥७०॥

मनुविदिति । साध्यादिपदयोग उक्तः ॥ ७१ ॥

अश्वारूढामन्त्रमुद्धरति—योनिरिति । अश्वारूढाया प्रणवानन्तरं पाशशक्त्य ङ्कुशवाचरं योज्यम् । तयाच त्रयोदशार्णा भवन्ति । द्वाभ्यां हृदयम् । शक्त्या रः । षडङ्कुशेन शिखा । पुनर्द्वाभ्यां कवचम् । पञ्चभिर्नेत्रम् । द्वाभ्यामस्त्रम् ।

अयुतं जपेन्मनुमिमं सहस्रवारं हुनेत्तथाज्येन ।
ध्यातापि गिरिसुतेयं जगतीं विश्वां वशीकरोत्यनिशम् ॥ ७३
अश्वारूढा कराग्रे नवकनकमयीं वेत्रयष्टिं दधाना
दक्षेऽन्येनानयन्ती स्फुरिततनुलता पाशबद्धां स्वसाध्याम् ।
देवी नित्यं प्रसन्ना नवशशधरबिम्बा त्रिनेत्राभिरामा
दद्यादाद्याऽनवद्यां प्रवरफलसुखप्राप्तिहृद्यां श्रियं वः ॥ ७४
विदधाऽनुदिनहृद्यायाऽनया होमकर्म वरहैमदायि तत् ।
कामितां सपदि वामलोचनामानयेदपि च मारपीड़िताम् ॥ ७५
हवनक्रिया सपदि वश्यकरी मधुरावसेकपटुना पटुना ।
सदृशो न कश्चन जगत्यपरो मनुनाऽमुनाऽऽनयनकर्मविधौ ॥ ७६
वाणी स्यात्ताररूपा शिरसि गिरिसुता शक्तिरूपा ललाटे
रव्यग्न्यक्ष्णोस्तथात्मा विधुरपि वदनावेष्टने टान्तरूपः ।
श्रीर्जिह्वायां स्वरूपाऽप्यभिमतकरिरूपी स्वहौ दीर्घयुक्ता-
वेवं न्यासो मुखे श्रीविभवसुखयशःकान्तिमेधाकरः स्यात् ॥ ७७

इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुस्त्रिंशः पटलः ।

ॐ बीजम् । क्लीं शक्तिः । स्वाहा वा शक्तिः । शाक्ते पीठे पूजा । पाशाङ्कुशत्र्यक्षरविधानेन पूजा । षोड़शकोष्ठानि लिखित्वा मध्यचतुष्के प्रणवं ससाध्यं लिखेत् । अवशिष्टेष्ववशिष्टान् वर्णान् विलिखेत् । सर्ववश्यकरमिदं यन्त्रम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

मुखन्यासमाह—वाणीति । लक्ष्मीनारायण ऋषयो श्रिय ऋष्यादयः । श्रीं बीजम् । क्लीं शक्तिः ॥ ७७ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
चतुस्त्रिंशत्पटलः ।

प्राणप्रतिष्ठानमनोर्विधानं प्रवक्ष्यते संप्रति सर्वसिद्ध्यै ।
यस्मादृतेऽमी कथिताः प्रयोगा व्यर्था भवेयुर्गतजीवकल्पाः ॥ १
प्रोक्त्वापूर्वममुष्यशब्दमथ च प्राणा इह प्राणका-
स्तद्वज्जीव इह स्थितेति च तथा सर्वेन्द्रियाणीति च ।
तद्वद्वाङ्मनसी दृशं श्रुतिमथो प्राणश्च सप्राणकं
सैवेहागमयो त्वयुक् सुखचिरे तिष्ठन्तु ठद्वन्द्वयुक् ॥ २
मन्त्रस्याऽस्य विधिर्हरिश्च हर इत्येते मुनित्वे स्थिता-
श्छन्दस्यर्ग्यजुषं ससामकमथोऽतिच्छन्दसं वा भवेत् ।
स्रष्ट्री या जगतामनादिनिधना सर्वस्य चेष्टाकरी
प्राणाख्या प्रकृतिः क्रियामयवपुर्देवी परा देवता ॥ ३
प्रत्येकं कादिवर्गैः प्रतिगतलिपिभिर्बिन्दुयुक्तैर्धराद्यैः
शब्दाद्यैः श्रोत्रमुख्यैर्वदनकरमुखैस्तत्क्रियाभिः क्रमेण ।
बुद्ध्याद्यैश्चात्मनेऽन्तैरुपरि च विलसज्जातिभिः षड्भिरेवं
कुर्यादङ्गानि सम्यग्विशदमतिरथो विश्वरूपत्वसिद्ध्यै ॥ ४
नाभेर्देशादापदं पाशबीजं हृद्देशादानाभिदेशञ्च शक्तिम् ।
आहृद्देशं मस्तकादङ्कुशाख्यं न्यस्त्वा यादीन् धातुषु न्यस्य सप्त ॥
प्राणे जीवे चैव हसद्याणां न्यसेन्मूलं व्यापकं मस्तकादि ।
एवं न्यस्य प्राणशक्तिस्वरूपां विद्यां ध्यायेदात्मरूपाञ्च देवीम् ॥ ६

उक्तसर्वमन्त्रजीवभूतस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य विधानं वक्तुमारभते—प्राणप्रतिष्ठानेति ॥ १ ॥

प्रोक्त्वापूर्वममुष्येति । प्रोक्त्वा आपूर्वमिति पदच्छेदः । ॐ आं ह्रीं क्रों इति प्रोक्त्वेत्यर्थः । मूलमन्त्रस्येदंरूपत्वात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामाथर्वाणि अतिच्छन्दांसि । श्रीमूलप्रकृतिः प्राणशक्तिर्देवता । आं बीजम् । क्रों शक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥

सम्यग्विशदमतिरिति । अङ्गमन्त्राणां स्वरपुटितत्वं सूचितम् । यं ङं धं

रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढ़ा कराब्जैः
पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्च बाणान् ।
बिभ्राणाऽसृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या
देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा वः ॥ ७

ध्यात्वा देवीमेवं प्रजपेल्लक्षं मनुं समाहितधीः ।
आज्येनाऽन्ते जुहुयाच्चरुणा वा तद्दशांशतो मन्त्री ॥ ८
शाक्ते पीठे देवीं षट्कोणस्थैः प्रजेशहरिरुद्रैः ।
वाणीलक्ष्मीगिरिजासहितैरङ्गैश्च मातृलोकेशैः ॥ ९
प्रयजेच्चतुर्भिरेवं परिवारैर्नित्यमेव मन्त्रितमः ।
एवं संसिद्धमनुर्वंश्याद्यान्यारभेत कर्माणि ॥ १०

पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परस्ता-
दुच्चार्य यादिवसुवर्णगुणं सहंसम् ।
पश्चादमुष्य यदमुच्चरतु प्रयोग-
मन्त्रोऽयमित्थमुदितो ग्रहसंख्यया वा ॥ ११

गं खं कं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आं क्रों हृदयाय नमः । इत्यादिमन्त्रेण षडङ्गमन्त्रा द्रष्टव्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तद्दशांशतो मन्त्रीति । ॐ आं स्वाहा ॐ ह्रीं स्वाहा ॐ क्रों स्वाहा ॐ यं मृताये स्वाहा । एवं राद्यक्षरयुताभिः वैवस्वताद्याभिः सकृत्सकृद्धुत्वा ॐ यं रं ल सः ह्रीं ॐ इत्यक्षरैरपि तथा हुत्वा मूलेनोक्तसंख्यं जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रजेशहरिरुद्राः ब्रह्मविष्णुरुद्राः । ते च षट्कोणस्य प्राङ्निर्ऋतिवायुकोणस्थाः । वाण्याद्याः ईशानाग्निवरुणकोणस्थाः । मन्त्रितम इति । ब्रह्मादीनां स्वस्वबीजयोग इत्युक्तः ॥ ९ ॥ १० ॥

ग्रहसंख्यया वेति । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रसंग्रह उक्तः । ग्रहशब्देन नवसंख्या लक्षिता । नवमन्त्रैर्वा प्राणप्रतिष्ठेत्यर्थः । यं रं लं वं शं षं सं हों हंसः इत्येभिरित्यर्थः । गुणशब्देन ॐ तेन होमिति । पाशादित्र्यक्षरयोगस्तु पदद्वयेऽपि समानः । अन्यथाऽपूर्तेः । अथवा ग्रहसंख्यया वेत्यस्यायमर्थः । यादिवसुवर्णगुणं ग्रहसंख्यया सप्तसंख्यया युक्तं वेति । याद्यष्टकानन्तरं प्रणवं यं सं हं सः ह्रीं ॐ इति च संयोज्यमित्यर्थः [ग्रहसंख्ययैवेति राघवभट्टधृतपाठः] ॥ ११ ॥

मृता वैवस्वता चैव जीवहा प्राणहा तथा ।
आकृष्या यघना चैव प्रमादा विस्फुलिङ्गिनी ।
क्षेत्रज्ञप्रतिहारीति प्राणदूत्यश्च यादिकाः ॥ १२

बद्ध्वा साध्यं पाशबीजेन शक्त्या
स्पृष्ट्वाकृष्याऽङ्कुशेनाऽथ यादीन् ।
दूतीश्चोक्त्वा साध्यनामाऽथ धातू-
नेवं मन्त्रो यावदात्मा सवीर्यः ॥ १३

दूतीमन्त्रानुद्धरति—मृतेत्यादिना । आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों ॐ क्षं सं हं सः ह्रीं ॐ यं मृते अमुष्य मृतात्मकान् प्राणान् इहाहर । अमुष्य मृतात्मकाः प्राणा इह प्राणा इति वा । इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॐ क्षं सं हं सः ह्रीं क्रों इत्यभिधाय आं क्रोमित्यादि क्रोमन्तमुक्त्वा यं मृते अमुष्य मृतात्मकं जीवमिहाहर । अमुष्य मृतात्मकजीवः इह स्थित इति वा । इहैवेत्यादिक-मभिधाय आं क्रोमित्याद्योमन्तमुक्त्वा यं मृते अमुष्य मृतात्मकानि सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्र घ्राण प्राणानिहाहर । अमुष्य मृतात्मकानि सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्र घ्राण प्राणा इति वा । इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ॐ क्षं सं हं सः ह्रीं क्रोमिति वदेत् । एष मृतामन्त्रः । एवं वैवस्वतादिमन्त्रा ऊहनीयाः ॥ १२ ॥

प्राणप्रतिष्ठाप्रकारमाह—बद्ध्वेति । साध्यस्य शक्तिं पाशशक्तिर्क्रोऽङ्कुशमहा-भ्रमरकालदण्डरूपेण पञ्चधा निःसार्य पाशबीजमुच्चरन् साध्यं पाशेन गले बद्ध्वा शक्तिबीजतेजसा तं स्ववशे कृत्वा अङ्कुशेनाकृष्याऽग्रतः संस्थाप्य याद्यष्टकमुच्चरन् साध्यस्य त्वगादीन् व्याप्याऽतिक्रम्य महाभृङ्गेण साध्यं कवलीकृत्य कालदण्ड-ताडनेन सुप्तं तं संबोध्य त्वं इति सपरिवारं तमुन्मूलीकृत्य समिति स्वप्राणशक्तिरूप-महाभ्रमरेण बाधयित्वा हंस इति स्वैक्यं संभाव्य ह्रीं क्रोमिति वश्यादौ जीवनाय प्लावनं कृत्वा यं मृते इत्यादिना स्वमृतां संबोध्य अमुष्य मृतात्मकाः प्राणा इह प्राणा इत्यादिना स्वमृताप्राणानितरमृताप्राणैः संयोज्य रमिति साध्यमृतातन्तुच्छेदं विधाय सकोटयन्त्रहृदयायां पुत्तल्यामात्मनि वा साध्यमृताप्राणान् संस्थाप्य पूर्ववत् मां ह्रीं इत्यादि सप्रतिपत्तिकं जपन् साध्यहृदयं गत्वा तस्य मृताजीवा-दिकमप्येवमेवानयेदिति मृताप्राणप्रतिष्ठामन्त्रक्रमः । एवमेव वैवस्वतादिप्राणा अपि स्थापनीयाः । युगपदेव वा मृतादिप्राणान् संस्थापयेत् ।

सुप्तेऽशेषजने निशीथसमये साध्ये स्वपित्वादरा-
दारुह्य स्ववशं निधाय हृदये साध्याकृतेः कीटकम् ।
बद्ध्वा तच्च निपीडमेव सहसा कालस्य यष्ट्या शिर-
स्याताड्य क्षुभिताखिलेन्द्रियगणं साध्यं स्मरेत् साधकः ॥ १४

वायव्याग्नेयैन्द्रवारीशमहेश-
क्रव्यात्सोमप्रेतराजस्वधर्मेषु ।
स्थानेष्वेतेष्वष्ट यादीन् सहंसान्
भृङ्गान् ध्यायेत् स्वीयबिन्दुप्रबद्धान् ॥ १५

अथ यादीनिति । अथाऽनन्तरं यादीन् होमन्तानुक्त्वा साध्यस्य धातून् जीवं च सपरिकरं स्वहृदयाम्बुजमध्ये वायुना स्वमण्डले संकोचितं कवलीकृत्य सयादिकदूतीश्च स्वस्य सम्बद्ध्यन्ताः साध्यस्य चामुष्य मृतात्मकान् प्राणानित्यादिक्रमेणोक्त्वा चशब्देन क्रियां चोक्त्वा पुनरपि साध्यनामादिकम् अमुष्य मृतात्मकाः प्राणा इह प्राणा इत्यादिक्रमेणोक्त्वा अथानन्तरं पुनरपि धातून् मृतादींश्च एवं पूर्वोक्तक्रमेण जीवाद्याहरणार्थमुक्त्वा इत्यनुपज्यते । सवीर्यः सप्राणादिकः साध्यस्य जीवो यावत् साधकस्य आत्मा भवति साधकात्मना एकीभवति तावत् यादिके आवर्तिते सति प्रयोगमन्त्रो भवतीति यादीनां त्र्यावृत्तिरभिहिता । प्राणजीवसर्वेन्द्रियाकर्षणार्थं केचिद् यादीनां चतुरावृत्तिं वर्णयन्ति । प्राणजीवेन्द्रियसामान्यतद्विशेषाणामा-कर्षणार्थं केचित् पञ्चावृत्तिं वर्णयन्ति । प्राणसामान्य जीवेन्द्रियसामान्य तद्विशेष-प्राणविशेषाणामाकर्षणार्थं केचिन्नवावृत्तिं वदन्ति ॥ १३ ॥

मन्त्रोक्तानां सर्वेषां प्रत्येकमाकर्षणार्थं प्राणप्रतिष्ठायाः कालमाह— सुप्त इति । आदरादिति । तात्पर्येणेत्यर्थः । आरुह्येति । साधकः स्वयं पाशादि-पञ्चात्मना निष्क्रम्य साध्यं पाशेन बद्ध्वा शक्त्या वशीकृत्य अङ्कुशेनाकृष्य तस्यान्तः प्रविश्य तस्य हृदयकमलमारुह्य भद्दाभङ्गेण तं कवलीकुर्वन् वशे निधायेत्यर्थः । साध्याकृतेः कीटकमिति । प्राणप्रतिष्ठारम्भात् प्रागेव साध्य-प्रतिकृतेः हृदये प्राणप्रतिष्ठायन्त्रं लिखित्वा संस्थाप्य वा तत्र किञ्चित् कीटादि सजीवं निक्षिप्याच्छाद्य प्रयोग आरम्भणीयः इत्युक्तम् । तं चेत्यादिना कालदण्डेन ताडयित्वा तस्य बोधनमुक्तम् । अन्यथा प्राणप्रतिष्ठायोगात् ॥ १४ ॥

स्वहृदये साध्यहृदये पुत्तलीहृदये च मृतादिदूतीनां स्थानमाह— वायव्येति । यादीन् सहंसान् भृङ्गान् ध्यायेदिति । यावत्परूपमृतादिनवकं

स्वीयेऽप्येवं संस्मरेद्धृत्सरोजे
भृङ्गीरूपान्निर्गतान् श्वासमार्गैः ।
साध्याब्जस्थान् चञ्चरीकान् गृहीत्वा
स्वीयं स्थानं पूर्ववत् संप्रविष्टः ॥ १६

बीजानि रक्तानि तु वश्यकर्मण्यम्भोधराभाण्यभिचारकाले ।
धूम्राणि विद्वेषविधौ सहोमे पीतानि संस्तम्भविधौ स्मरेच्च ॥ १७

अथवा साध्यप्राणान् मण्डूकाकारधारिणो ध्यायेत् ।
स्वीयान् भुजगाकारानभिचारादौ नृशंसकर्मविधौ ॥ १८

प्राणप्रतिष्ठाकर्मैवं विधायैकादशावरम् ।
पुत्तल्यादौ स्वचित्ते वा तांस्तु संस्तम्भयेद्भुवा ॥ १९

आकृष्टानां साध्यदेशादसूनां
पुत्तल्यादावप्ययं स्यात्प्रकारः ।
किन्तु स्वीये हृत्सरोजे प्रवेशो
वश्याकृष्योरेव नात्राभिचारे ॥ २०

भृङ्गरूपेण साध्यहृदयकमलपत्रेषु कर्णिकायां चोक्तक्रमेण स्मरेदित्युक्तम् । स्वीयबिन्दुप्रबद्धानिति । भृङ्गमस्तकबिन्दुगततन्तुभिः परस्परबद्धानित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वहृदये विशेषमाह—स्वीय इति । निर्गतान् श्वासमार्गैरिति । तदानीं दक्षनासापुटेन निर्गम्य कृत्वा नाड्या साध्यहृदयं प्रविश्य पूर्ववत्तत्सर्वमादायान्यया तयैव वा नाड्या निर्गम्य पुत्तल्याम् कृत्वा नाड्या प्रविश्य तद्धृदयपङ्कजे सर्वं संस्थाप्य ग्लौंबीजात्मना महाकोटेन संस्तभ्य यथागतं स्वदूतीभिः सह पुत्तल्या निर्गम्य निर्गमननाड्या साध्यहृदयं प्रविश्य प्रवेशनाड्या। निर्गम्य निर्गमननाड्या स्वहृदयं प्रविश्य स्वदूतीं स्वहृदयपङ्कजे स्थापयित्वा मयि प्राणा इह प्राणाः मयि तद्वज्जीव इह स्थितः इत्यादिमन्त्रं जपित्वा पुनरप्येवं कुर्यादित्यर्थः । साध्यहृदयाद् यथागतं चेन्निर्गच्छति तर्हि पुत्तल्या निर्गमय्य पुनः न साध्यहृदयप्रवेशः कर्तव्यः । किन्तु स्वहृदयमेव प्रवेष्टव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

मारणे विशेषप्रयोगमाह—अथवेति । भुवेति । ग्लौं बीजेनेत्यर्थः ॥१८॥१९॥

पुत्तल्यां स्वहृदादिष्वप्याकृष्टानां साध्यप्राणानां भुवा स्तम्भनं कार्यमित्याह—आकृष्टानामिति । आभिचारकर्मणि साध्यप्राणाः सर्वात्मना पुत्तल्यामेव स्थापनीयाः । वश्याकर्षणादौ एकांशं पुत्तल्यां संस्थाप्य अंशान्तरं स्वदूतीभिः

पाशाद्यत्रिकयुक्तमूलहृदयभ्रूमध्यसूत्रायिता
साग्निः साध्यललाटरन्ध्रपथतोऽप्यामूलमाजग्मुषी ।
योन्यामात्महृदब्जमेवमनिशं भ्राम्यत्यसौ चिन्तिता
शक्तिर्जन्मशतान्यपीह वशयेत् साध्यं तथाकर्षयेत् ॥ २१

प्राणप्रतिष्ठाविधिरेवमुक्तः
साङ्गः सयोगो विनियोगयुक्तः ।
अस्मिन् प्रवीणो गिरिकाननादीन्
प्रचालयेत् किं पुनरात्मयुक्तान् ॥ २२

इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चत्रिंशः पटलः ।

सह स्वहृदये स्थापनीयमित्याह—चिन्त्विति ॥ २० ॥

सर्वाकृष्ट्यादिकरं योगमाह—पाशाद्यत्रिकयुक्तेति । अष्टदलमध्यगतशक्तौ साध्यादिकं लिखित्वा पाशाङ्कुशाभ्यां तां संवेष्ट्य याद्यष्टकमष्टदलेषु लिखित्वाऽवशिष्टेन बहिः संवेष्ट्य भूपुरद्वये पाशाङ्कुशौ लिखेत् । इति यन्त्रविधिः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
पञ्चत्रिंशत्पटलः ।

[अतीतपटलोक्तसकलमन्त्रयन्त्रादीनां प्राणप्रतिष्ठाविध्यन्तानां गुरूपदेशलब्धानामिव यथोक्तफलसाधनत्वं न लिखितपठितानामिति शिष्यदेशिकार्थमाह—प्राणाग्निहोत्रमिति । अनलास्त्रं त्रिष्टुप्पटलोक्तम् । बलिप्रयोगोऽस्मिन् पटल उक्तः । योगः प्रणवपटलादावुक्तः । इति उपान्त्यश्लोकव्याख्यानावसरे सम्बन्धदीपिकायाम् । एवमतोऽत्राधिकः श्लोको विद्यत इति प्रतीयते] ।

षट्त्रिंशः पटलः ।

अथ सन्तानसंसिद्धिसमाकुलितचेतसाम् ।
तदुत्पत्तिकरं योगं प्रवक्ष्ये गृहमेधिनाम् ॥ १

नचाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति पितरोऽधः पतन्ति च ।
तस्मात्तु सकलोपायैर्यतेताऽपत्यसिद्धये ॥ २

देवर्षिपितृपूजासु विरतानामभक्तितः ।
गुरुमातृपितृश्राद्धवञ्चकानाञ्च नित्यशः ॥ ३

अर्थिभ्योऽर्थमदातॄणां विद्यमानेऽर्थसञ्चये ।
अदत्त्वैवाऽतिथिभ्योऽन्नं भोक्तॄणां पापचेतसाम् ॥ ४

हरिशङ्करयोः पादपद्मार्चारहितात्मनाम् ।
स्वभार्यानिन्दकानाञ्च लोकवेदविरोधिनाम् ॥ ५

इत्यादिदोषदुष्टानां पापानां गृहमेधिनाम् ।
दुष्प्रतिग्रहदोषाद्वा जायते त्वनपत्यता ॥ ६

एवमादिकदोषापनोदिनी सुतसिद्धिदा ।
अशेषपापहन्त्री च वक्ष्यते यजनक्रिया ॥ ७

पुत्राप्तये गृहस्थो दीक्षाविधिना चतुर्दशीरात्रिम् ।
सह पत्न्या गमयित्वा कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः सकलाः ॥ ८

संयोज्य किञ्च यथाविधि पञ्चगव्यं
संकोचकेन मनुना प्रतिमथ्य वार्णम् ।
संमन्त्र्य चाऽष्टशतकं समवद्यभूत-
मन्त्रैः पिबेत् स्वयमसावपि गर्भधात्री ॥ ९

उक्तमन्त्रानुष्ठानयोग्यं पुत्रोत्पत्तिकरं प्रयोगविशेषं वक्तुमारभते—अथ सन्तानेति । न केवलं पुत्रानुत्पत्तिहेतुदोषाणामेवाऽयं प्रयोगो नाशहेतुः किन्तु सर्वपापापनोदक इत्याह—अशेषपापेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दीक्षाविधिनेति । ब्रह्मचर्याधःशय्यापयोव्रतादिनियमेनेत्यर्थः । कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः सकलाः पञ्चदश्यामिति शेषः ॥ ८ ॥

यथाविधि पञ्चगव्यमिति । पाञ्चरात्रोक्तमन्त्रैर्वक्ष्यमाणक्रमेण संयोज्येत्यर्थः ।

तत्राऽग्निमाधाय चरुञ्च कृत्वा सङ्कल्प्य तद्दक्षिणमुत्तरञ्च ।
भागक्रमात् पैतृकदैविकं तत्प्रीत्यै तु पूर्वं जुहुयात् क्रमेण ॥ १०

स्मृत्वा निजं पितरमप्यधरान्निषण्णं
सान्नाय्यपिण्डयुगलं घृतसंप्लुतं तत् ।
हुत्वा स्रुवेण घृतसंपुटितं तथैव
मन्त्री पितामहमथ प्रपितामहञ्च ॥ ११

व्याहृतीभिरथ पक्वहोमतः सर्वशः प्रतिजुहोतु समिधा ।
मातृवर्गगुरुतत्पितृद्वयं पूर्ववत्समवदाय साधकः ॥ १२

कलायुतैः षोडशमूर्तिमन्त्रैर्व्यस्तैरथाऽष्टाक्षरजैश्च वर्णैः ।
अष्टौ समस्तेन च तेन पञ्चाक्षरेण चाऽष्टाक्षरवज्जुहोतु ॥ १३

संकोचकमनुरत्र भविष्यति । पाणिद्वयेऽवदानद्वयं कृत्वा प्रथमं स्वयमेकं हस्ते संगृह्य इतरं गर्भधात्र्या दद्यात् । अस्मिन् प्रयोगे आत्माष्टाक्षरोक्तविधानेनात्मानं सकलीकृत्य स्वयं परशुचक्रगदात्रिशूलधरः सिन्दूरकाञ्चनवर्णः शङ्करनारायणो ध्येयः पूज्यश्च । अङ्गैः प्रथमाहुतिः । ईशानादिभिर्द्वितीया । अष्टाक्षराक्षरमूर्तिभिः तृतीया केशवादिषोडशमूर्तिभिश्चतुर्थी । इन्द्रादिभिरन्त्येत्यावरणक्रमः ॥९॥

तत्राऽग्निमाधायेति । देवस्योत्तरे भागे । दक्षिणे भाग इत्यन्ये । चरुं चोक्तप्रकारेण योग्यपरिमाणं कृत्वा देवपितृभागं विभजयन् पलाशसमिधा देवभागमधिकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

निजं पितरमप्यधरान्निषण्णमिति । पित्रादीन् देवोपासकत्वेन पीठसमीपे स्मृत्वेत्यर्थः । सान्नाय्यशब्देन चरुरुच्यते । घृतसंप्लुतमिति । हविषो घृतबहुलत्वमुक्तम् । घृतसंपुटितमिति । स्रुवेण शुक्लामुपस्तीर्याऽवदानद्वयं तत्र निधाय स्रुवेणाऽभिघार्य होतव्यमित्यर्थः । स्रुवेणेति । मन्त्राणां प्रणवादित्वमुक्तम् । अमुकगोत्राय अमुकनाम्ने अस्मत्पित्रे स्वाहेत्यादिमन्त्राः सूचिताः मन्त्रीति ॥११॥

पक्वहोमान्तरं सप्रणवव्याहृतीभिः होमः कर्तव्य इत्याह—व्याहृतीभिरिति । प्रथमस्तु सप्रणवव्याहृतिहोमः प्रसिद्ध एव । मातृपितामहीप्रपितामह्यः मातृवर्गः । तद्गुरुर्मातामहः । तत्पितृद्वयं मातुःपितामह मातुःप्रपितामहलक्षणम् ॥ १२ ॥

एवं पितॄणां पक्वनवकं हुत्वा देवभागेन देवहोमः कर्तव्य इत्याह—कलायुतैरिति । षोडशमूर्तयः केशवाद्याः । अष्टाक्षरवदिति । ओं नमः

षट्त्रिंशः पटलः ।

अथ सन्तानसंसिद्धिसमाकुलितचेतसाम् ।
तदुत्पत्तिकरं योगं प्रवक्ष्ये गृहमेधिनाम् ॥ १
नचाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति पितरोऽधः पतन्ति च ।
तस्मात्तु सकलोपायैर्यतेताऽपत्यसिद्धये ॥ २
देवर्षिपितृपूजासु विरतानामभक्तितः ।
गुरुमातृपितृश्राद्धवञ्चकानाञ्च नित्यशः ॥ ३
अर्थिभ्योऽर्थमदातॄणां विद्यमानेऽर्थसञ्चये ।
अदत्त्वैवाऽतिथिभ्योऽन्नं भोक्तॄणां पापचेतसाम् ॥ ४
हरिशङ्करयोः पादपद्मार्चारहितात्मनाम् ।
स्वभार्यानिन्दकानाञ्च लोकवेदविरोधिनाम् ॥ ५
इत्यादिदोषदुष्टानां पापानां गृहमेधिनाम् ।
दुष्प्रतिग्रहदोषाद्वा जायते त्वनपत्यता ॥ ६
एवमादिकदोषापनोदिनी सुतसिद्धिदा ।
अशेषपापहन्त्री च वक्ष्यते यजनक्रिया ॥ ७
पुत्राप्तये गृहस्थो दीक्षाविधिना चतुर्दशीरात्रिम् ।
सह पत्न्या गमयित्वा कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः सकलाः ॥ ८
संयोज्य किञ्चन यथाविधि पञ्चगव्यं
संकोचनेन मनुना प्रतिमथ्य वार्णम् ।
संमन्त्र्य चाऽष्टशतकं समवद्यभूत-
मन्त्रैः पिबेत् स्वयमसावपि गर्भधात्री ॥ ९

उक्तमस्यानुष्ठानयोग्यं पुत्रोत्पत्तिकरं प्रयोगविशेषं वक्तुमारभते—अथ सन्तानेति। न केवलं पुत्रानुत्पत्तिहेतुदोषाणामेवाऽयं प्रयोगो नाशहेतुः किन्तु सर्वपापापनोदक इत्याह—अशेषपापेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दीक्षाविधिनेति। ब्रह्मचर्याधःशय्यापयोव्रतादिनियमेनेत्यर्थः। कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः सकलाः पञ्चदश्यामिति शेषः ॥ ८ ॥

यथाविधि पञ्चगव्यमिति। पाद्माद्याचारस्थमन्त्रैर्हूयमानक्रमेण संयोज्येत्यर्थः।

तत्राऽग्निमाधाय चरुञ्च कृत्वा सङ्कल्प्य तद्दक्षिणमुत्तरञ्च ।
भागक्रमात् पैतृकदैविकं तत्प्रीत्यै तु पूर्वं जुहुयात् क्रमेण ॥ १०

स्मृत्वा निजं पितरमप्यधरान्निषण्णं
साम्नाय्यपिण्डयुगलं घृतसंप्लुतं तत् ।
हुत्वा ध्रुवेण घृतसंपुटितं तथैव
मन्त्री पितामहमथ प्रपितामहञ्च ॥ ११

व्याहृतीभिरथ पञ्चहोमतः सर्वशः प्रतिजुहोतु सर्पिषा ।
मातृवर्गगुरुतत्पितृद्वयं पूर्ववत्समवदाय साधकः ॥ १२
कलायुतैः षोडशमूर्तिमन्त्रैर्व्यस्तैरथाऽष्टाक्षरजैश्च वर्णैः ।
अष्टौ समस्तेन च तेन पञ्चाक्षरेण चाऽष्टाक्षरवज्जुहोतु ॥ १३

संकोचक्रमस्तुत्र भविष्यति। पात्रद्वयेऽवदानद्वयं कृत्वा प्रथमं स्वयमेकं हस्ते संगृह्य इतरं गर्भधात्र्या दद्यात्। अस्मिन् प्रयोगे आत्माष्टाक्षरोक्तविधानेनात्मानं सकलीकृत्य स्वयं पद्मचक्रगदात्रिशूलधरः सिन्दूरकाञ्चनवर्णः शङ्करनारायणो ध्येयः पूज्यश्च। अङ्गैः प्रथमावृतिः। ईशानादिभिर्द्वितीया। अष्टाक्षराक्षर-मूर्तिभिः तृतीया केशवादिषोडशमूर्तिभिश्चतुर्थी। इन्द्रादिभिरन्त्येत्यावरणक्रमः ॥९॥

तत्राऽग्निमाधायेति। देवस्योत्तरे भागे। दक्षिणे भाग इत्यन्ये। चरुं चोक्तप्रकारेण योग्यपरिमाणं कृत्वा देवपितृभागं विभजयन् पलाशसमिधा देवभागमधिकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

निजं पितरमप्यधरान्निषण्णमिति। पित्रादीन् देवोपास्यतत्कृतेन पीठसमीपे स्मृत्वेत्यर्थः। साम्नाय्यशब्देन चरुरुच्यते। घृतसंप्लुतमिति। हविषो घृतबहुलत्वमुक्तम्। घृतसंपुटितमिति। स्रुवेण जुह्वामुपस्तीर्याऽवदानद्वयं तत्र निधाय स्रुवेणाऽभिघार्य होतव्यमित्यर्थः। ध्रुवेणेति। मन्त्राणां प्रणवादित्वमुक्तम्। अमुकगोत्राय अमुकनाम्ने अस्मत्पित्रे स्वाहेत्यादिमन्त्राः सूचिताः मन्त्रीति ॥११॥

पञ्चहोमान्तरं सप्रणवव्याहृतीभिः होमः कर्तव्य इत्याह—व्याहृतीभिरिति। प्रथमन्तु सप्रणवव्याहृतिहोमः प्रसिद्ध एव। मातृपितामहीप्रपितामह्यः मातृवर्गः। तद्गुरुर्मातामहः। तत्पितृद्वयं मातुःपितामह मातुःप्रपितामह-सञ्चयम् ॥ १२ ॥

एवं पितृणां पञ्चनवकं हुत्वा देवभागेन देवहोमः कर्तव्य इत्याह—कलायुतैरिति। षोडशमूर्तयः केशवाद्याः। अष्टाक्षरवदिति। ओं नमः

पञ्चाहुतीनामिति वर्णसंख्यं चतुर्गुणं चापि घृताहुतीनाम् ।
हुत्वाऽवदानद्वितयञ्च पुंस्त्रीभेदप्रभिन्नं हविषा करोतु ॥ १४

पञ्चाक्षरेण पुरुषात्मकमन्यदष्ट-
वर्णेन चाऽष्टशतयुग्ममथ प्रजप्य ।
संयोज्य तद्युगलमप्यभिजप्य विष्णु-
र्योन्यादिकेन मनुना च कपर्दिसंख्यम् ॥ १५

पुरुषः पुरुषात्मकं प्रकृत्यात्मकमन्याथ समाहितोपयुज्य ।
अवदानयुगं क्रमान्मनस्वी पुनराचम्य समर्चयेद्धुताशम् ॥ १६
गुरवेऽप्यथ दक्षिणां प्रदत्त्वाऽनलमुद्वास्य च भोजयेद्द्विजातीन् ।
प्रतिपर्वकमेवमेकहन्त्र्या मतिमान् वत्सरकं प्रपूरयीत ॥ १७
एकक्षासादन्यमब्दं द्विजातीन् संभोज्याऽन्नं पूरयेदेकहन्त्र्या ।
संपूर्यमाणादिवमेव त्रिकाब्दादर्वाक् पुत्रो जायते दैवशक्त्या ॥ १८
पितृदेवताप्रसादान्मेधायुःकान्तिसंयुतो विद्वान् ।
लक्ष्मीतेजोयुक्तो धर्मरुचिर्भवति सन्ततेः कर्त्ता ॥ १९

समुनिसुरपितृभ्यो ब्रह्मचर्येण यज्ञै-
स्त्रिविधमृणमपत्यैश्चैव संमोचयेद्यः ।
श्रुतिवचनकृदस्मिन्वाऽपि लोके परस्मि-
न्निति स तु गृहमेधी पूज्यते साधुलोकैः ॥ २०

वर्गादिकी हलोमन्तः सङ्कोचाख्यो भुवादिकः ।
मन्त्रः स्याद्भूतमनवः स्युश्च भूतात्मनामभिः ॥ २१

शिवाय स्वाहा इत्यादिक्रमेणाऽक्षरैः हुत्वा ॐ नमः शिवाय स्वाहेत्यपि पञ्चवारं जुहुयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

घृताहुतिसंख्यामाह—पञ्चाहुतीनामिति । वर्णसंख्यमिति । एकपञ्चाशत्-संख्यातमित्यर्थः । अवदानद्वितयमिति । भागद्वयादामलकप्रमाणं हविरादाय मिथोऽकृत्वाऽवदानद्वयं स्त्रीपुंसयोर्विभागेन करोत्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १८ ॥ २० ॥

भूतात्मनामभिरिति । भूतबीजैरात्मशब्देन नामभिश्च भूतमनवः स्युरित्यर्थः । लं पृथिव्यात्मने नमः । इत्यादयो भूतमन्त्राः ॥ २१ ॥

अतो हिताय जगतां प्रथितं शितचेतसाम् ।
अथ संचिन्त्य वक्ष्यामि लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥ २२
स्वच्छः स्वच्छन्दचरितोऽतुच्छधीस्त्यक्तहृच्छयः ।
देशकालादिविद्देशे देशे देशिक उच्यते ॥ २३
अप्रगल्भः समयज्ञो निग्रहानुग्रहे क्षमः ।
षड्वर्गविजयव्यग्रोऽनुग्रो विगतविग्रहः ॥ २४
शुक्लः शुक्लांशुकोऽक्लिष्टकर्माऽविक्लवमानसः ।
वेदवेदाङ्गविद्यादिवेदिता विदितागमः ॥ २५
दृष्टदोऽनिष्टसंहर्ता दृष्टादृष्टसुखावहः ।
रतोऽविरतमर्चासु परं पुरसुरद्विषोः ॥ २६
दाता दान्तः शान्तमना नितान्तं कान्तविग्रहः ।
स्वदुःखकारणेनापि परं परसुखोद्यतः ॥ २७
ऊहापोहविदध्यात्मव्याकुलो मोहवर्जितः ।
अज्ञानुकम्पी विज्ञातज्ञानो ज्ञातपरेङ्गितः ॥ २८
निरंशः सांशवित् सर्वसंशयच्छिदसंशयः ।
नयविद्विनयोपेतो विनीतनीतिरात्मवान् ॥ २९
व्याधिरप्रापितव्याधिः समाधिविधिसंयुतः ।
श्रुतिशूरोऽतिधीरश्च वीरो वाक्यविशारदः ॥ ३०
वर्गोपेतसमारम्भो गभीरो दम्भवर्जितः ।
आदर्श इव विद्यानां न तु दर्शनदूषकः ॥ ३१
असौ मृग्यश्च दृश्यश्च सेव्यश्चाऽभीष्टमिच्छता ।
शिष्यस्तदावर्जनकाङ्क्षेण द्रविणेन च ॥ ३२
तस्य पादारविन्दोत्थरजःपटलभूषणः ।
ज्ञानमप्राप्य न प्राप्यं प्रायो बुद्धिमतेप्सितम् ॥ ३३

[गुरुशिष्यलक्षणं सफलमाह—अतो हितायेति ॥ २२ ॥]

[तत्र गुरुलक्षणमाह—स्वच्छ इति । हृच्छयः रागः । शुक्लः शुचिः । आत्मवान् प्रशस्तबुद्धिः । व्याधिः विगलमानसव्यसनः । मोहः अध्यवसायान्तगामी । वर्गोपेतसमारम्भः पुरुषार्थसम्बन्धिव्यापारसान्वितः ॥ २३—३१ ॥]

नित्यशः कायवाक्चित्तैस्त्रिदेशकाब्दाधिकावधि ।
परिचर्यापरः शिष्यः स्यात् सुसंयतमानसः ॥ ३४
तं तथाविधमालक्ष्य तथाऽवितथवादिनम् ।
मातृतः पितृतः शुद्धं बुद्धिमन्तमलोलुपम् ॥ ३५
अस्तेयवृत्तिमास्तिक्ययुक्तं मुक्तिकृतोद्यमम् ।
अकलङ्कं स्पृहाहीनमहीनद्रव्यमानसम् ॥ ३६
ब्रह्मचर्यरतं नित्यं परिचर्यापरं गुरोः ।
अल्पाशनिद्रं पूजायामनल्पकृतकल्पनम् ॥ ३७
अधीतवेदं स्वाधीनमनाधिं व्याधिवर्जितम् ।
तरुणं करुणावासं परितोषकरं गुरोः ॥ ३८
सुवेषमेषणातीतममलं विमलाशयम् ।
सुप्रसन्नमसन्नाङ्गं सदा सन्निहितं गुरोः ॥ ३९
परोपकारनिरतं विरतं परदूषणे ।
मातृवद्गुरुपत्नीश्च भ्रातृवत्तत्सुतानपि ॥ ४०
स्मरन्तमस्मराबाधं स्मितोपेतमविस्मितम् ।
परिगृह्णीत् परीक्ष्यैवं शिष्यमेवंगुणं गुरुः ॥ ४१
अलसं मलसंक्लिन्नं क्लिष्टं काष्टान्ववायजम् ।
दम्भान्वितमगम्भीरं चण्डं पण्डितमानिनम् ॥ ४२
रागिणं रोगिणं भोगलालसं बालसम्मितम् ।
रौद्रं दरिद्रं निद्रालुमाप्यूनं क्षुद्रचेष्टितम् ॥ ४३
नृशंसमन्धं बधिरं पङ्गुं व्यङ्गममङ्गलम् ।
अतिदीर्घमतिह्रस्वमतिस्थूलं कृशात्मकम् ॥ ४४
परदारपरं भीरुं दारुणं वैरिणं सताम् ।
तुच्छं त्वलब्धवैराग्यं सव्यं लुब्धकबान्धवम् ॥ ४५
धादित्सुं कुत्सितं वत्सं बीभत्सं मत्सरात्मकम् ।
सुखिनं मुखरं दुष्टं दुर्मदं मूर्खमानसम् ॥ ४६

[शिष्यलक्षणमाह—शिष्यस्त्वादिति । एषणा पुत्रवित्तलोकेच्छा ॥३२–४१॥]
[शिष्यत्वेनाऽग्राह्यानाह—अलसमिति । चण्डो मूर्खः । आप्यूनं बह्वाशिनम् ।

प्रत्ययमुग्रं व्यग्रेहमग्रयगण्यं दुरात्मनाम् ।
भ्रष्टव्रतं तमःस्पृष्टं क्लिष्टमिष्टापहं नृणाम् ॥ ४७
स्वार्थकृत्ये प्रसक्तार्थं निरर्थारम्भणं शठम् ।
ईदृग्विधं गुरुः शिष्यं न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥ ४८
यदि गृह्णाति तद्दोषः प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ।
मन्त्रिदोषो यथा राज्ञि पत्यौ जायाकृतो यथा ॥ ४९
तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुमेति न संशयः ।
स्नेहाद्वा लोभतो वापि योऽनुगृह्णाति दीक्षया ।
तस्मिन् गुरौ सशिष्ये तु देवताशाप आपतेत् ॥ ५०
मधुद्विषि महादेवे मातापित्रोर्महीभृति ।
भक्तिर्या सा पदाम्भोजे कार्या निजगुरोः सदा ॥ ५१
छायाज्ञापादुकोपानहण्डांश्च शयनासने ।
यानं मनोगतं चाऽन्यदन्तेवासी न लङ्घयेत् ॥ ५२
व्याख्यां विवादं स्वातन्त्र्यं कामितां कामजृम्भिकाम् ।
निद्राकुतर्कक्रोधांश्च त्यजेद्गुरुगृहे सदा ॥ ५३
सग्राम्यधर्मविण्मूत्रोत्सर्गनिष्ठीवनादिकम् ।
परित्यजेत् परिस्नाता वसिश्च गुरुमन्दिरे ॥ ५४
प्रार्होक्तिमनृतं निद्रामृणस्य क्रयविक्रयम् ।
परित्याज्यं गुरौ तस्य सपत्नैश्च समागमम् ॥ ५५
इष्टं वाऽनिष्टमादिष्टं गुरुणा यत्तु गुर्वपि ।
त्वरया परया कुर्याद्बुद्ध्या सम्यगजिह्मया ॥ ५६
कर्मणा मनसा वाचा सदा भक्तियुजा गुरुम् ।
निर्व्याजं पूजयेच्छिष्यो निजकार्यप्रसिद्धये ॥ ५७
लोकोद्वेगकरी या च या च मर्मनिकृन्तनी ।
स्थित्युच्छेदकरी या च तां गिरं नैव भाषयेत् ॥ ५८

बीभत्सं जुगुप्सितम् । दुर्मदं दुर्मानम् । प्रसक्तार्थं यथाप्रसिद्धप्रयोजनम् । ॥ ४२—५० ॥]

[दीक्षितशिष्यस्याचारमाह—मधुद्विषीति ॥ ५१—६१ ॥]

रम्यमप्युज्ज्वलमपि मनसोऽपि समीहितम् ।
लोकविद्वेषणं वेशं न श्लाघीयात् कदाचन ॥ ५९
इत्याचारयुतः सम्यगाचार्यं यः समर्चयेत् ।
कृतकृत्यः स वै शिष्यः परत्रेह च नन्दति ॥ ६०
देवानृषीनपि पितॄनतिथींस्तथाऽग्नी-
न्नित्योद्यतेन मनसा दिनशोऽर्चयेद्यः ।
इष्टानवाप्य सकलानिह भोगजातान्
प्रेत्य प्रयाति परमं पदमादिपुंसः ॥ ६१
इत्थं मूलप्रकृत्यक्षरविकृतिलिपिव्रातजातप्रपञ्चं-
चेत्राद्यावद्भभूतेन्द्रियगुणरविचन्द्राग्निसंप्रोतरूपैः ।
मन्त्रैस्तद्देवताभिर्मुनिभिरपि जपध्यानहोमार्चनाभि-
स्तन्त्रेऽस्मिन् पञ्चभेदैरपि कमलज तेऽ दर्शितोऽयं प्रपञ्चः ॥ ६२
यदाश्रया विप्रकृतिस्वभावतो
विभिन्नताराविसमुत्थितौजसः ।
जगन्ति पुष्यन्ति रवीन्दुवह्नयो
नमोऽस्तु तस्मै परिपूर्णतेजसे ॥ ६३
इति श्रीप्रपञ्चसारे षट्त्रिंशः पटलः ।

॥ समाप्तोऽयं प्रपञ्चसारः ॥

[निगदितं सकलमप्यर्थमनूद्य उपसंहरति—इत्थमिति । मूलप्रकृतिश्चासौ अक्षरं चेति मूलप्रकृत्यक्षरं भुवनेशीबीजम् । लिपिव्रातं मातृका । चेत्राणि राशयः । आदिपदेन तिथिकरणग्रहः । गुणाः सत्त्वादयः । चेत्राद्यैरात्मना ये भूतेन्द्रियादयः तैः संप्रोतं रूपं येषां मन्त्रादीनां तैः सह जगत्प्रपञ्चो विस्तारो विज्ञानप्रपञ्चो वा तन्त्रे दर्शित इति योजना । कमलज इति सम्बुद्धौ ॥ ६२ ॥]

[मङ्गलमाचरन् प्रारब्धग्रन्थमुपसंहरति—यदाश्रयेति ॥ ६३ ॥]

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
षट्त्रिंशत्पटलः ॥

* श्रीरस्तु *

प्रपञ्चसारविवरणव्याख्या प्रयोगक्रमदीपिका ।

प्रथमः पटलः

देवतायै नमो नुत्विं वृहद्विवरणस्य तु ।
कुर्मः प्रपञ्चसारस्य प्रयोगक्रमदीपिकाम् ॥

विवरणारम्भे मङ्गलाचरणं विवरणकृत् करोति—अवर्णविग्रहमिति । देवं नमामि स्तौमि संश्रय इत्यन्वयः । देवशब्देन वक्ष्यमाणसर्वमन्त्रदेवतात्मिकैका सती परदेवतोच्यते । अवर्णविग्रहमिति । तस्याः सकलरूपेण विशेषणम् । अ इत्येतद्वर्णो विग्रहस्य यस्येति समासः । अ इति सामान्यवैखरी गृह्यते । वक्ष्यति हि—वर्णजापी अकारजापी वेति । स्ववाच्याविभक्तत्व-सामान्यादिपूर्वान्वितश्चाऽयमकारः । तत्र वाचकांशस्य वर्णत्वं वाच्यांशस्य च विग्रहत्वमर्थाद्भवति । वर्णविग्रहवर्जितमिति । निष्कलरूपेण विशेषणम् । वर्णविग्रहवेत्तारमिति । सकलनिष्कलरूपेण विशेषणम् । वेत्ता साक्षी । इह सर्वोऽपि वक्ष्यमाणा मन्त्रदेवतैयतो प्रतिपत्तव्येत्यपि सूचितम् । किञ्च सर्वमन्त्रदेवतासामर्थ्यात्मिकायाः परदेवताया अ इत्ययं मन्त्र इत्यपि सूचितम् । तत्र पीठन्यासः शैवो वैष्णवोऽन्यो वा गोमूर्त्याकारोऽपि व्यासिपटलभावीन्यङ्गानि सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वमन्त्रन्यासाश्चेह कार्याः । एवं इकारप्रणवशक्ति-मातृकाजपापरमात्मगायत्र्यादीनामप्यवबोद्धव्यम् । तेषामपि सामान्यमन्त्ररूप-तया सामान्यपटलेष्वभिमतत्वात् । नमामि स्तौमि संश्रय इति कायवाग्बुद्धिभिः परदेवतोपस्तिः क्रियते । यद्वा क्रियमाणविवरणव्यापारस्य प्रपञ्चसार-प्रतिपाद्यायां परदेवतायां समर्पणमेतदारम्भे क्रियते । तत्र वाग्व्यापारस्ता-वद्विवृतिः । सा च परदेवताया गुणकर्माद्यभिधानतया स्तुतिः स्यात् । तथा च तदेकनिष्ठो मनोव्यापारः संश्रयणं कायव्यापारश्च तत्प्रवणतायोगात्प्रतिरेवेति । अत्रैतदपि सूचितम् देवतां ध्यात्वा कर्मसमर्पणं विधायेति यन्मन्त्रदेवतायां सकलकायिकादिसमर्पणं वक्ष्यते तदप्येतेन प्रकारेण स्यादिति ।

इह खल्वित्यादि । इह तदनुग्रहाय ग्रन्थं चिकीर्षुरित्येवं सम्बन्धः । ग्रन्थकरणमेतदुचितमिहेत्यनेन सूचितम् । इह हि देशे काले चेति । अयं हि तावत्प्रसिद्धो देशः । नह्यत्र कस्यचिल्लौकिकेनोपायेन दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्लभ्यते । एवं कालेऽपि ज्ञेयमिति । लोकानुग्रहैकरसतया कृतशरीरपरिग्रह इति

ग्रन्थकरणे सामान्यहेतुरुक्तः। मीमांसोपनिषत्सांख्ययोगकामसूत्रादिव्याख्यानतः तत्तदधिकार्या(र्यं)नुग्रहयोगाल्लोकग्रहणम्। भगवानिति पूजया स्वगुर्वनुस्मरणं ग्रन्थारम्भे क्रियते। यद्वा भगवदवतारोऽयमिति प्रसिद्धेः तथा तदनुस्मरणमेतत्।

ननु परानुग्रहमात्रार्थतया शरीरपरिग्रहासंभव इत्याशङ्कायां तद्धेतुरुच्यते। स च हेतुः सिद्धित्साधनलक्षणम्। तत्राऽपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्व इति स्वसाधनलक्षणो हेतुः। परदेवतैव साधकात्मनस्तत्त्वम्। मन्त्रन्यासजपयोगादिभिश्च तदपरोक्षीकरणम्। परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्त इति सिद्धिलक्षणो हेतुः। परकैवल्यसिद्धिपर्यन्तां विभूतिमिति भावः। अत्र तदनुग्रहायेति यत्प्रयोजनं दर्शयिष्यते तत्प्रकारोऽपि दर्शितः। परदेवतात्मकत्वापरोक्षीकरणोपायतः परमविभूतिकाष्ठाप्राप्तिरूपोऽयमनुग्रह इति। अथैतद्धेतुक एव ग्रन्थकरणे विशेषहेतुरुच्यते—स्वयमेकाकिसम्पदा लज्जमानो दुःखिजनकारुण्याक्रान्तमानसश्च सन्निति। परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तोऽपर इहासुलभ इत्यसौ स्वसिद्धिरेवैकाकिसम्पद्भवति। तया स्वयं लज्जमान इति। सतां ह्येष स्वभाव इति भावः। चकारः प्रागुक्तहेतोरपि समुच्चयार्थः। तदनुग्रहायेति। दुःखितजनानामनुग्रहसिद्धय इत्यर्थः। नानासिद्धिप्रक्रमा परमकैवल्यपर्यन्ता शस्ता विभूतिः तत्प्राप्तिश्चायमनुग्रहः। ईदृगनुग्रहकरणे पर्याप्तताऽप्याचार्यस्योक्तविशेषणैः सूचिता।

समस्तागमाः सत्त्वसागरसंहितादयः तेषां संग्रहः प्रपञ्चागमः तस्यापि सारसंग्रहरूपमिति प्रपञ्चसार एवायमभिप्रेतः। अनेनाऽस्याप्युक्तानुग्रहसाधने पर्याप्तता साधिता। किञ्च परीक्षाणां भूयसामर्थानां सद्भावोऽपीह सूचितः।

अभिमतसकलप्रयोजनसिद्धय इति। मन्त्रदेवतानां स्वबुद्धौ सम्यग्भावः समुचितपदवाक्यादिस्फुरणमित्येवमादीनां फलवदारम्भान्वयिनां सद्भावात् सकलग्रहणम्। परदेवतातत्त्वानुस्मरणमिति। प्रधानपदेन गुणपदैश्चेति भावः। भाग्योत्संचयं चेति शिष्याणामभिमतार्थाशासनमुक्तम्। ग्रन्थारम्भौपयिकमिति ग्रन्थारम्भसमये युक्तमुचितं तदप्रतिपत्तौ शिष्याणामिह प्रवृत्त्ययोगादिति भावः।

शारदा व इति। काश्मीरमण्डले प्रसिद्धेयं देवता। तत्र निवसता आचार्येणाऽयं ग्रन्थः कृत इति तदनुस्मरणोपपत्तिः सकलागमानामधिदेवतेयमिति। व इति युष्माकम्। यदनुग्रहायाऽयमारम्भस्तेषां शिष्याणां कालपरम्परयाऽवस्थितानां ग्रहणमेतत्। चेतसः परिशुद्धिमिति। वक्ष्यमाणमन्त्रदेवताप्रतिपत्त्यानुचितामिति भावः। वितरणं दानम्। यद्यपि शारदाया विद्यायोन्यादिगुणयोगितयाऽनुस्मरणमिह क्रियते तथापि संभाविताशङ्कोत्तरतया

तेषामन्वयो न विरुध्यत इति तथा विशेषणानि योज्यन्ते। तत्र प्रथमं सामान्यजनचार्वाकाद्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कामाह—चित्तादिसद्भावव्यतिरिक्ताया इति। चित्तादीनां सद्भावः शरीरमेव। तच्च शारदायाः साधकस्यैव वा गृह्यते। चित्तस्य शुद्धिं हि चित्तादिसद्भावातिरिक्तैव साधयितुमर्हतीति भावः। तदेव क्लृप्त इति। सत्त्वे तावत् सिद्ध एव तस्याश्चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं निरूपणीयमिति भावः। विश्वकार्यकारणत्वेनेति। विश्वशब्देनेदं कृत्स्नं जगदुच्यते। तत्कार्यं सन्निवेशादियोगात्। कार्यञ्च कारणपूर्वकं प्रसिद्धमिति भावः। इह व्यष्ट्यभिप्रायेणाशङ्का समष्ट्यभिप्रायेण परिहारः। तेन तयोरभेदोऽप्यत्रोपदिष्टो भवतीति ज्ञेयम्। अपूर्वपरिणामत्वाभ्युपगमादिति। सकलकायिकादिकर्मणामनुष्ठितानां यदुत्तरकालं स्थायिरूपं तदपूर्वमुच्यते। कर्मापूर्वस्यैव परिणाम एतद्विश्वमिति जैमिनीयानामभ्युपगमः। कर्मणोऽपीति स्वापूर्वद्वारेति भावः।

अनुमानमिति। यदेतदुपन्यस्तमनुमानं तदिति भावः। कार्यत्वेनाऽनित्यत्वादिति। कर्मापूर्वस्य ह्यनित्यत्वादुपादानान्तरसापेक्षत्वमेव। अतो न तन्मूलकारणं स्यादिति भावः। मूलग्रहणेन कर्मापूर्वस्येह सहकारिकारणत्वमभ्युपगतम्। वक्ष्यति हि—सृष्टिहेतुकर्मोन्मुख्यानन्तर्यार्थोऽयमथशब्द इति।

सर्वसाक्षिण्या इति नित्यत्वे हेतुरुक्तः। साध्यस्यैव ह्यनित्यत्वं युक्तं न तु साक्षिचिद्रूपस्येति भावः। साक्षित्वेऽपि उपादानत्वमिष्यत एव। वक्ष्यति च—शारदैव तद्द्वारेण जगदुपादानं निमित्तं चेति। राद्धान्तः सिद्धान्तः। प्रधानादेरिति परमाण्वादिग्रहणम्। सांख्याभिप्रायेणाशङ्का सांख्यबार्हस्पत्याद्यभिप्रायेण परिहारः। चेतनानधिष्ठितस्येति प्रधानादेरपि कथञ्चित् कारणत्वमभ्युपगतम्। वक्ष्यति हि—प्रकृतिपुरुषकाला द्विविधा इत्यादि। सर्वाधिष्ठानसमर्थत्वमुखमर्थं विवृण्वन् दर्शयति—सकलं कारणमिति। नहीह प्रचितोऽयं उपचयनीयः सकलस्य जगतोऽधीशेति। परमार्थसत्त्वस्येति। सत्त्वमस्तित्वम्। तच्च द्विविधं परमार्थसिद्धं प्रतीतिसिद्धञ्चेति। निमित्तमात्रत्वमेवेति। न तूपादानत्वमपीति भावः। निरीश्वरसांख्यादिपक्षेषु तु न कर्मणोऽतिरिक्तं निमित्तकारणमस्ति। सेश्वरसांख्यादिपक्षमिति। पाशुपतादिग्रहणम्। सर्ववर्णतदर्थसमष्ट्यात्मकस्येति। परमसमष्टिर्विवक्ष्यते। अध्यस्तत्वेनेति। अध्यासः आरोपः। तद्वारेणेति। तस्मिन् सति तया प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः। तच्छेषत्वमिति। तदीयकार्यैकनिष्ठत्वम्। विपक्षग्रहणं त्वेतत्प्रतिपादनार्थमेवेति भावः।

शिरश्चितपदं विवृणोति—शरीरत्वेनेति। शिष्टपदानि तु सूत्रविषयकथन

एव व्याख्येयानि। स्वातन्त्र्ये हेतुमिति। हेतुरिह लिङ्गमेव। सकलजगतोरधीशनेन स्वातन्त्र्यस्वभावता गम्यत इति भावः। तदधिष्ठातृत्वेनेति। सकलजगतोरधीशनं हि तयोर्यथेष्टविनियोगं प्रति पर्याप्तत्वं तदेव चाधिष्ठातृत्वम्। अतः प्रवर्तकत्वाद्विकारित्वं स्यादिति भावः।

शाश्वतेति नित्या। स्वसन्निधिमात्रेणैव प्रवर्तकत्वेनाऽविकारित्वादिति भावः। तदीति। प्रधानप्रवृत्तौ तदप्रवृत्तौ च निर्विशेषावस्थत्वमेकरूपत्वम्। परमार्थतस्तदभावेऽपीति। वास्तवसमीचायामित्यर्थः। मायाद्वारेणेति। मायैव तावच्चिद्वस्तुनि स्वात्मवभासयति। ततश्च स्वाधिष्ठानस्य स्वतन्त्रस्य तस्य चिद्वस्तुनः कारणत्वमप्यवभासयति। ततस्तस्मात् बुद्ध्याद्यर्थजातमपीति भावः। पक्षान्तरेष्विति क्रमोपन्यस्तचार्वाकजैमिनीयाद्यभ्युपगमे। एवंविधकारणत्वस्यापीति। प्रातीतिकस्याऽपीति भावः। पारमार्थिककारणत्वस्याऽत्यन्तानुपपत्तिरपिशब्देनोक्ता। सा चाऽनुपपत्तिस्तत्र तत्रैवोक्तैवेति। चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं चेति। तस्या हिमाद्रिमिथुनत्वात् सकलजगदधीशेत्यादियोगाच्चेति भावः।

इह शारदायाः स्वरूपतः स्थूलरूपपर्यन्तं तत्स्वरूपपर्यन्तं चाऽवरोहमारोहं च विदधतैतदपि सूचितम्। साधकानामनुष्ठानाविशेषकालेषु मन्त्रदेवतायाः स्वरूपतः स्थूलरूपपर्यन्तं ततः स्वरूपपर्यन्तं चाऽवरोहारोहाहत्याऽनुसन्धानं कार्यमिति। किञ्च शारदाया ईदृशीं स्थितिं वदन्नेतदपि दर्शयति। परदेवतायास्तत्तदायतनेषु सन्निहितानि विश्वेश्वरमहालक्ष्म्यादिरूपाण्यप्येवमेव प्रतिपत्तव्यानीति।

अथ विषयादिकं वदन् विषयं तावदभिजते—स्थूलेति। विषयस्तावदभिधीयते। स चैवं पञ्चविध इत्यर्थः। प्रथमार्णेनेति। अकचटतपयेत्यमी वर्णा आद्या येषामिति समासः। ननु कथं विराडवोध्य इति तत्राह—मातृकाचरन्यासस्थानमिति। यस्याऽवयवकृभिरियं विराट् स इति भावः। स चेह समष्टिव्यष्टिरूपोऽभिप्रेतः। मूले वाहेति वाह्वभिधानम्। मध्यास्यं पवर्गस्थानम्। हृच्छब्देन हृत्प्रदेशग्रहणम्। तत्र हि दशदिक्क्रमेण व्यापकानां न्यासः। ककारस्तु समासान्त एव। अत्राऽभिप्रायान्तरं दर्शयति—मध्यशब्द इत्यादिना।

अर्थान्तरमाह—आख्यशब्देनेति। आख्यायते एभिरितीति। प्राणादिमात्रभाजामात्मनामनभिव्यक्तानां त्वगादिसङ्घातयोगाच्चैत्रमैत्रादितया ज्ञानं व्यवहारश्च भवतीति भावः। इतीति। सूचित इत्युपरि सम्बन्धः। यादिन्यासस्थानानीति। त्वगादिशुक्रा हृदि न्यासो व्यापकन्यासो वा विवक्षितः। यत्तु मातृकापटले वक्ष्यते—हृदोर्मूर्नीत्यादि। तेन सहाऽस्य विकल्पः। तेषां याथात्म्यमिति तत्त्वम्।

यथा धातूनां सङ्घाततयात्मनां व्यवहारसाधनत्वमिति तत्तदन्वर्थाभिः तत्तदाधारत्वमनुसन्धेयमित्यप्यनेन सूचितम्। यतो वक्ष्यते—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्यादि।

धात्वादियोग इति। यं त्वगात्मने नम इत्यादि। हं ब्रह्मात्मने नमः। ह्रं मायात्मने नमः। क्षं परमात्मने नम इति। त्वगादिस्थानन्यासविधौ चाऽयं तद्योगः।

सर्वमन्त्रजपादेः शेषतयेति। त्वगादीनामाख्यत्वेन सामान्याकृतित्वात् तत्तन्मन्त्राणाञ्च विशेषाकृतित्वादिति भावः। तत्तन्मन्त्रजपध्यानयोगसर्वपर्योपस्थानादिषु तत्तन्मन्त्रन्यासात् प्राक् तच्छेषतया मातृकान्यासोऽपि कर्तव्य इत्यपीह सूच्यते। तत्प्रकारस्तु सौस्थानिकौत्थानिकेत्यादिना वक्ष्यते। न्यासस्वसावर्यात् अस्त्राया मातृकाया इत्यवसेयम्। यद्वा सर्वमन्त्रशेषतया जपादेरिति पाठः। परमात्ममायादीनां मातृकाशेषताभिधानेन तद्वाचकाजपापरमात्मप्रणवहृल्लेखादीनां स्वप्रधानानामपि तत्तन्मन्त्रशेषतया न्यासः सूचित इत्यर्थः। वक्ष्यति च—नित्यलिपिन्यासानन्तरमिति। हंसपूजां सहृल्लेखेति। सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति च। साधकशरीरे सन्निधानं सतीति। सर्वन्यासकार्यमनेनोपदिश्यते। सन्निधानं चैतत्तादात्म्यपर्यवसितमिति बोद्धव्यम्।

देवतावयवविशेषकल्पनार्थमिति। इह त्रिविधो मातृकान्यासः। साधकशरीरोत्पत्त्यर्थन्यासः सर्गन्यासः। यद्वक्ष्यति—मूलाधारात् स्फुरिततटिदाभेत्यादि। तथा शुद्धन्यासेन सकलीकृत्येत्यादि। तत्संहृत्यर्थन्यासः संहारन्यासः। यच्च वक्ष्यति—तत्रोक्तचतुर्विधलिपिन्यासानामिति। साधकशरीरे देवतात्मनस्तादात्म्यस्थित्यर्थन्यासः स्थितिन्यासः। सोऽपि त्रिविधः। अनैश्वरगुणसंहारप्रधानः संहारन्यासः। ऐश्वरगुणोदयप्रधानः सर्गन्यासः। तत्स्थितिप्रधानः स्थितिन्यासः। तत्रैश्वरगुणोदयप्रधानोऽयं न्यासोऽभिप्रेयते। गुणोदयार्थत्वेऽप्यस्याऽऽद्यत्वात्। गुणुदयार्थत्वमप्यस्तीति कल्पनार्थत्वमित्युक्तम्।

अकारादित्वं स्यादिति। परमात्ममायादिक्रमोपपत्तेरिति भावः। सर्वत्रैव सामान्यविशेषात्मकं ह्येति कालाभिप्रायम्। हिशब्देनाऽऽगमोपपत्तिसिद्धमेतदिति सूचितम्। न्यासेनोत्पाद्यत इति। यद्यपि समष्टिव्यष्ट्यात्मकं देवताशरीरम् किन्तु साधकशरीरे तथा न रूढिः। यद्वा तत्र समष्टिशरीरतया न रूढिः तदर्थं तस्य सन्निधानं न्यासेनोत्पाद्यत इत्यर्थः।

न च संहारक्रमेणेति। साधकशरीरसंहृत्यर्थः संहारन्यासोऽयं विवक्षितः। उभयोरप्यात्मन्येव संहारादिति। साधकशरीरस्य देवताशरीरत्वारूढावयं संहारः। तदा च सामान्यतो देवताशरीरत्वावगतौ मातृकया तत्संहारसंभवः।

तदा च तत्स्थस्य साधकशरीरस्य संहार्यत्वात् तस्य तदधिष्ठानशक्तिचिद्रूपे देवतातत्त्वे संहार इति ज्ञेयम्। विशेषसंहारक्रमचिन्तायां इति। सामान्यसंहारानन्तरं विशेषसंहार इति क्रमः। कर्तव्यत्वादिति। चिन्ता तावदुभययापि शक्यत एव किन्तु संहारसंस्कार एवमेव स्यात्। आगमप्रामाण्यादिति भावः। यद्यपि देहोत्पत्त्यर्थो मातृकान्यासः। वक्ष्यति च—तत्तोक्तचतुर्विधलिपिन्यासानामित्यादि। तत्रापि समानमेतत्। न्यासान्तरेऽप्येतत् सर्वं यथायोगं योज्यमिति।

प्राणादिरूपसूक्ष्मादिकथनमिति। प्राणमायापरमात्मानः प्राणादयः सूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिणः सूक्ष्मादय इति नानुपपन्नमित्यर्थः। तेन विनेति। स्थूलादीनां केवलत्वेऽप्येकैकांशेन मिथःसमावेशोऽस्त्येवेति भावः। विराजोऽपि सर्वात्मत्वादिति। विराण्नाम स्थूलमात्राभिमानिन्यपि देवता कृत्स्नैव स्यादिति भावः। प्राणबुद्धिजीवस्थितिकरा इति। स्थूलदेहगत एव कश्चिदंशः प्राणादीनां तस्मिन्नाससक्तिं विदधत्तत्प्रवृत्तिं प्रतिव्रतीति भावः। अन्नादिमन्त्रवाच्या इति। 'अन्नमयं वै सौम्य मन' इत्यादि प्रसिद्धिरुक्ता। यत् तु वक्ष्यति—अथ प्राणशब्देनेन्द्रियादिप्रवृत्तिकारणमन्नमुच्यत इत्यादि। तत्र पक्षे त्वक्तेति प्राणबुद्धिजीवानां वा ग्रहणं स्यादिति। स्थूलसमावेशिनां स्थितरेषां इहाविशेषं वेत्यभिप्रायेणाह—अस्मिन् पक्ष इति। बिन्दुनादादिभिरिति। सर्ववर्णानां बीजबिन्दुनादशक्तिशान्तांशयोगादिति भावः।

सौत्थानिकानुष्ठान इति। सुत्थानं साधकस्य स्वस्थावस्थतया तदुचितकालसंभवः। उत्थानं तस्यैवावश्यकार्योन्नकार्यान्तरोद्युक्तावस्थतया तदुचितावसरायोगः। स्नानादीति। स्नानतर्पणोपस्थानपूजास्तुतिनमस्कारहवनसपर्यानित्यहोमारम्भावसानमन्त्रोद्धारव्याख्यानश्रवणादिग्रहणम्। स्नानादीनां पृथगुपादानादेतदवसीयते। सौत्थानिकमौत्थानिकं च देहशुद्ध्यादियोगजपपर्यन्तं प्रधानं कर्म विवक्षितमिति। तेन स्नानादीन्युभयोरवस्थयोर्न भिद्यन्ते। भोजने तु स्नानतो विशेष इत्याह—भोजनकाल इति। मातृकायाः स्वप्रधानत्वे मन्त्रान्तरशेषत्वेऽपि समानमेतत्सर्वं भवति। किञ्च मन्त्रान्तराणामपि न्यासभेदसंभवे सौत्थानिकादिष्वेषा रीतिरनुसर्तव्या। देशकालाद्यपेक्षयेति। सौत्थानिकेऽपि कुदेशसंभवे सर्वं लघ्वनुष्ठेयम्। औत्थानिकेऽपि पुण्यायतनसम्भवे सर्वं विततमनुष्ठेयमित्याद्यवबोद्धव्यम्।

अथवेत्यादि। समस्तमन्त्रपारायणोद्धारार्थेति। न केवलमातृकाया एवेह मन्त्रपारायणमिति समस्तमन्त्रग्रहणम्। यतो वक्ष्यते—तत्तन्मन्त्रभेदेनेत्यादि। न च समस्तमन्त्राणामेव पारायणम् किन्तु तेषामपि मन्त्रपारायणमिति। यस्मा

मन्त्रदेवताया यो मन्त्रवर्गो वक्ष्यते ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीत्यादि तथा तेषा-
मवान्तरवर्गोऽपि कृष्णवर्गो नरसिंहवर्ग इति तस्मा मन्त्रानुष्ठानविधौ तद्वर्गजपो
मन्त्रपारायणम्। सकलमन्त्राणामप्येकैकस्य वर्गसंसर्गवैचित्र्यतो यावान् विस्तर-
स्तज्जपस्तस्य मन्त्रस्यापि मन्त्रपारायणमिति न्यासस्थानकथनादुद्धारग्रहणम्।

मातृकाया मन्त्रपारायणं तावद्द्विविधम् स्वरव्यञ्जनभेदात्। तत्र प्रथमं
स्वरपारायणमुच्यते। अकचटतपयाद्यैरित्यादि। अकचटतपयवर्गसम्बन्धिभिरिति
षट्सु समासो विहितः। किमिह सिद्धं भवतीत्याह—पञ्चाशद्वर्णानामिति।

प्रयोगप्रकारं दर्शयति—लिपिन्यासस्थानेष्विति। प्रधानं वर्णमिति
परितः सतां षोडशस्वराणां तत्परिवारत्वमपि सूचितम्। सकलमातृकां विन्यस्यै-
तदारब्धव्यम्। जपेच्च जपमिष इत्येकं वाक्यम्। ध्यायेदिति। न्यासस्थाने-
ष्वेतदित्यवबोद्धव्यम्। वर्णानां तेजोरूपेण शक्तिरूपेण रेखारूपेणैव वा ध्यानम्।
ओं अं ओं नमः इत्यादिप्रणवपुटितनमोऽन्तवर्णोपादानेन सर्वमन्त्रन्यास-
विधावप्येवं तदीयवर्णपदादिप्रयोग इत्यपि दर्शितम्। ओं अं नम इत्यत्र जघन्य-
पक्षोऽपि सूचितः। न्यासादीति जपध्यानग्रहणम्। यद्वा तर्पणपूजाहोमादीना-
मपि ग्रहणम्। ननु कदा पुनरेतन्न्यासादि कार्यमिति। उच्यते। मातृकान्यास-
विधौ वर्णन्यासे कृते पारायणन्यासः। वक्ष्यति च—तत्तदक्षरन्यासे तत्पारायणन्या-
सविस्तरणमिति। मातृकाजपे कृते तत्पारायणजपः। ध्यानकाल एव ध्यानमिति।

अथ व्यञ्जनपारायणक्रम इत्यादि। उक्तैरिति। स्थूलं विषयमाहृत्यत्रैवि
शेषः। विविधरचनमित्यचाऽयमाशयः। इह ळकारोऽपि व्यञ्जनत्वेन कल्पनीयः।
अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णानां प्रत्येकं षोडशस्वरानुषङ्गः। यथा—अ आ इ ई क
का कि की इत्यादि। तेषामेकैकस्य तथा षट्त्रिंशता योग इति व्यञ्जनपारायणं
षोडशविधम्। तत्र प्रथमं ब्रह्मब्रह्मपारायणम्। ओं अं ओं नम इत्यादि
अकखादि षट्त्रिंशद्वर्णस्थानेषु षोडशदलानि पद्मानि विभाव्य तत्कर्णिकायां तं
तं प्रधानं वर्णं विन्यस्य दलेष्वेकैकं तत्तदनुबद्धं तत्तद्वर्णयुक्तं स्वरं विन्यस्य तं तं
स्वरं परितस्तत्तत्स्वरानुबद्धान् केवलाकारयुक्तान् अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णान्
विन्यसेदिति प्रकरणार्थः। विसर्गान्तं समानमिति। अकारपद्मस्य षोडशे दले
यो विसर्गस्तदन्तमित्यर्थः। इह ळाकारादिपद्मेषु न न्यासो मन्त्राभेदात्। यद्यपि
पूर्वं स्वरपारायणे अकारपद्मदलेषु न क का कीत्यादीनां न्यासोऽस्ति तथापीह
तथा न्यासो मन्त्रभेदोपपत्तेरिष्यते। इह ब्रह्मब्रह्मपारायणादिसमाख्यातो
वर्गेश एवं प्रयोगो यथा स्वरपारायणमिति लभ्यते। किञ्च तत्तद्वर्णेषु

तत्तन्मूर्त्यनुसन्धानमपि सूचितम्। कर्णिकायां परा सरस्वती शक्तिः दलेषु तदंशतया ब्रह्मब्रह्मादिषोडशमूर्तयः तत्परितस्तत्तदंशा ब्रह्मब्रह्मकलारूपा इति। एवमुत्तरेष्वप्यवबोद्धव्यम्। स्वरपारायणेऽपि समानमेतत्। अं आं नम इत्यादि। अस्मिन् पारायणे प्रतिदलं षट्त्रिंशद्वर्णानामकारयोग इत्येव भेदः। अः आं नम इत्यादि। अविसर्गविकारयोगः। एवमुत्तरेष्वपि ज्ञेयम्।

अथेमामेव रीतिं समस्तमन्त्रेष्वपि दर्शयति—पारायणक्रमवदिति। उक्तपारायणक्रमवन्मन्त्रभेदानामपि पारायणस्याऽक्षरविरचनारूपत्वात् सोऽपि पारायणक्रमो विरचितेत्यनेन सूचित इति सोपस्कारं योज्यम्। अत्र कचटतपयाद्यास्तत्तन्मन्त्रसंभविनो वर्णाः मुखबाह्वादिशब्दाय तत्तन्मन्त्रवर्णस्थानपराः। अयं भावः समस्तमन्त्रेष्वपि तत्तद्वर्णस्थानेषु यावद्वर्णदलानि पद्मानि विचिन्त्य कर्णिकाया तं तं वर्णं दलेषु तद्वर्णयोगिनः सर्वांस्तत्तन्मन्त्रवर्णान् विन्यसेदिति।

यद्वा समस्तमन्त्राणां सामान्यतोऽयमुद्धार उच्यते—पारायणक्रमवदिति। सोऽपीति। स समन्त्रभेदोऽपीत्यर्थः। अत्र तु मुखबाह्वादिशब्दैः सर्वमन्त्रेषु तत्तदवयवन्यासभाजस्तत्तद्वर्णा गृह्यन्ते।

अथेति समस्तमन्त्रोद्धारानन्तरमित्यर्थः। उक्तैरिति। स्वरपारायणतया व्यञ्जनपारायणतया चोक्तैरिति भावः। वर्णवर्गैरित्येतस्य विवृतिर्मन्त्रवर्गैरिति। कदा पुनस्तत्तन्मन्त्रपारायणमिति। उच्यते। यदि तावत्तत्तन्मन्त्राणां वीर्याधानार्थमेतत् स्वतन्त्रतया कर्तव्यम् मातृकाव्याप्त्यनुस्मरणार्थत्वे तु न्यासविधौ स्यात्। यदि पुनस्तत्तन्मन्त्रविभूत्यर्थं तदा तत्तन्मन्त्रपुटितमातृकान्यासानन्तरमेतत् कार्यमिति। अलमित्यादि स्थूलविषयोपसंहारः। अन्यदप्येवंविधं शक्यं बहुमित्यलमित्यनेन सूचितम्। तेन सप्तभिर्वर्णवर्गैरिति षडध्वप्रपञ्चोऽपि सूचितः।

वर्णपदमन्त्रास्त्रयः प्रत्यक्षा मन्त्रवर्गाः कलातत्त्वभुवनानि च त्रयः परोक्षाः तत्समष्ट्यात्मको मूलवर्णाङ्करूपः सप्तमो वर्गः। तथाविधैर्वर्णवर्गैर्विरचितत्तदुचितावयवैरिति। तस्या वुद्धिगतत्वादपि कलाभिरवयवैरित्यादि वरणोपपत्तिः। लिपिन्यासे कृते चायं न्यास इति। कलाभिरिति। यद्यपि षडध्वानो देवताविग्रहगताः तथापि व्यष्टिसमष्ट्योरभेदात् साधकविग्रहेऽपि नामावयवादियोगादेवमभिधानोपपत्तिः। तानि चेति। शून्यात्मने नमः सर्वात्मने नम इत्यादयो मन्त्राः। इच्छादीन्यपि मध्यमान्तर्गतान्येव प्रसरपुष्पाञ्जलौ यद्वक्ष्यते—वामाद्यै ज्येष्ठाया इत्यादि। ततोऽर्थादुभयत्रापि स्थानादिविकल्पो वैखरीन्यासात् पूर्वमेवेति। परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्यमुना क्रमेणाऽयं न्यास इति भावः।

मातृकान्यासविधौ चैव न्यासः स्यात्। तत्तन्मन्त्रन्यासविधौ तु मूलपुटित-मातृकान्यासात् पूर्वमेते परादिन्यासाः स्युः। अथवा भूषणन्यासानन्तरमेतन्न्यास-चतुष्टयं कार्यम्। किन्तु तदा जपपूजावसाने गुणितयोगात् पूर्वं वैखरीमध्यमादि-क्रमेण संहाररीत्यैते न्यासाः स्युरिति। तपउपचयादिशब्दवाच्यमिति। 'स तपोऽतप्यत' 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यादि प्रसिद्धिरुक्ता। कारणात्मन इति। सामान्यमेव तावत्कारणम्। किन्तु तस्य सृष्ट्याद्युन्मुखं यद्रूपं तत्कारणाकाराभि-व्यक्तेस्तथा व्यपदेश्यं भवतीति भावः। सृष्ट्याद्युन्मुखमित्यादिशब्देन संहारफलो-त्पत्त्यादिग्रहणम्। शाश्वतत्वमिह व्यावहारिकमिति। आदिसर्गादीति। ब्रह्म-सर्गप्रलयाभिप्रायेण। आदिमहेति। तयोर्विशेषणोपादानम्। सदादिरूपत्वाच्चेति। परस्परव्यावृत्तेषु घटपटाद्यर्थेषु अनुवृत्ततयानवच्छिन्नत्वात् सत्तामात्रमपि शाश्वतं भवति। अत एव महासत्तेति व्यपदिश्यते। एवं चिदानन्दयोरपि ज्ञेयम्।

अथ परात्तदर्थात्मकमिति। सामान्यरूपं विषयमाहेत्यन्वयः। आत्माविभक्ता-न्तर्मुखकारणात्मकमिति। देवतात्मनः स्वरूपस्याशेषद्वैतनिर्वाहकं यच्छक्ति-मात्रं तत्स्वरूपविश्रान्तिलक्षणायां प्रलयदशायां ततः स्वाधिष्ठानचिद्रूपतो न विभक्तम्। अतएवान्तर्मुखं तत्स्वरूपमात्रविमर्शस्वभावं सत् सकलाद्वैत-निदानतया वस्तुतः कारणं भवति। तदेतत्सामान्यमित्यर्थः। शक्तिरूपमिति। बीज-विन्द्वादिषु मध्य इति भावः। विश्वयोन्यै नम इति मन्त्रः। अवशिष्टमिति साध्या-भिप्रायः। अव्यवहार्यमिति लक्षणयोक्तौ हेतुः। साधिपस्तु स्वयमेव सिद्धत्वान्न न्यासः। यद्वा शारदायै नम इति प्रथमत एव व्यापकमिष्यते। एवं मन्त्रान्तरेषु तत्तन्मन्त्रेण प्रथमतो व्यापकम्। विश्वेश्वरमहालक्ष्म्यादिष्वपि समानमेतत्। स्थूलादिलक्षणमिति। स्थूलसूक्ष्मकारणं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं भोग्यभोगायतन-भोक्तृविपश्चाद्यात्मकम्। तद्ददाति। कायिकादिसकलकर्माराधिता सतीति भावः। भुक्तिरूपं फलमेतत्। तत्कारणं चेति मुक्तिरूपं फलम्। तच्छब्देन स्थूलादिग्रहणम्। तत्कारणशब्देन च सामान्यस्य ग्रहणम्। ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति। देवताया यदनारोपितं रूपं तद्ब्रह्म। तद्विषया वक्ष्यमाणा शेषयोगपर्यन्तजन्या मनोवृत्तिर्ब्रह्मविद्या। द्यतीति। दो अवखण्डन इति धातोः श्यनि रूपम्। शारदा-शब्दार्थं उभयत्रापि समान एव। व्याख्येयमिति। शारदाशब्दस्य स्वतः सर्वशुक्लायां देवतायामेव वृत्तेरिति भावः। शारदापदमित्थं विवृण्वन्नेतदपि दर्शयति—विश्वे-श्वरमहालक्ष्म्यादिपदं हृल्लेखासरस्वत्यादिपदमप्येवं परदेवतार्थतया नेयमिति।

प्रयोजनकथनेनैवेति। प्रयोजनमात्रेऽप्यारम्भोऽभिहिते तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्ति-

रवश्यं स्यादेवेति सामान्यतोऽधिकारिसिद्धिः। वितरत्वित्यादिनेति। श्लोकशेषेणेति शेषः। इह केवलकैवल्यार्थी मुख्याधिकारी। भुक्तिक्रमेण तदर्थी मध्यमः। केवलभुक्त्यर्थी अधमः। वश्याकर्षणादिप्रयोगमात्रार्थी क्षुद्राधिकारीति भेदः। कथंविधोऽसावनेन सिद्ध इत्याह—शुद्धान्तःकरण इति।

दीक्षेह द्विविधा लौकिक्यागमिकी च। तत्र लौकिकी वाचिक्यादिदीक्षा। आगमिकी तु त्रिविधा आणवी शाक्ती शांभवी चेति। तत्र वाचिकीयं शारदा वचेतसः परिशुद्धिं वितरत्वित्येवमाशीर्लक्षणा स्थूला। तयापि संस्कृतस्य ग्रन्थश्रवणादावधिकारः। अनेनैतदपि सूचितम्। प्रपञ्चसारं व्याचिख्यासुनैतत्श्लोकद्वारेणेयं वाचिकी दीक्षा श्रोतुः कार्येति। यद्यपीयमेका दीक्षैव तथाप्यनयाऽर्थोपलक्षणाभ्यां विशेषाधिकार्यपि सूचितः स्यात्। ततः शुद्धान्तःकरण इत्यर्थितार्थकथनं वक्ष्यमाणार्थश्रवणशेषतया चित्तशुद्ध्याशासनात्। गुरुणेत्यादिनोपलक्षितार्थ उक्तः। दीक्षाभेदलक्षणार्थत्वात् अस्या इति।

अणुभिर्मन्त्रैरिति। यदुक्तं—मन्त्रात्मकवर्णविशेषपरामर्शरूपत्वादाणव इति। संहृत्येति लिपेः संहारन्यासेन संहारः सर्गन्यासेन च सर्ग इति द्रष्टव्यम्। अनेन कदाचिदियताऽपि कार्या देहशुद्धिरित्यपि सूचितम्। न्यासरूपाणवीदीक्षाप्रकार इति पूर्वार्धेन सूचित इति भावः। स्वशक्तिसूत्रेणेति। स्वात्मनः शिष्यात्मान्तं सूत्ररूपेणानुस्यूतं शक्तितत्त्वं भावयित्वा तेन मार्गभूतेन यद्वा तेन स्वाकारेणेत्यर्थः। प्रविश्येति। सकलजगदधीशेतिपदेन सूचितमेतत्। तत्त्वसंहारं कृत्वेति। शाक्ततेति सूचितम्। तत्त्वग्रहणं षडध्वविकल्पोपलक्षणार्थम्। कलाभिरवयवैरित्याद्युक्तत्वात्। तं परदेवतारूपं भावयेदिति। विश्वयोनिरिति सूचितम्। शुद्धतत्त्वसर्गोऽप्यनेनैव सूचितः। शाक्तदीक्षाप्रकार इति। यदुक्तम्—उच्चारणादिव्यतिरेकेण संविद्विकल्पमात्राकारत्वादिति। द्वारभेदपदेनैतदुक्तम्। स्वशक्तिसूत्रस्य शिष्यात्मान्ततया प्रवृत्तौ चक्षुःसम्बन्धादीनां द्वारत्वमिति। केवलस्वरूपस्थितिमात्रेणेति गुरोर्यत्स्वरूपं देवतातत्त्वलक्षणं शिष्यस्यापि यत्तदेव स्वरूपं तस्मिन्नखण्डब्रह्मात्मैकत्वलक्षणे स्वस्वरूपे स्थितिरनुच्चलतया स्थानम्। मात्रग्रहणेन यत्नव्युदासः। यदुक्तं—सर्वविकल्पचोदव्युदासेन स्वस्वभावमात्रोपपादनप्रवृत्ततया शाम्भव इति। शिष्यसर्वदेहग्रसनरूपेति। समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्थूलसूक्ष्मादिः सर्वो देहः स्वस्वरूपस्थितौ तस्यारोपसिद्धस्य ग्रसनं स्यादिति। शारदेत्यनेनेति। शारं ददातीति विद्वत्त्वादिति भावः। मन्त्राणामिह भूयस्त्वादासां दीक्षाणां यथायोगमुपयोगो द्रष्टव्यः। विषयविषयिभाव इति परस्परनियमरूप उक्तः॥ १॥

ग्रन्थारम्भौपयिकमित्युक्तविषयादिकथनेन किमिह साधितं भवतीति तद्वदन् उत्तरश्लोकसङ्गतिं वक्तुमारभते—विषयादिमत्त्वादिति। भवत्ययमिति वक्ष्यमाणग्रहणम्। तमेवाऽवतारं सङ्गतिरूपमाह—शारदेत्यादिना। पुराणादिष्वेवेति। स्थूलदर्शनाभिप्रायेणाशङ्का सूक्ष्मदर्शनाभिप्रायेण परिहारः। परमकारणत्वानुपपत्तेरिति। कारणत्वं तावदस्त्येवेति भावः। विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनयेति। वक्ष्यमाणा मन्त्रा एव विद्याः। आख्यायिका कथा। अथाऽत इत्यत्राऽथशब्दारम्भार्थः। यदारम्भाङ्गतयैतन्मङ्गलाचरणं तस्य चाऽयमारम्भः।

अर्थान्तरमाह—सृष्टिहेत्विति। पुरा प्रलयावसाने प्रधानाद्ब्रह्महरीश्वराख्या अभवन्निति मूलान्वयः। आख्याग्रहणं पुराणागमादिप्रसिद्धिसूचनार्थम्। तदाख्यायेत्यर्थान्तरकथनम्। तेषां वाचका मन्त्राश्चेति तदर्थं उक्तः। पदवाक्यादिरूपत्वेऽपि मन्त्राणामाधेयकत्वा एवेत्याख्याग्रहणम्। पुरेति चिरपूर्वकाले। अर्थान्तरमाह—तेषामिति। पुरेति प्रसत्यादिद्वितीया।

यद्यपि तत उत्पन्नमिति प्रधानं शारदातत्त्वमेव तथापि तदिहाभिप्रेतमित्याह—प्रथितमस्तीति। मायाशक्तिमच्चाच्चितत्त्वमिह प्रधानम्। तस्यैकत्वेऽपि कार्यभेदतस्त्रिधा विकल्पः। विश्वमिदं प्रतीतत्वाद्विततत्वाच्च प्रथमं तदस्तीति प्रथा। तस्यैव सर्वव्यापकत्वात् प्रधानमिति। तद्वाचको हकारश्चेति। सकलवाचकसंहारादिति भावः। त्रितयहेतुत्वश्रुतेरिति। पुराणादिष्वेवेति भावः। प्राधान्येनेत्याधिकारिकत्वात्। साधकशास्त्रापेक्षिकमितरत्।

अस्यैव श्लोकस्याभिप्रायान्तरमाह—सृष्ट्यादावित्यादिना। सृष्टिः शरीरसर्गः। यद्वक्ष्यति—निरवद्यादिमन्त्रैर्व्यापय्येति। आदिशब्देन देवताविग्रहान्यासतुर्मूर्तिभावना। तेषु पुष्पाञ्जलिं कदाचित् साधकशरीरस्य समष्टीकरणं देहसंहार इति सर्वं गृह्यते। ब्रह्महरीश्वरायेत्येकशेषेण सर्वेश्वरसिद्धिः। पुराभिमानिनामिति विश्ववैश्वानरादीनाम्। व्यस्तसमस्तप्रणवानन्तर्यमिति सूचितमित्यनुषङ्गः। प्रलयः सर्वमन्त्रनिदानभूत. प्रणवः। गुणप्रभिन्ना इतीत्यस्येति च योग इत्युपरि सम्बन्धः। रजआदयो गुणा एवं सरस्वत्यादयः। सर्वज्ञत्वं सर्वेषामेको गुणः। सदखण्डसंविदादयोऽपि गुणा एव। अयमिह प्रयोगः। ओं श्रं ह्रीं रजउपाधये स्थूलविराट्शरीराय विश्ववैश्वानरात्मने सर्वस्रष्ट्रे ब्रह्मणे सरस्वतीसहिताय सर्वज्ञाय सदात्मनेऽसङ्गाखण्डसंविदे परमात्मने नम इत्यादि।

पञ्चममन्त्रं दर्शयितुमाह—मूर्त्यपवादमन्त्रस्त्विति। मूर्त्यारोपः सा क्वचिद्रूपे सामान्याद्यारोपतः सर्वेश्वरादिसंभवस्तद्धानात् केवलता च तदपवादः। अत्र

निरवद्यनिर्गुणायेति गुणांशापवादः। अणीयोऽशरीरायेति शरीरांशस्येत्यादि प्रतिपत्तव्यम्। इदानीं प्राक्प्रतिज्ञातां विद्यास्तुतिमधिकारिविशेषणेन सह दर्शयति—प्रधानादभवदित्यादिना। विद्यानां महत्त्वमप्यनेनाधिकारिविशेषणेन लभ्यते। महत्त्वकथनं च स्तुतिरिति। किञ्च ब्रह्मादयोऽपि एतन्मन्त्रदेवता भावनादिभिरेव स्वसमीहितं लेभिरे किमुच्यते महाभाग्यभाजामित्यपि विद्यास्तुतिः स्यात्। किञ्चाधिकार्युत्पत्तिरपीह सूचिता। प्रलयावसाने प्रधानादभवदिति। प्रलय इह प्राक्तनदेहक्षयकालः। तदा यत्र स आत्मा सकर्मा पूर्वयुक्तः स्थितः तदेवतावत्त्वं प्रधानम्। तत उद्भवस्य पितृमातृसंबन्धद्वारा विशिष्टकार्यकरणसङ्घातेनोत्पत्तिः। ब्रह्महरीश्वराख्या इति। तेषां स्वतोऽसाधारण्यत्वमुक्तम्। गुणप्रभिदा इति विनयकारुण्यादिगुणैरितरेभ्योऽत्यन्तभेद उक्तः। जगतोऽस्येत्येवं विराडात्मना प्रत्यक्षतोपस्थिता देवतोच्यते। तस्य सृष्टिस्थितिलयाः स्वात्मनि न्यासजपयोगलक्षणा एव। तेषु प्राधान्यतो निविष्टचेष्टाः। यदुक्तं—न्यसेच्चासप्रिय इत्यादि। प्रधानादेवं त्रिविधोऽधिकारी समुत्पद्यते। तावदिति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः ॥ २ ॥

ते विचिन्त्येति। त्रिविधस्याधिकारिणो व्यवहारदशायां निजनिमित्तादिविचारयोगोऽपि सूचितः। स्वरूपविज्ञप्तिस्तावत्परमपुरुषार्थः। नित्यत्वे स्वमेव तत्त्वं स्वरूपम्। अनित्यत्वे तु यतः स्वोत्पत्तिस्तदेव स्वरूपमिति स्वनिष्पत्त्यादिविचारोपपत्तिः। तद्वाप्तिसाधनमेव तावदनुष्ठेयम्। तदेव च स्वोत्पत्तिकार्यं नान्यदिति स्वकृत्यविचारोपपत्तिः। गुणसाम्योपाधिमिति। माय्यभिधाननिबन्धनमुक्तम्। गुणसाम्योपाधिग्रहणञ्च गुणसामान्यरूपस्य सर्वेश्वरस्य ग्रहणार्थम्। वक्तारमिति स्वनिष्पत्त्यादेरिति शेषः। समाविदन्निति प्रातिभं ज्ञानमुक्तम्। अरूपत्वं तत्रेत्यव्यक्तत्वे हेतुरित्यर्थः। गुणसाम्यस्याऽत्यन्तनिर्विकल्पतया तदधिष्ठानचिद्रूपानतिरिक्तत्वादरूपत्वम्। तदेव च निर्विशेषत्वम्। मायासम्बन्धादिति। गुणसाम्यमात्रं माया भवति। सविशेषत्वमिति। वचनशक्तियोग्याकारत्वमिति भावः। विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनवेत्यादिशब्दोक्तमपरमधिकारिविशेषणम्। गुरुविशेषणमप्याह—विचारक्षमा इत्यादिना ॥ ३ ॥

अवेत्यस्मिन् प्रकरणे। किञ्चैवमुत्पन्नानां स्वनिष्पत्त्यादिविचारिणामधिकारिणां स्वाधिकारमहिम्नैव तादृग्गुरुसंभवस्तत्प्रतिपत्तियोगश्चेह सूचितः। मायिनोऽपीति न केवलं ब्रह्मादीनामेव। यद्वा मायित्वमात्रेणैव न वचनोपपत्तिरिति भावः। असक्तत्वमिति छेदः। तत्सर्वमिति। स्थानविशेष इह

दुग्धार्णवः। मूर्तिविशेषो नीलोत्पलदलप्रख्यामित्यादिलक्षणः। आदिशब्देना-नन्तभोगशय्याग्रहणम्। यद्वा श्वेतद्वीपाद्युपलक्षणार्थमादिग्रहणम्। मूर्त्याभासेन शयितमिति। दुग्धार्णवादीनां स्वबुद्धाववभासेऽपि तच्छयितविग्रहस्य तथाऽनव-भासादाभासग्रहणम्। यद्वा दुग्धार्णवानन्तभोगयोः स्वेच्छामात्रविभावितयोरधुना दर्शनं जातम् न तद्वन्मूर्तेरिति। अतएव पश्चात् स्वमूर्तिं स व्यदर्शयदित्यभि-धानम्। अत्राभिप्रायान्तरं वदन्नन्वयमाचष्टे—मूर्तिरित्यादिना। मूर्तिर्मायेति। निर्विशेषचिन्मात्रस्य मूर्तिप्रख्यत्वात्तस्या इति भावः। आ समन्ताद्भासत इति। यदुक्तं—ओमित्यन्तर्नदति नियतं यः प्रतिप्राणिशब्द इति। विग्रहभूतेनेति। शब्दाविभक्तत्वादर्थस्येति भावः। गायकत्राणकथनादिति। ब्रह्मादयः सूक्तिभिः स्तुतिभिः स्तोतृत्वाद्गायकाः तेषां त्राणं च तदीयसर्गादिज्ञत्वोपदेशतस्त-त्समीहितसाहाय्यकाचरणम्। देवतां चेति विशेषेणेति। सर्वेश्वराभिधानादिति भावः। ओं बीजं क्लीं शक्तिः। मूर्तिसंबन्धित्वेनेति। मूर्तिः शक्तिबीजमेव। इह वैष्णव एव पीठन्यासः। सामान्यपटलोक्तन्यासाः सर्वत्र कार्याः। सावरणै-स्त्रिभिर्मर्तिभिरिन्द्रादिभिश्च पूजा। ब्रह्मादीनामप्येवमङ्गमूह्यम्। ध्यानपूजे तु स्वावसरे भविष्यतः। तस्य चेति। तस्य च यथाश्रुतस्तावदर्थः। स च स्पष्ट एवेत्यर्थः। तत्र लहर्यस्तरङ्गाः। आमर्शः संस्पर्शः। सर्वेश्वरस्य व्याप्त्यवस्थस्य मूर्त्यवस्थापत्त्यभिप्रायेणैवमेतद्विवृतम्।

गुणोन्मेषावस्थापत्त्यभिप्रायेणाऽप्येतद्विवृणोति—अथान्योऽर्थ इत्यादिना। यदुक्तं—व्याप्तिमात्रं गुणोन्मेषो मूर्तिभाव इति त्रिधेति। यद्वा द्विविधाः साधकाः सकलनिष्ठा निष्कलनिष्ठाश्च। वक्ष्यति च—एवं निर्गुणनिष्ठानामित्यादि। तत्र सकलनिष्ठाभिप्रायेणैवं विवृतः। निष्कलनिष्ठाभिप्रायेणाऽयमारम्भ इति। मायि-नोऽमायिनोऽपि स्थानमूर्तिविशेषाद्यभावे यत्कृत्यमाशङ्क्येत्येतद्द्वयोरपि समानम्। तत्र ब्रह्मादीनां बुद्धिरेव स्थानविशेषः। तदभिव्यक्तश्चैतन्याभासश्च मूर्तिरिति भेदः। इह मूर्त्याभासेन दुग्धाब्धौ शयितमित्येवमन्वयं दर्शयन् विवृणोति—मूर्तिरिति। तदभिव्यक्त इति। मूर्त्यवभास इति विग्रहोऽपि दर्शितः। चैतन्याभास इति। अतस्तद्विवाभासमानमाभासः। इह चिन्मात्रं मायाशक्तिः। तस्यां सत्त्वलक्षणस्वच्छांशस्तत्र चिदाभासः। तस्मिंश्चित्प्रतिबिम्बं तदतिरिक्तं चिन्मात्रलक्षणमेव च बिम्बमिति पट्कोऽर्थः संभवति। तत्र चित्प्रतिबिम्बन्तु सर्वेश्वरादीनामात्मा चिन्मात्रलक्षणं तु बिम्बं साक्षी किन्तु सर्वेऽपि सर्वेश्वरादयः स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्ष्यशयोगिन एव। तेषामपि मन्त्रदेवतात्मत्वात्। तत्र

सर्वेश्वरे बिम्बमिह प्राधान्यतो गृह्यते । अत्स्वार्थप्रतिवचनयोग्यतोपपत्तेः । एवञ्च अजमव्यक्तमरूपमिति माहं मय्येवेति चैतत् सर्वमुपपन्नं भवति । ब्रह्मादिषु प्रतिबिम्बं प्राधान्यतो गृह्यते । अभिमतार्थप्रश्नयोग्यतोपपत्तेः ।

किञ्चैवं परब्रह्मसाक्षी सर्वेश्वरादिगुरुक्रमोऽप्यत्र सूचितो भवति । आभासिनः शयन इति । यस्य चैतन्यस्यायमाभासः स आभासी साक्षिचिद्रूपः सर्वेश्वरः । तस्येऽपि मायातत्कार्ये तदधिष्ठानतया तत्साक्षितया च व्याप्तस्य साधकबुद्धौ तद्दर्शनयोग्यतयाऽभिव्यक्तिरेव शयनम् । दारत्वमिति । आभासे प्रतिबिम्बसंभवात् प्रतिबिम्बस्य च बिम्बतोऽनन्यत्वादिति भावः । ननु बुद्धौ साक्षिचिद्रूपावभासे किमाभासेन । यदुक्तं—ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति । उच्यते । सर्वेश्वरावभासो ह्यत्र ग्राह्यो न साक्षी चिन्मात्रावभासः । यद्वा ब्रह्मादीनामाभासाः व्यष्टयः सर्वेश्वराभासास्तेषां समष्टिः । गुणसाम्योपाधित्वात् सर्वेश्वरेण स्वव्यष्ट्याभासानां स्वसमष्ट्याभासाकारेणावभासनमिहाऽभिप्रेतम् । सकलमन्त्रन्यासजपयोगानामप्ययमेव स्थितिरिति । किञ्च साधकानां निजसमष्टिभूतपरदेवतावबोधप्रक्रियाऽप्यत्र प्रतिपाद्यते । विवेकज्ञानफलं संसारमाध्यमित्याद्यभिधानाच्चैतदवगम इति । एवञ्च ब्रह्मोपलक्षणभूतज्ञानक्रियाशक्तिसमाकुलत्वादिसर्वमुपपन्नं भवति । ननु मायायां तावदेतदाभासे न शयनबुद्धाविति । नैष दोषः । मायाया अपि बुद्धावेवावभासादिति तस्य तद्बुद्धाविति शयनमिह स्वतोऽभिव्यक्तिमात्रम् । ततो विवेकतोऽभिव्यक्तिविशेषः तत्त्वान्ततस्तद्दर्शनमित्येवंविधमभिप्रेयते । महतोऽन्तर्यामिण इत्यत्रस्याभेदात्तथा निर्देशः । प्रचारप्रकारैरिति । किरणपदविवरणम् । प्रशान्तसंसारोदय इति । विवेकक्रमस्य परदेवतात्मैकात्म्यपर्यन्तत्वादिति भावः । परमानन्दाकारैरिति पूर्णचन्द्रकरपदविवरणम् । जडविषया इति । तडयोरविशेषः । संसारदशाभिप्रायमेतत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनन्तभोग इत्येतदिह दुग्धाब्धिविशेषणम् । अनन्ताकाराश्चित्तवृत्तय इति । समाधिवृत्तिरियमुक्ता । यदुक्तं—ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति । तस्याः सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपत्वात् पुनः पुनराविर्भावसंभवः । शार्ङ्गिशब्दो मूर्तिपक्षे शार्ङ्गगदाद्यायुधयोगाभिप्रायः । इह तु मायायोगाभिप्राय इत्याह—तत्राभिव्यक्ताविति । सर्वतो व्याप्तस्यैकरूपस्यापि सत इति भावः । शरणादिति । सामान्यकारणादिरूपेण चिदाश्रयतयाऽवस्थानमुक्तम् । यद्वा चिद्रूपहिंसामोहनमुक्तमरणादिविषयभोगसमर्पणम् । गमनादिति । स्वाधिकारविरतौ निवृत्तिः ॥ ६ ॥

तेषु स्थव इति । वेदप्रथितिरुक्ता । विस्तीर्णकोर्तिर्वेति । लोकप्रसिद्धिः ।

सूक्तिभिरुक्तैर्मन्त्रैरित्यकारादिमन्त्राणां सर्वेश्वरप्रणवानां तदङ्गानामपि ग्रहणम्। व्यष्टिमन्त्रैरपि समष्ट्यात्मनि प्रत्ययो न्यासपूजादिषु प्रसिद्ध एव। स्तुतिभिरिति। तासामिहाप्युपयोगादनुपन्यासः। यद्वा मासयन्त्रपटलभाविन्य एव ग्राह्याः। स्वमूर्तिं स व्यदर्शयदिति निष्कलविषये। दर्शनमपरोक्षीकरणानुग्रहलक्षणम्। यदुक्तम्—अपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्व इति। इह सूक्तिभिः स्तुतिभिरिति मन्त्रस्तुत्यादिप्रयोगस्य समाधिवृत्तिभिः सह तदपरोक्षीभावापकारित्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

उन्नसी उन्नतनासिका। विसरणं प्रसरणम्। औदरिकाबन्ध उदरबन्ध एव। राजयः पङ्क्तयः। एषा इयं मूर्तिः। मूर्तिवर्णनं तु सकलमन्त्रमूर्तीनामप्येवं समुचितरूपाभोगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भक्तिपरवशचित्ता इति। चित्तशब्देनात्मशब्दो विवृतः। तत्राऽब्रवीदज इति। ब्रह्मगतायाः सर्गशक्तेरुद्बुद्धतमत्वादिति भावः। अजः स्वयंभूर्ब्रह्मा। प्रकारान्तरमाह—अजोऽकारज इति। अकारोऽवर्णविग्रहं देवमित्युक्तः परो देव एव। इह त्रिविधस्य साधकस्य गुरुसमासादनसंभवोऽपि सूचितः ॥ १५ ॥

यद्यनित्या इति। अनित्यत्वे तु यत्कारणं तत्स्वरूपं भविष्यतीति ब्रह्मणोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥

मूले परं ज्योतिरिति शार्ङ्गिणो ग्रहणम्। प्रमिताक्षरमिति। प्रमितं परिमितमक्षरं यस्य भाविविस्तारसङ्ग्रहरूपत्वात् तत् प्रमिताक्षरम्। यूयमक्षरसंभूता इत्यादिवाक्यम्। पुनः प्रश्ने कृते सर्वानित्यमुवाच हेति विस्तारोपक्रमः।

अत्र प्रकरणान्तरमाह—प्रमिताक्षरमित्यादिना। प्रकर्षेणेत्येतदाख्यातत्रयेण सम्बन्धनीयम्। मीयत इति मीङ्माङोः साधारणं कर्मणि रूपम्। मिनोतीति कर्मणि डुमिङ् प्रक्षेपणे। कर्मवासनाप्रचयेनाऽविद्यां स्थायिनीं करोतीति तदर्थः। परिच्छिन्नत्तीति। माङर्थो ग्रहोतः। कालपरिच्छेदोऽत्र विवक्षितः। तदभिन्नमित्यस्याऽयमाशयः। हकारमुवाचेति ध्यानेनोक्तं भवति। तदा च तदभिन्नताभावे प्रकृत्यादार्थस्याग्रहणादकृत्स्नमुत्तरं स्यादिति। ततस्त्वमपि तत्त्वमेव। तस्येति शार्ङ्गिणोऽभिप्राय इत्येतदन्तं वाक्यम्। द्रष्टव्यमिति। साधकैरिति शेषः। अहमेलनरूपेणेवेति। मेलनं द्वयोरहयोः संसर्गरूपो मध्यमांशः। प्रकृत्यादिमन्त्रो हकार इत्येतदपीह सूचितम्। सार्वेश्वरप्रणववदृष्टपिच्छन्दसी। प्रकृतिपुरुषकालात्मको देवो देवता। ह्रां ह्रीमित्यादिभिरङ्गानि। अर्धनारीश्वरो ध्येयः। तस्य वामदक्षिणमध्यममार्गैरेतत्त्रयात्मकत्वम्। वक्ष्यति च—मुद्राभयधृगवरदकर इत्यादि। मिलित्वेति। प्रकृतिस्वरूपात् कान्तो भोक्तरि

पुरुषे महदादिभिर्भोग्यजातं निष्पादयतीति भावः। तेषु वो जायते लय इति। तदा जिज्ञासितमालक्ष्य उत्तरम्। अभिप्रायान्तरमाह—उपादानत्वमिति। इह त्रिविधस्य साधकस्य स्वात्मपर्याप्तगुरुसमाराधनानन्तरं तदुचितप्रश्नोत्तरप्रकारोऽपि सूचितः। अत्र यूयमक्षरसंभूता इति मन्त्रदेवतास्वरूपभूतादक्षरात्तेषामुत्पत्तिरुक्ता। तेनैषामक्षरस्वरूपत्वं निर्धारितं भवति। सृष्टिस्थित्यन्तहेतव इति। यथाख्यं न्यास इव योगैश्वकार्यैत्वमेषां निग्रहोत्पत्तेरुक्ताम्। तेषु वो जायते लय इति च न्यासादिभिः स्वस्वरूपभूताक्षराप्ययलक्षणोऽपवर्गोऽप्यभिहित इति।

अथ यत्प्रागुक्तं प्रकृतिपुरुषकाला हकारश्चोक्त इति यच्चेहापि तदभिन्नं स्वरूपं प्रमिताक्षरमिति तदादिगुरोः शार्ङ्गिणो वचनसिद्धमिति दर्शयन्निहाऽक्षरशब्दस्येयानभिप्राय इति सोपपत्तिकमाह—अत्रेत्यादिना। अत्रेत्यस्य गम्यत इत्युपरिसम्बन्धः। व्युत्पत्त्या प्रकृतिपुरुषकाला रूढ्या हकार इति विभागः। वाच्यस्य सच्चिच्चिद्रूपस्यैकत्वेऽपि तद्विभूतित्रयाणां त्रिधाभिन्नत्वात्प्रकृत्यादितया त्रेधा विकल्पसंभवः। इह वाच्यवाचकयोरक्षराभिधाने।

अयमभिप्रायः वर्णास्तावदक्षराणि प्रसिद्धान्येव। त एव च मन्त्राः। तथा जगद्रूपोऽयं स्थिरमक्षरं प्रसिद्धमेव। तदेव च तद्वाच्यदेवता। यदेतद्वाच्यवाचकमक्षरं तदेतदेवाक्षरं स्थूलावस्थमेतच्चैव साक्षादक्षरमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥

अक्षरशब्दोक्तमिति। वाच्यवाचकयोरभेदस्य स्वतःप्रतिपन्नत्वाद्वाचकैकत्वस्य च हेत्वेवं श्रुतत्वाद्वाच्यानां त्रित्वेऽपि तदव्यतिरिक्तत्वादेकोक्त्योपपत्तिः। सर्वानित्यमुवाच हेत्यस्यार्थं सूत्रोऽयं। मुन्यादीन् विमूर्तिप्रश्नोत्तरभूतानित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवानिति। हकारः पुराकल्पावद्योतनार्थः ॥ १८ ॥

अत्र सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—सर्वेषामित्यादिना। समस्तशब्दानुगतमिति। नित्यत्वसमर्थनाय मुक्तं वाचकं तावदिह हकार एव। तस्य स्वरूपमूलार्थं शक्तिबीजम्। तत्र नित्यं स्वयंमूलार्णतया तस्यापि मूलार्णान्तरायोगात् समस्तमन्त्रानुगततया तेषामेवानित्यतोपपत्तेरिति मूलार्णग्रहणेऽभिप्रायः। ननु हकारस्यैव कथं शक्तिबीजं स्वरूपमभ्युपगम्यत इति। उच्यते। परावाचस्तावच्छक्तिलक्षणं स्वरूपम्। हेति च परावागेव। तदेव स्वात्मस्फुरत्सकलशब्दार्थमात्रात्मकरेफतदुन्मेषनिमेषगगनरूपेकारविलसितमेव शक्तिबीजम्। तत्र तत्प्रोचितं स्वरूपं स्यादिति इह चतुर्धा विकल्पः संभवति। वाच्यवाचकौ मिथो भिन्नौ। वाच्यं प्रधानमितरस्तद्गुणः। वाचकं प्रधानमितरस्तद्गुणः। वाच्यवाचकौ परस्पराभिन्नाविति तत्र पूर्वविकल्पद्वयाभिप्रायेणैतदुक्तम्। वाचकस्य

तावदिति। उत्तरविकल्पद्वयाभिप्रायेणैतदुच्यते। अथवेत्यादि। सर्वेषामेवेति। वाचकस्य वाच्यानां चेत्यर्थः। ननु वाच्यानामुपरि सर्वं वक्ष्यत एव तत इह को विशेष इत्यत आह—संग्रहेणेति। कथं पुनरयमभिप्रायो लभ्यत इत्यत्राह—प्रकृतमित्यादि। उत्तरत्रेति। प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्यस्मिन् प्रकरणे। सर्वात्मत्व-कथनाच्चेति पूर्ववत् सम्बन्धनीयम्। इदानीमुक्तविकल्पचतुष्टयानुगुण्यतया विवृणोति मूलार्णमित्यादिना। शक्तिबीजं श्रीलेखापटल उद्धरिष्यति। मूलार्णशब्देन प्रणवो वा विवक्षितः। तदुक्तं—मूलार्णमिति प्रणवशक्तिवाचकपक्षाविति।

परतत्त्वस्योदासीनदशायां वाचकमनुत्तरमकारः। यदुक्तम्—अजोऽकारज इति। तस्य निजशक्तिधर्मितया पुंस्त्वावभासदशायां स एव प्रणवः स्यात्। तच्छक्तिधर्मतया स्त्रीत्वावभासदशायामीशानाख्यः शक्तिप्रणवः। तस्यैव शक्तिभावयोग्यतादशायां स एव हकारो भवति। साक्षादेव शक्तिदशायां यथोक्तरूपा भुवनेश्वरीति भेदः। एवमुत्तरत्रापीति। केवलमर्थसङ्गतिमेव योजनीयमित्यर्थः। वक्ष्यमाणा इति। शक्तिपटल इति शेषः। कादिक्षान्ता इति तत्रैव वक्ष्यमाणाः। विकृतिर्विकृतय इति मूलपदाभिप्रायः। अङ्गत्वेनेति। गुणतया। तान् सर्वान् ह इतीत्यमाहेति। अत्रेतिशब्दोऽध्याहृतः।

अयमिहार्थः—मूलार्णादयोऽमी हेत्येतदक्षरमित्युवाचेति हेत्येतन्मूलार्णा-द्यात्मकमिति चैतदभिप्रायः। अत्र यत्परोक्षं शार्ङ्गिणो वचनमवभासते मूलार्णो हेत्येवंविधं तदभिप्रायेणोक्तं समस्तशब्दानुगतं स्वरूपमाह मूलार्णमितीत्येतदव-बोद्धव्यम्। इह मूलार्णमिति हकारस्याक्षरस्य नित्यप्रश्नोत्तरं स्वरूपप्रश्नोत्तरं च। अर्थविकृतीरित्यादि सर्वं किमात्मकमित्यस्योत्तरम्। नन्वेवं हकारस्य केवलस्य शक्तिबीजस्यापि वा सतो मूलार्णतया नित्यत्वं नित्यत्वे च नित्यानां प्रकृतिपुरुष-कालानां वाचकत्वं चोक्तं कथं पुनरिह सत्सु वर्णान्तरेषु हकारस्यैवोभयरूपेणापि परावाक्तत्त्वमिति नियमः कथं वैवं नियमेऽप्यस्यार्णविकृतत्वादिसर्वोपपत्तिरिति तदेतदुपपादयति—हकारो हीत्यादिना। प्रत्याहारार्थोऽपि सवकारो हकारा-भिव्यक्त्यर्थश्चापि स्यादिति। तदुपरि निविष्ट इत्यभिप्रायेणाऽकारहकारात्मेत्येवं निर्देशः। तयोश्चेति। सर्ववर्णाद्यनुगमादित्युपरि सम्बन्धः। आद्यन्ताक्षरयो-रिति। मातृकाया इति शेषः। स्त्रीनेतरवर्णयोरिति। हकारस्त्वेवं क्रमेव मातृका भवति न केवलं तद्वर्णमात्रमिति भावः। इयता हकारस्य वर्णान्त-रेभ्यो विशेष उक्तः। एवमयमेव परावाक्तत्त्वमिति नियमः स्यादिति भावः।

नादाकाररूपेण चेति सर्ववर्णाद्यनुगमादित्यनेनाऽन्वयः। हकारात्मिकाया

मन्त्रदेवतायाः स्थूलसूक्ष्मादिपञ्चविधात्मकत्वात् तदनुरोधेनायं वाच्यवाचकपञ्चकोपन्यासः। नादबुद्धिज्ञानशक्तिनिमर्शचितोऽकारहकारयोः स्थूलाद्यंशेषु क्रमेण वाचकांशा इतरे वाच्यांशा इत्यवसेयम्। वाशब्दः सर्वथापि संभवादनियमार्थः। कार्यानुगमे कारणस्य तदनुगमे कार्यानुगमादिति। पारायणवर्णानामादिशब्देन तत्प्रभिन्नानां मन्त्राणां प्रयोगमन्त्राणां च ग्रहणम्। तथा तद्देवतानां च ग्रहणम्। नादाकाररूपेण वैत्यकारप्राणादिवाच्यांशानामप्युपात्तत्वात् चेतुस्तावदित्युक्तः। यत्र साध्यमुच्यते सर्वशब्दार्थेति। हकारस्य केवलस्य शक्तिरूपस्याप्येवं सावयवद्वारा सर्ववर्णतदर्थसङ्घातरूपत्वात् सवर्णादिषु तदर्थेष्वपि तदवयवद्वारानुगमात् सकलवाच्यवाचकानुगमसिद्धेः सर्वात्मत्वं स्यात्। केनाकारेणास्यैतत्सर्वात्मत्वमित्याह—सर्वं शब्दार्थं समस्यात्मक परावागात्मत्वेनेति। केवलमर्थसहितं वेत्येतदिहापि यथास्वं प्रत्येतव्यम्। यत एतस्य केवलस्य शक्तिरूपस्यापि स्वयंनित्यत्वं नित्यप्रकृतिपुरुषकालवाचकत्वं च सम्यगुपपन्नमित्याह—प्रकृतीति। तत्क्रमेणेति। नित्यत्वं सर्वात्मत्वं स्वरूपं चेत्यर्थः। क्रमशब्देनैतदाह प्रथमं तावत्प्रकृतिः पुरुषश्चैवेति प्रकृतिपुरुषकालाना नित्यत्वं ततो विभुशब्देन प्रकृतेः स्वरूपमणोरणीयसीत्यादिश्लोकेण ततः सर्वात्मत्वं ततः सार्वं यूयमिति पुरुषस्य स्वरूपं व्याप्तिश्च ततः स तु कालात्मनेति कालस्य स्वरूपम् नवादिप्रलयान्तोऽयमित्यादिश्लोकेन तद्विभूतिरिति।

देवतातत्त्वं हि चिद्रूपमेकमेव। तस्य स्वशक्तिकल्पित एवायं प्रकृतिपुरुषकालात्मको विकल्प इत्यभिप्रायेण प्रकृतिव्यासेरेव प्रश्नेनाऽभिधानमिति। प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्येवकारस्तेषामेव नित्यत्वावधारणार्थः। चकाराविति। तेषां द्वयोर्द्वयोर्मिथो यः सम्बन्धो भोग्यभोक्त्रादिलक्षणो यश्च मिथोभेदः सोऽपि तद्वन्नित्य एवेति भावः। कालस्य पृथग्ग्रहणमित्यसमासकरणमुक्तम्। निमित्तत्वावद्योतनार्थमिति। काल एव साक्षान्निमित्तमिति भावः। यत् तूक्तमितरौ निमित्तमिति तत्र पुरुषो भोक्तृत्वेन निमित्तमात्रमिति विशेषः। ननु प्रकृत्यादीनां तत्सम्बन्धभेदयोश्च नित्यत्वे देवतातत्त्वस्य नानात्वापत्तिरित्याशङ्कायां तस्य साक्षिलक्षणस्यैकत्वेऽपि तत्राप्यायां भेदसंभवात्तद्द्वारा निरूपण एवायम्। तस्मिन् भेदावभासो न तत्त्वावनिरूपण इत्यभिप्रायेण प्रकृतिपुरुषकालान् साक्षिसाक्ष्यरूपाभिप्राये द्वेधा विभजते—प्रकृतिपुरुषकाला इति। एतच्च गार्ङ्गिणो विवक्षितमिति दर्शयन् परावरस्वरूपमपि दर्शयति—विचिकीर्षुरिति। यत्र विचिकीर्षुर्या युष्मानपि लयादि प्रनयामस इत्यपरे प्रकृत्यादयः। सर्ववेद्यमरूपा बहुना किं स तु कालात्मनेति

परे। अथापरप्रकृत्यादीनां तद्विभूतिद्वारा प्रतिपत्तिः तद्द्वारेणैव तु परप्रकृत्यादिसाक्षित्वं तद्विग्रहतया चापरप्रकृत्यादिभाव इत्यपि प्रतिपादितम्। वाक्यमेवादिति। द्विविधा इत्यथः सम्बन्धः। मूले सत्त्वमेति त्रिनियवन्तिस्त्वयैव (?) प्रतिपत्तव्येति सूचितम्। तदात्मकं हीदं जगदिति। यदा त्रिविभागफलं त्वयैवावसेयमिति। तत्र सरस्वतीत्रिपुरादयः प्रकृतिप्रधानाः सूर्यसोमादयः पुरुषप्रधानाः विष्णुशिवादयः कालप्रधाना इति। अथवा तेषां मन्त्रसेवायां समन्वयस्त्वयैव निरूपणीय इति। तत्र पूजकः कालः साधको देवता च पुरुषं क्रिया मन्त्रो द्रव्यमिति प्रकृतिरिति यदुक्तं तदाह—

पुरुषो भगवानिहोपहारः प्रकृतिः कालतनुः स्वयं हि कर्ता। इति।

प्रकृतेर्व्याप्तिकथनेन भोग्यद्रव्यत्वादिति सिद्धेरिति। अभिप्रायान्तरमाह—विपर्यय इति। प्रकृत्यादीनामनित्यत्वे तेषामप्यन्यैः प्रकृत्यादिभिरेव भाव्यम्। तेषामप्यनित्यत्वे तेषामप्यपरैरितीयमनवस्थेति ॥ २०॥२१ ॥

प्रकृतेः स्वरूपं व्याप्तिं चाहेति पृथग्विनियोगः क्रियते। वाच्यावराणामपि तदिति हि सामान्यतो विनियोगः। सामान्यतो व्याप्तिमित्यनेनैतदपि सूचितम्। अणोरणीयसो स्थूलात् स्थूलेत्यणुमध्यमस्थूलेषु चराचरेषु विशेषतो व्याप्तिकथनमिति। आदित्येन्द्रादोत्यधिज्योतिषं व्याप्तिः। विभुरिति तु प्रकृतेः स्वरूपाभिधानम्। विभावनलक्षणा शक्तिरस्याः स्वरूपमिति ॥ २२ ॥

न क्षेतरज्ञेत्यधिविषयं व्याप्तिः। क्षेतरज्ञादिपदैस्तद्गुणानां विषयभूतानां तन्मात्राणां ग्रहणम्। सर्वेष्वर्थानुगमादन्यतमवर्णनतया निर्धारणायोगः। न गुणेष्वित्यधिगुणं व्याप्तिः। गुणाः सत्त्वादयः। सर्वेष्वनुगमादेकस्मिन् विशेषतो न व्यवस्थितिः। न भूतेष्वित्यधिभूतं व्याप्तिः। पूर्ववद्व्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

अन्तरात्मेत्यध्यात्मं व्याप्तिः। अधुना तु तद्दर्शनोपदेशप्रावसरत्वात्तस्य व्याप्तेरपीदानीं विद्वत्वादित्याशयं दर्शयन्नाह—कथं तदीति। मूले देशिकदर्शितैरित्युपायैरित्युपस्कारः। ते चोपाया अनुयोगादयः। दर्शनमपरोक्षानुभवः। स्वसंवेद्यस्वरूपेति च नित्यत्वमपि तत्कालविशेषणम्। स्वयैवाऽहंतया वेद्यं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता। स्वरूपमिह पारमार्थिकं आरोपसिद्धयाभिप्रेतः। तद्दर्शयति—अपरप्रकृतिसाक्षित्वेनेति। अत्राऽर्थादेतद्गम्यते। प्रकृतितत्त्वे याथात्म्यतो निरूप्यमाणे किञ्चित्स्वयैव संवेद्यं किञ्चित्तया संवेद्यं चास्तीति। परप्रकृतिरूपसाक्षित्वेनेति वा पाठः। इह स्वसंवेद्यमस्याः स्वरूपमिति परप्रकृतिस्वरूपमप्युक्तम्। तत्साध्यमचिद्रूपमित्यपरप्रकृतेः स्वरूपमप्युक्तमित्यव-

बोद्धव्यम्। यत् पूर्वमुक्तं विभुरिति तत्सामान्येन स्वरूपकथनमिति भेदः ॥ २४ ॥

सा लब्धेति उपलब्धः परोक्षावभासः। दर्शनं साक्षादनुभवः। लाभस्तद्बुद्धिरिति भेदः। स्वात्मप्रत्ययसाधकमिति। स्वात्मन्येव प्रत्ययः स्पष्टतयाऽवभासः निश्चयो विश्वासो वा। यया आकशमित्यस्यायमर्थः। यया लब्धया आकाशस्तमो वापि तेन साधकेनोपलभ्यते। सर्वविशेषाणां तस्यामेव निमग्नत्वादिति संभाव्यानुपलब्धत्वादाकाशतमसोर्ग्रहणम्। अभिप्रायान्तरमाह—आकाश इति। बुद्ध्यादीनि सर्वाण्यपि कार्याणि सत्त्वादय इच्छादयश्चेति कारणावस्थाविशेषत्वादुक्तम्। विभु तुल्यापीति। तुल्यग्रहणादित्थं विभूतिरिति भावः। विशिष्यत इत्येतदभिप्रायमाह—यद्भानात्विति प्रकृतेरिति शेषः ॥ २५ ॥

कथमेतत्त्रिषु तुल्यत्वमित्यत आह—गुणभूतादिरूपेणेति। पुंस्त्रीनपुंसकानां तदीयसत्वेच्छादिगुणरूपेण लिङ्गशरीरधात्वादिभूतभौतिकरूपेण वेत्यर्थः। सकलव्याप्तीनां मिथो व्याप्तिरप्यनेन दर्शिता। प्रधानमिति यामाहुरित्यत्र त्रिलिङ्गपदे शब्देषु परोक्षस्त्रीपुंनपुंसकभावेषु व्याप्तिरुच्यते। प्रधानादिग्रहणं तत्सर्वादि प्रदर्शनार्थम्। यद्वा प्रकृतिरागमेषु स्वयम्भुमादिप्रसिद्धेस्तव्याप्त्युपपत्तिरित्याशङ्कायां प्रधानमिति यामाहुरित्युच्यते। तदाह—अन्ततोऽपीति। या युष्मानपीति चेतनेषु व्याप्तिस्तत्र प्रकारभेदोऽप्युच्यते। एतद्विहरन् प्रकृतिव्याप्त्युपसंहारं पुरुषव्याप्त्युपक्रमं च दर्शयति—किं बहुनेति। व्याप्त्यन्तरमपि बहु संभवति बहुलव्याप्तिभिरेवोह्यमिति किं बहुनेत्युक्तम्। जगत्कारणभूतान् युष्मानपीति हिरण्यगर्भाद्यखिलचेतनातिवृत्तिस्तावत् स्यादिति भावः। नन्वचितश्चिदतिवृत्तौ किं निबन्धनमित्यत इदमुक्तम् मां नित्यमवष्टभ्येति। तदेव च मदवष्टम्भादिति हेतुतया विवृतम्। अत्र मच्छब्देन स्वसंवेद्यस्वरूपा चेत्युक्ता पराप्रकृतिः गृह्यते। यद्वा परपुरुषतत्त्वं साहमिति पुरुषस्य प्रकृतौ व्याप्तिरुक्ता। यूयमित्यादिशेषेण तु तद्व्याप्त्यायास्तस्या ब्रह्मायशेषानुगमकथनेन तथा तेषु व्याप्त्यभिधानम्। पुरुषचिद्रूपे कल्पितायां तस्यां ब्रह्मादीनां कल्पितत्वादेतद्व्याप्तिसंभवः। तथा चाह—युष्माकं विषयवदिति। अत्र यूयमिति सूत्रंयः। तथैवान्यदिति सकलचराचरचेतनजातम्। यदेवमिति प्रकृतेर्विभूतितयोक्तास्वाद्यत्त्विनार्थं ग्रहणम्। पुरुषतत्त्वव्याप्तिरेकैव मतीत्यमुक्ता भवति। अत्र वेद्यग्रहणेन पुरुषाणां वेदित्वाभिधानात् पुरुषस्यापि वेदित्वचिह्नलक्षणमुक्तं भवति। वेदमेव हि भोगः।

अत पूर्वोक्तशेषतयाभिप्रायान्तरं दर्शयति—त्वदनतिक्रम इति। मयि कल्पितत्वेन तस्या इति। अर्थान्तरस्तावदाद्यः पुरुषः स च निजवेदित्वात्प्रभूता-

चिदंशविशिष्ट एव। तत्स्वरूपे च याथात्म्यतो निरूप्यमाणे तद्गतं सारभूतं चिद्रूपं स्वसंवेद्यलक्षणं तद्वेद्यमचिद्रूपं चाऽवसीयते। तत्र चिद्रूपमिह परः पुरुषः। तत्प्रतिबिम्बलक्षणमचिद्रूपमपरः पुरुषः। सर्वेश्वरे चापरपुरुषसद्भावेऽपि तस्य साक्षित्वयैवेह विवक्षितत्वात् ब्रह्मादिष्वेवाऽपरपुरुषांशो दर्शयितव्यः। अतएवाह —युष्माकं विपर्ययवदिति। प्रथमं तावच्चिदसुन्यचिदारोपः। स च प्रकृतिपुरुषयोः समान एव। नात्र चिद्रूपस्य स्वदृष्ट्या स्वरूपभेदः। अत एव मां नित्यमवष्टभ्य साहं सा तु कालात्मना सम्यक्क्रमयैवेत्येकचिदनुगमसंभवः। ततस्तस्मिंश्चिदर्थे क्वचित्सदाश्रयस्य चिदसुन आरोपः। सोऽपरः पुरुष इति। नन्वपरप्रकृति-कालयोरपि चेतनव्यवहारो बहुलमुपलभ्यत इति। नैष दोषः। यथा हि पुरुषेषु तदीयभोक्तृत्वाङ्गतया प्रकृत्यंशानुगमस्तथा प्रकृतिविकारेष्वपि तदीय-भोग्यताङ्गतया चिदंशानुगमोपपत्तेः। एवमपरकालेष्वपि स्यात्। एवं च पीठशक्तीनामिन्द्रियोपहारादिशक्तीनां भूषणायुधादिशक्तीनामपि तदङ्गीभूतदेव-पूजाङ्गतया पूजाहोमतर्पणाद्युपपत्तिरिति। अनित्यैवेयं प्रकृतिपुरुषयोर्व्याप्तिः। किन्तु स्थिता विस्तीर्णा प्रलये संक्षिप्तेति भेदः इत्येतत्प्रलये व्याप्यत इत्युच्यते। स्थितिसमय इदं जगदित्थं स्वस्वाकारेण ततत इति तावदुक्तम्। प्रलयसमये तु पुनरेतदेव प्रकृतिपुरुषगता चिदंशे संक्षिप्ततया निजनिजशक्तिमात्राकारेण व्याप्यत इत्यस्यायमर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—तद्वेति। प्रलये सर्वविकृतीनां सर्वपुरुषाणां च तत्र विलयात् तेषां तत्र कल्पितत्वमवसेयमित्यर्थः॥ २१॥ २७॥

ननु प्रलये सर्वविकृतीनां प्रकृतौ व्याप्तिरयुक्ता बुद्ध्यादेस्तदध्यक्षतयाऽवस्थान-स्याऽभ्युपेयत्वादित्याशयेनाशङ्कामाह—ननु प्रलयेऽपीति। मूले सैव त्वां वेत्ति परमेति। तत्कालविशेषणम्। सैव परमा सती त्वां स्वरूपमुभयविधमपि वेत्तीति। एतद्दर्शयति—परमा साक्षिलक्षणेति। स्वसंवेद्यस्वरूपेति पूर्वोक्तेति योजनीयम्। तस्या नान्य इति षष्ठी। तस्याः पराया अन्य इति पञ्चमी।

वैपरीत्येनेति। अपरप्रकृतिः स्वेंद्रादिभिः स्वस्वरूपं परप्रकृतिं च विद्यादिति भावः। जडत्वलक्षणविशेषद्योतक इति। बुद्ध्यादीनां तदध्यक्षचिदनुप्रवेशादेव बोधशक्त्यवभास इति भावः। कालात्मना ज्ञानात्मनेति। कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यपावस्य शेष एव। ज्ञाने तु प्रकृतेर्न लवादिकालापेक्षा प्रचोद्यत्वे च तदपेक्षेति लवादिकथनपूर्वकं कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यभिधानम्। सा तु प्रकृतिः कालात्मना मयैव प्रेर्यत इति। कलयति प्रकृतिं जानाति योजयति च पुरुषस्यार्थेष्विति कालः। योजनमेव प्रेरणम्। सम्यग्ज्ञायत इति प्रकृत्यन्तर्गततदीयानेककार्य-

प्रकृतिपुरुषनिचयतदीयापूर्वजातज्ञानमप्युक्तम्। सदेति स्थितौ प्रलयेऽपि तुल्यमेतदित्यर्थः। अत्र च प्रकृतिविषयसर्वज्ञानप्रेरणलक्षणचिद्रूपं कालस्य स्वरूपमित्यपि प्रतिपादितमिति।

अत्र सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—कालात्मना ज्ञानात्मनेति। सम्यगित्यस्य साक्षितयाऽव्यवधानेनेत्यर्थः। नात्र बुद्ध्यादिकरणव्यवधानसंभव इति भावः। ननु परकालस्य स्वोपाधिभूतापरकाललक्षणप्रकृत्यंशविषयमेव साक्षित्वं स्यात् न तूपादानलक्षणप्रकृत्यंशविषयमपीति। नैष दोषः। कालोपाधेर्विशुद्धसत्त्वांशतया विशुद्धसत्त्वांशस्य च सर्वावभासकतया तद्द्वारेण सर्वद्रष्टृत्वात् सर्वसाक्षित्वं स्यात्। यद्वा परप्रकृतिपुरुषयोः स्वोपाधिसाक्षित्वम्। परकालस्य तु तदुभयसाक्षित्वं स्वोपाधिसाक्षित्वं चेति। अथवा कारणायाः प्रकृतेः सूक्ष्मतमो विशुद्धोंऽशः परकालोपाधिः। सा तु प्रकृतिरेव परप्रकृत्युपाधिस्तदंशविशेषः पुरुषोपाधिरिति। परकालस्यापि स्वरूपमिति। कालात्मना ज्ञानात्मनेत्युक्तत्वादिति भावः॥ २८॥

अभिधायेति। कालस्य स्वरूपं तावदुक्तम्। इदानीमेतद्व्याप्तिकथनावसर इति भावः। अपरं कालमिति। कार्यकारणरूपमिति भावः। मूले लवादिप्रलयान्तोऽयमित्यत्राऽयमिति कालात्मनेति प्रकृतस्य ग्रहणम्। अयमेव कालो लवादिप्रलयान्तोऽपि कालो भवतीत्यर्थः। अस्य कालस्य लवादयो विभूतिरित्यपीदोक्तं भवति। अतएव वक्ष्यति—कालपर्वाणीति। नलिनीपत्रशतव्याप्तिमिति लवस्य मानमुक्तम्। तस्य प्रथमतया प्रतिपत्तौ निरालम्बनत्वादित्यवगन्तव्यम्। लववाचक इति बहुव्रीहिः। सोऽङ्गुलिस्फोटतुल्ययेति। मूर्तकालानां प्रथमत्वादुक्तम्। कालेन यावतेति। प्राणायामादिषु उपयोगादुक्तम्। मात्रा चेतिच्छेदः। निश्वासैरिति मात्रात्मकैरहोरात्रैर्मास इतिच्छेदः।

अयमहोरात्रं दिवौकसामिति पृथग्वाक्यम्। भिन्नैरित्येतद्विवृणोति—चतुर्भिर्देवकपक्षैरिति। कालवेदिभिरिति + + + + मासश्चक्रपीति। नव मास इति भावः। त्वमपीति। जगत्कारणभूतोऽपि सन्नित्यर्थः। अर्थान्तरमाह—एताभिति। त्वदायुर्मम निःश्वास इति परः कालो ममेत्युक्तः। अस्य कालस्यानाद्यन्तस्य विभोरेतानि पर्वाणि तस्य ब्राह्मः कालः न दिनस्थानीयोऽपीति किन्तु निःश्वासमात्रमित्यर्थः। अत्राऽभिप्रायमाह—तेषामिति। परकैवल्याधिकारिणां ब्रह्मकालविभूतितोऽपि वैराग्येण भाव्यमिति भावः। कालेनेयं प्रचोद्यत इति। कालेनैव सर्वेषुक्तमवादिविकल्पोपपत्त्या प्रेर्यते प्रकृतिरित्यर्थः। एतच्छ्लोकोत्तरत्वेन योजयति—निःश्वासादिमत इति। विषममायुरिति। मनुष्यदेवब्रह्म

भेदादिति भावः। वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति। पुरुषानुग्रहायैव हि काला-ख्यस्येश्वरस्य स्वोपाधिपरिग्रहः। तथा च तेषु समेन दयालुना च तेन भाव्यम्। स चोच्चावचतया तेषु जीवितकालमायुर्विदधद्विषमः स्यात्। मनुष्येष्वल्पमायु-र्विदधत्तेषु निर्घृणश्च स्यादिति भावः। पुरुषकर्मानुसारेणेत्येवंशब्दविवरणम्। तस्य प्रथिततया सुदिगतत्वाच्चैवमिति ग्रहणोपपत्तिः। वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यत्र नामद्वा योजनीयेति। एवं तावदकारवाच्याचरस्य ब्रह्मात्मकस्य स्वरूपं सर्वात्मत्वं च वर्णितम् ॥ २८—४० ॥

अथास्यैव प्रकरणस्यार्थान्तरं इत्था देशिकदर्शितैरिति सूचितम् अनेक-विधयोगरूपं वस्तुमारभते—प्रकृतिरिति। अकारोकारमकारा इति। वाच्य-वाचकग्रहणमिति भावः। नित्या इति। यदा स्वतन्त्रा एते योगाः स्युः। यतो वक्ष्यति—ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाहेति। तदा प्रणवहृल्लेखयोः साधकेच्छया प्रवृत्तिः। यदा तु मन्त्राङ्गभूताः। यतो वक्ष्यति—सयोगान्वक्ष्यमाणन्यासानाचरे-दिति। तदा तत्तन्मन्त्रसंयोगोऽप्यनयोरिष्यते। तत्र च पुंवाचकेषु मन्त्रेषु प्रणवः स्त्रीवाचकेषु हृल्लेखा च स्यात्। प्रणवहृल्लेखयोस्तु मन्त्रत्वे केवलयोरेव तयोः प्रवृत्तिरिति सर्वसम्बोद्धव्यम्। योगौचित्येनैत्यणुयोगादावकारोकारमकारा एव + + + त्यादि द्रष्टव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

अणोरणीयसी स्थूलात्स्थूला व्याप्तचराचरेत्यत्र प्रकृतिः क्रमेण भवतीत्यर्था-लभ्यते। प्रकृतिर्ध्येया अकाराकारेणेति। प्रकृतिरिहाऽपरोपलक्षिता परा विवक्षिता। कुतः। योगानां साक्षिपर्यन्ततामभिधानात्। यदुक्तम्—अपरप्रकृति-साक्षितयेति। वक्ष्यति च—स्वरूपस्थो भवेदिति परमात्मस्वरूपेण सानुभव-नीयेति तत्रात्मनो निर्विशेषत्वचिन्तनमिति च। इत्येवेह प्रतिपत्तव्यम्। रूपमित्याकारग्रहणेनोक्तम्। प्रभारूपेणेति। प्रकृतेः समस्तादपर्यन्ततया प्रभाप्रसारणमर्थसिद्धम्। तदुपदेशादेव तस्याः प्रकृतेस्तटिस्वज्योतीरूपत्वम-प्युक्तम्। आकाशादेरपीति। स्थूलस्य ब्रह्माण्डतदावरणादेरपि ग्रहणम्। मज्जनीयमिति। प्रभाया द्रवदमृतमयत्वं तदावेशक्रमेणाकाशादेस्तत्र विलयश्च सूचितः। हृल्लेखाप्ययणे हरमाया इतो योज्याः। योगानां स्वतन्त्रत्वे प्रणवावयवैरेवमनुसन्धानमेव कार्यम्। ध्येया सञ्चिन्त्य ध्यात्वेत्येवंनिर्देशात् प्रणवो-च्चारणसमये चैत्येवाभिधानाच्च। मन्त्राङ्गत्वे तु न्यासपुरःसरमेवमनुसन्धानं स्यात्। यतो वक्ष्यति—सयोगान् वक्ष्यमाणन्यासानिति। न्यासयोगे चैवं प्रयोगक्रमः। प्रणवेन मूलाधारे त्रिकोणं विभाव्य तन्मध्ये अमिति न्यासेन प्रकृतिं विचिन्त्य

श्रीं ह्रीमित्युच्चरन् द्वादशान्तादमृतमास्राव्य तन्मयैरुपहारैः संपूज्य पुनः अं उं मं इत्येतैरुक्तानुसन्धानं कुर्यात्। तत्तन्मन्त्रसंयोगोऽप्यूह्य कार्यं इति।

मूल आदित्येन्द्वादीति धामचतुष्टयमुक्तम्। तेजोमदिति मूलाधारत्रिकोणगतचिदग्नितेजोयोग उक्तः। तत्तन्मयीति। कुण्डलिनीरूपायाः प्रकृतेस्तेष्वनुगतिरुक्ता। विभुरिति। व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्ततया व्याप्तिरुक्तेति।

चिदग्नीति मूलाधारे प्रणवन्यासेन त्रिकोणं चिदग्न्यधिष्ठितं विभाव्य तदग्नेरणीयसीं ज्वालासुषुम्नान्तरा द्वादशान्तं प्रवृत्तां प्रणवन्यासेनैव विचिन्त्य तत्र मणिपूरकादिषु अं उं मं ॐ इति न्यासेन धामचतुष्टयं विभाव्य संपूज्य तदनुगतायां कुण्डलिन्यामकारादिभिः क्रमेण विलाप्य बिन्द्वाद्यन्तप्रणवोच्चारणेन व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्ततया व्याप्तिं भावयेदिति। सर्वयोगेष्वपि विभूत्यर्थतायामुन्मनीपर्यन्तत्वं परमकैवल्यार्थतायां शान्तिपर्यन्तत्वमिति विभागः। यतो द्वेधापि वक्ष्यति—परमात्मस्वरूपेण सानुभवनीयेति। सर्वव्यापिनीसमन्युन्मनी शक्तिरिति कथ्यत इति च। इह बिन्द्वादयो बिन्दुनादशक्तयः। व्यापिन्याद्या व्यापिनीसमन्युन्मन्यः। ततोऽधिका या शान्ताः। विभुर्भवेदिति ॥ २२ ॥

तयोर्गुणभूतवर्णानामिति। गुणयोगे गुणानां शुक्लरक्तकृष्णवर्णाः। भूतयोगे भूतानां पीतशुभ्रपाटलशितिसितावर्णाः। तेषां सतामपि कुण्डलिनीप्रभाविशेषवशादनियम इत्यर्थः। गुणादियोगमिति। न गुणेषु विशेषेण व्यवस्थितेति गुणयोगः। न भूतेषु विशेषेण व्यवस्थितेति भूतयोगः। पूर्वोक्तमण्डलस्थानेष्विति। चिदग्निव्याप्त्यादि सर्वं समानमिति भावः। सत्त्वादिगुणगणमिति सत्त्वरजस्तमांसि। अत्र प्रत्यारम्भे गुणसाम्यमपि भावनीयम्। एकवर्णमिति। स्वानुगतकुण्डलिनीप्रभाविशेषमहिम्नेति भावः। ज्योतिर्लिङ्गवदिति। प्रतिपत्तव्याकार उक्तः। गुणेषु तदधिष्ठातारो विचिन्तनीयाः। पूर्ववदिति बिन्दुनादादिना व्यापिन्यादिक्रमेणेत्यर्थः। स्वात्मभूते देवतातत्त्वे स्थित इत्यर्थः। इत्यपठेति। चिदग्निव्याप्तसौषुम्नमार्गग्रहणमिहापि तुल्यमेव। मण्डलबीजाधिष्ठातृमण्डितानिति। यथा हृदये लकारन्यासेन चतुरश्रं पार्थिवं मण्डलं तन्मध्ये पञ्चीकृतादिबीजत्रयं स्वस्थानमहितम् तत्र च निवृत्तिकलां ब्रह्माणं वा तदधिष्ठातारं चिन्तयेत्। एवमुत्तरेष्वपीति। अत्र कारणं मण्डलं वृत्तम्। प्रणवः शक्तिर्वा बीजम्। परशक्तिः परमात्मा वाधिष्ठातेति ज्ञेयम्। संयोजयेदिति। सर्वानुगतां कुण्डलिनीं ध्यायन् विलाप्येतद्विदध्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथास्य योगस्य शेषं दर्शयति—अथेति। अत्रान्तरा वदिष्येत्यन्वयः।

व्याप्तेति च शेषः। एतद्दर्शयति—समस्तरन्ध्रद्वारेणेति। कुण्डलिन्याः प्रभां स्वदेहान्तस्ततः सप्तधातुषु चापूर्य समस्तरन्ध्रद्वारेण बहिर्विसार्याकाशादेरपि व्यापिकां विभावयेदिति भावः। इन्द्राकारादिशक्त्यन्तानां पृथिव्यादिषट्सु विनियुक्तत्वात् तच्छुद्धैर्व्यापिन्यादिभिस्तत्तदवस्थाक्रमेणोन्मनोप्राप्तिरिति ज्ञेयम्। देहसंहर्त्रीति। सङ्कुचितस्य पूर्णतापादनम्। अर्थात्तस्य संहार एवेति भावः। पर्यन्तदशामपि दर्शयति—एवमित्यादिना। दैशिकदर्शितैरुपायैरित्यणुयोगादीनां देवाः सम्भुतय इत्यादियोगानां च ग्रहणम्। सर्वयोगदपर्यन्तदशा चौर्यं विवक्ष्यते। परमात्मस्वरूपेणेह साम्यग्रहणम्। पृथक्त्वेनेति। न साम्यरूपेणेत्यर्थः। अत्र विभूतिविषये साक्षिचिद्रूपे तस्या उन्मन्यास्तादात्म्येनान्तर्भावकैवल्यविषये तस्या विलापनमिति भेदः॥ २४॥

परमपुरुषार्थत्वमिति। सकलद्वैतानवभासे दुःखात्यन्तनिवृत्तेः स्वरूपावभावे च निरतिशयानन्दप्राप्तेरिति भावः। पुंनपुंसकयोस्तुल्यापीत्यमुमंशं विवृणोति—पुंनपुंसकयोरिति। वाचि चेत्यङ्गनासु विशिष्यत इति विशेषाभिधानात् स्त्रिया अप्युपसंग्रह इति भावः। इच्छादिशक्तिरूपेण तुल्यापीति प्रकृतिर्विशिष्यते। तस्मिन् साम्यतेजसि स्थितास्वङ्गनास्वित्युपरि संबन्धः। ननु किमिदं तुल्यत्वमभिप्रेतं कथं चेति तदुभयमिहान्तरा दर्शयति—प्रणवोच्चारणसमये चेति। प्रणवग्रहणं हृल्लेखाविकल्पोपलक्षणम्। चिशब्देन स्वानुभवगम्यमेतदिति सूचितम्।

अयमभिप्रायः। प्रकृतेस्तुल्यत्वं मिथःसमत्वम्। तच्च स्वकीयेच्छादिशक्त्यवस्थायामेव संभवति। तासां मनआदिषु साम्यञ्च मनआदीनामपि साम्यापत्तिः स्यात्। तत्रेच्छादीनां मनआदीनाञ्च द्वयोर्द्वयोस्तादात्म्येन भाव्यम्। तथाविधानाच्च तत्साम्यमपरशक्ताविव संभवति। तस्यामेवैतरयोः शक्त्योरनुगमोपपत्तेः। तच्च साम्यं परस्परमोतप्रोतभावलक्षणमेकत्वम्। मनआदीनां तदवस्था च वाच्यरूपो ध्वनिरेव। स्वानुभवसिद्धं चैनतदिति। क्रमेणेतीच्छात्मकं मन इत्यादिक्रमेण तादात्म्यमुक्तम्। यदा प्रणवविवक्षायां प्रथममिच्छारूपं मनः ततः क्रियारूपः प्राणः तदा च पूर्वस्य तस्मिन्ननुगमात् तयोः साम्यं विवक्षितस्य च प्रणवस्य च बिन्दुतापत्तिः ततो ज्ञानरूपा वाक् तदा च पूर्वयोस्तस्यामनुगमात् त्रयाणां साम्यमोतप्रोतभावलक्षणमेकत्वम्। स च तदा प्रणवो बीजरूप इत्ययं क्रम उक्तः। एकत्वं तुल्यत्वमिति। तुल्यत्वमेकत्वाकारेण विवृतम्। निबिडेत्यादिना तदेकत्वप्रकारोऽप्युद्दिष्टः। निबिडशब्दस्तेजोध्वन्योर्विशेषणम्। आत्मशब्द आकारवचनः। ज्ञानरूपा वागेव तावद्ध्वनिः। स च नादबिन्दुबीजक्रमोत्पन्न-

त्वाद्विविड:। निविडध्वनिरूपेण हि तावदेषामेकत्वं भवति। स च निविडध्व-निरुच्चार्यमाणप्रणवमन्त्राकार एव। तथाविधश्चासौ निविडतेजोरूप इति तस्य प्रतिपत्तव्याकाराभिधानम्। निविडतेजोग्रहणादाकाशादेरपि व्यापिनी प्रभा सूचिता। यद्वक्ष्यति—प्रभामत्तीति। किञ्च निविडतेजोग्रहणादेवेच्छात्मक-मनसस्तेजोरूपत्वं क्रियात्मकप्राणस्य ततोऽधिकतेजोरूपत्वमपि सूचितमिति।

इदानीमङ्गन्यासं विशिष्यत इत्यमुमंशं विहत्वन् प्राक्प्रकृतमेवमाह—तस्मि-न्निति। कुण्डलिनीगततेर्मूलाधार एव स्थानम्। साम्यतेजसार्थान्मूलाधारो देश एव। सैषा परावाग्लक्षणा कुण्डलिनी। तस्यास्तिस्रोऽवस्थाः पश्यन्त्याद्याः ता एवेह परपरापरापरकुण्डलिन्य उक्ताः। तासां क्रमेणेच्छादिभिः सम्बन्धः। अयमि-हाभिप्रायः। प्रकृतिरेवेयं साम्यरूपापि विशेषं प्राप्नोति। विशेषो वैषम्यं पर-स्परत उद्रेकः। तच्चापि स्वकीयेच्छादिदशायामेव संभवति। तत्र केवलेच्छादीनां साम्यम्। तासामेव विभूतयः सकलार्थविषया इच्छादयस्तासां वैषम्यदशेति। विशिष्टा विभिन्ना विषमेति यावत्। सामान्यध्वनिः प्रणवः। तद्विकारा विशेष-ध्वनयः। वाक्यानि सामान्यान्तर्गतानि विशेषा इत्येवं क्रमोपपत्तिः ॥ २५ ॥

ततस्तासामिति कुण्डलिनीत्रयग्रहणम्। प्रथितं त्रयमिति। तासां सकलार्थ-विषयतया विस्तीर्णत्वात् प्रथितत्वम्। तासामपरपरापरपरक्रमेण च संहारः। मनआदिकमिति। मनआदीनां प्रथममेव साम्यरूपं निविडतेजः। प्रभामिति। प्रयामिति भावः। प्रभायाः स्थूलसूक्ष्मतया द्विविधत्वमपि नादनादान्त-ग्रहणाद्भवति। सकलप्रणवेनैवायं शक्तियोगः। मन्त्राङ्गत्वे त्वेवं प्रयोगः। मूलाधारे प्रणवं शक्तिनादबिन्दुमकारात्मतया विन्यसन् क्रमेण प्रकृतिं तस्या मनआद्यात्म-केच्छादिगतद्यापत्तिषु तेजोध्वनिवृद्धिक्रमेण विभाव्य प्रणवन्यासेन तत्सामान्यमपि निविडतेजोध्वनिरूपं स्वदेहान्तर्विचिन्त्य मकारोकाराकारन्यासेन परपरापरापर-कुण्डलिनीरपि तत्तेजोऽन्तर्भावे बहिर्बहिरनुसन्दधीत। पुनरकारादिभिस्तेषा-मुत्क्रमेण संहार इति। एवं प्रकृतियोगपञ्चकमुक्तम्। अथ पुरुषयोगं प्रस्तौति —अथ चतुर्मूर्त्यादिचतुर्दशयोगानिति। यद्यप्ययं स्थूलादिमात्रचिन्निष्ठतयैक एव चतुर्दशपर्यायोगस्तथापि चतुर्दशयोगानिति नानात्वेनाभिधानम् एषु कतिपययोगस्यापि सूचनार्थम्। तत्र चतुर्मूर्तिचिदसटत्वादिशेषैरष्टौ योगाः चतुर्मूर्तिनिष्ठ चिदसटत्वसंहारविकल्पैः पञ्चनिष्ठविशेषे चत्वारः संहारविकल्प-योरेकत्वे त्रय इति च पञ्चयोगे निष्ठमेकं वा महत्प्रतिपत्तव्यम्। तदा चतुर्मूर्त-योऽप्येकैव महती मूर्तिरिति। शुभामाप्नोति भवतिपर्यन्त इत्युपरि संबन्धः।

नाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तस्थितानिति । चिदग्निव्याप्तसौषुम्नमार्गग्रहणमिहाप्यनुवर्तत एव । मां षोडशान्तःस्थितमिति । मामित्यस्य मूलपदस्यावृत्तिरुक्ता ।

ब्रह्मयोगं वदन् सकलयोगहृतिमपि दर्शयति—चतुर्ध्वंपीति । पीठचिन्तनमप्यर्थात्कार्यम् । सपरिवारमिति । विष्णुशिवयोः स्वपटलभाविनः परिवाराः । ब्रह्मणस्तु दिक्षु वेदाः विदिक्ष्वङ्गोपाङ्गोपवेदागमाः तदाद्यन्तच्छन्दांसीति अङ्गानीति । लोकपालास्त्राणि च सर्वत्र समानानि । विष्णुशिवयोर्मूर्तिसद्भावे ब्रह्मणो मोदप्रमोदहंससामगसत्या मूर्तयः । सर्वेश्वरस्य तु ब्रह्मादय एव सावरणा वामाग्रदक्षिणभागेषु स्युः । सर्वं एव लोकेशाद्यावरणमिति भेदाभेदलिङ्गयोगेषु परित एव सर्वेषामावरणानि विविदिषा विभाव्यानीति स्वतन्त्रप्रयोगे चिन्तामात्रम् ।

मन्त्राङ्गत्वे त्वयं क्रमः । क्लीमिति मूलाधारनाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तषोडशान्तेषु न्यसन् बीजानि विभाव्य तेषु ॐ अं उं मं ॐ ओमिति न्यसंश्चिदग्निब्रह्मविष्णुरुद्रसर्वेश्वराम्तार्णवान् सावरणान् विभाव्य क्लीमित्युच्चरन्नमृतार्णवादमृतमाक्षाव्य तन्मध्ये जलादिभिः सावरणं मूर्तिचतुष्टयं संपूज्य पुनर्क्लीमित्युच्चरन्नमृतास्त्रवणेन तांस्तदमृतप्लुतानपि विभाव्य प्रणवेन सर्वानुगतचिदग्न्यात्मककुण्डलिनीतेजोद्भवा ब्रह्मादींस्तस्मिन् संहृत्याऽमृतार्णवादमृतमास्त्रावयेदिति । एवं ब्रह्मयोगादिष्वपि बोद्धव्यम् । चिदग्नेरावरणयोगे सर्वेश्वरवच्चिदग्निकारणरूपेणावरणकल्पनमेवममृतार्णवस्यामृतकरणरूपेणेति च ज्ञेयम् । अभिन्नरूपमिति छेदः । अत्र लिङ्गाकारेणावरणानि । सर्वयोगेष्वपि समोऽयं न्यासः । तत्त्वाणुयोगे तावत् क्लीमिति सत्रिकोणकर्णिकापीठं मूलाधारे विन्यस्य तन्मध्ये अं इति न्यसन् प्रकृतिमण्वणीयसीं विभाव्य तत्कोणादिकोणत्रये बीजमन्त्रविद्या आत्मदेवताब्रह्माणि मात्रतैजसविज्ञानीश्वरहिरण्यगर्भविराजः परमाणुमध्यमार्धभुवनान्यणुमध्यस्थूलचराण्यणुमध्यमस्थूलचराण्यपि बहिर्बहिःक्रमेण भावयेत् । धामक्रमयोगेत्यादि धाम्नां वक्ष्यमाणाग्न्यादिवदावरणकल्पना । ब्रह्मधाम्नस्तु वामाग्रदक्षिणभागेषु सावरणान्यग्न्यादिधामानि । गुणयोगे तु सर्वत्र सत्त्वगुणानि तत्त्वानि मनोबुद्ध्यहंकारचित्तचेतनाः प्राणादयः श्रोत्रादयो वागादयः शब्दतन्मात्रादयोऽपञ्चीकृताः पञ्चीकृतास्त्वाकाशादयः । गुणसाम्येति गुणत्रयमधिकमिति । भूतयोगे तु तत्तदधिष्ठातॄणां परिवाराः । शक्तियोगे तु कुण्डलिनीत्रयस्य वक्ष्यमाणानि त्रिचतुःपञ्चेत्यादीनि बहिर्बहिः स्युरिति । तेजसेति लिङ्गयोगपर्यन्तसिद्धं तेजो विवक्षितम् । स्थूलादिशरीरमिति व्यष्टिसमष्टिशरीरग्रहणम् ॥ २६ ॥

अत्रैवावान्तरं किञ्चित् कर्मास्तीत्याह—चिदवष्टम्भयोगानन्तरमिति ।

पिण्डमिति प्रतिपत्तव्याकाराभिधानम्। पूर्वमिति चतुर्मूर्त्यादियोगेषु। कुण्डलिनीरूपेण स्थितेति। मूलाधारगतः शिखावानग्निरुक्तः। परिवारजातमित्यन्यपदविवरणम्। बाह्यं चेति वेद्यपदविवरणम्। ननु सा स्मृतेत्येतद्विवृणोति—तत्सर्वमित्यादिना। तत्सर्वं सैवेति। यदेतत्कुण्डलिन्यमृतसर्वमूर्तितदावरणबाह्यार्थजातमुक्तम् तत्सर्वं सैवेत्यर्थः। यद्यपीह लिङ्गयोगे नास्ति सर्वमूर्तितत्परिवारजातम् किन्तु चतुर्मूर्त्यादियोगगतमेव एतस्मिन्लिङ्गयोगेऽपि एवमवस्थितमिति तथानुवादोपपत्तिः। कीदृशी सैव तत्सर्वमित्यत्र स्मृतेत्येतत्पदं शेषोपस्कारं योजयति—या हि न इति। या हि नः स्थूलादिशरीररूपिणी प्रकृतिर्विराड्ढिरण्यगर्भकारणरूपेण चिन्तिता सैव तत्सर्वमित्यर्थः। एतदुक्तं—पूर्वं व्यष्टिशरीररूपिणी प्रकृतिः इदानीं समष्टिशरीराकारेण चिन्तनीया। तदा तदन्तर्गतं कुण्डलिन्यमृतार्णवादि सर्वं प्रकृत्यात्मकमेव भवतीति।

प्रलय इति प्रणवे वाचके। तस्यां च वाच्यात्मिकायामितीयता गुणयोग उक्तः। व्याप्यत इत्यादिश्लोकेन संहारादियोगाः। चराचरमिदं जगदिति वाच्यवाचकरूपमेकपिण्डभूतमुक्तम्। पूर्वं पूर्वमित्यादिना संहारप्रकार उक्तः। एतदादियोगचतुष्टयमप्येवं कारणतापन्नस्य जगतः संहार एवेति तदपीहोक्तमेवेति। तत्र तावद्गुणयोगक्लृप्तिं दर्शयति—अकारोकारेत्यादिना। पूर्वं विराडादित्रयस्येदानीं विराडादिमतिक्रम्य पुनः स्थूलादिचतुष्टयस्य चाभिधानादर्थादियं विकल्प इत्यवसेयम्। तेषां क्रमेणेति। पूर्वोक्तः क्रमोऽभिहितः। एवमधिष्ठानस्येति। चिदवष्टम्भयोगगतचिद्वस्तुस्येत्यर्थः॥ २७॥

ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमिति। तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिवाक्यैस्तदर्थप्रणवहंसेत्यादिमन्त्रैर्वा तदर्थस्य देवतातत्त्वभूतब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपत्तिमित्यर्थः। मूले सैव त्वामिति वाक्यार्थ उक्तः। वेत्तीति तत्प्रतिपत्तिः। एतद्दर्शयति—मा परशक्तिरिति। ननु पुरुषयोगे कथं प्रकृतिः त्वां वेत्तीत्यभिधानमिति। उच्यते। चिदद्वैतदशायां प्रकृतिपुरुषयोरभेदात् यद्वा चतुर्दशयोगेऽपि पुरुषविग्रहतया स्थिताया व्यष्टिसमष्टिजगदात्मिकायाः प्रकृतेश्चिल्लक्षणपुरुषतत्त्वे देवतात्मनि परमात्मनि तदेकशेषतयाऽवस्थापितत्वादिति। त्वामित्येतदभिप्रायमाह—ब्रह्मात्मरूपतामिति। त्वत्त्वा इति शेषः। परमेति निरतिशयोत्कर्षप्राप्तेत्यर्थः। त्वत्तो नान्योऽस्ति वेदितेत्यस्यायमर्थः। तत्स्वरूपतोऽन्यद्देवादिकं कार्यमपि नाप्नोति। एतद्दर्शयति—वेदेति। वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सकलयोगावसाने विधेय एव। मन्त्राङ्गतया प्रयोगे तु न येतदुपयोग इति। एवं

पुरुषयोग उक्तः। अथ कालयोगमारभते—अथेति। मूले सा स्थिति प्रकृतिः। सा च कालात्मना ध्यायत इति निर्देशात्। परकालचिद्रूपस्योपाधिरपरकालाना-द्यन्तस्वभावादिसकलकार्यकालमूलभूतोन्मनीशक्तिरेव। कालात्मेति। तस्या-स्तदीयलवादिकार्याणां चाश्रयभूतः परकालात्मा। सम्यग्ध्यायत इति। न साध्यतयैव अपि तु स्वात्मतयापीति। सदेति। वस्तुतस्तु कालत्रयेऽपि न स्थिदानी-मेवेति। अमुमर्थं दर्शयति—कालस्याऽपरस्येत्यादिना। उन्मनीरूपेणेति। अपरकाल उन्मनी तदुपलक्षितत्वादेवमुक्तम्। यद्वा परोन्मनीचिद्रूपमेवेति। पञ्चदशकालाभिमानिनीत्यपरकाललक्षणोन्मनीरूपा प्रकृतिः। अत्र लवाद्यभि-मानिन्या उन्मन्याः स्वात्मभूतपरकालचिद्रूपेणैकताभिधानात् तथाविधो योगी-ऽप्युक्तो भवति। योगक्रमसुपदिशति—लवत्रुटीति। मूलाधारमारभ्येति। चिदग्निध्यानमत्रोयुक्तमार्गग्रहणमिहाप्यनुवर्तनीयम्। मूलाधारगतत्रिकोणमध्ये प्रणवेन हृल्लेखया वा चिदग्निं प्रागुक्तवत् परिकल्प्य प्रणवांशैर्लवादिपर्वाणि कल्पयेदिति ज्ञेयम्। प्रणवमात्रास्विति। लवादीनां प्रणवमात्रा एव स्ववाचकत्वात् प्रतिपत्तव्याकारा इत्यपि सूचितम्। क्रमेण संहृत्येति। मानसपूजानन्तरं लवादिक्रमेण सर्वानुगतापरकालात्मकोन्मन्यां प्रणवांशैर्विलापनमुक्तम्। अकाल-कलितायामुन्मन्यामिति। उन्मन्या यत् स्वरूपं परकालचिद्रूपं तस्मिन्नित्यर्थः। इहापि प्रागवदुन्मन्यास्तत्वात्मिस्तेन तादात्म्यं तत्र संहारो वा स्यादिति। व्यवतिष्ठेतेति। प्रणवेन हृल्लेखया वेति भावः। उन्मन्यामवस्थितस्येत्याद्यणु-योगादिष्वपि समानमुन्मन्यमिति॰पादित्येव बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

अप्रयत्नेनैवेति। स्नानकरणादिना मूर्तिध्यानादिना वा प्रसिद्धेन प्रयत्नेन विना मानसमात्रादेव जपात्। यद्वाऽर्थपुरुषकारविनियोगलक्षणेन प्रयत्नेन विनाऽनन्तं फलमिति व्याख्येयम्। लवादिप्रलयान्त इत्ययं काल इत्यस्याय-मर्थः। कालात्मना मयेत्युक्तो योऽयं कालः स लवादिप्रलयान्तः सन्निति। सौस्था-निकानुष्ठाने त्विहापि परिवारसंभवः। तत्र लवस्य निरंशत्वेन परिवाराभावः। त्रुटेस्तु स्वांशास्त्रिंशल्लवाः। एवं कालादिष्वपि द्रष्टव्यम्। कालवेदिभिरित्यनेन चैतत्सूचितम्। अत्र मानुषाणां दिव्यानां ब्राह्मणां चाहोरात्रमाससंवत्सराणां पृथक्प्रमाणतो भेदेऽपि जात्यभेदात् पृथगगणनमिति ज्ञेयम्। कल्पो ब्रह्मदिवसः। तथाविधानामस्त्रानां शतमित्ययं महाकल्प.। स परो व्यावहारिकः काल इति। तदर्धं परार्धं व्यपदिश्यत इति। अत्र त्वदायुर्मम निश्वास इत्येतदन्तेन जपादनन्तं फलमुच्यत इति पूर्वमुक्तम्। इदानीमस्यैवाहोरात्रादियोगार्थत्वमाह—त्वदायु-

रिति। कालयोगेनोन्मन्यामवस्थितस्यायं योगः। यद्वा नासौ तत्क्षेपभूतः। अत्रात्मनः प्रतिपत्तिः कालेनैवं प्रचोद्यत इतीयमेवेति श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रानुसन्धानमेको योगः। शुक्लकृष्णयोः पैत्रयोरहोरात्रयोरनुसन्धानमपरः। संवत्सरार्धयोर्द्वयोरनुसन्धानमन्यः। आदिशब्देन ब्राह्माहोरात्रयोर्द्वयोः परार्धयोरप्यनुसन्धानं योगान्तरमुक्तम्। त्वदायुर्मम निश्वास इत्ययमुक्तः षष्ठो योग इति। आयुषोऽपि त्वद्रूपत्वमिति। त्वदायुर्मम निश्वास इत्यनेनैव सूचितमेतदिति भावः। एतदुक्तं भवति—श्वासयोरहोरात्रयोगे श्वासोच्छ्वासपरिमितमप्यायुरहोरात्रपरिमिततया वर्धत इति। एवं पक्षादियोगेष्वपि। तदावृत्तौ तु तत्संस्कारप्रचय इति। कालेनैवं प्रचोद्यत इतीयस्येत्युक्तमित्युपरि संबन्धः। कालेनोन्मन्यात्मकेनैवमहोरात्राद्याकारेण सैवोन्मनी स्वोपाधिरेवं प्रेर्यत इति मूलार्थः। भावितयेत्यनेनैतद्दर्शितम्। मूलाधारादाषोडशान्तामतिसूक्ष्मां कुण्डलिनीमुन्मनीशक्तिं ध्यात्वा तदन्तरत्यन्तसूक्ष्मतयात्मानमपि परकालचित्स्वरूपं तद्भावितया संविभावयेदिति। सत्तामात्रेणेति कालसम्बन्धात्यन्तहानार्थमुक्तम्। प्रेरक इत्युन्मन्याः स्वरूपतः श्वासरूपस्याक्षो बहिर्मुखतया प्रसरः तत उच्छ्वासरूपाया रात्रेरन्तर्मुखतयोन्मन्यन्तं सङ्कोच इत्येवं द्विधा प्रवृत्तिलक्षणं प्रेरणमुक्तम्। नतु कान्तमध्यवर्तिनयेति। एवं कालयोगोऽप्युक्तः।

अथेदानीं स जानाति विपाकांश्चेत्यादि विवरणीयम्। ननु यदिह ब्रह्मादिभिर्जिज्ञासितं तत्सर्वमप्येवं सर्वेश्वरेणोपदिष्टम् तत्र कस्तावत्सर्गोपदेशस्य प्रसङ्ग इति। उच्यते। इह तावत् अक्षरं नाम किं नाथेत्यादि यदन्तेन प्रकरणेनाक्षरं तस्य स्वरूपं नित्यत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्तम्। तत्र सर्वस्यापि जगतस्तत एवोत्पत्तौ तत्रैव स्थितौ तस्मिन्नेव च प्रलये सिद्ध एव तत्सर्वात्मत्वमुपपन्नं स्यात्। किञ्च तस्य नित्यत्वनियमोऽपि विश्वस्याऽनित्यत्वे सिद्ध एव सिध्येदिति तस्याक्षरस्येह सर्वात्मत्वाद्युपपादनार्थोऽयं तत्त्वसर्गाद्यारम्भः।

अपि च साधकानामक्षरादुत्पत्तिस्तावदथाऽभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यभिहिता। तेषां विराडादिमयदेहत्वलक्षणा प्रकृत्यवस्थितिरुपन्यासादिकर्तव्यं च सृष्टिस्थित्यन्तहेतव इत्युक्तम्। ततस्तेषां देवतात्वावस्थितिलक्षणं फलं च तेषु यो जायते लय इत्युक्तम्। तत्सकलमपि देवतात्वस्यैव स्वगतया साधकावस्थोपपत्तावेवोपपन्नं स्यात्। तदुपपत्तिश्च सर्गादिकथन एव सिध्येदिति चायमारम्भः। एतदेव च वक्ष्यते त्वयमत्र शक्तित्वमिष्यत इत्येतदुभयथापि योजयिष्यते। अत्रायं प्रथमः सर्गपटलः। द्वितीयः सर्गक्षेपपटलः। तृतीयः स्थितिपटलः। तदवसाने संहारपटल इति विभाग इति ॥ ७८—९८ ॥

स जानाति विपाकांश्चेत्यस्य कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यनेन सह सङ्गतिं दर्शयति—कालः कर्मापेक्षयेति। पूर्वस्मिन् व्याख्यान इति। कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यनेनेति शेषः। यतस्तत्र विहितं पुरुषकर्मानुसारेण तस्य प्रेरकत्वादिति। सूक्ष्मरूपेण कर्मणामवस्थितिमिति। प्राणिचिद्रूपेष्विति भावः। ईश्वरस्येति। कालात्मनः प्रकृतिपुरुषान्तर्यामिण इति भावः। स जानातीत्यत्र स इत्यस्यार्थमाह—अनन्तरोक्त इति। कालेनैवं प्रचोद्यत इति प्रकृत इत्यर्थः। व्यवहितत्वेनोक्तो वेति। सवाद्यनुकर्षणात् प्रागेवोक्तो वेत्यर्थः। ननु कः पुनरनयोर्भेद इति। स तु कालात्मनेत्युक्तयाः स्वोपाधेरपि साक्षी परः कालः कालेनैवं प्रचोद्यत इति तद्विशिष्ट एव परः काल इति भेदः। चशब्दार्थो चेति। प्रचोद्यत इति स त्विति योक्तां प्रकृतिमेवेत्यर्थः। तद्गतपाक्याद्युपलक्षणं चैतत्। विपाकानित्येतद्विवृणोति—परिपक्वानोति। सर्वदेति कृत्स्नेऽपि प्रलयकाले। कादाचित्कोति। नादौ मध्येऽपि किन्त्ववसान एवेत्यर्थः। ईश्वरापरकालादिवशादिति। ईश्वरो भोजयता परः कालः परिपाकं प्रदास्यतीति संभावनोक्त्या तस्येच्छावशात् सृष्टिरिति तावद्दर्शितम्। त्वाष्ट्रशामायुरन्वीक्ष्येति। महाकल्पमहाप्रलयकालयोरत्यन्तहोरात्रवत्कालनियम इत्यायुरन्वीक्ष्येति दर्शितम्। त्वाष्ट्रशामिति। तत्र त्वत्सदृशानाञ्च विष्णुरुद्रहिरण्यगर्भविराडादीनामप्यायुः सहस्रक्रतुपभोगकालमन्वीक्ष्येत्यर्थः। तत्त्वविज्ञप्तिरपोति न केवलं कर्मणामेव विपाक इति भावः।

ईश्वरवशादिति ब्रह्मादिसर्गोऽपीश्वराधीन एवेति भावः। कालत इवेति। कालतोऽल्पत्वं तावदुक्तम्। त्वदायुर्मम निश्वास इति परस्य कालवपुषोऽनाद्यन्तत्वात्तदायं महाकल्प इति कालतोऽल्पत्वम्। तस्यैव प्रकृतिवपुषोऽनाद्यन्तस्य क्वचिदुद्देश एवेयं महदादितत्त्वविज्ञप्तिरिति देशतोऽल्पत्वम्। मूले च प्रकृतेश्च क्वचित् काल इति चकारः परिपाकं प्रदास्यतोति समुच्चयार्थः। प्रतिपादयेदिति प्रापयेत्। एवं तावत्सर्गाभिधित्सया परिकरोऽभिहितः ॥ ४० ॥

तत्त्वविज्ञप्तिक्रममिति। सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्र मूलेऽयमन्वयः। सा प्रकृतिस्तत्त्वसंज्ञैव सती तदा क्वचिद्देशे विन्दुतामभ्येतीति। तदेति परिपाकावसरे।

सा प्रकृतिरिति। कृत्स्ना प्रकृतिर्विवच्यते। तत्त्वस्येति। चिन्मात्रं यद्देवतातत्त्वमक्षरशब्दोक्तं परप्रकृतिपुरुषकालविकाल्पलक्षणमेतत्तदिह तत्त्वमुक्तम्। पारमार्थिकस्येति। प्रकृतिविकृत्यात्मके जगति परमार्थतो वास्तवतो निरूप्यमाणे सिद्धस्येत्यर्थः। साक्षात्तत्त्वमेतदेव। महदादि त्वापेक्षिकं तत्त्वम्। तत्तद्विकृत्यपेक्षयैव पारमार्थिकत्वादिति भावः। सञ्ज्ञैव संज्ञेति। देवतातत्त्वं परं ब्रह्मेत्यादि-

पदैरनुपचारतस्तस्या अपि सह गृहीतेति भावः। तदविभक्तत्वादित्यन्तनिर्विकल्पतया तत्तादात्म्यापन्नत्वादित्यर्थः। किञ्चित्स्थौल्यमित्येतद्विन्दुतामित्यस्य विवरणम्। किञ्चिद्बहिर्मुखतयेति तत्स्थौल्यप्रकारकथनम्। सृष्ट्युन्मुखकर्माविभक्ततयेति तन्निबन्धनाभिधानम्। कर्मणोऽपूर्वावस्थस्य विपाकावस्था तावदुक्ता—स जानाति विपाकांश्चेति। तस्य कार्योन्मुख्यावस्थेयमुक्तेति ज्ञेयम्। तरङ्गमूलभूतेत्यादि। दृष्टान्ताभिधानम्। स्वतः स्तिमितस्य समुद्रस्य यो हि तरङ्गस्तस्य मूलभूतं तावत् सूक्ष्मं व्याप्तं सञ्चलनं तद्वदिति।

विचिकीर्षुर्घनीभूतेति च तत्रावान्तरदशाभिधानम्। तदाह—परिपक्वेति। तत्त्वात्मिकाया अपि प्रकृतेः स्वगतकर्मणामपूर्वावस्थातः परिपक्वावस्थायां भेदात् तदविभक्ततया वर्तनमवस्थानम्। स इह घनीभवेदित्यर्थः। तदर्थमिति। निरतिशयसूक्ष्मेच्छाज्ञानक्रियालक्षणोऽयं व्यापारोऽभिप्रेतः। यद्यपि प्रकृतेः स्वातन्त्र्यावस्थेयं बिम्बादिशक्तिपर्यन्ता ततः परमेवेच्छादिशक्तत्र्यवस्थाः। वक्ष्यति च—बहिर्मुखत्वात्स्वतन्त्रेच्छाज्ञानप्रयत्नेति। किन्तु तत्राप्यवान्तरावस्थासनीचायां तदुचितेच्छाद्युपपत्तिरिति। ननु यद्येवमेवंविधो घनीभावस्तर्हि कोऽयमिभेऽसौ बिन्दुरित्यत्राह—बिन्दुः कर्मभिन्नं रूपमिति। प्रकृतेरेव प्रलयावस्थातो यत्परिपक्वदशानन्तरं सृष्ट्युन्मुखैः कर्मभिर्भिन्नं स्वाकारनिरूप्यं रूपं सोऽसौ बिन्दुः। परिपक्वैरेव कर्मभिर्भिद्यमानं रूपं घनीभाव इति भेद इति भावः॥ ४१॥

मूले कालेन भिद्यमानत्वित्यादेरयमर्थः। स बिन्दुस्त्रिधा भिद्यते। ते च भेदाः स्थूलसूक्ष्मपरा बिन्दुनादबीजलक्षणा इति। चेतनानां मलिनमिश्रशुद्धभेदतस्तदीयमहदादीनां त्रिधा भेदात् तन्निनाद(दान)भूतायां प्रकृतावप्येवं त्रिभेदसंभव इति। बिन्दुनादबीजानि च शब्दार्थप्रक्रिययोः साधारणपदानीत्यवबोद्धव्यम्।

पर्यायान्तरमाह—एवं परस्मादित्यादिना। परस्मादिति तत्त्वादिति शेषः। इच्छामयत्वादिरूपतामिति। इच्छाज्ञानक्रियारूपतां सत्त्वरजस्तमोरूपतां चेत्यर्थः। तत्रेच्छादिशक्तिभिरुत्तरसर्गेषु तत्तद्विकृतीनां प्रसृतिः सत्त्वादिगुणैस्तु तासामुच्चावचो वैचित्र्यमिति विभागः। सम्बध्यमान इति। संभेद इह भेद इति भावः।

तत्र फलं हेतुतया दर्शयति—महोति। चिरमंबन्धमिति। कालस्येश्वरस्य चिद्रूपत्वादेवमुक्तः। अचिद्रूपस्येति च्छेदः। प्रकृतितत्त्वस्येच्छादिरूपस्येति च शेषः। इच्छादीनामिति त्रिशक्तीनामेव ग्रहणम्। यतो वक्ष्यति—नवानामपि भेदानामिति। मायातच्छक्तिसहसप्राणिकर्मविषयभेदेनेति। प्रकृतितत्त्वस्येयात्मगंतो विकल्पोऽयमुक्तः। तत्राविच्छक्तिमात्रं तावत्प्रकृतिः। तस्याः

स्वान्तर्गतं स्वेशितृकालप्रयोज्यं स्वकल्पिततदीयत्रिमूर्तिहिरण्यगर्भाद्यखिलचेतनां-
शेषु नानात्वादिप्रत्ययकरमवान्तरशक्तिमात्रं माया। तथा च वक्ष्यति—माया-
तत्त्वं स्वरूपाच्छादनविक्षेपात्मकमिति। मायाया अप्यन्तर्गतं तेषां परिच्छिन्न-
स्वरूपतादिप्रत्ययकरमविद्यालक्षणमवान्तरशक्तिमात्रमिह शक्तिः। माया त्वनयैव
स्वकीयकार्यं तेषां संसारित्वलक्षणं विधत्त इति तस्याः शक्तिरियमित्यर्थः।
तस्याः शक्तेरप्यन्तर्गतं यत् तत्तत्प्राणिनां प्राक्तनभवोपार्जितं कर्मजातं तदिह
कर्म। न च केवलस्य कर्मणोऽवस्थानमिति तत्समवायी मलिनोऽचिदंशोऽप्य-
भ्युपेयते। यश्चैवप्रक्रियायां प्रकृतितत्त्वं व्यपदिश्यत इति। किञ्च माया-
तच्छक्त्योरपि किञ्चित्कर्माभ्युपेयते तद्व्यतिरेकेण तयोरभिव्यक्तौ निमित्तोपयोगा-
दिति। तत्र सकलचेतनानां यानि स्वानि स्वानि कर्मापूर्वाणि कानि परि-
पाकावस्थायां सामान्यविशेषरूपेण द्विधा भिद्यते। तत्र सामान्यांशेन प्रकृत्या-
द्युत्पत्तिर्विशेषांशैर्निजनिजभोग्यभोगायतनाद्युत्पत्तिः। सामान्यञ्च विशुद्धतर-
विशुद्धमिश्रमलिनतया भिन्नं प्रकृतिमायादिसमवायि भवतीति विभागः। ततश्च
मायादीनामपि विचिकीर्षुघनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुतामित्यवस्थात्रयं समान-
मेव च। तथा च मायादिष्वपि बिन्दवस्थामापन्नेषु स्वस्वाकारनिरूप्येषु सत्सु
क्वचापि प्रकृतिर्बिन्दुमवस्थां प्राप्ता संपद्यत इति। मूले स्थूलसूक्ष्मपरत्वेनेति छन्दा-
नुरोधार्थमुक्तम्। परसूक्ष्मस्थूलत्वेनेत्येवाभिप्रायः। सर्गप्रकरणौचित्यादिति ॥४२॥

नवानामपि भेदानामिति। प्रकृतेस्तावत्त्रिविधविषयतयैव प्रथममिच्छादीनाम-
भिव्यक्तिः। ततस्तासां मायाविषयतया प्रवृत्तौ क्रियाव्यापारपर्यन्तवेलायां माया
स्वोचितबुभुक्षुकर्मविभक्ततया स्वाकारनिरूप्योत्पन्ना भवति। ततस्तासां
तदीयशक्तिविषयतया प्रवृत्तावेवं तदुत्पत्तिः। ततश्च तासां तदन्तर्गतकर्मविषय-
तया प्रवृत्तौ तदुचितमलिनाचिदंशयोगात्तदुत्पत्तिरिति क्रमोऽक्रमोऽन्यः। तत्त्व-
मिति। मायाशक्तिः कर्मेत्येव सिद्धानां याथात्म्यमित्यर्थः। भेदमिति वा पाठः।
स्वान्तर्गतं भेदमित्यर्थः। सन्निहितायेति। प्रासङ्गिकमेतदिति भावः। बिन्दुरीश्वर
इति। नवस्वपि परिच्छेदादिभेदेषु यश्चित्प्रधानः काललक्षण ईश्वरः स बिन्दु-
रित्यर्थः। नादस्तस्या इति। प्रकृतेरिति शेषः। चिन्मिश्रमिति। चिदचित्समप्रधा-
नोंऽशो विवक्षितः। बीजमचिदंश इति। प्रकृतिलक्षणोऽचित्प्रधानोंऽशो गृहीतः।

यत्त्वन्यत्रोक्तम्—चित्प्रधानं ततः पूज्यं द्रव्यं प्रकृतिबृंहितम्।
तयोः समप्रधानत्वमुपाधिः कालरूपिणः॥

इति। तद्व्यापारप्रधानम्। एतत्तु स्वरूपप्रधानमिति भेदः।

इदानीं मन्त्रिणां हितमेव दर्शयति—एतदिति। परेच्छादिनवके बिन्दुनादादित्रयं तथेच्छादित्रिशक्तिमात्रेऽपि त्रयं यथैव बिन्दुतत्त्वमात्रेऽपि त्रयं सर्वत्रैवं संभवात् तत्सर्वमप्येतदित्युक्तम्। मन्त्रावृत्तिसमय इति निर्दिष्टमन्त्रजपसमये। वक्ष्यति च हृल्लेखापटले—पुनर्ध्यात्वा संपूज्य जपिलेति। तथाप्ययोगेन जपेति। तयोक्तं च कालयोगे—जपादनन्तं फलमिति। तत्सर्वमपीहाभिप्रेतम्। न सकृदेवैतदनुसन्धानमित्यावृत्तिग्रहणेन सूचितम्। मात्रावृत्तिसमय इति वा पाठः। प्रणवमात्रमावृत्तिवेलायामिति। उक्तं च योगप्रकरणे—योगोचितेन बिन्द्वादियोगः सूचित इति। तथा बिन्दुनादादिना व्याप्त्यादिद्वारेणेति। तत्रोन्मनोमात्रया यावत्परेच्छादिसंख्यमावृत्तिरपीह सूचिता। स्वानुभवेनेति। परेच्छादीनां स्वकीयपरेच्छाद्याकारेणेत्यर्थः। अनुगन्तव्यमिति। सर्गक्रमेण वा संहारक्रमेण वादेः प्रभृत्यान्तमनुसन्धेयमित्यर्थः। स्वरूपस्थेनेति। मन्त्रदेवतातत्त्वावस्थेन। वक्ष्यति च लिपिपटले—तामिति परं चिदात्मकमिति। हृल्लेखापटले च—तामिति परध्यानमिति। तथा च योगप्रकरणे—पूर्ववत् स्वरूपस्थो भवेदिति। तत्र स्वरूपमियदिह ग्राह्यमिति सूत्रवचनेनैव दर्शयति वक्ष्यति शैवीति। शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं हि कीर्तितमिति च तद्वचनम्। तत्र चायं भावोऽर्थः। तत्त्वं तावत् स्वरूपं तदभिन्नत्वात्। तत्संज्ञापि तदनन्तानपायाच्च पश्यन्तीवाग्रूपा बिन्दुशक्तिरपि स्वरूपमेवेति। यद्वक्ष्यति—शब्दब्रह्मणोऽप्यूर्ध्वमित्यादि। तथा शब्दोच्चारणकाले तत्प्राचितयान्तरत्वेनावगम्यमर्थं बिन्द्वात्मकमिति। अत्रैवं प्रयोगः। मन्त्रजपसमये स्वयमनवच्छिन्नतत्स्वरूपस्थो(पः सो)न्मनोशक्तिविशिष्टतत्स्वरूपो वा समन्त्रजपं विधाय पुनर्बिन्दुस्वरूपः समन्त्रजपं कृत्वा तद्गतबिन्दुनादबीजाकारतया तदन्तर्गतेच्छादिशक्तिमात्रगतबिन्द्वाद्याकारतया पुनर्मायादिविषयोत्तरोत्तरगतेच्छादिगतबिन्द्वाद्याकारतया च जपोऽयं सर्गक्रमः। कर्मविषयक्रियादिगतबीजनादबिन्दुक्रमेण तत्त्वावस्थानिष्ठः संहारक्रमः। एवं योगतः स्वरूपावस्थितावपि प्रणवमात्राभिजंप्यमानमन्त्राक्षिप्ताभिर्वानुसन्धानं कार्यम्। बिन्दुस्वरूपत्वे ॥ नादनादान्तादिमात्रा अपि स्युरिति ॥ ४३ ॥

मूले बिन्दोर्मात्रादित्यत्र कालेन भिद्यमानत्वित्याद्युक्तो भेदोऽभिप्रेतः। अयावपश्यन्त्यात्मक एव। परावाग्रूपस्य तु नित्यत्वेनोत्पत्त्ययोगादिति। अत्र सूक्ष्ममर्थमाह—बिन्दुरित्यादिना। उक्त इति। चिन्मात्रज्योतिष इति वा बिन्दुरीश्वर एवोक्तः। उक्तवेति। तत्त्वमन्त्रेति बीजमचिदंश इति योजना। संबध्यमानादिति संभेदः संबन्धः। स चानादिर्नित्य एव। अत्र माद्यादिबिन्दुपर्यन्ता-

र्थंगतयोश्चिदचिदंशयोः सम्बन्धोऽभिप्रेतः। तत्र साश्चिषि नित्यो बिन्दुतत्त्वे रु विकृत इति भेदः। साञ्चितत्वसंज्ञावस्थयोरप्युन्मनीशक्तियोगादेतदुपपत्तिः। यदुक्तं—ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति। उभयाभेदलक्षण इति चिदचिन्मेलनात्मकः। यदुक्तं—नादस्तस्याश्चिमिश्रं रूपमिति। देदीप्यमान इति। निरावरणचिन्मयत्वादिति भावः। परापश्यन्त्यात्मक इति। परायाः संभवमात्रं पश्यन्त्यास्तूत्पत्तिरिति ज्ञेयम्। मूले त्वव्यक्तात्मको व्यक्तात्मक इति चोभयथा पदमित्यर्थात् सूचितम्। रवो नादः। स एवेति। अव्यक्तात्मकत्वात् कुण्डलिनीव्यक्तात्मकत्वं त्वभिलप्यत इति विहतमित्यपि द्रष्टव्यम्। कोऽसौ रव इति। गवाश्वादिलक्षणः प्रसिद्धः शब्दः पन्थो वेति। मूले स्तुतिसम्पन्नैरित्युपदेशप्रधानत्वं शब्दरहस्यत्वं चोक्तम्। यद्वा शब्दब्रह्मणोऽप्युपासनादि सूचितम्॥ ४४

मूलेऽन्तरुदितत्रिभेदं सहृदनं स्वरूपं महानित्येवं प्रसिद्धस्य तत्त्वस्योक्तम्। तत्र त्रीन् भेदान् विवृणोति—त्रिभेदा इति। प्रकृतितत्त्वे शब्दगुणानामत्यन्तसूक्ष्मतेत्यन्तरुदितपदेन सूचितम्। मूले महतोऽहङ्कृतिस्तथेत्यन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकं भवेदित्यर्थः। ननु कस्तर्हि महदहङ्कारयोर्भेद इत्यत आह—अत्रेत्यादि। सर्वजगदाश्रयभूत इति। तदभावे जगतः प्रलयदशैव स्यादित्यर्थः। ईक्षणादि शब्दार्थ इति। 'स ईक्षत' 'स तपोऽतप्यत'इत्यादिप्रसिद्धिरुक्ता। कस्येदमीक्षणमित्यर्थात् तदध्यक्षस्येश्वरस्येति ज्ञेयम्। इहेक्षणं वृत्तिरेव। तथा तद्वतो महतो गुणमित्यवबोद्धव्यम्। तदभिमान इत्यहङ्कृतिशब्दत एवैतत्सिद्धिरिति भावः॥ ४५

मूले भूतादिकेत्यत्र भूतादिकानां भेदानां क्रमो यस्मिन्निति समासः। क्रमशब्देनैतदुक्तम्। पूर्वं भूतादिकादहङ्कारात् शब्दतन्मात्रादीनां सर्ग इति। अत एव वक्ष्यति—तैजसवैकारिकाहङ्कारयोर्भूतानुगतयोरिति। भूतादिकतैजसवैकारिकभेदक्रमादिति क्वचित्पाठः। कालप्रेरितयेति। शक्तेर्नियन्त्रेश्वराह्वेन परकालेनापरकालान्वितेन प्रेरितेत्यर्थः। एतदभिप्रायेणाह—कालो द्विविध इति। गुणघोषयुजेति। सत्त्वादिभिः सूक्ष्मस्थूलभूतानां शान्तघोरमूढादिवैचित्र्ययोगः। घोषेण तु निजनिजवाचकसंवलितत्वम्। यद्वा शब्दसृष्टिमात्रविषयमेवैतत्। प्रागुक्तबैन्दवशब्दतत्त्वस्य विवर्तो विकृतिस्थूलीभावोऽयं शब्दतन्मात्रसर्ग इति। अत एवाह—पूर्वोक्तो रवः शब्दब्रह्मेतीति। शक्त्येत्युपलक्षितादिति शेषः। सर्वत्र स्वकीयकारणजातविशिष्टादेव कार्यात् कार्यान्तरोत्पत्तिरित्यप्यनेन सूचितम्।

शब्दाद्व्योमेत्यत्र धराद्या भूताः क्रमेण गुणोनाः स्युरित्युपस्कारेण सम्बन्धः। स्युरित्युत्पत्त्यभिप्रायम्। तदाह—धराद्या भूता उत्पन्ना इति। स्वर्गतस्तेन

वायुरित्यत्र शब्दादित्यनुषङ्गः। शब्दादुत्पन्नः स्पर्शस्तेन शब्देनान्विताद्वायुरुत्पन्न इति तदर्थः। एवं ताभ्यां रूपादङ्किरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। क्रमेण गुणोना इति। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दैः पञ्चगुणा भूमिर्गन्धं विना चतुर्गुणा आप इत्येवं प्रकारोऽभिप्रेतः। शब्दादीनामेवेति। पञ्चीकरणाभ्युपगमादस्मिन् क्रमहद्वयभ्युपगमे भेदोऽनेनाभिहितः। शब्दस्यैव काठिन्यमाकाशः शब्दान्वितस्य स्पर्शस्य काठिन्यं वायुरित्यादि ज्ञेयम्॥ ४६।४७॥

खमपि सुषिरचिह्नमित्यादि भूतानां स्वरूपकथनमेव न तु लक्षणाभिधानम्। स्वरूपकथनं चेह प्रकृतमेवेति दर्शयति—त्रिभेदगहनात्मकमित्यादिना। सुषिर-चिह्नमसाधारणं स्वरूपात्मकं चिह्नं यस्येति समासः। एवमितरेऽपि स्वरूपपरतया व्याख्येयाः। रसवदिति। रस इह द्रवः। न्यासप्रयोगादिशेषतयैति। न्यासो निजतत्त्वन्यासो वर्णतत्त्वन्यासश्च। तत्र भूतमन्त्रन्यासे तेषामेवं प्रतिपत्तिः स्यादिति कदाचित्तन्मन्त्रेषु तदनुषङ्गः। यथा ॐ आकाशमण्डलसुषिराकाराय सितवर्णाय सदाशिवाधिष्ठिताय नम इत्यादि।

मन्त्रदहङ्कारादीनां तु तत्तमेव मण्डलम्। श्रोत्रादीनां स्वरूपमात्रमिति ज्ञेयम्। प्रयोगं तु वक्ष्यति—एतन्मन्त्रं पार्थिवमण्डलगतं स्तम्भन इत्यादि। आदिशब्देन भूतयोगी भूतसंहारसर्गावित्यादिग्रहणम्। यदुक्तं—मण्डलबीजाधिष्ठातृसहिता-मिति। सितेत्यादिनेति। वर्णानामाकारविशेषणत्वमिति सूचितम्। सितमा-काशमण्डलम्। असितः श्यामः। श्वेतरक्तस्तु पाटलः॥ ४८॥

स्वस्तिकं कोणत्रययात्मिति सम्बन्धः। शेषेण स्वस्तिकलक्षणमुक्तम्। ज्वाला चेयं भवति। यदुक्तं—दहनद्वैतियुतं त्रिकोणमिति। मूले अब्जोपेतार्धेन्दुमदित्य-स्यायमर्थः। मध्ये बोभयकोणयोर्वाम्बुजयुतार्धचन्द्राकारमिति। बिन्दुविनिर्गता इति। शक्त्यन्वितादहङ्काराच्छब्दादितन्मात्रोत्पत्तिरित्युक्तप्रकृतितया तदुत्पन्ना इत्यर्थः। निर्गतपदेन व्याप्तत्वादियोगोऽपि तासां स्थापितः॥ ४९॥

प्रयोगाद्यर्थमेवेति। न्यासप्रयोगादिशेषतयेत्यर्थः। भूतन्यासे कृते न्यासः मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितानित्यादिषु प्रयोगः। आदिशब्देनौत्पत्तिक आभिः सकलीकरणमित्यादिकमुक्तम्। नादकलादिभूता इत्यस्यायमर्थः। नाद-बिन्द्वादिभूतकलारूपेण भूता विहिता इमास्तासां प्रकृतय इति। सर्गक्रमाभि-प्रायेण नादादिग्रहणम्।

पर्यायान्तरमाह—तासामित्यादिना। स्थूलवाचकात्मिति। सूक्ष्मो वाचकः स्वानुगतशब्दतत्त्वमेव। यद्वा नादबिन्द्वादयः। अथवा ऐ औ ऌ ई आ

वाच्यवाचकद्वंश + + य एक एव सर्वः पदार्थं इत्यभिप्रायेणांशग्रहणम्। यद्वक्ष्यति—अभिन्नो रवो वाचकांश इति। नादः कलादयश्चेति समासः। कशब्दस्य मूर्धवाचकत्वादूर्ध्वार्थत्वम्। लादीनामिति। समस्तानामिति भावः। त्रिधा योज्यमित्येकशेषप्रक्रिययेति भावः। कशब्देनेति। कमनुस्वारः। तयोगिनोऽपि कशब्देन गृह्यन्ते। तस्य च नादकशब्देनावयवैकशेषः स्यादिति भावः। नादकलादिशब्दस्य भूतशब्देन योजनां तु वक्ष्यति—तेभ्यो भूता इत्यादि। तन्मात्राभिमानिबीजोद्धार इति। तन्मात्राभिमानिनीनामासां शान्त्यतीतादीनामित्यर्थः। तासां स्थूलवाचकांशमिति युक्तम्। तन्मात्राणामप्येतान्येव बीजानि।

अपञ्चीकृतबीजोद्धार इत्याकाशमात्रादीन्यपञ्चीकृतभूतानि तदभिमानिनीनामप्येतान्येव बीजानि। लादीनां सर्वेषामिति व्यस्तानामित्यर्थः। लादय आदयश्चेत्यवयवैकशेषः। ल आदिर्यस्येति सिद्धवर्णातिरिक्तस्यैव लभ्यत्वादिह इकारसिद्धिरिति बोद्धव्यम्। ननु नादकलाग्रहणेनैवैतत्सिद्धमिति नेत्याह—नादशब्दोक्तस्येति। सर्वसम्बन्धादिति। लादीनां सर्वेषामिति विवृतमेतदिति भावः। ह्रां ह्रीमित्यादिसर्वेषु इकारयोगः कारणान्वयादिति बोद्धव्यम्। यद्वा शब्दाद्व्योमेत्येवमुक्तान्येवापञ्चीकृतानि विवक्ष्यन्ते। ततश्च क्रमद्वयेऽप्येतान्येव बीजानि भवन्ति। पञ्चीकृतबीजादीनीति। परस्परयोगेन विकृतानि भूतानि पञ्चीकृतानि। नादकलय लादियादिश्चेत्यवयवैकशेषः। तेभ्यो भूता इति। स्ववाचकतो निष्पन्नित्वा। सा च तदभिन्नस्वभावत्वात्तद्रूपेणाभिव्यक्तिरेव। तदाह—तदात्मतयाभिव्यक्त इति। क्व पुनरेषां विनियोग इति। उच्यते। यद्वक्ष्यति—मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजं लिखित्वेति। तथा च पञ्चीकृतभूतबीजानि मूर्धादिषु न्यसन्नित्यादि। मण्डलबीजाधिष्ठात्र्सहितानिति चोक्तमिति ॥ ५० ॥

पुटयोरुभयोरित्यत्र नस उभयोः पुटयोरित्यन्वयः। नस इति नासिकायाः। दण्डसंस्थेति। मध्यगतदण्डसङ्घट्टनेनोद्भूतो वायुः पृथिव्युदयं सूचयतीत्यभिप्रायः। एवं तोयादीनामपि प्रतिपत्तव्यम्। तोयमध इत्युभयोः पुटयोरिति सर्वत्र योज्यते। तनूद्भवेयमिति। कालोद्भवाप्यस्तीति सूचितम्। वक्ष्यति च—योगादार्थमेवेति।

तदुक्तं—वश्यस्तम्भनयोर्भूमेरपां शान्तिकपौष्टिके।
मारणे मोहने चाग्नेरुदयो देहकालयोः॥
उत्सादोच्चाटयोर्वायोः शान्तिके निर्विषीकृतौ।
आकाशस्यैवमन्यानि स्थानान्येषां प्रकल्पयेत्॥ इति

आदिशब्देन कार्यारम्भे फलसिद्धयादिपरिज्ञानमप्येवं कार्यमित्याद्यपि सूचितम् ॥ ५१

प्रासङ्गिकमिति पूर्वत्र सम्बध्यते। सर्गक्रमेऽनुपयोगात् प्रासङ्गिकत्वम्। वर्णाद्यभिधानेऽपि समानमेतत्। व्योम्नि सत्दित्यस्यायमर्थः। व्योम्नोऽन्तर्भागे क्वचिदेव वायुः तस्मिन्नन्तर्भागे क्वचिदेवाग्निरेवमापः पृथिवी च। पृथिव्यामप्यन्तर्भागे सर्वभूतानि एवमित्युत्पन्नानां स्थितिरिति। परतत्त्वे क्वचिदेव प्रकृतिरिति तावदुक्तम्—क्वचिदप्येति बिन्दुतामिति। प्रकृतावप्यन्तर्भागे क्वचिदेव महानेवमहङ्कार आकाशयेति द्रष्टव्यम्।

तदुक्तम्—ब्रह्माण्डं पार्थिवं ह्येतत्सर्वभूताश्रयोदरम्।
जलाद्यावरणैरेव सप्तभिर्बहिराहृतम्॥ इति।

पर्यायान्तरमाह—पञ्चीकरणमाहेति। व्योम्नीतरेषामंशावेशोऽत्रोक्तः। तत्सम्बन्ध इति। व्योम्नि यो वायोरंशस्तस्मिन्नित्यर्थः। एतत्प्रागपि तुल्यमेव प्रदर्शनार्थं चैतदिति दर्शयति—महति व्योमेत्यादि। लयाद्युपयोगित्वयेति। भूतसंहारसर्गादिग्रहणम्। व्याप्यस्यैव हि व्यापके संहारः सुप्रतिपादो भवति। यदुक्तं—पूर्वं पूर्वं वाच्यवाचकरूपमित्यादि॥ ५२॥

भूतानुगतयोरिति। यथा स्पर्शस्य शब्दान्वितस्यैकं कार्यं वायुर्यथा चाकाशस्य वाय्वादिचतुरन्वितस्यैकं कार्यं स्थूलाकाशः तथा तैजसाहङ्कारस्य शब्दान्वितस्यैकं कार्यं श्रोत्रमित्याद्यवबोद्धव्यमित्यभिप्रायः। क्रमेणेति। तैजसाच्छ्रोत्रादीनां वैकारिकाद्वागादीनामित्यर्थः। क्वचित्पाठविपर्ययः।

यथा चोक्तम्—वैकारिकात्तु जातानि श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी तथा।
जिह्वा घ्राणं च पञ्चैव तानि बुद्धीन्द्रियाणि हि॥ इति।

बुद्धेस्तत्तदर्थनिश्चयार्थानीन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि प्राणस्य तत्तदर्थकरणार्थानि कर्मेन्द्रियाणीति भेदः। तन्मात्राणां शब्दस्पर्शाद्यात्मत एव श्रोत्राद्यर्थत्वं सिद्धमिति।

वागाद्यर्थानाह आचार्यो वचनादानि इति। मनो बुद्धिरहङ्कारचित्तमपि कारणमिति। श्रोत्रादीनां बहिःकरणत्वादेतदन्तःकरणमर्याद् भवति। महत्तत्त्वस्यांश एव मनश्चित्तमपि। यद्वा तैजसाहङ्कारकार्यमुभयमिति। केचिदुभयेन्द्रियाण्यपि वैकारिकाहङ्कारकार्याण्याहुरिति॥ ५३।५४॥

भूमे भूतेन्द्रियार्थैरित्याकाशादीनि भूतानि श्रोत्रादीनि वागादीनि चेन्द्रियाणि शब्दादयो वचनादयश्च तदर्थाः। वचनादीनामपि ग्रहणादार्थचिकीर्ष्य सङ्घातः न तु नित्यः। ततयाग्निमथ्यादिषु वर्णतत्त्वार्थमेतत्। महागणपत्यादिषु महदहङ्कारम[illegible]ऽभिमुद्र्यादिषु त्वगादिधातुयोग इत्येवं सर्वमवबोद्धव्यम्।

तत्त्वपञ्चविंशतिकेति स्वार्थे कः। अभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वपञ्चविंशतिकेत्यत्रेति। तत्त्वकल्पनाया इत्यस्या इति शेषः। कुक्षिवत्त्वमिति। (नि)यताभ्युपगम एवमिति भावः। ध्यानन्दकेयेति। गायत्र्यादिषु वर्णतत्त्वापेक्षयायं सङ्घातः। तथा-शब्देनापि पूर्ववदित्यवगमादिति भावः ॥ ५५ ॥

मूले करणोपेतैरिति नित्यः सङ्घातः। मनोऽहङ्कारबुद्धिचित्तानि तु करणानि। चतुर्विंशतितत्त्वाभिप्रायमेवैतत्। अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वान्युक्तानी-त्यादिना। इह चित्तशब्देन प्रकृतिर्विवक्षितव्येति भावः। सिद्धमर्थं दर्शयति—तत इति। गायत्र्यादिष्वेवमपि वर्णतत्त्वन्यासः स्यादित्याशयेन विकल्पः। केवल-तत्त्वन्यासे त्वीश्वरादीन्येव तत्त्वानि स्युरिति। व्यवहारमेवतयेति। यथा तथा प्रकृतिभेदादिनो(ने)त्यादि। केषाञ्चित्सम्प्रदायामिति + + योग इह तत्त्वयोगः। अर्थात्सोऽपि तत्तत्सम्प्रोचितो योगावसरे कार्य इति गम्यते। तत्र चैवं प्रयोगः। वर्णतत्त्वानि मूलाधाराद्यापोड्शान्तं व्यवस्थितानि सङ्ख्या क्रमेण वर्णैः संहृ-त्यान्ततमासावयेदिति। आदिशब्देन देहशुद्ध्यादिग्रहणम्। करणोपेतैरव्यक्त-महदहङ्कृतिभूतानीत्यनयोरन्यतरेण देहं संहृत्य सृजेदिति। संहारन्यासेन प्राणा-यामसहितेन वा संहारः। तथा सर्गन्यासेन सर्ग इति। तत्र प्रणवेन परतत्त्वेन वा तत्त्वावस्थां विभाव्य प्रणवेन विचिकीर्षुर्घनीभूतेत्युभयं संभाव्य प्रकृतितत्त्वेन प्रकृति-तत्त्वमुत्पाद्य पुनः प्रणवषट्केनेच्छादिसत्त्वादित्रयद्विकं पुनः प्रणवत्रयेण माया-गच्छक्तिसद्गतापूर्वाभिव्यक्तिश्च विधाय महदादितत्त्वमन्वेत्तत्तत्सर्गं विभाव्य पञ्ची-करणं भावयेत्। शैववैष्णवादिपाठेष्वपि समानमेतदिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

मूले सत्त्वं रज इति स बिन्दुर्भवति त्रिधेति प्रागुद्दिष्टत्रिभेदाभिधानम्। तस्या इति परप्रकृतिग्रहणमित्याह—मूलकारणभूताया इति। नैवं विकृताया महदादेरेव चेति भावः। मूले तत्सम्बन्धादिति। गुणविकाराणां प्रागुक्तम-हदाद्यखिलविकारेष्वेवान्तरविभागतयानुगतिकथनम्। तत्सम्बन्धस्तदन्वयः। भेदभिन्नतयैरिति। शान्तघोरमूढादिलक्षणैरनेकविधैरित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—तत्राखिगुणात्मकत्व इति ॥ ५८ ॥

न्यासयोगविशेषांयेति। न्यासयोगान् वक्ष्यमाणन्यासानिति। प्रणवादि-ष्विति। प्रणवहृल्लेखयोः श्रीबीजादीनां च ग्रहणम्। न्यासस्य पृथक्त्वे त्रैपुरगायत्र्यादीनामपि तदंशत्वानां ग्रहणम्। कामनानुरूपेणेति। स्वेच्छ-यान्यतमकतिपयसमस्तानुष्ठानमुक्तम्। यद्वा देववेदादितत्तदर्थवशीकरणं कामना तदनुसारेणेति। दर्शयति प्रपञ्चयतीत्यर्थः सम्बन्धः। देवा ब्रह्मविष्णुरुद्राः

सूर्यवाय्वग्नयो वा। स्वरा अनुदात्तोदात्तस्वरिताः। मरुतः प्राणादयः आवहादयो वा। वैश्वानरा अग्नयो गार्हपत्यादयः। काला भूतादयः। शक्तय इच्छाद्या उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयो वा। प्रसिद्धा वेति विवरणम्। पिङ्गलेडासुषुम्ना वेत्यर्थः। अन्यच्चेति। त्रिदोषत्रिलिङ्गादिग्रहणम्। तत् संबध्येति। कारणतानुगम्येत्यर्थः। लोकानां स्थितय इति। सूर्योदयाद्यभावे विश्वक्षयः स्यादिति भावः। चरन्त्य- जिरतमिति। प्रसिद्धमण्डलाकारेणोदयादिकमुक्तम्। सूर्येन्दुवैश्वानरा रजःसत्त्व- तमोऽभिमानिन इति। मण्डलत्रयोपेतमिति। अयमिह प्रयोगः। ॐ सूर्य- मण्डलाय नम इति नाभिपद्मे विन्यस्य ऋग्वेदानुदात्तप्राणभूर्लोकगार्हपत्य- भूतेच्छाधर्मपिङ्गलावातानप्यन्यतमकतिपयसमस्ततया तत्र विन्यस्य संपूज्य मूलाधारोत्थितचिदग्निशिखया सहोत्तरोत्तरसंहारक्रमेण षोडशान्तस्थानन्दामृत- मण्डलान्तराविश्याऽमृतमास्वादयेदिति। चरन्तीति। चरगतिभक्षणयोरिति धातुः। परमानन्दमिति। यदुक्तं—मां षोडशान्तस्थितममृतमयमिति ॥ ५८ ॥

* एवं तावदग्निसूर्यादिदेवताविषये तत्त्वान्युक्तानि। इदानीं शिवविष्ण्वादि- विषये तत्त्वानि वक्तुमारभते—ननु सर्वमन्त्रसमानत्वेनेति। नाग्निसूर्यादि- मन्त्रप्राधान्येनेति भावः। आच्छादनभिधानादियान् प्रश्नः संभवति। सत्यमुक्ता- नीति च वक्तुमेवमं शृण्विति च। चिन्मात्रज्योतिःशब्दाभ्यामिति। चिन्मात्र- मधिष्ठानम्। तदेव स्वपरावभासकतया ज्योतिः साक्षी भवति। अनाहतत्व- मव्याहतिरसङ्गः। अकारलक्षितार्थाविति। सर्वस्वरतन्मात्ररूपोऽकारो बीजमुक्तः। अधिमात्रं बीजरूपमाहतशिवः। तस्य चिद्रूपावच्छिन्नत्वादाहतत्वम्। कथ्येत इति सर्वत्रानुषङ्गः। एतच्छुद्धतत्त्वपञ्चकमिति शैव इति शेषः। अत्रैवं मन्त्रप्रयोगः। ॐ अनाहतशिवाय नमः ॐ अनाहतशक्त्यै नमः। ॐ आहतशिवाय ॐ आहत- शक्त्यै इत्यादि। इत्येवेत्यचिन्मात्रशक्तीच्छाज्ञानक्रियालक्षणत्वन्तु समानमिति भावः। अत्र प्रथमं प्रणवेन परपुरुषतत्त्वमपि ग्राह्यम्। योगरावलाद्येति। यथा ॐ परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय नम इत्यादि। स्वरूपाच्छादनविक्षेपात्मक- मिति। स्वाधिष्ठानचित्स्वरूपस्याच्छादनमर्थान्तरप्रत्यययास्याः स्वभावो यथा शुक्तिकायामिदं रजतमितीति भावः। ननु शुद्धपञ्चकेऽपि समानमेतदिति नेत्याह —शुद्धपञ्चके त्विति। कुतो विशेष इति भावः। तत्र हेतुमाह—तस्येश्वर- रूपत्वादविद्याधायत्वेनेति। विद्या चिन्मात्ररूपस्वभावः तद्योगात ईश्वररूपाण्येता- नीत्यर्थः। चिन्मात्रस्याचिच्छिन्नत्वमिह विशेष इतीशरपदद्वयेन सूचितम्।

: ननु मायादीनामपि नियन्तामाविति। सत्यम्। किन्तु जीवविदेषामधिष्ठा-

मभित्यभिप्रायेणाह—मायादिकं त्विति। नन्वेकमनेकशक्तियोगाद्द्वैतविरोध इत्यत्राह—एकैवेति। अन्तर्मुखत्वं द्वैतास्फूर्तिः स्वाधिष्ठानचिद्रूपनिष्ठत्वम्। विकासतारतम्याच्च विद्यादितत्त्वोपपत्तिः। बहिर्मुखत्वं चिदाभासनिष्ठत्वम्। सङ्कोचतारतम्याच्च मायादितत्त्वसंभव इति। तदुपहित इति मायादिपञ्चकम्। तेषामिति शैवानाम्। वैष्णवेऽपि यथार्हमेतत्प्रतिपत्तव्यम्। मायाविशेष इति। जाते सतीति शेषः। ईश्वरेच्छयैवेति। शिवचिदधिष्ठानत्वमस्या उक्तम्। अस्य च सप्तकस्येति। शुद्धाशुद्धस्येति भावः। जीवतत्त्व एवेति। तत्त्वं तावत्तदेव व्यपदेशमात्र एव तु भेद इति भावः। अन्तर्भूतमिति यदुक्तं तदुपहित एव जीव इति। पशोरिति। मायादीनां पाशत्वात् पुरुष एव पशुरभ्युपेयते। सुखदुःखमोहलक्षणमिति। सत्त्वादिगुणयोगादिति भावः।

ननु सत्त्वाद्युत्पत्त्यनन्तरं मायातत्त्वतत्त्वाद्युत्पत्तिः पूर्वमुक्तेति। सत्यम्। किन्तु शैवमार्गे प्रकृतितत्त्वेऽपि शुद्धतरसत्त्वादियोगेऽपि तथा न व्यवहार इति भेदः। प्राणतत्त्वेनैवेति। परपुरुषस्य जीवत्वविवक्षायां प्रकृतिरपि प्राणो व्यपदिश्यते। जीवनस्य प्राणधारणरूपत्वादिति बोद्धव्यम्। प्रकृतेः सूत्रात्मत्वमपि प्राणस्य सूचितम्। शैवे तु + + + बिन्दोस्तत्त्वाद्भिद्यमानादितीति। कालेन भिद्यमानस्त्वित्यादि शैवे वैष्णवेऽपि समानमिति भावः। बिन्दुः शिव इति। परी-ऽनाहतमिव उक्तः। स चार्वाक्छुद्धविद्यापर्यन्त इत्याह—तस्मादिति। भिद्यमानात् परिणम्यमानात्। कथं परिणाम इत्येवमुक्तेन प्रकारेण। सोऽपि कथमिति माया-दिरूपेणायं परिणाम इति।

अभिन्नो रस इति। मायाद्यर्थाविभक्तः सन्नित्यर्थः। अव्यक्तात्मक इत्यव्यक्तं प्रकृतिरित्याह—प्रकृतितत्त्वात्मक इति। वैष्णवे तु न मायादिरूपेण परिणामोऽस्तीत्येव भेदः। सर्वत्रेति। शैवे वैष्णवेऽपीति। अथ शैवेऽवान्तरभेद एव स्यात्-मिति शैवागमान्तरं शास्त्रतत्त्वाभिधानमित्याह—निवृत्तिसंज्ञा चेत्यत्रेति। कथमेत-दिह सूचितमित्यत आह—स्युरिति। त्रयोदशेत्युपस्कारः। तत्त्वादिभूताविति। विश्वादयो बिन्दुकलानिरोधिकाः। नादादयश्च नादान्तशक्त्यादयः। उन्मन्यादीनां स्वरूपं गायत्रीपटले वक्ष्यति—पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य प्रणवस्येत्यादि ॥ ०

इदानीमेष सर्गः समुत्पन्न इत्यमुं वादं विवृणोति—अर्थस्टैरिति। कार्य-स्येत्यपगमसाधनत्वं विवक्ष्योक्तम्। यतः प्रपञ्चस्थित्यत्र समुत्पन्नशब्दाद्गुणपक्षः कृतः। तदिति चोपस्कारः। प्रधानवह्निर्वं देवतात्मम्। इत्थं विश्व-मिति। विश्वमतीतौ ज्योत्स्नयोः प्रयोजनयोरेव सर्गः समुत्पन्न इत्यत्र

सम्बन्धः। तस्मादिति चार्थादध्याहारः। तदाह—तस्मात्सृष्टिरर्थवतीति।

अथवेति। एष सर्ग एव समुत्पन्न इति सम्बध्यते। एष इति प्रत्यक्षसिद्धस्यानुवादः। स एवेति। तस्य परोक्षभूतपरात्मरूपतया विधानम्। सृजतीति सर्गपदं कर्तरि व्याख्यातम्। किमिहोक्तं भवतीत्याह—योऽसावित्यादि। कुत इति। कथमेतद्गम्यत इति भावः। सम्प्रकाशत इति च सत्तास्फुर्ती परमात्मलक्षणतयोक्ते। किमितीति। किं प्रयोजनमभिसन्धायेत्यर्थः। तत्साचितयेत्यर्थादध्याहारः।

एतदेव पद्यमिति। शैवतत्त्वावगतिपूर्विकैव त्रैपुरतत्त्वावगतिरितीदानीं तदारम्भः। यत्रैवसमुत्पन्न एष सर्ग इत्यनुवादः। एष इति प्रकृतशैवतत्त्वपरामर्शः। तदाहेत्थं समुत्पन्न इति। विश्वं प्रतीयत इति तत्रापूर्वविधानम्। विश्वपदं विवृणोति—प्रमेयप्रमाणेति। प्रतीयत इति संग्रहसमीक्षायां स्मृतौ चेति शेषः। तत्र श्रुतिमाह—प्रमेति। त्रैपुरमन्त्रानुष्ठानमपि वैदिकमेवेत्यपीह सूचितम्। वक्ष्यति च—सत्संप्रदायादिति। शैवतत्त्वेऽपि कियत्प्रमेयमात्मतत्त्वमित्याद्यपेक्षायामाह—तत्रेत्यादि। मायान्तमिति पृथिव्यादिमायान्तप्रमेयरूपमिति। प्रमातृशिवतत्त्वकल्पितशक्तावारोपितत्वात्। तदुक्तं—युष्माकं विषयवत्प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादिति। वेद्यस्येति। साध्यतया प्रतीतियोग्यतोक्ता। प्रतीतौ होत्यर्थात् साक्षिणि सतीति लभ्यते। तदाह—साक्षिणि सतीति। स परमशिवोऽवगम्यत इत्यत्र संबन्धः। यतः प्रपञ्चस्त्वित्यत्र भवतीति शेषः। प्रपञ्चसायमुक्तः शैवतत्त्ववर्गत्रयात्मकतत्त्वत्रयरूप इत्यभिप्रायेणाह—यस्मादिति। साम्येन त्वर्थादधिष्ठानमपि सम्पद्यते। किमात्मतयावगम्यत इत्यत उक्तं—सर्वतत्त्वरूप इति। मन्त्रकृमिस्तु वक्ष्यते—इन्द्रं प्रात्मतत्त्वेऽग्र्यं इत्यादि। इहैवादिष्वप्येतदिष्यते। प्रासादेऽपि देहोत्पत्तेरकथितत्वादर्थस्य मध्यमान्तत्वाद्वा शब्दसृष्टिमित्यस्यैवैतद्विशेषणम् ॥ ६० ॥

ननु पश्यन्त्यन्त एव शब्दसर्ग उक्तः बिन्दोस्तस्मात् भिद्यमानादिति। उच्यते। गुणघोषयुजेति मध्यमान्तस्यस्य शब्दस्य ग्रहणम्। तदन्वयविधानाच्च भूतेन्द्रियेष्वपि तदनुगतेः स्पष्टा मध्यमापोहोक्तैवेति। नन्विह कियन्मध्यमापर्व वैखरीपर्वेति जिज्ञासायां स्पष्टां शब्दपर्वक्रमिमुपदिशति—तस्येत्यादिना। परावाक्तदर्थरूपिणीति तत्त्वसंज्ञा विशेष्यते। यदुक्तं—तस्य पारमार्थिकस्य शब्दस्येत्यादि। प्रकृतितत्त्वान्तमिति। विचिकीर्षाघनीभावेच्छाप्रस्ताद्यवान्तरदशायोगादेव सुगमम्। यद्वा शेषवैष्णवयोगावृत्तिशिववायुदेयादिप्रकृतिप्राणान्तग्रहणार्थमेतत्। इन्द्रियान्तमिति। प्रपदस्यावान्तरभावेभवेन्द्रियार्थमयमित्यर्थः। पञ्चोक्तमिति।

समष्टिव्यष्टिरूपं गृह्यते इति। मूले तदुद्देश इत्यत्र उद्देश उपदेशः। नासौ स्वाकारेण किन्तु स्वकार्याकारेणेत्याह—तस्य क्रमेणेति। याथात्म्याभिधानमुपदेशः। प्रवर्त्यत इति। महता प्रकरणेन क्रियत इत्यर्थः। बैन्दवतत्त्वरूपशब्दब्रह्मणोऽपीति। यदुक्तं—बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानादिति। याथात्म्योपदेशनमक्त्वेति। तद्धि तावत्कर्तव्यं प्रथमप्राप्तत्वात् साररूपत्वाच्चेति भावः। मूलेऽतः परमिति शब्दब्रह्मणोऽप्युत्तरं तत्त्वमुक्तम्। आत्मा स्वसंवेद्यत्वेनेत्यत्रात्मेति साक्षिणो ग्रहणम्। स्वरूपसंवेद्यत्वेनेत्यनन्यगोचरत्वेनेत्यर्थः॥ ६१॥

सूक्ष्मो व्यापीति सामान्यवैखर्यात्मकाकारग्रहणम्। सूक्ष्मतया व्यापित्वं हि बृहत्त्वम्। तदेव च ब्रह्मत्वम्। तत्तावदिहास्तीति चाभिप्रायः। शब्दावगम्यमिति सप्तमीसमासः। तत्र चेयामर्थो लभ्यत इत्याह—शब्दोच्चारणकाल इति। अर्थशब्द इह पदार्थवचनः। तदाह—चिन्द्रात्मकमिति। बुधास्तत्त्वमिथ्याताः। इह तावन्मुख्यतया शब्दत्वं ब्रह्मत्वं चैवितव्यम्। तदुभयं च तत्र नास्तीति दर्शयन् विवृणोति—इतरस्येति। शब्दे हि प्रकाशकांशो रहस्यमुपनिषद्भूतं भवति तच्च स्थूलस्य रवस्यास्ति। ब्रह्मत्वं च निरतिशयसूक्ष्मतया व्यापित्वं तदपि नास्तीत्यर्थः॥ ६२॥

सर्वत्र संस्मृत इति। संस्मृतिरान्तरतया व्याप्तिः। कारणत्वादिति। बैन्दवं तत्त्वमेतदिति युक्तमिति भावः। सामान्यवैखरीरूपस्य न कारणत्वम्। विशेषावधारणार्थं इति। त्वदुक्तशब्दादयमिह विशेष इति प्रतिपादनार्थं इत्यर्थः। सामान्यवैखर्यास्तु कार्यत्वात् सर्वत्र संस्मृतिर्न स्यादिति भावः। अत इत्यनेनैतद्दर्शितम्। यस्मात् स सर्वत्र संस्मृतस्तस्मात्स एव देहेषु यावदर्थविस्तृत आविर्भवति। तदभावात्तु नैवं सामान्यवैखरीरूपो रव इति। अत्र यावदर्थं विस्तृत इति ब्रह्मत्वं साधितम्। आविर्भवति प्रकाशत इति प्रकाशकत्वमपि विवेकः। मूले भूताकार इति पञ्चीकृतभूतानि लोकाद्याकाशाणुक्तानि। सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मनेति विमर्शरूपेणाविर्भावः। विमर्शश्च मनोबुद्ध्यादिधर्मतया सङ्कल्पादिलक्षण इति भावः। सङ्कल्पादिज्ञानभेदो विमर्शस्तु शब्दस्वभाव इत्येवमभिधानमिति॥ ६३॥

तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थमिति। तस्याविर्भावप्रकार एव तावदिदानीं दर्शयितव्यः। यद्वक्ष्यति—निर्धारितमर्थमेषेत्यादि। मूलाधारात् प्रथममुदित इत्यादि। अव्यक्तं प्रलपतीत्यादि च। स च मूलाधारादिप्रतिपादनसापेक्षतया देहोत्पत्तिप्रकारेऽपि दर्शित एव सुप्रतिपदः स्यादित्यभिप्रायः। किञ्च पर-

देवताया: स्वाविद्ययैव देहित्वमित्यपि दर्शयितव्यम्। यतो वक्ष्यत्याचार्य:—क्रमहृष्टो परं ज्योतिष्कला चैतन्यतामियादिति। तथा—बहुना किं परं पुंस इत्यादि। तदनुक्तौ तु—अथ व्यवस्थिते त्वेवमस्य शक्तित्वमिष्यत इत्याद्यनुपपत्ति: स्यादिति। किञ्च स्थावरादिदेहेष्वपि स्याच्छब्दब्रह्माभिव्यक्तिरिति सर्वजातिकथनम्। परदेवतास्वरूपानधिगमे पर्यायेण सर्वजात्यापत्तिरिति। वैराग्योत्पादनार्थं च गर्भावस्थाकथनमप्येतदर्थम् वक्ष्यति च—उक्तमपि गर्भवासमित्यादि इति।

मूले कालनुन्नायामिति ईश्वरस्याशेषकार्यनिष्ठतया प्रेरणमुक्तम्। गुणान्त:करणात्मनीति समष्टिव्यष्टिग्रहणम्। सर्वतत्त्वात्मकत्वोपलक्षणार्थमिति समष्टितत्त्वानां सर्वेषां ग्रहणम्। व्यष्टितत्त्वानां तु लिङ्गदेहान्तानामिति ज्ञेयम्। सत्यामिति चोपस्कार:। यद्वा देहाधिकरणे सप्तमी ॥ ६४॥६५॥६६ ॥

मूलेऽम्बुयोनीति। योनिर्भूमि:। अदर्शनादितिच्छेद:। स्वेदजोत्पत्तेरिति च शेष:। आप: प्रधानं येष्विति समास:। पञ्चस्वपि भूतजातेषु स्वेदो भेद:

\+ \+ \+ स्त्रीवश्यकारिणो। क्षणभङ्गुरा: स्वल्पकालेनैव विनश्वरा:। शुक्लशोणितसंपुटादित्यर्थाद्गवादिमिथुनसंप्रयोगजादिति लभ्यते। कालेन भिन्नादिति। कालोऽपि द्विविध एव। प्रक्रमिष्यतीति सद्यश्चरणमुक्तम्। संभावनया प्रायेणैवमिति सूचितम्। मयोभेदा: पक्षिभेदा:। मूले ग्राम्यात: क्रियातो या स्नुतिस्तत: संभवो यस्येति समास:। पुंस्त्रियो: संप्रयोगो ग्राम्यक्रिया। स्नुति: तदा शुक्लशोणितयो: स्रवणम्। सर्वतत्त्वानामिति। पुरुषतत्त्वाभिप्रायम्। यद्वा शैववैष्णवादितत्त्वाभिप्रायम् ॥ ६७॥६८॥६९॥७० ॥

मूले स्वस्थानतश्च्युतादित्यादि जननप्रकाराभिधानम्। स्वस्थानतश्च्युतादिति ग्राम्यक्रियायामिति शेष:। शुक्लस्य स्वं स्थानं पुंसि शुक्लादय:। शुक्लबिन्दुमिति यावति तदाविष्टजीववस्तुव्याप्तिस्तावतो ग्रहणम्। आदायेति योन्यन्तराविष्टलिङ्गात्मादिति भाव:। मारुत इति स्त्रीगतो गर्भोचितो वायु:। शुक्लशोणितयो: प्रभवदिग्भेदाद्वायुभेद:। आर्तवं स्त्रिया रक्ताशयगतं शोणितम्। परमं बीजमिति शरीरपरिणामोचितं बिन्दुमित्यर्थ:। अस्यायेति ग्राम्यक्रियाया: प्रकृतत्वात् स्त्रिया इति गम्यते। मूलत इति रक्ताशयप्रदेशादेव न तु योनावपि शुक्लच्युतिप्रदेशादिति भाव:। यदेत्ययं कालो यदा गर्भाशयं प्रविशति तदा गर्भाशयं नेष्यतीत्येवमुक्तो गृह्यते। नेष्यतीति संमिश्यमाणस्य गर्भाशयप्रवेश: सूचित:। अथ संमिश्ययेम्मरुदित्यपर एव गर्भोचितो वायु: ॥ ७१॥७२ ॥

मायेयं नाम योपोत्थमिति मलमिति संबध्यते। त्वगादीनां स्वदेहत्वेन

स्वात्मतयाभिमाने मायैव प्रधानं निमित्तमिति तत्कारणस्य रक्तस्य मायीयत्वम्। मज्जादीनामेवमभिधाने कर्मैव प्रधानं निमित्तमिति तत्कारणस्य शुक्लस्य कार्मत्वम्। तयोरुभयोरप्येवमभिधाने स्वरूपस्य परिच्छिन्नत्वमेव प्रधानं निमित्तमिति तदैक्यस्याणवत्वम्। नामपदेनागममपि विवक्षा। यद्वा प्रकृतिरेव स्त्री। यदुक्तम्—अङ्गनासु विनिपात इति। सैव संप्रयुयुक्षायां माया भवति। तदुत्थत्वान्मायीयम्। पुरुष एव च पुमान् सोऽपि संप्रयुयुक्षायां कर्तृतया भोक्तृतया च कर्ममयः तदुत्थत्वात् कार्मकम्। यस्तु जनिष्यते स प्रागवस्थायां परपुरुषे लीनः तत्रस्थां दशायामविद्योदोधादत्यन्तपरिच्छिन्नत्वेनाणुरिति। तत्प्रयुक्तत्वात् तदुभययोगस्याणवत्वमिति। अभिप्रायान्तरमाह—योयोत्थं रक्तमित्यादिना। फलद्वारेह मायीयत्वादिकमुक्तमिति भेदः। अनुग्रथ्यणुत्वहेतुत्वादिति। यो मायादिलक्षणं स्वोपायमनुमिते सोऽनुग्रयी जनिष्यमाणो जीवः। तस्याणुत्वप्रतीतिः शरीरनिबन्धनेति हेतुवक्तः। मायीयत्वादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वात् तदुचिततया शुक्लादीनां मलव्यपदेशः ॥७३॥

मूले सूक्ष्मरूपाणीत्याखिल्येतदन्तं वाक्यम्। सूक्ष्माणीत्येतच्च तत्काल-विशेषणम्। सर्वेषां सर्वोपाधित्वमिति। सर्वेषामपि तत्त्वानां सर्वेऽपि स्थावरादि-चतुर्विधा उपाधयो न कतिपयतत्त्वानामेव किन्तु जरायुजे देहे सर्वेषामपि समभिव्यक्तिर्न तत्त्वेवमितरेषु देहेष्वित्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः। लब्धहंसीनीत्येतद्युक्तिं व्रजन्तीत्यस्य विवरणम्। चतुर्विंशत्तत्त्वसंयुक्तदेहवानिति तत्त्वानां तत्र सद्भाव-मात्रमुक्तमिति भेदः। दशेन्द्रियगोलकाद्युत्पत्तौ स्फुटो हस्तिलाभः स्यात्। वक्ष्यति च—षड्द्वारेण कुम्भेनेत्यादि। ततस्तद्गर्भमारुतः संक्षोभ्य संवर्धयतीति वाक्यम्। गर्भमारुतः स्त्रिया गर्भाशयगतो वायुः। संक्षोभणं विलोडनम्। संवर्धयतीत्यामथ्य तद्व्यापार उक्तः। वर्धनसाधनं तु मातृभुक्तरसान्नमदित्येतद् भवति। ना स्यादिति नृशब्दस्य प्रथमैकवचनम्। पुमानित्यर्थः। स्वगतैरिति। तस्मिन् मिलिते सति तदीयजीवस्य देहभावे युक्तिमाशु व्रजन्तीत्युक्तनयेन विद्यमानैरित्यर्थः। क्लेदनं क्वाथनं च सान्द्रीभावकिट्टादिविक्रियानिबन्धनम्। तदङ्गैव सान्द्रीभूतं परेऽहनि विजृम्भत इति मूलान्वयः। कथं विजृम्भत इति मातुरङ्गुष्ठमणितमात्रामि बुद्बुदाकारमिति योज्यम्। मातुर्भुक्तरसान्नयदिति। भुक्तमोदनादि। तस्य रसः सारः। स एव तस्यात्मा स्वरूपमुपचयकरत्वात् तदुक्तमित्यर्थः ॥७४॥७५॥७६॥७७॥

मिलितादयेत्यत्र तत्रात्मनहृदयात्पूर्वं किंभूतं दर्यं पश्येव समुद्गमेदित्यन्वयः। बीजयुग्ममिति इयष्यकन्दयमुक्तम् ॥७८॥

ऊर्ध्वं तु नुन्नमिति । किञ्चिदिति शेषः । नोदनं प्रेरणम् । तत्र सुषुम्नाख्या नाडी संवृत्ता भवेदिति पुनर्योज्यम् । वृत्तेति वृत्ताकारत्वं वोक्तम् । अग्नीषोमात्मिकेति । मूलादाग्रं चिदग्निशिखाया अग्राद्यामूलं सोमामृतधारायाश्च नित्यसद्भावादेवमुक्तम् । प्रकृतिपुरुषाद्यात्मिका चेति । तत्र सोमाग्न्योः प्रकृतिपुरुषात्मकत्वम् । आदिशब्देन बिन्दुनादात्मिकेत्यादिग्रहणम् ॥ ७८ ॥

नाद्योदेयमिति सम्बन्धः ॥ ८०॥८१ ॥

या वाममुष्कसम्बद्धेत्यादौ इडापिङ्गलयोर्गतिक्रमाभिधानं प्राणायामेऽनुसन्धानार्थम् । वाममुष्केतिच्छेद इति । यदा वाममुष्केतिच्छेदस्तदा दक्षिणामित्येव पदमित्येतदपि सूचितम् । तत्रेडापक्षे दक्षिणवृत्ताख्यमांसप्राप्तिः । पिङ्गलापक्षे तु वामांसजवृत्तरप्राप्तिरिति विशेषः । दक्षिणमुष्कोत्थेतिच्छेद इति । यदा दक्षिणमुष्कोत्थेति छिद्यते तदा वामरन्ध्रगेत्येव पदं स्यात् । पूर्ववच्च विशेष इति ॥ ८२॥८३ ॥

मूले याः प्रोक्ता इति सप्ताद्या नाड्यो मता इत्येवमिति भावः । वामनेत्रजिह्वादक्षिणनेत्रं पायुर्दक्षिणवामश्रवणे प्रजननमित्यासामयमिति क्रमः । व्यापि यावदन्तमिति । नेत्रादिगोलकपर्यन्ततया स्थितेरिति भावः । विदद्भिरिति ता एवं प्रोक्ता इति शेषः । काचिन्नाडीति तस्य देहमात्रस्य नाभ्यग्रतया बहिर्मुखी नाडी भवति । त्वगिन्द्रियनाडीयं शङ्खिनी विश्वोदरी वा नामेति काचिदित्युक्तम् ।

यया तत्पुष्टिमाप्नोतीति ।

लक्षणादहरुन्मेषमुच्छ्वासेन च तदुपरमलक्षणरात्रिनिमेषं चानुसन्दध्यादित्येतद्धितं भवति। योगनिष्ठानां तु श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रानुसन्धानं क्रियानिष्ठानां त्वह्नि रात्रौ वारम्भणीयस्य कर्मणः श्वास उच्छ्वासे च प्रवर्तमान आरम्भः। एवमयनद्वयमपि प्रतिपत्तव्यमिति। अपिशब्दोऽग्न्युदयसमुच्चयार्थ इति। अत्र समीरणोऽपि समुदेतीत्यन्वयः। अग्निरिह चिदग्निः तस्य त्वस्तमयो द्वादशान्त इत्यवबोद्धव्यम्। चाग्न्योदयसमुच्चयार्थो वेति। अत्र मूलाधारेऽपीत्यन्वयः। बहिर्द्विषडङ्गुलेऽप्युदेतीत्यपिशब्दार्थः। मूलाधारे समुदेतीति। ततो यथायोगमिडापिङ्गलाभ्यां गच्छन्नासिकाविवरेणायतो बहिर्द्वादशाङ्गुलपरिमितोद्देशेऽस्तमेति पुनस्तत्रोदेति। ताभ्यामेवागच्छन् मूलाधारेऽस्तमेतीति तात्पर्यार्थः। इनः सूर्यः। इतररूपेणेतरैतरदिति। इन्दुरूपेणाधोऽपानहत्तो रात्रिरित्यर्थः। सूर्यस्य मूलाधार उदयो बहिर्द्विषडङ्गुलेऽस्तमयः। सोमस्य तु विपरीत इति भावः। चिदग्न्युदयपक्षे षोडशान्तेऽमृतसोमोदयो मूलाधारेऽस्तमय इति ज्ञेयम्। मूले वामदक्षिणनाडीभ्यामित्यपरपूर्वपक्षयोरप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

चेतनाधातुरिति + + विरोधार्थमेति। अत्र बहुधा विदुरपीत्यन्वयः। यद्यपि स स तथा तथा वेद तथापि तदनुपपन्नमिति तदभिप्रायः। तदाह—न हीति। यच्चेतनाधातोरपीति मान्वयोऽभिप्रेतः। रेतःशोणितजमिति। ताम्बूलपूगचूर्णानां योगाद्राग इवेति भावः। तदुद्वारेणेति। मातुरभ्यवहार्यमन्नमनुप्रासस्तदभ्यवहारेण तदुदरगतः सन् तत्पाकजरसाविष्टः काचिन्नाडी बहिर्वक्त्रोत्युत्तरीत्या तद्रसेन सह तद्देहमात्रमाविशतीति भावः। केचित्कर्मफलं विदुरित्यत्र प्रागनुष्ठितपुत्रीयकर्मफलत्वं त्वपत्योत्पत्तेः सर्वपक्षेषु समानमेवेत्यभिप्रायेणार्थान्तरं दर्शयति—अपत्यार्थिनामिति। यथोक्तेति वैद्यशास्त्रप्रदृणम्। आहारोऽभ्यवहारः। विहारोऽभ्यञ्जनस्नानासनादिः। स्पृहाऽपत्यवाञ्छा। आदिशब्देनाभिमताकारपुत्रचिन्तादिकमुक्तम्। तदतिशये च तदीयदेहमाविश्य तद्देहमात्रमाविशतीत्यर्थः। परंधाम्नो व्याप्तिमिति। प्राक्तनकर्मणः परदेवतातत्त्वे पूर्वंतयावस्थितस्य विपाकसमये तदुचितदेशसंभविनि मातृगर्भे तत्कर्मवशात् तत्कर्मफलोपभोक्तृतयांशावच्छेदावेशसंभव इति भावः। व्याप्तिमिति। तस्य व्याप्तत्वादत्र यत्रोपभोग उचितस्तत्र तदंशावेशः स्यादिति सूचितम्। यद्वा व्याप्तिमात्रमेतदिति।

तात्पर्यान्तरमाह—सर्वगस्येति। निसर्गतः स्वगतानां मनोबुद्धीन्द्रियादिशक्तीनामभिव्यक्तौ तच्छाविषयत्वविभिन्नकोऽशावच्छेदसंभव इत्यर्थः। कश्चित्

कर्मप्रकारस्त इत्यत्र दीपाद्दीपान्तरं यथेति दृष्टान्ते समस्तं दार्ष्टान्तिकं प्रति-विम्बितमित्यभिप्रायेणाह—दीपादिति। कश्चिदेवं ब्रूत इत्येवंशब्देन कृत्स्नो मूल-वाक्यार्थो गृह्यते। अत्र पितुरिति दीपस्थानीयमुक्तम्। तत्परं धामेति च दीपा-न्तरस्थानीयम्। तदर्थमाह—तस्य पितुरात्मेति। आत्मान्तरभूतः सद्विति भावः। बीजस्कमिति चान्यस्थानीयम्। मारुतेन त्विति दीपयितृस्थानीयमुक्तम्। तदा दीपस्य संक्रमसमुचितो यः संक्षोभस्तत्स्थानीयं देहात्मनेत्यादिनोक्तम्। शुक्लधातुत इति तु वर्तिस्थानीयमिति विभागः। शुक्लधातुत इति शुक्लधातुद्वारेण संक्रान्तमित्यर्थः। देहात्मना सक्तत्वम्बध्य मदनोद्रेकविलीनादिति संप्रयोगसमये पितुरेव देहाभिमानिजीवचैतन्येन संबध्य शुक्लधातोर्विलयः सकृत्सावातिशय-प्राप्तिसमये संभवति। स च विलयो मैथुनव्यापारसिद्धमथनप्रकर्षतो भवत्यतीर्थः। + + अस्मिन् पक्षे जीवस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति ॥८४॥८५॥८६॥८७॥

कश्चित्त्वित्यत्र भौतिकव्याप्ते वपुषीति गर्भाशयगतं देहमात्रमुक्तम्। भौतिक-ग्रहणेन मनोबुद्ध्यादीनामिन्द्रियाणाञ्च भूतविकृतितया तदभ्युपगमः सूचितः। कुतश्चिदेत्येति यत्र कुत्र प्राक्तनं कर्मफलमुपभोगतः अर्ध नीतं तत एत्येत्यर्थः। अभि-प्रायान्तरमाह—अनिमित्तमेवेति। न कुतश्चिदप्यागत्य अपि तु तत्रैव सहसाभि-व्यज्येति भावः। जन्मकाल इति प्रसवसमय एव न निषेकादिसमयेष्वित्यर्थः॥८८

बहुना किमिति मतान्तरमप्येवंजातीयकं बहु मतं शप्यते तेन किं स्यात् फलमित्यर्थः। परं पुंसः सान्निध्यात् प्रविजृम्भिता प्रकृतिरेवमापद्यत्वात् प्रवर्तत इति संबन्धः। चैतन्याभासोदय इति। चैतन्याभासस्य जीवचित्स्वरूपस्य परंज्योतिष्कलेति प्रागुक्तस्य प्राक्तनदेहापायसमये तस्मिन्नेव परपुंस्यभिन्नतया स्थितस्योदयो मायातच्छक्तितत्कृतप्राणिकर्मविषयभेदेनेत्युक्तरीत्याभिव्यक्तिः। पञ्चत्वं कर्मफलोपभोगावसाने देहत्यागो मरणम्। अयं भावः—नात्र गर्भदेहे तदात्मनः प्रवेशः अपि तु स्वोपाधिना प्रकृतिविकृतिलक्षणेन सह पितृशुक्लादिसंश्लिष्टतया गर्भाशयप्राप्तिः। तस्य चोपाधेरामरणावस्थं प्रवृत्तिरिति।

यद्वा चैतन्याभासस्योदयोऽनादिसिद्ध एव विवक्षितः। ततः प्रकृतेः प्रवृत्तिरपि नित्यैव। सा चाकैवल्यात् भवतीति। यदच्यति—आमोक्षादित्यर्थ इति। अत्र प्रकृतेः स्वाधिकारोपरमपर्यन्तमित्थं तत्तद्रूपस्वरूपेण पर्यायशो विजृम्भणमित्येव न [illegible] निष्पद्यमाने देहे तदात्मप्रवेशो नामेत्याशयः। गुणभिन्नेत्यस्यविवरणीति गुणसाम्या-यस्यात इति। जीवात्मनः प्राक्तनदेहक्षये प्रकृतेस्तदुपार्जितकर्मापूर्वेण सह गुण-साम्यदशायां स्थितिरित्यर्थादुक्तम्। इत्यादिनेति। पञ्चत्वादौ प्रवर्तत इत्यन्तेनेति

भावः। तत्संक्षेप इति। 'कालेन भिद्यमानस्तु' 'देवाः सम्पुलयः' 'शब्दादयोऽम' 'सदोपद्रूयमित्यादिविस्तरोक्तानां संक्षेपेणाभिधानमित्यर्थः। महत्त्वं शरीरावस्थायामिति। तत्तद्भवेषु पर्यायशो महत्त्वं प्राप्तेत्यर्थः। अनेन भावावसाने सङ्कोचोऽप्यर्थात्प्रतिपादितः। पञ्चभिर्भौतिकैश्च गुणैः युक्तेत्यन्वयः। शब्दस्पर्शादयश्च गुणाः। पञ्चेन्द्रियार्थगेत्येतद्विवृणोति पञ्चकर्मेन्द्रियार्थरूपेणेति। बुद्धीन्द्रियार्थानां पञ्चभिश्च गुणैरित्युक्तत्वादेवं विवृतिः। पञ्चबुद्धिप्रभाविनीत्येतद्विवृणोति श्रोत्रादिजन्येति। स्मृतिसङ्ख्यादिबुद्धय इहोक्ताः। बाह्यं प्रविजृम्भणमेवमुक्तम् ॥ ८८॥१००॥१०१ ॥

अथाभ्यन्तरमारभते—सैवेति। समनुप्रोपसर्गाणामिति। समनुप्रबद्धेत्यत्र सम्बद्धश्चिद्रूपस्य प्रकृत्या सह साक्षितया सम्बन्धः। अनुबन्धः कारणतया सम्बन्धः। प्रबन्धोऽन्तर्यामितया सम्बन्धः। एतत्त्रयं चाविशेषात् परपुंसः सान्निध्यात् प्रविजृम्भितेत्यत्रापि समानमेवेति ज्ञेयम्। यदा तु सङ्कल्पविकल्पकृत्या तदा सा मन इत्यन्वयः। मनसो वृत्तिरिह सङ्कल्पविकल्पेत्युक्ता।

यदा पुनर्निश्चिनुते तदा बुद्धिसंज्ञा च स्यादिति निश्चयज्ञानं बुद्धेः वृत्तिरिति चोक्तम्। यद्यपि महानेव बुद्धिरपि तथापि तदध्यवसभेदादुक्तवृत्तिभेदः। यत उक्तं—सर्वजगदाश्रयभूत ईक्षणादिशब्दार्थं इति।

यदा ज्ञातारमात्मानं प्रवेत्ति तदाऽहंकृतिः स्यादित्यन्वयः। नेदं साक्षितया ज्ञातुर्वेदनमित्याह—अहमेवेति। अत्रापि प्रागुक्ताहङ्कारादवृत्तिभेदः। यदुक्तम्—ईक्षितुस्तदभिमानोऽहङ्कार इति।

यदा सा त्वन्तरभिलीयते तदा चित्तं चेति सोपस्कारमन्वयः। अन्तरित्येतदभिप्रायमाह—साक्षिणीत्यर्थं इति। सर्ववृत्तिनिरोधावस्थचित्तमिति भावः। यदुक्तं—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति। शरीरान्तं परिणामकदम्बमिति। कदम्बशब्दः समूहवचनः। सचराचरात्मनि चेति। सर्वशरीरोत्पत्तिः। तत्र स्थावरादिशरीरभेदः प्रकृतौ कालनुन्नायामित्यादिनोक्त इति विवेकः। संग्रहेणेति। विस्तारवचनस्याशक्यत्वाल्लोकादीनां च विस्तारत्वादिति भावः। पूर्वोक्तस्य शब्दब्रह्मण इति। शब्दब्रह्मेति यत्प्रोक्तमित्यत्र यत्प्रतिज्ञातं तदिति भावः। संक्षेपेणेति। द्वितीयपटले विस्तारावसर इति भावः।

मूले निर्धारितमर्थमित्यत्र यदैषा निर्धारितमर्थं स्वयं करणैर्व्यञ्जयितुं यततेत्यन्वयः। निर्धारितं बुद्ध्या निश्चितम् समीचितमर्थम्। यदुक्तम्—आत्मा बुद्ध्या समीच्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षयेति। प्रयत्नविशेषैरिति। स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं बाह्यौ विवारसंवाराविल्येवमादयो गृह्यन्ते। इतरैश्चेत्यन्तःकरणानां ग्रहणम्। यदुक्तं—

सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मनाविर्भवतीति। मूले महीयसीत्यस्य महत्त्वं प्राप्ता शरीरावस्थायामित्येवार्थः। तत्कालविशेषणं चैतत्। बिन्दुस्फुटनोद्भवस्येति। स्फुटनं भेदनम्। यदुक्तं—बिन्दोस्तस्मादित्यादि। एव इह परा वागेव। पश्यन्त्यादिक्रमेणेत्युक्तत्वादिह यतेतेत्येतद्यतनं वागिन्द्रियावस्थायास्तस्या व्यापारः। एवस्तु सस्या मनोबुद्ध्यादिवदवस्थान्तरमिति। सा यतेत एवस्य प्रविजृम्भितमिति भेदाभिधानम्। वैखरीपर्यन्त इति। पञ्चाशद्वर्णपर्यन्तत्वमुक्तम् ॥१०२॥१०३॥१०४॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां प्रथमः पटलः।

श्रीरस्तु। अथ द्वितीयः पटलः।

पटलसङ्गतिमाह—उक्तमपीति। सविशेषमिति। वक्ष्यति च—जन्तुः षडङ्गी पूर्वं स्यात्। प्रयात्यूर्ध्वं यदा प्राण इत्यादि। वैराग्यार्थमिति। यतो वक्ष्यति—प्रसूतिसमये सोऽपीत्यादि। द्वितीयपटलारम्भ इत्यनेनाथ व्यवस्थिते त्यत्यथशब्दार्थोऽप्युक्तः। सोपस्कारं विवृणोति—एवमिति। चैतन्यप्रवेशे व्यवस्थित इति। शुक्लस्य प्रकृतिविकारात्मकत्वात् तत्सन्निहितस्य चैतन्यस्य तत्र प्रवेशोऽपि नैसर्गिक एवेति तावत् गतपटले स्वसिद्धान्ततया व्यवस्थापितम्। तथैव च सति स्वगतैर्मंहदन्युक्तिरिति तदीयतत्त्वान्तर्गतवाय्वादिसंभवात् तस्य गर्भस्याधानत एव प्रभृति वर्धनोपपत्तिरिति भावः। केषांचिदवयवानां मासेनाभिव्यक्तिः केषां चित्पक्षेणेत्याद्यभिप्रायेण मूले मासपक्षाद्युपादानम्। यद्वा त्रसरेण्वादिपरिमिति-सूक्ष्मांशोपचयप्रतिपादनार्थं क्षणाद्युपादानम् ॥ १ ॥

मूले जन्तुः षडङ्गी पूर्वं स्यादिति पूर्वपटलोक्तचतुरश्रदशायामेतदिति ज्ञेयम्। अन्तराधियेति मध्यप्रदेशः। पुनः षडङ्गेष्वित्याद्युरःकक्षस्तनाद्यं चेत्यन्तं वाक्यम्। सुखायङ्गेष्वचिनाशादिप्रत्यङ्गजातप्रवृत्तिकथनमेतत् ॥ २ ॥

ततः सर्वाङ्गवान् विभुरिति वाक्यान्तरम्। कालेनेति यदि तस्मिन् वातादिदोषा अनुगुणाः स्युः ततः कतिपयेन कालेनासौ गर्भो यथोक्तलक्षणो जन्तुर्भवति। यदुक्तम्—मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रह इत्यादि। तदननुगुणतायां तत्रैव चैतन्यच्युतिरजन्तुत्वं पृथग्भावो गर्भस्रंसनं वा स्यादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रसूतिसमये स जनिर्वो सुहुः क्लेशयेदिति। प्रसववेदनोत्पादनमुक्तम्। संज्ञनाख्यसुषुम्नाख्य इति मोचमेव किलेच्छतीत्युपरि सम्बन्धः। संज्ञनाख्या सुषुम्नाख्या नाडी यत्रेति समासः। सुषुम्नाया मुखं द्वादशान्ते मूलाधारे च। तदुक्तम्—अथाङ्गुलमध्यस्तीति। तेन निरतिशयकृच्छ्रगतस्यापि स्वस्वरूपा-

नवमासोपपत्तिरिति:सूचितम्। यद्वा प्राणापानयोस्तस्यां स्वेच्छाचारनिरोधतस्तदा प्रक्षुभितैरिति प्राणादिक्षोभोपपत्तिरिति। अवाङ्मुख इति। प्रसवानुकूलतयाऽवस्थितिरुक्ता। गर्भाशये + + + स्थितिरिति। अनिलचोदित इति। प्रसूतिवायुप्रेरणयावाङ्मुखत्वाद्युपपत्तिरिति भावः। तस्या ग्रहणामिति।

वक्ष्यति च—तच्चोयमानं विसाम ग्रहणीं पूरयेन्मुहुः। इति। शकृत् तन्नतं पुरीषम्। पुरा कृतानां पापानामित्यनुभूतदुःखाद्युपलक्षणम्।

तस्याः कायाग्निना दग्ध इति। यथा लोहपात्रे सोदके क्षिप्तोऽग्निना पच्यते तद्वदिति भावः। क्लेदैः क्लिन्नाङ्गबन्धन इति। क्लेदो गर्भोदकमिति विवरणम्। प्रत्युद्गारपरीतश्चेति। दुःसहदुर्गन्धिनाभक्ष्योद्गारेण परीतविग्रहः। तत्पायुद्गारगोचर इति प्रत्युद्गारसंभवकथनम्। यद्वैतदप्यपरं वैराग्यनिमित्तमुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तदा प्रक्षुभितैरिति। प्रक्षोभवशाद्दशधा गतिरित्येव बोद्धव्यम्। संपिण्डितशरीरश्चेति। संपिण्डन + + मोक्षमेवं क्लिश्यतीति। स्मृत्युत्पत्तिस्तावद्युतं संस्मरन्नित्युक्ता। तथा च मोक्षेऽपि स्मृतिसंभवः। यद्यपि सप्तमे मासि स्मृत्युत्पत्तिः।

यदुक्तम्—कललघनावयवास्थित्वग्लोमस्मृतिससुद्भवाः क्रमशः।

मासेष्वथमोद्वेगप्रसवा गर्भगस्य स्युः॥ इति।

किन्तु तस्या बाह्यवायुपर्यन्तमनुवृत्तिरिति। इदानीं तद्वचनं स्वावस्थाचिन्तयोद्वेगेऽपि समानमेतत्। परोक्षत्वादिति। गर्भावस्थानामिति शेषः। इदानीमिति। मजातप्रवृत्तस्याधिकारावस्थायामिति भावः। मोक्षग्रहणं तत्साधनज्ञातोपलक्षणम् ॥ ८ ॥

मूले परस्परमिति प्राणेनापानस्तेन च प्राण इत्यर्थः। समानव्यानयोरपि मिथःसम्बन्धोपलक्षणमेतत् ॥ ८ ॥

प्रयात्यूर्ध्वमिति प्राणापानप्रतिबन्धाभिधानम्। मूलाधारादूर्ध्वं प्रयान्तं प्राणं बहिर्द्विषडङ्गुलेऽपानः प्रतिबध्नाति तं च ततोऽधः प्रयान्तं मूलाधारे प्राणश्च प्रतिबध्नातीति भावः। यदा समान इति समानव्यानसम्बन्धाभिधानम्। कायाग्निर्जाठराग्निः। यद्वक्ष्यति—अधस्तस्याः प्रधानाग्निरित्यादि। सन्धुक्षणं समिन्धनम्। पाचितुमिति। स्वाशयागतमभ्यवहृतं पक्तुमित्यर्थः। वक्ष्यति च—तत्रान्यान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिणेति। तत्पक्वमुक्तं त्विति। पूर्वं पक्वं ततो विमुक्तमित्यर्थः। रसमिति। मलांशतो विविक्तः सारांशो धातुभेदो विवक्षितः। वक्ष्यति च—पच्यमानाद्रसं भिन्नं वायू रक्तादितां नयेदिति। व्यानो रसमादाय तं देहमापादतलमस्तकं धावतीत्यन्वयः। अयमनयोर्मिथः सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥

प्राणसङ्ग इति प्राणोदानयोर्मिथः सम्बन्ध उक्तः। प्राणसङ्गत्वान्नागादि-चतुर्णामपि प्रतिपत्तव्यम्। प्राणेनानुग्रहस्य सर्वेष्वप्यविशेषादिति। स्वतं च न विमुञ्चतीति। यदा सशरीरे श्वयथुः मुच्यत इति भावः॥ १२॥ १३॥ १४॥

वक्ष्यश्च दशान्ये स्युरिति। प्रागुक्तजाठराग्नेरन्ये तदीयकलात्मका इत्यर्थः। तेषामन्वर्थनामानि वदन् प्राणादिव्यापारवत्तद्व्यापारानपि दर्शयति—भ्राजकेति। त्वगतोऽग्निर्भ्राजकः शरीरस्य भ्राजिष्णुतां दीप्तिमावहति। तस्य सम्भुक्षणमपि समान एव स्वांशेन करोति। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। स्वेदक्लेदात्मकगाच त इति। त्रिदोषगता एवेति भावः। तदुपपत्तिं दर्शयति—पित्तश्लेष्मेति। वक्ष्यति च—यदा पित्तं सवन्तुत्वमित्यादि। किञ्च प्राणादीनामानुगुण्याभावे तन्मन्त्रजपादिभि-स्तदानुगुण्यं साधनीयम्। एवमेषामग्नीनामपीत्यभिप्रायेण चैषामुभयेषां नामो-क्तिरिति ज्ञेयम्। किञ्च गुणितयोगे स्यादेषामुभयेषामुपयोगः। यद्वक्ष्यति च + + स यदा पञ्चगुणितेत्यादि। तथा—दशधा गुणितानां धीर्मर्माशादिविभे-दिनीति। मूले त्रिदोषगा इत्यत्र दोषदूष्यादिजिज्ञासायां त्वगसृगित्याद्यारम्भः। कफपित्तैरश्लेष्मपित्तवाताः। तत्प्रेरको मरुदिति। दोषाणां दूष्येषु प्रवर्तकः संयोजकः प्राण इत्यर्थः॥ १५॥ १६॥

मरुत इति। यदि प्राणो वातादिदोषैस्त्वगादिधातून् दूषयति धातुसङ्घात एव शरीरं तदवस्थानमेव जीवनम् तथा च तेन प्राणव्यापारेण जीवनमेव दूषितं स्यात्। ततः केवलदुःखेन भवितव्यम्। न चैवं लच्यत इत्याशङ्क्योपपत्तिः। समं वयत इति। वयनं सन्तननं संयोजनं दोषाणां दूष्येषु सङ्ख्यापनम्। समत्वं च यथा तेषामानुगुण्यमेव स्यात् तथा व्याप्तिरिति। विश्वात्मेति। विश्वस्येह कृत्स्नस्य शरीरस्य तदन्तर्गतानां च दोषधात्वादीनामात्मस्थानीयः। तस्य शरीर-स्थानीयमेव तद्विश्वमतोऽसौ सममेव तस्मिन् वर्ततेति भावः। विश्वग इति। तस्मिन् विश्वपदार्थे व्यापितयावस्थितोऽसौ तस्यात्मस्थानीयः। विश्वकर्मकृदिति। तत्र विश्वपदार्थे यत् किञ्चित्कर्म संभाव्यते तदशेषममावेव करोति। यदुक्तम्—ईरणः स्याच्चलनपर इति। अतोऽप्यसौ तस्यात्मस्थानीय इति भावः। विषमवयना-दिति। कदाचिदाहारविहारादिदोषवशान्न्यूनाधिकतया विषमं वयनं स्यादिति भाव.। स दोषो वेति। स प्राणो दोषो वा न्यूनाधिकभावेन धातूनां दूषकत्वात्प्राणो-ऽपि त्रिदोषेष्वन्तर्भूत' सन् दोषो भवति। स दूष्यो वेति। स एव प्राणो दूष्यो वा धातुषु व्याप्तोऽसौ पित्तश्लेष्मभ्यां दूष्यो भवतीति भावः। क्रियातः संप्रधार्यत इति। क्रिया मद्भ्मोत्पद्यमाना पतनसंन्यासादिलक्षणा सन्निपातादिव्याधीनां

विषमवयनसंभविनां कार्यम्। ततस्तदनगतिरिति भावः ॥ १७ ॥

वायुप्रसङ्गेनेति। वायुस्तत्प्रेरको मरुदित्युक्तः। तदुक्तिरेव तत्प्रसङ्गः। ततश्च तद्धर्मकथनस्य तावदयमवसरः। ततश्च तत्सहचारिणां बुद्धिदेहधर्माणां कथनस्याप्ययमेवावसर इति भावः। बुभुक्षापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ बुद्धेः जरामृती देहस्येति विभागः। धर्मेष्विति। सत्स्वेषां भूयांसो धर्मास्तेष्वन्यतमतयेति। तदाह—धर्मत्वेनेति ॥ १८ ॥

ऊर्मिप्रसङ्गेनेति। ते(को)शा ऊर्मिसहचारिण इति कोशकथनोपपत्तिः। षाट्कौशिकमिति षड्भिः कोशैः सम्पन्नः ॥ १९ ॥

धातुगत्वेनेति। प्रकृतिशेष एवायमिति भावः। वक्ष्यत्र दशान्वे स्युरित्यादि धातुगत्वेन तद्वचनं प्रयोजनमिति कार्यं फलमिति यावत्। ततश्च मूले पाक इति तैरग्निभिरिति लभ्यते। रसादित इत्यस्यायमर्थः। अत्रादभ्यवहृतात्जाठराग्निना रसपाकस्तावद्भवति। तत्राप्युक्तं—यदा समानः कायाग्निमित्यादि। ततस्तस्माद्रसाच्छरीरव्याप्तप्रभृति भ्राजकाद्यग्निभिः क्रमेण पाको भवति। कुत्र वा केषां वायं क्रमेण पाक इत्यतः शुक्लान्तेषु धातुष्वित्युक्तम्। रसादिशुक्लान्तेषु धातुषु क्रमात्पाकः रसादीनां शुक्लान्तानां च सारांशानां क्रमात्पाक इति रसधातौ तावद्रसपाकादसृग्धातूत्पत्तिस्तत्र तत्पाकान्मांसधातूत्पत्तिरित्यादि द्रष्टव्यम्। शुक्लपाकस्तावदिहोक्तस्तस्मात् किमुत्पद्यत इत्यत उक्तं शुक्लपाकादिति। स्वयमित्योजसो विशेषणम्। तदभिप्रायमाह—प्रधानमित्यर्थ इति। भिद्येदिति भिद्येतेत्यर्थः। अष्टमो दशेति। नासौ धातुः किन्तु महत्कार्यमित्येवेति भावः ॥ २० ॥

मूले चैतन्यशक्तिकथनानन्तरं चैतन्यशक्तिकथनाय चैतन्यस्य तदोजस्त्वित्ययमारम्भः। केवलाश्रयमिति। चैतन्यस्यैवाश्रय ओजस्तद्विशिष्टस्याश्रयः शुक्लान्तधातुसंघातो देह इति भावः। तत्र दृष्टान्तद्वयं यथा स्नेह इत्याद्युच्यते। यथा प्रदीपस्याज्यतैलादि स्थितिकारणमाश्रयः। यथा वा विद्युतो मेघस्फुरणकारणमाश्रयस्तद्वत् चैतन्यस्य तदोजः स्थितिस्फुरणकारणतया केवलाश्रयभूतं भवतीत्यभिप्रायः। समीपालोकशक्तिमदिति। सन्निहितपदार्थप्रकाशनसमर्थमित्यर्थः। महात्विष इति प्रथमा महत्यः प्रभा इत्यर्थः। अत्र प्रभा ज्ञानकलास्तासां महत्त्वं बुद्ध्याद्युपबृंहितत्वादभिप्रेतम्। स्वं स्वमर्थमहं प्रतीति शब्दस्पर्शादयः श्रोत्रादीन्द्रियाणामर्थाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

नभः श्रोत्र इति श्रोत्रेन्द्रिये स्वांशेन स्थित आकाशः। यदुक्तं—तैजसवैकारिकाहङ्कारयोर्भूतानुगतयोरिति। यद्वा विषयसमीयम्। श्रोत्रेन्द्रियविषय-

तथाकाशस्थित इति। अर्थप्रवर्तनं स्वे स्वेऽर्थे य्योवादीनां प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

कार्यतः संप्रधार्यत इत्युक्तमिति। स दोषो वा स दूष्यो वा क्रियातः संप्रधार्यते इत्यवेति भावः। तदाहेति। तत्र दिङ्मात्रमेतदिति बोद्धव्यम्। यदा पित्त-मित्यस्यायमर्थः। कदाचित् पित्तं वायुना नोदितं विलीनं द्रवीभावं प्राप्तं स्यात्। तदा च तत्तथाविधं पित्तं धातून् प्रविलापयेत्। प्रविलापं व्यापनम् यद्वा द्रवणम्। तदा च स रक्तधातुर्लसीकां सणादद्द्रावयति। लसीका रक्तत्वचोरन्तरालस्थितोऽर्थ-विशेषः। सा द्रुता रोमरन्ध्रैर्बहिः सर्वत्र क्षणशः प्रवर्तते। तदा देहे स्वेदो लक्ष्यत इति। स्वेदः प्रतीयत इत्यनेनैतावदेव विद्य इति दर्शितम् ॥ २५॥२६ ॥

यदा कफ इत्यस्यायमर्थः। कदाचिच्छ्लेष्मा वायुना पित्तेन च प्रेरितः सन् विलीनो द्रवीभावं प्राप्तः सन्नूर्ध्वं प्रवर्तते तदा च + + वाप्यमन्तु नेत्रजलं प्रत्येकं लालामास्यजलं च प्रवर्तयेदिति ॥ २७ ॥

कफाम्भिकाद्विस्यस्यायमर्थः। श्लेष्मदोषविकृतिः कर्णशष्कुलीपूर्वकान् गण्ड-मालादिकान् वापि व्याधीन् कुर्यादिति। कर्णशष्कुलिः कर्णपिटकः। पूर्वशब्देन + +। गण्डमाला गलगण्डः। आदिशब्देन + +। कर्मजामिति पूर्वार्जित-कर्मफलभूतानित्यर्थः ॥ २८ ॥

ग्रहणी नामेति। या ग्रहणी नामोक्ता सा प्रवृत्ताञ्जलिसन्निभा पात्री भवति। तस्याः स्थानं तु तत्र किट्ट इय(मह)मित्रमित्यवगम्यं भविष्यति। यदा समानः कायाग्निमित्युक्तयोरग्निसमानयोः स्थानमधस्तस्या इत्युच्यते। प्रधानाग्निरिति। यस्य कला धातुषु त्रिदोषेषु चोक्ताः स प्रधानभूतोऽग्निः। को नामासावित्याह—भवानाग्निर्जाठर इति ॥ २९ ॥

ततः सर्वाङ्गवान् विभुरित्यत्रोक्तस्य चेत्रज्ञस्य स्थानं तस्याधस्तादित्युच्यते। तत्र सद्रत्यन्तरमाह—तत्कारणमाहेति। जाठराग्नेः कारणं चिदग्निः। यद्वा तैजसो ज्ञानक्रियाशक्तिमयोऽग्निः प्राणलक्षणस्तस्य विकृतिमात्रं जाठरोऽग्निः। प्राणश्च *तैजसकारणं च प्राज्ञः स एव चिदग्निरिति। त्रिकोणमग्निमिति तत्त्वाटकमस्यासो-*पलक्षणम्। ज्योतिराधारमिति चेत्रज्ञस्वरूपलक्षणस्य ज्योतिषः स्थानमित्यर्थः। सन्त्यन्यान्यपि स्थानानि तेष्वेतत्प्रकृष्टमित्युत्तममित्युक्तम्। मूलाधारं विदुरिति। यदाचक्षते—गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः। इत्यादि ॥ ३० ॥

अथ 'मातुर्भुक्तरसात्मवत्' 'यदा समानः कायाग्निं सन्धुक्षयति' 'तस्या ग्रहण्यां प्रकृतीत्याद्युक्तं सर्वमवबोधयितुमथाद्दृतमित्याद्यारम्भः। तत्र फलान्तरं दर्शयति —दीपत्रयमिति। आहारोऽभ्यवहारः। षड्रसमपि मधुरीभवेदित्यन्वयः।

श्लेष्मणानुगतमिति स्वाश्रयगतेनेति शेषः। नाभेरधस्तादापादतलं वाताश्रयः। हृदयादधस्तादानाभि पित्ताश्रयः। हृदयादूर्ध्वं मूर्धान्तं श्लेष्माश्रय इति विभागः। तस्य प्रभावादिति पवनप्रेरितस्य तस्य श्लेष्मण इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्र स्वाद्विति। स्वादुर्मधुरः। भूतविकृत्येति तत्तद्द्रव्येषु कारणतयानुगतभूतविक्रियानुसारेणेत्यर्थः। यस्य भूतस्य विक्रियया यो रसस्तं तथा दर्शयति—धराधिक्य इत्यादिना। द्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वादन्यतमाधिक्येनैव रसभेदोपपत्तिरिति सर्वत्राधिक्यग्रहणम्। मतान्तरमाह—क्ष्माम्भ इति। 'द्वयोस्त्रयाणाम्...' 'द्वयोर्द्वयोः क्रमोद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः' इति तत्पद्यस्योत्तरार्धं भवति ॥ ३२ ॥

तथैवामाशयगतमिति। तदैवेति श्लेष्मणानुगतं तस्य प्रभावान्मधुरोभवेदित्यर्थः। तदा तस्यानुगमनादिति। वायुप्रेरितस्य पित्तस्यानुगमनादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्रान्त्रान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तधारिणीति। अस्यायमर्थः—तत्र पित्ताशयेऽस्त्यान्त्रं नामोदर्योऽवयवः। तस्यान्तरं तदाहृतमन्नं प्राप्नोति। तदा तत्र संश्लिष्टं तत् स्वास्वदगतेन पित्तजलेन पाकं प्राप्नोतीति पित्तस्य द्रवद्रव्यत्वमप्यर्थादुक्तम्। ननु—यदा समानः कायाग्निमधस्तस्याः प्रधानाग्निमित्यादि यदुक्तं तस्य कथमिह संभव इति। उच्यते। तण्डुलपाकवदेतदुपपत्तिः। जाठराग्निस्तावत् स्वाश्रयभाजा समानेन सन्धुक्ष्यमाणः पित्तोदकक्लिन्नं तदन्नं पचति। पित्तस्य चाग्नेयत्वात्तेनापि पित्तेन कश्चित् पाकविशेषः स्यात्। तदभिप्रायेणैव च त्रयस्त्रिदोषगाः मोक्ता इत्युक्तमिति। पच्यमानादिति। पाकसमये स व्यानो रसांशं ततो विविच्य देहं समन्ततो व्यापयति। यदुक्तं—तदा तत्पक्तमुक्तमित्यादि। ततश्च स रसधातुः स्वास्वदगवाय्वग्निव्यापारतः क्रमेणासृगादिधातुतां भजते। यदप्युक्तं—रसादितः क्रमात्पाक इति ॥ ३४ ॥

तत्र किट्टमिति। रसकिट्टविभागसमये किट्टं रसतः पृथग्भिन्नं संग्रहण्यां नाम पात्र्यां वायुः सञ्चिनुत इति। विष्ठामिति पुरीषतया प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सा तथेति। पायुमार्गेणेत्यन्तं वाक्यम्। तथेति विधा। तदेवाह—शकृतेति। मलन + + तत्रैवमवान्तरमाह—तत्पाक इति। तस्याहृतस्य पाकसमय एव तस्य स्वच्छजलरूपेण च कणशो मलं भिद्यते। तदा तैर्जलकणैस्तत्रत्यासु सूक्ष्मसिरास्वावेश्य तन्मुखतो निर्गतैर्वस्तिं नाम पात्रं वायुरापूरयेत्। तदा च स वस्तिस्तया पूर्णः संस्तज्जलं धारारूपेण विसृजतीत्यर्थः।

अङ्गस्वेदवदभ्यन्तर्व्याप्तैरिति कणविशेषणम्। यथाङ्गेषु स्वेदकणा व्याप्ता भवन्ति। यदुक्तं—रोमकूपैः प्रवर्तते बहिः सर्वत्र कणश इति। तथैव कणा

देहाभ्यन्तरभागे व्याप्ता भवन्तीति भावः। वस्तेर्मेहननिर्गतमिति। वस्तेरिति पञ्चमी। मेहनं लिङ्गं भगो वा। वस्तेः सकाशान्मेहनद्वारेण पायुद्वारेण पुरीषमिव निर्गतमित्यर्थः॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

इहापि पायोर्धातुवद्दिग्मवयनसंभय इत्याह—अपथ्यभाजामिति। अनयोर्मार्गयोरिति। मूत्रमार्गे पुरीषमार्गे च। दोषदुष्टयोरिति। त्रिदोषैर्वायुवशाद्दुषितयोरित्यर्थः। इह प्राक्—तदा प्रसूभिरैः स्रोयवायुभिरिति तावदासन्नप्रसवावस्था प्रज्ञता। तत्र प्रसङ्गाद्द्वयोर्दंग्धा गतस्य व्यापारकथनं तत्प्रसङ्गादन्यादीयत्यर्थन्तकथनमिति॥ ३९॥

इदानीं तत्प्रकृतावस्थाशेषं वक्तुमित्थंभूतः स जन्तुरित्यारम्भः। इत्थंभूत इति। दग्धा गतैर्वायुभिः संपिण्डितशरीरावस्थ इति भावः। यद्वादिकर्मणीयं निष्ठा। एवं भवितुं प्रवृत्त इति गर्भेऽन्तरवस्था तावदस्यावसिता। वायुभिर्दग्धा गतैरित्ययं बहिरवस्थाया आरम्भो बहिरवस्था चेयं विस्तारेणोक्तेत्येवमभिधानमुपपद्यत इति। जरायुच्छन्नगात्रवानिति। शुक्लशोणितमयोऽस्तोऽन्तर्भागः शरीरतया प्रवर्तते। बहिर्भागस्तु त्वगाकारेण व्यावर्तते। स जरायुः भवति। यदुक्तं—षड्भिर्भवायुना मीत इति। अपत्यवर्त्म सङ्कयेति। प्रजननमार्गमित्यर्थः। यद्वा प्रजननप्रधानं जननमरणावस्थाबहुलं संसारमार्गं प्राप्तः खल्वसौ भवतीति भावः। क्षप्यत इति। प्रेर्यते पीड्यत इति वार्थः॥ ४०॥

जायतेऽधिकार्तविग्न इति। ततोऽधिकं भीतः सन् प्रजातो भवतीत्यर्थः। जूर्त्याख्यं निश्वसितीति। जूर्तिपदं विवृणोति—जूर्तिः ज्वर इति। भीत्या च परिरोदितीति। यदिदमतिदुःखं कष्टमनुभूतमधुनापि तथाविधमनुभवितव्यमिति भयोपपत्तिः॥ ४१॥४२॥

परिरोदनमिदं न भीतिजं विकृतिमात्रमपि तु स्वावस्थाद्योतकमनिर्वचनीयं प्रथमतरं वाचो व्यापारमात्रमित्यभिप्रायेण तत्रैव परिरोदने धात्वापारं क्रमं दर्शयितुं *मूलाधारादित्ययमारम्भः*। तत्र शङ्कतिमाह—यदर्थं इति। महान् प्रयासस्तावदियता प्रकरणेन कृतः। स चैतदर्थं एव। यत उक्तं—तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थं देहोत्पत्तिप्रकारमिति। मूलाधारमित्यस्यायं स्थूलोऽर्थः। अस्य जन्तोः वर्णादियोर्मूलाधारादयम् प्रथममुदितो भावः स पराख्यः पश्चात् स एव पश्यन्ती। अथ हृदयगो बुद्धियुतो मध्यमाख्यः स एव वक्त्रे वैखरीति। वर्णादियोरिति। स्वावस्थानिर्धारितामभिव्यञ्जितुमिदं रोदनम्। यदुक्तं—निर्धारितमर्थमेषा। यदा स्वपदार्थवचनम्। अथ सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—मूलं

जगन्मूलभूतेत्यादिना। चिदात्मनो जगन्मूलत्वम्। यदुक्तं—शारदैव तद्द्वारेण जगदुपादाननिमित्तं चेति। अत उक्तं परिणामिनीति। मायाशक्तिरिति तत्राधस्तमचिद्रूपं गृह्यते। तस्याभिव्यक्तिस्थानत्वादिति। यदुक्तम्—तस्याधस्तात् त्रिकोणाभं ज्योतिराधारमिति। तस्यादिति। तदुभयमपि सह गृह्यते। प्रथममुदित इति। यः प्रथममुदितोऽर्थः यश्च भावः स पराख्य इति सम्बन्धनीयम्।

भावशब्दार्थमाह—जगद्भावयतीति। किमिदमुक्तं भवतीत्याह—चैतन्याभासविशिष्टतयेति। चैतन्याभासस्य भावस्य चेत्येकतया प्रतिनिर्देशादयमर्थो लभ्यते। चैतन्याभासयोगे फलं प्रकाशिकेत्युक्तम्। चैतन्याभासविशिष्टतया तथाविधस्य स्वरूपस्य प्रकाशिकेति भावः। नित्यसिद्धत्वाविस्पन्दत्वम्। सस्पन्दावस्था इति। तस्या इति शेषः। स्पन्दः स्पन्दनम् चलनम्। सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपिणीमिति। सामान्यशब्दः स्पन्दप्रकाशशब्दाभ्यां सम्बन्धनीयः। अध्यात्ममित्यधिदैवतमभिव्यक्तिः सृ(स्व)ष्टिप्रभृतिनित्यैवाध्यात्मन्तु विवक्षायामेवाभिव्यक्तिभेदः सूचितः। यदुक्तं—निर्धारितमर्थमेषेत्यादि।

मूलाधारादिति। परायास्तु मूलाधार एव स्थानम्। तत्र नित्योदितत्वयाभिव्यक्तेरित्यवगन्तव्यम्। सामान्यज्ञानरूपत्वात् पश्यन्तीत्यन्वर्थाभिधानम्। दर्शनमिह स्वार्थस्यापरोक्षतयाऽवभासनम्। बाह्यान्तःकरणात्मिकामिति। यदुक्तम्—इन्द्रियाणां मध्यमा तदर्थात्मिकामिति। विशेषस्पन्दसङ्ख्यादिमत्त्वादिति। तत्तदर्थविशेषतयावभासनाद्विशेषस्पन्दः। सङ्ख्यादिशब्देन सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शात्मनेत्येतदुक्तम्। वत्त्वमपि तत्त्वमेव। प्रेरकवर्गः सर्वोऽपीति। द्विविधः कालो मनोवृत्त्यादिस्थानप्रयत्नादिरित्येतत्सर्वमुक्तम्। सुषुम्नावहः पवनप्रेरित इति चोभयं पश्यन्त्यादिष्वपि समानम्।

अथवैतेषां चतुष्पदापेक्षया विकल्पः—सूक्ष्मा परेति। प्रथममुदित इति सूक्ष्मा भाव इति च परेत्यवगन्तव्यम्। अन्यपक्षपि भागिनि। मूलशब्देन संविद् आधारशब्देन च तत्पूर्वदशायाः शून्यस्य ग्रहणमित्यवगन्तव्यम्। परादीनामाकारस्तावदभिहितः। शून्यादीनान्तु दर्शयति—तत्रानुत्पन्नेति। सा तत्त्वसंवेत्यात्मरूपानुत्पन्ना भवति। निष्पन्देत्यनेनेह संविदाद्युत्तरावस्थानां सस्पन्दत्वमपि सूचितम्। उत्पन्नावस्था परेति दर्शयति—मूलाधारात्प्रथममुदिता परेति। पूर्वोक्तैवेयमित्येतावदुपादानम्। इह पञ्चपदाभ्युपगमे सप्तपदाभ्युपगमे चाकचटतपयादिरित्यत्र व्यापकत्वेनास्या न्यास इति परान्यासात्पूर्वमेवासां न्यासोऽपि समस्तैः कर्तव्य इति ज्ञेयम्। परादिपुष्पाञ्जलावपि समानमेतत्॥४३॥

रोदनव्याजेनेति । स्वावस्थाद्योतकं शब्दरूपमेतदिति स्थितौ रोदनध्वनिस्तदुपाधिमात्रमेव स्यादिति भावः । किमप्युच्यत इति । शब्दरूपमिति भावः । किमपीति स्वत एवानिर्वचनीयाकारं वर्णपदाद्यनभिज्ञत्वादुत्पन्नमात्रस्येत्यभिप्रायः । कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति । तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि केनचिद्वर्णमात्राकारेणावश्यं भाव्यम् । तस्य कथनमभिव्यक्तिरित्यर्थः । यद्वा किमपीति वर्णानां सद्भावेऽप्यस्माभिरविज्ञानीयमिति भावः । कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति तत्र विद्यमानानामपि वर्णानां कथनमभिव्यक्तिरित्यर्थः । ननु कथं वर्णानां सद्भावो रोदनध्वनाववसीयत इति । उच्यते । वाच्यात्मकस्यैव शब्दरूपस्य स्वावस्थाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः वर्णपदतदर्थसम्बन्धाद्यनभिज्ञत्वेऽपि लौकिकवर्णमात्रसंभवात् । श्रूयते हि—बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति ।

स्रोतोमार्गस्येति । वचःस्रोतो वर्णपदाद्याकारेण प्रवाहः । तस्य मार्गः तत्स्थानलक्षण एव । तदाहाक्षराभिव्यक्तिस्थानस्येति । तत्र तावद्वर्णानां प्रकाशो न जायत इति मूलेऽन्वयः । यावत्कण्ठमूर्धादिभेद इति । भेदो विभक्तत्वलक्षणस्वस्वाकारसंपत्तिः । कण्ठमूर्धाद्यवयवानां सम्यग्भेदे नियम एव तदन्तर्गतस्रोतोमार्गोऽपि विभक्तः स्यादिति भावः । कुत एवमित्यत्र यतो वर्णव्यक्तिस्थानसंस्था मत इति । यस्माद्वर्णानामभिव्यक्तिः कण्ठमूर्धादिस्थानसंस्था तस्मादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं तावज्जातमात्रेऽपि वाचः तत्तथा प्रवृत्तिरुक्ता । तदेतद्वैखरीमात्रमेव । स यदा सन्निहितजनसंव्यवहारतो वर्णपदतदर्थसम्बन्धाभिज्ञः स्यात् तदा विवक्षायां तत्तथा वैखरी स्यादिति । तदवस्थायां तथाविधाया वाचो व्यापारविशेषमभिधित्सुराचार्यो जातमात्रस्य तत्पर्यन्तामवस्थामाह—ज्ञातास्मीति । तत्राभिप्रायं दर्शयति—गर्भ इति । विवेकवत इति । यदुक्तं—पुरा कृतानां पापानामनु संस्मरन्निति । मोक्षमेव किलेच्छतीति च । मायाभाववशादिति । मायानिमित्तको भावोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो मायाभावः । मूले ज्ञातास्मीत्यादिनाऽहंभावबन्धोऽभिधीयते । जातस्य तावत्तदानीमेव वा स्वल्पकालेनापि वा ज्ञातास्म्यहमित्येवंरूपो मायानिमित्तको भाव उत्पन्नः स्यात् । स यदा तस्योत्पन्नस्तदा स जन्तुरहङ्कारबुद्धिमान् जातो भवेदिति अहङ्कारेण बुद्ध्या चातिशयेन युक्तः । यद्वाहङ्कारेऽहंबुद्धिरहङ्कारबुद्धिः तद्युक्त इति । अत्राहङ्कारग्रहणं प्राणेन्द्रियदेहोपलक्षणम् । एतदाह—तदाहङ्कारादावात्मबुद्धिर्दृढतरा जातेति । तत्र ज्ञातास्मीत्यहङ्कारे बुद्धौ चात्मप्रत्ययः । प्राप्स्मीति प्राणे । द्रष्टास्मि श्रोता-

स्मीति इन्द्रियेषु। स्थूलोऽस्मि कृशोऽस्मीति देहे। सम्पन्नोऽस्मि विपन्नोऽस्मीति बाह्यार्थेष्विति। मूले चित्पूर्वक इति बन्धुषु च क्रमादित्यन्तं वाक्यम्। तदभिप्रायमाह—अहंकारबद्धस्येति। अहङ्कारपूर्वक इत्यहङ्कारादिष्वहंप्रत्ययपूर्वको भाव इत्यर्थः। मूले क्रमवर्धित इति। कालक्रमेण परिचयक्रमेण च वृद्धिं प्राप्तः सन्नित्यर्थः। पूर्वं मातापित्रोस्तु बध्नाति ततः क्रमाद्बन्धुषु च बध्नातीत्यन्वयः।

बन्धः सक्तिः ममायं ममायमित्येवं दृढतरप्रत्ययः। स पीत्वेत्यादिना ममभावबन्धस्य पौष्कल्यापत्तिरुच्यते। स्तन्यमिति स्तनभवं क्षीरम्। तां मातरं स्तन्यदायिनीं वीक्ष्य स्तन्यमिच्छन् रोदितीत्यन्वयः। अनेन तत्र स्यादितरेतरबन्ध इत्यत्र निबन्धनमप्युक्तम्। तत्राधिकर्तारमिति तत्रापीत्यन्तं वाक्यम्। तत्रानुपङ्गमाह—तत्रापि ममत्वबन्ध इति। पितापुत्रयोरितरेतरममत्वबन्ध इति भावः। प्रमोदत इति। ममत्वप्रत्ययकृता प्रीतिर्दर्शिता इति ॥ ४५॥४६॥४७ ॥

विक्षेपशक्तिविलसितमिति। असति सत्त्वप्रत्ययकरी विक्षेपशक्तिः। तस्या विलसितमियमुक्ता प्रमोदनपर्यन्ता स्वच्छन्दतो वृत्तिः। आच्छादनशक्तेरपि तदिति। सत्यसत्त्वकरी पुनराच्छादनशक्तिः। तदिति विलसितम्। गर्भदशाया विस्मरणात्यन्तासंभावनायामपि तद्विस्मरणपर्यन्ता स्वच्छन्दतो वृत्तिः। यद्यप्याच्छादनपूर्वको विक्षेपः स्यात् किन्तु विक्षेपकार्यं यत्संसारफलं नानाविधप्रमोदरूपं तदास्वादक्रमेणाच्छादनप्रचयक्रमो भवतीति विक्षेपपूर्वकमाच्छादनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

मूल एवं सम्बद्धसंसारबान्धव इत्यस्यैवं विग्रहः। संसारायैव न तु मोक्षाय। बान्धवा एत एव मातृपितृप्रभृतयस्त एवं संबद्धा येनेति विस्मरणे हेतुरयमुक्तः। यत्रैव बन्धस्तत्रैव मनसः प्रमोदलक्षणाभिरतिरिति विस्मरणोपपत्तिः। विस्मरिष्यतीत्याच्छादनशक्तेर्व्यापार उक्तः। संभावनया त्वेतत् सूचितम्। यद्यपि जातमात्रस्य बुद्धेरेव (व)स्तुतयाभिविस्मरणसंभवः किन्तु स्वानुभूतगर्भवासक्लेशस्य तीव्रतरतया दुर्विस्मरत्वेन बुद्धौ चिरकालानुवृत्तिसंभवात् संसारैरन्तर्याभिरतिवशादेव तद्विस्मरणेन भाव्यमिति। पूर्वकर्म चेति पुराकृतानां पापानामित्येतदुक्तम्। अयमिह मूलाभिप्रायः। गर्भगतस्यैव तावत्परवैराग्यमुमुक्षातिशयोत्पत्त्या परदेवतात्मतत्त्वाधिगमाधिकारो जातः। किन्तु स एवोत्पन्नस्य मायाभावमहिम्ना तिरोहितः स पुनर्बुधेनोद्बोध्य वर्धनीय इति ॥ ४९ ॥

इदानीं वर्णपदाद्यभिन्नावस्थायां विवक्षमाणस्य कृत्स्ना वैखरी स्यादिति तत्प्रसरप्रकारं प्रथमतः संभविनं दर्शयितुमथ स्वमित्यारम्भः। अविशदाक्षरमाह्वयेदिति योजनीयम्। उच्चारणमुद्धारणम्। यदा कृच्छ्रशय्याद्यतिनयनम्। तदा

प्रक्रममाणाया वैखर्यवस्थाया मूलभूततया मूलाधार आविर्भवन्त्याः शब्दब्रह्मा-वस्थाया वाचो वृत्तिप्रकारं दर्शयितुमप्यव्यक्तमित्याद्यारम्भः। यदा स शिशुर-व्यक्तमपि प्रलपति तदा कुण्डलिनी मूलाधारे सुषुम्नावेष्टनी मुहुर्विसरतीत्यन्वयः। अपिशब्दोऽव्यक्तप्रलापोपसंग्रहार्थः। किञ्च प्राङ्मूलाधारे प्रथममुदित दुर्निर्वचनीयावस्थायामव्यक्ततया वेष्टनमपि सूचितम्। कुण्डलिनीति पश्यन्त्यवस्थापर्यन्ता परा वागुच्यते। यदुक्तं—परापश्यन्त्यात्मको रवो भवेत् स एव कुण्डल्यादिशब्दैरभिधीयत इति। प्रत्यक्चित्तत्त्वं वलयाकारेण परिवेष्ट्योपरि स्वमुखेनावरणात् कुण्डलिनीव्यपदेशः। सकलीकरणे वक्ष्यति—सुषुम्नां कारणशक्तिकबलीकृतजीवामिति। विविधं सरणमिति। कुण्डलिन्यामपि निष्पन्दांशः परा वाक् तस्यांशस्य नानासन्दनं प्रसरणम्। कुण्डलिन्या एव पश्यन्त्यंशोऽयं भवति। वक्ष्यति च—नादसञ्ज्ञादिव्यत्र पश्यन्तीमध्यमाभाव इति। विविधपद्मादिरूपेणेति। विसरणप्रकारस्याभिधानादवस्थानमित्येवं निर्देशः। विविधानि पद्मानि त्रिदलचतुर्दलादिपद्मानि त्रिगुणितषड्गुणितादियन्त्रपद्मानि च गृह्यन्ते। वक्ष्यति च—त्रिचतुरित्यादि। यन्त्रमन्त्रदेवतादिसकलजगन्मयीति। मन्त्रदेवतादिशास्त्रीयार्थानां सकललौकिकव्यवहारवाक्यतदर्थानामपि ग्रहणं स्यात्। तद्दलावच्छिन्नकर्णिकाभूपुरायंशानां तद्दलगतमन्त्रवर्णानां च तत्प्रसरणैरेव सह प्रसरणमित्येवं सर्वपद्मेषूहनीयमिति। सुषुम्नावेष्टनीति सप्तमीसमासः। वेष्टनं च विसरणविशेषणम्। तदाह—सुषुम्नायामिति। मूलाधारान्वयतः सुषुम्नापीह मूलाधारगतैव गृह्यते। मूलाधारे सुषुम्नाया मूलोद्देशात्मभागं एवात्मानं वेष्टयति स्वस्वरूपमेव वलयाकारेण स्पन्दयति। यद्यपि निष्पन्दायाः परावाचो भाविकार्यमूलतया तदवयवसङ्ख्यया प्रसरणमात्रमिह भवति। किन्तु तस्याः कुण्डलिन्याकारेणेहाभ्युपगमात् प्रसरोऽपि वलयाकारेणैवाभ्युपेयते। गुणयतीति। कुण्डलिनीरूपा सती स्वाकारमावर्तयत इत्यर्थः। स्थापयतीति। स्वस्वरूपं तथावस्थापयतीत्यर्थः। वेष्टनमिह न मध्यस्य [illegible] परिवेष्टनम् किन्तु वलयाकारापत्तिमात्रमेवेत्येतावदुक्तमित्यवसेयम्॥ ५०॥५१॥

मुहुर्वेष्टनमेवेति। मुहुरिति वेष्टनावृत्तिसङ्ख्या। तथाविधवेष्टनसङ्ख्या चाभिप्रेता। तामुभयीमपि दर्शयतीत्यर्थः। मूले गुणयेदिति कुण्डलिनी स्वाकारमिति शेषः॥ ५२॥

यदा त्रिशोऽपीत्यादेस्तात्पर्यमाह—एवमिति। यन्त्रेति त्रिचतुराद्यवयवयुक्तो यन्त्राभिधः शब्दार्थमयोऽर्थः। मन्त्रेति तथाविधः शब्दप्रधानो मन्त्राभि-

णोऽर्थः । देवतेति तथाविध एव देवताभिधोऽर्थप्रधानोऽर्थः । एषामपि शास्त्रसिद्धानां जगति सद्भावाज्जगदर्थान्तर्भावः । वक्ष्यति चाचार्य एव—इत्थं मूलप्रकृत्यक्षरविकृतलिपिव्रातेत्यादि । ननु यदा त्रिशोऽथ गुणयेदिति सकृदेव त्रिशो गुणनमुक्तम् । तदाकारस्य त्रिगुणितताद्यनेकविध उक्तः । कथमेतदुपपद्यत इति । उच्यते । येऽमी त्रिगुणितादयस्त्वरवयवशालिवर्गलक्षणा उच्चावचा अर्था उपलभ्यन्ते तेषां मूलस्त्वावत्तिस्रस्तिस्रः शक्तयो भवेयुः । तासां याः सामान्यभूतास्तिस्र एव मूलभूताः शक्तयस्तदाकारापत्तिरिह सकृत् त्रिशो गुणनं भवति । तासामपि मूलभूतं शक्तिमात्रं कुण्डलिनीपरतत्त्वं परा वाग् भवति । तत्र तिसृषु शक्तिषु विसृतासु पुनर्यस्य वर्गस्योत्पित्सा तन्मूलभूता एव तिस्रो विशेषशक्तय उद्यन्ति । तदपि सामान्यशक्तिविसरणशेष एवेति सकृत् त्रिशो वेष्टनस्य सकलस्वरवयववर्गात्मकत्वं सिद्धमिति । मूले त्रिभुरिति नानाविभवनसामर्थ्यमुक्तम् । त्रिकोणसन्ध्यानिति त्रैपुराभिप्रायम् । अस्या इति । सामान्यशक्तित्रयात्मिकायाः सकृत्त्रिशो गुणनशालिन्या इत्यर्थः । गुप्तमूर्तिरिति । त्रैपुराणामत्यन्तगोप्यत्वमुक्तम् । यद्वा त्रिकोणस्य रहस्यस्थानत्वात् तत्स्थायिनी मन्त्रदेवतापि गुप्ता भवतीति । यद्वा स्ववचने त्रिपुरोद्धाररूपे गूढस्वरूपेत्यर्थः । लोपामुद्रा नाम निष्कीलविद्या त्रिपुरेयमभिप्रेता । वक्ष्यति च—हरमार्धचन्द्रैरित्यत्र सकाररूपिणी शक्तिरित्यादि । अथवाऽऽचार्यस्यैवायमभिप्रायः स्ववचनेऽकचटतपयाद्यैरित्यत्र गूढस्वरूपेति कामराजाभिख्या त्रिपुरेयमभिप्रेयते । कामः कामराजबीजमिति । वक्ष्यति च—वागीश्वर्यातिशयदत्येत्यादि । मध्यमबीजानीति । सर्वाण्यपीति शेषः । अग्निर्वाग्भव इत्यग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतेरिति भावः । नादो नादप्रधानानीति । वक्ष्यति च—अन्यदप्युपबीजकरेति । त्रैपुराणां वाग्भवादिकत्वेऽपि वाग्भवमध्यकत्वाभिधानं सर्वप्रकारेणापि गुणनयोगादिति ज्ञेयम् । वक्ष्यति च—वादिमादिमनादि चेत्यादि । बीजत्रयतया विवक्षायां त्रिगुणनम् । तदवान्तरवर्णभेदेन विवक्षायां तु यावद्वर्णं गुणनप्रवृत्तिरित्येव बोद्धव्यम् । सर्वमन्त्रेषु सर्वदेवतास्वर्थान्तरेष्वपि समानमेतत् । तारशक्त्योरेकयोरपि त्रिगुणनं सप्तगुणनञ्च मूलोक्तमेवोपपद्यते । मूर्तिमन्त्रोद्धारो वेति । त्रिमूर्तिसर्वेश्वरमन्त्राणामुद्धार इत्यर्थः । गूढमूर्तिपदस्यार्थोऽप्येवं प्रकटितः । यद्यपि तत्तदाकारापत्तिमात्रमिह विवक्षितं तथापि मन्त्रसिद्धिसंभवात्तदुद्धाराविरोध इत्युद्धारप्रदर्शनम् । गूढमूर्तिरित्यत्र ब्रह्मादि मूर्तेर्गूढत्वं रहस्यत्वमुपदेशलभ्यत्वं तेनेह कामाग्निनादात्मनामुपदेशत एव योग इति सूचितम् । तदाह हं हरिहरेत्येवं सिद्धं भवतीति । मन्त्रत्रयेऽपि वा बिन्दुयोगः स्यात् । हरिहरमन्त्रयोर्हकारो व्यञ्जनमात्र-

मिवेष्यते। मूल श्रीमात्मेति हरैमात्मेति च मन्त्रस्वरूपकथनम्। बहुश्रुता इति श्रुतिस्मृतिनिष्ठा इत्यर्थः। अपर इति आगमनिष्ठा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

उक्तविद्यार्थरूपाणीति। पुरा त्रिमूर्तिप्रणवमन्त्रय उक्ता विद्यास्तासां वाच्यार्थरूपाणीत्यर्थः। रूपग्रहणेन शब्दार्थभेदात्तदंश एवायमर्थ इत्युक्तम्। मूले विधियत इति भिद्यत इत्यर्थः। गुणदोषादिग्रहणमन्येषामपि आणाग्न्यादीनां त्रयाणामुपलक्षणार्थम्। तदुक्तम्—सकलजगन्मयीति। चतुर्गुणनादिष्वपि समानमेतत्। वक्ष्यति च—अत्र समात्मकात्तारादेरित्यादि। प्रणवमन्त्रयोरेकरूपतया विवक्षायां चक्रदेव गुणनम्। अजपापरमात्ममन्त्रादिविवक्षायां द्विर्गुणनमित्याद्यप्यवबोद्धव्यम्। त्रिप्रक्रमस्य प्रणवमन्त्रयादिप्रयितिनिबन्धनत्वादिति। प्रणवमन्त्रयोः सर्वमन्त्रानुस्यूतयोः देवतात्वप्रधानत्वं निर्वचनेन दर्शयत्याचार्य एतेषामिति। त्रिगुणितान्युक्तार्थानां तारणं स्थूलसूक्ष्मादिरूपाणामपि तन्मूलभूतवस्तुनि कुण्डलिनीतत्त्वे देवतात्मचिद्रूपे प्रापणं स्वसामानाधिकरण्येन स्वनिष्ठैकपरताकरणं तद्व्यतिप्रतिरेतेषामेव त्रिगुणितानां तन्मूलभूतवस्तु निर्वर्णलक्षणं प्रकाशनमिति स्वरूपप्राधान्याद्वानयोर्बिन्दुयोगापत्तिरिति। मूले तदा सूक्ष्मादिस्थानवाचिकीत्यन्वयः। सूक्ष्मादीनि वाचः स्थानानि। तदाह परादीति। केनाकारेण वाचकत्वमिति। सौरचतुरक्षरादिमन्त्ररूपेणेत्यवबोद्धव्यम्। करणं चेत्यन्तःकरणग्रहणम्। तदा पञ्चपञ्चविभेदिनीत्यन्वयः। अयमाशयः। भूतेन्द्रियादिरूपेण पञ्चधा गुणनं स्यात्। तथाकाशवाय्वादिरूपेण वाक्पाण्यादिरूपेण चेत्येवं पञ्चधा गुणनं स्यादिति। एवं सर्गादिष्वपि ज्ञेयम्। तदाह—पञ्चविंशतितत्त्वादिकमुक्तमिति।

पञ्चानामक्षराणां चेति भेदिनीति सर्वत्रानुषङ्गः। शैवपञ्चाक्षरपञ्चब्रह्मादीनि पञ्चाक्षरपदेन गृह्यीतानि। यद्वा नादपर्यन्तानां प्रणवमन्त्रांशानां ग्रहणम्। वर्णमहदादीनां पञ्चाक्षरवाच्यतया ग्रहणम्। यत उक्तमुक्तविद्यार्थरूपाणीति। तदा कोशोर्मिरसभेदिनीत्यन्वयः। त्वगादिषड्धातवः षट्कोशाः। बुभुक्षापिपासादयः षडूर्मयः। षडक्षरादय इह मन्त्राः ॥ ५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥

अङ्गा(ङ्गा)दैरित्यकारादिभिरैकारादिभिरित्यर्थः। अङ्गेभ्योऽस्यास्तु सप्तभ्य इति साधारणगुणनयोगिन्याः षडङ्गान्येतान्येव प्रणवङ्गलेखामयवरूपाणि। तेभ्यस्तद्वाच्यतया विश्वं जगत् सप्तधा भिद्यत इत्यर्थः। सप्तद्गुणितसङ्ख्यात्मन इति। कुण्डलिन्या इति शेषः। तत्तदात्मकजगदुत्पत्तेरिति। तत्तत्सङ्ख्यार्थवर्गात्मकजगदुत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

यदाऽष्टधा चेत्यत्राष्टाक्षरादेर्वाच्यतयाऽष्टप्रकृत्यादय इति ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥

मूले भाषा दिशः। द्वादशार्णाख्यमभिधत्त इति। यद्यपि द्वादशार्णमन्त्रो वाचकमेव किन्तु सवर्णमात्रार्थरूपेणाभिप्रेतसम्बन्धान्तरवाच्योऽपि स्यात्। यथा वर्णशब्दादिशब्दैस्तदर्थाभिधानमिति। मन्त्रान्तरेष्वपि समानमेतत्। तत्सङ्ख्यं चेति यन्त्रपदविशेषणम्। तेन चैतत् सूचितम् ॥ ६५॥६६ ॥

* कुण्डलिन्यादिगुणनसद्भावेऽपि त्रिचतुरादिगुणनाभिधानेऽभिप्रायान्तरं दर्शयति—त्रिगुणितादिष्वित्यादिना। मूलाधारं प्रसिद्धम्। स्वाधिष्ठान + + मणिपूरक ++ अनाहत ++ विशुद्धि ++ लम्बिका ++ आज्ञा + + कला + +। ब्रह्मरन्ध्रमूर्धप्रदेशः। तेषु त्रिचतुष्कत्वेत्याद्युक्तसङ्ख्यापरिमिता वर्णाः स्युः। तदाह त्रय(?) इति। त्रिचतुरादिवर्णानामन्त्यवर्णा इहोपादीयन्ते। अवधिग्रहणायेति ज्ञेयम्। द्वादशदलपद्मे स्वशाद्यष्टवर्णा विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयदुस्स्पृष्टवर्णाश्च स्युः। तदाह—षः क्षः पद्मेति। पद्मामहत्ते सर्वांश्च वर्णान् स्मरेत्। नाम विसर्जनीयादिचतुर्वर्णयोगः। तत्परिवारत्वेनोक्तां विभूतिमिति। कर्णिकास्थकारादिशारांशवाच्यतया इष्टदेवतादलेऽष्ट चाकारादिलिपिवर्णवाच्यतयोक्ता विभूतय इति ज्ञेयम्। प्रणवांशग्रहणं ह्रल्लेखांशविकल्पोपलक्षणम्। तदुक्तम्—अकारोकारहरमाया वेति। संहृत्येति। चिदग्निशिखारूपेण कुण्डलिन्यपि सर्वानुस्यूता विभावनीया। यदा सा मूलाधारादि द्वादशान्तावधि सूक्ष्मतयावस्थिता सती तत्तदाधारे तथा तथा गुणिता तत्तद्विभूतिपर्यन्तं प्रसरन्ती विभावनीयेति। किञ्चैतदपि त्रिगुणितादिष्वाशयान्तरम्। मूलाधारगतात् कुण्डलिनीसतत्त्वात्तारह्रल्लेखात्रिपुराद्यभिमतमन्त्रस्य तदुचितगुणनेनोदयस्तावद्भावनीयः। 'यदा सा सप्तगुणिता' 'शक्तिः कामाग्निनादात्मे'त्यादि श्रुतम्। ततस्तस्योदितमन्त्रस्य तदुचितसङ्ख्यसकलजगद्रूपेण व्याप्तिरप्यनुसन्धातव्या। *'अष्टेभ्योऽस्यास्तु सप्तभ्यः' 'सूक्ष्मादिस्थानवाचिकी'त्यादि श्रुतम्।* तदेतदुभयमर्थाभिमतमन्त्रपीठन्यासात् पूर्वमेव कार्यमित्यवबोद्धव्यम्। वक्ष्यति—मातृकान्यासं विधाय वक्ष्यमाणक्रमेण पीठन्यासं कृत्वेति। *

शिष्यवाक्यगताक्षरन्यासानुसारेणेति शिशोर्वाक्यान्यव्यक्तं प्रलपति यदेत्युक्तान्येकद्वित्र्याद्यक्षरात्मकानि सहतान्यक्षराणि च मातृकाया विकृतिरूपाण्यनित्यस्तेषां स वाक्यरूपसङ्घातस्तदनुसारेणेत्यर्थः। कुण्डलिन्यवस्थानविशेषमिति। तद्वाक्यरूपं प्रणवह्रल्लेखात्रिपुरादिरूपं चावस्थानविशेषमित्यर्थः। यद्यपि तद्वाक्यरूपोऽवस्थाविशेषो यदा शिशोऽयं गुणयेदित्यादिप्रकरणेऽनुक्त एव किन्त्वव्यक्तं प्रलपति यदेत्यत्रोक्तोऽसाविति तद्वाक्यरूपो व्यवस्थाविशेष इह गृह्यते।

अनुस्वारग्रहणेनैतदुक्तम्। प्रणवहृल्लेखादिमन्त्राणां तावत्र शिशुवाक्यत्वमसंभवा-देव। किन्तु या तन्मूलभूता कुण्डलिनी त्रिपत्तुरादिगुणनयोगिनी तस्या एव सप्रणवहृल्लेखादिमन्त्रोऽपि तच्छिशुवाक्यवदवस्थानविशेष इति सामान्यशक्तिषु विशेषशक्तिवर्गाणां स्फुर्तावपि यथाविवक्षमेव तत्तदर्थाकारेण स्थूलीभाव इति। नित्यसिद्धमातृकास्वररूपेणाप्नोति। कुण्डलिन्यवस्थानविशेषमित्यनुषङ्गः। नित्य-सिद्धेति मातृकाविशेषणम्। शिशुवाक्यस्यानित्यत्वात् ततो विशेषाभिधानमेतत्। यद्वा शिशुवाक्येषु प्रणवहृल्लेखादिमन्त्रेषु च यथाक्रममनुस्यूततयावस्थितत्वान्नित्य-सिद्धत्वमिति। ननु पञ्चाशद्भागगुणितेत्येतदपि मातृकास्वररूपेणैवावस्थानं तत्कोऽत्र विशेष इति। उच्यते। तत्र पञ्चाशदक्षरमात्रलक्षणस्यानित्यस्य शिशुवाक्यस्य मूलभूतायाः कुण्डलिन्या अवस्थानं तद्वाक्यं मातृका च। इह तु मातृकाया एव तदभिन्नेन तेन पुनरुच्चार्यमाणाया मूलभूतायाः कुण्डलिन्या अवस्थानं सैव मातृकेति विशेषः। पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्रैव स्पष्टमेतदिति। अथ सा यदा पञ्चाशदंशगुणिता भवेत्तदा पञ्चाशद्वर्णानीरयतीत्यन्वयः। गुणनाद्व्यक्तीनां स्वस्वरूपापेक्षयांशत्वमिति देवी सती ईरयतीति। देवीशब्देनाविच्छित्तेरपि कुण्डलिन्या आनैश्वर्यादियोगितया स्वातन्त्र्यमुक्तम्। तत्समर्थकतयात्मविनिवे-शितदिव्यभावेत्येतत्पदं योजयति कथमित्यादिना विवृणोति। प्राप्तचिदानन्द-भावेति। आत्मनि स्वस्वरूपे विनिवेशितस्तादात्म्येन प्रापितो दिव्यभावो यथेति विग्रहः। दिव्यशब्देन कुण्डलिन्याः प्रकृतेरधिष्ठानभूतः पुरुष उक्तः। दिव्यत्वम-साधारणत्वम्। तथार्थाच्चिदानन्दलक्षणम्। यद्वा द्युशब्देन दीप्तिसर्गवचनेन चिदानन्दग्रहणम्। दिवि भवो दिव्य इति नित्यसिद्धं चैतत् तादात्म्यमेव बोद्ध-व्यम्। यद्वा प्राग्वर्णसङ्घातान्तररूपेण निष्पन्ना तद्विरत्या ततः स्वस्वरूपान्ततया प्रतिनिवृत्ता सती स्वाधिष्ठानचिदानन्दरूपपुरुषतां प्राप्नोतीति प्रतिपत्तव्यम्। मन्त्रोदयसमयेऽप्यनुसन्धेयमेतत्। चिदानन्दापत्तिफलन्तु वर्णानामपि तत्कालानुस्यू-तत्वम्। यतो वक्ष्यति—यस्मात्प्राप्तचिदानन्दभावादित्यादि। परा सती कुण्डलिनी कथं स्थूलान्वर्णानीरयतीत्यत्र सौषुम्नवर्त्मसुषिरोदितनादसङ्गादित्युक्तम्। सौषुम्ने वर्त्मनि मूलाधारप्रदेशे स्थिता कुण्डलिनी तस्यास्तद्वर्त्मसुषिराद्वाङ्मार्गप्रक्रमभूता-दुदितेन नादेन स्वकार्यभूतेन यः सङ्गः स्वात्मनोऽवच्छेदः तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। सङ्गं प्राप्य वर्णानीरयतीति सम्बन्धः। नादशब्देन पश्यन्तीमध्यमाव-स्थस्थूलो नादो विवक्षितः। तदाह—पश्यन्तीमध्यमाभाव इति॥ ६७॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां द्वितीयः पटलः।

अथ तृतीयः पटलः ।

पटलसङ्गतिमाह—एवमिति। वर्णनिष्पत्तिप्रकारमिति। यद्यपि 'यूयमक्षरसंभूताः' 'सर्वांनित्थमुवाच ह' 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' इति वागर्थरूपतया प्रक्षतस्याक्षरस्योक्तसर्वात्मतोपपत्तये ततः साधकादिशरीरान्तार्थांशोत्पत्तिस्तदभिव्यङ्ग्यमातृकावर्णान्ता शब्दांशोत्पत्तिश्चाभिहिता किन्तु तत्रार्थांशव्याप्तिस्तत्त्वानां विश्वव्यापितयाभिधानेनोक्तैव। शब्दांशव्याप्तिरेव त्विदानीं वक्तव्येत्येवमभिधानम्।

तद्विभूतिकथनायेति। तेषां निष्पन्नानां वर्णानां विभूतिरग्नीषोमादिरूपेण व्याप्तिः। यदिह वर्णानामीरणादिकथनं तदपि व्याप्त्यन्तराविष्करणार्थमेव। व्याप्तिश्च विद्यमानानामेवेति स्थित्यवस्थैवेयं भवति। तृतीयपटलारम्भ इत्यनेन मूलगताथशब्दोऽपि दर्शितः। अस्यैवार्थान्तरमाह—अथशब्दो हेत्वर्थ इति। गतपटलान्ते देवीतदात्मविनिवेशितदिव्यभावेति यदुक्तं तदेवास्मु हेतुं दर्शयति—यस्मादिति। वर्णेषु तदीयपरमकारणस्याग्नीषोमतया तदनुगमात्तेषां तदात्मकत्वमिति भावः। ननु प्राप्तचिदानन्दरूपपुरुषभावेत्यत्रानन्दग्रहणं किमर्थमिति। उच्यते। चिदानन्दावेवाग्नीषोमौ भवतः शक्तेस्तु तन्मात्रत्वमेव न सोमरूपत्वमिति मतान्तरप्रतिपादनार्थमेतत्। अमृतदीधितिग्रहणममृतस्फारताबोधनार्थम्। तेनैतदपि सूचितम्। प्रकृतकुण्डलिन्याः स्वरूपचिदग्नावु(व)परिमितामृततया तादात्म्यपर्यन्ततया विनियोगं प्रणवेन शक्त्या वा शान्तान्तोच्चारणेन विधाय ततो मातृकारूपेण मन्त्रान्तररूपेण वोदयः समुचितगुणनतो विभावनीय इति।

मूलेऽग्नीषोमभेदत इति। वर्णतदर्थानामग्नीषोमाभेदाभिप्रायेणोक्तम्। कथमिह विभाग इत्यत्राह—सर्ववर्णेष्वित्यादि। स्वरेष्वारम्भे व्यञ्जनेष्ववसाने चातिसूक्ष्मत्वेनाकारस्य सद्भावादंशद्वयोपपत्तिः। तदुक्तम्—अकारस्य करणावस्थयान्यानित्यादि। पुरुषप्रकृतिग्रहणमग्नीषोमयोः स्वरूपभेदप्रतिपादनार्थम् नात्र प्रकृतिपुरुषमात्रतया सोमाग्न्यात्मकत्वम् किन्तु भोग्यभोक्तृरूपेणेति तदभिव्यक्त्यर्थमपि चिदग्न्यमृतदीधितिपदोपादानम्। समविभागतो वेति। प्रायिकमेतत् टठान्ततया सोमांशस्य विभागात्। यद्वक्ष्यति—श्वादिठान्तमुक्तेति।

गूढमर्थं दर्शयति—अनेन चेत्यादिना। प्रपञ्चयागादिष्विति प्राणाग्निहोत्रग्रहणम्। निवेद्यविधौ देवनिवेद्ययोरन्तरग्नीन्दुभावनापि गृह्यते। तारशक्त्यादिपूर्वकमिति मूलमन्त्रादिग्रहणम्। नमः स्वः स्वाहेति वेति। तावत्येवांशेऽयं विकल्प इति ज्ञेयम्। इतरोऽवशिष्ट इति। तारशक्त्यादिपूर्वकं ङादिघान्तमुक्त्वा अग्नये नमः स्वाहेति वाग्निमन्त्र इत्यर्थः। प्राणाग्निहोत्रे त्व(तू)क्तोविवि(त)वर्णा

वैलोम्येन स्रुरिति बोद्धव्यम् । सोमेनाग्निविभागत इत्यत्र इनः सूर्यः । मिश्रं रूपमिति । प्रकृतिपुरुषयोर्वैश्वरूप्यकारतदितरांशयोरपीति भावः । प्रकाशकप्रकाश्यांशाभ्यां वेत्यत्रापि समानमेतत् । कालात्मैवेह सूर्योऽभिप्रेयते । स्वरसर्गव्यापकभेदेन वेत्यनेनोत्तरश्लोकस्य मुख्यार्थोऽपि दर्शितः । अनेन चेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । शोषणादिविधानान्न्यासादिषु सूर्यादिमण्डलभावनायामप्येषामुपयोगः ॥ १ ॥

स्वराख्याः षोडशेत्यत्र सूक्ष्ममर्थमाह—षट्त्रिंशत्कलान्यास इति । सोमसूर्याग्निकलानामेतद्ग्रहणम् । मण्डलमन्त्रा इति व्यापकमन्त्राः । ते चेह कृत्स्नतया पठिताः । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रक्लृप्तिस्तु दीक्षायामेव वक्ष्यते । ननु कश्चिदंश इह सूचितः क्व पुनरंशान्तरमिति तदाह—असूचितमिति । उत्तरत्रेति तत्तत्कालाकथने । किञ्चिदिति । सम्प्रदायलभ्योऽवशेष इति भावः ॥ २ ॥

एषु स्वरा इत्यत्र मुख्यार्थमर्थान्तरं च दर्शयति—स्वराणामेवेति । अत्रैष्वित्येषु वर्णेषु मध्य इत्यर्थः । अत्र ह्रस्वदीर्घशब्दाभ्यां मूर्तिशक्त्यात्मकपुंस्त्रीद्योतकाकारग्रहणम् । तथा च मूर्तिशक्तिरूपेण व्याप्तिरियमुक्ता भवति वाच्यवाचकयोरभेदात् । तेषामष्टमूर्तित्वञ्चत्वादिवाचकत्वाद्येत्यनेन चैतावल्लभ्यत इति । शैवे भवादयोऽष्टौ मूर्तयो वामदेवादयश्च शक्तयः । वैष्णवे विश्वादिमूर्तयः + + शक्तयः । आदिशब्देनाष्टमहत्यादिग्रहणम् । मिथुनानामेवेह वाच्यतोपपत्तिः ।

मूले पूर्वौ ह्रस्व इत्यादिना तद्विभागोऽप्युक्तः । स्वराणां द्वये द्वये पूर्वः पूर्वो ह्रस्वः परः परो दीर्घ इत्यर्थः । बिन्दुसर्गात्मिकौ च ताविति ह्रस्वानामन्ततोऽनुस्वारो दीर्घाणां विसर्जनीयः । यद्वा यद्वक्ष्यति—दक्षसव्यस्थिते ह्रस्वदीर्घौ पश्चोदयन्ति चेति । तद्विषयमेतत् । बिन्दुविसर्गौ ह्रस्वदीर्घाणामन्ततः संयुज्येते इति । वक्ष्यति च—बिन्दुविसर्गौ स्तोपुरुषाव्यनुगताविति ॥ ३ ॥

आद्यन्तस्वरषट्कस्येति श्लोकेन व्याप्त्यन्तरमुच्यते । तदाह—स्वराणामित्यादि । तद्वर्णानां मध्ये नपुंसकमीरितमिति । अत्रैतदर्थसिद्धमिति दर्शयति—अवशिष्टह्रस्वपञ्चकस्येति । ह्रस्वदीर्घस्वराणां पुंस्त्रीद्योतकाकारतयैव विभागसिद्धिरिति भावः ।

नन्वाद्यन्तस्वरषट्कस्येतीत्थं विभागाभिधानं किमर्थमिति । उच्यते । केवलं पूर्वषट्कं व्यञ्जनगर्भमध्यमचतुष्कं तत्समवेतयोरेव फलकार्ययोर्व्यञ्जनमात्रतयैवाभिप्रेतत्वात् केवलस्वरसंयोगरूपमुत्तरचतुष्कं स्वरव्यञ्जनपञ्चयोः समौ बिन्दुविसर्गौ स्वरकार्याणि व्यञ्जनानि व्यञ्जनसंयोगरूपस्य क्षकारस्तस्य सकलसंयोगप्रदर्शनार्थत्वादित्येतत्प्रदर्शनार्थमित्थं विभागाभिधानम् । बिन्दुविसर्गाविति । पुंस्त्रीनपुंसकानामन्तर्मुखतया बिन्दुनुगमो बहिर्मुखतया विसर्गानुगम इति

विभागः। अथेह स्वराणां पुंस्त्रीनपुंसकव्यासौ—देवौ तदात्मविनिवेशित-दिव्यभावेत्यसौ हेतुः। अपितु अन्य एवेति तत्प्रतिपादनार्थमिहागमधनै-रीरितमित्येतदित्यभिप्रायेण विवृणोति—आगमधनैरिति अयमर्थं इत्यादिना।

शिवादितत्त्वावस्थास्तावदमी वर्णाः। तदुक्तं प्राक्—या तत्त्वसंज्ञेत्यतेत्यादि। यस्मात्र किञ्चिदुत्तरं तदनुत्तरमन्तत्वं शिव एव। नाऽत्राहतानाहतभेदो विव-क्षितः। तस्य वाचकोऽयमकारः। तस्याभिधायकत्वात् तदीयविमर्शशक्तिमूर्त-रूपत्वात् तदागमधनपदेनैतदुक्तम्। मूलाधारादकारशिवाच्छक्तीच्छादिपूर्वकं भोग्यार्थस्य ईषत्स्फुर्तावानन्देच्छादिमिलनपूर्वकं विसर्गशक्त्यभिव्यक्तावात्ममा-यादिक्रमेण भोग्यवस्तुनो घटपटाद्याकारेण दर्शनदशापत्तिः। पुनस्तत्रैव शिवे तत्क्रमव्युत्क्रमेण प्रविलय इति। वाच्यवाचकयोरभेदादनुत्तरं तत्त्वमेवायमकारः। स च पुंस्त्रीनपुंसकेषु पुरुषः। स्वानन्दशक्तिधर्मित्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च। किञ्च स एवैष पुरुषः। अन्ये तु वर्णाः प्रकृतिरेव। ततश्चानुत्तराकार एव पुरुषः तस्य चिद्रूपस्यानन्दितुरानन्द एव तद्धर्मत्वाच्छक्तिः। यद्यप्यस्य स्वरूपमेवा-नन्दश्चिदानन्दैकरसत्वात्तस्य किन्तु स आनन्दस्तद्धर्मत्वेन विकल्पनीयः। यदुक्तं—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति। यद्वा तस्य स्वातन्त्र्यमेव शक्तिः सा तत्स्वरूपविश्रान्ता। तस्यानन्दलक्षणो विमर्श इत्यानन्दः शक्तिरूपपद्यते। वाच्यवाचकयोः सर्वत्राभेद एव। तद्योगिनः शिवस्य सकलतत्त्वोन्मेषो-न्मतयोरिच्छा प्रथमः शक्तेः प्रसर इकारः। तत्प्रभविष्णुत्वमीशनमीकारः। ततः सकलतत्त्वानामुन्मेषस्फुरणमुत्पत्तिरुकारः। तेषामेव तद्वैलोम्येन ऊनता संकृतिरूकारः। तदाह—पृथिव्यादिविलयादिति। शिवस्यैवाविद्यावशाद-वस्थाभेदा एत आनन्दादय इत्यवस्थाग्रहणम्। अवशिष्टतत्त्वावस्थारूपाणीति। शिवस्तावदनुत्तरः प्रथमं तत्त्वम् ततस्तस्यानन्दलक्षणा शक्तिः तत इच्छा सदाशिवः ईशनमीश्वरतत्त्वम् ततस्तून्मेष ऊनता च विद्यातत्त्वमेव। ततोऽ-वशिष्टानि तत्त्वानि मायादीनि तदवस्थारूपाणि इतराक्षराणि तत्र कादीनि पञ्चविंशन्मायादितत्त्वाक्षराणि। तेषामपि पञ्चविंशत्संख्यासम्भवान्मायातः पूर्वं-मात्मतत्त्वं प्रकृतेरुत्तरं त्रिगुणतत्त्वम् इकारस्तेषां गुणव्यतिकरजन्यभेदावस्थारूपः षकारस्य पञ्चीकृतावस्थारूप इति तेषां तत्त्वानां परसामान्येनाचिच्छक्तिमात्रेणान्त-स्फुरतोपलक्षणमिच्छादिविशिष्टं शिवशक्ति तत्त्वमेव। ऌवर्णादिचतुष्टयं न तत्त्वान्तरम्। तथानन्देच्छादियोगरूपमेकारादिचतुष्टयम्। तथाविधस्यादि-तत्त्वस्य कादितत्त्वसंहारावस्थारूपोऽनुस्वारः तत्सर्गावस्थारूपो विसर्जनीयः

नतु तत्त्वान्तरमिति। तत्र कादीनि साक्षादेवावशिष्टतत्त्वरूपाणि। तेषां सामान्यमात्रमृवर्णादिचतुष्टयम्। तस्य संहारसर्गावस्थौ बिन्दुविसर्गौ शक्तिसदाशिवादियोगमात्रमेकारादिचतुष्टयमिति तान्यपि तत्त्वाक्षराणि स्युरिति।

अकिञ्चित्कराणीति। न किञ्चिदपि साधयितुं समर्थानि। स्वयं साध्यत्वात् शिवतत्त्वस्य भोगमोक्षार्थतया मायादितत्त्वसिद्धये शक्तिकलापयोगादिति। अयमाशयः। स्वरेष्वकार एव तावत् पुरुषः। स्वयं साधकत्वादाकारादिपञ्चकं स्त्री तदर्थसाधनशक्तित्वात् एकारादिचतुष्टयमपि स्त्रीव। तद्योगरूपत्वात्। बिन्दुविसर्गौ तु मायायचिन्मात्रस्फुर्तिदशायामूलसोम्येररूपत्वात् स्त्रियावेव। व्यञ्जनमात्रलक्षणं त्वृवर्णादिचतुष्टयं साधकतदीयसाधनशक्तित्वाभावेन पुंस्त्रीत्वाभावान्नपुंसकमिति। व्यञ्जनानामप्येवं नपुंसकत्वमेव। पृथिव्यादिविलयादित्यनेनैतदुक्तम्। तत्त्वस्य शस्यादिसाधनपरिग्रहफलस्य जातत्वात् साधनान्तरासम्भव एवेति॥४॥

मूले तच्चतुष्कमित्यादिना व्याख्यन्तरमुक्तम्। ह्रस्वानां विभूतिर्दक्षिणायनम्। दीर्घाणामुत्तरायणम्। ऋलृवर्णयोस्तु तत्संक्रमः। बिन्दुविसर्गयोस्तु तन्निवर्तकौ सूर्यसोमौ। तत्प्रेरकश्च प्राणः प्रवाहरूप इति। अस्य पूर्वोक्तव्याप्त्युपपादकत्वमप्यस्तीति वदंस्तच्चतुष्कमित्यर्थस्यार्थान्तरं दर्शयति—स्त्रीपुरुषभागयोरित्यादिना। दक्षोत्तरस्थे प्राणाख्य इति। देहस्य दक्षिणोत्तरभागाभिधानम्। तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुंस्त्रीविशेषाविल्युत्तरपटलेऽवगमात्तयोः पुंस्त्रीभागत्वम्। तयोर्मध्यभागः सुषुम्ना भवति स नपुंसकभाग इति। सुषुम्नास्थे सति प्राण इति। वर्णचतुष्कस्याप्येतदेवाधिकरणं प्रवहस्थानीयत्वाद्वाचश्च प्राणसमवायादित्यवबोद्धव्यम्। अयनयोर्दक्षिणोत्तरगतिरूपयोः स्थितिर्निवृत्तिरूपा। तदाह—अयनसंक्रान्तिरूपां स्थितिमिति। तेषां विनियोगमाहेति यदुक्तं तदपि दर्शयति—तदानीमित्यादिना। ह्रस्वदीर्घाणामुदयाभिधानादेषामप्युदयसिद्धिः। तेषामुदयाभिधानादेव तेषां मन्त्ररूपाणामुदयलाभः। तत्प्रधानानां चेति शाक्तबीजादिग्रहणम्। नपुंसकात्मकमन्त्राणामप्युपलक्षणमेतत्। तेषां वीर्योद्भवकालमित्येतद् वक्ष्यमाणमिहापि समानम्। दक्षिणसंक्रमण इति दक्षिणायनारम्भ उक्तः। स एवमुत्तरसंक्रमण इति। अत्रायं विभागः। प्राणस्योत्तरभागसञ्चारिणो यदा दक्षिणभागप्रेप्सया सुषुम्नायां तन्मूलाधारे वृत्तिस्तदा तस्य प्रवेशप्रधान ऋकारो निष्क्रमणप्रधान इतरः। तस्यैव तत उत्तरभागप्रेप्सया यदा सुषुम्नायां तन्मूलाधारे वृत्तिस्तदा तत्प्रवेशप्रधान ऌकारो निष्क्रमणप्रधान इतर इति।

अथ दक्षोत्तरस्थ इत्यर्थस्यार्थान्तरमाह—अनयनेऽपीति। समप्रकृतेर्नाडी-

पञ्चकपरिमितोऽयमयनकाल इत्यभिप्रायेणाह—बाह्यघटिकापञ्चकेनेति। नारम्भे नाडीपञ्चकं दक्षिणायनम् ततो नाडीपञ्चकमुत्तरायणमित्येवं तद्व्यवस्था भवति। अनेनैतदपि सूचितम्। विषमप्रकृतेर्नाडीकृतं श्वासकृतं वायनं स्यादिति।ःउत्तरत्वेऽपीति। यद्यप्येतदिहोक्तं तथापीत्यर्थः। विडम्बसम्भवादिति। बाह्ययोरनयोर्विडम्बसम्भवात्तावदान्तरायनाभिधानम्। तत्रापि विडम्बसम्भवादिति भावः। यदैकस्मिन्नयने प्रवृत्ते सतीतरायनकार्यमुपस्थितं स्यात् तदा तत्कार्यप्रयुयुत्सया तदयनप्रतीक्षणे तत्कार्ये कालविडम्बसम्भवः। कालाश्रयवेति सामान्यतो ग्रहणमहोरात्रादिग्रहणार्थम्। अतएवाह—तत्रेत्यादि। श्वासोच्छ्वासात्मकानीत्यहोरात्रादिषु श्वासोच्छ्वाससम्पादनम्। अहोरात्रात्मकौ वेति। श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रादिसंवाचकानुत्तरपदाद्युत्तरपदाद्यक्षरत्वात् तदुचितानुकरणरूपत्वाद्वाऽस्य तत्प्रतिपादकत्वम्। अत्र श्वासोच्छ्वासग्रहणमिहोक्ताध्यात्मिकायनयोरुपलक्षणम्। मासशब्देन तु तदवयवयोर्मासयोर्ग्रहणम्। इच्छावशेनेति। तत्तदुपस्थितकार्यप्रयुयुत्सापेक्षयेत्यर्थः॥५

अथ ह्रस्वव्यस्थित इत्यर्थस्य गूढार्थमाह—ह्रस्वदीर्घाणामित्यादिना। तत्प्रधाना मन्त्राः ह्रस्वदीर्घप्रधानाः ग्रहाश्च तत्प्रधाना एव। यथा सूर्यः सोमश्च दीर्घादिः सन् दीर्घप्रधानः बुधः शुक्रश्च ह्रस्वादिः सन् ह्रस्वप्रधान इति। एवं नक्षत्रेष्वपि द्रष्टव्यम्। तिथिराश्यादीनामादिशब्देन ग्रहणम्। बाह्यसूर्योदयादिकालस्य विडम्बसंभवे प्रथमान्तरसूर्योदयादिपरिग्रहः। इह ह्रस्वदीर्घप्रधानमन्त्राणां स्वयमेव प्रतिपत्तिरित्यग्नीषोमात्मकान्मन्त्रान् प्रतिपादयति—तत्रेति। अहरादिप्रधाना इति खफादिग्रहणम्। खठादिप्रधाना इति झसादिग्रहणम्। तेषां वीर्योद्भवकालमिति यदुक्तं तत्र किं विषयं तद्वीर्यमित्यपेक्षायामाह—ते चेति। ह्रस्वप्रधानानां सौम्यानां च वश्यशान्तिकर्मसु प्रयोगः। स्त्रैणानां वश्ये पौंस्नानां शान्तौ इतरेषां क्रूरकर्मस्विति विभागः। भूतभूतकलाभिः सहोदय इति व्याख्यन्तराभिधानम्। तेषामुदयावगमोपायोऽप्यनेनैव दर्शितः। वर्णानां भूतसम्बन्धस्तु प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्यमुना क्रमेण प्रतिपत्तव्यः। भूतलिपिविषये तु भेदः। स्वोक्ते नाडीपञ्चकात्मकेऽयने भूतोदयं तावद्दर्शयति—तच्चेति। राशिशब्देन स्वाभिहितमयनमुक्तम्। आध्यात्मिके तु कथमेषामुदय इत्याह—केनेति॥ ६॥

स्वराणां सौम्यत्वे हेतुं वदन्निति तिथिकलाव्याप्त्युपपादनविषयमेव। सोमेनाग्निविभागत इत्यत्र तु—देवीतदात्मविनिवेशितदिव्यभावित्वयमेव हेतुः स्यात्। चिदग्निप्रकृतिसोमतन्मेलनसूर्यात्पन्नतयैव तयात्वादिति। बिन्दुविसर्गयोस्तत्त्वमिति। बिन्दोरादानस्वभावतया चित्सूर्यत्वं विसर्गस्य विसर्जनस्वभावतया

मन्तयमृताकारत्वं सूर्येन्दो रसादानविसर्जनस्वभावत्वादिति भावः। कालनिर्वर्तकत्वेनेत्ययनद्वयगतदिनमासकरत्वमुक्तम्। इतरस्त्वरवदित्ययनद्वयगतदिनात्मकत्वमुक्तम्। पञ्चानामेव दिनानां प्राणाग्नीलाम्बुखात्मकतया तत्स्वभावानां पर्यायतः प्रवृत्तिरयनद्वयेऽपि लक्ष्यत इति। सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अनेनेति। कालरूपतिथ्यात्मकत्वमिति व्याख्यन्तरम्। कालोऽत्र मासावयवलक्षणः। अत्र बिन्दौ उभयात्मकत्वमस्ति सोमस्य तिथिनिर्वर्तकत्वे तदङ्गतया सूर्यस्य तत्रोपस्थितत्वादित्यवबोद्धव्यम्। कार्यानुसारेणेति। शान्तिकर्मसु बिन्दुयोगः समृद्धिकर्मसु विसर्गयोगः मिश्रप्रयोग उभययोग इति भावः। तयोर्विकारविस्तार इति। केवलयोर्बिन्दुविसर्गयोर्विभूतिविस्तारः ॥ ७ ॥

स्वर्णानां सौरत्वमिति मासकालादिव्याप्त्युपपादनविषयम्। व्याप्तिं च वदन्निति। तदन्य आत्मेत्यतः प्रभृति तत्त्वरूपेण व्याप्तिकथनम्। ततः प्राक् स्वर्णानां तदौचित्यकथनमिति विभागः। तेषां भूतेन्द्रियमात्रादिसम्बन्धयोग्यतार्थमिति। मात्रास्तन्मात्राः। मनोऽहङ्कारबुद्ध्यन्तात्मवर्गस्यादिशब्देन ग्रहणम्। वाच्यवाचकत्वयोरत्र सम्बन्धः। यद्वा कवर्गस्य भूतेरित्यादिलक्षणः तत्सम्बन्धकथनमेव चार्थाद्व्याप्तिकथनं भवति। पाञ्चविध्यमिति। खवादीनां पुंस्त्वादिसाधारण्याकारतया तादृशे पृथिव्यम्ब्वादिसामान्यसम्बन्धे सति तद्वर्गविशेषसम्बन्धस्य तदुचितपाञ्चविध्याधीनत्वादिति भावः। तदन्य आत्मा रविः स्मृत इति। मकारस्य जीवस्वरूपात्मकत्वमुक्तम्। चिदादित्य एवाध्यात्मं जीवात्माधिदैवतं च सूर्य इति। तदुक्तं—जीवादित्यसमाहमतनुमिति। तदाहाऽस्यो मकार इति। परे क्रमादित्यत्र विवक्षितं क्रमं दर्शयन्नाह—भादय इति। चतुर्विंशतितत्त्वयोग इति। योगः स्वाहाच्यतया सम्बन्धः। यद्वा सञ्चदयायां संयोगः। तेन स्वर्णाक्षराः सौरा इत्येतद्विवृणोति—स्वर्णानामित्यादिना। मासात्मिका व्याप्तिरपीहाभिप्रेता। यद्वक्ष्यति—प्रश्यादिकालारूपतिथिमासभ्राजकादिसम्बन्धेनेति। अत्र तपनतापनादयो मासमूर्तयः तेन कभादिद्विदिवर्णवाच्याः। वक्ष्यति च—कभाद्या वसुदाः सौरा इति। तेषां पञ्चद्वयलक्षणत्वात्तदुपपत्तिरिति। प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्येतत्पञ्चपञ्चविभेदत इत्येतद्विभागाभिप्रायम् किमनेनोक्तमित्यत आह—न चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धक्रम इति। उक्त इति शेषः। तथाहि सति नपादीनां स्पर्शत्वादिभिः सम्बन्ध आपद्येतेति भावः। भूतैः सहोदयक्रम इति। कचटतपादिक्रमेण सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः। तत्प्रधानमत्वयहनचचाप्युदयोऽत्रापि समानः। स्वर्णानां व्याप्यन्तरमेतदर्थाद्भवति ॥ ८ ॥ ८ ॥

पञ्चशो वर्गद्वयत्वमिति। तदुचितस्थूलसूक्ष्मभूताद्यन्वयार्थमेतत्। तेन तादृग्व्याप्तिर्लभ्यते। प्राणाग्न्यादिक्रम इति। प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्यर्थं क्रम इत्यर्थः। प्राग्वद्व्याप्त्यन्तरमेतत्। तत्प्रधानमन्त्राद्युदय इहापि समान एव। ननु भ्राजकादिदशाग्निरूपेण व्याप्तिरेतदुपपादनार्थतया हेतुरपीह दर्शयितव्य इति। तत्राह—व्यापकानामपीति। कालाग्निरेव नृसिंहरूपः। अत्र चकारस्याग्न्यात्मकत्वं तदंशात्मकत्वं चेष्यते। तस्य कालाग्निरूपतया पूर्वेषां समष्टिरूपत्वेन तेष्वनुगमोऽत्र प्रतिपिपादयिषित इति ज्ञेयम्। पञ्चाशद्वर्णेभ्यः कथमिति तत्रिभेदसमुद्भूता इति एतावद्वर्णेभ्योऽष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिरुद्देश्या। तदा चेयमाशङ्का स्यादिति भावः। वर्णानां पञ्चाशत्सङ्ख्यत्वेऽपि प्रकारभेदेनाष्टत्रिंशत्सङ्ख्यत्वादिति परिहारः। स च प्रकारः शश्यादिकलारूपेत्यादिनोक्तः। शशीनाग्निकलारूपास्तावत्तिथिमासाख्यः मासानां मूर्तित्वेन भावप्रधानतया मधुमाधवादित्वेन तपनतापनादित्वेन च व्यवहारः। शक्तिभावप्रधानतया च तपनीतापन्यादिव्यवहारः। एवं तिथीनामग्नीनामप्यवगन्तव्यम्। तत्र भ्राजकादयोऽग्नेर्मूर्तयो धूम्रार्चिरादयः शक्तयः घस्मरो मानद इत्यादयः शशिनो मूर्तयोऽमृतामानदेत्यादयः प्रतिपदाद्याश्च शक्तय इति तत्सम्बन्धस्तद्वाचकभावः। मूले स्वरस्तद्व्यापकाक्षरा इति स्वरस्वर्गव्यापकवर्णानां ग्रहणम्। मण्डलत्रयमन्त्रैर्व्यापकमिति। शशीनाग्न्युत्थिता इति मण्डलानां स्वकलापेक्षया समष्टिताभिधानादेवमुक्तम्। कलानां वर्णसंयोगं चेति तत्त्रिभेदसमुद्भूता इति वर्णेभ्यस्तदुत्पत्त्यभिधानात्॥ १०॥

मूले स्वर्गयुग्मैरिति कभादिग्रहणम्। वक्ष्यति च—कभाद्या वसुदाः सौरा इति। सोमादिकलारूपेण वर्णानां व्याप्तिरियमुक्ता॥ ११॥

अथ ब्रह्मादिरूपेण तेषां व्याप्तिरुच्यते—वर्णेभ्य एवेति। पञ्चाशत्संख्यकाः कलाः समुत्पन्ना इत्यन्वयः। तास्तु भूतगैः पञ्चभेदैस्त्विति। भिन्नेभ्य इति शेषः। वर्णानां विशेषणं चैतत्। प्रणवस्याकारादिनादान्तैः पञ्चभिरंशैर्वर्णानां समुदितानां पञ्चवर्गतया भेदः। ते च प्रणवांशाः पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मका इति भावः। अत्र प्रणवांशानां भूतानां च वर्णकलाभिः समष्टितया सम्बन्ध इत्यवबोद्धव्यम्।

सर्वगास्त्विति। पञ्चभूतानां सकलपञ्चविधार्थानुगमात् तत्कलात्वाद्वासामिति भावः। गूढमर्थं दर्शयति—पञ्चाशत्कलान्यास इत्यादिना। पञ्चप्रणवांशयोगोऽकारादियोगः। स चार्थात् कलानां समुदायतः स्यात्। भूतयोगः पृथिव्यादियोगः। स च समुदायत एव। तत्सम्बन्धिवर्णयोगः कटपटाकारादियोगः। स तु प्रत्येकमेव संभवति। तत्सम्बन्धिसर्वयोगं चेति। पञ्चप्रणवांशभूतसम्बन्धिनां तन्मात्रेभिन्द्रि-

यभूतकलाबीजानां सर्वेषां योगं चेत्यर्थः। सर्वंगा इत्यस्यार्थोऽयमुक्तः। दीक्षापटले तु मन्त्रक्लृप्तिं वक्ष्यति—लं पृथिव्यामने इत्यादि। वर्णप्रणवांशभूततत्त्वसंबन्धिवर्णयोगमिति वा विवरणपाठः। तदा तत्सम्बन्धिवर्णा लं वमित्यादिबीजानि वर्णास्तु कटवपाकारादय इति। मूले तेभ्य एव क्षिति वर्णानां केशवकीर्त्यादिव्याप्तिरुद्दिश्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

तावत्य इति श्रीकलपूर्णादर्यादिव्याप्तिः। मातृभिरिति रुद्रशक्तीनां तथा प्रथितत्वादुक्तम्। तेभ्य एव क्षिति वर्णोपधिरूपेण व्याप्त्यन्तरमुद्दिश्यते। इह सर्वत्र यस्मात्प्राक्चिदग्निभावाच्छक्त्यन्ततदीधितेर्जाता वर्णास्तस्मादिति प्रागुक्त एव हेतुः प्रत्येतव्यः ॥ १४ ॥

याभिस्त्विति कलाद्वयमूर्तिशक्तिद्वयोपधिरूपाणां वर्णविभूतीनां प्रयोगभेदतोऽभिमतसकलसिद्धिरुक्ता। मन्त्रिण इति। वर्णोपधिप्रयोगेऽपि तत्तद्वर्णभावनाजपादि सूचितम्। वाञ्छितार्थदामिति कलादिमन्त्रेषु तत्तत्फलोचितबीजयोगोऽपि सूचितः। वक्ष्यति च—मेधाकामस्य ह्रींयोग इत्यादि ॥ १५ ॥

अथ यथोद्देशं कलादीनामाम्नानम्। तत्रामृतामानदेत्यादिना तेजस्त्रयकलाः। इह प्रागप्युक्तम्—असूचितमंशमुत्तरत्र सूचयिष्यतीति तदाह कामदायिन्य इतीत्यादिना। मूले कभाद्याः ठडान्ता इति वर्णतत्त्वानामसमेदाभिप्रायेण तद्योगक्लृप्तिरुक्ता। हव्यकव्यवहे अपीति हव्यवहा कव्यवहा च ॥ १६॥१७॥१८॥१९ ॥

सृष्टिर्ऋद्धिरित्यादिना पञ्चमूर्तिकलाः। अवाकारोत्था इति तारस्य पञ्चभेदेष्वित्युक्तानुवादः। तत्राभिप्रायमाह—अकारोत्था इति। तत्कलान्यास इति। तत्कलासु प्रत्येकं कखादिवर्णतः पूर्वमकारादिवर्णतोऽभिप्रेयते। कखादिवर्णयोगनियमस्तु नादकलानां षोडशसंख्यतया स्वरयोगप्रतीतेर्बिन्दुकलानां च चतुःसंख्यतयाऽष्टादिशेषवर्णयोगप्रतीतेश्चावसीयते। वक्ष्यति च—कलाः कला नादभवा वदन्त्यजा इत्यादि। ब्रह्मजाता इत्यादिनापीति। ब्रह्माणि सृष्ट्यात्मन इत्येवं समुदायतो योग उक्तः। बिन्दुनादकलासु योज्यमाह—बिन्दुजा ईशजा इत्यादिना। या बिन्दुजास्ता ईशजा अपि स्युः। प्रकरणात्। तथा या नादजास्ताः सदाशिवजा अपि स्युरिति। भुक्तिमुक्तिप्रदायिका इत्युभयासामप्युक्तानां कलानां विशेषणमिति मत्वाह—भुक्तिबिन्दुकलासु योज्येति ॥ २०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७ ॥

मूले केशवो नारायण इत्यादिना वैष्णवमूर्तिशक्त्यभिधानम्। मूर्तयो हलामिति व्यञ्जनानामित्यर्थः। मूर्त्याद्या इत्यादिना मन्त्रक्लृप्तिकथनम्। यथा—अं केशवाय कीर्त्यै नम इत्यादि। यद्वा अं केशवकीर्तिभ्यां नम इत्यादि।

सधात्विलब्धेन यादिषु विशेष उक्तः। यादिषस्तु त्वगादिधातुयोगः हादित्रिषु प्राणशक्त्यात्मयोग इति विभागः। यत्तु वक्ष्यति मातृकापटले—केशवादिन्यासे विशेषमाहेत्यादि। तद्विस्ताराभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम् ॥ २७—३८ ॥

श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ चेत्यादिना शैवमूर्तिशक्त्यभिधानम्। मूर्त्याद्या इत्याद्युक्तमिहापि समानम् ॥ ३९—५२ ॥

अथ वर्णौषधिकथनं चन्दनं कुचन्दनेत्यादि। कुचन्दनं रक्तचन्दनम्। सुस्वर्णं कुङ्कुमम्। चोरं कचरम्। ग्रन्थि(?) कर्णी वर्चिलगुच्छमूलं ह्रणं चोरेति कुम्भ कुम्भी वदनी गजवदनी। कार्मरी षष्ठसुत्तमं यादर पुष्पी गङ्खपुष्पी अग्निसत्यं सिंही कृष्णादरपुष्पी शंखपुष्पी रोहिषं इहती चित्रा तुलसी हिरेफं सुशलिनी श्रश्मली श्रीदेवी तनसद्धं सदाभद्रं(?) ॥ ५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इह यत्प्रागुक्तं—याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुरिति तत्रौषधिविषये विशेषो गुलिकाकषायेत्यर्थेनोक्तः। तदाह—औषधिकथनप्रयोजनमिति। उक्तरत्नेति लिपिपटले वक्ष्यते—पञ्चाशदोषधिविपाचितपञ्चगव्यजात इत्यादि। कलादीनामुपयोगोऽपि तत्रैव वक्ष्यते –कलाः कला नादभवा इत्यादि ॥ ५७ ॥

ननु वर्णानां व्याप्तिकथनमिह प्रकृतम् तत्र कथं यथा भवन्ति देहान्तरिति तदीरणादिकथनं स्यादित्याशङ्क्य एतदपि प्राक् प्रकृतमेव। किन्तु तदवसरे जात इदानीं तत्कियत इत्यभिप्रायेणाह—पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्रेति। किञ्चेहाप्यवान्तरव्याप्तिरस्त्येव। वक्ष्यति च—अकारेकारयोर्योगादित्यादि। यदुक्तमाचार्येण—तयोर्विकारविस्तारः परस्तात्संप्रवक्ष्यत इति। किञ्च पञ्चाशदंशगुणितेति या कुण्डलिनीव्याप्तिरुक्ता तत्प्रकारोऽप्ययं भवतीति। अपि च यत्पर्यन्तस्य तत्त्वारम्भकस्य केवलहकारस्य व्याप्तिस्तावदिह पटले प्रतिपिपादयिषिता। सा च व्याप्तिर्वर्णानां व्याप्तौ प्रतिपादितायां तत्तत्त्वेषामपि वर्णानां तद्विभूतितायां प्रतिपादितायां क्वापि प्रतिपादिता स्यादिति वर्णानां विभूतिकथनानन्तरमिदं प्रकरणमारभ्यते। वक्ष्यति च—एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमित्यादि। तथा च पटलोपसंहारः—पूर्वोक्तबिन्दुमात्रादित्यादि इति। तदीरणादिप्रकारमिति। पञ्चाशदीरयतीत्यत्राकाङ्क्षितया प्रकृतमेवेति भावः। देहान्तर्यथा भवन्तीत्येतस्यार्थमाह—स्वरूपतो यथा भवन्तीति। देहान्तरेव येन येन प्रकारेण भवन्तीत्येतदिहयोति—स्वरमात्रेति। स्वर उदात्तादिः। मात्रा अर्धमात्रादिः। सन्धिरैत्यादिः। स्थानं कण्ठतात्वादिः। प्रयत्नः स्पर्शनमात्रादिः। भूतं प्राणद्रुताद्यादिः। षट्कर्माणि स्तम्भनादीनि। स्वरमात्रादीनां भावो क्रमोऽपीह दर्शितः ॥ ५८ ॥

यभूतकलाबीजानां सर्वेषां योगं चेत्यर्थः। सर्वेगा इत्यस्यार्थोऽयमुक्तः। दीक्षापटले तु मन्त्रक्लृप्तिं वक्ष्यति—लं पृथिव्यात्मने इत्यादि। वर्णप्रणवांशभूततत्संबन्धिवर्णयोगमिति वा विवरणपाठः। तदा तत्सम्बन्धिवर्णा लं वमित्यादिबीजानि वर्णास्तु कटपयाकारादय इति। मूले तेभ्य एव त्विति वर्णानां केशवकीर्त्यादिव्याप्तिरुद्दिश्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

तावत्य इति श्रीकण्ठपूर्णोदर्यादिव्याप्तिः। मातृभिरिति रुद्रशक्तीनां तथा प्रसिद्धत्वादुक्तम्। तेभ्य एव त्विति वर्णोपधिरूपेण व्याप्त्यन्तरमुद्दिश्यते। इह सर्वत्र यस्मात्प्राक्तचिदग्निभावाच्छक्त्यमृतदीधितिर्जाता वर्णास्तस्मादिति प्रागुक्त एव हेतुः प्रत्येतव्यः ॥ १४ ॥

याभिस्त्विति कलादयमूर्तिशक्तिदयोपधिरूपाणां वर्णविभूतीनां प्रयोगभेदतोऽभिमतसकलसिद्धिरुक्ता। मन्त्रिण इति। वर्णोपधिप्रयोगेऽपि तत्तद्वर्णभावनाजपादि सूचितम्। वाञ्छितार्थदामिति कलादिमन्त्रेषु तत्तत्फलोचितबीजयोगोऽपि सूचितः। वक्ष्यति च—मेधाकामस्य इूसोर्योग इत्यादि ॥ १५ ॥

अथ यथोद्देशं कलादीनामाम्नानम्। तत्रामृतामानदेत्यादिना तैजसत्रयकलाः। इह प्राग्युक्तम्—यदुचितमंशमुत्तरत्र सूचयिष्यतीति तदाह कामदायिन्य इतीत्यादिना। मूले कभाद्याः ठडान्ता इति वर्णतत्कलानामभेदाभिप्रायेण तद्योगक्लृप्तिरुक्ता। हव्यकव्यवहे अपीति हव्यवहा कव्यवहा च ॥ १६॥१७॥१८॥१९ ॥

सृष्टिऋद्धिरित्यादिना पञ्चमूर्तिकलाः। अकाराद्या इति तारस्य पञ्चभेदैरित्युक्तानुवादः। तत्राभिप्रायमाह—अकाराद्या इति। तत्कलान्यास इति। तत्कलासु प्रत्येकं कखादिवर्णतः पूर्वमकारादिवर्णतोऽभिप्रेयते। कखादिवर्णयोगनियमस्तु नादकलानां षोडशसंख्यतया स्वरयोगप्रतीतेर्बिन्दुकलानां च चतुःसंख्यतयाऽष्टादिविशेषवर्णयोगप्रतीतेश्चावसीयते। वक्ष्यति च—कलाः कला नादभवा वदन्त्यजा इत्यादि। ब्रह्मजाता इत्यादिनापीति। ब्रह्मणे सृष्ट्यात्मने इत्येवं समुदायतो योग उक्तः। बिन्दुनादकलासु योज्यमाह—बिन्दुजा ईशजा इत्यादिना। या बिन्दुजास्ता ईशजा अपि स्युः। प्रकरणात्। तथा या नादजास्ताः सदाशिवजा अपि स्युरिति। भुक्तिमुक्तिप्रदायिका इत्युभयासामप्युक्तानां कलानां विशेषणमिति मत्वाह—भुक्तिबिन्दुकलासु योज्येति ॥ २०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७ ॥

मूले केशवो नारायण इत्यादिना वैष्णवमूर्तिशक्त्यभिधानम्। मूतयो हलामिति व्यञ्जनानामित्यर्थः। मूर्त्याद्या इत्यादिना मन्त्रक्लृप्तिकथनम्। यथा—कं केशवाय कीर्त्यै नम इत्यादि। यद्वा कं केशवकीर्तिभ्यां नम इत्यादि।

सधालित्यर्थेन यादिषु विशेष उक्तः। यादिसप्तसु त्वगादिधातुयोगः हादिषु प्राणशक्त्यात्मयोग इति विभागः। यत्तु वक्ष्यति मातृकापटले—केशवादिन्यासे विशेषमाहेत्यादि। तद्विस्ताराभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम् ॥ २७—३८ ॥

श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ चेत्यादिना शैवमूर्तिशक्त्यभिधानम्। मूर्त्याद्या इत्याद्युक्तमिहापि समानम् ॥ ३९—५२ ॥

अथ वर्णौषधिकथनं चन्दनं कुचन्दनेत्यादि। कुचन्दनं रक्तचन्दनम्। घुसृणं कुङ्कुमम्। चोरं कचरम्। ग्रन्थि(?) कर्णी वर्चिलगुहमूलं त्वचं चोरेरि पुत्र कुम्भी मदनी गजवदनी। कार्पूरी अब्दमुस्तकं आदर पुष्पी शङ्खपुष्पी अग्निमन्थं सिंही कृष्णदरपुष्पी शंखपुष्पी रोहिषं बृहती चित्रा तुलसी हिरेफ मुसलिनी अपक्ली योदेवी तलपर्णं सदाभद्रं(?) ॥ ५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इह यत्प्रागुक्तं—याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुरिति तत्रौषधिविषये विशेषो गुलिकाकषायेत्यर्थेनोक्तः। तदाह—औषधिकथनप्रयोजनमिति। उत्तरत्रेति लिपिपटले वक्ष्यते—पञ्चाशदोषधिविपाचितपञ्चगव्यजात इत्यादि। कलादीनामुपयोगोऽपि तत्रैव वक्ष्यते—कलाः कला नादभवा इत्यादि ॥ ५७ ॥

ननु वर्णानां व्याप्तिकथनमिह प्रकृतम् तत्र कथं यथा भवन्ति देहान्तरिति तदीरणादिकथनं स्यादित्याशङ्क्य एतदपि प्राक् प्रकृतमेव। किन्तु तदवसरे जात इदानीं तत्कियत इत्यभिप्रायेणाह—पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्रेति। किञ्चाप्यवान्तरव्याप्तिरस्त्येव। वक्ष्यति च—अकारेकारयोर्योगादित्यादि। यदुक्तमाचार्येण—तयोर्विकारविस्तारः परस्तात्प्रवक्ष्यत इति। किञ्च पञ्चाशदंशगुणितेति या कुण्डलिनीव्याप्तिरुक्ता तत्प्रकारोऽप्ययं भवतीति। अपि च शक्त्यंशस्य तत्सारभूतस्य केवलइकारस्य व्याप्तिस्तावदिह पटले प्रतिपिपादयिषिता। सा च व्याप्तिर्वर्णानां व्याप्तौ प्रतिपादितायां ततस्तेषामपि वर्णानां तद्विभूतितायां प्रतिपादितायां क्वचापि प्रतिपादिता स्यादिति वर्णानां विभूतिकथनानन्तरमिदं प्रकरणमारभ्यते। वक्ष्यति च—एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमित्यादि। तथा च पटलोपसंहारः—पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादित्यादि इति। तदीरणादिप्रकारमिति। पञ्चाशदीरयतीत्यत्राकाङ्क्षितया प्रकृतमेवेति भावः। देहान्तर्यथा भवन्तीत्येतस्यार्थमाह—स्वरूपतो यथा भवन्तीति। देहान्तरेव येन येन प्रकारेण भवन्तीत्येतदिहयोति—स्वरमात्रेति। स्वर उदात्तादिः। मात्रा अर्धमात्रादिः। ऋष्यादिः। स्थानं कण्ठताल्वादिः। प्रयत्नः स्पर्शनमात्रादिः। भूतं प्राणहुताशादिः। षट्कर्माणि स्तम्भनादीनि। स्वरमात्रादीनां भावो क्रमोऽयमिह दर्शितः ॥ ५८ ॥

स्वरूपनिष्पत्तिप्रकारमाहेति। वर्णानामिति शेषः। मूलाधार एव तावद्वर्णाः सूक्ष्मशक्तिमात्रतया निष्पन्नाः। तदुक्तमधस्तात्—अथाव्यक्तं मलपतीत्यादि। तेषां ततस्तत्प्रेरकप्राणवायुप्रयत्नतो निःसरणं सुषुम्नारन्ध्रनिर्गता इत्युक्तम्। पश्यन्त्यादिक्रमेण वदनं प्राप्तानां स्वस्वाकारेणाभिव्यक्तिरुत्तरार्धेनोक्ता। यदुक्तं—मूलाधारात् प्रथममुदित इत्यादि ॥ ५९ ॥

अथोच्चैस्तन्मार्गेण इति श्लोकेन स्वरविषयः प्रकार उच्यते। अत्र सूक्ष्ममभिप्रायं दर्शयति—वर्णानामिति। उदात्तो वर्णः पुरुषवाचकः अनुदात्तः प्रकृतिवाचकः स्वरित उभयवाचकः। स्वरितविषये च प्रतिपत्तिं वक्ष्यति—मुद्राभयेत्यादि। तत्र पुरुषत्वे प्रकृतित्वे च तदुचितो विशेषः कल्पनीय इत्यवगन्तव्यम्। प्रयोग इति। प्रयोगस्तु प्राग्दर्शितः। ते च वश्यशान्तिक्रूरकर्मसु प्रायेण प्रशस्ता इति ॥ ६० ॥

अथार्धेत्यनेन मात्राविषयः प्रकार उच्यते। अत्रार्धमात्रं व्यञ्जनमित्यादि ज्ञेयम्। अत्राप्यभिप्रायमाह—पापचयेति। ह्रस्वादीनां पापचयादिषु यथाक्रमं विनियोगः। व्यञ्जनानां तु चित्रपीत्यवगन्तव्यम् ॥ ६१ ॥

अथाकारेकारयोरित्यादिभिः सन्धिविषयः प्रकार उच्यते। तस्यैवेत्यकारग्रहणम्। एकारयोगेनेति ह्रस्वादेर्गादेकारसिद्धिः। एवमौकारयोगेनेत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायमाह—सर्वेषामिवेति। यद्यपि सर्वेषामपि द्व्यात्मकं प्रागुक्तम्—सर्वेष्वक्षरोऽग्न्यात्मकपुरुषांश इतरः प्रकृत्यात्मकसोमांश इति। किञ्चिद्व सत्तद्वर्णस्यार्धद्वयेन पुरुषप्रकृतिवाचकत्वं सन्ध्यक्षरेषु त्वकारेकाराद्यर्धद्वयेनैत्येवं विभागोऽभिप्रेतः। इत्याकारादेरेकारादिषु व्याप्तिरप्युक्ता भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मूले सन्ध्यक्षराणां मन्त्रताभिधानं प्रदर्शनार्थमेव। सर्वेऽपि वर्णाः केवलाः संयुक्ताः समुदिता अपि सर्वार्थसाधका मन्त्रा एवेति। सर्वार्थसाधकपदस्यार्थान्तरमाह—प्रकृतिपुरुषात्मकोऽयं इति। मन्त्रत्वादेषामृष्यादिकमप्युपदेष्टव्यमित्याह—एषामिति। तत्तद्वर्णादियुतैः स्वरैरिति। यो यो वर्णमन्त्रो भावनीयस्तेन तेन वर्णेनादौ युक्तैर्द्विचतुःषड्द्वादशचतुर्दशान्यस्वरैरित्यर्थः। यथा ककारस्य यांयोमित्यादि। कादीनां कांकीं खांखोमित्यादि इति। मुद्राभयेति। मुद्रया सहाभयं शुकेन सह वर इत्येवं द्विभुजतोपपत्तिः। शुक्लरक्तभागद्वय इति। वामदक्षिणभागद्वयाभिप्रायम्। कोऽपीति। ब्रह्मा विष्णुः शिवः सर्वेश्वरी यान्यो वा गणपत्यादिः। अथवा त्रिपुरासरस्वत्यादिरिति भावः। परमात्मनः सर्वदेवसामान्यरूपत्वात् कोऽपि देव इत्येतदुपपत्तिः। तत्र ब्रह्मादिषु स्त्रीभागः कल्प्यते त्रिपुरादिषु पुंभाग इति भेदः। यथा सत्तन्मन्त्राणामपि वर्णाः

पृथङ्मन्त्राः स्युः तदापि समानमेतत् सकलमित्येव बोद्धव्यम्। तत्वर्णादिसर्वं स्तोक्तमेव। म स देव इहोक्तलक्षणो ध्येयः। सकलवर्णमन्त्रभावनासु न्यासप्रपञ्चः तत्तन्मन्त्रसमान एव। पूजा चाङ्गेन्द्रवज्रादिभिरिति। एवमवर्णस्येवर्णादिभिः सह सन्धिरुक्तः। अथ केवलयोर्ऋऌवर्णयोः स्वांशेन सन्धिरुच्यते ऌवर्णऋवर्णयोरिति। व्यक्तिः स्फुटता। लरोस्तदीयस्थूलावस्थारूपत्वादिति भावः। इहायमभिप्रायः। यदेतद्दवर्णान्तरमिति सूक्ष्मं किञ्चित्स्वराकारविलक्षणं लक्ष्यते तदेवोद्रिच्यमान मितरांशन्यग्भावादसौ रेफो भवति। एवं लकारोऽपीति। अत्र स्वरमात्राया मध्ये रलमात्रासन्धानमुक्तं भवति। लरोः सम्यगिति। व्यञ्जनान्तरेषु तु न तद्वदिति भावः। तेनैतदपि सूचितम्। सर्वव्यञ्जनतन्मात्रमेव ऋऌवर्णान्तर्गतमिति। चिदानन्दात्मकपुरुषप्रकृत्यंशप्रधानतया तु द्विवर्णोपपत्तिरिति।

अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायमाह—ऋवर्णऌवर्णयोरिति। व्यक्तिरित्यस्य लरोरित्युपरि सम्बन्धः। व्यक्तिपदमन्तरा विवृणोति—व्यज्यतेऽनेनेति। मन्त्रमूर्तिरिति शेषः। षड्गसामान्यमिति। षडङ्गेष्वादितो योजनीयो वर्णः लरोर्वर्णसमानमित्यर्थादगम्यते। कुत्र दृश्यत इत्याह—मूलागमेष्विति। यकारादिभिरिकाराद्यङ्गान्यपि तेष्वेवेति मूलागमेष्वित्येतावदुक्तम्। अत्र इ ए ऐ इत्येषां यां यीमित्यादि उ ऊ औ इत्येषां वां वीमित्यादि इति॥ ६४॥

अथ बिन्दुविसर्गयोरपि स्वांशेन सन्धिरुच्यते—बिन्दुविसर्गात्मनोरिति। बिन्दुविसर्गवर्णयोः स्फुटं रूपमजपा स्वांशयोः अं अः इत्यनयोर्वदेदिति तदर्थः। बिन्दुविसर्गमात्रयोरकारेण सन्धानमेतदुक्तम्। अत्राप्यभिप्रायान्तरं दर्शयति—बिन्दुविसर्गाङ्गेष्विति। बिन्दुविसर्गस्वरूपयोः अं अः इत्यनयोः स्वरयोरङ्गसामान्यमजपां हकारसकारात्मिकां क्रमेण वदेदिति तदर्थः। यथा बिन्दोः हांहीमित्यादि विसर्गस्य सांसीमित्यादि इति। नन्विकारादीनां यकारादिसम्बन्धे निबन्धनं तावत् स्पष्टमस्त्येव किं पुनरिह निबन्धनमिति तदाह—हकारसकारयोरिति। बिन्दोः कार्यसंहारशक्तितया चिद्रूपनिष्ठत्वात् पुरुषत्वं हकारस्य च घोषवत्त्वात् विसर्गस्य तु कार्यसर्गशक्तित्वेनाचिद्रूपनिष्ठत्वात् प्रकृत्यात्मकत्वं सकारस्य चाघोषत्वादिति। अथोपपत्त्यन्तरमपि दर्शयंस्तदुपपत्तिलभ्यादवर्णमन्त्रयोरप्यङ्गेषु हकारयोगसिद्धिरित्यपि दर्शयति—स्थानसाम्यमकारयोगयेत्यादि। तदुक्तम्—अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ इति। बिन्दोरपि नासिकया सह कण्ठस्थानत्वमिष्यते। अकाराङ्गेष्वपीत्यवर्णयोर्ग्रहणमिष्यते। प्रुतप्रयोगेऽपि सर्वत्र समानमेतदवबोद्धव्यमिति। इहैवं सन्ध्यभिधानं प्रदर्शनार्थम्। तत्तद्वर्णानामपीत्य

भूतकलाभिः' 'प्रायाग्नीलाम्बुखात्मका' इत्येवमुक्तमपीत्यर्थः। विशदयन्निति। तत्रास्पष्टत्वादिह स्पष्टीकरणोपपत्तिः। मूले ह्रस्वाः पञ्चेत्यत्र परे चेति पञ्चेत्यनुषङ्गः। तदाह—परे च दीर्घा आदयः पञ्चेति। सन्धानेन विकृताः सन्धिविकृताः। यदुक्तम्—अकारेकारयोर्योगादिति। बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिममयोरिति च। परोच-सन्धिर्बिन्दुरित्येव भेदः। बिन्द्वन्तिका इति विसर्गनिरासार्थमुक्तम्। यद्वा चत्वारि सन्ध्यक्षराणीति बिन्दुपरिग्रहार्थमुक्तम्।

मूले क्षाद्या इत्युपलक्षणम्। चाद्याद्याद्यास्ताद्याः पाद्या इति। कमस्तेन जलग्रहणम्। पृथग्भूतात्मकाः क्रमेण कथिता इति सम्बन्धनीयम्। तैस्तैः पञ्चभि-रेव वर्णदशकैरिति। तैस्तैरिति पार्थिवैराप्यैरित्याद्युक्तम्। यथा अआएकचटतप-यषेतीत्यादि। स्तम्भनाद्यमित्याद्युक्तविवरणम्। स्तम्भनाद्यमिति रक्षादिग्रहणम्।

तदुक्तम्—रक्षास्तम्भनकर्माणि वर्णैः कार्यं धरात्मकैः।
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म वर्षणं सलिलात्मकैः॥
दाहमोहाङ्गभङ्गानि चाकृष्टिं दहनात्मकैः।
सेनाभङ्गभ्रमोच्चाटद्वेषकर्माणि वायुजैः॥
कालभस्मानि चूर्णानि विविधान्यथ मारणम्।
क्षुद्राणां स्थापनं वर्णैर्नाभसैर्वर्गसंख्यकैः॥ इति।

शून्यता ग्रामनगरादीनामत्यन्तं मनुष्याद्यभावकारणम्। सत्त्वान्तरैरपि स्तम्भना-द्युपपत्तावेतैः संपुटीकरणं कार्यम्। वक्ष्यति च—संयजेन्मन्त्रीति॥७०॥७१॥७२॥७३॥

स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारमिति। स्तम्भनाद्युचितेषु सीसादिषु मध्ये त्रिकोणं तद्बहिः स्तम्भनाद्युचितं पार्थिवादिमण्डलमप्यालिख्य तत्र त्रिकोणमध्ये पञ्चीकृत-भूतादि विलिख्य भूतबीजैरन्मशो मध्यादिषु संपूज्य जप्त्वा निखननादि कुर्यादित्ये-वंविधः प्रयोगप्रकारोऽवबोद्धव्यः। स्तम्भनाद्यर्थं कल्पितेषु कुण्डेष्वप्येवं कल्पनीयः। संयजेदित्येतद्विवृणोति—संलिख्य संचिन्त्य वा पूजयेदिति। लेखयेत् चिन्तयेत्

पूजयेदिति वा पाठः। अत्र लेखनं चिन्तनं च विकल्पेनोपलक्षितमिति। विद्वत्त्वः

स्यायं प्रयोग इति। संचिन्तनेनापि स्तम्भनादिकार्यस्य साधनीयत्वादिति भावः। मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजमिति। स्वं स्वं भूतबीजमिह विवक्षितम्। भूतबीजानि च नादकलादिभूता इत्यत्र प्रतिपादितानि। तद्बिन्दूर्ध्वाधोभागादिष्विति। भूतबीजस्य मध्योदेशे तदीयबिन्दुर्लेखनीय इत्यर्थादवसेयम्। तस्य बिन्दोरन्तर्वा बहिर्वोर्ध्वाधोभागग्रहणमिष्यते। तत्रोर्ध्वभागे साधकः। अधोभागे साध्यः। कर्म च यथार्हं तयोर्भागयोः स्यात्। तदसंभवे पार्श्वदिषि कर्म लेखनीयम्। कर्म च

कदाचित् साधकस्य यथा स्यात्। यथा चैत्रो मैत्रं जयत्विति। कदाचित् साध्यस्य। यथा चैत्रार्थे मैत्रो नश्यत्विति। कदाचिद्देवताया एव कर्म भवति। चैत्रं रक्षेति। कदाचित् तु साध्य एवास्ति। यथाऽत्रैवेत्यादि सर्वमूह्यमिति। यन्त्रजीवादियोग-श्चेत्यत्र प्रागुक्तमादिपदं संबध्यते। तत्र नियमस्तु वक्ष्यत एव। एतच्चेत्येवमुक्तलक्षण-मित्यर्थः। पार्थिवभूतलिपियोगस्त्वर्थाद्भवति। यन्त्राणीत्यभिधानं पार्थिवयन्त्र-परिग्रहनिवृत्त्यर्थम्। तत्तद्भूतयन्त्राणीत्येतदर्थम्।

इदानीं यन्त्रजीवमाह—ह्सौरिति। मध्यबीजाधोभाग इति। तस्यान्तर्बहि-र्वाऽधोभागोऽभिप्रेतः। ह्रमिति लिखेदित्यन्तं वाक्यम्। गुणशोऽष्टदिक्ष्विति लेख्येति शेषः। गुणश इति त्रित्रिवर्णाभिप्रायम्। यन्त्रप्राणबहिरेतल्लेखनमिष्यते। दलेष्विति सत्स्वष्टदलेषु तेषु गुणशो लेखनं चतुर्दलेषु षट् च इत्याद्यूह्यम्। तद्बहि-रिति यन्त्रद्वयमिति संबध्यते। लेख्यमिति च शेषः। मध्यबीजे गायत्री चेत् तद्बहिरेतद्दलेषु गायत्री चेद्यन्त्रप्राणबहिरेतदित्यवबोद्धव्यम्। प्राणप्रतिष्ठामन्त्र इति। स तु कलासु वक्ष्यमाणप्रक्रियया प्रतिपत्तव्यः। यन्त्रसामान्यमपीति यन्त्रजीवादि। यदुक्तं—तदन्येष्वपि वक्ष्यमाणयन्त्रेषु समानमिति भावः। वक्ष्यति च—व्योमाग्निःसचतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कार्णिकमित्येवमादि। येन येन प्रका-रेणेति यत्प्रागारब्धं तदिह परिसमाप्तमिति ॥ ७४ ॥

पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादित्यन्त्यश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति—एवमिति। पटलत्रयोक्तां सृष्टिमिति। 'प्रकृतेव क्वचित् काल' इत्येवारभ्योक्तां सृष्टिमित्यर्थः। ततोऽर्वाक् तु इकारस्य सर्वाद्यार्थस्य नित्यत्वं स्वरूपं व्याप्तिश्चैवोक्तेति। यद्यपीह स्थितिरिह पटलेऽभिहिता तथापि वर्णनिष्पत्त्यभिधानं सृष्टिरेवेति तथाभिधानम्। यद्यपि स्थितिरपीहाभिहिता ■ सृष्टिरेव किन्तु संहारप्रतिपादनार्थतयैवायं सर्गानु-वादस्तद्व्यत्ययरूपत्वात् संहृतेरिति सृष्टिरेव गृह्यते। अत एवानुवदन्निति निर्देशः। प्रकृतिः स्वयं पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादथ रवतमात्रतामभ्युपैतेति सम्बन्ध-नीयम्। स्वयमित्येतदभिप्रायमाह—निस्तरङ्गा तत्त्वसंज्ञेति। प्रकृतेर्यदित्थं स्वरूपं तदभिप्रायमेतदिति भावः। परस्मादुत्पन्नस्य प्रकृतितत्त्वस्येति इयम-स्येह व्याहत्या भवति। यदा प्रकृतिरिह 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' 'प्रकृतेव क्वचित्काल' इत्युक्तैव स्यात्। स्वयमेवेति तु कालपुरुषयोस्तत्रान्तर्भावः स्वकीयनिस्तर-ङ्गाकारस्य बिन्द्वादिविकारापत्तावप्यनपायो विक्रियायामन्यनिरपेक्षत्वमित्यादि सर्वमुक्तम्। गन्धमात्रामतामिति। तदुक्तं—बिन्दोस्तथाद्रियमानाद्रव इत्यादि। मूले भकारादीन् इष्टेत्यवाप्यभ्युपैतेति सम्बध्यते। तथा तदनुगतान् कादीन्

पञ्चविंशदित्यत्रापि पञ्चविंशदिति पञ्चविंशतिमित्यर्थः। तेषां स्वरैरनुगतिरकार-नित्ययोगात् ककादिवैचित्र्याच्च भवति। तथैव संयुक्तधातूनपि यादीनित्यन्वयः। तदनुगतानित्येतत्तत्रैवेत्युक्तम्। अभ्युपैतेति चानुषङ्ग इति। अत्र 'बिन्दोस्तस्मादित्यत आरभ्य 'पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णानित्यत उक्ता शब्दसृष्टिरनूदिता। 'यथा भवन्ति देहान्तरित्यादि तु प्रकरणमेतदन्तर्गतमेवेति। गुणसहितैः पञ्चभूतैस्तामिस्तन्मात्राभिश्चेत्यन्वयः। तदर्थं दर्शयति—पर्यात्मकतामुक्तामित्यादिना। यादीनिति सन्निधानादुक्तम्। यद्वा यादिशब्देन सर्ववर्णग्रहणम्। अथवा गुणसहितैस्तन्मात्राभिश्च सहितैर्भूतैः सह यादीनिति संबन्धनीयम्। गुणसहितैरित्यत्र सकलकरणैरित्युपस्कारः। गुणकरणतन्मात्राभूतान्वितान् बिन्दुवर्णानभ्युपैतेति तात्पर्यार्थः। अत्र 'चिचिकीर्षुर्घनीभूतेत्यत आरभ्य 'भीत्या च परिरोदितीत्यत उक्तार्थसृष्टिरनूदितेति सर्गानुवादोऽयमेतावान् भवति।

मूले अथ व्यतीत्य व्याप्य हसंज्ञा भवेदित्यन्वयः। तदभिप्रायं दर्शयति—संहारमाहेति। व्यत्ययो यथोक्तव्यापारविपर्ययः। तदाह—कार्यजातमुक्तं स्वात्मन्येव संहृत्येति। स्वस्वरूपाद्येन क्रमेण कार्यजातमुभयविधमुत्पन्नमुक्तं तत्सर्वं तद्व्युत्क्रमेण स्वस्वरूपोपसंहृतं कृत्वेत्यर्थः। विश्वं व्याप्येत्येतद्विवृणोति—विश्वं सर्वमित्यादिना। परिपूर्णस्वभावत्वाद्विश्वमिति देवतासत्त्वमुक्तम्। अत एव ब्रह्मपदोपादानम्। तेनाभिन्नतामिति। सा तत्त्वसंज्ञेतीमामेव प्रकृतामवस्थामिति भावः। यद्वा विश्वं व्याप्य व्यतीत्य हसंज्ञा भवेदिति सम्बन्धनीयम्। तथाच सृष्टानां व्याप्तिरपीह पटले उक्तोपसंहृतेता भवति। ह इति संज्ञा वाचकं यस्याः सा हसंज्ञा। सर्वानित्यमुवाच ह इति प्रागारभ्य एवोक्ताचरलक्षणा प्रकृतिरिति॥७५॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां तृतीयः पटलः।

अथ चतुर्थः पटलः।

इह 'के वयं केन भाविता' 'यूयमक्षरसंभूता' इत्यादित एवाक्षरस्य तदिव साधकस्य च प्रकृतत्वादुभयोर्यातोऽनुवृत्तत्वादुभयथापि स्यात् पटलसङ्गतिरिति। पूर्वं तावदक्षरोचितां पटलसङ्गतिमाह—एवमिति। पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादित्यनूदितः प्रकार एवमित्युक्तः। हकारस्येति वाच्यवाचकाभेदात्मकस्याक्षरस्य प्रकृतत्वेऽपि वाचकांशस्यैव ग्रहणम्। केवलस्येति रेफाद्यपेक्षयोक्तम्। विश्वयोनित्वमिति। सङ्गतिमात्रमेतदुक्तम् न तु हेतुतया सङ्गत्यभिधानमिति ज्ञेयम्। तेन संहारस्योक्तत्वेऽपि तदनुपादानमिति। आदाविति प्रपञ्चसारारम्भ एव—मूलार्णमर्णविकृतिरित्यत्रेत्यर्थः। प्रासस्येति। हकारस्य रेफादियोगतस्तत्प्राप्तिर्भवति।

विश्वयोनित्वमिति । नास्मिन् शक्तिपटले विश्वस्य स्थितिसंहाराभिधानमित्येव-मुक्तम् । चतुर्थपटलारम्भ इति मूलगताथशब्दार्थोऽप्युक्तः ।

मूल एवं व्यवस्थिते त्वस्य शक्तित्वमिष्यत इत्यन्वयः । विश्वस्य जगतो ह-लक्षणादुत्पत्तिः तत्र स्थितिः तस्मिन्नेव च प्रलय इत्येतत्तावदेवं व्यवस्थितम् । तथा च सत्यस्य प्रकृतस्य परावाक्तदर्थात्मकस्य ह्रस्वाक्षरस्य शक्तित्वमिष्यत इति तद-क्षरार्थः । तत्र जगति कृतकृत्यस्य जगत्येव सततं रूढसंस्थितेरिति हेतुगर्भं विशे-षणम् । ह्रादक्षराज्जगत उत्पत्त्यादिनियमे सति तज्जगद्विषयतया यत्किञ्चित्तस्य कर्तव्यं स्यात् तत्सर्वमविकृतमेव । येन न किंचिदकृतमशक्यमवशिष्यते स तथोक्तः । तथा तस्मिन्नेव जगति सततं सर्वस्मिन्नपि काले देशे च रूढाक्षरमेवायं घटशब्दः तदर्थो वेत्येवं निरूढा संस्थितिर्यस्य स तथोक्तः । जगतस्तस्यैव कल्पिताकारत्व-मनेनोक्तम् । यत एवमसौ ह्रो भवति अतोऽनेन शक्त्या भाव्यमित्यवसीयत इति भावः । स्वस्मिन्नेव स्वरूपे स्वस्वातन्त्र्येणैव विश्ववैचित्र्योत्पादनतदवस्थापनविलय-नकरत्वं हि तावच्छक्तित्वनिबन्धनमिति । साधकाभिप्राये तु विशेषः । ह्राक्षरमेव जीवसमापत्तितो जन्तुभावप्राप्तौ साधकदशां प्रतिपद्यते । तत्स्वरूपभूताच्च तदक्ष-रतो वाङ्मनसयोर्बहिर्भुक्तिमुक्तिप्रतीतिरूपेण प्रसर इत्येतत्तावदेवं व्यवस्थितम् । तथा च सत्यसौ साधको जगति कृतकृत्यो जगत्येव रूढसंस्थितिश्च सच्छक्तिरेवाव-सीयत इति महतोऽक्षरस्य कलैव तावदसौ साधकस्तस्य चैतावदेव सत्यम् यत्तेनैव कृते विश्वस्मिन् जगति स्वाधिकारानुरूपतोऽवभासनमभिधानं च । यदुक्तम्—इत्थं विश्वं प्रतीयतेऽप्यव्यक्तं प्रलपतीति । नातोऽधिकं तदयोगात् तत्सर्वमप्यनेन कृतमेव भवति । तत्र च जगत्यस्य सततं निरूढैव संस्थितिः । तत्तदुक्तिप्रतीतिषु स्वरूपचितोऽपि तत्तदर्थेष्वनुगमात् । अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः । तथा च स्वस्वरूप एव स्वस्वातन्त्र्येणैव तत्तज्जगद्वैचित्र्योत्पादनतदवस्थापनविलयकरत्वमे-तदेव हि शक्तित्वनिबन्धनमिति महतोऽक्षरस्य जगतोऽपूर्वस्यावभासः । साधका-क्षरस्य तु स्वस्वरूपे तस्य विद्यमानस्यैवावभास इति भेदः । एवं च साधकस्य महाशक्त्यंगमात्वात्तद्दृष्टिसिद्धये तन्न्यासजपध्यानाद्युपदेशस्तावदिह कर्तव्य इति ।

अस्यैव श्लोकस्य सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—घटशब्दो ह्रेत्यर्थं इत्यादिना । स्वयमे-वेति । नैवाक्षरतो जगदुत्पत्त्यादिमात्रं तस्य शक्तित्वसिद्धौ निबन्धनम् । तत्र न स्वयमेव साध्यमिति भावः । उक्तेन प्रकारेणेत्येवंशब्दविवरणम् । 'प्रकृतेय र्थाधिष्ठान' इत्यत आरभ्य 'इत्थंसा भवेदित्यत उक्तः प्रकारोऽयं गृह्यते । कारण-त्वेनेति ह्राक्षरत्वेनेति विशेषणतयाऽध्याहारः । व्यवस्थित इत्युपपादनेन व्यवस्था

हि सिध्यतीति भावः। तुगन्दोऽवधारणार्थ इति प्रकारान्तरेण जगतः सर्गाद्यनुपपत्तेरवधारणसिद्धिः स्यात्। अस्य ह्रकारस्येति। जगतो निमित्तोपादानकारणतया प्रकृतस्येति भावः। शक्तित्वमिति। ननु ह्राक्षरस्य नित्यतां सर्वात्मतामपि चोपपादयितुं ततो जगतः सर्गाद्युक्तम् तथा च तदुभयमपोह्येयितव्यमिति। नैष दोषः। यदुपपादयितुमेतदुक्तं तत्सर्वं प्रकृतिरथ इसंप्रेत्यत्वार्थादुपपन्नं सिध्यति। किन्तु तत्र शक्तित्वमिह तदीयविभूतिविवक्षयाऽनूद्यत एवेति।

ननु जगतो ह्राक्षरत्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमवसीयतामिति। उच्यते। ह्राक्षरस्य तदुचितशक्तित्वव्यतिरेकेण जगतस्तन्नाशानुपपत्तेरेतच्छक्तित्वसिद्धिरिति। अतएव हेतोरपि कारणत्वेन व्यवस्थित इति सप्तम्योपादानम्। शक्तिवाचकमन्त्रत्वमिति। ननु वाच्यवाचकरूपस्य ह्राक्षरस्य शक्तित्वं तावदिहावसीयते। प्रकृतिरथ इसंप्रेत्युक्तत्वात् रूढसंस्थितेरित्यत्र रेफेकाराभ्यां शक्त्यसाधारणरूपयोः कार्यशक्तितदीयानयोरपि ग्रहणसंभवाच्चेति। नैष दोषः। वाच्यांशस्य शक्तिमात्रत्वमेवावसेयम्। वाचकांशे तु रेफादियोगोऽपि तद्योगोपपत्त्या त्वयि तस्यां वाच्यगतौ कार्यशक्तितदीययोगप्रतीतिः स्यादिति। गुणत्रयात्मकशक्तियाचकत्वमिति। सत्त्वादिगुणात्मकत्वमचरत्वेऽप्यस्या भवेदेव न तच्छक्तित्वनिबन्धनमिति भावः। रेफेकारयो रजस्तमोवचनत्वेऽपि कार्यशक्तितदीयानाभिधानत्वमविरुद्धमेव। वर्णवाचकानामनेकशक्तित्वाभ्युपगमात्। यत उक्तम्—अग्नीषोमात्मका वर्णास्त एव स्युः त्रिधा भूय इत्यादि। वर्णान्तरसंयोग इति कर्तव्यतयाभिप्रेतो विशेषोऽत्रसुक्तः। मन्त्रत्वेष्टेरिति। मन्त्रत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। ह्रकारं विभ्रिनष्टीति। दुर्विग्रहत्वादिविशेषणस्यैतदुक्तम्। रेफोढ इति। रेफसूढवान् धृतवानिति यावत्। ईरित्ययमीकारः। संस्थितेरिति भादगुण इति सप्तमी प्रथमैकवचनमिति ज्ञेयम्। अत्र लोकारस्य ङीवादिस्त्रीप्रत्ययमात्रतयाभिप्रेतत्वात् गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वभावोऽपीष्यत इत्यवबोद्धव्यम्। तथा च रूढसंस्थितेरित्यादिनिर्देशोपपत्तिः। व्याप्तत्वात् तस्येति पूर्वेणान्वय इति।

इदानीं साधकोचितां पटलसङ्गतिमपि दर्शयति—जातस्येत्यादिना। साधकस्याप्यादित आरभ्यानुवृत्तत्वेऽपि गतपटले तत्त्वादर्शनादस्येति तत्परामर्शानुयोग इत्यत एतावदुच्यते। अत्रायमाशयः। ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्य ह्राक्षरांशत्रयोत्पत्तिस्तद्योत्पन्नाच्च ततस्तदक्षरप्रसरतया वर्णानामुत्पत्तिस्तदवस्थायामेव च तेषामग्नीषोमादिरूपेण व्याप्तिरित्येतत्सर्वं गतपटलेरुक्तम्। ततश्च शक्तिपटलेऽपि साधकोऽनुवृत्त इति। जातस्य निर्मलानामिति पदाभ्यामाय-

पटलयोरपि तदनुगतिरुक्ता। व्याप्त्यादिकमिति। व्याप्तिस्तदुत्पत्तिर्निष्पत्तिरन्य-थेत्यर्थः। अभिहितमिति। ततश्च मूल एवमस्येति च निर्देशोपपत्तिरिति भावः। अथैवमिति प्राग्वदथशब्दो हेत्वर्थः। स चैवं व्यवस्थित इति स्वयमेव दर्शितः। एतद्विवृणोति—एवं वर्णानामिति। वर्णास्तावदग्नीषोमादय एव। ते च वर्णा इकारस्यैव विकारो ह्यक्षरमेव साधकस्य स्वरूपमित्यसौ गतपटलगतः प्रकार एवमित्युक्तः। तेन च तथाविधानां वर्णानां ह्यक्षरत्वलक्षणमेव तत्त्वं व्यवस्थितं भवति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। तेषां प्रसिद्धाकारमात्रत्वायोगादुक्तव्यवस्थावष्टम्भः स्यात्। वर्णोच्चारकस्येति। एवमनुवृत्तस्य साधकस्येति भावः। यद्यपीह जातः शिशुरेवानुवृत्तस्तथापि ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्याक्षरांश-तोपपिपादयिषयैव तस्य जीवजन्तुपुरुषतापत्त्यभिधानाच्छिशुत्वेऽपि न्यासयोगादि-समुचितवयोऽवस्थादिप्रतीक्षणोपपत्तेश्च साधकत्वोपपत्तिरिति।

ननु वर्णानामेवं तत्त्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमित्यत्रामिति। उच्यते। साधकस्वरूपस्य शक्तित्वव्यतिरेकेण ततो विसृतानां वर्णानामित्थं व्यवस्था नोप-पद्यते। तथा चास्य शक्तित्वमवसीयते। किन्तु मलिनं परिच्छिन्नं चैतत् शक्ति-तत्त्वमतोऽस्य विशुद्धत्वं महत्त्वं चैपितव्यमेव। एतदभिप्रायेणैव च जगन्मूलकारण-शक्त्यात्मकत्वमित्यत इत्युक्तम्। तथा प्राकृतस्य परिच्छिन्नस्येति चोक्तम्। स्वतो विशुद्धमपरिच्छिन्नमपि हि तत्त्वं भवति। योग्यत्वस्येति। शक्तित्वं हि तावत्साध्यम् तस्य न्यासादिः साधनम्। तेन च स्वशक्तिगतमालिन्यपरिच्छेदादिक्षयतो महा-शक्त्याकाराभिव्यक्तिरित्येवमुक्तम्। किञ्च न्यासानां भूयस्त्वात्तेषामेव चावृत्त्या-नुष्ठेयत्वात् तद्वृद्धियोग्यताप्रधानो न्यासादिरिति चैवमुक्तम्। सम्पाद्यमानत्वादि-त्यस्मिन्नेव शक्तिपटल इति भावः। सम्पादितत्वाच्चेति (गत)पटलेष्विति भावः। तेषु प्राणयोगादय उपदिष्टा इति तथा च तत्रोक्तं—इत्यत्र देशिकदर्शितैरिति।

ननु स्वस्वरूपे शक्तितत्त्वे महाशक्तेरनन्यतयाऽनुसन्धानमेव कार्यम् ननु न्यास इति। नैष दोषः। क्रमसाध्यमेव ह्येतदनुसन्धानम्। ततश्च प्रथमं तावत्स्वदेहे स्वशक्तिविभूतिरूपे महाशक्तिविभूतिरूपस्य विश्वजगद्विग्रहस्यानन्यतया सन्निधानं न्यासेन कार्यम्। ततस्तथा जपो ध्यानम् ततस्तन्मूलभूतशक्तिमात्रपर्यन्ततया योगश्चेति। एतदभिप्रायेण च मूले जगतीत्येतत्पदमुपात्तमिति मन्यमानो विवृणोति—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीर इति। तत्त्वमपि स्थूलसूक्ष्माकारेण सामान्यसाधिनलक्षणमक्षरशक्ते रूपमिह सम्पादयितुमुचितमित्यनेन सूचितम्।

सततं रूढसंस्थितेरित्यनेन न्यासादिभिर्यततो जन्यं शक्तिविधिपूर्वासस्याकर्ष

हि सिध्यतीति भावः। तुशब्दोऽवधारणार्थं इति प्रकारान्तरेण जगतः सर्गाद्यनुपपत्तेरवधारणसिद्धिः स्यात्। अस्य इकारस्येति। जगतो निमित्तोपादानकारणतया प्रकृतस्येति भावः। शक्तिलमिति। ननु इचरस्य नित्यतां सर्वात्मतामपि चोपपादयितुं ततो जगतः सर्गाद्युक्तम् तथा च तदुभयमपीष्टैषितव्यमिति। नैष दोषः। यदुपपादयितुमेतदुक्तं तत्सर्वं प्रकृतिरय इत्संज्ञेत्यत्रार्थादुपपन्नं सिध्यति। किन्तु तत्र शक्तिलमिह तदीयविभूतिविवक्षयाऽनूद्यत एवेति।

ननु जगतो इचरत्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तिलमवसीयतामिति। उच्यते। इचरस्य तदुचितशक्तिव्यतिरेकेण जगतस्तद्भावानुपपत्तेरेतच्छक्तिलसिद्धिरिति। अतएव ईतोरपि कारणत्वेन व्यवस्थित इति समस्योपादानम्। शक्तिवाचकमन्त्रलमिति। ननु वाच्यवाचकरूपस्य इचरस्य शक्तिलं तावदिहावसीयतं। प्रकृतिरय इत्संज्ञेत्युक्तत्वात् रुद्रसंस्थितेरित्यत्र रेफेकाराभ्यां शक्त्यसाधारणरूपयोः कार्यशक्तिनदीशानयोरपि ग्रहणसंभवाच्चेति। नैष दोषः। वाच्यांशस्य शक्तिमात्रत्वमेवावसेयम्। वाचकांशे तु रेफादियोगोऽपि तद्योगोपपत्त्या त्वयि तस्यां वाच्यशक्तौ कार्यशक्तितदीययोगप्रतीतिः स्यादिति। गुणत्रयात्मकशक्तिवाचकत्वमिति। सत्त्वादिगुणात्मकत्वमक्षरत्वेऽप्यस्या भवेदेव न तच्छक्तिलनिबन्धनमिति भावः। रेफेकारयो रजस्तमोवचनत्वेऽपि कार्यशक्तितदीशानाभिधानत्वमविरुद्धमेव। वर्णवाचकानामनेकशक्तित्वाभ्युपगमात्। यत उक्तम्—प्रयोभयात्मका वर्णास्त एव स्युः त्रिधा भूय इत्यादि। वर्णान्तरसंयोग इति कर्तव्यतयाभिप्रेतो विशेषोऽयमुक्तः। मन्त्रत्वेष्टेरिति। मन्त्रत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। इकारं विग्रिनष्टीति। दुर्विग्रहत्वाद्विशेषणस्यैतदुक्तम्। रेफोढ इति। रेफमूढवान् इतवानिति यावत्। ईरित्ययमीकारः। संस्थितेरिति आद्गुण इति सन्धौ प्रथमैकवचनमिति ज्ञेयम्। अत्र लीकारस्य ङीबादिस्त्रीप्रत्ययमात्रतयाभिप्रेतत्वात् गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वभावोऽपोह्यत इत्यवबोद्धव्यम्। तथा च रुद्रसंस्थितेरित्यादिनिर्देशोपपत्तिः। व्याप्तत्वात् तस्येति पूर्वेणान्वय इति।

इदानीं साधकोचितां पटलसङ्गतिमपि दर्शयति—जातस्येत्यादिना। साधकस्याध्यादित आरभ्यानुवृत्तत्वेऽपि गतपटले तस्यादर्शनादस्येति तत्परामर्शानुयोग इत्यत एतावदुच्यते। अत्रायमाशयः। ब्रह्मशरीरोत्पत्त्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्य शरीरगतयोत्पत्तिस्तयोत्पन्नाश्च ततस्तदक्षरप्रसरतया वर्णानामुत्पत्तिस्तदवस्थायामेव च तेषामग्नीषोमादिरूपेण व्याप्तिरित्येतत्सर्वं गतपटले उक्तम्। ततश्च शक्तिपटलेऽपि साधकोऽनुवृत्त इति। जातस्य निर्गतानामिति पदाभ्यामाद्य-

पटलयोरपि तदनुगतिरुक्ता। व्याप्त्यादिकमिति। व्याप्तिस्तदुत्पत्तिर्निष्पत्तिरन्य-थेत्यर्थः। अभिहितमिति। ततश्च मूल एवमस्येति च निर्देशोपपत्तिरिति भावः। यथैवमिति प्राग्वदथशब्दो हेत्वर्थः। स चैवं व्यवस्थित इति स्वयमेव दर्शितः। एतद्विवृणोति—एवं वर्णानामिति। वर्णास्तावदग्नीषोमादय एव। ते च वर्णा ह्यकारस्यैव विकारो ह्यक्षरमेव साधकस्य स्वरूपमित्यसौ गतपटलगतः प्रकार एवमित्युक्तः। तेन च तथाविधानां वर्णानां ह्यक्षरत्वलक्षणमेव तत्त्वं व्यवस्थितं भवति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। तेषां प्रसिद्धाकारमात्रत्वायोगादुक्तव्यवस्थावष्टतिः स्यात्। वर्णोद्धारकस्येति। एवमनुष्ठातुस्तस्य साधकस्येति भावः। यद्यपीह जातः शिशुरेवानुष्ठातुस्तथापि ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्याक्षरांश-तोपपिपादयिषयैव तस्य जीवजन्तुपुरुषतापत्त्यभिधानाच्छिशुत्वेऽपि न्यासयोगादि-समुचितवयोऽवस्थादिप्रतीक्षणोपपत्तेश्च साधकतोपपत्तिरिति।

ननु वर्णानामेवं तत्त्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमिष्यतामिति। उच्यते। साधकस्वरूपस्य शक्तित्वव्यतिरेकेण ततो विसृतानां वर्णानामित्थं व्यवस्था नोप-पद्यते। तथा चास्य शक्तित्वमवसीयते। किन्तु मलिनं परिच्छिन्नं चैतत् शक्ति-तत्त्वमतोऽस्य विशुद्धत्वं महत्त्वं चैषितव्यमेव। एतदभिप्रायेणैव च जगन्मूलकारण-शक्त्यात्मकत्वमिष्यत इत्युक्तम्। तथा प्राकृतस्य परिच्छिन्नस्येति चोक्तम्। स्वतो विशुद्धमपरिच्छिन्नमपि हि तत्त्वं भवति। योग्यत्वस्येति। शक्तित्वं हि तावत्साध्यम् तस्य न्यासादिः साधनम्। तेन च स्वशक्तिगतमालिन्यपरिच्छेदादिक्षयतो महा-शक्त्याकाराभिव्यक्तिरित्येवमुक्तम्। किञ्च न्यासानां भूयस्त्वात्तेषामेव चाहत्या-नुष्ठेयत्वात् तद्वृद्धियोग्यताप्रधानो न्यासादिरिति चैवमुक्तम्। सम्भाव्यमानत्वादि-त्यस्मिन्नेव शक्तिपटल इति भावः। सम्पादितत्वाच्चेति (गत)पटलेष्विति भावः। तेषु च्छायायोगादय उपदिष्टा इति तथा च तत्रोक्तं—*इच्छा देशिकदर्शितैरिति।*

ननु स्वस्वरूपे शक्तितत्त्वे महाशक्तेरनन्यतयाऽनुसन्धानमेव कार्यम् न तु न्यास इति। नैष दोषः। क्रमसाध्यमेव ह्येतदनुसन्धानम्। ततश्च प्रथमं तावत्स्वदेहे स्वशक्तिविभूतिरूपे महाशक्तिविभूतिरूपस्य विश्वजगद्विग्रहस्यानन्यतया सन्निधानं न्यासेन कार्यम्। ततस्तथा जपो ध्यानम् ततस्तन्मुखभूतशक्तिमात्रपर्यन्ततया योगश्चेति। एतदभिप्रायेण च मूले जगतीत्येतत्पदमुपात्तमिति मन्यमानो विवृणोति—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीर इति। तत्त्वमपि स्थूलसूक्ष्माकारेण सामान्यसाधिनलक्षणमक्षरात्मकं रूपमिह सम्पादयितुमुचितमित्यनेन सूचितम्।

सततं रूढसंस्थितैरित्यनेन न्यासादिभिर्यत्नतो जन्यं शक्तिसिद्धिपूर्वावस्थारूपं

फलमुक्तम् । प्रथितेति । स्वात्मन्येव प्रथितेत्यर्थः । संविद्रूपप्रकृत्यात्मकत्वेनेति । चिद्रूपस्य पुरुषस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणमानन्दरूपं ज्ञानं संविदुच्यते । तदेव च प्रकृतिशक्तिरूपम् । तदुक्तं—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । चिदानन्दयोरेकार्थत्वेऽपि तथा विकल्पयत्वादेतदुपपत्तिः । यद्वा जगति सततं रूढसंस्थितेरिति संबन्धनीयम् । व्यष्ट्यात्मके स्वदेहे समष्टिदेहन्यासतस्तत्प्रतीतौ तदनुसन्धानप्रचयतस्तत्र समष्ट्यात्मनि सततं रूढा संस्थितिः स्यात् । ततश्च सततं रूढा प्रसिद्धेत्याद्युक्ता स्थितिर्भवेदिति ।

यद्वार्थैवं व्यवस्थित इत्यत्राथशब्दः पूर्वोक्तानन्तर्यार्थः । तत्राभिप्रेतं पूर्ववृत्तं तावद्दर्शयति—जातस्येति । वर्णानां व्याप्त्यादिकथनानन्तरमिदानीमस्य तदुच्चारकतयानुवृत्तस्य साधकस्य शक्तित्वमिष्यते । तत्संपिपादयिषया तद्विभूतिकथनमारभ्यत इति तत्र हेतुरेवं व्यवस्थित इत्युक्तः । एतद्विवृणोति—एवं वर्णानां तत्त्वे व्यवस्थित इति । वर्णानां तत्त्वमग्नीषोमात्मकत्वम् । अयं भावः । वर्णानां तत्त्वं तावत् तेषामग्नीषोमात्मकत्वम् । तच्च साधकान्तर्गतायास्तत्स्वरूपभूतायाः शक्तेरेव कार्यमर्थादवसीयते । तथा च सति वर्णानां व्याप्त्यवभिव्यञ्जितायां तेषु वर्णेषु साधकस्याग्नीषोमादिरूपेण स्वान्तर्गतशक्तिकार्यतयाऽवभासमानेषु केवलं सा शक्तिस्तस्य स्वरूपभूता इयती न तथावभासत इत्येतावदेव जातम् । ततस्तत्सिद्धये तस्य साधकस्य शक्तित्वमिदानीमिष्यते । शक्तौ तु तथाऽवभासमानायां स्वविभूतितया मन्त्रन्यासजपादिषु सा वर्णविभूतिरवभासत इति । अनेन पुरा गुपितप्रकरणे हृल्लेखादिविभूतीनामिह च वर्णविभूतीनां तत्तन्न्यासजपादिषु तथावभास उपयोग इत्यपि सूचितम् । तत्र हृल्लेखादीनां विभूतयस्तत्तन्मन्त्रन्यासजपादिशेषा एव । वर्णानां विभूतयस्तु मातृकान्यासजपादिशेषाः सर्वमन्त्रन्यासजपादिशेषाश्चेति भेदोऽवबोद्धव्यः । जगन्मूलकारणशक्त्यात्मकत्वमिष्यत इति । वर्णविभूतीनां समष्टित्वात् तत्कारणशक्त्यापि समष्टिभूतया भाव्यमिति भावः । प्राकृतस्येति । शक्तिविपरीततया निरूढात्मनस्तत्कृत्युपदेशमात्रेण तदात्मकत्वमुपपन्नमिति भावः । न्यासयोगादिभिरिति । न केवलमिह हृल्लेखायाः शक्तेरभिधानं तदवबोधार्थमेव । अपितु तथा न्यासयोगाद्यर्थमपीति भावः । न्यासयोगादिभिश्चात्मनः प्राकृतरूढिप्रचयपूर्विका हृल्लेखाशक्त्यात्मन्यपरिच्छिन्नाकारे निरूढिः स्यादिति जगति सततं रूढसंस्थितिरित्युक्तम् । ततश्च शक्तिरेवासौ साधकः सम्पद्यत इति ॥ १ ॥

एवं तावत्साधकस्य न्यासयोगादिक्रमेण हृल्लेखात्मकशक्तित्वसिद्धये तद्व्याप्तिकथनन्यासमन्त्रध्यानादिप्रतिपादनं चेह प्रस्तुतं भवति । तत्र प्रथमं तावद्धृल्लेखायाः

र्वांशप्रधाना साधकगतप्राणतद्धर्मोद्यर्थशक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। प्राणात्मकं हकाराख्यमिति। एतदाह—उक्तस्याक्षरत्रयस्येति। रूढसंस्थितेरस्येत्युक्तायाः हृल्लेखायास्त्रयाणां वर्णानामित्यर्थः। प्रकृत्यात्मकत्वसिद्धय इति। न्यासयोगादिभिस्तन्निरूढिद्वारा तदात्मत्वसिद्धय इत्यर्थः। कालपुरुषाविभक्ता प्रकृतिशक्तिरिहाभिप्रेयते। षोढ़ाख्यन्यासमिति। वक्ष्यति च—इतीदं षोढ़ाख्यमदिति। प्रथमतोऽस्याभिधानौचित्यमप्यनेन सूचितम्। साधकस्य तावद् बुभुक्षादयः प्रथिताः। ततस्तेषां शक्त्यंशतयाऽनुसन्धानं सुकरं स्यादिति भावः।

मूले हकाराख्यं बीजं प्राणात्मकं स्यात् तदुद्भवाः षडूर्मयः स्युरिति योजना। हकार आख्या यस्य हेत्येतस्य तत्त्वयोक्तम्। बीजशब्देन वाचकवर्णत्वमुक्तम्। प्राण आत्मा स्वं रूपं यस्येति समासः। बुभुक्षा च पिपासा चेत्युक्ताः षडूर्मयः। बुभुक्षादीनां हकारकार्यतायां निबन्धनं तस्य प्राणात्मकत्वमेवेति तेनेत्युक्तम्। ननु कथं शोकादीनां प्राणधर्मत्वमित्यत आह—प्राणे सत्येवेति॥ २॥

मूले रेफोत्था गुणा इति। के त इत्यपेक्षायां पवनाद्या इत्युक्तम्। तदाह—गुणचतुष्टयमिति। स्पर्शाद्येरितीति। स्पर्शादिगुणयोग इति भावः। पारतन्त्र्याद्वा गुणशब्दस्तेष्विति। प्राणस्तावदादिशक्तेः क्रियाशक्तिः। सा च बुभुक्षादिशक्तीनां समष्टिः। तस्या ज्ञानशक्तिर्मनआदीनां समष्टिः। तस्या एव कार्यशक्तिराकाशः। स च वाय्वादीनां समष्टिः। प्राणस्य ग्रहणादाकाशस्य च गुणेष्वगणनाद्रेफविकारस्वरूपतया आकाशज्ञानशक्त्योरपि ग्रहणं लभ्यते। तत्र च ज्ञानक्रियाशक्तितन्त्रत्वं कार्यशक्तेरस्तीति पारतन्त्र्याद्वेत्युक्तम्। तेष्विति। यद्यपीकारस्य गुणा इति मनआदयोऽपि गुणा एव। किन्तु तेषां गुणत्वं मननादिवृत्तिप्रधानत्वात् न तु पारतन्त्र्यादिति दर्शितम्। विशिष्टः कार्यकरणसङ्घात इति। अत्र श्रोत्रादीनां करणेष्वन्तर्भावोऽभिप्रेतः। विशिष्टः शरीराकारेण व्यवस्थितः। अयशिष्ट इति वा पाठः। प्राणाद्यंशेषु गृहीतेषु तेषां सङ्घाताकारमवशिष्यते स इत्यर्थः।

मूले बुधैरिति। बुभुक्षादिशक्तीनां सर्वप्राणिगततया समष्टित्वं प्राणाकाशज्ञानशक्तीनामादिशक्तेर्घटित्वम् आदिशक्तेरपि कालपुरुषाविभक्तत्वमित्येतत्सर्वमुक्तम्। वक्ष्यति च—प्रणवशक्तिभ्यां व्याप्तमिति। न्यासविषये विशेषः। प्राणात्मकपदेन मन्त्र आत्मपदयोग उक्तः। तदभिप्रायेण विवृणोति—प्राणशरीरमिति। बीजत्वादेव तस्य बिन्दुयोगो लभ्यते। तदाह—बिन्दुमण्डितमिति। स्यादिति शेषः। किं सिद्धं भवतीत्याह—हं प्राणात्मन इति। तत्त्वत्रयप्रयुक्तत्वादेव न्यासो बुधैरिति निर्देशात् तत्र ध्यानमपि सिध्यतीत्यवगन्तव्यम्। तेनेति सहार्थे तृतीया।

तदाह—तेन प्राणात्मकेनेति। यथायोग्यमिति। प्राणस्य देहान्तर्व्यापित्वात्तथा व्यापकतया बुभुक्षापिपासयोर्न्यासः मनसो हृद्गतत्वाद्धृदि शोकमोहयोरितरयोर्देह एव व्यापकतया न्यास इत्यभिप्रायः। करणान्यपीति। अत्रापिशब्दात् प्राणशक्तिसिद्धिरिति भावः। मनआदिष्विति। हृद्येव तत्तद्बुद्ध्येति भावः। सह्वातस्य शरीरे व्यापकं भवतीति। अथ मूल ऊकारान्तास्त्वित्यादिना बुभुक्षादिशक्त्यनुगतेभ्यो हकारादिभ्योऽकारादिस्वराणां बुभुक्षादिशक्तिवाचकतयोत्पत्तिरुक्ता।

हकारस्य महात्मन इति। तस्य जात्या प्राणवाचित्वेऽपि व्यक्तिभिर्बुभुक्षादिवाचकत्वमिति सूचितम्। न्यासविषये विशेषः। बुभुक्षादिभ्योऽकाराद्युत्पत्तिकथनेन मन्त्रेषु तत्तद्योग उक्तः। तत्र विशेषस्तुशब्देनोक्तः। तदाह—तुशब्द इति। अत्र केवलहस्मायायोगे तद्युतस्वरयोगे च बुभुक्षादिशक्तीनां सूक्ष्मस्थूलतया भेदो द्रष्टव्यः। ऋं वायुसर्गाभ्यां नम इत्यत्रापीत्यादयो मन्त्रा इति सम्बन्धनीयम्। येमित्यपीकारयकारादिश्च संहित इति ज्ञेयम्। अत्रापि न्यासे प्राग्वत् प्राणाकाशज्ञानशक्तिन्यास इष्यत एव। मूले हकारस्य महात्मन इति। महात्मत्वं स्वव्यष्टिसहितत्वम्। एतच्च प्रदर्शनार्थम्। तेन रेफमाययोरप्येवं महात्मत्वं लभ्यते। न्यासप्रकरणत्वाच्च न्यासार्थमेतदपि स्यात्। तदाह—हकारस्येत्यादिना। ऋं ऋ ऌं रेफात्मने नमः। यें यैं यों यौं यं यः ईंकारात्मने नम इति मन्त्रद्वयमादिग्रहणेनोक्तम्।

मूले इतीदं षोडशाङ्कमदित्यस्यायमर्थः। यदिदमुक्तं तत् षोडशाङ्कवच्च स्यात्। षोडशाङ्कानि यस्य शक्तिबीजस्य तच्च षोडशाङ्कमिति। एतदभिप्रायेण तत्तद्बीजयुतेत्याद्युक्तम्। प्रणवोऽत्रापीष्यते। ॐ हं हां हिं हीं हुं हूं ऋं ॠं ऌं ॡं यें यैं यों यौं यं यः क्ष्रौं नम इत्यसौ महाव्यापकमन्त्र इति॥ १।४।५।६॥

अथ मूले एभ्यः सञ्जज्ञिर इत्यासां स्थूलानामपि बुभुक्षादिशक्तीनां प्रत्येकं षट्त्रिंशद्विधो द्विधावान्तरभेद उक्तः। हकारादीनामेवैभ्योऽङ्गेभ्य इत्यकारादिविशिष्टानां बुभुक्षादीनां ग्रहणम्। सर्वगा इति। यावन्तो बुभुक्षादीनामवान्तरभेदाः तान् गच्छन्ति वाचकतयेति सर्वगाः। तत्र बुभुक्षाशक्तेस्तावत् सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रयो भेदाः। तत्र सत्त्वभेदेऽपि केवलसत्त्वेन रजःस्पृष्टेन तमःस्पृष्टेन तदुभयस्पृष्टेन च सत्त्वेन भेदचतुष्टयम्। तत्रापि तीव्रमध्यमन्दतया भेदत्रयम्। एवं द्वादशविधा सात्त्विकी बुभुक्षा स्यात्। तथा राजसी तामसी चेति। एवं पिपासादिष्वपि संभव इति। न्यासविषये विशेषः। तदाह—एभ्य उक्तेभ्य इत्यादिना। पूर्वोक्तस्वरपारायणन्यासवदित्यनेन षोडशदलानि पद्मानि प्रकल्प्य तेषां दलेषु न्यास उक्तः। तानि च पद्मानि मर्मस्थानेष्वेव चिन्त-

नीयानि नतु प्राणादिस्थानेष्वित्येवकारेणोक्तः। अयमिह प्रयोगः। शिरसि षोडशदलं पद्मं सञ्चिन्त्य तत्कर्णिकायां ह्रं बुभुक्षायै नमः विन्यस्य तत्र पूर्वादिदलेषु ह्रं अं बुभुक्षायै नमः ह्रां आं पिपासायै नमः इत्यादिषोडशमन्त्रान्न्यसेत्। पुनः काम्बुज एव न्यासः। कखादिचान्ताचरसंयुक्ताः स्वरा इत्युक्तत्वात्। तस्मिन् पद्मे कर्णिकायां ह्रं बुभुक्षायै नम इत्येव विन्यस्य पूर्वादिदलेषु ह्रं कं बुभुक्षायै नमः ह्रां कां पिपासायै नम इत्यादि षोडश मन्त्रान् न्यसेत्। एवं क्षान्तमूह्यम्। अयं कर्णिकायां बुभुक्षान्यासेनैकः पर्यायः। एवं पिपासादिन्यासेन पञ्चदश पर्यायाः स्युः। पिपासादिन्यासभेदा इति वक्ष्यमाणत्वादेतदवसीयत इति।

अथ मूले तेभ्यो मर्णान्तराः सर्वं इत्येष्ववान्तरभेदेष्वपि प्रत्येकं विषयावान्तरभेदसंभवादवान्तरभेद उक्तः। वर्णान्तरा अकखादय एव। ते च सर्वे भवन्ति। य एतेषामपि भेदानां विषयेषु प्राग्वद्गुणतत्संसर्गतत्तै(यै)वादिभेदतो भूयोऽपि षट्त्रिंशदवान्तरभेदास्तदभेदास्तदभेदात् सर्वत्वमिहाभिप्रेयते। न्यासविषये विशेषः। तदाह—तेभ्य इत्यादिना। अकारपद्मदलेष्विति। शिरसि प्राग्वत् षोडशदलं पद्मं प्रकल्प्य कर्णिकायां ह्रं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य पूर्वदलमध्ये ह्रं अं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य ह्रं अं कः बुभुक्षायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् तत्परिवारत्वेन तत्र परितो न्यसेत्। ततो द्वितीयदलमध्ये ह्रां आं पिपासायै नम इति विन्यस्य परितः ह्रं अं बुभुक्षायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् न्यसेदित्यादि प्रतिपत्तव्यम्। काम्बुजदलेष्वित्यत्रापि आकारादिविसर्गान्तस्थानेषु न न्यासः। आदौ ह्रां ह्रिमादियुक्ता इति। पिपासावर्गे ह्रायोगः। शोकवर्गे ह्रिं योग इत्यादि। आदिक्रमेणैवेति। प्राग्वदेवेति भावः। पिपासावर्गे तावच्छिरसि पद्मे कर्णिकायां ह्रां पिपासायै नम इति विन्यस्य पूर्वदलमध्ये ह्रा अं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य ह्रां अं कं पिपासायै नमः ह्रा आं कं पिपासायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् परितो न्यसेत्। द्वितीयदलमध्ये ह्रां आं पिपासायै नम इति विन्यस्य परितः ह्रां आं कं पिपासायै नमः ह्रां आं खं पिपासायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् विन्यसेत्। एवं शोकादिवर्गेष्वपि ज्ञातमिति।

द्वितीयदीर्घादिसंयुता इति। द्वितीयो दीर्घ आकारः। आदिशब्देन तृतीयहस्वादिषोडशविसर्गान्तस्वरग्रहणम्। यद्यपि द्वितीयादिस्वरसंयुता इति वाच्यम् तथापि द्वितीयदीर्घादिग्रहणं द्वितीयस्वरयोगेन एको वर्गस्तृतीयस्वरयोगेनैक इत्यादिवर्गविभागस्फूर्त्यर्थमिति ज्ञेयम्। त्रिबीजं ह्येते मन्त्रा भवन्ति। तत्र तृतीयबीजेष्वयं ब्रह्मविष्ण्वादिस्वरयोगो दर्शितः। ततो मूलमिदं विदुरित्यस्यार्थमाह—

प्रतिपर्यायमिति। प्रतिदलन्यासः प्रतिपद्मन्यासो वात्राभिप्रेयते। ततश्च प्रणवशक्तिभ्यां तत्र तत्र व्यापकं भवति। अत एव व्यापकन्यासा इति बहुवचनमिति ॥७॥

अथ गतो वो बीजतामेव इत्यस्या एव शक्तेस्त्रिबीजप्रधानैव साधकगतव्यक्ताव्यक्तार्थशक्तिलक्षणव्याप्तिरुच्यते। तदाह—गतो व इति। षडध्वन्यासः सूचित इति। तथा व्याप्तिं वदतीत्यर्थो लभ्यते। साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्वसिद्धय इत्येतदिह समानम्। गतो वो बीजतामेव इति ब्रह्मादीन् प्रत्यभिधानाद् इति तेषां ग्रहणम्। एष मन्त्रः स्वांशैर्हंकारादिभिर्ब्रह्मादीनां त्रिमूर्तीनां बीजतां प्राप्तस्तदात्मकः संवृत्त इत्यर्थः। न्यासविषये विशेषः। तदाह—वो युष्माकमिति। ईश्वरसदाशिवयोरपीति। बिन्दुनादयोरेतद्बीजत्वमुक्तम्। यद्यपि त्र्यंशकोऽपि षिडध्वा विद्यत एव। किन्तु नात्रातिसंक्षेपो नाप्यतिविस्तार इति पञ्चांशकः षडध्वा परिगृह्यीत इति ज्ञेयम्।

अयमिह प्रयोगः। हं ब्रह्मणे नमः रं विष्णवे नमः ईं रुद्राय नमः क्लीं ईश्वराय नमः क्लीं सदाशिवाय नमः इति पादगुह्यहृन्मुखमूर्धसु न्यसेत्। यतो वक्ष्यति—मूर्तिस्थानेषु न्यास इति। अथ प्राणिष्वेवं व्यवस्थित इत्यस्य त्रिमूर्त्यात्मकस्याक्षरत्रयस्य सकलप्राणिदेहपर्यन्तं व्याप्तिरुच्यते। एवमित्यनेनैतदुक्तम्। यथा पूर्वं हकारादित्रयं प्राणाद्यात्मकं तत्कार्योम्यादिद्वारा प्राणिशरीरे व्याप्तमेवमिह त्रिमूर्त्यात्मकं तत्कार्यार्थद्वारा प्राणिशरीरे व्याप्तमिति। तदेतदुक्तम्—एवमुक्तेन प्रकारेण पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सतीति। तत्र प्राणाद्यात्मकम् इह तु ब्रह्माद्यात्मकमिति भेदः। कार्याणामनुगमे कार्यार्थानामप्यवश्यमनुगमादेवमुक्तम्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—प्राणिष्विति। अध्वषट्कविशिष्टेषु जीवेष्विति। तेषां शरीरस्वभावत एव षडध्वात्मत्वमिति भावः। तथा च सकलजगदधीशेत्यत्रोक्तं कलाभिरवयवैरित्यादि। एवमित्यत्र सतीत्युपस्कारः। पञ्चमूर्त्यात्मकत्वं चेह विशेषः। तदाह—एवमुक्तेन प्रकारेणेति। यद्वा प्राणिष्वस्मिन् युष्माकं बीजे सतीति मूलार्थः। तदाह—एवमुक्तेनेति। बीजस्य पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सतीति भावः। अध्वाभिमानित्वेनेति। मूर्त्यभिमानित्वात् तद्द्वारेणतदित्यर्थः। किमिह सिद्धं भवतीत्याह—अध्वोपाधिकेति। विस्तरस्याशक्यत्वादिति। षडध्वन्यासस्त्विह संग्रहेण विस्तरेणापि वा कार्य इत्यपि सूचितम्। शिवाये इति चेति सकलशक्तिमन्त्रविषयं द्रष्टव्यम्। सद्योजातादय इति। सद्योजातं प्रपद्यामीत्यादिग्रहणम्। पृथिव्यादीनीति पञ्चभूतग्रहणम्।

अथ ब्रह्माण्डं समस्तमेतेनेति सकलप्राणिशरीरात्मकस्य ब्रह्माण्डकमलोदरेण व्याप्तिरुक्ता। न्यासविषये विशेषः। तदाह—भुवनैस्तानिति। क्रमेणेति। वर्णानां तत्त्वेष्वित्यादिक्रम उक्तः। कथमिह वर्णतत्त्वाध्वनामपि संहारो

लभ्यत इत्याह—ब्रह्माण्डमितीति। अथ व्याप्तस्थावरजङ्गममिति ब्रह्माण्ड-व्यापिनोऽपि तदन्तर्गतसकलप्राणिषु मूर्त्याद्यनुगमव्यतिरेकेणैकरूपतयाऽन्तर्मुख-तया प्रसरलक्षणा व्याप्तिरुक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—मूर्त्यधिष्ठेयतयेति। तत्तत्तत्त्वादिवर्तिन इति। तत्त्वेषु वा भुवनेषु वा वर्तमानस्येत्यर्थः। तत्रापि पृथिव्यन्तादीनां भूम्यन्तरिक्षादीनामपि भावात्तत्तच्छब्दोपादानम्। ननु प्राणिष्वध्व-षट्कं प्रागुक्तम् ततः कथमिहाध्वसु प्राणिसंभव इति। उच्यते। समष्टिव्यष्टिभेदात् समष्ट्यध्वसु प्राण्यवस्थानं प्राणिषु च व्यष्ट्यध्वसंभव इति शक्तेर्बिन्दुदशेयमुक्ता ॥ ८ ॥

अथ नादादिदशाभिः स्वरूपपर्यन्तसमन्तमुखतया व्याप्तिर्नादः प्राणश्चेत्यर्धेनोक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—मूर्तिलयानन्तरमिति। न्यासयोगाविति। सर्वान् क्रमेण न्यस्योत्तरोत्तरस्मिन् संहारेण योगं कुर्यादिति भाव इति।

· अथैष पुंस्त्रीनियमितैरिति। हृल्लेखायास्त्रंशप्रधानैव देवाकृतिशक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। अत्रैष इति हृल्लेखामन्त्र उक्तः। लिङ्गैरिति सहार्थे तृतीया ॥ ९ ॥

रेफो माया बीजमिति प्रधानविभूतित्रयमम्। तद्विभूतयोऽन्यानि। पुरुष-प्रकृत्यादिघटशिलाफलान्ताः सर्वेऽप्युच्चावचपदार्था इति लिङ्गैरिति बहुवचनेन सूचितम्। अत्र रेफपदेन हृल्लेखाया रेफांशवाच्यता पुंशक्तिग्रहणम्। एवं माया-बीजमिति स्त्रीनपुंसकशक्तिग्रहणम्। तच्छक्तीनां कार्यक्रमेण सर्वेऽपि पुंस्त्रीनपुंस-कार्या विकाराः स्युः। अत्र तरुवल्लयादयो घटशिलादयोऽपि स्ववाचकलिङ्गवशाद् ग्राह्या एव। रेफो माया बीजमित्यभिधानात्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—लिङ्गन्यासमाहेति। व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते इति। अथ शक्तिः श्रीरित्या-दिना शक्तेः सर्वप्रधाना शक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। तदाह—शक्त्यादिन्यासमिति।

मूल इत्याद्यैरित्यत्रैष समभिधीयत इत्यनुवर्तते। शब्दैरिति च विशेष्याध्या-हारः। आदिशब्देनान्येऽपि शक्तिवाचिनः सावित्रीश्रद्धादिशब्दा गृह्यन्ते। अत्र शक्तिः स्वयमेव प्रकृतिः। श्रीसत्यादयस्तद्विकारशक्तयः। सावित्र्यादयस्ततोऽपि बाह्याः शक्तय इत्यवबोद्धव्यम्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—इत्येताभिरिति।

अथ स्वार्थवाचकैरित्यासामेवास्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यशक्तितया व्याप्तिरुक्ता। सोऽयं शक्त्याद्युक्तलक्षणा स्वयमेव प्रकृतिरेव तद्वाचकाः शब्दाः संवेदनादयः प्रणवादि-मन्त्राश्च तैरपि समभिधीयत इति। न्यासविषये विशेषः। तदाह—एतेषामेवेत्या-दिना। कुण्डलिन्युच्यत इति शक्त्यादीनां स्वरूपं कुण्डलिन्येवेत्येवमुक्तम्। तत्परा: प्रणवादयः। निर्बीजात्मका मृत्युञ्जयादयः। विद्यायेति त्वरितशालिन्यस्त्रि-पुरादयः। कुण्डलिनीशक्तेर्विश्वयोनित्वादिच्छादित्रिशक्त्यात्मकत्वाच्च त्वरिताशालिनी

मन्त्रवाचकाः स्युः । प्रथममेकैकबीजमिति । ॐ श्रं ऐं शक्त्यै नमः । ॐ श्रं क्लीं शक्त्यै नमः । ॐ श्रं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । एवं प्रणवमृत्युञ्जयादिष्वपि स्यात् । पुनर्द्विद्विबीजमिति संयोज्येत्याद्यनुषङ्गः । ॐ श्रं ऐं क्लीं शक्त्यै नमः । ॐ श्रं क्लीं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । समस्तसंयोगेनापीति । ॐ श्रं ऐं क्लीं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । अथ नानाविकारवतां प्रासैरिति । तथाविधानामप्यासां ब्रह्मादितया व्याप्तिरुक्ता । स्वावान्तरभेदैः सह स्वार्थवाचकैः समभिधीयत इति भावः ।

न्यासे विशेषमाह—एवं न्यास इति । एकैकबीजादिसंयोगेन न्यासेऽपीति भावः । सर्वमन्त्राणामिति निर्देशेनैतद्दर्शितम् । अयचरादिसंयोगतो न्यासः सर्वमन्त्रसाधारणः । ब्रह्मादिसंयोगतो न्यासस्तु तत्तन्मन्त्रविषय इति । सर्वमूलमौलिकमन्त्रेष्विति । मूलमन्त्रा एत उक्ताः । मौलिकमन्त्रास्तु तेषामपि विभूतयो ब्रह्माद्याचरदादश्चाचरादयः । अत्रैतदप्यर्थादवसीयते । ब्रह्मादीनां बीजानां त संयोगतो न्यास एकैकं बीजं संयोज्येत्यनेन समान एवेति । अथ स्वैः स्वैर्भासैरिति । ब्रह्मादिभावापन्नानामप्यासां शक्तिश्रीप्रभृतीनां गुणव्यतिरेकनिबन्धनरूपतया व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—अथैवंविधानामेवेति । अकारककारादिसंबन्धिभिरिति पञ्चाशद्वर्णग्रहणम् । ॐ श्रं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नम इत्याकारपद्मकर्णिकायां ॐ अं श्रं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नमः ॐ अं श्रां ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नम इत्यादि षोडशमन्त्रांस्तदीयदलेष्वित्यादि । अथ विकल्पितैरित्येवंविधानामप्यासामवस्थादिभेदतो भूयोऽपि व्याप्तिरुक्ता । स्वैः स्वैर्भासैरित्येतद्विशिष्यते सह स्वार्थवाचकैः समभिधीयत इति । पूर्ववदेव न्यासे विशेषमाह—व्यञ्जनपारायण(न्यास)मिति । प्राग्वद्ब्रह्मब्रह्मादिभेदेन षोडशविधो विस्तारः प्रतिपत्तव्यः । सर्वत्र चैष समभिधीयत इत्यनुवृत्तेः मूलेन व्यापकं लभ्यत इति ॥ १०।११ ॥

अथ तामेनामिति । हृल्लेखायाः केवलहकारप्रधाना मूर्तिशक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । सन्त इत्यनेनैतदुक्तम् । साधकस्य हृद्यहमिति रूढियोगादिदं तामच्छन्दयास्वत्वनिरूढिकरमिति । एके विदुरिति । केचिन्मूलाधारगतां विदुरिति सूचितम् । तथा चाधस्तादुक्तं—कुण्डलिनी तदा मूलाधारे विसरतीति । कुण्डलिन्येकैव तावत् प्रधानविभूतिरिष्यते । न्यासविषये विशेषं दर्शयति—कुण्डलिनीन्यासं वक्तुमिति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । अन्य इति मूलाधारादिषु प्रत्येकं योजनीयम् । मूलाधारनाभिहृदयभ्रूमध्यद्वादशान्तानि क्रमेण स्थानानि सिद्धानि भवन्ति । मूलाधारग्रहणात् षोडशान्तोऽपि ग्राह्यः ।

अथ मा रौतीति । कुण्डलिन्याः शक्तेर्नादशक्तिरूपेण व्याप्तिरुक्ता । सततमिति ।

प्राणिनां बहिर्मुखतया व्यापृतिषु तूष्णीमवस्थास सुषुप्तावपीति भावः। न्यास-विषये विशेषमाह—सा रौतीति। सर्वस्थानानुगतेति सततशब्दाभिप्राय उक्तः। नादज्योतिरिति। रौति देवीत्यनयोरभिप्राय उक्तः। मूलाधारगतत्रिकोण-मध्यादतिसूक्ष्मसूत्राकारेण नादज्योतीरूपेणाषोडशान्तं चिन्तनमिति भावः। भृङ्गीसङ्गीतकध्वनिरिति। तस्य ज्योतिष आनन्दामृतात्मकत्वमपि षोडशान्त-गतादमृतासारयोगादुक्तम् ॥ १२ ॥

अथाकृतिमिति। नादशक्तेरपि नानाविधमूर्तिशक्तिरूपेण व्याप्तिवक्ता। तस्या इत्यर्थादुपस्कारः। स्वो भावः स्वकीयनादस्वरूपस्य नानाविधो विकारः। पिण्डन-मुपचयः। बहुधेति परब्रह्मसाचिचतुर्मूर्त्यादिरूपेण परशक्तिसाचिणी चतुर्मूर्त्यादि-शक्तिरूपेण चानेकविधतयेत्युक्तम्। तस्या नादशक्तिरूपायाः शक्ते रूपं स्वेन विकारजातेनोपचितं तत्तद्वाच्यनानाविधमूर्तिशक्तिरूपेण बहुधावस्थितं विदुरिति मूलार्थः। अत्र च ब्रह्मसरस्वत्यादीनामपि ये प्रतिस्वं विभूतयः ता अप्युपसंहार्याः। चराचरस्य जगतो मूलत्वादिति निर्देशात्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—न्यास-माहेत्यादिना। स्वेन भावेन चेति। समुच्चयार्थश्चकारः। तत्र कुण्डलिनीवाचक-ह्रकारेणेति स्वशब्दार्थ उक्तः। कुण्डलिनीबीजेन चेति भावशब्दार्थ उक्तः। भव-त्यस्मात्कार्यजातमिति बीजं भावः। पिण्डितामुपचिताम्। ह्रमिति कुण्डलिनी-बीजम्। ह्रं ह्रीमिति मूर्तिशक्तितया च तद्विधाम्नातम्। तदाह—ब्रह्मार्णं सर-स्वतीह्य सचिन्त्येति। न्यसेदित्यधःसम्बन्धः। द्वादशान्तभ्रूमध्यहृदयनाभिष्वित्येकः पक्षः। त्रिकोणमध्यकोणत्रयेषु चेति पक्षान्तरम्। प्रकृतनाभिविषयमेतत्। एत-स्त्रैव एव चैवं नाभौ न्यसिलेत्यादि वक्ष्यते। तत्र द्वादशान्तादिषु न्यासविधावेवं प्रयोगः। द्वादशान्ते त्रिकोणं विचिन्त्य तन्मध्ये सर्वेश्वरं मूलप्रकृतिं च स्मरन् ह्रं ह्रीमिति विन्यस्य परब्रह्मपरशक्त्यादिद्वयं व्यापकतया विन्यस्य सर्वेश्वरमूलप्रकृ-तिन्यासं कुर्यात्। पुनः रुद्रसर्वेश्वरोमामूलप्रकृत्यादिद्वयं कोणत्रये न्यस्य तेषां यथा-स्वं परिवारत्वेन रुद्ररुद्रोमोमादिद्वयत्रिकं विन्यसेत्। ततो भ्रूमध्ये रुद्रसर्वेश्वरोमा-प्रकृतिवृत्त्या बीजद्वयं विन्यस्य परब्रह्मपरशक्त्यादिद्वयं रुद्रसर्वेश्वरोमामूलप्रकृति-तदावरणत्रयञ्च न्यसेत्। एवं हृदये नाभौ चोहनीयमिति। नाभौ न्यासविधौ तु नाभिहृदयभ्रूमध्यद्वादशान्तेषु समान एव न्यासः। तदाह—हृदयादिष्विति।

अथ कुण्डलिनी सर्वथा ज्ञेयेति सकलमूर्तिशक्त्यात्मिकायाः शक्तेरन्तर्मुखतया स्वरूपपर्यन्तमनेकावान्तरक्रमवती व्याप्तिवक्ता। सर्वथेति सर्वप्रकारेण। सन्ति तत्र बहवः प्रकाराः तैर्ज्ञेयेत्यर्थः। सुषुम्नानुगतैव चेति। तेषां स्वरूपनिष्ठानां

प्रकारभेदानां सुषुम्नान्तर्वर्तित्वमुक्तम्। ते च भेदाः केवलब्रह्मसर्वेश्वरसरस्वती-मूलप्रकृतिचतुष्कप्रभृतयोऽवबोद्धव्याः। न्यासविषये विशेषमाह—कुण्डलिनी सर्वथेत्यादिना। चतुर्मूर्तियोगस्तावदयमुक्त एव। ब्रह्मयोगादय एव तु पुनः कार्याः। किं च चतुर्मूर्तियोगग्रहणेन तत्रापि योगप्रकारः प्रागुक्तः सूचितः। यदुक्तं—चतुर्ष्वपि स्थानेष्वित्यादि। ननु तत्रोक्ताच्चतुर्दशयोगादस्य कुण्डलिनी-योगस्य को भेद इति। उच्यते। तत्र चिदवष्टम्भादियोगानां व्यापकत्वम्। तदुक्तम्—तेजसा बाह्यं स्थूलादिशरीरमित्यादि। इह तु सुषुम्नायामेव सर्वं चिन्तनीयम्। तदिहोक्तं—सुषुम्नानुगतैव सेति। चिदवष्टम्भयोगे सुषुम्नानुगतकुण्डलिनीचित्तेजसा स्वदेशावष्टम्भः स्यादिति। योगानुक्तामिति या पुष्णानपीत्यन्वेति भावः॥ १३॥

मूले चराचरस्य जगत इति। ततो मूलमिदं विदुरित्यादिवह्निरयोनित्वयोप-संहारः। अनेन बहुधा विदुरित्युक्तमूर्तिशक्तिवह्निभूतीनामपि विभूतितान्तर्बहिः-करणभूतदेहविषयाणां सूचितम्। न्यासविषये विशेषमाह—केन मन्त्रेणेव-मित्यादिना। बीजमेव तदित्यत्रापिशब्दोऽध्याहृतः। तत्र चार्थोक्तिं प्रणवस्य तावद्बीजत्वमिति मन्यमानो विष्णोति—न केवलमिति। तदपि बीजमेवेत्यन्वयः। किमिह तदपीत्युक्तमिति तद्दर्शयति—शब्दब्रह्म हकार इति। तच्छब्दलिङ्गोप-पत्तये शब्दब्रह्मेत्युक्तम्। किञ्चात्र बीजमेव तदिति ह्रल्लेखाप्यभिप्रेयते। तेन योगावसाने ह्रल्लेखया स्वरूपमनुसन्धेयमित्यपि सूचितम्। षडध्वयोगाद्यवसानेऽपि समानमेतदित्यवबोद्धव्यमिति।

अथ मूलस्य बिन्दुयोगेनेति भक्तेर्हंकारप्रधानेव मूर्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। मूलशब्देनेह भक्तिगतो हकारो लक्ष्यते। वक्ष्यति च—हंकाराख्यो भवानित्यादि। सतानन्देति ब्रह्मण आमन्त्रणम्। त्वदुद्भव इति। त्वदाधत्वादिति भावः। न्यास-विषये विशेषः। तदाह—मूर्तिन्यासमाहेति। व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते। त्वदुद्भव इति ब्रह्मशब्दस्य पर्यायप्रयोगोऽपि सूचितः एवमितरयोरपि॥ १४॥

अथ हंकाराख्यो भवांस्तेनेति ब्रह्मादिविभूतीनामात्मप्रकृतीश्वररूपेण व्याप्ति-रुक्ता। तेनेति यस्माद्बिन्दुयुक्तहकारात् त्वदुद्भवस्तस्माद्भवान् हमित्येवं लोके प्रथित इत्यर्थः। हंकार आख्या प्रसिद्धिर्यस्येति समासः। हमित्येतदहमित्येतदेव। अत एव वक्ष्यति—सोऽहंभावमुपागतेत्यादि। अहमिति च सकलचराचर-जातस्यात्मनि प्रसिद्धम्। ततश्च त्वं सकलचेतनानामात्मतयाहमिति प्रथितः। अत एवेत्युक्तं भवति—हरिरित्येष शब्दश्च इति। श्लोक इति शेषः। हरति मायारूपेणात्मनां स्वरूपप्रथितिमिति हरिर्मायावी विष्णुः। अनेन तदु-

भुवनाद्यात्मकमायाप्रकृतिविग्रहो विष्णुर्हरिः। तथास्य प्रसिद्धिः। अत एवेत्युक्तं भवति—हरत्वमस्य तेनैवेति। लोकप्रथितमिति शेषः। हरति विश्वं संहरतीति हरः कालतनुरीश्वर एव। तदुक्तम्—ईश्वरस्य सर्वज्ञता चाहेत्यादि। सर्वात्मत्वं ममापि चेति। हकारस्य इकारबिन्द्वादिसवर्णयोगादहं भवामि अत एवात्मप्रकृतीश्वराणां समष्टितया मम सर्वात्मत्वमपि लोके प्रथितमिति भावः। अनेनैतत् सिद्धं भवति। अतः प्रधानविभूतिः सर्वेश्वरः तद्विभूतयो ब्रह्मादयः तेषां महाविभूतयश्चराचराणामात्मजातं तदुपाधिजातं प्रकृतिलक्षणमीश्वरश्चेति।

ननु रुद्रस्य कथमीश्वरो विभूतिरिति। नैष दोषः। रुद्रत्वेऽपि तावद्व्याप्तिसंभवात्। तथा चोक्तम्—ईश्वरः सर्व ईशान इति। न्यासविषये विशेषमाह—ऊह्योऽयं इति। न्यसेदित्यर्थ इति। श्लोकद्वयाभिप्रायोऽयमिति भावः। बीजत्वमेव प्रपञ्चयमित्यत्र यदप्यभिप्रेतं तद्दर्शयति—एतदेवेति। ब्रह्मादिकारणत्वादपि कुण्डलिनोवाचकं हकारोऽपि बीजमेवेति एतदभिप्रायः। तेनेहापि प्रणवयोगसिद्धिरिति। इह मूर्तिन्यासमित्याह। द्वितीयपटले तु योगप्रकरणे हं हरिहरादिचतुष्प्रणवादि वक्ष्यति। तत्रार्थादयं नियमोऽवसीयते। तत्र न्यासविधाविदं हरिहरादिचतुष्प्रणवन्यासोऽपि कार्यः। न चैकस्योभयथापि प्रयोगायोगः। अजपापरमात्मप्रणवन्यासानित्यजपापरमात्मप्रणवयोगन्यासानिति चोभयथाभिधानात्। तत्रैषां योगविधानादिह न्यासविधानानन्तरं तच्छेषतया योगप्रकारोऽपि कुण्डलिनीयोगवदुपलक्षणीयः। ततश्च मूर्तिलिङ्गचिदष्टकाद्यविकल्पयोगान्तं सर्वं कार्यम्। यद्वा मूर्तियोगमात्रमेव सामान्यसिद्धं कार्यम्। यदुक्तं प्रथमपटल एव—चतुर्ष्वपि स्थानेषु सपरिवारमित्यादि। 'बीजमेव तदित्येतदिहापि समानमेवेति।

अथास्य बिन्दोरित्यादि विवरीतुमारभते—विभूत्यन्तरमिति। मूर्तिन्यासे षडध्वन्यासादिषु चोक्तेषु व्याप्तिरपि दर्शितेवेति विभूत्यन्तरपदेन दर्शितम्। अजपापरमात्मप्रणवन्यासानिति सहाभिधानं सहप्रयोगसूचनार्थम्। तेन वक्ष्यति—हंसपूजां सहस्रेऽपीति। तत्रैषां त्रयाणामपि न्यासयोगौ स्यातामिति। यद्वा स्थूलसूक्ष्मपरत्वमेषां सूचितम्। तेन मन्त्रविग्रहसंहारसर्गविभिः क्रमोत्क्रमन्यासाभ्यां कार्यमिति। तदभिप्रायेण चेह न्यासमात्राभिधानम्। सर्वमन्त्रभावनासु मानसपूजानन्तरमजपापरमात्मप्रणवन्यासैः स्थूलाद्युपाधित्रयं देवतात्वे संहृत्य सच्चित्सुखाद्वैतमात्रस्वरूपो भूत्वा प्रणवपरमात्माजपान्यासैस्तन्मूर्तताभावकल्पमुपाधित्रयं सृष्ट्वा सकलमन्त्रन्यासं कृत्वा मन्त्रजपं कुर्यात्।

यद्वा बीजबिन्द्वादिक्रमोऽत्र विवक्षितः। तत्र षोडशाङ्गन्यासादित्रयाणामन्य-

तमेन वाचकांशे बीजसंहारः । शक्तिःयोरित्यादिन्यासेन विन्दुसंहारः कुण्डलिनीन्यासेन नादस्य पुनः शक्तिन्यासेन शक्तिसंहारः ततो हंस इत्यादिचतुष्प्रणवन्यासयोरेकतरेण वाच्यांशे स्थूलसंहारः । अजपापरमात्मन्यासाभ्यां सूक्ष्मकारणसंहारः पुनः शक्तिन्यासेन सामान्यसंहारः । ततः प्रणवन्यासेन निरुपाधिकदेवतातत्त्वभावः । तदनन्तरं ताराद्विभक्तादितिन्यासेन वाच्यवाचकात्मकदेवताविग्रहः ततः सकलमन्त्रन्यासं कृत्वा मन्त्रजपं कुर्यादिति । तदुक्तं—मन्त्रात्मा भूत्वा मन्त्रं संहृत्येत्यादि । षोडशाङ्गन्यासादीनां स्थूलसूक्ष्मक्रमोपपत्त्या चायमप्यभिप्रायो लभ्यत इति ।

किञ्चाऽजपापरमात्मप्रणवन्यासानिति सद्दामिधानं तावां व्याप्तोनां हकारेकारप्रधानत्वादपि भवति । तत्र षोडशाङ्गादिन्यासेषु शक्तेर्वर्णत्रयमपि प्रत्यक्षमेव । तथा शक्तिः श्योरित्यादिन्यासे शक्तिः कुण्डलिनोचतुर्मूर्त्योस्तु हकारः प्रत्यक्षः । अजपापरमात्मन्यासे हकारः प्रत्यक्षः । ईकारस्तु परोक्षः । प्रणवन्यासातुभयोरपि परोक्षत्वम् । गायत्र्यादिन्यासेषु त्रयाणामपीति । यत एवं भेदोऽत एवायं व्याप्तिक्रम आश्रित इति । तत्र प्रथममस्य बिन्दोरिति पुरुषप्रकृतिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तत्रास्य विन्दोरिति शक्तेः प्रधानविभूतिवाचकांशोऽभिहितः । अस्येति प्रक्रान्तस्य शक्त्यंशस्य हकारस्य ग्रहणम् । बिन्दुः 'क्वचिदभ्येति बिन्दुतामिति पुरोक्तं बिन्दुतत्त्वं तस्मादस्य समुद्भूति । 'तस्माद्भिद्यमानात्' 'तदा तु बिन्दुस्फुटनोद्भवस्येत्याद्युक्तप्रकारेणाभिव्यक्तिः ।

यद्यपि परावाक्सतत्त्वमेवायं हकारः तथापि तस्याकार दीतरवर्णवद्बिन्दोरुत्पत्तिसंभवः । तदुक्तं गुणितप्रकरणे—तामेव शक्तिं सुवत इत्यादि । यस्मादस्य हवर्णस्य बिन्दोरुत्पत्तिस्तस्मादसौ स्वकारणानुगमाद्बिन्द्वन्तः सन् हमित्येवमुच्यत इति । स इत्यत्राप्येतत्सवमनुपद्यते । बिन्दोरेव विसर्गावस्यात्समुत्पन्नस्तावदयं सकारः । कुतः । विसर्गस्य स्थूलदशा सकार इत्यभ्युपगमात् ।

यदुक्तम् –ऊष्माणश्च विहस्तिश्च शषसा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मेति गतिरष्टविधोष्मणः ॥ इति ।

तस्मादसावपि स्वकारणानुगमाद्विसर्गान्तः सन् स इत्येवमुच्यत इति । बिन्दोरेव समुत्पन्नो हकारः । कुतः । बिन्दुतत्त्वादेव सकलवर्णोत्पत्त्यभिधानाद्वर्णेषु हकारस्येतरकारणताभिधानाच्च । यदुक्तं—स सर्गः प्रेषितः कण्ठ इत्यादि । बिन्दुरन्तर्मुखः स एव बहिर्मुखः सन् विसर्गो भवति । निगिरणोद्गिरणप्रयत्नाभ्यां तयोरैक्यमापत्तेरादिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

हंकारः पुमानित्येतद्वाच्यप्रधानविभूतिरुक्ता । प्रोक्त इत्यनेनैतदुक्तम्—हमित्येतदहमित्येतदेव । तस्य बिन्दोः स्थूलरूपत्वादहंरूपेण प्रत्यगर्थनिष्ठत्वाच्च

पुरुषत्वमिति । अतीत्यनेन चैतदुक्तं—स इत्यस्य विसर्गस्य स्थूलरूपत्वान्नित्यप्रकाश-परामर्शनिष्ठत्वाच्च प्रकृतत्वमिति । न्यासविषये विशेषः । तदाहास्य इत्येत्या-दिना । तत्त्वं वदन्तीति । हलेखाया यः पुरुषः हकारः स एव हंकारो या प्रकृतिरीकारः । स एव स इत्ययं वर्ण इति तयोस्तत्त्वमुक्तम् ।

अथाजपेयं सृता शक्तिरिति हल्लेखायाः तेरियं प्रकृतिपुरुषमयी शक्त्यंशप्रधानैक-मूर्तिरूपेव प्रधानविभूतिरित्येतदुक्तम् । शक्तिरियमजपा स्मृतेति योजनीयम् । शक्त्यंशप्रधानत्वादजपेत्येवमभिधेया भवति । तथा दक्षिणवामत इत्येकमूर्तित्वेऽपि प्रकृतिपुरुषविभाग उक्तः । इयं स्मृतेत्यनुषङ्गः ।

तत्र व्यवस्था बिन्दुदक्षिणभागस्थित्युक्ता । अस्याः शक्तेरिति शेषः । बिन्दु-शब्देनान्तर्मुखशक्त्यात्मा हंकार उक्तः । विसर्गशब्देन च बहिर्मुखशक्त्यात्मा स इत्ययं वर्णः । तौ च पुरुषप्रकृत्यात्मकाविति । तेन दक्षिणवामाख्याविति तदाकारो-ऽप्युक्तः । अस्याः प्रधानविभूतेः शक्तेरिति शेषः । तेन बिन्दुविसर्गयोर्दक्षिणवाम-भागत्वमिह हेतुत्वेनोक्तम् । पुंस्त्रीविशेषिताविति । पुंस्त्रीरूपेण भिन्नावित्यर्थः । न्यासविषये विशेषः । तदाह—देवतात्वेनेत्यादिना । तथा दक्षिणवामत इति न्यास इति शेषः । मूलशिरसोरिति मूलाधारमूर्धाभिप्रायम् । मूलशिरोग्रहणं तु देहस्याधऊर्ध्वांशोपलक्षणार्थम् । सर्वदा चेति । सकलप्राणिनामपीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ बिन्दुः पुरुष इति प्रधानविभूतेरर्धयोर्विभूती पुरुषप्रकृती इत्युक्तम् । पुंप्रकृत्यात्मको हंस इत्येवमियमजपाशक्तिः पृथगपि पुंप्रकृत्यात्मको भवतीत्यर्थः । तदात्मकमिदं जगदिति । बिन्दुविसर्गयोरेव दक्षिणवामभागनियमेनापीत्यर्थः । अत इति । यत एवमतोऽर्धनारीश्वरदैवत्यो हंसमन्त्रः अतएव तथा ध्येयो न्यास-विधावित्यर्थः । सर्वात्मकत्वं वदन्तीति । पुंस्त्र्यात्मकत्वादिशस्येति भावः । न्यास-फलमिति जगन्मूलशक्त्यात्मकत्वमभिप्रेतम् । यदुक्तं—साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्व-सिद्धय इति । योगविधौ त्वेकलिङ्गयोगचिदवष्टम्भयोगादि सर्वं कार्यम् । न्यासे तु किञ्चिदभ्यधिकमुपदिशति अयमत्रेति । द्वितीय इति । मूलमूर्धदक्षिणवाम-भागन्यासानन्तरमयं न्यास इति भावः । द्वितीयशब्देनैतत्सूचितम् । सामान्यन्यास उक्तो विशेषन्यासस्तु तत्रायमुच्यत इति । मूलेनैवान्ततो व्यापकं सामान्यमिदम् । यदुक्तं—ततो मूलमिदं विदुरिति ॥ १९ ॥

अथ पुंरूपं शेति पुरुषप्रधाना व्याख्यास्यते । तत्र शङ्कामाह—एवमिति । प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकमिति शक्तेरेव प्रत्यक्षपरोक्षावयवत्वेऽपि हंसस्य हरिहरादिसम्मन्त्वम् । तदा च तदर्थयोर्लौकिकपदाकारतया समुचितार्थप्रति-

पादकत्वादात्माष्टाक्षरद्वयप्रणवगायत्र्यादिवद्वाक्यत्वम्। तदा च तत्पदयोः प्रत्यक्-पराागात्मनिष्ठतयान्वये प्रत्यगात्मनोऽनुवादेन तस्य परमात्मताविधानात् प्रत्यगात्मनः परब्रह्मलक्षणदेवतात्मत्वैक्यप्रतिपादकोऽयं भवतीति भावः। अतोरीकारस्य सकारपरिग्रह एतदेव निबन्धनं यदुक्तार्थाभिधानम्। अतएव प्रकृत्यंशप्रधानत्वमस्या विभूतेरिति। ननु एवं पुरुषः सम्प्रकृतिरुक्ता तत्कथं प्रत्यगात्मपरब्रह्मात्मत्वमनयोरिति। नैष दोषः। वर्णतया पुरुषप्रकृत्योः पदतया जीवपरयोश्च वाचकत्वात्। यद्वा पुरुषस्यैव प्रकृत्यैक्यापत्तावपि स पुरुषः स्वान्तर्गतं प्रत्यगात्मानं प्रकृत्यन्तर्गते परब्रह्मण्यैक्येनावेशयेत्। तदर्थत्वादस्यात्मनः प्रकृत्यैक्यप्रतिपादनस्येति। ननु कदा पुनरनेन मन्त्रेणैवमैक्यानुसन्धानमिति। योगावसान इत्यवगन्तव्यम्। तदुक्तं— ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाहेति। यद्वाऽजपामन्त्रावृत्तावेतदिष्यते। गायत्रेव तदावृत्ताविति। तस्यानेन तत्प्रतिपादकमिति। परब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैक्यप्रतिपादकमित्यर्थः। योगावसान इदमनुसन्धानमिष्यते। यद्वा प्रत्यगात्मनः परब्रह्मतया तस्य च प्रत्यगात्मतया व्यतीहारेणानुसन्धानमिहाजपापरमात्ममन्त्रवाक्येन विवक्षितम्। हंसपूर्जा सहस्येत्येतदप्येतदर्थमेव।

अथवा सौरपटलेऽजपाविधानानन्तरमेतद्विधानमपि तद्वदभिमतम्। तत्र प्रविधौ चैतदनुसन्धानं भवति। यत्तावत्कृतयवयवयोर्बिन्दुविसर्गयोगाद्युक्तमस्य बिन्दोः समुद्भूतेत्यादिना तत्सर्वमिहापि तदेव। किन्तु हकारपरोचिकारयोः क्रम एव भेद इति तन्निबन्धनमेव मदन् तत्सर्वं सूचयति—पुंरूपं सेति। सा हृल्लेखाप्रक्षिरजपालक्षणा विसर्गः प्रकृतिर्मतेत्युक्ता। स्वावयवेन तेनैव परोचिकारलक्षणेन साभिधेया सती स्वावयवेनैव हसाभिधेयं पुरुषलक्षणं बिन्दुः पुरुष इत्युक्तं सत् स्वस्वरूपं प्रतिपद्यमाना स्वात्मनोऽनुवादेन पुरुषताविधानात् तदुपपत्त्या स्वावयवाभ्यां सोऽहमर्भावं प्राप्तो भवति। साधकार्थतयैवेयं प्रकृतेः पुरुषैक्यापत्तिः। सकलमन्त्रदेवतोत्पत्तेरशेषजगदुत्पत्तेश्च तथात्वादिदं विश्वं प्रतीयत इत्यभिधानात्। तथाच साधकप्रतिपत्त्यनुगुण्यतया प्रकृतिः स इत्यात्मानमहमिति च पुरुषं ब्रूयादिति।

ननु कथं स इति पुंलिङ्गं रूपं स्यादिति। नैष दोषः। प्रकृतिलक्षणस्यात्मनो मिथश्चित्त्वात्प्रकृतौ पुरुषेऽवान्तर्भावाच्च प्रकृतेः पुरुषनिष्ठत्वादिह पुरुषांशप्रधानत्वमिति। इह सोऽहंभावमुपागतेत्युक्तत्वादजपायां हंसभावेन स्थितिरपि लभ्यते। अत एव प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकमित्युक्तमिति।

■ एष परमात्माख्यो मनुरिति। सेयं प्रधानविभूतिहंसमयलक्षणा सती परमात्मा नाम भवति। तदभिधतया तदाख्ययायं मन्त्रो भवतीति मूलार्थः।

प्रकृतिपुरुषयोस्तद्विभूतित्वमशेषस्त्रीपुरुषाणां तद्व्यापित्वं च पूर्ववदेव ।

पुंरूपं सेत्यभिप्रायान्तरमाह—सा तावदुपाधिको जीव इति। अत्र चेति हृल्लेखाशक्तिरुच्यते। सा चेह हंस इत्यनेन प्रकृत्यात्मैक्यमापन्नो जीवः। स च तदैक्यमापन्नोऽपि व्युत्थानसंस्कारवलात् ततोभिन्नस्वस्वरूपं पुरुषरूपं विद्वान् स्वात्मतया प्रतिपन्नः प्रकृतेः स्वस्वरूपपर्यन्ततामनुसन्धत्ते सोऽहमित्येवमित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे स इति प्रकृत्यात्मनो यथास्थितं निर्देश उपपद्यत इति। न्यासविषये विशेषः। तदाह—अस्यापीति। सोऽहंरूपोपपत्त्या मन्त्रो न्यासस्थानं चेति न्यासस्योक्तप्रायत्वम्। व्यापकध्यानादिकमादिशब्देनोक्तम्। तत्र सोऽहं प्रकृतिपुरुषात्मने नम इति व्यापकम्। परमात्मा देवतात्वेन ध्येयः। व्यापकध्यानादिकमादिशब्देनोक्तम्। अजपायां शक्तिरेवार्धेन पुरुषकारं धत्ते। इह तु पुरुषार्धेन शक्त्याकारमिति भेद इति।

अथास्य महामनोरिति प्रकृतिपुरुषाभेदलक्षणा विभूतिरुच्यते। तदाह—पुनरेकत्वानुभवसाधनमिति। महामनुशब्देन स्वर्गाभावध्यातताधामशाखेतीयमवस्थानेन पूरितेति सूचितम्। अस्य सकारं च हकारं च लोपयित्वा पूर्वरूपाख्यं सन्धिं प्रयोजयेदिति योजनीयम्। प्रकृतिपुरुषयोरसाधारणरूपहानात् सकारहकारलोपः। तयोर्ध्वंतिष्ठारमहिन्नैक्यप्राप्तेः सन्धानमित्यवबोद्धव्यम्। पूर्वरूपाख्यमित्येङः पदान्तादतीत्ययं सन्धिरभिप्रेतः। अत्र हृल्लेखाया हकारसकारावुभावपि परोक्षावेव। तद्वाच्यः परमात्मैव प्रधानविभूतिः। तस्य प्रकृत्यभिन्नः पुरुषः तदभिन्ना च प्रकृतिः। तयोरशेषस्त्रीपुरुषजातं भोक्तृभोग्यांशाभिन्नं व्याप्तिरित्यर्थो लभ्यते। न्यासस्तु व्यापकमेव। ज्योतिरेवोभयाभेदलक्षणं ध्येयम्। 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानम्। एकत्वानुभवसाधनमिति एकाक्षराम एतदनुसन्धानम्। यद्वा प्रणवजपविधाविति श्रेयमिति ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ ताराद्विभक्तादिति शक्तेरर्थप्रकाशविमर्शलक्षणा विभूतिरुच्यते। तदाह उद्धृतस्येति। ननु गुपितप्रकरण उद्धृतस्तावदसौ प्रणवः—तदा तां तारमित्याहुरोमात्मेति बहुश्रुता इति। नैष दोषः। बहुबिन्द्वन्तोऽसौ विवक्षितोऽस्य बिन्दोः समुद्भूतत्युक्तत्वात्। ततश्च हकारेकारयोरेवेह परोक्षत्वम्। शक्तेर्बिन्दुस्तु स एव। यद्वा सोऽहंभावमिति मकारान्तत्वमिष्यते। हृल्लेखाविकारतयेह्योद्धार इति [illegible] भेदो द्रष्टव्यः। न्यासयोगादिकमित्यादिशब्देन ध्यानादिकं गृह्यते। गायत्रीपटले वक्ष्यति—मन्त्राणां समपञ्चार्थत्वमाह प्रकाशितादाविति। ताराद्विभक्तादित्यादि। विभूतिमित्यर्थप्रकाशविमर्शरूपामिति भावः। ननु कथमिह सकारहकारयोग-

लक्षणस्य प्रणवस्य त्र्यंशत्वमिति। उच्यते। इकारात्तावदकारो भवति। सकारादकारस्तु पूर्वविसर्गान्वयादुकारः स्यात्। कुतः। अकारविसर्गयोरोत्वाप्रत्तावनन्तराकारस्य तदन्तर्भावे चाकारस्य पृथग्भावात्। तत्र मध्ये उकारस्यावस्थितत्वात् मकारस्तु चरमांश इति। ततश्च शक्तेरोकारहकारबिन्दव एवैते परोक्षा इति ज्ञेयम्। ताराद्भिन्नादिति। अ उ म इति वर्णरूपेणेह विभागः। ते च वर्णा अर्थप्रकाशविमर्शैः प्रधानविभूतिभिरभिन्नाः। कुतः। भूतानां तेजसां शब्दानां च व्यष्टीनामभिधानात् तदीयसमष्टित्वाच्चैषामिति। प्रभवन्ति लोका इति सकलभौतिकतैजससमासादिशब्दानां तद्व्याप्तित्वमपि सूचितम्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—आकाशात्मने नम इत्यादिना। 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति ॥ २२ ॥

अथेममेपेति हृल्लेखायाः परोक्षसमस्तप्रधाना सवितृलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। तदाह—गायत्रीतत्त्वन्यासमिति। गायत्रीदेवताप्येषैव शक्तिरिति प्रधानविभूतिकथनम्। गायत्री नाम देवता गायत्रीदेवता। पुरुषाभिप्रायेण सविता शक्त्यभिप्रायेण गायत्रीति भेदः। यद्धेतुकमित्यनेनैवमेषां जगत्सूतिरित्येतदिह्नितम्। अत्रैषेति प्रकृता हृल्लेखाशक्तिः। एवं जगत्सूतिरिति नानाविधो विश्वजगत्समुद्भवप्रकारो ह्यत उक्तः। तेन जगतः सवितृवीर्य शक्तिर्यतो भवति ततः सा सवितेति प्रथितेति मूलार्थः। सूतिशक्तेः स्वातन्त्र्यप्रधानतायां सवितृत्वमित्यवबोद्धव्यम्। सा च जगत्सूतिरपि सती प्रतिदिनोत्पाद्यार्थयोनितया मण्डलाकारेणावस्थितः सवितेति च प्रतिपत्तव्यम्। वक्ष्यति च गायत्रीपटले—आदित्यमण्डल इत्युपलक्षणं कारणमण्डलस्यापीति। यदेति। यदा सवितेत्यभिधीयत इति पूर्वत्रान्वयः। तदा सैव तत्त्वैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यतेति। सवितृविभूतितया प्रकृतिपुरुषादितत्त्वाभिधानम् ॥ २३ ॥

तद्वर्णभिन्नेति सवितृलक्षणा जगत्सूतिर्विशेष्यते। तेषां तत्त्वानां वर्णास्तत्सवितुरित्यादयश्चतुर्विंशतिः तैर्भिन्ना च सा चतुर्विंशतितत्त्वैर्भिदां प्राप्नुवती भवति। हृल्लेखायाः समस्ताया एव परोक्षं रूपं गायत्रीमन्त्रः। तदाद्या प्रधानविभूतिः सविता। तस्याश्चतुर्विंशतिवर्णवाच्यानि तत्त्वानि च तद्विभूतयः। जगत्सूतिरित्यनेन तत्त्वविकारस्य जगदर्थजातस्य तद्व्याप्तित्वमपि सूचितम्। गायत्रीत्यत्रापि पूर्ववज्जगत्सूतिर्विशेष्यते। गायकत्राणनाद्वेदिति तदास्याफलं हेतुतयोक्तम्। गायको जापकः। न्यासकाद्युपलक्षणमेतत्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—तत्त्वन्यासमिति। तद्वर्णभिन्नेत्यत्र तच्छब्देन किं विवक्षितमिति तत्राह—तच्छब्द

इति । अयमत्र मन्त्रप्रयोगः । प्रकृत्यात्मने नमः बुद्ध्यात्मने नम इत्यादि । न्यासान्ते कृत्स्नां गायत्रीमुक्त्वा सवित्रे गायत्र्यै नम इति व्यापकम् । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति । अथ सप्तग्रहात्मिकेति शक्तेः सप्तांशप्रधाना ग्रहलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तदाह—सप्तग्रहात्मकत्वमिति । यदेयं सप्तभेदिनी तदा सप्तग्रहात्मिका प्रोक्तेति मूलान्वयः । न्यासविषये विशेषमाह—हकारादिशान्तान्तैरिति । षट्सु च कोणेषूक्तमन्त्रैः सप्तग्रहन्यासः । ततो व्यापकमन्त्रेण देहे व्यापकं च । षड्ग्रहन्यासे तु मध्ये सूर्यमन्त्रं शक्तिबुद्ध्या विन्यस्य षट्सु कोणेषु तद्विभूतितया षड्ग्रहमन्त्रान् विन्यस्य तदीयव्यापकमन्त्रेण देहे व्यापयेदिति ॥ २४ ॥

तदा स्वरैश्च इति । हकाराद्यंशविवक्षितया स्वरादिसप्तवर्गाणां हकारादिवाच्यत्वाच्च सूर्यादीनां तदीशत्वमुक्तम् । न्यासे विशेषमाह—मन्त्रशेषमिति । मूल इति सप्तगुणा त्वियमित्युपसंहारः । शक्तिरिति च शेषः । गुणशब्दस्तस्याः प्रधानभूतायाः विभूतिवचनः । सप्ताख्या एवं प्रधानविभूतयः । तद्व्याप्तिश्च तत्तदभिव्यङ्ग्यफलमयं चराचरजातमित्यवबोद्धव्यम् । वक्ष्यति च—सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिरिति । न्यासविषये विशेषमाह—इति सप्तगुणेति । अत्रांशमित्याद्यन्तग्रहणं सर्ववर्णग्रहणार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथ शक्तेरेव रेफादिषडङ्गप्रधानां षड्ग्रहलक्षणां व्याप्तिं वक्ष्यंस्तेषां सवित्रात्मकत्वमिह विशेषं दर्शयति—यथेति । नान्ये स्युरिति । त एव तदनुगता एवेति भावः । व्यञ्जनानामवर्णकार्यत्वात् तद्गतस्वरांशस्यैव च तदुत्पत्त्युपयोगिशक्तितया तदव्यतिरेकात् तस्य च व्यञ्जनदशायां तेष्वनुगमोपलब्धात् परा मकारोदयवह्निवर्चेति च स्मरणादेवमुक्तम् । न संशय इति । सोमादीनां सवितुरंशावेशादेव भास्वरस्वरूपत्वं तद्विदां प्रसिद्धमिति सूचितम् । न्यासविषयेऽभिप्रायभेदमाह—तस्या व्यापकत्वमिति । तस्या इति प्रकृता हृल्लेखाशक्तिः परामृश्यते । सूर्यात्मकसंविद्व्याप्यत्वमिति । न केवलायास्तस्या व्यापकत्वं किन्तु सवित्रात्मिकाया एव तस्या इत्युक्तम् । सप्तग्रहन्यासविषयमेतत् । यद्वा षड्ग्रहन्यासविषयमेव । तत्र वार्य व्यापकमन्त्रः । ह्रीं स्वरानुक्त्वा स्वराधिपतये सर्वेश्वराय संविद्रूपाय सवित्रे नम इति । नान्ये स्युरिति । तत्कार्यतया तदनुगमनियतत्वात् तत्कार्यत्वं च षोडशाङ्गव्याप्तावुक्तम् । तदाह—एतं हीति ॥ २७ ॥

अथ सोमादीनां सवित्रात्मकत्वमुक्तं युक्तिसिद्धं वदन् षड्ग्रहलक्षणां व्याप्तिमप्याह आचार्य—इति संलीनसूर्यांश इति । शक्त्येयः सूर्यांशो हकाररूपः स एवं सोमादिषु संलीनः तदाकारतां प्राप्तो भवति । तदा सोमादिषड्ग्रहभेदत इयं

शक्तिः षड्गुणापि भवतीति तदर्थः । वर्गषट्क इति । तदीयहोमाद्यभेदाभिप्राये-णोक्तम् । तदा यन्त्रमिति षड्गुणितमर्थादवसीयते । तस्याप्येतद्विभूतित्वमनेनोक्तम् । स्मृतिकोविदैरिति । होमादिविभूतिभूतयन्त्रावयवविद्भिरिति भावः । न्यासविषये विशेषमाह—सम्यङ्न्यासार्थमिति । हृदयमध्यमिति । अयमाशयः । हृत्प्रदेशे हस्तमालिख्यांसद्वयगुह्याग्रं जानुद्वयमूर्ध्वाग्रं च त्रिकोणद्वयं मिथः पुटितं विलिख्य तद्बहिर्देहपर्यन्ते वृत्तं भावयेत् । हृद्वृत्तमध्ये शक्तिं विन्यस्य तां परितः शक्त्या श्रीबीजेन कामबीजेन च व्याप्य वामजान्वादिषडश्रिषु ह्रीं श्रीं क्लीं इति विन्यस्य तदग्रान्तरालेषु शक्तिं विन्यस्य हृत्तबाह्येऽनुलोमया च मातृकया परितो व्यापये-दिति । यन्त्रग्रहणादियमाशयोऽवसीयत इति ॥ २८ ॥

अथ सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिरिति ग्रहाणां व्याप्तिः शक्तेः सर्वजगन्मूलत्वं चोक्तम् । सा शक्तिर्भास्कररूपिणी शश्वत् सर्वव्याप्ता हीति योजनीयम् । भास्कररूपिणीति । जगत्सृष्टिः सवितेत्युक्तप्रधानविभूतिरूपा सतीत्यर्थः । सा सदापि स्वयमेव च होमादिषड्ग्रहविभूतिद्वारा च सर्वमपि जगद्व्याप्य स्थितेति मूलार्थः । तस्य तस्य ग्रहस्य यदभिव्यङ्ग्यं शुभाशुभरूपं फलं तन्मयमेव सर्वं जगदिति तदीयं व्याप्तिर्विवक्षिता । हिशब्देन ग्रहवित्सु प्रसिद्धमेतदिति सूचितम् । तस्या सूर्यतया पृथगपि व्याप्तिः स्वभावेत्युक्ता । स भास्करः शक्तिविभूतिस्वभावो यत्र क्रमते तत्रास्याः शक्तेः स्थितिर्व्याप्तिरित्यत इति मूलार्थः । यत्रेति ग्रहमण्डलानि ब्रह्माण्डोदरभागश्चाभिप्रेतः । पर्यायेण क्रमणेऽपि व्याप्तिर्नित्यैवेति स्थितिरि-त्युक्तम् । न्यासविषये विशेषमाह—न्यासस्येति । सवितृरूपेण ध्यानम् । स च षड्गुणितयन्त्रव्याप्तविग्रह इति ध्यानप्रकारः । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदपीह सूचितम् । देवताव्याप्तिं चेति । सर्वन्यासेषु समानमेतदवबोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

यथास्यास्तु रजश्च चेवेति । इह रेखायायतुरंशप्रधानाहोरात्रादिलक्षणा व्याप्ति-रुच्यते । तदाह—अहोरात्रन्यासमिति । व्याप्तिं वक्ष्यति इति प्रकरणाल्लभ्यते । मूले दिवानिशमित्यहोरात्रे भवत इत्यर्थः । सत्त्वावष्टब्धबिन्द्वात्मेति बिन्दुशब्देन बिन्दु-लक्षणं गुणसाम्यं विवक्षितम् । बिन्दुग्रहणाद्रजआद्यात्मतया इह रेखाया रेफा-दयोऽपि ग्राह्याः । तदाह—रेफेकारहकारा इति । सत्त्वस्यावष्टम्भकत्वाभिधाना-त्सदेव मेरुरिति मन्यते । सत्त्वेन मेरुरूपेणावष्टब्धोऽवपातादिनिर्मुक्तः स्थिरोन्नतो बिन्दुरेवात्मा मण्डलाकारं रूपं यस्य स तथोक्तः । रेफादिरूपा रजआदिलक्षणा अहरादयोऽप्यस्याः प्रधानविभूतय इति मूलाभिप्रायः । 'सर्वव्याप्ता हि सा शक्ति-रित्येतदिहापि समानम् । तदीयाहोरात्रयोस्तु पितृदेवाद्यहोरात्रेषु व्याप्तिरिति ।

न्यासविषये विशेषमाह—रं अङ्के नम इति। 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति ॥ ३० ॥

अथास्या विकारादिति मन्त्रैरेव समस्तप्रधाना राश्यादिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। तदाह—राशिव्याप्तिमिति। तत्रास्या विकारादित्यर्धेन राशिरूपा प्रधानविभूतिः रुक्ता। अस्या इति प्रकृता हृल्लेखाशक्तिः गृह्यते। विकाराद्यर्णेभ्य इति सामानाधिकरण्यमभिप्रेतम्। वर्णानां तद्विकारत्वं षोडशाङ्गव्याप्तौ 'स सर्गः स्मेरितः कण्ठ इत्यादौ च प्रतिपादितम्। यद्वा शक्तिस्वरूपादेव सर्ववर्णोत्पत्तिरिष्यते। अथ वा राशयस्तावद्गुणलक्षणा हकारादिरूपाः स्युः। वक्ष्यति च—

चरस्थिरोभयात्मानं चातुर्वर्ण्यं गुणात्मकम्। इति।

तथा च यस्य राशेर्ये वर्णा वक्ष्यन्ते तदीयाच्छक्त्यवयवात्तेषामुत्पत्तिः स्यात्। तदा च शक्तेर्विकाराद्यकारादेर्ये वर्णाः स्युस्तेभ्यो जाता इत्ययमर्थः। न्यासविषये विशेषमाह—राशिन्यासे वर्णयोगमिति। लवादिकालोपचितैरिति लवादीनां राशिविभूतित्वं चक्रस्य च तत्कार्यत्वं तस्य च नित्यत्वमुक्तम्। न्यासे विशेषमाह —कालचक्रमध्य इति ॥ ३१ ॥

ऋक्षराश्यादियुक्तयेति नक्षत्रादीनां राशिविभूतित्वमेवं विव + + दर्शितः। गतिर्व्यवगमः संचार एवेति भावः। जगतः स्थितिरित्येतद्विवृणोति—जगतः परमात्मरूपेण स्थितिरिति। चक्रसंहारे तद्विभूतेरपि जगतः संहारादेस्तदुपपत्तिः। वक्ष्यामीति सुबोधमिति। व्याप्तिविषय एतदुक्तम्। वक्ष्यामि चक्ररूपं चेत्याद्यापटलान्तं कालचक्रप्रकरणम्। तत्र मङ्गदित्येतदभिप्रायेणैवमभिधानमिति ज्ञेयम्।

मूले चक्ररूपमिति कालचक्रस्य संस्थानं राशिभिः प्रबद्धं यथा भवति तथा वक्ष्यामीति सोपस्कारमन्वयः। राशिग्रहणं नक्षत्राद्युपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

षोडशाङ्गादिविभूतीनां रूपं प्रथितमेव नैवं कालचक्रविभूतेरित्येतदारम्भः। तत्रान्तर्बहिरित्यादिप्रकरणस्य न्यासविषयेऽनुष्ठानसंग्रहप्रतिपत्त्यर्थं तात्पर्यार्थं दर्शयति—अन्तर्बहिरित्ययमर्थ इत्यादिना। चतुरस्रत्रयात्मकं सकोणसूत्रमित्यनेन अन्तर्बहिर्विभागेनेत्यस्यार्थोऽपि दर्शितः। पूर्वं समं चतुरस्रं कृत्वा पुनस्तस्य चतुर्षु कोणेषु बाह्यतः संसृष्टं चतुर्दिग्गतकोणावसानरेखा लिखेदिति विवरणाशयः। अत्रान्तर्बहिश्चतुरस्रैस्तज्जन्यैर्वा द्वादशभिस्त्रिकोणै राशिमण्डलस्य विभागो मूल उक्तः। षट्कोणाद्युपलक्षणं चैतत्। यद्वा षट्कोणादितिथिचक्रान्तं क्रमस्मध्यन्तर्बहिर्विभागेनेति गृहीतमेव राशिमण्डलग्रहणं चैवमुपपन्नं स्यादिति। राशिचक्र इति। द्वादशत्रिकोणपङ्क्तिलक्षणे भाग इत्यर्थः। तत्र चतुरस्रकोणेष्विति

+ + + + राश्यादि मण्डलरचनाप्रकार इति। राशिनक्षत्रतिथिलवजादि-मण्डलं तदेव। रचयेद्राशिमण्डलमित्युक्तम्। तस्य चेयानभिप्रायः। तस्मिन् मण्डले च कालत्रयं सुव्यक्तं प्रतिपत्तव्यमिति। मूले भूचक्र एष इति। 'चक्रगति-स्त्रिधेत्युद्दिष्टं भूचक्रं प्रस्तुतम्। एष इति वक्ष्यमाणग्रहणम्। मानुष इति मनुष्याणां शुभाशुभफलाभिव्यञ्जकत्वं मनुष्येषु तथा व्याप्तिश्चोक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—भूचक्र इतीति + + + ॥ ३३ ॥

मूले चाद्यैर्मेषाद्यो राशिरित्यादिना वर्णेभ्यो जाता द्वादश राशय इत्येतत्प्रा-गुद्दिष्टं विव्रियते। अम.शवर्गलेभ्यश्च बिन्दुविसर्गीयचतुष्टयलकारा उक्ताः। प्रक्लिजृम्भणादिति ह्रल्लेखाया मूलप्रकृतेः स्वस्वरूपावस्थानतो बहिर्मुखतया वर्धना-दित्यर्थः। तदुक्तम्—अस्या विकाराइर्णेभ्य इति। मीनग इति। तत्कारणत्वादिति भावः। न्यासविषये विशेषमाह—तेषामेवेति। राशिव्यापकमन्त्राणां तत्त्वेन ग्रहणम्। प्रथमत इत्यारभ्य एव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अथ स्यातामिति राशीनां विभूतितया तत्तदवयवा नाड्य उक्ताः। पादाधिका इति पञ्चनाडिकाशब्दोऽनुवर्तनीयः। युगमिति मिथुनग्रहणम्। पादोनाविति पञ्चनाडिकौ। वणिक्कन्ये च पञ्चक इति। तुला कन्या च पञ्चनाडिकेत्यर्थः। त्रिपादोनाविति पञ्चनाडिकावित्यनुषङ्गः। संख्योक्तेति नाडीनामिति शेषः। न्यासविषये विशेषमाह—संख्याया इति। तेष्वेव मन्त्रेषु राशिनाडिका-संख्याया इत्यर्थः। नौवगो मीनः। युङ्मिथुनम्। वणिक् तुला। कुलीरः कर्कटकः। चरा इति पूर्वत्र सम्बन्धनीयम्। वशिष्टा इत्यकारलोपः। यदुक्तम्—

वष्टिवागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। इति।

हयसिंहहयिककुम्भाना ग्रहणमेतत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अथ स्युः कर्कट इति राशीनां ब्राह्मणादिरूपतया तद्रूपेण व्याप्तिरुक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—वरादिपीताद्यैरिति ॥ ४१ ॥

अथाङ्गाराविति राशीनामेवाङ्गारकादीनां निजनिजग्रहतया तथा व्याप्ति-रुक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—राश्यधिपतिन्यासमिति। गोपतिः सूर्यः। धिषणो बृहस्पतिः। मन्दः शनैश्चरः। बलेश कलश इति। दीक्षाकलशपूजायां यो बलिस्त-स्येत्यर्थः। वक्ष्यति च—कुर्वे तु देशिकः पयाम्भण्डले बलिमाचरेदित्यादि ॥ ४२

अथ लग्न इति। राशीनामेवाभिव्यङ्ग्यफलात्मकतया तथा व्याप्तिरुक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—राशिनाम्न इति। राशिव्यापकमन्त्रेष्वेव एतदपि भवति। भूचक्रमेयमुक्तम्। इदानीमित्थं मन्त्राणां नियमत्वात् तैर्न्यासप्रयोगं

दर्शयति—अयमत्रेत्यादिना । त्रिकोणाग्रकोणस्तेषां मध्ये त्रिकोणानीत्युक्तस्य त्रिकोणस्य शिरोदेशगतकोण उक्तः । एवं सर्वत्रेति । ह्रीं ऋषभराशिप्रथमघटिकायै नम इत्याद्यूह्यम् । तत्र चायं विशेषः । ह्रीं ऋषभराशिप्रथमपादाय नमः । ह्रीं ऋषभराशिद्वितीयपादाय नमः । ह्रीं ऋषभराशितृतीयपादाय नमः । इति कोणत्रये न्यासः । मिथुनराशौ तु ह्रीं मिथुनराशिपञ्चमघटिकायै नम इति चतुरस्रमध्ये न्यासः । यद्वा पञ्च घटिकाश्चेत् पञ्चाद्या राशयः स्युरिति ॥ ४३ ॥

अथ ततस्तदूर्ध्वभागस्थ इति भुवचक्रमुक्तम् । स्वसमाख्ययैवान्तरितत्ववर्तित्वमध्यस्य लभ्यते । सम इति । भूचक्रेणेति शेषः । यस्मिन् पैतृकी नियता गतिरिति तथा व्याप्तिरुक्ता । यदुक्तं—चक्रगत्या जगत्स्थितिरिति । न्यासविषये विशेषमाह—मूलाधारचक्रवद्देवेति ॥ ४४ ॥

अथ तदूर्ध्वभागसंस्थः स्यादिति स्वचक्रमुक्तम् । ताद्दश इति भूचक्रतुल्यः । न्यासविषये विशेषमाह—मूर्धस्थस्वचक्रेऽपीति । त्रैनाभिकस्त्रयमिति त्रिधोक्तचक्रविशेषणम् । तद्दर्शयन् न्यासविषये विशेषमाह—चक्रत्रयन्यासानन्तरमिति । + + + + ॥ ४५ ॥

धनुस्त्विति धनुषो लग्नतया प्रसिद्धिनिबन्धनकथनेन देवराशीनां लग्नादिफलं प्रधानमित्युक्तम् । समासादिति संग्रहात् लग्नमित्येव व्यवहारविधौ तत्तद्विशेषव्यवहारे मेषसिंहयोरपि लग्नत्वं मनुष्यलग्नं पितृलग्नमितीति भावः । देवलग्नादिफलानुगतमितरलग्नादिफलं देवानामितरनियामकतोपपत्तेरित्यनेन सूचितम् । न्यासविषये विशेषमाह—धनुर्मासायेति । समासादित्यत्रापि धनुःशब्दो योज्यः । मासपदसहिताद्धनुःशब्दादनन्तरमित्यर्थः । देवलग्नत्वादित्यस्याप्यधिकपदस्य मन्त्रेषु योजने हेतुः । देवलग्नं हि मद्यमासमात्रलक्षणम् । तस्माद्धनुर्मासयोग इति भावः । मकरमासादियोगोपलक्षणमेतत् । तदेतद्दर्शयति—मासादूर्ध्वमिति । बध्युरिति मिथो बध्नीयुरित्यर्थः । येनैकस्य राशेः गुणे दोषेऽपि वा सतीतरेऽपि तदनुविद्धाः स्युः सम्बन्धः स एव च वेधः । न्यासविषये विशेषमाह—वेधन्यासप्रकारमिति । उक्तमित्यथ राशिवेधन्यास इत्यादिना पूर्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ मूलेऽतो वेधस्तु भासक इति नक्षत्रप्रकरणारम्भः । तदाह—नक्षत्रन्यासमिति । वदन्नित्यतो वेधस्तु भासक इत्यादिप्रकरणेनेति शेषः । व्याप्तिमपि दर्शयन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । मूलेऽत इति । राशिवेधो हेतुतया परामृष्टः ॥ ४७

यथा धनुर्मेषसिंहानां मिथो वेधास्तेषु प्रथमनक्षत्राणां मिथो वेधो द्वितीयनक्षत्राणामपि मिथ इत्यादि तदभिप्रायेण वेधसाम्यादित्युक्तम् । धनुर्मेषादीनां मिथो

वेधस्तद्गतनक्षत्राणां मिथो वेध इत्येवं साम्यं विवक्षितम्। इह प्रायाग्निन्यासस्तद्ग्रन्थविवरणपूर्वमुक्तः। इदानीन्तु नक्षत्रन्यासकथनपूर्वकं तु तद्ग्रन्थविवरणं प्रतिपत्तिवैचित्र्यादिति ज्ञेयम्। मूलाश्विन्यादिक्रमेणेति वेधग्रन्थभाविक्रमेणेत्यर्थः।

नक्षत्रन्यासे प्रकारान्तरमाह—राशिचक्र एव चेदिति। मन्त्रांशा इति शक्तितद्वर्णनमःशब्दाद्ययोगादिति भावः। दैवतान्यासस्तावदिह दुर्वह एव। वेधन्यासस्तु राशिवेधन्यासवत्संभवति। तृतीयं प्रकारमपि दर्शयति—प्रथममिति। राशिगतेति। तत्तद्राशौ येऽन्तस्त्रिकोणास्तेषामग्रकोणः पूर्वपादकोणस्ततोऽप्रादक्षिण्येन त्रिपादकोणोऽर्धकोणश्च पूर्वं प्रादक्षिण्येन घटिकापादानां न्यस्तत्वादिति नक्षत्रदैवतावेधन्यासावपि संभवत इति। इदानीं मूलाश्विनीमखा वध्नुरिति। एवमिति। त्रित्रिनक्षत्रैरेकैकवेधप्रक्रिययेति भावः। याम्यपूर्वादिषु यथान्यासं वा धनुर्मेषाद्युचितलक्ष्म्या वा त्रित्रिनक्षत्रयोगः। याम्यं भरणी। पूर्वा पूर्वफल्गुनी। अनुपूर्वा पूर्वाषाढा। अहिर्बुध्निरुत्तरप्रोष्ठपदा। पादं पादत्रयैर्वध्यादिति। उत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफल्गुनीषु विशाखापूर्वप्रोष्ठपदापुनर्वसुषु च पादत्रिपादानां पर्यायेण वेधः स्यादिति भावः। योजयेदर्धमर्धकैरिति। श्रविष्ठाम्गशिरश्चित्रास्वर्धानां मिथो वेध उक्तः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

मूले चरस्थिरोभयात्मानमिति गुणदोषवेधोऽयं ग्रहकृत इत्युच्यते। राश्यधिपा एवं यथोक्ततो वेधविधानतो वध्नुरिति। यथा धनुषि तदधिपतिः गुरुः स्थितश्चेत् धनुर्मेषसिंहा गुणविद्धाः स्युः। मेषे तदधिपतिरङ्गारकश्चेत् ।। दोषविद्धाः स्युरिति राश्यधिपग्रहणम्। वेधतारतम्यसूचनार्थं शुभाशुभग्रहयोगमात्रे वेधमात्रमिति। चरस्थिरोभयात्मानमिति पूर्वोक्तानुवादेन चरादिवेधः सूचितः। तत्कालविशेषणं चैतत्। राश्यधिपाः सर्वंराशिं चरात्मानं स्थिरात्मानमुभयात्मानं विध्येयुरिति। यथा धनुषि गुरुः स्थितः तद्राशिवन्मेषसिंहावप्युभयात्मानौ कुर्यात्। मकरे स्थिते वृषकन्ये चरात्मानौ कुम्भे स्थितो मिथुनतुले स्थिरात्मानौ मीने स्थितश्च कर्कटवृश्चिकावुभयात्मानावित्यादि। एवं चरादिवेधः। चातुर्वर्ण्यं गुणात्मकमिति पूर्ववत् तत्कालविशेषणम्। चातुर्वर्ण्यात्मकमिति वर्णवेधः। नात्र 'स्युः कर्कट इत्याद्युक्तवर्णग्रहणम् किन्तु वर्णग्रहसंसर्गनिबन्धनं वर्णत्वं विवक्षितमित्यवबोद्धव्यम्। यथा बृहस्पतिर्ब्राह्मणग्रहः तत्संसर्गात्तनुर्ब्राह्मणः तद्देधान्मेषसिंहावपि ब्राह्मणाविति। गुणात्मकमिति गुणवेधः। स चरादिवेधवद्द्रष्टव्यः। इह राशिग्रहणमुपलक्षणम्। नक्षत्रमपि राश्यधिपास्त्वेवं वेधविधानतो वध्नीयुरिति। अत एवार्थं नक्षत्रवेधावपि तावुक्त इति। न्यासविषये विशेषमाह—पूर्वोक्तराशिव्यापकमन्त्रमिति ॥ ५० ॥

मूल एभ्य एव लिति राशीनां विभूतितया नक्षत्राभिधानम्। मेषात्तावदश्वि-नी भरणी कृत्तिकायाश्च पादो जात इत्यादि प्रतिपत्तव्यम्। न्यासविषये तु नक्षत्र-वेधोक्तपादत्रियादार्धप्रयोगसिद्ध्यर्थमेतदिति राशिवर्णानां नक्षत्रेषु तत्कार्यतयानु-गमविशेषः स चापीत्यादिनोक्तः। न्यासविषये विशेषमाह—नक्षत्रन्यास इति। अक्षरयोगक्रममाहेति। नक्षत्रोत्पत्तिकथनपूर्वकमित्युपस्क्रियते ॥ ५१ ॥

मूल आभ्यामिति अ आ इत्येताभ्यामित्यर्थः। एर्जातिवौकारात्। लिपित्रया-दिति ई उ ऊ इत्यत्र इत्यर्थः। तदन्याभ्यामित्योकार औकारयोक्तः। अमवो-रिति बिन्दुविसर्गावुक्तौ। केवलो योग इत्ययमेक एव योग इत्यर्थः। रेवत्यर्थ-मिति। वक्ष्यति च—ताभ्याममोभ्यामिति ॥ ५२॥५३ ॥

कत इति ककारात्। चतः पूर्वा चेति। चवर्णात् पूर्वफल्गुनीत्यर्थः। भञयोस्तथा हस्त इति वाक्यम्। बतस्तथा पूर्वाषाढेति बकारादित्यर्थः। भतोऽन्येति भकारादुत्तराषाढेत्यर्थः। मत इति मकारात्। यतभिषक् लत इति लकारात्। वसहेभ्यः परा ऋतेत्युत्तरप्रोष्ठपदोक्ता ॥ ५४॥५५॥५६॥५७ ॥

ताभ्याममोभ्यामिति। यौ पूर्वं रेवत्यर्थं पृथक् स्थितावुक्तौ ताभ्यामित्यर्थः। लकारो रेवत्या वर्णः। बिन्दुविसर्गौ च सूर्याचन्द्रमसौ। तथा च तेषां योगो रेवत्यां सूर्येन्दुसङ्गम एव स्यात्। तथा च विषुवति नक्षत्रमण्डलान्ते तिथिमा-सान्तसम्पन्न इति भावः। + + वत्स्यत इति संभावनया न नित्योऽयं योग इति सूचितम्। सह वत्स्यत इति चाभिधानमप्यमावास्याव्यवहारनिबन्धनमप्येतदिति सूचनार्थम्। सहार्थोऽमाशब्दो भवतीति ॥ ५८ ॥

अथ चकारस्य प्रसङ्गैः सह वासो भुवनं कथत इत्युक्तम्। कपणमोपदीवहि-लापक्रमेण प्रलयप्रापणम्। मत्त इति शार्ङ्गिणः स्वात्मपरामर्शः। वर्णपष्टीनामे-वोत्पत्तिः गुणितप्रकरणादौ साधकस्वरूपादुक्ता। वर्णसमष्टीनामुत्पत्तिस्तु शार्ङ्गिणः स्वरूपादेव सकलभुवनमूलभूतादखिलचैतन्नतत्त्वात्मकाद्भवति। वर्णानां च स्वतोभिन्नानामेकार्थान्वयितया मिथो योगे पदतापत्तिः। तत्र शार्ङ्गी यदा भुवनं कषामीति प्रलये प्रवृत्तो मन्यते तदा तद्गतौ कषवर्णौ संहृतिक्रियैकार्था-न्वयितया पदतापत्तौ कषलक्षणं संयोगं प्राप्नुतः। कषामीत्यत्र कषावयवसात्-नृसिंहस्तस्य देवतेति तदभिमानी तदंशो नरसिंह एवेति शार्ङ्गिणोऽभिप्रायः।

तदुक्तम्—हंसो वराहो विमलो नृसिंहो मूर्तयो ह्यमाम्। इति

श्वेतो भृगुर्लकुलीशः शिवः संवर्तकस्तथा। इति च ॥ ५८ ॥

स पुनरित्यत्र चायमाशयः। यदा बिन्दुविसर्गयोर्लकारस्य च योगस्तदा

रेवत्याममावास्या स्यादिति तावदुक्तम्। स च तावदन्ध्रान्तः सन् कालस्य कश्चिदवधिर्भवति। तदा चेदसौ चकारोऽभ्युपस्थितः स्यात्। तदा विश्वस्य प्रलय आपतेदित्यसौऽयं चकारः ततोऽर्वागवस्थित इति ॥ ६० ॥

अथ कारस्करास्येत्यादिना नक्षत्रविभूतितया वृक्षकथनम्। अत्राभिप्रायान्तरमाह—नक्षत्रवृक्षकथनमिति। उत्तरत्रेति यथा ऋक्षवृक्षप्रतिकृतिमित्यादि। कारस्करं काञ्जीरं क्षर्य्यं रोहिणं यम्वष्ठं शबरं वञ्जुलं मधूकम्। अङ्घ्रिपा इति नक्षत्रवृक्षाः। आयुष्कामः स्वर्क्षवृक्षमिति प्रासङ्गिकमुक्तम् ॥ ६०॥६१॥६२॥६३ ॥

अश्वियमेत्यादिना नक्षत्रविभूतितयैव देवताकथनं नक्षत्रेभ्यस्तदधिपतितया देवतोत्पत्तिसंभवात्। सुरेड्यो बृहस्पतिः। इन्द्राग्नी इत्येका देवतेष्यते। भानामिति नक्षत्राणाम्। न्यासविषये विशेषमाह—नक्षत्रदेवतान्यासमिति ॥६४—६६

मूल एभ्योऽमावास्यान्ता इति राशीनामेव विभूतितया तिथय उक्ताः। एभ्यो राशिभ्य इति संबन्धः। तत्प्रविभागस्त्वत्र तिथीनामित्युक्तः। न्यासविषये विशेषमाह—तिथिन्यासमिति। राशीनामेव विभूतिं दर्शयन्निति प्रकरणाल्लभ्यते। इह तु ग्रन्थविवरणमध्ये न्यासकथनं प्रतिपत्तिवैचित्र्यादेवेति ज्ञेयम्। ह्रं शुक्लपक्षाय नम इति। तदेन्दुसूर्ययोर्योगादित्यत्रार्थाद्धंसवर्णयोरिह पक्षभोजत्वमवसेयम्। ह्रं अं शुक्लप्रथमकालायै नम इति स्वरव्यञ्जनभेदादेवं पक्षद्वयतिथिष्वन्वयः। तत्र बिन्दुविसर्गयोः हंसावयववर्णतया तिथिद्वयोष्वन्वयेऽपि बिन्दुस्वरान्तराभावात् पञ्चदशीमन्त्वेति। व्यञ्जनानामर्थाद्विद्विशस्तिथियोगः। तत्र वयपाणां पञ्चदशम्वयः। ळक्षौ तिथिद्वयोष्वन्वयं भजेते इति। यद्वा व्यञ्जनानामेव तिथिष्वन्वयः।

तदुक्तम्—तिथयः प्रतिपत्पूर्वाः ककाराद्यक्षरैरिह।
+ स्वेर्जाताः स्वरैः पौर्णमासी तस्तद्‌ध्यकैरभूत् ॥
आदिवर्णत्रयोद्भूता प्रतिपत् कृष्णपक्षजा।
परा दादित्रयोद्भूता पवर्णात् तत्परा अपि ॥
चतुर्भिर्धवमार्येभ्यः पञ्चम्याद्या यथाक्रमम्।
मादिस्वान्ताच्चरोत्थाः स्युरमावास्या स्वरान्त्ययोः ॥ इति।

राशिचक्र एव वेति प्रकारान्तरमुक्तम्। पूर्वार्धत्रिपादकोणेष्विति पूर्वपादकोणेऽर्धकोणत्रिपादकोणे चेत्यर्थः। पूर्वत्रिपादार्धकोणेष्विति वा पाठः। अस्मिन् पक्षे तृतीयाद्या भङ्क्ता न्यस्तव्या। ह्रं इं तृतीयार्धकलायै नम इति मेषगतत्रिपादकोणे न्यस्य पुनस्तमेव मध्यमपभगतपूर्वपादकोणेऽपि विन्यसेत्। एवमष्टम्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् इति। चतोर्थं प्रकारमाह—पक्षयेति। अत्र तिथिचक्रे तिथि-

न्यासो विकल्पनीय इति। इदानीमेभ्योऽमावास्यान्ता इत्यत्राभिप्रायान्तरमप्याह —एभ्य इति। अत्रैभ्य इति व्यस्ततया प्रकृतानां राशीनां ग्रहणम्। तेन राशिचक्र एव तिथिन्याससिद्धिरिति भावः॥ ६७॥

तेनेति उक्तस्य हेतुत्वेन निर्देशः। वर्णभेदतो भिन्ना इति। राश्यनुगतवर्णानां तत्कार्यतया तिथिष्वप्यनुगम उक्तः। वर्णविशेषयोगमिति। हंस इति वर्ण-सामान्ययोगः। पञ्चदशस्वराणामेकत्रिंशद्व्यञ्जनानां च योगो वर्णविशेषयोगः। मूले ता एव स्युरिति तिथीनां पक्षद्वयं विभूतिरित्युक्तम्। अन्त्यपक्षोऽपरपक्षः। न्यासविषये विशेषमाह—ता एवेति॥ ६८॥

पक्षव्याप्तौ नियममाह—पक्ष इति। न्यासविषये विशेषमाह—प्रतिपदादिक इति। न्यासमन्त्रोऽपा इति। हं अं शुक्लप्रथमाकलायै नम इत्यादावित्यर्थः॥ ६९॥

ननु पञ्चदशभिरेव तिथिभिः पक्षसिद्धिः स्यात् पक्षाभ्यां च माससिद्धिरित्या-शङ्कायां संक्रान्त्ये सत्यपीत्याद्युक्तम्। सोमात्तु ह्रासवृद्धित इति। सोमस्य शुक्लपक्षे वृद्धिरपरपक्षे ह्रासः। तदवस्थयोः द्वय एवेति मूलार्थः॥ ७०॥

अन्त्यश्चेति तिथिविभूतितया देवताकथनम्। न्यासविषये विशेषमाह—अन्त्यश्चेति॥ ७१॥

मूले राशिभ्य इति तिथिविभूतितया करणाभिधानम्। दिनशब्देनादित्यादि-वाराणां ग्रहणम्। राशीनामेव करणपर्यन्तं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण राशिभ्यः सदिनेभ्य इत्याद्यभिहितम्। यद्यपि वाराणां क्वचिदुत्पत्तिर्नोक्ता तथापीह सदिनग्रहणात् संख्यासाम्याच्च तिथिभ्य उत्पत्तिरित्यवबोद्धव्यम्। प्राक्तिजन्मय-सनुत्यादिति। इच्छेत्यादिरेव प्रक्षोभादाद्यत्युत्पत्तिरकाराद्युत्पत्तिश्चेत्येवमुक्तम्। अक्षरभेदविकारादित्यक्षरभेदलक्षणाद्विकारादित्यर्थः। अनेन तिथ्यनुगतवर्णानां करणेष्वप्यन्वय उक्तः। न्यासविषये विशेषमाह—करणन्यासमिति। विभूतिं दर्शयन्निति प्रकरणाल्लभ्यते। राश्यादिपदोपादानाभिप्रायमाह—राशिभ्य इत्यादिना। करणपञ्चकन्यास इति सप्तानां करणानामष्टावृत्त्या षट्पञ्चाशत् करणानि संपद्यन्ते। ततः पश्चिमगतपंक्तेः सह षष्टिः करणानि स्युः। तत्र च पञ्चभिः पञ्चभिः करणैरेकैकराशिसंभव इत्येवमुक्तम्। गत इत्यापष्टि-संख्यापूर्तेरेवमित्युक्तम्। तिथियुक्तराशिमन्त्रेणेति। अं आं इं शुक्लप्रथमाद्वितीया-तृतीयार्धकलात्मने मेषराशये नम इत्यादिना प्रागुक्तेनेति भावः। प्रतिपर्यायमिति सप्तानां करणानामष्टाविह पर्यायाः। तेषु सर्वेष्वपि पर्यायेष्वित्यर्थः। सप्तग्रह-योग इति शब्देन तदधिपग्रहणादिति भावः। षष्टिसंख्यानामिति। गुप्ति-

प्रकरणे तावत् पञ्चपञ्चाशद्वर्णा उक्ताः। तत्र हवर्णानन्तरं चत्वारो यमाख्या वर्णाः सामविन्प्रसिद्धो मकारश्च स्यात्। यद्वा मातृकायामेवावर्णादिपञ्चानामिकारादिचतुर्णां च प्लुतसंभवात्त्वप्लुतास्तत्तदनन्तरं स्युः। एवं षष्टिर्वर्णाः सिध्यन्ति ॥७२॥

मूले सिंहव्याघ्रवराह इत्यत्रान्त्यात्प्रतिपदर्धादिति संबन्धनीयम्। प्रतिपदिह पूर्वपक्षगतैव गृह्यते। कृष्णगोरित्यपरपक्षाभिप्रायम्। चतुर्दश्या इति च तदीयपूर्वार्धग्रहणम्। अभिविधौ चाकारः। प्रतिपच्चक्रापरार्धं इति चक्रशब्देनेह त्रिकोणग्रहणम्। सर्वेषु तिथिचक्रेषु द्व्यर्धतया विभागः कल्पनीयः। तत्र प्रतिपच्चक्रपूर्वार्धे षष्टितमं करणं न्यसनीयमिति तदपरार्धं इह करणन्यासोपक्रम उक्तः। इह च करणचतुष्क एव गते मेषराशिमन्त्रेण व्यापकं स्यात्। पुनर्गजादित्रये सिंहे व्याघ्रे च गते वृषभराशिमन्त्रेण व्यापकमित्याद्यवगन्तव्यम्। अथ कृष्णचतुर्दश्युत्तरार्धात्प्रभृति यावच्छुक्लप्रतिपदुत्तरार्धंतिथ्यर्धेषु करणान्याह—पक्षिन्नगसर्पकीटकरणानीति। केतुराहू ग्रहाविति। तयोर्द्वौ पर्यायावित्यवबोद्धव्यम्। अत्र नृपे कुक्कुटे पक्ष्यादित्रये च गते मीनराशिमन्त्रेण व्यापकं भवति। पुनः कीटन्यासः ॥ ७३ ॥

मूल एवं सग्रहेति प्रकृतकालचक्रोपसंहारः। दिनशब्देन नक्षत्रग्रहणम्। प्रभेदकशब्दे स्वार्थे कप्रत्ययः। अस्मात्पञ्चविभागादिति तेषामपि विभूतिकथनम्। पञ्चवर्णनिष्पत्तिरिति। वर्णशब्देन तल्लक्षणानां पञ्चभूतानां ग्रहणम्। अत एव क्ष्माद्या इत्युक्तम्। कुः भूमिः। न्यासविषये विशेषमाह—केवलसमष्टिव्यापकमन्त्रमिति। चक्रत्रयेऽपि व्यापकमिति ॥ ७४ ॥

मूल इति मूलाक्षरविकृतमिति श्लेखायाः कालचक्रत्रयोक्तविभूत्युपसंहारः। मूलाक्षरं श्लेखा। तस्य विकृतं विक्रिया। इदमिति—अस्या विकाराद्वर्णैश्च इत्यादि क्ष्माद्या इत्यन्तेनोक्तपरामर्शः। वर्णविकृतिबाहुल्यमिति श्लेखायास्तावद्विकारो वर्णस्तदुक्तम्—ठकारान्तात्क्षकाराद्या इत्यादि। स सर्गः स्रोपितः कण्ठ इत्यादि च। तेषां वर्णानां विकृतयो ग्रहराश्यादयः। तदप्युक्तम्—षाद्यैर्मेषाद्यैश्च राशिरित्यादि। बाहुल्यं विस्तारः। पञ्चभूतानां ग्रहराश्यादिविकारत्वात् तद्विभूतित्वाच्च सचरस्य जगतो बाहुल्यग्रहणम्। वक्ष्यति च—सचराचरस्य जगत इति। तथा च मूलाक्षरविकृतिरेवैवं ग्रहराश्यादिलक्षणस्तद्विकृतिवर्णविक्रिया विस्तार इत्येवमभिधानोपपत्तिः। न्यासविषये विशेषमाह—सर्वमन्त्रेष्विति। तथा च न्यासारम्भो ह्रीं लयाय नम इत्यादि। षोडशाद्यादिन्यासमन्त्रेषु न तद्योगः तदवयवानां इरमायानां योगादित्यवबोद्धव्यम्। 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति सचराचरस्येत्युक्तम्। भूतविकारत्वाच्चराणां भूतानाद कालचक्र-

विभुतित्वात् सचराचरग्रहणम्। न्यासविषये विशेषमाह—व्याप्तिन्यासकथनफलमिति। अथास्येति साधकग्रहणम्। बीजस्येति हृल्लेखाग्रहणम्। जगत इति साधकशरीरग्रहणम्। तदुक्तमधस्तात्—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीर इति। चराचरशब्देन कृत्स्ना कालचक्रविस्तृतिरुक्ता। तन्न्यासतो जगतः सचराचरत्वम्। तदेतदाह—अस्य साधकस्येति। बीजशब्दार्थौ मन्त्रस्येत्युक्तः। हृल्लेखाभिप्रायं चैतत्॥ ७५॥

मूले यां प्राप्तेति शक्तिप्रकरणोपसंहारः। यामिति। 'प्राणात्मकं हकाराख्यमित्यादि 'मूलमास्य बीजस्येत्यन्तमुक्ता हृल्लेखाशक्तिः कथ्यते। प्राप्तेति। स्वरूपतः षोडशाङ्गादिकलाचक्रव्याप्तितश्च तद्रूढिपर्यन्ततया विज्ञानमुक्तम्। नन्वेकव्याप्तिकथनेनैव तद्विज्ञानं स्यात् किं बहुव्याप्तिकथनेनेति। नैष दोषः। साधकानां विचित्रा हि प्रतिपत्तिर्भवति। यद्वा कृत्स्नापि व्याप्तिरेवं सिद्धा भवति। यद्वा विज्ञानावृत्तिरेवैवं फलतो भवति। सा चावृत्तिरनेकविधेति भेदः। अथवा प्रकृतिपुरुषकालभेदोऽपीह विवक्षितः। प्रथमपटलोक्तयोगवत् तत्र षोडशाङ्गादिव्याप्तिचतुष्टयं प्रकृतिप्रधानं कुण्डलिन्याद्यष्टकं पुरुषप्रधानं पुनः संवत्सरव्याप्त्यादिचतुष्टयं कालप्रधानमिति। अथवा व्याप्तिन्यासोऽपीहोक्त एव। तदुक्तं—जगतस्त्वस्य जगतीति। न्यासप्रचयजन्यात् संस्काराच्च तद्रूढिसिद्धिरिति बहुव्याप्तिकथनोपपत्तिरिति।

सकलं कर्मबन्धमपास्येति। यत्कर्मजातं प्राग्भवेषूपार्जितं शुभाशुभमिश्रलक्षणं भूयोऽप्युच्चावचभवनिमित्तं तस्य तद्विज्ञानप्रचयसविन्नैव तद्रूढिलक्षणेन संक्षयोऽयमुक्तः। तदुक्तं—तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति।

ननु किमर्थमेतदुक्तमिति। उच्यते। साधकस्य शक्तिव्याप्तिविज्ञानपूर्वकं तन्न्यासेन तच्छक्तितापत्तिस्तावत्पटलारम्भ उक्ता। तत्र चोच्चावचसंसारोपभोगकारककर्मसद्भावे तदसिद्धिरित्याशङ्कायामेतदुक्तमिति।

तद्विष्णोः परमं पदमिति। तद्विष्णुपनिषत्सु प्रथितम्। यद्वा 'यूयमक्षरसंभूता इत्यादित एव प्रकृतम्। यद्वा 'अस्य शक्तिलमित्यत इत्येवेत्यारभ्य शक्तिपदेनोक्तमिति। विष्णुशब्देन शार्ङ्गिणः स्वात्मन एव परोक्षतयाभिधानम्। शक्तिमतो ममैवेति भावः। शक्तिशक्तिमतोरभेद इह विवक्षितः। तदुक्तं—साहं यूयमिति। युंरूपं मा विदित्वा स्वमिति च। कृत्स्नाया देवताया ग्रहणार्थमित्थमभिधानमिति ज्ञेयम्। परमपदमिति विभूतिलक्षणमपि पदमेव किन्तु तदपरं चिदानन्दैकरसममृतमभयं परब्रह्मपरदेवतादिपदवाच्यं परमं पदं स्थानमिति शक्तितापत्तेरपि फलावस्थेयमुक्ता। त्रिजगति जन्तुजीवभूतामिति सकलचराचरात्मस्वरूपभूतामित्यर्थः।

जपत च नित्यमर्चयतेति च मध्यमपुरुषबहुवचनम्। शार्ङ्गिणो ब्रह्मादीन्

प्रति नियोजनमेतत्। ननु तां ज्ञात्वा तत्परमं पदं प्रयातीति तावद्दिशोपसंहार उचितः। तद्विज्ञानस्यानन्यशेषत्वात् तद्विज्ञानपूर्वकन्यासेन तद्दृढिवशाच्छक्तिलसिद्धौ पुनर्व्यापारान्तरायोगाच्च। तथा च कथं यां ज्ञात्वेत्यादिप्रकरणोपसंहार इति। उच्यते। शक्तेर्विज्ञानन्यासतस्तद्दृढिवशात् तदापत्तिस्तत्प्रसादसाध्या भवति। प्रसादश्च जपार्चनाद्याराधनसाध्येत्येतत्प्रतिपादनार्थमित्थमुपसंह्रियते। तत्र जपतार्चयतेति चाभिधानं तयोरेवाहृत्तिविस्ताराभ्यामदृष्टप्रचयप्रकर्षकरत्वात्प्रयता यत्नेन भाव्यमित्यवबोधनार्थम्। न्यासविषये विशेषमाह—कालचक्रयोगमिति। जपादिक्रमेति हृल्लेखापटलभाविरोत्येति भावः।

त्रिजगतीति। यद्यपि प्रकृतं प्रकरणमनेनोपसंह्रियते किन्तु त्रिजगति जन्तुजीवभूतामित्येतद्विशेषेण तु कालचक्रयोगार्थमेवेति भावः। चक्रात्मके जगत्त्रय इति भूचक्रस्य त्वरसायां भूमौ व्याप्तिरित्यादि द्रष्टव्यम्। तदुक्तम्—चक्रात्मत्वविभागादित्यादि। तत्र ये जन्तव इति पशुं च भूतविकारात्मकशरीरभाजो रान्याद्यनुगता इति भावः। तेषु प्रविश्येति। तदुक्तम्—यत्रापि चेतनाधातोरागतिं बहुधा विदुरिति। जीवभूतामित्यनेन जीवावस्था ततः पूर्वापरावस्था च गृह्यते। तदाह—जीवात्मतां प्राप्तां परां चिन्मात्ररूपामिति। ननु 'चक्रसंहारेण स्वरूपस्थितिं सूचयतीति तावदुक्तम्। क इह विशेष इत्यत आह—कालचक्रयोगक्रमः सूचित इति। चक्रत्रयन्यासानन्तरं चक्रत्रयात्मकं जगदात्माभेदेनाऽनुसन्धाय तदनुगतशक्तितेजसा तस्य स्थूलांशस्य तद्गतजीवसमष्टितत्त्वात्रे संहारं विभाव्य तस्यापि तच्छक्तिमात्रसंहारं भावयेदित्यनेनोक्तमिति। सकलं हृल्लेखां ज्ञात्वा जपतेति च। हृद्यमिति। हृद्यं हृदयस्य प्रियोऽभिप्राय इत्यर्थः। हृल्लेखाशक्तिरेव यथोक्तरूपा सती तत्तन्मन्त्ररूपापि भवतीति ज्ञात्वा तत्तन्मन्त्रमपि जपेदिति चात्राभिप्रेतमिति विवरणार्थम्। अत्र जन्तुजीवभूतामिति तत्तन्मन्त्रदेवताया जीवतादात्म्यापत्त्याया ग्रहणम्। यामेवमुक्तव्याप्तिमयीमपि तत्तन्मन्त्रदेवतारूपेण सकलजन्तुजीवात्मिकां ज्ञात्वा तत्पदं याति तां जपत चार्चयत चेति मूलार्थः।

ननु शक्तिभावनयैव शास्त्रं केवलं सिद्धम् किं तदवान्तरभेदभावनयेति। नैष दोषः। साधकानां रुचिवैचित्र्यात् तदनुसारतः शक्तेरवान्तरभेदात्मिका मातृका त्रिपुरादिमन्त्रदेवतास्तावदिह भावनीयाः। तासां प्रतिस्वं सर्वात्मत्वमपि प्रतिपत्तव्यम्। इतरथा स्वर्गापवर्गप्राप्त्यभावात्। तत्र यथाक्रमं मन्त्रदेवतानां विशेषरूपं तत्सम्प्रकारेण वक्तव्यम्। यत्तु सामान्यरूपं तत्तावदिह शक्तिलक्षणं शक्तिपटलेऽभिहितमिति हृल्लेखाशक्तेः सामान्यरूपत्वेऽपि तन्मन्त्रस्यास्ति विशेषरूपत्व-

मिति हृल्लेखापटलोपपत्तिः। अत एव—तामेनां जपत च नित्यमर्चयतेत्युक्तम्। तत्तन्मन्त्रजपादिरेवेह प्रधानतयाभिप्रेत इति हृदयशब्दोपादानमिति ॥ ७६ ॥

* इह तत्तन्मन्त्रजपस्यापि विहितत्वात् साधकानां तत्तद्बुद्धावपि तदानुकूल्यमपि परीक्षणीयमिति तत्प्रतिपादनार्थमारभते—अत्र लग्न इति। राशिनक्षत्रनामार्णानुकूल्यमिति। राश्यानुकूल्यं नक्षत्रानुकूल्यं नामानुकूल्यं कुलानुकूल्यमृणानुकूल्यं चेति पञ्चविधमानुकूल्यमुक्तम्। तत्र राश्यानुकूल्यं तावदाह—यस्मिन् राश्यक्षरगण इत्यादिना। षोडशकोष्ठमण्डलं कृत्वा मध्ये चतुष्पदीं मार्जयेत्। तदा परितो मेषादिराशयः संभवन्ति। तेषु वर्णानाद्यैर्मेषाद्यो राशिरित्याद्युक्तक्लृप्त्या लिखेत्।

तदुक्तम्—मेषाद्युदक्षरः मीनः शर्मर्षेवेति भेदिताः।

लिप्यर्णा राशिषु ज्ञेयाः षष्ठे शादींश्च योजयेत् ॥ इति।

तत्रैकस्मिन् राशौ साधकस्य नामाद्यक्षरं स्यात्। कस्मिंश्चिद्राशौ च मन्त्राद्यक्षरमपि स्यात्। तत्र साधकनामाद्यक्षरयुक्तराशिमारभ्य मन्त्राद्यक्षरयुक्तराशिपर्यन्तं लग्नादिरूपेण गणनमिति। तदेतदुक्तम्—यस्मिन् राश्यक्षरगण इति।

यन्मन्त्राद्यक्षरयुक्तराशिवर्णा इति। येषां मन्त्राणामाद्यक्षरैर्युक्ता राशिवर्णाः स्युः ते मन्त्रा ग्राह्याः। धनस्थानादिरूपेणात्मनोऽनुकूलत्वादित्यर्थः।

अन्यथापीत्यत्रैवापरः प्रकारोऽपीत्यर्थः। तत्र गणनक्लृप्तिं दर्शयति—स्वराशिमारभ्य गणनमिति। स्वजन्मराशिमारभ्येत्यर्थः। नक्षत्रानुकूल्यमाह—भिन्नखण्डमित्यादिना। तेष्वश्विन्याद्यक्षराणोत्याभ्यामश्वयुगित्याद्युक्तानीत्यर्थः।

तदुक्तम्—राज्यलाभोपकाराय प्रारभ्यारि स्वरः क्रुधः।

गोपालककुटीं मायात् फुल्लापीत्युदिता लिपिः।

नक्षत्रेषु क्रमाद्योज्या स्वरान्त्यौ रेवतीयुजाम् ॥ इति।

स्वनामाक्षरं स्वनक्षत्राक्षरं चेति प्राक्प्रकारद्वयमुक्तम्। एकैकान्तरमिति। षोडशकोष्ठमपि पदचतुष्टयात्मकावान्तरखण्डचतुष्कतया विभजेत्। तत्र यैशानादिचतुर्षु खण्डेषु यान्यैशानानि पदानि तेषु प्रादक्षिण्यक्रमादकारादिवर्णचतुष्टयं लिखेत्। एवमेकैकपदान्तरितत्वं वर्णानां स्यात्। पुनस्तेषु यान्याग्नेयानि पदानि तेषूकारादिचतुष्टयम्। यानि नैर्ऋतानि तेषु ऋकारादिचतुष्टयम्। यानि वायव्यानि तेष्वोकारादिचतुष्टयमिति स्वरलेखनप्रकारः। पुनः कादीन् यादीनपि लिखित्वा हलन्तानपि ऐशाग्नेयनैर्ऋतखण्डगतैशानपदेषु लिखेदिति विवरणाशयः। खण्डचतुष्टयमिति। पदचतुष्टयात्मकखण्डग्रहणम्। जानीयादिति गणयित्वा धारयेदित्यर्थः। पुनः सिद्धखण्डादिखण्डचतुष्टयेऽपि पदचतुष्टयानि सिद्धादित्वेन ज्ञेयानि। सिद्ध-

सिद्धादिनिर्देशोपपत्तेरित्यवगन्तव्यम्। तत्साध्य इति सुसिद्धसाध्य इत्येवं तत्सुसिद्धस्तदरिरित्यत्रापि ज्ञेयम्। अरिसिद्धादय इत्यरिसाध्यतत्सुसिद्धतदरीणां ग्रहणम्।

नामानुकूल्यं न नित्यमित्याह—नृसिंहार्कवराहाणामिति। वैदिक इति। गायत्रीत्रिष्टुबादयः। पिण्डमन्त्रे चेति चिन्तामणित्रिपुरादयः।

कुलानुकूल्यमाह—अथ कुलाकुलविभाग इत्यादिना। एकभूतसम्बन्धित्व इति। भूतलिपिक्रमिस्तावद्धंसाः पञ्चेत्यादिनोक्तैव। नानाभूतसम्बन्धित्वे तु कुलाभेद इत्यर्थोक्तम्। प्रकारान्तरमाह—आग्नेयानामिति।

ऋणानुकूल्यमाह—अथर्णधनविभाग इत्यादिना। अङ्कस्त्रिभागेनेति। यथा नारायण इत्यस्मिन् नाम्नि नकार आकारो रेफ आकार इत्यादि। अष्टशः परित्यक्त इति। परित्यागापर्याप्तौ तु तान्येव शेषवद्द्रष्टव्यानीत्यवबोद्धव्यम्।

दोषाणामपि सूचितत्वादिति। न केवलं वक्ष्यमाणानामेव छिन्नत्वादिदोषाणां विनाशः किन्तु प्रसुप्तमरणादिदोषाणामपि महता यत्नेन प्रणाशः स्यादिति सूचितम्। प्रयोग इति। वीर्ययोजनजननादिरूपो दशविध इत्यर्थः। तत्र प्रथमं वीर्ययोजनमाह—योनिबन्धपूर्वकमिति। बीजबिन्द्वादिक्रमेणेति। स्वात्मनस्तन्मन्त्रसकलीकरणं कृत्वा तन्मन्त्रमुच्चरन् तदीयबीजबिन्दुकलानिरोधिकानादनादान्तसमव्यापिनीसमन्युन्मनीक्रमेण दुष्टमन्त्रसंहारं विधाय तत्र तदीयस्वरूपे तदभेदेन स्थितः संस्तन्मन्त्रं सहस्रवारमावर्तयेत्। एतन्मन्त्रे तद्वीर्ययोजनम्। तत उन्मन्यादिबीजान्ततया तस्योत्पत्तिं भावयित्वा मानसपूजामाचरेदिति विवरणाभिप्रायः।

मातृकापद्ममिति। वक्ष्यति च—व्योमाग्निःश्वचतुर्दशस्वरविसर्गाविस्फुरत्कर्णिकमित्यादि। तत उद्धरेदिति। दुष्टसंहारोऽप्यत्र एव। पूर्ववत् स्वात्मनः सकलीकरणं मातृकापद्मे मातृकामिष्ट्वा दुष्टमन्त्रस्य मातृकागतनिजवर्णद्वारा तन्मूलभूतोन्मन्यां विलापनं विभाव्य केवलावस्थां कञ्चित्कालमनुसन्धाय ततो मातृकागतनिजवर्णतयोत्पत्तिं विभाव्यान्यत्र स्वोचितपद्मे स्ववर्णांस्तान् क्रमेणोद्धृत्यालिख्य तत्र मन्त्रं पूजयित्वा जपेदिति विवरणाभिप्रायः। प्रणवान्तरितानिति। प्रणवेन नित्यशुद्धवाचकत्वेन दुष्टमन्त्रस्यानुस्यूततास्करणमेतत्। तेन तत्तेजसा तच्छिद्रदोषसंहारः तद्वीर्येण मन्त्रवर्णानामुपबृंहणं च कार्यम्। वायुबीजेनेति। तदीयदोषशोषणकरं ह्येतदिति भावः। अग्निबीजेनेति। तदीयदोषदहनकरं तदीयतेजउद्बोधकरं च ह्येतदिति भावः। स्वतन्त्रोक्तप्रकारेणेति + +। अभिचिन्त्य मनसेति। मन्त्रं शिष्यवदग्रतः स्थितमनसा विचिन्त्य ज्योतिर्मन्त्रमुच्चरंस्तस्य तदनुप्रवेशं विभाव्य तत्तेजसा तस्य भस्मभयदहनं भावनीयम्। प्रतिवर्ण-

मिति। भूर्जपत्रे लेखनमिहापि समानम्। प्रोक्षणमिहाष्टशतवारं स्यात्। नाम्ना स्वेनेति। जले मन्त्रं सन्निधाप्य तत्र तर्पणमेतदिष्यते। प्राग्वत् संख्या स्यात्। सर्वत्रापि स्वात्मनः सकलीकरणं मन्त्रभावनेत्यादि समानमेव। तारमायारमायोग इति। प्रतिवर्णमेतैरष्टशतवारं संपुटीकरणमेतदभिप्रेतम्। अन्येषामप्रकाशनमिति। दोषितानामदोषितानां च पत्रलेखनेनोष्ठपरिस्पन्दनादिना वा न प्रकाशनमिति। दशधा शोधित इति। दोषभेदानुसारेणान्यतमः कतिपये सर्वे वा प्रयोगाः स्युरिति भावः। छिन्ना रुद्धा इत्यादय इति।

तदुक्तम्—अपूर्णरूपाश्छिन्नाः स्युः स्तम्भितायानुनासिकाः।
दग्धाः षट्कर्णगा मन्त्राः त्रस्ताः स्युरधिकैर्जपात्॥
गर्वितास्त्वविधिप्राप्ताः शत्रवो वैरिकोष्ठगाः।
बाला लघ्वक्षरप्राया वृद्धा गुर्वक्षरान्विताः॥
निर्जिताः कर्मबाहुल्यादंहसाः सत्त्ववर्जिताः।
अकालविनियोगेन मूर्च्छिताः स्वापगा जपात्॥
मत्ताः पत्रेषु पठनादन्यवर्णैस्तु कीलिताः।
रुद्धा विषन्धिताः प्राप्तदुःखा वैरिसमन्विताः॥
खण्डीभूतास्त्वंशजपादङ्गहीनास्त्वसंहृताः।
अपूर्णेनोपदिष्टा ये हीनवीर्यास्तु ते मताः॥
मदा प्रयोगात्कष्टत्वं क्लिष्टातिविडम्बनात्।
रुग्नः प्रलेपनैर्जापादन्यमन्त्रैः सहाविलाः॥
उपेक्षावस्थया जापाद्वैषम्यादवमानिताः।
पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा दोषास्तान्शमयेद् गुरुः॥ इति।

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां चतुर्थः पटलः।

अथ पञ्चमः पटलः।

इह तावत् 'यूयमक्षरसंभूता' इति प्रकृतस्य वाच्यवाचकोभयाभेदरूपस्याक्षरस्य शक्तित्वमिदं समुत्थितम्। साधकस्य तदापत्तिश्च तद्व्याप्तिन्यायेनोक्ता। ततस्तदापत्तिकरतया जपार्चने चोक्ते। तत्र कथं तत्रामजपार्चनादिकार्यमित्यपेक्षायां तत्प्रकारप्रतिपादनार्थमापरिसमाप्तेर्ग्रन्थशेषारम्भः। तत्र प्रथमं दीक्षा। ततोऽपि पूर्वं तदीयाङ्गजातकथनम्। तदाह—अदोषितानामिति। तत्सिद्धय इत्यधिकारसिद्धय इत्यर्थः। मान्द्रोपाद्वेति पञ्चमपटलार्थो दीक्षेति षष्ठपटलार्थबोधः।

प्रवोक्तन्यासादिष्विति सामान्यन्यासानुवादेन दीक्षाया अपि सामान्यैवेयमित्यपि सूचितम्। सामान्यदीक्षैव च सकलविशेषार्थापि भवतीति।

मूले मनूनां दीक्षाविधानमित्युक्तम्। ननु शक्तेरेव प्रकृतत्वे कथं मनूनामिति तद्वान्तरभेदमन्त्रग्रहणमिति। उच्यते। मन्त्रभेदा एव तावदिह प्रतिपिपादयिषिताः। साधकमतिवैचित्र्यात् सर्वानुग्रहार्थत्वाच्चास्य प्रपञ्चसारस्य। तेषु यत्सामान्यं अखिलवर्णं तदपृथगभिहितं तत्तन्मनुषु विशेषणतया विनियोजयिषितम्। वक्ष्यति च—सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति। ततश्च सामान्यकथनानन्तरं तद्भेदकथनोपपत्तिरिति। पञ्चमषष्ठपटलारम्भ इति मूलगताथशब्दार्थोऽप्युक्तः। अर्थान्तरमप्याह—अतोऽथशब्द इति। स्वोक्त एवासौ हेतुरित्यत उक्तं—विधिवदिति। मूलागमोक्तरीत्येत्यर्थः। अर्थान्तरमाह—वेदाविरुद्धत्वमुक्तमिति। विधयो वेदगताश्चोदनास्तदर्हतयेति भावः। येनोपलब्धेनेति उपलम्भोऽपीह लाभ एव। यदाह—दीक्षालाभमात्रेणेति। साधकेशा इति तत्कालविशेषणम्। तदभिप्रायं दर्शयति—न केवलमिति॥ १॥

मूले दिव्यभावमिति। मन्त्रदेवतात्मतापत्त्या स्वात्मनोऽसाधारणरूपत्वमुक्तम्। दुरितानीति तत्प्रतिबन्धनिचय उक्तः। तत्त्ववदस्येति। विश्वजगदसंभूतं देवतातत्त्वलक्षणं स्वस्वरूपमुक्तम्। भयतस्त्रायत इति च सम्बन्धनीयम्॥ २॥

देवादिकस्य वत्सरस्येति। देववत्सरस्येत्यर्थः। एतद्दर्शयति—देवशब्दादय इति। ते च वत्सराः कालचक्रप्रकरण उक्ताः। वत्सरस्यादिश्च पूर्वपक्ष एव। तदाह—आदिं पूर्वपक्षमिति। समग्रसम्पदिति तदपेक्षितपरिकरजातसम्बन्धिवचना। दीक्षाकालार्थमस्यैतद्विवरणम्। अथाचार्यस्य नियमार्थतया विवृणोति—देवा इति। देवेत्यत्र स्वार्थे तद्धितः। ब्रह्माद्या ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाः। ते च विशेषसामान्यतया बीजद्वयबिन्दुकलानिरोधिकात्मकाः। वत्सरो नाद इति निर्देशात्। हृदयादिस्थानानि हृदयगललम्बिकाभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्राणि। मूर्तयश्चाधार्ये साधके चावगन्तव्याः। वक्ष्यति चाभिषेकविधौ—पटुरवाणां मुखे भवेत्यादि। पित्रेत्यत्रापि स्वार्थे तद्धितः। एषामिति गुरुशिष्ययोस्तदन्तर्गतायाश्च ब्रह्मादिरूपाया मन्त्रदेवताया इत्यर्थः। वत्सान्देवादीनिति कार्यत्वाद्वत्सत्वम्। वक्ष्यति च—कुण्डलिनीमुखाग्निष्वततामित्यादि। व्याप्येति। वत्सेषु रौतीत्यर्थाद् व्यापनं सिद्धमिति भावः। रवणं नदनम्। समारभ्येतत्समाश्रित्येति विवृतम्। ममः शिष्यात्मन इति। ममिति जीववाचकम् बीजम् शिष्यजीवपरिग्रहत्वर्थादिति भावः। तत्साधकेनेतीह यत्रशब्देन समाप्त इत्यपि लभ्यते + + + ॥ ३॥

मूले शुभकर्मणीति दीक्षामण्डपकरणाङ्गतया वास्तुपूजाप्रकरणारम्भः। शुभ-कर्मणीति + + दीक्षायामिति + + मण्डपकरण इतीहैव तावदिति भावः। गृहादिविधिष्विति गृहनिर्माणगृहप्रवेशनादिग्रहणम् ॥ ४ ॥

अभवत् पुरेति। वास्तुपूजानादरेऽप्यापद्विघ्नादिसम्भवोऽपि सूचितः। विश्रुतो दितिज इति सम्बन्धनीयम्। चतुरश्रसंस्थितिरिति निहितविशेषणम् ॥ ५ ॥

तद्देहसंस्थिता ये इति सुरगणैरित्युक्तस्य ग्रहणम्। ते यथा मण्डलमध्याद्यर्चा विश्रुतास्तथा वक्ष्यन्त इति योजना। तत्क्रमेणेति तदुचितः क्रम उक्तः ॥ ६ ॥

अष्टाष्टकोष्ठतपदां चेति। अष्टानामष्टकैर्गोष्ठतानि सुनिर्मितानि पदानि यस्या-मिति समासः। प्रागग्रैरुदगग्रैश्च नवनवसूत्रैरास्फालितैरष्टाष्टकसंख्यासिद्धिः। अत्र चकारो वृत्तपूरणार्थः। अर्थान्तरमाह—चकारेणेति। कोणचतुष्क इति + + चतुष्पदसमन्वितमध्यकोष्ठ इति चतुर्णां पदानामेकीकरणेन समन्वयः। ब्रह्मा त्विति तुशब्दो वृत्तपूरणार्थः। पद्ममात्रे स्वनाममन्त्रेणैवार्चनं भवति।

अर्थान्तरमाह—तुशब्देनेति। ब्राह्मपीठादिपूजनमिति तदुपरि मूर्तिपूजोक्ता। अणिमादिसर्वसिद्ध्यन्ता इति। अणिमा महिमा लघिमा गरिमा ईशिता वशिता प्राप्तिः प्रकामता सर्वसिद्धिश्चेत्यर्थः। अणिमायै नमः महिमायै नम इत्यादि-प्रकारेण प्रयोगः। स्रुक्स्रुवदण्डकमण्डलुधर इति। + + साधकवरेणेत्यनेनै-तत्सर्वं सिद्धम् ॥ ७ ॥

प्राग्यास्येति। ब्राह्मखण्डस्य चतुर्दिक्षु चतुष्पदैकीकरणेनैकैकखण्डं कार्यम्। तदा च तत्खण्डस्यार्वागर्धप्रान्तयोर्द्वे अर्धकोष्ठे स्याताम्। परार्धप्रान्तयोर्द्वे पदे तदनन्तरं द्वे अर्धकोष्ठे स्याताम्। तत्र यदर्धपदं तत्कोणद्वयार्धकोष्ठेष्वित्युक्तम्। यत्तु पदं तदग्रे पार्श्वोत्थपदद्वन्द्वेष्वित्युक्तम्। सर्वत्रापि पद्ममात्रेषु स्वनाममन्त्रैरेव पूजा। ॐ अर्यकाय नमः ॐ विवस्वते नम इत्यादि।

कोणद्वयार्धकोष्ठेष्विति। कोणेषु यानि द्वयान्यर्धकोष्ठानि तेषु द्वौ विशेषलक्षणा-वयवौ यस्य तत्सामान्यलक्षणं द्वयम्। तदेतदाह—कोणेष्विति। तज्जयो रुद्र-जयः। आप आपेन सहितः। अग्रे पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्व इति। अग्निशब्देन कोणानां ग्रहणम्। अग्न्याद्या इत्येतदिहानुवर्तनीयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अर्धपदाद्यन्तास्तु चेति। बाह्यदिक्चतुष्टयपङ्क्तीनां प्रान्तयोर्द्वे द्वे अर्धपदे स्या-ताम्। ताभ्यां सह प्रतिदिशं पदान्यष्टावष्टौ स्युरितीत्येवमुक्तम्। वह्निर्वायुवयम-जलेशशशिनां चतसृषु दिक्ष्विति च योजनीयम्। मन्त्रिणेत्यत्राभिप्रायान्तरमाह —ब्रह्म च इति। अनयोः पृथक्पूजादिकमपि कार्यम्। पीठमूलाङ्गादि तु सर्वं

स्वस्वपटलात्प्रतिपत्तव्यम्। मूले प्रागुदीरिता इति पूर्वदिश्युक्ता ॥ ११—१५ ॥

इतीरितानामित्यपि शब्दो ब्रह्मकार्यादिसमुच्चयार्थः। अभिप्रायान्तरमाह—अपिशब्द इति। अत्र साध्विति शब्देनैव ब्रह्मादिसर्वोक्तदेवताग्रहणम्। रजसा चित्राणि पदानि कृत्वेति। द्विवर्णैः त्रिवर्णैः पञ्चवर्णैर्वा कृत्वा संपूरणं स्वस्तिककरणं चोक्तम्। तां तां देवतामावाह्येति। पद्ममात्रे स्वनाममन्त्रैरित्यवबोद्धव्यम्। तेषां च प्रदेशेतुर्भिर्मन्त्रार्धाभ्यां च षडङ्गानि न्यसनीयानि। मन्त्रविशेषसिद्धैरिति। पाद्यपत्रादिमन्त्रेषु विशेषसिद्धैः प्रतिदेवसमुक्तैरित्यर्थः। अत्र प्रतिवर्गमन्त्रेषु विद्वान्युपदिशति—दध्यान्नेति। पायसादीनि सप्तान्नानि। आर्यकसावित्रशर्वधानाग्निनिर्ऋतिवाय्वादयश्च सप्त वर्गा इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

वास्तुबलिस्तावदुक्तः। अथ भूय इति मण्डपाभिधानम्। तदभिप्रायं दर्शयति—रोमादिकमिति। खात्वा रोमादिपरिहारो भवति। एककलशपक्ष इति। वक्ष्यति च—प्रोक्तेनैवं कलशविधिनैकेन वानेककुम्भैरित्यादि। पञ्चहस्तमिति। मण्डपोऽयं सर्वोऽप्येकयोनिरित्यवबोद्धव्यम्। तत्र पञ्चहस्तत्वेऽपि पादोनत्वं दशाङ्गुलाधिकत्वं चेषितव्यम्। एवं सप्तहस्तादिष्वप्यवगन्तव्यमिति। सप्तपञ्चकमिति। सप्त च पञ्च च सप्तपञ्च चेत्येकशेषोऽत्राश्रितः। मूले परीणाहश्च इति चतुर्दिक्षु पृथग्योजनयेति भावः। मण्डपविस्तारप्रमाणमेवैतदुक्तम् न पर्यन्तपरिमाणमिति ज्ञेयम्। स च षोडशस्तम्भयुत इति। कथमित्याह—मध्य इति। प्रान्तेऽवशिष्टा इति। कोणेषु चत्वारो दिक्षु द्वौ द्वौ संभूय द्वादशेति भावः। तेषामित्युभयेषामपि ग्रहणम्। फलका इति तोरणस्तम्भयोरूर्ध्वदेशे तत्प्रोतायतया निधेयस्य फलकस्य ग्रहणम्। ध्वजाष्टकमिति। मूले तोरणग्रहणमेतदुपलक्षणमिति भावः। लोकपालप्रभमिति क्षेत्ररक्षादिवर्णपताकोज्ज्वलत्वमनेनोक्तम्। मूले पयोभूरुहः क्षीरद्रुमाः। दर्भस्रक्परिवीतमिति। दर्भमालया नीव्रदेशे परिवीतं त्रिगुणसूत्रपरिवीतमपेक्ष्यते। उज्ज्वलतरमिति। वितानसंभवपरिवेष्टनादिभिरिति भावः। सदृशं समन्तच्छादितम् उपरि च कटादिभिश्छन्नम् ॥ १७ ॥

इदानीं समाहृतो वेति मण्डपकरणोत्तरोपयोगितया मङ्गलाङ्कुरसम्पादनाभिधानम्। पुण्याहादिपुरःसरमिति। स्थलशुद्धिनान्दीमुखपुण्याहपीठपूजादिसमुचितकर्तव्यजातमुक्तम्। मूले सपालिकेत्यत्र चतुष्टयशब्दः प्रत्येकं संबन्धनीयः ॥१८॥

कथमेतद्बीजवपनमित्यपेक्षायामन्यस्मिन् भवन इत्यारम्भः। तदर्थमाह—अन्यस्मिन्निति। मूले शुद्धे स्थल इति। लौकिको सुध्यादिकार्या च स्थलशुद्धिरुक्ता। पदचतुष्कोपेतभानूदरमिति। भानुशब्देन द्वादशपदान्यभिप्रेयन्ते। पदचतुष्के-

मिथो विभक्तस्त्रिभिरुपेता भानवो द्वादश पदानि उदरे यस्य। अथोक्तं सर्वतोभद्रप्रकारं दर्शयति—पञ्चहस्तप्रमाणानीत्यादिना। पालिकादिमुखविस्तारस्य द्वादशाङ्गुलत्वात् तदुपपत्त्या द्वादशाङ्गुलान्तरत्वमित्यादि प्रतिपत्तव्यम्। दक्षिणोत्तरसूत्राणीति। तान्यप्येवं द्वादशाङ्गुलान्तराणि भवन्ति। पङ्क्त्या सर्वत इति। पदचतुष्काणां परित इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। तत्र मध्यगतस्याष्टाष्टशालिनः प्रागायतपङ्क्तियुगलस्य परितश्चतुर्दिक्ष्वेकां बाह्यां पङ्क्तिं विलोप्य वीथीं संपाद्य पुनस्तास्वष्टसु तत्पङ्क्तियुगलगतासु उदगायतासु द्विद्विपदशालिषु पङ्क्तिषु तृतीयां षष्ठीं च पङ्क्तिं च विलोप्य बाह्यवीथ्यवगाहिन्या वीथ्या विदध्यादिति। मूले प्रतिपदं पीतारक्तसितासितमित्यन्वयः। बङ्गादिग्रवाग्निमिति। तद्रजोविकिरणक्रम उक्तः। तदुक्तम्—ततश्चोक्तरजसापूर्येति। वीथ्यः श्यामेनेति। तस्य पञ्चवर्णाखिह्वावशिष्टत्वादिति भावः। याम्योदीच्यसमायातमित्यत्राप्येतत्सर्वं योजनीयम्। मन्त्रिण इति + + ॥ १८ ॥

मूले वैरिञ्च इति। विरिञ्चो ब्रह्मा। अलचालिता इत्यस्येपीत्यर्थाल्लभ्यते। पश्चिमादि विन्यसेदिति। पश्चिममध्यमपूर्वपदचतुष्केषु क्रमाद्विन्यसेत्। पालिकादिचतुष्काणीति भावः। बङ्गादिग्रवाग्निक इत्येकैकस्मिन् पदचतुष्केऽपीति भावः॥ २० ॥

मूले पृथगपीत्यार्यायाः पूर्वार्धं पङ्क्तिष्विल्येतस्य विशेषणम्। पृथगपीति प्रतिपदमित्यर्थः। उत्तरार्धे विन्यसेदित्यनुषङ्गः। विशेषाभिधानं चैतत्। कङ्गुश्यामानिष्पावखल्वाढकीप्ररोहयोग्यानीति। प्ररोहोऽङ्कुरः। योग्यानीत्यभिधानं देवताविशेषानुसारेण यवशिम्बाद्युपसंग्रहार्थम्। यद्वा प्ररोहयोग्यानामेवैषामुपादानार्थम्॥ २१ ॥ २२ ॥

मूले मूलबीजेनाभिमन्त्र्य निर्वपेदित्यन्वयः। मूलबीजं ह्रल्लेखैव। यदुक्तं—मूलार्णमर्णविकृतीरिति। ननु मनूनां दीक्षाविधानमिति तावदुक्तम्। तत्र कथमिति तत्रापि ह्रल्लेखयैव बीजावापः। यद्वा तत्तन्मन्त्रोपलक्षणमेतत्। तदुक्तम्—मूलबीजेन तत्तन्मन्त्रेणेति। विप्राशिषेत्यत्र सहार्थे तृतीया। ब्राह्मणानां गोहिरण्यादिसमर्पणेनाशिषः संपादनीयाः। विधिवत्प्रतिपद्यमानैः शङ्खादिभिर्मुख्यतरैः पञ्चमहाशब्दैरेति समासः। सहार्थं एव तृतीया। प्रतिपादनं शब्दनं मुख्यतरग्रहणमितरेषां यथायोगमुपसंग्रहार्थम्।

शङ्खं च काहलं चैव तालकांसी तथैव च।
ढक्का चेति च संप्रोक्तं पञ्चवाद्यं मनीषिभिः॥

यद्वा—पणवं मर्दलं चैव तालकांसौ तथैव च ।
काहलं चैव संप्रोक्तं पञ्चवाद्यं मनीषिभिः ॥

अस्मिन् पक्षे शङ्खादिभिः पञ्चमहास्वनैर्येति द्वन्द्वः । यद्वा महान् प्रभूतः स्वनः शब्दो येषामिति समासः । नात्र रूढिरिष्यते । तदाह—दुन्दुभ्यादय इति । तत्र दुन्दुभ्यादयश्चर्माघातयोगिनो दुन्दुभिपणवढक्कागोमुखादयः । तालादयः कांस्याघातयोगिनः तालजयमङ्गलादयः । वीणादयस्तन्त्रीशालिनो वीणाविपञ्चीरावणहस्तादयः । मुखवाद्यादयो मुखवाद्यकरवाद्यदण्डवाद्यभूमिदुन्दुभ्यादयः । शङ्खादयस्तु पूरणयोगिनः शङ्खकाहलशृङ्गवंशादय इति ।

उचिततालशब्दविशेषेणेति + + + यद्वा विधिवदित्यनेन पात्रेषु विष्वक्सेनादिपूजनं बीजेषु मूलबीजेनावाह्य पूजनं चोक्तम् ॥ २३ ॥

हरिद्राद्भिः सम्यगभ्युक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्येति प्रक्षालितद्रव्यादिकर्तव्यविशेषकथनम् । हरिद्रापो हरिद्राचूर्णविलोलितजलानि । सम्यगिति प्ररोहानुगुणतयेत्यर्थः । वापमन्त्र एव प्रोक्षणमन्त्रोऽपि स्यात् । वापवदेव चात्र क्रमो ज्ञेयः । अद्भिः सिञ्चतां पञ्चघोषैः सायंप्रातरिति । ततो द्वितीयादिदिवसेषु कर्तव्यमुक्तम् । अद्भिरिति हारिद्राद्यभिप्रायम् । पञ्चघोषैरित्युक्तपञ्चमहास्वनग्रहणम् । सायंप्रातरिति कालाभिधानम् । त्रिषवणं प्रोक्षणमेके मन्यन्ते । मूलबीजसपर्या प्रोक्षणदशायामिष्यत एव । शर्वरीष्वित्यादिविशेषेण सर्वरात्रिषु रात्रिदेवतानां बलिदानमुक्तम् ॥ २४ ॥

नवसु वेति । तत्र त्रिरात्रिषु विष्णुयज्ञा एव देवताः । वक्ष्यति च—वैष्णवेयं यदि नवरात्रमिति । मकारजो हारिद्रचूर्णम् । ईषत्स्फुरिता उडुम्बाः । सम्यक् स्फुरिता लाजाः । केरोदं नालिकेरजलम् । कृसरं तिलान्नम् । दुग्धान्नं कृसरं च वैष्णवेयं यदि नवरात्रमिति वाक्यान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पात्राणि त्रिविधान्यपि परित इति । वास्तुवीथ्यामपि बहिः समन्तादित्यर्थः । बलिक्रमैरिति । तिलगन्धाद्यर्पणादुपलक्षितो बलिरित्यर्थः । सार्वकामिकमिति । अथ यत्प्रागुपक्रान्तं भूयो भूमितल इति तच्छेषः प्रागेवेत्यादिनोच्यते । तत्र प्रथमं कुण्डप्रकरणम् । प्रागेवेति प्रथमं तावदित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—मण्डलनिर्माणादिति । सम्यगिति कौशलेनेत्युक्तम् । आखण्डलादय इन्द्रयमवरुणसोमाः दिशामित्यनेन च सम्बन्धः । + + विलसद्गुणमेखलानीति गुणाख्यः ॥ २९॥३० ॥

विधिष्विति । विंशद्भिश्चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिरिति परिमितं भूमिभागमिति सम्बन्धनीयम् । कुण्डावटस्यायाममानमेतदुक्तम् । ताभिश्चेति विंशद्भिश्चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः परिमित + तमेव भूमिभागमित्यर्थः । तत्र विशेषमाह—

मेखलोच्छ्रयेणेति । तावतीभिरित्यङ्गुलीभिः परिमिता इत्यनुषङ्गः । एकामङ्गुलिं त्यक्त्वेति । खातस्य तटोद्देशे परितोऽपीति भावः । तावतीभिरित्युभयतटापेक्षया परिमाणाभिधानम् । यद्वा मेखलात्रयापेक्षयैव । तदाह—मेखलाविस्तार इति । उच्छ्रयश्चैवमेवेत्यन्तमेखलोच्छ्रयो द्वादशाङ्गुल इत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३१॥३२ ॥

मूले सकलसिद्धिदा इति मेखलात्रयमावश्यकमिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

योनिस्तत्पश्चिमस्यामथ दिशीति स्यादित्यनेन सम्बन्धः । तच्छब्देन मेखलाग्रहणम् । चतुरस्रस्थलारब्धनालेति । चतुरस्रात् स्थलादारब्धो नालो यस्या इति समासः । चतुरस्रशब्देन पृथिवी लक्ष्यते । तदुक्तं—वज्रोपलक्षाचातुरस्र्यं धराया इति । यद्वा मेखलाबाह्यमेकाङ्गुलपरिमितं कुण्डाङ्गतया चतुरस्रं परिकल्पनीयम् । अथ वा मेखलाक्षेत्रबाह्यतोऽङ्गुलमात्रं द्व्यङ्गुलं वोन्नतं चतुरस्रं स्थलं कार्यम् । तदुपर्येव मेखलेत्येतदप्यर्थात् सूचितं भवति । सैवेह कुण्डाङ्गतया भूमिरिष्यते । तदाह—पृथिवीस्थानारब्धनालेति । कम्बोष्ठासिरन्ध्रेत्यत्र तच्छब्देन नालग्रहणम् । प्रकृतमेखलाग्रहणं वा । तदाह—तस्य नालस्येति । मेखलेह विस्तारत एव गृह्यते । द्वादशाङ्गुला तावद्विस्तारतो मेखला । तस्याः षडङ्गुलावधिप्रदेशयोने रन्ध्रं परिसरणार्थं स्यात् । तत्रार्थान्मध्यमेखलोपरि स्यादिति भावः ।

उपरि परिविततेति । सा योनिरुपरि प्रदेशे सम्यग्विस्तीर्णा च स्यात् । ततोऽर्थादधः किञ्चित् सङ्कुचितेत्यपि गम्यते । अश्वत्थपत्रानुकारेति तदाकृतिकथनम् । यथा सनालमश्वत्थपत्रं तद्वदस्याः संस्थानमिति भावः । नालस्य पश्चिमतोऽभिहितत्वादग्रस्य कुण्डान्तर्भागत्वमपि लभ्यते ।

उत्सेधायामकाभ्यामिति । उत्सेधेन प्रकृत्यङ्गुला आयामेन विकृत्यङ्गुला च । यद्यपि द्वादशाङ्गुलोन्नता मेखला किन्तु तत्र मूले चतुरङ्गुलोत्सेधो नालोऽष्टाङ्गुलश्च योन्युत्सेधः । यद्यपि द्वादशाङ्गुलवितता मेखला किन्तु योनिस्ततः प्राक् पश्चाच्च द्व्यङ्गुलाधिका नालस्य द्व्यङ्गुलनिष्क्रमाद्योन्यग्रस्य कुण्डे प्रवेशादिति । यद्वोत्सेधतः प्रकृत्यङ्गुल आयामस्तु प्रकृतिविकृत्यङ्गुलः समाङ्गुल एव । अस्मिन् पक्षे योनिपृष्ठमुपर्युपर्यन्तरावेशनीयं स्यात् । यद्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकृतयश्च संभूय चतुर्विंशतिः गृह्यन्ते । समविभागेनोत्सेधायामौ द्वादशाङ्गुलौ भवतः । पक्षत्रयेऽप्यष्टाङ्गुला स्यात् । विस्तृत्येति समानमेव । योनेरुपरीयं विस्तृतिः । यदुक्तमुपरि परिविततेति । द्वादशार्धाङ्गुलमितनमितायेति । द्वादशार्धशब्देन षण्णां ग्रहणम् । यत्राष्टाङ्गुलविस्तारः ततोऽग्रे षडङ्गुलविस्तारोऽनेन क्रमेणाङ्गुलमितं कुण्डावटेन मितं चाग्रं स्यादिति ।

प्रकारान्तरेण विवृणोति—उत्सेधायामकाभ्यामितीत्यादिना। प्रकृतिविकृतयः सप्त। तासामष्टभिर्योगे पञ्चदशसंख्यासम्पत्तिः। प्रत्येकं पञ्चाङ्गुलेति त्र्यङ्गुल उत्सेध आयामे च मेखलामानतो वर्धनीयमिति। मूले निविष्टैव कुण्ड इति क्रमावनतत्वमप्युक्तमिति। सर्वं चैतदर्धचन्द्राकारादिकुण्डेष्वपि समानम् ॥ ३४ ॥

चतुःकुण्डकरणं कलशादिहविर्विषये स्यात्। अन्यत्रैकमेव कुण्डं कार्यम्। तदुक्तमथवा दिश्योति। गदितैरपि लक्षणैरिति मेखलादिह्रासो मा भूदिति भावः। अपघनमङ्गम्। दृष्टिमनोहरं च कान्त्येति सर्वकुण्डसमानं ज्ञेयम्। हस्तमितकुण्डमेवमुक्तम्। तस्य हुतसंख्याभेदेनाल्पत्वं महत्त्वं च विवरणकृदभिधत्ते—शतार्धहोम इत्यादिना। + + अथ कुण्डप्रमितिभेदेन तदवयवप्रमितिभेदमाह—सर्वेष्वपीत्यादिना। प्रथममेखलोच्छ्रयेण तुल्यमिति। मेखलोच्छ्रयेण सार्धमिति यदुक्तं तत्र विस्मर्तव्यम्। कण्ठोऽष्टयव इति। यन्मूल उक्तमेकां त्यक्त्वा चाङ्गुलिमपीति स इह कण्ठोऽभिप्रेयत इति ॥ ३५ ॥

अथ ततो मण्टपमध्ये त्वित्यादिना मण्डलमुच्यते। यश्चिह मण्टपसंस्कारादि कर्म तत्सर्वमुत्तरस्मिन् कर्मपटले वक्ष्यते। ईशानकोणावसानत्वमिति आग्न्यादीशान्ततया स्थण्डिलोपलेपनमुक्तम्। अभ्युक्षणादिकं चेति + + + ॥ ३६ ॥

मूले प्राक्प्रत्यगात्ताग्रं सूत्रं निधापयेदित्यात्तं गृहीतम्। सूत्रस्य द्व्यग्रद्वयं गृहीत्वास्फालनं क्रियते। तत्प्रमाणं तु चिकीर्षितमण्डलचतुरश्रप्रमाणतोऽधिकमिति ज्ञेयम्। विप्राशीर्वचनैः सहेति पूर्ववत्। गुणितेनेत्यर्धेन दक्षिणोत्तरसूत्रास्फालनोपाय उक्तः। मध्यादारभ्य गुणितेनाभितो मत्स्यौ विन्यसेदित्यन्वयः। तत्सूत्रमध्ये गृहीत्वाग्रद्वययोजनया द्विगुणितं कुर्यात्। तेन गुणितेन सूत्रेण प्रागास्फालितसूत्रमभितो दक्षिणत उत्तरतश्च मत्स्यौ कुर्यात्। तदा तत्सूत्रमूलविधानं तु पूर्वसूत्रे तन्मत्स्योपपत्त्या यत्र संभवति तत्रेति द्रष्टव्यम्। प्रकारान्तरेण विवृणोति—सूत्रमित्यादिना। मध्यादभितोऽभितो मध्यादभितो मत्स्यौ विन्यसेदिति एवमावृत्त्या योजनीयम्। तत्र मध्यादभित इत्यत्र प्रकृतं प्रागास्फालितं सूत्रं संबध्यते। तदाह प्राक्प्रसृतसूत्रस्याभितो मध्यादिति। तस्य मध्यदेशादभितो दक्षिणतश्चोत्तरतश्चेति मत्स्यौ विन्यसेदित्युपरि संबन्धः। कथं तत्र मत्स्यौ संभवत इत्यत्राभितो मध्यादभित इत्युक्तम्। अभितोऽपि कस्य मध्यादित्यत्र प्रागास्फालितसूत्रे पश्चिमार्धस्य पूर्वार्धस्य च मध्यादित्यर्थो लभ्यते। तदेतदाह—द्विगुणितस्याप्युभयतो मध्यादारभ्योभयत इति उभयत इत्युत्तरपदं वामदक्षिणभागाभिप्रायम्। मूलयोजनानुसारादेवमभिधानम्। अयमिह प्रयोगः। गुणितसूत्रमूलं प्रागास्फालितसूत्र-

पश्चिमार्धमध्ये निधाय तदग्रेण दक्षिणतो वामतश्च प्रागास्फालितसूत्रस्यैव मध्यो-द्देशमभितो रेखे कुर्यात्। पुनः प्रागास्फालितसूत्रपूर्वार्धमध्ये निधायापि तद्रेखा-भेदिन्यौ रेखे कुर्यात्। तदा तस्य प्राक्पश्चादायतसूत्रस्य मध्यमभितो द्वौ मत्स्यौ भवत इति। यद्वाभितो मध्यादारभ्य मत्स्यौ विन्यसेदिति मूलान्वयः। कस्याभित इत्यत्र प्राक्प्रसृतसूत्रस्य गुणितसूत्रस्य चेत्यर्थात् संबध्यते। तदाह—प्राक्प्रसृत-सूत्रस्येति। प्रागास्फालितसूत्रस्य दक्षिणतश्चोत्तरतश्च यन्मध्यं तत आरभ्य मत्स्यौ कुर्यात्। द्विगुणितसूत्रस्य च यत्प्रागास्फालितसूत्रे पूर्वतः पश्चिमतश्च मध्यं तत्र सूत्रमूलं निधायाग्रेणोभयतस्तौ मत्स्यौ निष्पादयेदिति ॥ ३७ ॥

मूले तन्मध्यस्थितेति। तच्छब्देनोक्तमत्स्यद्वयग्रहणम्। सपदहस्तमानेनेति भाविचतुरस्रोचितमानमुक्तम्। सपदहस्तः पादाधिकहस्तः त्रिंशदङ्गुलम्। दिशं प्रतीति चतसृष्वपि दिक्ष्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मकरानिति। यथा प्रागायतसूत्राग्रमत्स्यनिहितमूलेन दक्षिणायतसूत्राग्रमत्स्य निहितमूलेन च सूत्रेणाग्निकोणे रेखासम्पाते तत्र मत्स्यसंभव इत्यादि ॥ ३९॥४० ॥

प्राग्याम्येति यथा ततो मध्यादित्युक्तमत्स्येषु मध्ये प्राग्दक्षिणमत्स्ययोरेकं सूत्रं दक्षिणपश्चिममत्स्ययोरेकं सूत्रमित्यादि ॥ ४१॥४२ ॥

एषु प्राग्वारुणान् सूत्रानिति। प्राक्पश्चिमायतसूत्रस्योभयतो द्वे प्राग्वारुणायते सूत्रे पातयेत्। एवं याम्योदगायतमध्यसूत्रस्योभयतो द्वे याम्योदीच्यायते सूत्रे पातयेदिति। बहुवचनं स्वात्मत्र्यपेक्षम्। तेनैतत्सिद्धं भवति। पुनरपि कोष्ठ-कोष्ठेषूक्तनयेन मत्स्यान् विधाय प्राग्वरुणादिसूत्राणि पातयेत्। पुनरप्येवं पुनरप्ये-वमिति तथा यत्र पूर्वापरा दक्षिणोत्तराश्च मत्स्याः संभवेयुः। तत्रापि सूत्राणि पातयेदिति। षट्पञ्चाशदिति। यदा शतद्वयादधिकानि षट्पञ्चाशत्पदानि स्युरित्यन्वयः। यदा तत्क्षेत्रं षोडशवर्गात्मकं संपद्यतेति भावः। सुधीरितिपदाभि-धाने तद्गुणितक्षेत्रप्रतिपत्तिकुशल इति भावः।

पदैः षोडशभिरिति चतुर्वर्गात्मकं क्षेत्रमुक्तम्। हस्तत्रयान्वितमिति + + तैरष्टचत्वारिंशद्भो राशिः स्यादिति। तच्छब्देन पदग्रहणम्। पद्मक्षेत्रबाह्यपङ्क्ति-द्वयगतपदाभिप्रायमेतत्। वीथ्यशीतिभिरिति। ततोपि बाह्यपङ्क्तिद्वयगतपद-ग्रहणम्। शोभायुग्द्वारकोणकमिति। शोभयोः युगं शोभोपशोभा च। तद्विभागो द्वाराणीत्यादिनोक्तः ॥ ४३॥४४॥४५ ॥

पदपट्कानीति। बाह्यपङ्क्तौ मध्यतश्चतुर्भिः पदैरान्तरपङ्क्तौ द्वाभ्यां च द्वार-मेवं चतुर्दिक्ष्वपि कार्यमित्यर्थः। शोभाख्याः स्युश्चतुष्पदा इति। द्वारपार्श्वयोर्शोभा-

पङ्क्तौ परेणान्तरपङ्क्तौ विभिद्य पदैः शोभा स्यादित्यर्थः। चतुष्पदाद्योपशोभा इति। शोभयोः सन्निधौ तद्विपरीतपदक्लृप्त्योपशोभा स्यादित्यर्थः। षट्पदं कोणकं भवेदिति। पङ्क्तिद्वयेऽपि त्रित्रिपदैरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वृत्तवीथ्योरिति। वृत्तशब्देन वृत्तत्रयान्वितमित्युक्तवृत्तग्रहणम्। प्राग्याम्यवारुणोदीच्यं सूत्रचतुष्टयमिति कोणसूत्रं वर्जयित्वाष्टचत्वारिंशत्पदानि संमार्ज्य चतुर्दिशं मध्यसूत्राग्रेषु प्राग्याम्यं याम्यवारुणं वारुणोदीच्यं प्रागुदीच्यं च सूत्रचतुष्कमास्फालयेत्। तदा त्र्यश्रा द्वादश राशयो निष्पद्यन्त इति भावः ॥ ४७ ॥

कर्णिकायाः केसराणामिति पद्मविभागोऽप्युक्तः। कर्णिकादीनां मानं तु भवेन्मण्डलमध्यार्धं इत्येतदुपपत्त्या कल्पनीयम्। मध्यराशिमण्डलार्वाचीनवृत्तयोरन्तरं द्वादशधा विभज्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां कर्णिकादिचतुष्टयमेकैकेन दलाग्रादिचतुष्टयमिति वृत्तशब्देन वृत्तत्रयग्रहणम्। शोभोपशोभाभ्यामेव द्वारकोणयोः सिद्धिरिति तयोरग्रहणमिति। एवं बाह्यमानप्रकृतितया पद्मादितदंशमानपच उक्तः। यदुक्तं—ततो मध्यात् सपद्मस्समानेनेति ॥ ४८ ॥

अथ पद्मादंशमानप्रकृतितया बाह्यमानपच उच्यते—भवेन्मण्डलमध्यार्ध इति। तत्पदं विवृणोति—मण्डलस्य मध्यमित्यादिना। राशिमण्डलान्त इति। भाग इति शेषः। तस्याप्यर्धं इति। मध्यसीम्न आरभ्यैकस्मिन्नेव भागे राशिमण्डलपराचीनवृत्तपर्यन्तमंशमानमेतत्। तद्वदन्यस्मिन् भागेऽपि मानं स्यादिति मध्य इत्यर्थसिद्धमुक्तम्। तत्र मध्यसीमोद्देश इति भावः। सदङ्गुला इति चतुरङ्गुलाः। तथेति चतुरङ्गुलम्। एवं षोडशाङ्गुलानि गतानि। तदग्रमिति दलाग्रमग्रम्। वृत्तत्रयस्यान्तरालं तत्तदन्तर्भावः। एवं पूर्वैः सह चतुर्विंशतिरङ्गुलानि स्युः। स्वस्ववर्णविभूषितमिति पूर्वोक्तपचेऽपि तुल्यमेव। स्वस्तो वर्णः। तदुक्तं कालचक्रप्रकरणे—चापो नीरजयुक्कन्या इत्यादि। षड्भिर्नवभिरेव वेत्येतदर्थमाह—षड्भिरिति। यद्यपीह त्र्यश्रो राशिवृत्तौ वृत्तवीथ्योरारचयेदिति। किन्तु षडङ्गुलस्य वृत्ततायां प्रायो नवाङ्गुले त्र्यश्रं सममिति वृत्तराशिपचे षड्भिरित्युक्तम्। षड्भिरष्टाभिरेव वेति पाठान्तरम्। त्र्यश्रे वृत्ते च सम एवायं विकल्पः। द्वात्रिंशदङ्गुलं क्षेत्रदिति। पूर्वोक्तचतुर्विंशत्यङ्गुलानां राशिगताष्टाङ्गुलानां च योगादेवं संख्योपपत्तिः। राशेरष्टाङ्गुलत्वं मुख्यमित्यप्यनेन सूचितम्। षड्भिर्नवभिरेव वेत्यत्र स्वेतद्विवृणोति—द्वात्रिंशदङ्गुलमिति। अत्र द्विगुणस्य द्वाभावो न लौकिक इति ज्ञेयम्। राशिः षडङ्गुलपचेणैतदुक्तम्। नन्वेवं त्रिंशदङ्गुलमेवैकमर्धं भवति। सत्यम्। द्वार्ध-

मानयोगेनैतदुक्तमिति बोद्धव्यम्। परस्तात्तावदित्यत इति मण्डलमध्यार्धे हि तावदुभयत एतन्मानमुक्तम्। तस्य बाह्यार्थेऽप्युभयत एतावदेव मानं स्यादित्यर्थः। तत्र पञ्चदशाङ्गुला वीथयः पञ्चदशाङ्गुलमेव द्वारादिकमिति विभागोऽवगन्तव्यः। इह मण्डले पद्मवृत्तत्रययोः वृत्तत्वं तावदुक्तम् ॥ ४८॥५०॥५१॥५२ ॥

अथ राशिभागस्य संस्थानविकल्पो वृत्तञ्च + + मित्युक्तः तदिद इति। तत्र राशिभागस्य वृत्तत्वपक्षे राशीनां संस्थानं यदि वा वर्तुलमित्युक्तम्। यदि वर्तुलं वृत्तं राशिचक्रं स्यादिति तत्राराणामपि द्विधा संस्थानं ते स्युरित्युक्तम्। अथ राशिभागस्य चतुरश्रत्वपक्षे राशीनां संस्थानं चक्रं च चतुरश्रं चेत्युक्तम्। अत्रापि द्विधा संस्थानमुक्तम्। यदिह पूर्वमुक्तं वृत्तराशिपक्षे षड्भिरिति तत्पङ्कजदलनिभा वेत्येतदिति द्रष्टव्यम्। यद्वा पद्मदलाभानामग्रवृत्तत्वमेव वृत्तं पुनरर्धवृत्तं तच्च बुधैः कथिता इत्यत एव लभ्यमिति। अथ तद्बहिरिति वीथ्यलङ्काराभिधानम्। चतुरश्र इति प्रतिदिशमिति भावः। वीथीबाह्ये चतुरश्रसंपादनीयमिति तद्बहिः पार्थिवमित्युक्तम्। कण्ठकोणकमिति शुक्लद्वाराद्युपलक्षणमिति ॥५३—५८

मण्डलानि चेति सर्वेषामान्यतयोक्तस्य राशिचक्रस्य सकलविशेषमण्डलेष्वन्वय उक्तः। मण्डलानि चेति भाविमण्डलाभिप्रायम्। वक्ष्यति च—व्योमाविःसचतुर्दशस्वरैरप्यत्र प्रविधाय पद्ममितीति। तथा—मन्त्रैः पुरहितयवासवयोनिमध्येति। दीक्षावाह्ये पुरोक्ते रचयतु विधिवन्मण्डलमित्यादि। रुचिराष्टपत्रमथ वारिरुट्गुणवृत्तराशिचतुरश्रयुतमिति च। तत्त्वम इति। कालात्मिकां मन्त्रदेवतां विद्यामित्यर्थः। राश्यन्तान्येवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः। राशावन्यत्रेति। विपर्यये दोषोऽप्यभिहितः। राशेरन्यत्रेति राशिचक्रव्यतिरेकेणेत्यर्थः। उभाभ्यामित्युत्तरत्र संबन्धः। भावाद्येति दृष्टान्तार्थमुक्तम्। उभाभ्यामिति देवताभ्यामित्यर्थः। राशावन्यत्रेत्यत्रोभाभ्यामिति मण्डलशक्तिभ्यामित्यर्थः। तरलश्चञ्चलः स एव दुर्मतिश्च तरलदुर्मतिः। यदिह तत्त्वम इत्युक्तं तस्यैव विवरणम् ॥ ५८ ॥ ६० ॥

कालात्मकस्येत्येतत्+ +तस्मादित्युपसंहारः। राशीन् साधिपतीन् मण्डलानि चानुरूपाण्यवगम्य सर्वदेवतामर्चयितुं होतुं वोपक्रमेदिति योजनीयम् ॥ ६१॥६२ ॥

अथ मण्डलोपयोगिनां स्वस्ववर्णविभूषितमिति प्रसक्तरजसां तत्त्वं रजांसि पञ्चवर्णानीत्युक्तम्। भूतयः पञ्चपञ्च द्रव्यात्मकानि चेत्यन्वयः। रजसां साधनं हारिद्रं स्यादित्यनेनोक्तम्। तण्डुलं तण्डुलानां विकारः। दोषारजो रजनीचूर्णम्। क्षार + + दग्धपुलाकोत्थमिति + + विपर्यसेति सात्त्विकत्वं सूचितम्। शुक्लपीतरक्ताश्च केसरा इति + + दलान्यच्छानीति सितानि। चित्राकारायेति।

पूर्वोक्तचतुर्दिग्गतकल्पद्रुमावशेषभागेषु विचित्रलतादिलेखनेनेति भावः। सितरक्तनिशासिता इति। निशाशब्देन पीतवर्णग्रहणम्। राशिचक्रावशिष्टानोति। ननु राशिवीथ्योरन्तराभावात् कथमेतत्संभव इत्यत्राह—वृत्तराशिपद इति। वृत्तं चक्रमुगन्त्येक इत्यस्मिन् पद इत्यर्थः। तत्र चतुरश्रतया स्थिते पुनः वृत्ततामापादिते कोणदेशानां बहिरेवावस्थानादिति ॥ ६२॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥

वैष्णवादावित्ति दुर्गाश्रीप्रभृतीनां ग्रहणम्। इह सपद्मसमानेनेति सार्धद्विहस्तमानं मण्डलमुक्तम्। द्वात्रिंशदङ्गुलं ह्येतदिति पञ्चहस्तमानम्। यद्वा तत्रापि कर्णिकाचतुरङ्गुलेत्यादीनामुभयार्धयोगतोऽभिधाने सार्धद्विहस्तमानं स्यात्। तदेतदेककलशविषये भवति। नवकलशादौ तु मण्डलमेतद्वर्धयितव्यम्। तदुक्तं —पञ्चहस्तं मण्डलं नवहस्ते मण्डप इति। कदाचिद्वाशस्तमेव मण्डलं स्यात्

तदुक्तम्—असंभवे तु स्थानानि नैम्यन्तानि न ह्रापयेत्। इति।

तदभिप्रायेणैव च राशन्तानीत्युक्तम् + + ॥ ७० ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां पञ्चमः पटलः।

अथ षष्ठः पटलः।

पटलसङ्गतिस्तावत् प्रागुक्तैव साङ्गोपाङ्गदीक्षाकथनायेति। साङ्गदीक्षाकथनारम्भार्थोऽयं मूलेऽथशब्दः। अर्थान्तरमाह—एवमिति। मूले पुनराचम्येति गुरोर्दीक्षाप्रक्रमे तदङ्गतया द्वितीयमाचमनमुक्तम्। स्नानमपि तदङ्गतया कार्यमेव। स्मृतिप्रमाणत्वादिति ज्ञेयम्। विष्टरोपविष्टः सन्निति। मण्डपे प्रविश्य तत्र नैर्ऋते स्वायतन आसन उपवेशनमभिप्रेतम्। प्राणायामं सलिपिन्यासमिति। प्राणायामो देहशुद्ध्यर्थः। वक्ष्यति च हृल्लेखापटले—अग्नीन्दुयोगविशुद्धा इत्यादि। प्रणवपटलेऽपि—अथवा शोषणदहनेत्यादि। यद्यपीहैव तावत्प्राणायामो वक्तव्यः। किन्तु सोऽनेकविधः संस्तत्तन्मन्त्रप्रकरणे वक्तुमुचितः संप्रदायान्तरसिद्धोऽप्ययमाविह ग्राह्य एवेत्यभिप्रायेण द्वैयदेवोक्तं लिपिन्यासस्वरूपो मन्त्रन्यासाङ्गतयैवाभिप्रेतः। न्यसेत् इत्यादीनिति। तच्छब्देन मनूनामिति प्रकृतस्य दीक्षान्वयिनोऽभिमतमन्त्रस्य ग्रहणम्। न्यासान्तरसंभवेऽपि ऋष्यादिमात्रकथनं तस्यावश्यतमत्वप्रतिपादनार्थम्।

पुनराचम्येत्यत्राभिप्रायान्तरमाह—पुनराचम्येत्यादिना। ब्राह्मे मुहूर्ते इति। रात्रौ दशमो मुहूर्तोऽर्भो भवति। तत्परत्नाचित्तात्तयैतदुत्थानमभिप्रेतम्। पूर्वेद्युर्निद्रायमरेऽभिमतमन्त्रदेवतामनुसन्धायाऽजपापरमात्मप्रणयमन्त्रैर्देवतात्वेऽवस्थाय हि निद्रा कार्या। ततः प्रबोधे तदवस्थानुसन्धानपूर्वकं मन्त्रेणोत्थानं

कार्यम् । देवतां ध्यात्वेति । कृताचमनः स्वासने समुपविश्याभिमतमन्त्रदेवतामनु- सन्दधीत । कियदत्र ध्यानमभिप्रेतमिति नातिसंक्षिप्तम् । तदुक्तमधस्तात्—स्नाना- दावकया(चा)दिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेष्विति । तदुपपत्त्या गुरुवन्दनादिकं चतु- र्मूर्तिभावनादिकं च कार्यम् । यद्वा विस्तारोऽपीच्छया स्यात् । तदप्युक्तमधस्तात्— देशकालाद्यपेक्षया सर्वे वा सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति । तदेतदभिप्रेयता ध्यात्वेत्येता- वदेवाभिहितम् । कर्मसमर्पणं विधायेति । शयनं स्वपनं च लौकिकं शास्त्रीयं च कायिकं वाचिकं मानसं च सकलमपि कर्मजातमिह समर्पणीयमभिप्रेतम् । तन्मन्त्रेण समर्पणं भवति । यद्वा तन्मन्त्रपूर्वं पूर्वदिने कृतमद्य करिष्यमाणं च सकलमपि कर्माऽस्मत्स्वामिने सदाशिवाय नारायणाय वा समर्पयामीति । यद्वा विभज्य कार्यमेतत् । तदा च भोजनवद्देवतां ध्यात्वोक्तमन्त्रेण ब्रह्मार्पणमन्त्रेण वा शयनकर्मसमर्पणं करिष्यमाणस्य तु न वा समर्पणमित्येवदभिप्रायेणैव च कर्म- समर्पणमित्येवोक्तम् । हंसपूजां समुल्लप्येति । हंसशब्देनाऽजपाख्यिका देवतोच्यते । तदुक्तम्—कस्य बिन्दोः समुद्भूतेत्यादि । तया—सर्वमन्त्रमयीयतया जपादेर्त्या- श्रयेति । तस्य पूजा मानसी । सपर्यायन्तु षष्ठेऽत्र पटले वक्ष्यति—पजपापरमात्म- प्रणवयोगन्यासानिति । तत्र योगः प्रधानम् इह तु पूजाऽवश्यकार्येति पूजाग्रहणम् । ततश्च तत्परोऽपि सिद्धो भवति । परमात्मप्रणवावपि वा स्याताम् । अजपापरमात्म- प्रणवन्यासानित्येवमभिहितत्वात् । ततश्चायं प्रयोगः । स्वाभिमतमन्त्रदेवतामनु- सन्धाय संपूज्य कर्मसमर्पणं विधायासंहरसन्तमास्थाय तयमन्त्रमुक्ताजपाख्यायकेन हंसो भूत्वा मानसीं पूजां विधाय स्वात्मनि देवतात्मत्वपर्यन्तं व्याप्तिमनुसन्दधानः तदुक्तमन्तं चतुर्धा अथ संहरक्रमसमास्थाय परमात्ममन्त्रेणाप्येवं कुर्यात् । तत्र देवतात्मत्वस्य स्वात्मपर्यन्तं व्याप्तिरनुसन्धेया । पुनः प्रणवेनाप्येवं कार्यम् । तत्रा- खण्डा मिथो व्याप्तिरनुसन्धेया । ततस्तं रूपं संहरक्रमसमास्थायाह्न्यासं विदध्या- दिति । पृथक् समर्पणसंभवे हंसपूजापि पृथगिष्यत इति । सुप्तेइ इत्यावश्यकगो- चाचमनमुक्तम् । स्वाचान्त इति । भाविरीत्या मन्त्राचमनमुक्तम् । सकलीकृत्येति । स्नानान्नतया सकलीकरणमुक्तम् । यदुक्तम्—स्नानादावकया(चा)दिवर्गत्रयस्येत्यादि । तत्र च स्नानकाले स्नानं भवति । छत्वेति स्थापनमुक्तम् । मूलेनाभिमन्त्रेदिति । भाग- त्रयमपीति शेषः । भागैनेत्यन्यतमेनेति भावः । आपादमस्तकमिति संबोध्यम् ।

हृन्मन्त्रानीत इति । सूर्यमण्डलादङ्कुशमन्त्रेण तीर्थावाहनमुक्तम् । साङ्गेन मूले- नेति । तत्र वयाच्य तथैव तिष्ठत्विति शेषम् । सकलीकृत्येति । तत्ते मन्त्र- देवतायाः सकलीकरणमभिप्रेतम् । यद्वा स्वात्मनि मानसपूजापूर्वकं पूजां समा-

पयेत्। पुनस्तर्पणार्थमपि सकलीकुर्यात्। पूजाक्रमेण सन्तर्प्येति। पीठमन्त्रैः मूलमन्त्रेणान्तर्मूर्तिमन्त्रैरावरणमन्त्रैः मूलमन्त्रेणावृत्त्या पुनर्ब्रह्मार्पणमन्त्रेणापि तर्पणमुक्तम्। उद्वास्येति। प्रागावाहनाद्यपि गम्यते। सूर्यमुपस्थायेति। तन्मन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा तन्मन्त्रमाहत्य जप्त्वा पुनरपि तेनार्घ्यं दद्यादित्यभिप्रायः। ततोऽर्घ्यतीर्थोद्वासनपूर्वकमात्मनि निष्कलीकरणमपि स्यात्। मन्त्रजप्तजलपानमपीष्यते। वक्ष्यति च। इदानीं पुनराचमनकृतिं दर्शयति—वेदमन्त्रैरित्यादिना। ऋग्वेदाय स्वाहेत्यादिभिस्त्रिभिरप आचम्य अथर्ववेदाय नमः अद्भ्यो नम इत्योष्ठमार्जनम् अग्नये नम इति मुखमार्जनं च कृत्वा सूर्याय सोमाय प्राणायापानाय दिग्भ्यो विदिग्भ्य इति नेत्रनासिकाश्रोत्राणि उपस्पृश्य जीवात्मने नमः परमात्मने नम इति हृदयं ब्रह्मरन्ध्रं चालभेतेति प्रयोगक्रमः। पुनः सवित्रेऽर्घ्यं दत्त्वेति। ॐ सवित्रे नम इत्येव मन्त्रः। सामान्यार्घ्येणेति। गन्धपुष्पमालान्वितेन मन्त्रमाचजप्तेनोदकेनेत्यर्थः। द्वारपूजां कुर्यादिति। कथमित्याह—चस्त्रजप्तोदकेनेति। ऊर्ध्वभागेऽपि दक्षसव्यभागयोरेव पूजा मध्ये गणपतिक्षेत्रपालयोरधश्च गङ्गायमुनयोरित्येव बोद्धव्यम्। देहल्यामित्यलिन्दग्रहणम्। द्वाराभ्यन्तरभागे स्थण्डिल एतद्विवक्षितम्। दिव्यादिव्यविघ्नानिति। दिव्यान्तरिक्षभौमानां क्रमेण ग्रहणम्।

देहलीं लङ्घयित्वेति + +। निर्ऋतिकोण इति। प्रदक्षिणतयालिन्ददेशेन गत्वा नैर्ऋतकोणोद्देशे स्थित आसीनो वा सन्निति भावः। मण्डपमिति। मण्डपवेदिकाभिप्रायम्। कुण्डोपलक्षणं चैतत्। तोरणादीनां मण्डपालङ्कारत्वात् विशेषतः पूजोक्ता। यद्वा वास्तोष्पतिब्रह्मपूजानन्तरं बहिर्निष्क्रम्य प्रणवेन ह्रल्लेखया वा दर्भमालाबन्धनतोरणध्वजपूजामपि विधायान्तरागत्य वेद्यभ्युक्षणं कार्यम्।

पुण्याहं वाचयित्वेति। वास्तुदेवताः प्रीयन्तामिति तत्र देवतापरिग्रहः। गुरुरितीति गौणोऽयं गुरुशब्दः। क्रियाविज्ञानतो गरिमवाच्यः सन्नितीत्यभिप्रायः।

प्राग्वदनो विष्टरोपविष्टः सन्नित्यभिप्रायमाह—पुनरस्त्रप्रोक्षित इत्यादिना। सन्निति शुद्धत्वं देवताविग्रहत्वं च गुरोरुक्तम्। तत्र शुद्धत्वमस्त्रप्रोक्षित इत्यादिनोक्तम्। देवताविग्रहत्वं च निषिपद्ममध्यगेत्यादिनोक्तम्। बिन्दूपरि तदीयनादादिमूर्त्याकारतयाऽवस्थानमिहाभिप्रेतम्। निषिपद्मकर्णिकायामभिमतमन्त्रपद्ममपि वा चिन्तनीयम्। यद्यपीह मध्ये प्रणवो नास्ति 'व्योमाविःमवतुर्दशस्वरविसर्गैति' निर्देशात् किन्त्विह तद्बीजहृदयतया प्रणवोऽप्यत एव निर्देशात् कल्पनीय इति बोद्धव्यम्। प्रणवमध्ये चेह बिन्दुरिष्यते। एतच्च प्रागघमर्षणमन्त्रेऽपि समानम्। यदुक्तं—निमज्य मूलं गमितोऽखुमशायेति। जलपानेऽपि कारतत्त्व एतावद्भ भाव-

नीयम्। वक्ष्यति च—लिपिपद्मं हस्ते सङ्कल्प्येत्यादि। बद्धासन इत्यासनक्लृप्तिः। प्रणवपटले वक्ष्यते—ऊर्वोरुपरि विन्यस्येत्यादि। कथं विष्टरोपविष्टपदे गुरु वन्दनादिचतुष्टयप्रतीतिरिति। तद्दर्शयति—विष्टर इति। विष्टरपदस्य गौणार्थेषु मुख्यमध्यमादिभेदक्रमेण परमात्मादिग्रहणमित्यवबोद्धव्यम्। अत्र ॐ ह्रीं परमात्मादीत्ययं गुरुसमष्टिमन्त्रः। व्यष्टिमन्त्रास्तु परमात्मसाक्षिसर्वेश्वर(?)चतुष्टयं हिरण्यगर्भसदाशिवेश्वरादित्रयं विराड्गिरीशोन्मत्ता गोविन्दशङ्करानन्दा' स्वगुरुत्रयं चेति ज्ञेयम्। तदेतदक्षारमजमव्ययमात्मेत्यत्र सूचितम्। प्रणवानुष्ठाने चैवमुक्तम्। त्रिपुरापटले चैतदभिप्रायेण वक्ष्यति—परप्रकाशानन्दनाथश्रीपादुकामित्यादि। अंसोर्विति। वामदक्षिणांसयोर्दक्षिणवामोर्वोश्च ग्रहणम्। अग्रेति। पुरोदेश-ग्रहणम्। विधिवदित्युभयकनिष्ठादिषु करतलयोस्तत्पृष्ठयोयास्तव्यापकमूलेन करपुटयोर्व्यापकं चोक्तम्। अकारादिमन्त्रैरिति। अथाभवन् ब्रह्मरुद्रेश्वराख्या इत्युक्तोद्वृतानां पञ्चमन्त्राणां ग्रहणम्। यदुक्तं—सृष्ट्यादौ विनियुक्ता इति।

प्राणायामं सलिपिन्यासमित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—अथ प्राणायाम इत्यादिना। प्राणायामान्तर्गतोऽप्यस्ति लिपिन्यास इत्यपोह सलिपिन्यासमिति सूचितम्। यतो वक्ष्यति—सर्ववर्णान् विन्यस्येत्यादि। तथा यादिन्यासेन तान् सङ्क्षिप्येत्यादि। पुनरप्यस्ति प्रथितरीत्या लिपिन्यास इत्यपि सूचितः। तदपि वक्ष्यति—सर्वं सृष्ट्वा मातृकान्यासं विधायेति। सूर्यमण्डलद्वयं विवक्षितम्। रेचकादिषु मन्त्रो वायुबीजम्। मात्राश्च षोडशतद्द्विगुणतद्द्विगुणाः स्युः। वक्ष्यति च प्रणवपटले—सुषेद्-क्षिणयाऽनिलमित्यादि। अग्निमण्डल इति द्वयोरपि ग्रहणम्। तस्यामिति मूर्धनि चेत्युपस्कारः। मूर्धस्थेनामृतमण्डलेनेति तत्रापि स्वरा न्यसनीयाः। यद्वा त एव प्रागपि वाद्या एव। सूर्यमण्डलेऽग्निमण्डले च सर्वव्यापकन्यासो भवेदिति।

सधातुप्राणशक्त्यात्मसु न्यस्येदिति संहाररीत्याऽयं न्यासो विवक्षितः। नात्र प्राणादिशब्दानां मुख्यार्थग्रहणम्। पञ्चीकृतभूतेषु संहारायोगादित्यभिप्रायेणाह—अत्र प्राणशब्देनेति। कथमयं संहार इति। तद्दर्शयति—यादिन्यासेनेति। उत्क्षेपेत्युत्कर्षणमूर्ध्वं कारणाभिमुखतयाकर्षणं योजनम्। संहारव्यापकेनेतदिष्यते। पञ्चीकृतभूतबीजानीति। तान्यधस्तात्पादकनादिभूता इत्युक्तोद्धारितानि ह्रौं यं स्त्रूं रौं त्रां इति। आप्याय्येति सर्वव्यापकमिष्यते। प्राणायामपद्धकमिति। अप्पयेन कुम्भकप्राणायामोऽयमुक्तः। मनवजडादिपञ्चकान् न्यसेदिति। तत्तत्स्थानेष्वेवार्थं न्यास। तत्र नाभेः हृदन्तं समानः। उदरावेशात्समुदानः। देहे व्याप्तो व्यानः। नासिकादिपादतलान्तं पृष्ठतोऽपानः। पादतलादिनासिकान्तमग्रतः

प्राण इति मादिस्थानानि। देहान्तर्व्यापी धनञ्जयो बहिर्व्यापी देवदत्तो नासिकायां कृकलो नेत्रे कूर्मो वदने नाग इति नागादीनां स्थानानि। अन्तःकरणानि मनोबुद्ध्यहंकारचित्तचेतना हृदय एव। अपञ्चीकृतभूतबीजानि ह्रीं ह्रैं ह्रूं ह्रौं ह्रामित्येतानि। प्राणायामपञ्चकमिति पूर्ववत्। नाभ्यादिगतब्रह्मब्रह्मादिष्विति। तदुक्तं कुण्डलिनीव्याख्यानकथने—द्वादशान्तभ्रूमध्यहृदयनाभिष्वित्यादि। अकारादित्रयं नाभिहृदयभ्रूमध्येषु ओंकारादिचतुष्टयं मूर्धनीति तेषां स्थानानि। प्राणायामपञ्चकमित्यपि प्राग्वत्। निरवद्यादिमन्त्रैरिति पञ्चभिरिति शेषः। मूर्तिं सङ्कल्प्येति व्यापकेन कल्पनमुक्तम्। वक्ष्यति च—पीठन्यासमूर्तिन्यासानन्तरमिति। न्यासप्रकारोऽपि तत्रैवावगन्तव्यः। तद्व्यादीनित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—अङ्गर्यादिति न्यसेदिति। हृदयशिरसोरित्याद्यनन्तरकथनादेतदवगमः॥ १॥

मूल ऋषिः गुरुत्वादिति सोपपत्तिकऋष्यादिन्यासस्थानमुच्यते। मन्त्रस्य द्रष्टृत्वादादिगुरुस्तावदृषिः। ननु परमात्माद्यशेषगुरुपारंपर्यक्रमेणेति हि गुरुमन्त्रः समाम्नात इति। सत्यम्। परमात्मैव हि तत्तदवस्थायां स स ऋषिर्भूत्वा मन्त्रं पश्यति। स एव परमात्मा साम्प्रादिक्रमेण मन्त्रसंप्रदायं प्रवर्तयते। श्रूयते च—तस्मादृगटल्लमदमावचत एतमेव मन्त्रिरित्यादि। वक्ष्यति चैहैव—स गुरुः स्यादृषिवाचक इति। गुरुत्वादिति। सं प्रत्यात्मनो नित्यप्रवणत्वाच्छिरसि तन्न्यास इति सूचितम्। धार्य इति जपाद्यवसानपर्यन्तं तदनुसन्धानमपि सूचितम्।

छन्दोऽक्षरत्वादिति। संख्यादिनियमितोऽक्षरसङ्घातश्छन्दो नाम तद्विशिष्यंपदिश्यते। जपविधौ रसनायां तस्य नित्यप्रवृत्ततयावस्थानात् तत्र तन्न्यास इति भावः। रसनागतमिति धार्य इतिवद्द्रष्टव्यम्।

धियाऽवगन्तव्यतयेति। बुद्ध्याहंभावेनानुसन्धेयत्वादित्यर्थः। बुद्धेः तस्याः सम्पुपारूढत्वात्तत्र न्यास इति भावः। हृदि प्रविष्टेत्यपि पूर्ववदिति॥ २॥

अथैषामनुसन्धिविशेषप्रतिपादनार्थं शिवैश्वलम्बिवर्णादिकावित्यादिनोच्यते। तत्रर्षिवर्णादीतिपूर्वार्धं विवृणोति ऋगतावित्यादिना। मूल ऋषि इति च वर्णादी ययोरिति समासः। ऋधातोरादन्तवदेकस्मिन्निति तदादिकत्वसंभवः। आभ्यामिति पृथक्पदपूर्वार्धानन्तरं योज्यम्। तदुपस्कारेण विवृणोति आभ्यां निष्पन्न इति।

शेषमपि पूर्वोत्तरार्धयोः संबन्धं वदन् विवृणोति—अथेत्यादिना। यातीत्येतत्प्राप्नोतीत्यप्याप्युपलक्षणमेव बोद्धव्यम्। ततश्च द्वयोस्तत्स्वरूपापत्तिर्भवति। तदभिप्रायेणाह—शिष्यो गुरुर्भवेति। यत्स्वरूपमिति। यच्छब्दोपात्तस्यैव च गुरुरिति तच्छब्देन परिग्रहः। तदभिप्रायं दर्शयति—स परमात्मैवेति। गुरोर्मन्त्रयोगतः

परमात्मतापत्तावजपापरमात्मप्रबोधोन्नयेन तस्य पुनः गुरुत्वापत्तिरपि स्यात्। यद्यपि शिष्यस्यापि सममेतत्। किन्तु गुरुः सिद्ध एव। शिष्यस्तु साधकः। स इदानीं तन्न्यासेन तदापत्तिभाग्भवतीति तद्रूपेण न न्यासोपपत्तिः। अतएव गुरुरूपेण स्थित एवेत्युक्तम्। ननु मन्त्रदृशि गुरौ कथमेतदुपपत्तिरिति। उच्यते। स हि तदवस्थायां साधकः संस्तन्मन्त्रयोगतः परमात्मतापन्नः तस्य पुनः स्वतापत्तौ सिद्धः सन् गुरुतामेवापन्नो भवति। अतएव शिष्यो गुरुश्चेत्ययं क्रमो गृहीतः। तदीयैकात्म्यस्य गुरुपरम्परासु नित्यत्वात्। गुरुरूपेणेति सामान्यतो गुरुग्रहणम्। मन्त्रं प्रतिपत्ता शिष्यः प्रयोक्ता साधकः। मन्त्रदृशस्तु न शिष्यत्वम्। स्वयंभातमन्त्रतप्रयोगत्वादिति। देवतागुर्वात्मनामैक्यमुक्तमिति तथानुसन्धानं कार्यमिति भावः। तथाविधस्य वस्तुनः + स्वात्मता तन्न्यासेन साध्यते। ननु यद्येवं व्यापकेन भवितव्यमिति। नैष दोषः। शिरसि विशेषतः सन्निधानात् तत्र न्याससंभवः। तदुक्तम् ऋषिः गुरुत्वाच्छिरसैव धार्य इति। तद्द्वारेण चेयतोऽनुसन्धेः संभव इति यत्स्वरूपं याति प्राप्नोति च शिष्यः स गुरुः स्यादिति। स गुरुरिति गुरुदेवतयोरैक्यमुक्तम्।

अयमिहाशयः। शिष्यस्य मूलाधारादात्मतेज उद्गत्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानमेव गुरुं प्राप्नोति। तत एव च तन्मन्त्रं प्राप्नोति। पुनस्तथा स्वायतनमूलाधारमायातीति मन्त्रोदयक्रमोऽनेन सूचितः॥ ३॥

इच्छादानार्थकावेति पूर्वार्धं विवृणोति—छद इत्यादिना। मूले छदाद्यौ दादिकय धातू स्त इत्यन्वयः। तयोरित्येतद्विदुपस्कारेण विवृणोति—तयो रूपमिति। शेषं विवृणोति—समुदायार्थमिति। साधकाभिमतसकलफलामृतमयाचरात्मकत्वं छन्दसोऽनुसन्धेयमित्यनेन सूचितम्। यद्वा यत्स्वरूपं याति प्राप्नोति च शिष्यः स गुरुरिच्छां ददातीति छन्द इत्ययमादेशः। शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्गत्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानमेव गुरुं प्राप्नोति। ततः तत्संविदादित्यरूपान्मन्त्रमयममृतं प्राप्नोति। तेन च तदायतने मूलाधारे हृदये वा स्रवता छाद्यं वपुर्व्याप्नुवता सकलाधर्मक्षयं सकलफलसिद्धिं च लभत इति मन्त्रोदयाभागियमधिकारभावना स्यादिति॥ ४॥

आत्मनो देवताभावेत्यत्रापेक्षितं देवतापदावयवार्थमभिधत्ते—दिवु क्रीडेत्यादिना। समुदायार्थस्तु सुप्रतिपाद एव। देवतात्मत्वो भावविशेष इह देवताभाव इत्युक्तः। देवतापदे देवतेत्येतत्क्रीडाद्यर्थस्य दीव्यते रूपम् तेति च तस्य भावप्रत्ययाविति तनुम्तनोतेरर्थकं रूपम्। तननं च छाद्यं प्रदानमेव। देवतायाः स्वरूपत्वेनापिभेवत्तयात्मत्वस्यानमप्यनुसन्धेयमित्यप्यनेन सूचितम्।

यद्वा अयमिह प्रकरणाभिप्रायः। शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्धृत्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानं गुरुं प्राप्नोतीति ऋष्यन्यासे विभाव्य तस्मान्मन्त्रमयं महो लब्ध्वा वाक्पथमवतरतीति छन्दोन्यासे विभाव्य तन्महो देवतात्मकं सच्छिष्यहृदयवतीर्य तस्मिंस्तदात्मतयावस्थितं भवतीति देवतान्यासेऽपि भावयेदिति। मन्त्रोदये कृते पुनः कार्यमेतत्। समस्ततन्त्रेष्वित्यादि सर्वं पूर्वत्रापि समानम्। तन्त्राण्यागमाः। यदुक्तं—समस्तागमसारसंग्रहेत्यादि। अनेनर्ष्यादितत्त्वानुस्मरणमावश्यकमिति सूचितम्। हृदयादिष्वपि समानमेतदवबोद्धव्यम्॥ ५॥

मूले हृदयशिरसोरित्यङ्गमन्त्रेषु सामान्यांश उक्तः। अत्रापि नेतव्यम्। हृदयादिचतुर्थ्यन्तपदेषु नत्यादिपदैर्योजितैः हृदयादिषडङ्गप्रयोग इत्यर्थः॥ ६॥

षडङ्गानामेव प्रतिपाद्यार्थं वक्तुं हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्याद्यारम्भः। तत्र हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः। हृदयमिह देवताया एव। तेन च तद्गम्यस्य तदात्मनो ग्रहणम्। तदाह—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति। तं प्रति साधकस्य सर्वात्मना प्रवणता नमःशब्दार्थः। तदाह—प्रणामः स्यान्नमःपदमिति। तथा च हृदयमन्त्रेण देवताया निजहृदयगम्याय चैतन्यभूतायात्मने साधकेन नमस्कारः क्रियते। तदाह—क्रियत इति। अथ सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—हृदयमितीत्यादिना। परमात्मेति देवतायास्तत्त्वमात्रं हृदोऽयं हृदयम् इण् गतावित्यस्याऽयमिति रूपम्। हृच्छब्देन च तस्या बुद्धिः गृह्यते। तदाह—हृत्स्थबुद्धिगम्यत्वादिति। बुद्धिरेव साधकस्यैवाभिप्रेयते। अत्र गम्यत्वं तावदवगतिमन्त्रेण बुद्धिगम्यत्वं त्वन्वयव्यतिरेकैरनेकविधैरेव। तया तस्मिन्नवगते तस्योपादेयत्वेन तदभिमुखतया गतिर्नतिः। सा चात्मनो देवतात्मनैकत्वात्तस्याहंभावेन प्राप्तिरेव। तदाह—हृदयमन्त्रेणेति। विविच्येति सुतरामवगतिरप्युक्तैवेति ज्ञेयम्। ततश्चायं हृदयमन्त्रार्थः। मम हृदोयदयं बुद्धेरेव यदन्वयव्यतिरेकैरवगतं तस्मै नमः तं प्रति प्रह्वो भवामि तदात्मतापत्त्या तन्न्यग्भवामि तदेवाहं भवामीति। सर्वमन्त्रेषु तदक्षरन्यासादिषु मतेरेवमुभयथार्थोऽवगन्तव्यः। स्वाहाकारादिष्वपि समानमेतत्॥ ७॥

शुद्धार्थं स्यादित्यत्रायं स्थूलोऽर्थः। शिरःशब्देन देवताया देहो गृह्यते। शिरसः प्रधानाङ्गतया सर्वाङ्गोपलक्षकत्वात्। यद्वा निरतिशयसौन्दर्यादियोगितया सकलदेहतो विशिष्टत्वात्। तदाह—शुद्धार्थं स्याच्छिर इति। तस्मिन्नात्मीयं सर्वमुपभोग्यतया समर्पयितुं स्वाहाकारः। तदाह—स्वे स्व इति। आत्मीयस्यार्थजातस्य नानाविधविषयात्मकत्वात् तदुपभोगस्य च मतिस्मृत्यादिभेदात् स्वे स्व इत्युक्तम्। विषयस्याहरणमुपाहरणम्। ठिठ इति स्वाहाकार उक्तः। उक्तवद्विषयाहृतिरिति।

देवतादेहे स्वीयार्थजातस्य सत उपाहृतिरित्यर्थः। सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—तुङ्गार्थमित्यादिना। पूर्वं हृदा विवेके देवतातत्त्वस्योपादेयतया प्रतिपन्नत्वाद्धेयापेक्षया तस्योत्तुङ्गत्वं भवति। स्वे स्व इत्यनात्मार्थस्य स्थूलसूक्ष्माद्यनेकविधत्वात् तत्तदुपाहरणे भेदादुक्तम्। तदुक्तम्—उभयोरप्यात्मन्येव संहारादिति। आहरणं च फलतो विलापनमेव। तदाह—हृन्मन्त्रेण विविक्तस्येति। हेयतया पृथगवस्थितस्येत्यर्थः॥ ८॥

शिखा तेज इत्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः। शिखाशब्देन देवतायाः केशकिरीटाद्युपाङ्गजातं गृह्यते। शिखायाः प्रधानोपाङ्गतया सकलोपाङ्गोपलक्षकत्वात्। यद्वा विग्रहोत्थतेजोरूपत्वात्। तदाह—शिखा तेजः समुद्दिष्टेति। तस्यां स्वदेहमप्युपभोग्यतया समर्पयितुं वषट्कारः। तदाह—वषडित्यङ्गमुच्यत इति। अङ्गस्याहरणमिति भावः। स्वाहाकृतौ प्रदीयमानं द्रव्यमात्रमिह तु द्रव्यं महदिति भेदः। यद्वा नम इत्यत्र देवतात्मशक्तेः स्वदेहाप्यायनं तापाद्युपशमनं वापि हुमित्यत्र कवचशक्तेः साधकं प्रति बलवतां बाधकानां दहनमपीति भेदः। तत्र नत्यादिषु साक्षादात्मात्मीयसमर्पणं मदीयोऽसावित्यादिविशेषोत्पत्तिस्तु परोक्षेण हुंफडित्यनयोस्तु समर्पणं परोक्षेण बाधकानां प्रवासनम् दहनविशेषोत्पत्तिस्तु साक्षादिति भेदः। प्रणामादेरनुष्ठीयमानत्वाच्च समर्प्यमाणस्यात्मादेरनुपादानम्। यथा नमो महद्भ्यां स्वाहाग्नये वरुणायेति चावबोद्धव्यम्। तत्तेजोऽस्य तनुरिति। तदात्मतया तदुपभोगोऽपि सूचितः। समर्पणदशापेक्षया शिखायै वषडिति समर्पितदशापेक्षया तत्तेजोऽस्य तनुरिति च निर्देश इत्यवबोद्धव्यम्। सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—एवमित्यादिना। तत्त्वस्य ह्यध्यारोपापवादाभ्यां स्वरूपसिद्धिः स्यात्। तदुक्तम्—अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति। नन्वेवं पूर्वमारोपेण भाव्यमिति। नैष दोषः। स्वात्मतत्त्वे परमात्मनि जगतो नाद्यारोपिततया तदपवादस्यैव त++स्वकार्यतया प्राप्तत्वात्। तदुक्तम्—विश्वप्रतीतौ हि यतः प्रपञ्चस्त्ववगम्यते॥ इति। पुनरारोपयेतदनारोपिततत्त्वस्थितये स्यात्। यद्वा कृतेऽप्यपवादे पूर्वसंस्कारेणोद्बुध्यमानस्य जगतस्तत्रारोपमात्रसिद्धताप्रतिपत्तिः पुनः क्रियत इति। तेजश्चिदात्मकमिति। यस्मिन् सर्वविषयहुतिः कृता तस्य महती दीप्तिः स्यादित्येवमुक्तम्। कार्यकारणात्मकं शरीरमिति कृत्स्नस्य देहाद्यर्थग्रहणार्थमुक्तम्। यद्यपि वषडिति समर्पणं किन्तु कृतेऽपवादे देहादेरभावात् समर्पणं नाम तस्मिंस्तदध्यास एवेति शरीरं वषडित्युक्तम्। स्वरूपभूतं तेजस्तनुरिति चिदचिद्भेदापेक्षया शिखायै वषडिति नानात्वम्। तदन्यतापेक्षया चाभेद इति प्रतिपत्तव्यम्। ननु कुत इहाध्यासलब्धिरिति तत्तेजोऽस्य तनुरिति सामानाधिकरण्यस्यान्यथानुपपत्तेरित्याह—तनोस्तवेति॥ ९॥

कवग्रहण इत्यत्राथं प्रसिद्धोऽर्थः। कवयति सर्वतो गृह्णाति देहमिति कवचम्। तदाह—कव ग्रहण इति। तत्र स्वदेहमात्मीयं च सर्वं रक्ष्यतया समर्पयितुं हुंवौषट्फडित्येतत्त्रयं भवति। तत्र परभीतिकरमभिमतपरिगुप्ति-प्रधानं तेजो हुमिति प्रवर्तते। तदाह—हुन्तेज इति। तेजसा देहो गृह्यत इति। तेजसेति सहार्थे तृतीया। तेनैतदपि लभ्यते। हुमित्येतत्कवचस्यैवोक्तविधं तेजोऽभिधत्त इति। गृह्यत इति कवचेनेत्यर्थाल्लभ्यते। साधकस्य देहः कवचेनोक्त-विधतेजसा सह सर्वतो गृह्यत इत्यर्थः। अत्र कवचायेति प्रयोगः। समर्पणं सम-र्प्यमाणस्य च। तेन सर्वतो ग्रहणमिति ज्ञेयम्। सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—आत्मनीत्या-दिना। मुक्तानां परमात्मनश्च नास्त्यारोपः। जीवन्मुक्तानां साक्षित्वात्मन्यारो-पोऽस्ति। बद्धानां ब्रह्मादीनां च तस्मिन्ननात्मन्यारोपितेऽपि पुनरात्मारोपोऽप्यस्ति। देहादावेवाहमाद्यभिमानोपपत्तेः। तदुक्तमधस्तात्—मयि कल्पितत्वेनेति। युष्माकं विपर्ययवत् प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादिति च। कवचेनाहेति योज्यम्। अत्र कर्मणि कवचशब्दः स्यात्। देहः पूर्वोक्त इति। तत्तेजोऽस्य तनुरित्यात्मन्यध्य-स्ततयोक्त इत्यर्थः। कवचाय हुं तेजसा देहो व्याप्यत इति च भेदः पूर्ववद्द्रष्टव्यः। कवचमित्युच्यत इति कवचमन्त्राभिप्रायम्॥ १०॥

नेत्रं दृष्टिरित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः। देवताया दृगिन्द्रियं नेत्रमित्युच्यते। तदाह—नेत्रं दृष्टिः समुद्दिष्टेति। तत्र स्वदेहार्थमुपभोग्यतया रक्ष्यतया च समर्पयितुं वौषट्-कारः। स च प्रदानार्थोऽपि तस्य यत्साधकदेहाद्याह्लादपरं तद्बाधकतापादिकरं सौभाग्याद्यात्मकरं तेजस्तदप्यभिधत्ते। तत्रच तद्वृत्तिमुभयविधं दर्शनमप्यभिधत्ते। तदाह—वौषड्दर्शनमुच्यत इति। दर्शनं दृगीति। येन तेजसा देवताया दृगिन्द्रिये साधकतद्बाधकसमुचितं दर्शनं स्यात् तस्य नेत्रमन्त्रो वाचकमित्यर्थः। नेत्राभ्यां वौषडित्यादि भेदः प्राग्वदेव।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अध्यासनिवर्तकमित्यादिना। ननु अपवादेनैव तन्नि-वृत्तिः स्यात्। यदुक्तम्—अन्वयव्यतिरेकैरनात्मनो विविच्यात्मप्रतिपत्तिरिति। नेत्युच्यते। वस्तुमात्रविषयं सद्यौक्तिकज्ञानम्। इदन्तु शाब्दं तदीययाथात्म्यविषयं ज्ञानम् अतएव दर्शनम् तदाकारं ज्ञानमित्यभिधानम्। तेनैव च तन्निवृ-त्त्युपपत्तिरिति। नेत्रमन्त्रेणाहेति योज्यम्। दृष्टेः दृष्टिरिति। दृष्टौ तत्त्वतः समीक्ष्यमाणायामस्ति तदन्तरतिसूक्ष्मं तदीयं तत्त्वं साक्षिचिद्रूपं तदेव तस्या दृष्टिकार्यमावहति तदित्यर्थः। दृष्टिरूप इति साक्षादृष्टिरूप इत्यर्थः। येन स्यादिति दर्शनं यथा हस्तिमशकस्य ग्रहणम्॥ ११॥

असुवर्णादिकावित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः। अस्त्यति बाधकं स्वविषय आचिपति त्रासयति च तं स्वावस्थातश्चालयतीत्यस्त्रम्। तदाह—असुवर्णादिकाविति। ताभ्यामित्यस्त्रसंभव इति शेषः। तत्र स्वदेहाद्यर्थं रक्ष्यतयैव समर्पयितुं फट्कारः। स च प्रदानार्थोऽपि तस्य यत्साधकदेहाद्यव्यापत्तिपरं तद्बाधकदाहादिप्रधानं तेजस्तदप्यभिधत्ते। तत्त्विह फट्पदाग्निनेत्येवोक्तम्। अनिष्टमाक्षिप्येति। साधकोऽस्त्रमन्त्रेण स्वदेहाद्यर्थमस्त्रयन्त्रौ रक्ष्यतया समर्पयंस्तेन स्वबाधकं चेतनसकलं तद्विषयेऽवपात्य फडग्निना स्वावस्थातः संहारान्ततया चालयतीत्यर्थः। अत्राक्षेपं चलनं चास्त्रस्य स्वाभाविको व्यापारः। चालनस्य च दाहसंहारपर्यन्तत्वं फडग्नियोगाल्लभ्यते।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—उत्पन्नज्ञानस्येत्यादिना। अक्षेणाहेति योज्यम्। ताभ्यामित्यादि सर्वं विवृतप्रायमित्यभिप्रायेण नेह विव्रियते। अत्रानिष्टं संसार एव तापत्रयास्पदत्वादिति बोद्धव्यम्। ननु किमिहास्त्रं विवक्षितमिति। उच्यते। फडग्निस्तावत्परमात्मन एव सकलसंहारदाहकं तेजः। तस्यैवाक्षेपचलनरूपो व्यापारोऽस्त्रमित्युक्तम्। अत एव फट्पदाग्निनाक्षिप्य चालयेदित्येवोक्तम्। फडग्निना स्वव्यापारेणैवाक्षेणाक्षिप्य प्रचाल्य संहरेदिति। ननु देवतातादात्म्यं हि तावदिहाङ्गन्यासेऽपि साध्यम् 'अस्य शक्तित्वमियत' इत्याद्यभिधानात्। तथा च पुनः स्वकीयोऽसावित्याद्युक्तविशेषोत्पत्तिरनुपपन्ना। पुनर्भेदावभासमन्त्रस्याङ्गमन्त्रेष्वविवक्षितत्वादिति। नैष दोषः। सकलदेवताविषयतयाङ्गमन्त्राणां प्रवृत्तौ फलभावनाद्युपपत्तेः। तदुक्तम्—प्रकृतिं पुनरहये तदन्तःस्फुरित इत्यादि। ननु मन्त्रभावनायामात्मन्यनात्मारोपापवादादिति प्रतिपत्तिर्नोपपद्यते। अन्वयव्यतिरेकादीनामसंभवादिति। नैष दोषः। तथाप्यनुसन्धानस्य तदा शक्यत्वात् विवेकतयापि प्रतिपत्तिसंभवात्। तदुक्तमधस्तात्—उक्तविवेकप्रकारेण स्वां वेत्तीति।

यद्वा क्षपिवर्णादिकावित्यादि फट्पदाग्निनेत्यन्तस्य प्रकरणस्यायमभिप्रायः। शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्धृत्य द्वादशान्तस्थपरमात्मानं गुरुं प्राप्य ततो वर्णसङ्घातदेवताभेदलक्षणं मन्त्रं प्राप्य स्वायतनं प्राप्नुवन्मुखोद्देशे तदीयवर्णाभिव्यक्तिं हृदुद्देशे तद्वाच्यदेवतावस्थाभिव्यक्तिं च लब्ध्वा तदैकात्म्याच्चिदचिद्विवेकसमर्थः संस्तत्तेजोंऽशैः हृदयाद्यङ्गानि संपादयन् हृदयेनात्मचितः स्थितिं शिरसा कार्याचिदंशस्य शिखया कारणाचिदंशस्यात्मन्येव संहारं कृत्वा कवचेन विपक्षपक्षं निवेश्य सर्वमलमस्त्रेणाऽज्ञानान्त्सर्वाद्यनिष्टचपणञ्च करोति। तत्र हृदयादिपदैरङ्गसंपादनं तदनुगतनमःस्वाहादिपदैरात्मचितः स्थापनादिकमिति विवेक इति ॥१२॥

मूले मोक्ता इत्युपसंहारः। सर्वतन्त्रेष्विति सर्वागमग्रहणम्।

मन्त्रिभिरित्येतद्विवृणोति—मन्त्रिभिरित्यादि। सर्वज्ञादिपदयोग इति। सर्वज्ञादिपदानां हृदयाद्यङ्गमन्त्रेषु योग इत्यर्थः। कानि सर्वज्ञादिपदानीति। उच्यते। सर्वज्ञो नित्यतृप्तोऽनादिबोधः स्वतन्त्रोऽलुप्तशक्तिरनन्तशक्तिरिति। वक्ष्यति च पञ्चब्रह्मप्रकरणे—इन्द्रियतारसमेतं सर्वज्ञायेत्यादि। अयमिह प्रयोगः। हृदयादिविहितमन्त्रांशमुक्त्वा सर्वज्ञाय हृदयाय नमः तथा नित्यतृप्ताय शिरसे स्वाहेत्यादि। देवतालिङ्गान्येतानि पदानि। न तु हृदयादिलिङ्गानीत्यवगन्तव्यम्। तेन हृल्लेखादिषु भेदः यथास्वद्वारा ह्रस्वबुद्धिगम्यत्वादुचितं निष्कलज्ञानमात्रं लक्षयति। एवं नित्यतृप्तादिष्वपीति भावः। तत्र सर्वज्ञपदेन ज्ञानमात्रं नित्यतृप्तपदेनानन्दमात्रमनादिबोधपदेन स्वातन्त्र्यमात्रमलुप्तशक्तिपदेन कालाद्यनवच्छिन्नत्वम् अनन्तशक्तिपदेन च देशाद्यनवच्छिन्नत्वमिति। इह ज्ञानादेः हृदयादेश्च सामानाधिकरण्यसंभवः। कवचे तु इष्टैतदप्यर्थादवसीयते। निष्कलनिष्ठस्य मन्त्रेण तदंशैरपि वर्णपदादिभिस्तदङ्गभूतैश्च षोडशाङ्गन्यासादिमन्त्रैरपि देवतायास्तत्त्वमेव तत्तदुचितं लक्ष्यमिति। देवताया ध्यानेऽपि समानमेतत्। वक्ष्यति लिपिपटलादिषु—तामिति परं चिदात्मकमित्यादि। गायत्रीपटलेऽपि—एवं केवलनिर्गुणनिष्ठानामित्यादि। प्रागप्युक्तम्—एवं वागर्थात्मकचतुर्विधविषयकथनेनैवेत्यादि। तत्रैवं प्रयोगः। तत्तद्वर्णादिन्यासे तत्तदर्थद्वारा तत्साक्षिणि प्रतिपत्तिः। यथा 'मूलपुटितां मातृकां विन्यस्येत्यादि। तत्तन्मन्त्रैर्देवताभिधानेऽपि लक्षणया तत्तत्स्थूलादिरूपात्मसु तत्साक्षिणि प्रतिपत्तिः 'यथाङ्गमन्त्रेष्विति। सगुणनिष्ठस्य त्विति तेष्वपत इत्यन्तं वाक्यम्। सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मकत्वमिति। ज्ञानानन्दादीनामखण्डावस्था देवतातत्त्वं परं ब्रह्म। तेषामेव सर्वार्थभाजामखण्डावस्था स्थूलादि च रूपः सकलो देवतात्मा। तथाविधानां च ज्ञानादीनामुपाश्रयः सर्वज्ञत्वादिशक्तयः। ताभिर्विभक्ता ज्ञानादयस्तदंशाः सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मानः सर्वज्ञनित्यतृप्तादिपदवाच्या विवक्षिताः।

केचित्तत्रैव निर्देशात् सर्वज्ञात्मने हृदयायेत्यादिरीत्या हृदयादिमन्त्रान् वदन्ति। तदात्मकत्वमिह ज्ञानानन्दानामिति बोद्धव्यम्। शक्तिपदेनैतदपि सूचितम्। देवतायाः सर्वज्ञत्वशक्तिः हृदयाङ्गतां प्रतिपद्यते। नित्यतृप्तत्वशक्तिः शिरोऽङ्गतामित्यादिशक्तिताभ्युपगमे च तेषामावरणभावोऽपि संभवति। वक्ष्यति च—हृदयं सशिरस्तथा शिखेत्यादि। धर्माधर्मादीनामपि समानमेतत्।

हृदयादिशब्दैरपीति। ननु हृदयादिशब्दानामर्थस्तावदिष्टोक्त एवेति। सत्यम्। किन्तु द्विविधो लोके मन्त्राणामर्थः स्वतन्त्रः कर्मभाङ्गित्यय। तत्र यः शब्दतः प्रधानतयाऽवगम्यते स स्वतन्त्रः। यथा हृल्लेखायां हरतीति। महागणपतौ सर्वजनं

मा मयमानयेति। क्रियमाणकर्मान्वयी कर्मभाक्। यथा हृल्लेखायामाकर्षणादावाहरतीति। महागणपतौ नित्यसेवायां सर्वजनशब्देनेन्द्रियाद्यभिधानमिति। वर्णाव्यभिचारी नित्यो यथा हृल्लेखाया प्राणात्मकं हकारमित्यादि। महागणपतौ च तद्वर्णानां पदाद्यनपेक्षयापि तद्देवतात्मनिवृत्तिरिति।

तत्र हृदयादिशब्दानां स्वतन्त्रोऽर्थोऽयमुक्तः—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति। हृदयाद्यङ्गतया प्रसिद्धानामर्थानामनुपादानात् तदुपादानेऽपि नित्यादीनामङ्गन्यासेऽनुपयोगित्वात्। अयं तु कर्मभागर्थोऽभिप्रेयते। हृदयादिशब्दैरिति। हृदयाय नमः शिरसे स्वाहेत्येवमादीनां वाक्यात्मकानां ग्रहणम्। सर्वज्ञादिपदानां यदुभययोक्तं तदन्वयार्थत्वापिशब्दः। अत एवेह सर्वज्ञत्वादिशक्त्यैक्यमित्युक्तम्। साधकगतत्वेन परिच्छिन्नानां देवतागतत्वेनापरिच्छिन्नानां च सर्वज्ञत्वादिशक्तीनामैक्यं परिच्छेदक्षपणेन तदात्मत्वमुच्यत इति। तत्र हृदयादिशब्दैरपरिच्छिन्नशक्तिग्रहणम्। नमः स्वाहादिपदैः स्वात्मनस्तासु तादात्म्येन समर्पणम्। तदर्थत्वात् स्वगतपरिच्छिन्नशक्तिसमर्पणं भवतीति। ननु हृदयादिशब्दैरपि कथं सर्वज्ञत्वादिशक्तिग्रहणम्। उच्यते। सर्वदेवतात्मनि याः सर्वज्ञत्वादिशक्तयस्ता एव तस्य हृदयाद्यङ्गतयावस्थिताः। तथा चाङ्गेषु हृदयाद्यर्थानां तेषु सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां तासु च ज्ञानानन्दादीनामपि सद्भावः। तथा हृदयादिपदैर्यावदपेक्षं विवक्षेति सर्वज्ञाय हृदयाय नम इति सर्वज्ञपदेन देवतायाः सर्वज्ञत्वशक्त्यात्मलक्षणमंशमुक्त्वा हृदयपदेन तमेव हृदयावस्थस्यात्मनोऽन्तर्गतत्वमुक्त्वा नमःशब्देन तत्र स्वं तथाविधमंशं तदात्मतया समर्पयतीत्येवं सर्वाङ्गेषु ज्ञेयम्। ननु यद्येवं नमःस्वाहादिशब्दभेदेन किं प्रयोजनमिति। तथा तथा संस्कारार्थमिति ब्रूमः। यदुक्तं—विशेषसंहारक्रमचिन्तायाः कर्तव्यत्वादिति। सामान्येनैतदुक्तम्। तेन निष्कलनिष्ठस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नज्ञानानन्दाद्यैक्यमित्यपि लभ्यते। अत्र हृदयादीनां ज्ञानादिलक्षणायामुपयोग इति सकलनिष्ठस्य स्वङ्गैक्यमेवोच्यत इति। पूर्वोक्तान्तु सकलनिष्कलनिष्ठविषयम्। वक्ष्यति च मातृकापटलादिषु—भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितमित्यादि। यद्वा स्वस्वदेवतात्मनिष्ठविषयम्। यदुक्तं—स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिलक्षणः पञ्चविध इति। अथवा स्थूलादिसाक्षिपर्यन्ततया प्रतिपत्तृविषयम्। यद्वक्ष्यति—सगुणद्वारा निर्गुणपर्यन्तं गच्छतामिति। सकलनिष्ठस्य त्विति केवलमकलनिष्ठो विवक्षितः। अङ्गैक्यमिति। सर्वज्ञत्वादिशक्त्यवस्थारूपाणां हृदयाद्यङ्गानामैक्यं स्वकीयहृदयादीनां देवताहृदयाद्यात्मतेत्यर्थः।

मूले पञ्चैव यत्रेति। पञ्चाङ्गविषये नेत्रन्यासविधानम्। तस्य नेत्रन्यास

इत्यध्याहारेण योजनीयम्। मन्त्रिण इत्येतदभिप्रायमाह—मन्त्रिण इतीति। न मन्त्रित्वहानिरिति। नित्यभक्तिकार्यस्याह्नादेः शिखास्त्रशक्तिभ्यामपि सन्धेरलुप्तगतो-थानन्तभक्तावन्तर्भावसंभवादिति भावः॥ १३॥ १४॥

मूलेऽङ्गुलिषु क्रमादित्यादिना संचितं सकलीकरणमुक्तम्। करयोरङ्गुष्ठा-दिष्वङ्गुलिष्वित्यन्वयः। करयोरित्युभयोः युगपन्न्यास उक्तः। तद्बाह्यतलयोरिति। तच्छब्देन करयोर्ग्रहणम्। अस्त्रन्यासोऽयमुक्तः। पञ्चाङ्गविषये तु नायं न्यास इत्यवबोद्धव्यम्। सुधीरित्येतद्विवृणोति—कस्यचिदिति। कस्यचिन्मन्त्रस्येत्यर्थः। एतच्च कनिष्ठादिक्रमत्वमित्यादिषु प्रत्येकं संबध्यते। यथा + + ॥ १४॥ १५॥

मूले तेनैव दश दिशः क्रमाद्बन्धयेदित्यन्वयः। क्रमशब्दाभिप्रायमाह—दिशो दर्शेति। चकारेण कस्यचिदित्येतदाकृष्यते। तत्तदुचितक्रमेण बध्नीयात्। सर्व-मन्त्राणां पूर्वाग्नेयादिक्रमेण बन्धनम्। कस्यचित् तु दिगूर्ध्वविदिगधोभागक्रमे-णेति मूलागमयोऽत्र दर्शितः। पञ्चक्रमेवेति। पञ्चाङ्गयोगिष्वेतदिति। सामान्येयं प्रकल्पनेति। कर्माङ्गतयाचमनं विष्टरोपवेशः प्राणायामलिपिन्यासाङ्ग्यादिन्यासो-ऽङ्गुलिष्वङ्गुलिन्यासस्तालत्रयदिग्बन्धनं हृदयादिष्वङ्गन्यास इत्येतत्सर्वं सर्वमन्त्राणां समानम्। किञ्चैतत्सर्वमेकैकस्य सामान्यम्। विशेषास्तु वर्णन्यासादयस्तत्र तत्राव-गन्तव्या इत्यभिप्रायः। क्रमोऽन्य इत्यनेन विष्टरोपवेशनानन्तरमेव तालत्रयादि-करणमित्यसौ वा क्रमोऽभिप्रेतः। तदुक्तम्—विष्टरोपविष्ट इत्यनेनैवेत्यादि॥ १६॥

किञ्चिल्लपित्वेति + + मूले शङ्खमित्यस्यायमर्थः। शङ्खं सपादमस्त्रेण प्रक्षाल्यात्मनो वामभागे मण्डले निधाय तस्मिन् मूलेन पुष्पगन्धाक्षतं निक्षिप्य जलेनापूर्य मूलेनावाहनाङ्गन्यासादि विधाय पूजयेदिति। गुरुपदर्शनेनेति। सा-ङ्गमन्त्रन्यासे विशेषो योज्यः। तदुक्तं—मूलेन संपूर्य हृदयेन चन्दनं शिरसा पुष्पा-क्षतक्षेपः शिखयाऽङ्गुष्ठेन विलोलनं कवचेनावकुण्ठनं नेत्रेणावलोकनमस्त्रेण दिग्बन्धनं पुनर्जप्तं संशोध्यादित्यात्तेजोऽमृतमावाह्याङ्गानि च कृत्वा मूलं जपेदिति। गुरुपदर्शनेनेत्यत्राभिप्रायभेदमाह—वामपार्श्वे इत्यादिना। अर्घ्यमण्डलमर्घ्य-पात्रस्य शङ्खस्योचितं मण्डलम्। तच्च वृत्तम्। तत्र शङ्खपादवर्ति। गन्धाक्षता-दिकमिति पुष्पग्रहणम्। गालिनीं प्रदर्श्येति। मुद्रालक्षणं तूक्तम्—

अन्योन्यमाबध्य कनिष्ठिकाद्वयं ज्येष्ठाद्वयं चाप्यथ शेषिताङ्गुलीः।
अधोमुखीकृत्य निकुञ्चिताग्रिकाः परिभ्रमय्य प्रकरोतु गालिनीम्॥
हस्तौ परावृत्य कनिष्ठिकाद्वयं तर्ज्यद्वयं च प्रकरोतु गारुडीम्।
अभातु मुद्रामवलम्बितापरां चान्यदन्याङ्गुलिकृतपत्रिकाम्॥

कनिष्ठिकानामिकयोः करद्वये प्रदेशिनीमध्यमयोर्युगं मिथः ।
व्यत्यस्तबद्धाग्रमधोमुखीकृतं प्रकल्प्य मुद्रां प्रकरोतु सौरभीम् ॥ इति ।

तीर्थमावाह्येति अर्कबिम्बाद्धृदयान्तादित्यवबोद्धव्यम् । लोलिन्येति । गालिन्येव परिभ्रममात्ररूपा लोलिनी भवति । निरोधावलोक्येति । पञ्चाङ्गसंभवे तु जलादिभिः संपूज्येति मूलेन पूजोक्ता । भगवन्तमिति । लब्धत्वेऽप्यादरार्थमुक्तम् । करकोदक इति । सामान्यार्घ्यपात्रं करको गृह्यते । ततः किञ्चिदादायेति । करकादेव शङ्खे जलं किञ्चिन्निक्षिप्येत्यर्थः । त्रिधा प्रोक्षयित्वेति । पूर्वं फडन्तकारेण पूजोपकरणानां गन्धपुष्पादीनां प्रोक्षणमिष्यते । सर्वं सच्चिदानन्दरूपमिति । प्रणवाग्न्यमृतबीजैरभिमर्शनमुक्तम् । यद्वा गन्धपुष्पादिकं सद्रूपेण दीपादिकं चिद्रूपेण निवेद्यादिकमानन्दादिरूपेण भावनीयमित्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

लौकिकमात्मालङ्करणम् । यद्वा यथावत् प्रयजेदिति सूचितम् । तदाह—निजमध्यत इति । न्यासस्थानेष्विति । यथावदित्यात्मपूजापूर्वकमित्यनेनोक्तम् । लिपिमन्त्रवर्णाङ्गादिन्यासस्थानेषु तत्तन्मन्त्रैरिति भावः । पीठन्यासस्थानेष्वपि पूर्वं पूजा क्रियते चेत्तदनन्तरं मूर्तिमिष्ट्वावाहनाद्यपि कृत्वा मन्त्रन्यासस्थानेषु पूजा कार्येत्यवबोद्धव्यम् । आत्मानमलङ्कृत्येति । मूलेन चन्दनेन ललाटादिष्वनुलेपनादिकमुक्तम् । आसनमूर्तिपूजापूर्वकमिति । पूर्वं गुरुगणेशस्थाने ॐ गुर्वासनाय नमः ॐ गणपत्यासनाय नमः इत्यासनपूजां कृत्वा तद्वन्मूर्तिपूजामपि कृत्वा तत्तन्मन्त्रेण तांस्तत्र तत्र पूजयेदिति भावः । यथावदित्यनेनैवैतदपि सूचितम् । देवमयानिति । ध्यात्वाभ्यां यत्स्वरूपं स गुरुः स्यादित्येतदेवाभिप्रेतम् । अभिप्रायान्तरमाह—गुरुध्यानमुक्तमिति । त्रीन् महागुरूनिति । महद्ग्रहणं तथानुसन्धानार्थम् । अभिप्रायान्तरमाह—गुं परमगुरुभ्यो नम इत्यादिना । गुरुसमष्ट्यादयोऽप्यत्र यथाक्रमं पूजनीया एव । स्वशब्देनाप्यत्र गुरुपूजनमिति ज्ञेयम् । अयमिह प्रयोगः । गुरूणां चत्वारि स्थानानि विभाज्य पूर्वोक्तसमष्टिमन्त्रेण सामान्येन पूजयित्वैभिश्चतुर्भिश्चतुर्षु स्थानेषु पूजयित्वा परपट्कादिभिरपि तत्तत्स्थानेषु यथार्हं पूजयेदिति । मूलेऽन्यतश्चेति निजदक्षिणत इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

इतो धर्मं हयतनुमिति । धर्मादिभिरेव पीठपूजोक्ता । अत्रापि वा यथावदित्यनुषङ्गः । यथावद्यजत्विति सम्बध्यते । तदभिप्रायमाह तत्रेत्यादिना । मूलेऽग्नौ धर्ममित्यन्वयः । हयतनुर्वृषभाकृतिः रक्षोदिशि ज्ञानमित्यन्वयः । हरिमिति सिंहाभिप्रायम् । मरुति भूताकारं वैराग्यमित्यन्वयः । अत्राधारशक्त्यै नमः धर्माय नमः इत्यादयो मन्त्रा ऊह्याः । गात्रपदस्य धर्मादीनां पीठपादत्वं गम्यते । गात्राणीत्युक्ताः ॥ २०

तारवर्णैर्विभिन्नैरिति। अं सूर्यमण्डलाय नमः इत्यादिमन्त्रा उक्ताः। सत्त्वादीं-श्चेति चकारेण तारवर्णैर्विभिन्नैरित्येतदनुकृष्यते। आत्मयुक्तानित्यत्रापि समान-मेतत्। आत्मशब्देनात्मान्तरात्मपरमात्मान उक्ताः। शक्तीरिति नवशक्तिष्वष्टौ केसरेषु। नवमी मध्ये कर्णिकायामित्यर्थः। शक्तयस्तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते। यथा लिपिपटले—मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्येत्यादि। सूर्यमण्डलादिवर्णाः सिद्धा एव। क्षेत्रा ख्येति सर्वपीठं सामान्येन नवशक्तिवर्णाभिधानम्॥ २१॥ २२॥

विन्यस्य कर्णिकोपरीति सनियमं कलशनिधानमुक्तम्। तत्र प्रयोगक्रमं दर्शयति—शालिविन्यसनादिकमिति। मूले तदुपरीति वस्त्रान्तरितत्वं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। त्रिगुणेन चेति सत्त्वादिग्रहणम्। तेन सम्यक्कैस्तन्तुवेष्टनं लभ्यते। यथावदिति तिलयवमाषमात्रान्तरेणेत्यर्थः। यद्वाम्रक्षालनमूलगन्धालेपनादि सूचितम्। तद्गुनेति गुग्गुलुग्रहणम्। कलस्विति पदं + तारजापीति तेन पूजापि कार्या। शोषणाद्यनन्तरं चैतद्भवति॥ २३॥ २४॥

न्यस्येति कुम्भस्योत्तानीकरणमर्थसिद्धम्। यवक्षतायुतमिति गन्धपुष्पाक्षत-शुद्धधान्ययुतमित्यर्थः। सनवरत्नकमिति। नव रत्नानि प्राणाग्निहोत्रप्रस्तावे वक्ष्यन्ते—धायास्ते सप्त वर्णा इत्यादि। सहकचादिकान्तगैरिति। कयेति चकारो विवक्षितः। क्ष इत्ययमन्ते गता येषां त आन्तगाः। कचादिकाश्च त आन्तगाश्चेति समासः। लिपिवर्णानां प्रतिलोमपठितानां ग्रहणमेतत्। तैः सह जलैः पूरयेदिति तेषां सकृदुच्चारणमुक्तम्। अभिप्रायान्तरमाह—त्रिय इति। कचादिकान्तगेन मातृकामन्त्रेण सह पूजयेत्। बहुवचनं तु तस्य त्रिरुच्चारणार्थमित्यभिप्रायः। पञ्चौषधिविपाचितैरिति। तदुक्तं व्याप्तिपटले—चन्दनकुचन्दनेत्यादि॥ २५॥

दशमूलपुष्पदुग्धाद्ब्रिपचर्मोत्क्वथितैरिति। दशमूलानि + + दुग्धाद्ब्रि-पचर्माणि क्षीरवृक्षाः अश्वत्थवटोदुम्बरप्लक्षाः तेषां त्वचः तत्क्वथनमग्नौ पचनम्। त्रयाणां मूलपुष्पत्वग्वर्णानां पृथक् सह वा कषायजलमभिप्रेतम्। तेषां च यावत्तरी-यांशं क्वथनं भवति। स्नानजद्रुमचर्मसंसाधितैर्वेति। क्षीरवृक्षत्वग्भोरुयितं जलमभि-प्रेतमिति ज्ञेयम्। संयतधीरित्येतदाशयं दर्शयति—विनापीति।

कुम्भे कषायोदकपूरित इत्युपलक्षणम्। येन कलशपूरणं कृतं तदवशेषेण पूरित इति। विलोड्य सम्यगिति यथावद्विलोडनमुक्तम्। विधिना विलोड्येति गरु-डपूरयोक्तप्रकाराभिप्रायम्। तदाह—समूलेन हृदयेनेत्यादिना। गरुडपादन्यासादि-सूर्यमण्डलमर्गभान्तं गान्निनीप्रदर्शनादिसोममण्डलाभिमर्शनान्तं च न कार्यम्। यस्मात् सर्वमानन्दरूपान्तं कार्यमित्यभिप्रायः। कषायोदकापूर्णमुख इति। कषाया-

युक्तजलानामन्यतमेनापूर्णमुखे ईषत्पूर्णमुख इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रिविधमिति । वक्ष्यमाणमन्त्रदेवतानां शक्त्यादिष्वेवेऽन्तर्भावादिति भावः । मन्त्रिणा गन्धाष्टकेन कृते कलशेऽनन्ता तस्य शक्तिः स्यादिति । गन्धाष्टकेन करणं सम्पादनं तज्जलविनिक्षेपेण तन्मयीकरणम् । कपि कपिलोकार्पूरम् । सान्निध्यकरमिति प्रतिमाद्यभिप्रायम् । लोकरञ्जनकृदिति साधकस्यानुलेपनाद्यभिप्रायम् । ह्रीवेरं बाला असृक् कुङ्कुमम् । अपरं वैष्णवम् । दलं + रुधिरं कुङ्कुमं कुशीतं रक्तचन्दनं रोगं जलम् । अपरं शैवम् । सान्निध्यकरं चेत्येतदिहापि समानमवबोद्धव्यम् ॥२८—३०॥

प्रागुदीरिता इति व्याप्तिपटल इति भावः । गुरूपदेशक्रमत इति न प्रागुदीरित इह क्रम इति भावः । तद्दर्शयति—आग्नेयसौरसौम्यक्रमेणेति । विद्यानित्यावाहनप्रतिपत्त्यभिप्रायसुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—मण्डलमन्त्राणामिति । मूले विनियोजयेदिति । कषायोदकपूरित इत्युक्ते शङ्खोदक इति शेषः ॥ ३१ ॥

याः पञ्चाशत्कला इति ता अपि शङ्खोदके विद्वान् विनियोजयेदित्यभिप्रेयते । ताश्चापि प्रागुदीरिता एव । तारपञ्चभेदसमुत्थिता इति । तदुक्तं—वर्णेभ्य एव तारस्येति । अनेन तारांशैः शङ्खोदके कलात्रयतया पूजनमपि सूचितम् । अभिप्रायान्तरमाह—अकारादिकलान्यासानन्तरमिति । तत्त्ववेदिन इत्यनेन 'भूतेन्द्रियार्थैरहिष्टैस्तत्त्वपञ्चविंशतिक इत्येतत्पञ्चपञ्चकं लभ्यते । यथा ब्रह्मकलासु पृथिवीवाग्घ्राणवचनगन्धयोग इत्यादि । केचिद्वचनादि हित्वा मनोबुद्ध्यहंकारचित्तचेतनां योजयन्ति । मतान्तरमाह—लं पृथिव्यात्मन इत्यादिना ॥ ३२ ॥

मूले सत्तात्मकस्येत्यस्यायमर्थः । सत्तात्मकस्तावत्प्रणवस्तस्य यौ पञ्चभेदत उत्तरौ भेदौ शक्तिशान्ताख्यौ तौ यतः परावत्यन्तसूक्ष्मौ तत इतरैः स्थूलसूक्ष्मांशैः सह न सर्वत्र पठ्येते । इह तु तावपि विनियोजनीयाविति ।

अभिप्रायान्तरमाह—शक्तिशान्तकलावाहनमिति । यतः परौ ततः शक्तिशान्ताख्याविति यतोऽत्यन्तसूक्ष्मौ ततः शक्तिशान्ताख्यावेव । शक्तय इच्छाज्ञानक्रियाः शान्तौ चिदानन्दौ त एवानयोराख्याः । न लकारादीनामिव सृष्टि फडादिरित्याद्या आख्या इति । तदेतद्दर्शयति—एवमिति । विनापि मन्त्रैरिति मूलमन्त्रैरित्यर्थः । न पठ्येते परैः सहेत्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—तत्रेति । प्रागुक्तकलानामपराणि पञ्चकान्यपि सन्ति शक्तिशान्तयोस्त्वपराणि न सन्तीति मूलाशयः ॥ ३३ ॥

मूले प्रथमप्रकृतेरिति । शक्तिशान्तयोः पञ्च मन्त्रा उक्ताः । प्रथमप्रकृतिरिति शक्तिग्रहणम् । प्रथम इति या पदम् । हंस इति हंसः शुचिषदित्येव उक्तः । चतुर्थस्तत्पदादिक इति शान्तस्य मन्त्रद्वयमुक्तम् । तत्पदादिकस्त्र्यम्बकमित्युक्तिर्ज्ञेयः ।

इच्छादिकलाभ्युपगमे त्वकारादिपञ्चानामेवैते मन्त्राः स्युः। तत्र प्रथमप्रकृतिरकारः तारस्य प्रथमोंऽश इत्यववोद्धव्यम्।

चतुर्णवतीत्युपसंहारः। इहाष्टत्रिंशत्पञ्चाशच्च कला उक्ताः। पञ्च च मन्त्राः। तथा च त्रिणवतिरेव मन्त्राः सन्ति। अत्रापरापि कलार्थाद् ग्राह्या सा मातृकैव। यद्वा विन्दुकलानामन्त्या चकारकलानन्ता। अथवा सोमकलासमाकलान्येति।

अभिप्रायान्तरमाह—त्रिणवतिकलावाहनानन्तरमिति। अयमिह मूलार्थः। चतुर्णवतिशब्देन चतुर्णवतितमस्य ग्रहणम्। त्रिनवतिमन्त्रावाहनानन्तरं चतुर्णवतितमः। तेषामात्मा सती स्वयं देवतापि मन्त्रे आवाह्य कलशे पूर्यतामिति। देवताग्रहणं च मूलाभिप्रायम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मूले अत्र या इति हंसः शुचिषदित्यादृचां विनियोगकृतिरुक्ता तास्तारस्य पञ्चभिः कलाप्रभेदैः पृथग्युज्यन्त इति सम्बन्धनीयम्। एकैककलावाहनानन्तरमिति। पृथगित्यस्यार्थोऽयमुक्तः। अकारकलादिष्वित्यकारकलासु ब्रह्ममन्त्रे तदीयपञ्चकमन्त्रे चेत्यर्थः। यद्येकैककलाशब्देनैकैककलावर्गो गृह्यते। अत्र पृथगिति पञ्चानां पृथगेव योगो न संभूयैकैकस्येत्यर्थः। अकारकलादिष्विति विकल्पाभिप्रायम्। अकारकलासु ब्रह्ममन्त्रे तदीयपञ्चकमन्त्रे वा योग इति ॥३६॥

मूले कुर्यादिति। तत्र तत्र प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणप्रतिष्ठां च कुर्यादित्यन्वयः। समाहित इति + + ॥ ३७ ॥

मोक्षापूर्वमिति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोद्धारः। अत्रामुष्येति यस्य प्राणाः प्रतिष्ठाप्यास्तस्य तथा निर्देशार्थमुक्तम्। यथाऽकारकलानामित्यादि। एतच्च सकलीकरणेऽप्युक्तं भविष्यति। यथा तत्रैव व्यापककलानामनेन प्राणप्रतिष्ठां कुर्यादित्यादि। प्राणका इति प्राणा इत्युक्तम्। यथा अकारकलानामित्यादि। अमुष्यशब्दं प्रोच्येत्यर्थः। स्थितेति स्थित इत्युक्तम्। तथेत्यमुष्यशब्दं प्रोच्येत्यर्थः। तद्वदित्यपि तथा। एवं चतुर्भागोऽयं मन्त्र उक्तः। अत्रार्थभेदं दर्शयति—मोक्षेत्यादिना। आपूर्वमित्याकारः पाशमन्त्रः तत्पूर्वकं भावमुक्तेत्यर्थः। तत्तत्पदद्योतनार्थं इति साध्यनामाभिप्रायम्। तथा सर्वेन्द्रियाणीत्यपि तथेति वाक्यम्। तथेत्यापूर्वं तत्तत्पदं चोक्तेत्यर्थः। वाङ्मनसग्रहणमिति। यथा वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इति॥३८

सुत्रामसक्षरीसरङ्कानीति चन्द्रिकागतानां ग्रहणम् ॥ ३९ ॥

मूले पुनस्तोयगतं देवमिति। चतुर्नवतिमन्त्रात्मा देवतावाह्य पूर्यताम् इत्युक्तस्य तथावाहितस्य ग्रहणम्। साध्यमन्त्रानुरूपत इति तोयगतमित्यधःसंबन्धः। यो मन्त्रस्तदा साधयितुमिष्यते तदानुरूप्येण कलश आवाहितमिति मन्त्रसाध्य-

त्वाद्देवस्येत्थं निर्देशोपपत्तिः। सकलीकृत्येति सर्वमपि न्यासजातमुक्तम्। तत्र कलान्यासः सकलीकरणभाविरोधात् कर्तव्य इति ज्ञेयम्। अभिप्रायभेदमाह—सकलीकृत्येतीत्यादिना। आवाहनादिन्यासान्तमिति हृल्लेखापटलभाविप्रक्रिययेति भावः। कलान्यासस्त्विह कलावाहनानन्तरमिष्यते। तत्पूजानन्तरमेतदावाहनं भवति। इह मूर्तिकल्पना तु कलावाहनतोऽपि पूर्वं स्यात्। यदुक्तं—तत्तन्मूर्तिमन्त्रेण मूर्तिं सङ्कल्प्यावाहनेत्यादि। उपचारानित्यर्घ्यादिग्रहणम्। शङ्खपूरणवदिति। तदुक्तं—समूलेन हृदयेनापूर्येत्यादि। अर्घ्यादिपुरणक्रम इत्यनुष्ठानक्रम उक्तः। द्रव्यदेवतासम्बन्धयैकात्म्यलक्षण इति। द्रव्याणामर्घ्यादीनां देवतया तैरुपचर्यमाणाया यः संबन्धः स तया तेषामैकात्म्यभावात्मक इत्यर्थः। + + + ॥ ४० ॥

मूल आसनस्वागत इत्युपचाराभिधानम्। पूजितं पीठमासनतया प्रयोजयेत्। आचम आचमनीयमेव। वसनं + सुमनः पुष्पम्। वन्दनं नमस्कारः। यत्तु सपर्याष्टकमुक्तम् तत्कलाद्युपचारविधानमिति तद्विकल्पाभिप्रायम्। तदा च स्वागतस्य न षोडशसु ग्रहणमिति ज्ञेयम्। तासामेकांशमाचरेदिति। देशकालाद्यनुसारेण पूज्यभेदानुसारेण चेति भावः। श्यामाकं [श्यामा]। पत्रं पद्मम्। पद्मशब्देन पिष्टमार्द्रभूतमुक्तम्। तुलस्याविति + + एतानि दश पुष्पाणीति + + तथेति रक्तानीलोत्पलाभ्यां सह द्वादशसंख्यार्थमुक्तम्। पाद्यं +। स्वागमोक्तानि यानि चेति। तथा चोक्तम्—श्वेतार्कं करवीरकं च कमलं धुत्तूरकारग्वधे

राजार्कं च सिताम्बुजं च तुलसीसाशोकसच्चम्पकैः।
कल्हारं बकपाटले बकुलकं द्वे मल्लिके मालती
पालाशस्थलपद्मदर्भदमनापामार्गदूर्वाङ्कुरैः॥
तद्वद्ग्रन्थिशमीहृत्मरुबकैः पुन्नागनागाह्वनै-
र्नन्द्यावर्ततमालकुन्दविजयामन्दारकाश्मीरकैः।
शस्तान्युत्पलकर्णिकारकुसुमैः कादम्बबिल्वान्वयो
नीलं चोत्पलमित्यमूनि कुसुमान्युक्तानि शैवान्यलम्॥
अम्भोजोत्पलमञ्जुजीवविजयापुन्नागनागान्वयो
जातीकुन्दकुरण्टचम्पकजपायूथीरसापाटलैः।
बिल्वाशोकहयारिकुन्ददमनैर्मन्दारदूर्वादलै-
र्नन्द्याद्यापराजितेति कुसुमान्युक्तानि शाक्तान्यलम्॥
शस्ते द्वे तुलसी सिताम्बुजमयो रक्तासपान्वायत्रे
जातीकुन्दकमाधवीदमनकैः पुन्नागनागाह्वनैः।

नन्द्यावर्तशमीस्थलाब्जविजयासर्वार्त्तिकाचम्पके-
र्बिल्वं चोत्पलकेतकानि च नवं कुन्दं तथा पाटलम् ॥
लक्ष्मीदेविसहासभृङ्गमुसलीभीतेन्द्रवल्लरः सदा-
भद्रा श्रीपतिलङ्घिता च दमनी दूर्वाथ जम्बुच्छदम् ।
कह्लारं करवीरमेकदलकं पद्मं कुशं कैरवं
रक्तं चेति विलोमतोऽधिकफलं पुष्पं भवेद्वैष्णवम् ॥
सूर्याग्न्योस्त्रिविधानि चापि कुसुमानीष्टानि विघ्नेशितुः
शाक्तान्यप्यथ शाम्भवानि च तथा स्कन्दार्यचण्डादिषु ।
शाक्तान्येव मनोज्ञवागिरिसुतादुर्गाष्टमातृप्रिया-
ण्यब्जोजासनदेवराजकमलाः पूज्यास्तथा वैष्णवैः ॥ इति ।

तत्तन्मन्त्रैरेव सर्वत्र पूजा भवति ॥ ४१—५२ ॥

मन्त्री नीचैरित्यत्राभिप्रायमाह—धूप इति । अत्र ॐ नमः परायेत्यत्र मूलं वा प्रयोक्तव्यम् । गन्धादिदान इत्यन्तं वाक्यम् । आसनाद्युपचारेषु तु सर्वत्र मूलमेव भवति । अभिप्रायान्तरमाह—अथवेत्यादिना । अक्षिषु तु स्नानसंस्थामजां गृह्णामित्याद्यूह्यम् । अयमत्र स्नानक्रम इति । यदा मण्डले सा सा प्रतिमा कल्प्यते तदैवं प्रयोगोऽर्थात्सिध्यते । यानेनेति । यानमप्यश्वादिकं प्रतिमाहँ तैजसं गृह्यते । सोपचारमिति । स्नानोपचारैर्वक्ष्यमाणैः सहेत्यर्थः । पीठं समर्प्येति । पूजितं स्नानपीठमित्यर्थः । अर्घ्यादिकमित्यर्घ्यादित्रयग्रहणम् । प्रागुपचाराणां यत्पोडशानां विधानं तत्प्रधानतयैवेत्यवबोद्धव्यम् । तेन तेषामन्याङ्गतया प्रयोगोऽन्येषामपि केशप्रसाधनादीनामवान्तराणां प्रयोगोऽपि स्यादेव । केशप्रसाधनादीनि लौकिकान्येव । तानि पञ्च दत्त्वा कषायोदकेन स्नापयेत् । तच्च कलशपूरणोक्तमेव । पञ्चगव्यपञ्चामृताभ्यां स्नानमित्युभयोः कलशतया पूजापि सूचिता + + गन्धशब्देन चन्दनग्रहणम् । यद्वा "चन्दनागुरुकर्पूरपङ्कं गन्धमिहोच्यते" इत्येतदभिप्रेतम् । अष्टगन्धशब्देन प्रागुक्तं सं समष्टगन्धं गृह्यते । दिव्यगन्धशब्देन + + पुष्पादिशब्दैः पञ्चभिरुदकशब्दः सम्बन्धनीयः । पुष्पाणि पद्मानीति । फलानि कादलादीनि । मन्त्रोदकमत्र्लिङ्गशुद्धवाक्याद्यभिमन्त्रितमुदकम् । अर्घ्यादिपूर्वकमिति । यथा केशप्रसाधनादिपञ्चकं दत्त्वार्घ्यादित्रयं दत्त्वा कषायोदकेन स्नापयित्वार्घ्यादित्रयं दत्त्वा पञ्चगव्येन स्नापयेदित्यादि । गन्धानुलेपनगन्धोदकस्नानादिषु सकृदेवार्घ्यादित्रयं भवति । मन्त्रोदकस्नानानन्तरमप्यर्घ्यादि देयम् । कलशपूजायान्तु तत्रैव भावनया स्नानप्रयोगः । स्नानानन्तरं यानमारोप्य स्वस्थानप्रापणमर्थसिद्धं भवति ।

इतिशब्दः स्नानप्रकरणसमाप्त्यर्थः। भूषणन्यासानन्तरमिति। यत्र तु भूषणानि न संभवन्ति तद्विषयमेतत्। यद्वा त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेदित्येतद्विवक्षितम्। तेनैतदपि सूचितम्। यत्र भूषणानि समर्पयितुमुचितानि तत्रैव भूषणन्यासो न न्यासावसान इति। यद्वा अयमपर एव तत्तत्कल्पप्रसिद्धो भूषणन्यासः। तदुक्तम् + + +। मूले सुसितेनेति प्रसङ्गादिह निवेदनमुक्तमित्यवबोद्धव्यम्। कृते निवेद्ये चेति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥

वर्णैर्मनुसम्पुटितैरिति। दीपमुच्चैः प्रदापयेदिति यद्वैव दीपेन मूलमन्त्रेण वा पूजनमुक्तं तदनन्तरं मूलपुटितैर्मातृकाक्षरैर्गन्धादिभिर्न्यासक्रमात् पूजयेदित्यर्थः।

सकलासु मनुदेवतास्विति। विष्णुशिवशक्त्यादिषु सर्वासु समानमेतदिति भावः। मन्त्रोति वर्णानां बिन्द्वन्तत्वं मूलपुटने प्रणवादित्वं प्रणवनमोन्तत्वं चोक्तम्। प्रथमत इति परिवारपूजायोऽपि पूर्वमित्यर्थः। अनेन परिवाराणामपि गन्धादिभिः स्वस्वमन्त्रेण पूजा सूचितेति ज्ञेयम्। अयं प्रयोगस्त्रैलोक्यमोहनमिति प्रथित इत्युपस्कारेण सम्बन्धनीयम्। सौम्यपूजास्वेतदुचितं न क्रूरास्वित्यनेन सूचितम्। यद्वा काम्यपूजास्वासक्तिरपि सूचिता। अत्र मातृकायां केवलवर्णैरेव पूजनमर्थाद्भवति। अत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—पुनः पुष्पाञ्जलिमित्यादिना। पुष्पाञ्जलिरयं मूलेनावृत्त्या स्यात्। यद्वान्यैरपि स्वागमाम्नातमन्त्रैः स्ववाचकपारायणादिभेदैरप्यभिप्रेयते। प्रसरपुष्पाञ्जलिमिति। स्वावयवशक्तीनां स्वाङ्गमूर्तिशक्तीनां स्वावरणशक्तीनामपि क्रमेण स्वात्मतः प्रसरकृतं तु पुष्पाञ्जलिमिति भावः।

एकाक्षरादिमन्त्रैरिति परादिमन्त्रोपलक्षणम्। यद्वा यद्यपि वर्णैर्मनुसम्पुटितैरित्युक्तम् तथाप्येकाक्षरादिमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिरवश्यकार्यः। समष्टिमूर्तेर्निष्पन्नत्वाद् व्यष्टिमूर्तिनिष्पत्त्यर्थत्वाच्चास्य पुष्पाञ्जलेरिति। यद्वैकाक्षरेण परादिमन्त्राणामपि प्रणवप्रभृतीनां ग्रहणम्। परादिक्रम इति। पूर्वं परापुष्पाञ्जलिस्ततः पश्यन्तीपुष्पाञ्जलिरित्येवंविधः क्रम इत्यर्थः। परादिकलायोग इति। विश्वयोनिमहासत्याद्याः कलाः। अत्र प्रणवादीनां व्यापकबुद्ध्या हृदये पुष्पाञ्जलिः। महासत्तादीनां मूर्धादीन्येव स्थानानि। तदभिधानं तु प्राप्तस्थानानवसानार्थं तेन यत्प्रागुक्तं मूर्धस्तनद्वयमूलाधारेष्विति तस्यापि विकल्पेन परिग्रहो भवति। शक्तिषु वा स्तनद्वयनियम इति अं नम इति पूर्ववद्धृदये ह्रं नम इत्यप्येवमेव। तथेति मूर्धादिष्वेवेत्यर्थः। शून्यादीनां पुरोक्तान्येव स्थानानि। तानि च मूलाधारलिङ्गमूलनाभिहृत्कण्ठलम्बिकाभ्रूमध्यललाटेषु न्यस्तव्यानीति। मूर्धादिष्विति मूर्धभ्रूमध्यहृन्नाभिग्रहणम्। पुनः समस्तव्यस्तेति। अत्र तत्सवितुरित्येषैव ब्रह्मगायत्र्युच्यते।

वक्ष्यतीति। नरसिंहपटलेऽनुष्टुप्पटले चेति भावः। तत्सामान्यमन्त्रैरित्यङ्गेभ्यो नमो लोकपालेभ्यो नम इत्यादिभिरित्यर्थः। प्रसरपुष्पाञ्जलिरिति। इह गन्धादिभिरभियजेदित्यभिधानात् पुनः पूजापि कार्येति ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

मूले हृदयं सशिर इत्याद्यावरणप्रकरणम्। दिशास्वस्त्रं चेत्यस्त्रस्य चतुरावृत्तिर्भवति। मन्त्रीत्यङ्गमन्त्राणामन्ते नतियोगोऽप्युक्तः ॥ ५८ ॥

हारो मौक्तिकम् कलापं + ललनाशब्दः स्त्रीवचनः। प्रधानतनवः प्रधानाभिमुखाः। यद्वा प्रधानदेवताकृतयः। तदाह—पश्चात्तरमिति। निशाचरो निर्ऋतिः। अच्छिपतिरनन्तः। जात्यधियेति सुरतेजःप्रभृतयो जातयः। अयमिह प्रयोगः। इन्द्राय सुराधिपतये वज्रायुधायैरावतवाहनाय सपरिवाराय नम इत्यादि ॥ ५९—६२ ॥

रथचरणं चक्रम्। अचिरप्रभा विद्युत्। कारविन्दं [नीलवर्णम्]। आवरणपूजानन्तरमिति। यद्यादिपूजामन्तर्मूर्तिपूजामपि कृत्वा पुनरावरणपूजेत्यपि सूचितम्। यद्वान्तर्मूर्तीनामपि स्यादावरणपूजा। प्रसरपुष्पाञ्जलिर्वैलोक्येनेति। यथा लोकपालेभ्योऽङ्गेभ्यो नमः। पुनर्व्यस्तसमस्तानुष्टुपूत्रयमित्यादि यावद्विजयोन्ये नमः। अहमम ॐ नमः। पुनर्मूलेन पुष्पाञ्जलिरिति। अर्घ्याद्यष्टकमित्यर्घ्यादित्रयं जलगन्धादिपञ्चकं चोक्तम्। निवेद्यपात्रमिति। देवतायतो निधानमर्थाल्लभ्यते। मूलमन्त्रतेजसीति। पात्रोदरे मूलाभिमर्शनमूलयन्त्रभावना चोक्ता। लिपियन्त्र कर्णिकायां वा मूलयन्त्रं भवति। अमृतीकरणमिति। पूर्वमस्त्रेण प्रोक्षणमपि कार्यम्। शङ्खपूरणवदमृतीकरणादि कार्यम्। कवचास्त्राभ्यामिति। कवचेनावकुण्ठनमस्त्रेण सतालत्रयदिग्बन्धनं चेति विभागः। परिषेकादिकमिति। परिषेकोपस्पर्शनाचमनग्रहणम्। सुरभिसंज्ञेरिति। तदुक्तम् + + ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

मूले कृते निवेद्ये चेति परिषेकादिकं मायाहृतयेत्येतावदेव प्रसिद्धेर्लभ्यत इति। अङ्कुरार्पणगतक्रमेणेति। यदुक्तं—वह्न्यादिशर्वान्तिममिति। यद्वा येन क्रमेण तत्र न्यस्तानि तेनैव क्रमेणोद्धानीय प्रागादिपरितः स्थापनीयानीति। सिद्धये नमः इत्यादिमन्त्रैरिति। यदुक्तं—सैन्धवसन्ध पालिकाः चैत्रिकाश्च घटिकाः शैवाः शरावाख्या इति ॥ ६५ ॥

मूले उपलिप्य कुण्डमिति होमप्रकरणमारभ्यते। प्रधानकुण्ड उपलेपनमात्रमेव संस्कार उक्तः। अत्राभिप्रायं दर्शयति—उपलिप्येत्यादिना। चकारेणेत्युपलिप्य चेति मूले पदान्वयोऽप्युक्तः। खननोद्धाराविति। वज्राकारेण कोष्ठेन कुण्डतले खननं तदुद्भूतमृदयोद्धरणमभिप्रेतम्। पूरणं हृदेति। शुद्धमृदा खातपूरणमुक्तम्। समीकरणमस्त्रेणेति। पूरितमृदो हस्ताग्रेण समीकरणमेतत्। अस्त्रेण कुट्टनमिति।

दृढीकरणम् । वर्मणेत्यादि चेत्यन्तं वाक्यम् । कलारूपतत्त्वकल्पनमिति । शान्त्यतो-
ताद्याः पुरोक्ताः पञ्च कलास्तद्रूपाणां तत्त्वानां कल्पनं तत्त्वयान्तिमन्त्रैर्भवति । अस्त्रेण
वज्रीकरणमिति + + हृदयेन चतुष्पथीकरणमिति + + कवचेनाक्षपाटनमिति
+ + कुण्डसंस्कारा इति । विस्तारोऽयमिति भावः । मूले त्वतिसंक्षेप उक्तः ।
मध्यमक्रममाह—अथवेति । मूलेन वीक्षणमस्त्रेण प्रोक्षणमस्त्रेण कुट्टनं वर्मणा-
भ्युक्षणमित्येषामिह ग्रहणम् । खचरणयोग्या इति । तदुक्तम्—उदगायतां पञ्चादि-
त्यादि । प्रकल्पयेद्योगविष्टरमिति दर्भनिर्मितविष्टरन्यासः । तत्र शाक्तपीठपूजा-
प्युक्ता । योगग्रहणात्मन्त्रिशब्दाचैतदवगमः । अभिप्रायान्तरमाह—योगविष्टरमित्या-
दिना । पीठसमष्टिवीर्यं मन्त्रो विवक्षितः । यदा तु शाक्तपीठे तेन पूजनं स्यात् ॥६६

मूलेऽथवेति । प्रकारान्तरेण रेखाविधानमुक्तम् । प्रकल्पयेद्योगविष्टरमित्य-
नुषङ्गः । यद्वा समुच्चयोऽत्राभिप्रेतः । षट्कोणान्तवत्रिकोणके खचरणयोग्या रेखा
विलिख्येति तदनुषङ्गेण संबन्धः । गुप्तोक्तविधिनेति । गुप्तं त्रैपुरम् । वक्ष्यति च—
वह्नेः पुरद्वितयेत्यादि । महागणपतिपटलोक्तविधिना चेति । वक्ष्यति च—त्रिषट्को-
णोल्लसित इति । त्रिकोणत्रयमिति । + + + मन्त्रविधिविधानुसारेणेति + + +
प्राणाग्निहोत्रविधिनापीत्ययमपि विकल्प एव । वक्ष्यति च—अतः सत्त्वनिबन्धन-
मित्यादि । अनलस्थाने योगविष्टरं कल्पयेदित्यनुषङ्गः । यद्वा खचरणयोग्या रेखा
विलिख्येत्यनुषङ्गेण संबन्धः ।

अत्राभिप्रायान्तरमाह—मूलाधारेऽपीत्यादिना । अत्र त्वपिशब्दः समुच्चयार्थः ।
मूलाधारे हि तत्रानलस्थानमुक्तम् । ततश्चायमर्थः । न केवलं कुण्ड एव योगविष्टरं
कल्पयेत् अपि तु मूलाधारे प्राणाग्निहोत्रन्यायसिद्धे आवसथीयकुण्डेऽपीति ॥ ६७ ॥

मूले तत्राथो सद्दतुमतीमिति । इच्छया शक्तेरेवावाहनसकलीकरणादि पूर्व-
मुक्तम् । सद्दतुमतीमिति । विशिष्टफलयोग्यतुयुक्तामित्यर्थः । सौन्दर्यकान्त्यातिश-
यनातीन्द्रियाभा भवति । सकलजगन्मयीमिति । शक्तिपटलोक्तलक्षणामित्यर्थः ।
गुरुरेव वागीश्वर इत्यभिप्रेतः । अत्राभिप्रायान्तरमाह—उभयत्रापीति । अत्र वागी-
श्वरोऽपि पृथक् तत्र विष्टरे मूलमन्त्रेणावाहनसकलीकरणपूर्वकं कल्प्यते । सद्दतुम-
तीं बाह्या इति । सच्छब्देनैव तदीयाकारवेषावुक्ताविति भावः । मूले सद्योनाविति ।
प्रणवेनैव देवभूतखेन्द्रियात्मकानुसन्धानमग्नेर्गम्यते । अत्राभिप्रायान्तरं गुरुजनो-
पदेशेनेत्येतदनुषङ्गसिद्धं दर्शयति—सद्यादिजमित्यादिना । पात्रेणानीयेति यथा-
विधानीय नाभौ दर्भसंस्तरे निधायैतत्सर्वं क्रियते । क्रव्यादांशं परित्यज्येत्यङ्गारकणं
दर्भाग्रोतं वा क्रव्यादांशबुद्ध्या नैर्ऋतभागे जह्यादित्युक्तम् । वीक्षणादिमिति

वीक्षणप्रोक्षणताडनाभ्युक्षणग्रहणम् । शिवशक्त्यात्मककुण्डलिन्येति । यदुक्तम्—उभयत्रापि वागीश्वरीं कल्पयेदिति । तत्र प्रथमं वागीश्वरान्तर्नीत्वा ततो वागीश्वर्यां निषिक्तं तत उत्पन्नं च विभावयेदित्यभिप्रायः । प्राणाग्निहोत्रविधिनेति । ॐ ह्रीं चं मूलमुक्त्वा परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहेत्याद्युकारान्तं होम उक्तः । तमग्निमिति कुण्डलिन्यात्मकस्य ग्रहणम् । वैन्दवाग्निनेति त्रिकोणान्तर्गतावस्थयोयाग्निरुक्तः । यद्वक्ष्यति—मूलाधारत्रिकोणशक्तिबिन्दुमध्येत्यादि । तदग्निमध्ये कुण्डलिनीशक्तिरवस्थिता । सैव शिवः शक्तिश्च भवतीत्येषां भेदः । शिवग्रहणं तत्तच्छक्तिमदभिप्रायमेव । यदुक्तं—शक्तिमत्समुच्चयार्थं इति । वागीश्वरीवागीश्वरासनाय नम इति च । अमृतमास्राव्येति । तारशक्त्युच्चारणेन द्वादशान्तादेरित्यवबोद्धव्यम् । पात्रान्तरितेति । इदानीं पात्रगतोऽग्निः कुण्डकल्पितवागीश्वरान्तस्तदिन्द्रियरूपेण कल्पनीयः । गुरुरेव वागीश्वरयेत् तदन्तरिन्द्रियरूपेण कल्पयेदिति ज्ञेयम् । परिभ्राम्येति । तदिन्द्रियमथनवुद्ध्येति प्रतिपत्तव्यम् । शिवबीजबुद्ध्येति । शिवोऽसौ वागीश्वर एवेति । अत्र गुरूपदेशेनेत्यन्यो वाभिप्रायः । प्राणाग्निहोत्रविधिनेत्ये तच्छिष्ये गुरौ च विवक्षितम् । ततश्च तमग्निं शिष्यस्य नासिकाद्वारेण तदीयमूलाधारं नीत्वा तत्रोक्तप्रकारेणामृतस्रावणान्तं विधाय तमग्निं शिष्यस्य क्रियाशक्त्यभिमान्यात्मरूपं श्वासमार्गेणानीय स्वान्तर्मूलाधारं नीत्वैतत्समं कृत्वा वागीश्वरान्तर्नीत्वा तदिन्द्रियरूपेण विभाव्योक्तप्रकारेण देव्या योनौ क्षिपत्विति । यदुक्तं तत्साधकेन यत्नविशेषणयुक्तः सन्निति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

ततः प्रविन्यसेदित्यादि सप्तर्वाङ्केष्वित्यन्तं वाक्यम् । अत्र विभावसोर्जिह्वामन्त्रैर्देहे गुरोः स्वदेहे विन्यसेदित्येतदपि अभिप्रेतम् । तेनाधुना स्वात्मन्यग्नेः पीठन्यासमूर्तिकल्पनावाहनादिपूर्वकं जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासं मानसपूजाद्य कृत्वाग्न्यात्मा संस्थितेऽग्नावपि सर्वं कुर्यादिति सिद्धं भवति । तदुक्तं—पूर्वं साध्यमन्त्रन्यस्तदेहोऽग्निमन्त्रजिह्वादिन्यासं च कृत्वारभतेति । कल्याणरेतस इत्यग्नेः ।

अनलेशार्घीत्यादिपदं जिह्वानां विशेषणम् । अनलो रेफः । ईशो यकारः । अर्घी अर्घीश ऊकारः । यथा स्रूं हिरण्यायै । प्र्य्यूं गगनायै इत्यादि । दिव्यपूजास्विति । तत्तन्मन्त्रदेवतैकात्म्यसिद्ध्यर्थासु पूजास्वित्यर्थः । यदुक्तम्—अस्य शक्तित्वमिष्यत इत्यादि । सर्गव्यापिन्यादिशक्तिं समारभ्येत्यादि च । क्षिपश्चितेति । तास्वप्यवान्तरभेदत्वमुक्तम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

सुरा इति । जिह्वासु देवादीना क्रमेण पूजनमप्युक्तम् । जिह्वास्विति काम्यक्रूरकर्मविषयमेतत् । दिव्यकर्मण्वीश्वरस्यैव पूजा । तदा चाग्नेरास्यगतायां कृष्या-

स्थायामेव जिह्वायां होमः। कुतः। वह्नेकीकरणादेर्वक्ष्यमाणत्वात्। काम्यादिष्वपीश्वरविषय एवमेव स्यात्। देवादिविषये तु तां तु जिह्वां कृष्णायाः स्थाने कृष्णां चेतरस्याः स्थाने कल्पयेत्। तदुक्तं—यद्देवतात्वेन विवक्षिता या जिह्वा तद्देवतार्चने तां मध्ये संस्थाप्येति। मध्ये च कोणषट्के चेत्यत्रापि समानमेतत् सर्वमित्यवगन्तव्यम्। मता इति तत्तन्मन्त्रजपपूर्वकत्वं सूचितम्। इहैतदपि सिद्धं भवति। यत् कल्पान्तरसिद्धं तत्तदभिप्रेतफलकरं देवपितृगन्धर्वादिवाचकं मन्त्रान्तरं तदपीहोपलक्षणीयम्। किन्तु सामान्यपटलोक्ता न्यासा न कार्याः। तेषामीश्वरात्मकत्वादिति। ततश्च यक्षवषमन्त्रादीनां प्रयोग एव वक्ष्यते तदप्युपपन्नं भवति इति। प्राय इति विश्वमूर्त्यादीनामनिर्वाच्यात्वमपि सूचितम् ॥७८॥७९॥८०॥

मन्त्री प्रविन्यसेदित्यङ्गन्यास उक्तः। मन्त्रीति वक्ष्यमाणाग्निमूलमन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम्। यद्वा हृदयाय नम इत्यादीनां पटलारम्भ उक्तानां योग उक्तः। अभिप्रायान्तरमाह—सर्वज्ञादिप्रयोग इति। सहस्रार्चिषे सर्वज्ञाय हृदयाय नम इत्यादि। यद्वा मन्त्रीत्यग्निमूलमन्त्रस्य षण्णां खण्डानां योगोऽपि सूचितः। यथा ॐ वैश्वानरसहस्रार्चिषे सर्वज्ञाय हृदयाय नम इत्यादि। पीठमूर्तिपूजादिकं चाङ्गन्यासात् पूर्वमिति वाक्यम्। कर्तव्यमिति शेषः। आदिशब्देनाग्निमूलमन्त्रेणावाहनादिकमुक्तम्। सर्वं चैतदिह सकलीकरणविधिनैवार्थादवसेयमिति ज्ञेयम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

मूले विन्यसेदित्यष्टमूर्तीरिति भावः। यथावदिति चतुर्थीयोग उक्तः। अभिप्रायान्तरमाह—यथावदित्यादिना। अग्न्यादिपदाष्टकम् 'अग्निं प्रज्वलितमित्येतन्मन्त्रगतसुबन्तपदाष्टकम्। यथा ॐ क्रीं अग्नये जातवेदसेऽग्नये नमः। क्रीं अग्नये सप्तजिह्वाय प्रज्वलिताय नम इत्यादि। यद्वा ॐ क्रीं अग्निं वन्दे अग्नये जातवेदसे नमः। ॐ क्रीं प्रज्वलितं वन्देऽग्नये सप्तजिह्वाय नम इत्यादि। विश्वदेवमुखाह्वयाविति। विश्वमुखो देवमुखश्चोक्तः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

पुनरित्यादि यजेदित्यन्तं वाक्यम्। सम्यगिति परिस्तृतौ परिसमूहनपर्युक्षणयोः पुनः परितो गन्धपुष्पाराधनमग्नेः समूलमन्त्रेण पूजा चोक्ता। अभिप्रायान्तरमाह—सम्यगितीत्यादिना। परिषेको दक्षिणादिदिक्त्रये जलेन सेचनपूर्वकमैशानादि परितः सेचनम्। तेष्विति पूर्वदिशि न परिधानम्। ततस्तत्र परिस्तरण एव पूजा स्यात्। सर्वेश्वर इह चतुर्थी भवति। मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिरिति वाक्यम्। गन्धादिभिर्यजेदिति चानुषङ्गः। केसरेषु चाङ्गमन्त्रैरिति वाक्यम्। तेषां क्रमश्च 'हृदयं सशिर इत्यत्रोक्तः। ततो बाह्य इति दलाभिप्रायम्। इह षट्कोणाहततत्रिकोणक इत्यत्र षट्कोणाः सन्ति। तद्वहिरष्टौ दलानि

चिन्तनीयानि। यद्वा तान्यपि पूर्वमेव षट्कोणादिलेखनसमय एव लेखनीयानि। यदा तु स्वचरणयोग्याः प्राणाग्निहोत्रविधिनापीति वा तत्र सर्वाण्यपि भावनीयान्येवेति बोद्धव्यम्।

ततोऽग्निं मनुनानेनेति पुनरपि प्रधानपूजोक्ता। सा लवणैव कार्येति दर्शयति—पुनर्वैश्वानरमन्त्रेणेति। मातृभैरवादितिरपीति। वक्ष्यति च त्रिपुरापटले—संपूज्य योनिषु च मातृगणमित्यादि। शक्रादिर्लोकपाला इति सामान्यसिद्धमेतदिति भावः। मन्त्रीति प्रणवयोग उक्तः। अभिप्रायभेदमाह—मनुनेति। वैजाइलोमसा इत्यादिवर्णैः षडङ्गानि कल्प्यानि ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

प्रायम्दो जटावचनः। नमतेति शार्ङ्गिषस्त्रिमूर्तीन् प्रति वचनमिति ज्ञेयम्।

जिह्वा ज्वालारुचः प्रोक्ता इति। नतु प्रागुक्तहारस्फटिकादिवर्णा इति भावः। वराभययुतानि चाङ्गानीति वाक्यम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

संस्कृतेन घृतेनेति स्वचरणोक्तसंस्काराभिप्रायम्। यत्र चरणेऽभिद्योतनाभावस्तत्राप्यभिद्योतनार्थमभिद्योतनोद्योतितेन चेत्युक्तम्। स्रुवादिसंस्कारोऽपि स्वचरणोक्त एव। अत्राभिप्रायभेदं दर्शयति—आवरणपूजानन्तरमित्यादिना। निरुह्य वायव्येऽङ्गारानिति वाक्यम्। आज्ये चिन्त्येति तत्र संसर्गमुक्तम्। सर्वत्राज्यसंस्क्रियायामेव मन्त्रोऽवबोद्धव्यः। एतदेवेति ताभ्यामेव कुशाभ्यामस्त्रेणैवेति ज्ञेयम्। आज्य इति आज्यस्य मध्य इत्यर्थः। द्वदा सहेति। + + सर्वे मन्त्रा इत्युक्तानां सोमादिमन्त्राणां ग्रहणम्। स्वाहेतीति + + संस्कृतेन घृतेनेत्याज्यस्य संस्कारपटलमुक्तम्। अभिद्योत्यत इत्यभिद्योतनम्। नेत्रं वक्त्रं च तदुद्द्योतितं प्रकाशितमुद्घाटितं येन घृतेन तत्तयोक्तम्। तेन मनुनेति। पूर्वोक्ताग्निमन्त्र उक्तः। त्रिश इति नात्र नियमः। तेनाष्टादिसंख्यापि भवति।

वेदव्रतचतुष्टयेति। महान + + महाव्रतमौपनिषदं गोदानमिति तत्तच्चरणवशाद्ग्राह्यम्। समुद्वाहावसानिका इति समुद्वाहोऽवसानिको यासामिति समासः। समुद्वाहेऽग्न्याधानमुपलक्षणीयमिति केचित्। अभिप्रायान्तरं दर्शयति—तत्तत्कर्मसमाप्तय इति। समुद्वाहश्चावसानिकाश्चेति समासः। समुद्वाहोऽपि कार्य एव। न समावर्तनमात्रमिति समुद्वाहग्रहणम्। आवसानिका गर्भाधानादीनामवसानभाविन्यः पूर्णाहुतयः। तदाह—तत्तत्कर्मसमाप्तय इति। कार्या इति च शेषः। क्रियाशब्देन तु पञ्चदशानामेव ग्रहणम्। पूर्णाहुतिस्तु मूलेन भवति। ततः पितराविव्यग्नेरिति च शेषः। वागीश्वरं वागीश्वरीं चेत्यर्थः। आत्महृदये व्यापयित्वेति। नाभ्युद्वासनमात्रमपि तु + + + ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

मूले जिह्वाङ्गमूर्तिमनुभिरिति। पीठपूजा प्रागग्नेः कृता चेत्पीठमन्त्रैरपि पूर्वं सकृत्सकृज्जुहुयात्। पुनरग्नेः मूलेन हुत्वा जिह्वाङ्गमूर्तिमन्त्रैर्होमः। पुनर्लोकपालादिमन्त्रैरपि कार्यं इत्यवगन्तव्यम्। जिह्वायामित्यादि दशाहुतीरित्यन्तं वाक्यम्। जिह्वायां मध्यसंस्थायामिति। मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिरित्युक्तत्वाद्धिरण्या मध्यसंस्था भवति। तथा सजिह्वगुदमूर्धास्येत्याद्युक्तत्वात् कृष्णा च मध्यसंस्था भवति। तत्रायमर्थः। हिरण्याया तत्रापि तन्मध्यस्थाग्निमूर्त्यास्यवर्तिन्यां कृष्णायामिति। यत उक्तम्—इदं नेत्रवक्त्रोद्घाटनमिति। ज्वालावलीतनाविति तस्या विशेषणम्। ज्वालावलय इतरा जिह्वाः। तास्तनुरेव यस्या मध्यसंस्थाया आस्यस्थानीयाया जिह्वायाः सा तथोक्ता। ज्वालाग्रहणेनेतरासां ज्वालात्वेनावस्थानम्। मध्यस्थायास्तु रसनात्वेनेत्यपि उक्तम्। अत एव जिह्वायां मध्यसंस्थायामिति जिह्वाग्रहणम्। ज्वालानामावलिग्रहणमनेकधाऽवस्थानप्रतिपत्त्यर्थम्। अयमिहाशयः। यदिदं स्वायतनस्थमग्निमण्डलं तत्तावदग्नेर्विग्रहस्तत्र मध्ये या ज्वालोर्ध्वा व्यवस्थिता हिरण्या सा तदात्मा तन्मध्यगता त्वग्निर्देवतात्मा तत्रापि मध्यस्था या जिह्वा तदास्यवर्तिनी कृष्णा सैवात्मा। इतरास्तद्विग्रह एव। तस्यां च होम इति। मन्त्रिशब्देन तन्मन्त्रेण तदानुसन्धानं सूचितम्। अभिप्रायान्तरमाह—समस्ताग्निमन्त्रैरिति। न केवलमिहैव प्रागुद्दिष्टतेन अपि तु तत्पटले वक्ष्यमाणैरपि सप्तहयादिमनुभिरन्यैरपि यथायोगमग्निमन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा मन्त्री ज्वालावलितनाविति जिह्वामन्त्रैस्तदधिष्ठात्रसुरपित्रादिमन्त्रैश्च हुत्वा तस्यां मध्योचितजिह्वयैकीकरणमिह प्रतिपादितम्। तदुक्तं—पुनरन्यजिह्वामध्यजिह्वायामायोज्येति। सर्वा जिह्वास्ततः स्वाकृतिरेव यस्या इति समासः इति।

गणपत्येन मनुनैवंभूतेन दशाहुतीः जुहुयात्। कथंभूतेनेति। ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः सतीति योज्यम्। पूर्वैः पूर्वैः संभवद्भिर्भेदैः समन्वितैरिति तेषां विशेषणम्। तत्र प्रणवादीनि षड्बीजानि षड्भेदाः स्पष्टा एव। शेषान् भेदानभिधत्ते—गणपतय इत्यन्त इत्यादिना। अयमिह प्रयोगः। ॐ स्वाहा। ॐ श्रीं स्वाहा। ॐ श्रीं ह्रीं स्वाहेत्यादि। अत्र वशमानय स्वाहेत्ययं दशमो भेदः। स च पूर्वैः समन्वितः सन् समस्त एव संपद्यत इति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

सकृदेतद्बुद्ध्या हुत्वा पुनर्जुहुयाच्च चतुर्वारमित्येतत्कर्तव्यमिति ज्ञेयम्। पुनः साध्येन मनुनेत्येतन्मूलमन्त्रपूजां विधाय कर्तव्यम्। 'पूजायामप्यग्निकार्ये दिठान्त इत्यभिधानादिति। सर्वहोमेष्विति। + + अनन्तरमय इत्यन्याकदेवस्य, तर्पणमेतदिति भावः। अत्र विशेषमाह—तत्त्वत्रयमित्यादिना। चतुर्भिर्मार्ग

वक्ष्यति च—सर्पिःसंयुतेन पयोऽन्धसेति। साध्यचषका वेति च। यद्वा चरुरन्य एवायमभिप्रेतः। वक्ष्यति च—तदर्थं स्थापितेऽग्नाविति। पीठपूजादिकमिति मूर्तिकल्पनमादिशब्देनोक्तम्। अग्निरूपान्तामिति। जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासं मूलाक्षरादिन्यासं च कुर्यात्। जिह्वाङ्गाद्यावरणं मन्त्रदेवतावरणं चार्चयेदित्यप्युक्तम्। वह्नीकीकरणमित्यग्निमन्त्रदेवतयोरिति भावः।

सुधीशब्देनैतत्सर्वं लभ्यमित्यभिप्रेयमाह—सुधीरितीति। तस्यैवार्थान्तरमाह—आत्मवर्तिदेवतैक्यमिति। वह्निदेवतैक्यं तावत् पूर्वं कल्पितम्। तेनात्मनो नाडीद्वारैक्यमेतदिति भेदः। जिह्वाङ्गादिमन्त्रैरित्यत्रैर्देवस्य च परिवारमन्त्रैर्होम उक्तः। महाव्याहृतिपर्यिमित्यादिसमापनमिहापि समानमेव। तदुक्तं—परिवारमन्त्रहोमव्याहृतितारहोमानन्तरं पूर्णाहुतिं सत्वाग्निजननसमाप्तिरिति। पुनः सावरणां देवतां तेषु संपूज्येति विधानादिह प्रधानपूजादिक्रमेण प्रागारब्धपूजापरिसमाप्तिरपि कार्येत्यवबोद्धव्यम्। मूले सान्निकाणामिति + +।

पुनः साध्येन मनुनेति होमाङ्गतया प्रधानहोम उक्तः। तदर्थं पुनरपि विधिवत्पूजा कार्या। होमबहुत्वे तु तमग्निं विहृत्य पृथक् पूजयित्वायं होमो भवति। तदाह—कुण्डान्तरैर्व्यग्निमिति। कुण्डान्तराणि प्रागुक्तानि कुण्डानि। कारयतु सम्यगिति मूलेन। पञ्चविंशतिसंख्यं हुत्वेति पीठमन्त्रहोमानन्तरमेतत्। पुनर्जिह्वाङ्गादिहोम उक्तवत् पूर्णाहुत्यन्तं कर्तव्यः। यद्वा प्रधानद्रव्यहोमानन्तरमेव जिह्वाङ्गादिहोमः स्यात्। विवरणे आज्येनेत्यादि हुनेदित्यन्तं वाक्यम्। प्रागुक्तस्याज्येन साध्यमनुनेत्यास्यानुवर्तनात्तद्विकल्पोऽत्रोक्तः। इत्यादीति विधानप्रोक्तद्रव्यहोमविकल्पो महाव्याहृतिहोमादिकं चाभिप्रेयते। मूले सुधीरनलतनय इति सुधीशब्दः साध्येन मनुना हुनेदित्यत्रापि सम्बन्धनीयः। तेनैतत् सूचितं भवति। हूयमानं द्रव्यं स्वात्मतद्रूपेण देवविग्रहे त्वगाद्यात्मान्तं समर्प्यमाणं तदर्थ फलामृतरूपेण त्वदादित्वगन्तं निःसरत्तदिन्द्रियरोमकूपेभ्यो बहलसुधाधारारूपेण प्रवर्तमानं स्वरंध्रदाप्लाव्यमानविग्रहं देवपादाब्जगतमौलिं साध्यं च स्मरन् जुहुयादिति। यद्वा पूर्वोक्तनाडीसन्धानप्रक्रियया साध्यं देवेनैकीभूतं स्वरंध्रेण फलामृतेनाप्लुतं विभावयेदिति। द्रव्यमपि तदीयसामान्यरूपं वा तदीयान्तःकरणादिवर्गविशिष्टं वा प्रतिपत्तव्यम्। मूले लिख्यतो शुद्धिः साधकस्यार्थादुक्ता। विवरणे तु ग्रन्थविस्तारेण शुद्धिकथनमित्यवगन्तव्यमिति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

द्रव्यैर्विधानमोक्तैर्वेति। सर्वास्वपि मन्त्रदीक्षासु सर्पिःसंयुतेन पयोऽन्धसेत्येतत् सामान्येनोक्तम्। तत्तन्त्रविधानप्रोक्तैर्द्रव्यैर्वेति विशेषेणेति भेदः। तत्र यत्र स्ववि-

धाने द्रव्यभावस्तत्र सामान्यद्रव्यमेवैतद्धोम्यं भवति। यथा मातृक + + ति। अथ तत्तद्विधानेषु विविधानि सन्ति द्रव्याणि। तेषां केन परिमाणेन होमः स्यादित्य-पेक्षायामेतद्विवरणमारभ्यते—द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैरित्यत्रेति। अथ यजमाननाशादि-दोषसूचनसंभवे तद्दोषनिवृत्तिकरं नैमित्तिकं दर्शयति—एवंविधेष्विति। पञ्च-विंशतिवारमित्युपलक्षणम्। दोषगरीयस्त्वे संख्यावृद्धिरिति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

मूले भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहृतीनामुद्धारः। प्रथमं भूः भुवः स्वरिति पदानि त्रीणि पुनरेकमिति ज्ञेयम्। तेषामग्नये चेत्यादि चतुर्णामर्थानां च क्रमेण योजना। अयमिह मन्त्रप्रयोगः। भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहेत्यादि। सर्वेभ्यो देवतामया इति + + ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

पुनरष्टाविति। महाह(व्याहृ)तिहोमानन्तरमित्यर्थः। कर्मबन्धविमुक्तय इति + + । इतः पूर्वमिति ब्रह्मार्पणमन्त्रोद्धारः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

हुते त्विति। बलिकरणारम्भः। मण्डल इति। यत्र मण्डले कलशो वर्तते तत्रैव। वक्ष्यति च—बलिस्त्वेवं संप्रोक्तः कलशात्मक इति। तत्र नक्षत्राणामिति। बलिदेवताद्युक्तम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

ताराणामिति। बलिमन्त्रोक्तिहोर्पेयैकैकराश्यन्वयितया नक्षत्राणां प्रविभाग उक्तः। ताराणां पादाधिकं द्वयं राशिः स्यात्। द्वे कृत्स्ने नक्षत्रे तृतीयस्य चैकः पादः। अयमेतावानेको राशिरिति। परिमाणप्रदर्शनार्थं चैतत्। तेन पादत्रयमेकं कृत्स्नं तृतीयस्य चार्धमेको राशिरित्येवं सर्वमपि सिद्धं भवति। मेषादिमुक्तेति यावदन्तराल इति। विनियोगोऽयमुक्तः। अत्र व्यवहितमन्वयमाह—नक्षत्र-संज्ञामिति। नक्षत्रसंज्ञापूर्वमिति समासपदं वा। तदा नक्षत्रसंज्ञापूर्वं राशि-मुक्त्वानन्तरं देवताभ्यः पदं प्रोच्येत्यन्वयः। सिद्धं मन्त्रमाचष्टे—अश्विनीति। इत्या-द्य इति। कृत्तिकात्रिपादरोहिणीमृगशीर्षपूर्वार्धनक्षत्रवृषभराशिदेवताभ्यः मृग-शीर्षोत्तरार्धार्द्रापुनर्वसुत्रिपादनक्षत्रमिथुनराशिदेवताभ्यः। पुनर्वसुपादपुष्याश्लेषा-नक्षत्रकर्कटकराशिदेवताभ्य इत्यादि। शेषमूह्यमिति भावः।

केचिदन्यथा योजयन्ति। मेषादिमुक्त्वानन्तरं नक्षत्रसंज्ञापूर्वं देवताभ्यः पदं प्रोच्येति। तदेवं मन्त्रः। मेषाश्विनीभरणीकृत्तिकापाददेवताभ्यः। वृषभकृत्तिका-त्रिपादरोहिणीमृगशीर्षार्धदेवताभ्य इत्यादि ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

मूल एवं राशौ तु संपूर्णे तस्मिन्निति। राशिमण्डले संपूर्ण इत्यर्थः। तद्वदि-त्यादि तत्र तत्र त्वित्यन्तं वाक्यम्। बलिं प्रयोजयेदित्यध्याहारेण योजनीयम्। तद्व-दिति गन्धपुष्पादिपूजोक्तम्। तथेति मन्त्रप्रकार उक्तः। तं दर्शयति—राश्यधिप-

मन्त्रेष्विति। अयमिह प्रयोगः। अश्विनीभरणीकृत्तिकापादमेषराश्यधिपत्यङ्गार-कदेवताभ्य इत्यादि। तथा राश्यधिपानां चेत्यत्र च न राश्यादियोगः। अङ्गारक-देवताभ्यो दिवानक्तंचारिभ्यः शुक्रदेवताभ्य इत्यादि तत्तद्राशिष्वेव बलिः राश्यधि पलिङ्गाद्भवति। यद्वा मेषाधिपत्यङ्गारकदेवताभ्य इत्यादि। केचित्त्वाचक्षते। राशिचक्र एव चेन्नक्षत्रकल्पना। तदैवं तन्मन्त्राः स्युः। यदा तु पृथङ्नक्षत्रचक्रं भवति तदा पृथङ्मन्त्रा ऊह्याः। यथा मेषराशिदेवताभ्य इत्यादि। अश्विनी-नक्षत्र इत्यादि तदा च पृथगेव तिथिमन्त्रैरपि भाव्यम्। वारमन्त्रा अप्येवं स्युरिति। नक्षत्राणां सराशीनामित्येतन्मूलं साधारणं भवति ॥ ११० ॥

मूले सप्तानामित्याद्यन्तराल इत्यन्तं वाक्यम्। सिंहकरणदेवताभ्य इत्यादि करणबलौ कृते तत्रैव वारबलिरित्येके हरदुर्गागुहविष्णुब्रह्मलक्ष्मीधनदवार + + देवताभ्य इत्यादिश्च मन्त्रो भवति। शुक्रादेन चायं बलिरिति ज्ञेयम्। बलिस्त्वेव-मित्युपसंहारः। कलशात्मक इति कलशगतदेवताप्रधानकं तच्चेष्टत्वेनैता देवताः प्रतिपत्तव्या इति भावः ॥ १११ ॥

पुनर्निवेद्यमुद्धृत्येति कलशकृतदेवतायामर्धकृतपूजाशेष उच्यते। तत्रार्थमिदं सर्वं दर्शयति—पानीयमित्यादिना। यथाविधानमिति स्वचरणविहितवदित्यर्थः। गण्डूषदन्तधावनादिकमिति पुनराचमनहस्तप्रक्षालनानुलेपमाल्यभूषाग्रहणम्। पूर्व-वत् परिपूज्य चेत्येतदभिप्रायं दर्शयति—दर्पणादिकमिति। अत्र मुखवासकर-वासताम्बूलादिदानं गण्डूषाद्यनन्तरं वैधेय वा स्यात्। दर्पणादिकं लिङ्गेविति मूलाशयः। दर्पणादिसद्भवे तेषां तदा तदा प्रदानमपि कार्यम्। तदसंभवे तथा कल्पनमात्रमेव भवति। राजोपचारं दत्त्वेति दर्पणादीनामेव तथा प्रतिपत्त्यर्थ-मुक्तम्। तद्युक्तया स्तुत्वा पुनः स्तुत्वेति समुचितपुष्पाञ्जल्याद्युपलक्षणम्। तदाह—पुष्पाञ्जलिं विधायेति। यद्वा यथावत् स्तुत्वेति सम्बन्धनीयम्। तदभिप्रायश्चायमुक्तः। पूजायां प्रवरौ स्त्रिमाविति। यथायोगमनयोरन्यतरः कार्य इति भावः। किञ्च प्रवरशब्देन निवेद्यतोऽपि श्रेष्ठत्वमस्य नैवेद्यवन्दनानीति प्रागुद्दिष्टस्य चरमोपचार-स्याभिहितमिति ॥ ११२॥११३॥११४॥११५ ॥

मूले गुर्वाद्या इत्यस्मिन् पूजाप्रकरणे पूजनीयतयोक्तानां मन्त्रप्रकार उक्तः। गुर्वाद्या लोकेशान्ताः सर्वे पूजामन्त्रास्ते ताराद्याश्चतुर्थीनमोऽन्ताः पूजायामपीति-योजना। वन्नावपीत्यपिशब्देनोक्तम्। यद्वाप्यग्निकार्ये द्विठान्ता इति सम्बध्यते। तदा निवेद्ये मन्त्रावपीत्युक्तम्। पूजा स्याद्विभक्त्या विद्युक्तैरिति वाक्यान्तौ + + मूले तु तदैवाभिषेकारम्भ उक्तः। यद्वा यद्वक्ष्यति 'अभिषिञ्चेद्यथावदिति' तत्राय-

माशयः। पूर्वेद्युः स्नातमुपोषितं शिष्यं वाससी च पुनरित्यादिप्रकारेण दत्त-दक्षिणमात्मसमीपमानीय संहारक्रमेण संहृत्य दिव्यं देहं समुत्पाद्य सकली-कृत्याभ्यर्च्य भद्रासने संस्थाप्याभिषिञ्चेदिति।

अत्रैवाभिप्रायभेदं दर्शयति—देवतानुज्ञया त्वित्यादिना। उत्तरत इत्येतदेव ऐशानकोण इत्युक्तम्। तत्र स्वस्तिकलेखनसामान्यसिदम्। हेमवस्त्रादिसंयुक्ता-मिति। हेमरत्नादि तस्यां सकूर्चं निवेशयम्। वस्त्रं तु पीठार्थं परिवेष्टनार्थं च। अस्त्रदेवतामिति। तत्तन्मन्त्रास्त्रदेवतामिति भावः। तत्र पीठपूजा निजैव। अस्त्रस्याङ्गानि + + अङ्गलोकपालादिरावरणपूजेत्यवबोद्धव्यम्। वत्रासनेनेति। प्रागावाहनसमये प्रतिपत्तिसिद्धमेतदिति ज्ञेयम्। प्रदक्षिणं नयन्निति। मण्डपात्तिन्द्र-पर्यन्तदेशे तां कर्करीं नयन्निति भावः। लोकपालानामिति + + श्रावयित्वेति तत्तद्धिभावप्राप्तिसमय इति भावः। तत्राभिचारमित्याज्येनोपस्तरणमुक्तम्। मण्डल इति तदर्थं स्वस्तिकादिमण्डलं कार्यमिति गम्यते। सकलीकृत्येति प्रागुक्तरीत्येति भावः। शिवास्त्रमन्त्राभिरक्षितं कृत्वेति + + नैमित्तिकीमपि मण्डलगतकालसे पूजोक्ता। शुद्धं शिष्यमिति कर्माङ्गतया स्नानादिकृतवन्तमित्यर्थः। दिव्यदृष्ट्या विलोक्येति। + +। मूले ततः परात्मने तनुभृते गुरवे स्वं दत्त्वा निजतनुमर्पये-दित्यन्वयः। स्वमित्येतदिह सर्वस्वपदेन विवृतम्॥ ११६॥११७॥११८॥

संक्षेपतोऽध्वशुद्धिमभिधत्ते—मन्त्रपदेत्यादिना। संहारक्रमेणेत्यध्वानस्तेषां + + न्यासस्थानान्यप्युक्तानि। षट्तैस्तिलैरिति। पीठपूजादिसर्वमर्थात् कार्यम्। अमु-कमिति। ॐ मन्त्राध्वानं शोधयामि स्वाहा। ॐ पदाध्वानं शोधयामि स्वाहे-त्यादि। पूर्वं पदाध्वादिस्मरणेऽपि ॐ मन्त्राध्वने नम इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः। क्रमेण विलाप्येति मन्त्राध्वनि होमेन शुद्धे तं पदाध्वनि विलापयेदित्यादि ज्ञेयम्। सहेति शिष्यशरीर इति भावः। देवतामिति कुण्डगतोक्ता। जिह्वाङ्गादीना-मित्यग्निसंबन्धिनां पूर्वपूजितानामिति भावः। पुष्पाञ्जलिमित्यमन्त्रकमिति ज्ञेयम्। मूले वाससी चेत्यादि यदुक्तं तदिदानीं भवेदित्याह—सर्वस्वादिकमेणेति। यथावदित्येतस्याभिप्रायतयैवावक्तमीतम्। पुनरपि तदभिप्रायतयैव कर्मशेष-माह—तं दर्भसंस्तर इति। आत्मयागक्रमेणेति। पुनरस्त्रमोचिते शुद्धे विष्टर इत्याद्युक्तं सर्वं गृह्यते। साध्यमन्त्रन्यासादिकमिति स्नानावधिसर्वमभिप्रेयते।

मूलेऽथ पट्टरवेत्यभिषेक उक्तः। मुख्यवाद्यान्यादौ व्याख्यातानि। द्विजहोम-कृतोऽन्ये च दत्तादानाः + + सहार्थे च तृतीया। अत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—अभिषिञ्चतो गुरोरित्यादिना + + + ॥ ११९—१२५॥ इति षष्ठः पटलः।

अथ सप्तमः पटलः ।

अथ विशेषप्रकरणं विवक्षन्मन्त्रविशेषेषु मातृकायाः प्रथमतोऽभिधेयतामाह —सर्वमन्त्रजपादिरिति । पूजाहोमादीनामादिशब्देन ग्रहणम् । न्यासेऽपि लिपेरनु गमाज्जपस्यैवादितयाभिधानम् । लिपिन्यासादिपूर्वकत्वादिति । तदुक्तं— प्राणायामं सलिपिन्यासमिति । प्राणाग्निहोत्रादीनामादिशब्देन ग्रहणम् । सर्वमन्त्रमयज्ञान शक्तिरूपत्वेनेति । ज्ञानशक्तिस्तावदियं मातृका ज्ञानं च सकलपदवाक्यादिमय सर्वावभासकत्वात् । तथा च तत्सर्वमन्त्रमयमपि भवति । समस्तबोधस्थितिदीपि काया इति । मन्त्रग्रहणेनैतदुक्तम् । मन्त्रविशेषास्तावदिहाभिधेयास्तेषामियं मातृकासमष्टिरिति । प्राधान्याच्चेति स्वव्यष्ट्यपेक्षयेति भाव. । वक्तुमारभत इति । मूलगताथशब्दार्थोऽप्युक्तः । अर्थान्तरं वदन् प्रकरणसङ्गतिमप्याह —सर्वमन्त्र सामान्यदीक्षाकथनानन्तर्यमिति । सामान्यदीक्षायामुक्ताया हि तत्र विशेषस्तत् पूर्वको न्यासजपादिश्च वक्तुमुचित इति भावः। प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेन सर्वमन्त्राणां स्वरूपव्याप्तिन्यासजपेषु दीक्षापूजाहोमेषु च सामान्यं तावदुक्तम् । विशेषस्त्विदानीं वक्तुमुचित इति । पञ्चाशदक्षराणामधिदेवता तदभिमानिनी शक्ति. । ननु यद्येवं कथं मातृकाविधानमित्युक्तमिति । नैष दोषः । ज्ञानशक्तेः स्वयं मूर्तभाव सामा न्यवैखरीरूपोऽकारः । यदुक्त—अवर्णविग्रहं देवमिति । तस्या एव सर्वमन्त्र विशेषलक्षणव्यष्ट्याविस्ताया तत्पर्यायस्वस्था स्यात् । तदवस्थायास्तस्य मूर्तभाव एव मातृकाव्यापिनी मूर्ध(र्त)दशा नार्थान्तरम् । तदुक्तम्—व्याप्तिमात्रं गुणोन्मेषो मूर्तिभाव इति त्रिधा । इति । अत एव वक्ष्यति —वर्णजाप्यकारजापो वेति ।

समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इत्यधिकारफलमुक्तम् । त्रिविधं देवतातः फलं भवति । तत्र यदवश्यं स्यात् तदधिकारफलम् । साधकाधिकारानुरूपतया विभूत्य पवर्गसिद्धिर्नित्यफलम् प्रयोगजन्यं काम्यफलमिति । समस्ताना बोधाना विज्ञानानां स्थितयो वेदागमकाव्यप्रमृतयस्तेषा दीपिका साधकवित्ते प्रकाशिका तस्या इति सकलवेदागमकाव्याद्यभिज्ञत्वादिरूप फलमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—समस्त बोधेत्यादिना । कस्या एतदक्षराधिदेवतात्वमुपपाद्यत इति । तस्या अक्षराधि देवताया एव । का पुनः सा भवतीति तदिहोच्यतेऽनीशक्तिरित्युच्यते । ज्ञानशक्ति प्रसरात्मिका इति । ज्ञानशक्तिरेव स्वान्तर्गत वस्तदर्थाकारं स्वाकारेणाभिव्यञ्जती । तत्तद्विमर्शशब्दाकारेण प्रसरतीति भाव. । स्थितय इति तन्मात्रसामान्यविशेषमूर्त तया क्रमेण व्यवस्थितानि पर्वाणि । तासा दीपिकेति । स्वान्तर्गताना तासां स्वेच्छया

बहिर्भावेन प्रकाशिकेत्यर्थः। उन्मनीशक्तिरिति। भवतीति शेषः। खेच्छयाक्षराणां तदीयावस्थाविभावनया प्रसारिका हि तदधिदेवता भवतीति भावः। समस्तानां बोधानामिति। पूर्ववज्ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां शब्दानामित्यर्थः। तस्य प्रकाशिकाया इति। कथमित्याह—अस्ति हीति। वाक्यशब्देन तदनुगता वर्णपदात्मकज्ञानशक्तिप्रसरसमष्टिलक्षणा ज्ञानशक्तिर्विवक्ष्यते। समस्ता बोधा इति। ज्ञानव्यक्तीनामेव ग्रहणम्। तस्य सर्वस्य दीपिकाया इति। कथमित्याह—शब्दानुविद्धं हीति। शब्दनं च तस्याः स्वाभाविको व्यापार इति भावः। खेच्छयाक्षरैर्दैवततत्त्वं परं ब्रह्म सत्त्वं विश्वं चाभिधापयन्ती तदधिदेवता भवतीत्यभिप्रायः। विनियोगोक्तिरिति। मातृकालौकिकदुःखप्रशमने ज्ञात्रदुःखप्रशमने चापवर्गे विनियोगोऽयमुक्त इत्यर्थः। बिन्दुविसर्गाविति। पञ्चदशषोडशौ स्वरावित्यर्थः। द्वसाविति त्रयस्त्रिंशद्द्वात्रिंशयोर्व्यञ्जनयोर्ग्रहणम्। स्वसंप्रदायमाह—तत्र इति। मूले प्रवरमित्यन्यदप्यस्ति कर्मेति सूचितम्। तद्यथावसरं वक्ष्याम इति। यदिह नित्यफलमधिकारफलं चोक्तम् तदुचितमर्थान्तरमप्याह—अथवेत्यादिना। अत्र जपादेः समस्तबोधस्थितिदीपिकायायाधिदेवतायाश्च अथाक्षराणामिति योजनीयम्। जपादिशब्दस्यावर्तनीयः। प्रणवानन्त्यमपीति। जपानामादिः प्रथमो ह्यसौ भवतीति भावः॥१॥

मूले सुमतिभिरीरित इत्यनुवादमात्रम्। अभिप्रायान्तरमाह—सुमतिभिरिति। मातृकासरस्वतीति। तन्त्रेष्वित्यस्याभिप्रायान्तरमेतदवबोद्धव्यम्। आद्यन्तेति। आदिस्वरषट्केऽन्त्यस्वरषट्के च यौ लघ्वक्षरौ ह्रस्वदीर्घौ तयोरन्तर्मध्ये स्थितैरिति। यथा अकखगघङ अं हृदयाय नम इत्यादि सर्वज्ञादिपदयोगोऽपि स्यात्। तदुक्तं—मन्त्रिभिरिति सर्वज्ञादिपदयोगः सूचित इति। ह्रामादियोग इति। ह्रां ह्रीमित्यादिग्रहणम्। नचायं योगो मातृकाङ्गेषु नित्य इत्याह—भुवनेश्वर्यादियोगी चेति। ननु प्रणवादियोगी चेति वक्तव्यमिति। नैष दोषः। व्यस्तयोगस्यापीहाभिप्रेतत्वात्॥२॥

मूले भास्वत्कपर्देति दीप्तिमद्ग्रहणम्। चिन्ता व्याख्यानमुद्रा लिखितं परं पुस्तकमेव दक्षिणवामोर्ध्वयोरधःकरयोश्चैतच्चतुष्टयमवबोद्धव्यम्। अच्छाकल्पामिति। स्वच्छाभरणाम्। अतुच्छशब्दो महद्वचनः। भारतीमिति मातृकासरस्वती।

अर्थान्तरमाह—भारतीमितीति। भाति नादनादान्तप्रभृतिसमनोपर्यन्तावस्थायां रमत इति भारतीति भावः। परमिति रूपमित्यनुषङ्गः। किं तदित्याह—चिन्तात्मकमिति। उन्मनीस्वरूपलक्षणमित्यर्थः। तामित्यव्यपदेश्यरूपाभिधानादिति भावः। भुवनेश्वर्यादियोगी विशेषं दर्शयति—भारतीं तामिति।

सच्छब्देन भुवनेश्वरी ग्टह्यत इति भुवनेश्वरीरूपिणोमित्युक्तम् ॥ २ ॥

मूले काननहृत्सेति। कं शिरः। न इति नासिका। अपरगलो गलपृष्ठभागः। जठराननयोरित्यत्रापि हृदयादिपदानुषङ्गः। व्यापकसंज्ञानिति हृदयादिपदैरन्वयः।

सन्दीक्षित इति दीक्षापटलादनुष्ठानक्रमः। पूजा त्विह वक्ष्यत इत्यवबोद्धव्यम्। विमलधीरिति शुद्धचित्तः। अभिप्रायान्तरमाह—विमलधीरितीति। चित्तस्याप्यवैपेण हि स्मृतिसंभव इति भावः। तत्पारायणव्याख्यवस्थानमिति पारायणमपि प्रथमपटलोक्तमक्षराणां व्यातिरेव तदविस्मरणेन तत्प्रतिपत्तिर्यथावसरं तन्नाशय लक्षितः। गुरुणानुशिष्ट इति। मन्त्रोपदेशानन्तरं तज्जपक्रमस्याप्युपदेशनीयमिति सूचितम्। करयोरङ्गन्यासस्तु प्रागुक्त एवाङ्गुलिषु क्रमादङ्गैरिति।

अभिप्रायान्तरमाह—गुरुणेत्यादिना। तलादिष्विति। तलयोः पृष्ठयोः पार्श्वयोश्चेत्यर्थः। दक्षकनिष्ठाद्यङ्गुलिष्विति। व्यस्तोद्वारेणेति ज्ञेयम्। दक्षज्येष्ठाद्यङ्गुलिषु वाऽयं न्यासः। अङ्गुलिपर्वस्वित्यग्रोपलक्षणम्। यद्वाङ्गुलिपर्वाग्रेष्विति पाठः। कासामेवाङ्गुलीनां पर्वाग्रेषूभयाङ्गुष्ठपर्वद्वयाग्रेषु चेति भावः। व्यस्तोद्वारेण क्रमेणैव वाऽयं न्यासः। सृष्टिन्यासोऽयं भवति। क्षादिव्युत्क्रमेण संहारन्यासः। यादिकाद्यादिक्रमेण स्थितिन्यासः इति चावबोद्धव्यम्। एवं काननहृत्सेत्यत्रापि स्यात्। भूतलिपिन्यासे तु विशेषः। अ इ उ ऋ लृ ए इत्यादि पञ्चकं कादिपान्तं च ल सहेत्ययं वर्णक्रमः। तेषां स्वे स्वे स्थाने न्यासः। बिन्दोश्च विसर्गाभावादुभयत्र सह न्यासः। यवर्गकादिपञ्चवर्गैः षडङ्गविधिरिति।

न्यासान्तरमाह—सामान्यपटलोक्ता इति। सर्वत्रेति सर्वेष्वपि मन्त्रेषु न केवलमिहैवेति भावः। तत्क्रमस्तु हृल्लेखानुगमौचित्यात्तदीयपटले वक्ष्यते। तेषु च न्यासेष्वकारो योजनीयः। तत्तन्मन्त्रयोगेन तद्विधानादकारस्य मातृकार्णप्रकृतरूपत्वात्। यद्वक्ष्यति। गुरुणानुशिष्ट इति। ब्राह्मे मुहूर्ते चत्थायेत्यादि सर्वमपि सिद्धं भवति। गुरुसमष्टिमन्त्रेण शिरसि वन्दनं कृत्वा स्नानादावित्युक्तनयेनाकचादिवर्गत्रयेण मुखमध्यपादेषु व्यापय्याङ्गन्यासादि कृत्वा शक्तिमायारेफहकारैरकाराद्भिर्त्तैर्दादशान्तादिषु चतुर्मूर्तीरपि विभाव्य मानसपूजां विधाय कर्मसमर्पणादि विदधीत। तथा स्नानादावपि द्रष्टव्यम्। नित्यलिपिन्यासे कृते प्राणाग्निहोत्रादिकर्म विधाय मन्त्रोदयादि सर्वं देहन्यासे मातृकान्यासं पञ्चविंशतितत्त्वन्यासं च कृत्वा शक्तिःश्रीःसन्ततिरित्यादिन्यासं कुर्यादित्यादि। श्रीकण्ठादिन्यासं केशवादिन्यासं च कुर्यात्। यद्वा गृहयापि सबिन्दुक इत्यादिन्यासाः कार्याः। ततो मातृकायाः सर्गादिन्यासं शाक्तन्यासं चेत्यादि प्रणवन्यासानन्तरं षड्भिर्वर्गैः शैवयदगैनक-

न्यासं सप्तमवर्गेण तत्र तत्र व्यापकान्वितं कृत्वाङ्गर्यादिन्यासं विदध्यात्। पुनरावरणन्यासः। परादिन्यासमेकाचरादिन्यासं च कृत्वा चतुर्मूर्तयः स्वशक्त्या भावनीयाः। जपानन्तरं गुणितयोगादिसर्वमप्याचरेदिति। लचं न्यसेदिति सर्वन्यासजातं कृत्वा प्रागङ्गादिन्यासादयं न्यासः कार्यं इत्यवबोद्धव्यम्। यावता कालेन चतुर्मासादिलक्षणेन संख्या सम्पादयितुं शक्यते। तावतः कालस्य यावद्दिनं सा संख्या विभज्य प्रतिदिनन्यासजपयोः संख्या सम्पादनीयेत्यवबोद्धव्यम्।

अभिप्रायान्तरमाह—सुनियत इतीति। स्थानासनयोर्जपे विकल्पः। आदिशब्देन मूलेऽप्लेऽयुतमिति जपसंख्यायां पूरितायां जपशेषतया होम उक्तः। अपि यजेदिति। न जपमेव केवलं कुर्यादिति भावः। अभिप्रायान्तरमाह—अपि यजेदितीति। पुष्पाञ्जलिनमस्कारादीनामादिशब्देन ग्रहणम्॥ ४१५॥६॥

मूले व्योमाविःसेति यजनार्थं पद्ममुच्यते। व्योम्नि हकारे आविर्भूतः सकारो व्योमाविःसः। तदाह—हकारसकारावुद्दृत्ताविति। हसौरिति बीजेन व्यक्ततया दीप्तकर्णिकमिति पदार्थः। किञ्जल्कालिखितस्वरमित्यष्टदलेष्वित्यर्थाल्लभ्यते। तेषु केसरस्थाने द्वन्द्वशः स्वरा लेखनीया इति भावः। प्रतिदलं प्रारब्धवर्गाष्टकमिति। प्रतिदलं प्रारब्धानां वर्गाष्टकं यत्रेति समासः। किञ्जल्कालिखितस्वरमित्येवं प्रारब्धाना वर्णानामष्टौ वर्गाः अष्टसु दलेषु लेखनीया इत्यर्थः। कचटतपयशादयः सप्तवर्गा लक्षावष्टम इत्यवबोद्धव्यम्। प्रारब्धशब्दस्याभिप्रायान्तरं दर्शयति—प्रतिदलमिति। वर्गाष्टकमुक्तमेव। वर्गाष्टकस्यारम्भः क्रमेण तेन तद्व्याप्त्यादिरूपशेषवर्णसद्भावोऽपि गम्यत इति भावः। किञ्जल्कालिखितस्वरमित्यत्रापि समानमेतदर्थाद्भवति। यन्त्रान्तरेष्वपि समानमेतत्। यथा 'आद्यां मध्ये सतारे मनुमथ शतसंयुक्तविंशत्पुटेष्वित्यत्र प्रतिवर्णं परितः स्वान्तस्थवर्णानपि शक्तितो लिखेदिति। ऋग्वेदादिगतेत्यत्र लेखनं सूचितमिति चशब्दार्थः। यद्वा किञ्जल्कालिखितस्वरमिति किञ्जल्कशब्देन तत्स्थानीयदलानां ग्रहणम्। तेनैतदपि सूचितम्। केसरदलसन्धिदलतदग्रस्थानीयायतस्रोऽत्र दलपङ्क्तयः सन्ति। कर्णिकां परितो बहिर्बहिरिति स्वरशब्देन स्वराः सर्गा व्यापका लक्षाविति चत्वारोऽपि वर्णभेदा लक्ष्यन्ते। चतुर्षु दलेष्वमी चत्वारो वर्गा इति भावः। प्रतिदलमिति। तद्बहिरष्टसु दलेष्वकचटतपयशाद्यष्टवर्गलेखनमुक्तम्। किञ्च प्रतिदलं प्रकर्षेण भ आ इत्यारब्धवर्गाष्टकं यत्रेति समासः। प्रकर्षयाष्टानां द्वन्द्वानामपि पृथक्त्वम्। तेन तद्बहिः षोडशदलेष्वकारादिविसर्गान्तलेखनमुक्तम्। प्रकर्षेण प्रारब्धानां वर्गाष्टकं यत्रेति च समासः। वर्गाणामष्टकं वर्गाष्टकम्। वर्गायतुर्वर्गाः द्वात्रिंशद्वर्णाभिप्राय-

मेतत्। तेन तद्वहिर्द्वात्रिंशद्दले कादिमान्तलेखनमुक्तम्। तयाख्यानामेवं प्रक्रान्तानां वर्णानां वर्गाष्टकमित्थं लिखितमलिखितं च यत्रेति समासः। प्रकर्षेण वर्गवर्णानां पृथक्त्वम्। तेन तद्वहिश्चतुःषष्टिदले चतुःषष्टिवर्णलेखनमुक्तम्। तत्र षोडशसु स्वरेषु त्रयोदश युता अधिकाः व्यञ्जनेषु चत्वारो यमा जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ चाधिकाविति चतुःषष्टिः ऌकारद्वयोर्वाभावे लकारो योग इति। अश्वाशासु च सप्तमार्णवयुजा क्ष्माबिम्बेन संवेष्टितमित्यन्वयः। चतुर्ष्वंशेषु सप्तमार्णः। कोऽसौ तदाह—ठकार इति। दिक्षु वकारः। वर्णाब्जमित्यन्तमेकं वाक्यम्। शेषं प्रासङ्गिकं वाक्यान्तरं वर्णाब्जमित्यनुवर्तते। सर्पदष्टस्य शिरसि स्मृतं विषध्वंसी-त्यादि द्रष्टव्यम्। स्मरणं चैतत् स्रवदमृतधाराप्लुतसाध्यविग्रहमित्यवबोद्धव्यम्। यथार्थसिद्ध विशेषमाह—विषध्वंसे गारुडयोग इति। क्ष्रौमिति गरुडबीजाभि-प्रायमेतत्। कुत्रास्य योग इति कर्णिकायामेव वा दलेषु प्रतिवर्णमपीति ज्ञेयम्। गदो व्याधिः। उपलक्षणं चैतत्। यथोन्मार्तस्यामृतबीजयोगः शिरोरुजार्तस्य चिन्तामणियोग इत्यादि। स्मृतमिति केवलं स्मृतिमात्रं वा वामकरतले यन्त्रमा-लिख्य तदभिमर्शने स्मरणं वा स्वर्णपट्टादिषु विलिख्य तद्धारणे स्मरणं वा जल-तैलादिषु यन्त्रं विभाव्य तदा सेकादौ स्मरणं वा स्यादिति ॥ ७ ॥

प्रविधाय पद्ममितीत्येवमित्यर्थः। इत्यत्राष्टौ राशिचक्रमालिख्य तद्वहिर्भूपुरादि कल्पनीयम्। मण्डलानि च तत्त्वज्ञो राक्षस्तानीति ख्यातम्। कथितक्रमेणेति। प्रथमं निजसंख्यतो यथावदित्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः। विधिनेति। तन्त्रोक्तमनुष्ठान-मुक्तम्। अभिप्रायान्तरमाह—इष्टव्यनन्तरमिति। विधिनेत्येतत् प्रविधायेत्यत्रापि संबन्धनीयम्। तदाभिप्रायमाह—प्रविधायेति। विधिनेत्यनुपज्यते। यन्त्रजीवादि सर्वं तृतीयपटलान्तेऽभिहितम्—ह्सौरिति यन्त्रजीवमित्यादि। अमुत्रेति पूजिते पीठ इत्यर्थः। पर्यायान्तरमाह—अमुत्रेवोति। नित्यपूजाविधिरयमुच्यते। यदुक्तं—यजेद्दिनशोऽस्यर्थोमिति। दीक्षापूजायां तु कलशं पूजयित्वा तत्र पूजेति भेदः। मूर्तिपूजेति रचितेत्यनुषङ्गः। तनुशब्दस्य मूर्त्यर्थत्वादिति भावः। ॐ सरस्वती-मूर्तये नम इति मूर्तिमन्त्रः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदनु च कलायुग्मश इति कलाः स्वराः। यथा अं आं नमः। इं ईं नम इत्यादि। चकारः समुच्चयार्थः। अष्टवर्गांश्चेति वान्वयोऽभिमतः। तदाभिप्राया-न्तरमाह—चाष्टवर्गानितीति। अष्टवर्गाश्च पूर्ववत्। कचटतपयशाद्या लक्षौ च। यथा कं खं गं घं ङं नम इति। अत्र स्वरव्यञ्जनशक्तीनां व्यञ्जनवर्गशक्तीनां च प्रधानवदाकारोऽभिमतः। ब्रह्माख्यादीरिति। मातॄरित्यध्याहारः। तासामाकारं

दर्शयति—अक्षवलयेत्यादिना। शतमखमुखानप्यथो लोकपालानितीन्द्राद्या-नित्यर्थः। शतमखमुखाद्यानिति वा पाठः। तद्विवृणोति—शतमखमुखा इति। वर्णान् जापोति वर्णानामोदृक्षेन जपितुं शीलमस्येति तथोक्तः। सुनियतः प्रजपेच्च तावदित्यस्यैव अयमनुवादः। अर्थान्तरमाह—वर्णान् जापोति। कृत्स्नां मातृकां वा जपेत्। यद्वा तत्समष्ट्यात्मकमकारमेव जपेदित्यर्थः। लक्षं न्यसेदि-त्येतत् कृत्स्नाया एव। तथा होमोऽपीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

वर्गस्वरेत्यादि प्रयोगप्रकरणम्। वर्गशब्देन स्पर्शग्रहणम्। स्पर्शस्वरयाद्यंशा इति वा पाठः। कलधौतं सुवर्णं स्पर्शवर्णोत्थानं सुवर्णमित्यादि द्रष्टव्यम्। इतीत्युक्तोत्थानानुवादः। रुचकमङ्गुलीयकम्। रुचकललाटेव बालानां ग्रीवाया-मितरेषामङ्गुलौ च धार्यमवसीयते। तस्य च शोधनपूजाजपसंपातयोगोऽर्थसिद्ध एव। साधकसर्वार्थदायीति।

तदुक्तं—इदं रक्षःक्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी।

व्यालचोरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः।

युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्मनुजेश्वरः॥ इति ॥ १२ ॥

त्रिवारमस्य इत्यत्र हि तया विद्यया त्रिवारमपि परिजप्तमस्य इत्यन्वयः। मातृकयेत्यर्थः। सुधीरिति। देव्याः पादपद्मगलदमृतमयध्यानसुक्तम्। विद्यये-त्यत्राभिप्रायान्तरमाह—कर्णिकाबीजयोग इति। व्योमाविःसेत्याद्युक्तेन बीजेन योग इत्यर्थः। सहार्थे तृतीयेत्यपि सूचितम्। योगशार्थ कृत्स्नायास्तद्वर्गाणां वर्णानामेव बोभयतो योजनम्। पुनरप्यभिप्रायान्तरं दर्शयति—अथवेति। दशाक्षरीयोग इति। वक्ष्यति च—मध्ये वदाक्षरयोरित्यादि। नैपुराणामिति। शूद्रादिभेदभिन्नानामिति भावः। आधारेष्विति। मूलाधारादिग्रहणम्। स्वयं देवताविग्रहो भूत्वेत्यादि पूर्वोक्तेऽपि समानम्। परिजप्तमित्यत्र परैः सर्वतोऽर्थत्वात् विसर्गादियोगतस्त्रिर्जपेन सक्षत्पानं भवति। त्रिवारमित्यनेन चैवं त्रिवारं पानावृत्तिरपि भवतीति ज्ञेयम्। सप्त वेरकवर्गैर्वेति। क्रमेण वा प्रत्येकं वा त्रिवार-जप इत्यनेन संबन्धः स्यात्। अनेडमूकोऽपीति। जात्या मूकः + + ॥ १३ ॥

मूले कमलोद्भवौषधिर्ब्राह्मी। सर्पिरपीति न केवलमुक्तारभ्यः। पानेनेति भाव:। अभिप्रायान्तरमाह—अप्ययुताभिजप्तमितीति। पूजाहोमादिकमितीति +++ दशाक्षर्यादियोगोऽत्रापि जपे यथार्थमुचित एव। इह वचा कल्कत्वेन विवक्षिता। ब्राह्मीरसं पयोयुक्तं वचापङ्कं वा पयोयुक्तं प्रतिदिनमयुतसंख्यं विभज्य जप्त्वा पिबेत्। यद्वा ब्राह्मीद्रव्यान्तरोपलक्षणमेतत्।

यदुक्तम् – पलं श्वेतवचाचूर्णं कर्षं तुरगगन्धिनी ।
कृष्णा हरिद्रासिन्धूत्थं धात्री कृमिघ्नभेषजम् ॥
प्रतिनिष्कन्तु संयोज्य घृतप्रस्थे विनिक्षिपेत् ।
ब्राह्मीरसचतुःप्रस्थे पचेन्मृद्वग्निना शनैः ॥ इति ।

सिद्धार्थसिन्धूत्थकणासयोग्राब्राह्मीसुगन्धोत्पलकल्कसिद्धम् ।
ब्राह्मीरसे सर्पिरिदं तु रक्षामेधाधृतिश्रीस्मृतिकान्तिदं स्यात् ॥ इति ।

लेह्योपलक्षणं चैतत् । यदुक्तम्—
ब्राह्मी वचा हिरण्यं सरसिजकन्दं च सर्पिषा मधुना ।
पृथगथवाप्यावल्या मेधार्थे लेहयेदलं बालम् ॥ इति ।

कविर्भवतीति । कवित्वमेतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्णौषध्या श्रुताभिरिति । वर्णौषधयो व्याप्तिपटल उक्ताः । श्रुताभिः पक्वाभिः । अमलधीरिति सावधानत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—कमलमित्यादिना । कामना इह मेधेन्द्रियायुरित्याद्युक्ता एव । दशशतपरिजप्तेनेत्यत्रैषां योगः स्यात् । पूजाभिषेकयोरपि तद्योगो भवति । आदिशब्देन बीजैर्मातृकया च पृथक्-पूजादिकं गृह्यते । जूंस,योग इति मृत्युञ्जयोपादानम् । कामनान्तरेष्वपि तत्तदुचितबीजोऽभिप्रेयते । यथा अगदे नृसिंहबीजयोगः । + + इत्यादि । नानागुणगणनिलयमिति । मेधेन्द्रियप्रभृतय उक्ता अनुक्ता अप्यारोग्यादयो गुणा विवक्षिताः । सर्वयोग इति । कौं कलशेऽपि होमादिकार्यमिति ज्ञेयम् । नानागुणेत्यत्रैकामन्त्रधोपदर्योजनायामभिप्रायान्तरं दर्शयति—अथवेत्यादिना । सर्वैर्बीजैरिति । मेधेन्द्रियादिसर्वगुणानुगुणतया सप्तभिस्तद्बीजैः दृंबीजेन चेत्यर्थः । प्रागुक्तवत् तद्युक्तमातृकया पृथग्वा पूजा भवति । शान्तिन्त्या + + + इत्यष्टमी शक्तिरुक्ता । तस्या अनुक्तगुणानुगुणतया दृंबीजेन पूजा भवति । +++ नवरत्नमुद्रिकायामप्यस्य कलशस्य विनियोग इति तद्वदन् प्रागुक्तत्रिलोहमुद्रिकायामपि । तदाह—त्रिलोहमुद्रिकेति । मुद्रिकाऽङ्गुलीयकम् । नवरत्नानीहोक्तान्येव मुक्तामाणिक्यादीनि । तेषां क्रमोऽप्ययमेव भवति । अकन्नितमङ्गतेति + + + कलशजपपूजा होमसहिता चेति । स्यादिति शेषः । + + पटलारम्भे प्रवरं विधानमित्यन्यदपि विधानं सूचितम् ।

यदुक्तम्—शान्तिके तु पयःसर्पिस्तिलचीरद्रुमेध्मकाः ।
अमृताग्रकलां चैव पायसं तत्र कीर्तिताः ॥
गोक्षीरमधुसर्पिर्भिरष्टाष्टाहुतयः पृथक् ।
तैर्मिश्रितैस्तथाष्टौ च खादिरेध्मैश्च पौष्टिके ॥ इति ।

राज्यं बिल्वदलैः सजातिकुसुमैः कन्याश्च लाजैः श्रियं
दध्नाद्योनिधिमाज्यबिल्वसमिलैर्धान्यान्यसौ स्वेन तु ।
सम्पत्तिं पयसा घृतेन मधुनाद्राक्षैश्च कीर्तिं लभे-
तान्येन श्रियमम्बुजैरमृतया त्वायुर्लिपेर्होमतः ॥
वशयेज्जातीकुसुमैराकर्षेल्लवणकङ्गुभिर्हन्यात् ।
गरलाक्तोन्मत्तफलैर्बीजैर्विद्वेषयेच्च कार्पासैः ॥ इति
हुत्वा लक्षं तिलैः शुद्धैर्मुच्यते सर्वपातकैः ।
पायसान्नेन जुहुयान्मन्त्री सर्वसमृद्धये ॥ इति ॥ १५ ॥

मूल आधारोद्यदित्यादिश्लोकेन योग उक्तः । मूर्धेन्दुं प्रसरन्त्याः प्रभाया वक्त्रे पातयेदिति योजनीयम् । मूलाधारचतुर्दलकमलकर्णिकायां त्रिकोणे प्रादुर्भवन्ती शक्तिः भुवनेशीरूपा । तस्या मध्ये गताद्बिन्दोरुत्थिताऽतिसूक्ष्मरूपा या प्रभा । सा सुषुम्नान्तर्वर्तिनी मूर्धानं तत्रचिरं द्वादशान्तं वा प्राप्ता ततो तत्र चाधोमुखसहस्रदल-कमलकर्णिकागतं सोमं वेधपूर्वकं व्याप्नोति । तदेव तस्य प्रसनम् । तस्या वक्त्रं च तदा तदधोभाग एव । तत्र तस्मात्सोमाच्चाद्यक्षां प्रतिलोमानुस्वरन् चकाराद्यकारा-न्तवर्णान् पातयेत् । तेषां विशेषणं वह्निसोमप्रोतानित्येतत् । प्रोतत्वं व्याप्तत्वम् । तदाह—अग्नीषोमात्मकानिति । त्रिविधबिन्दुतया वर्णानां पातनम् । यद्वैकैक-बिन्दुतयैव तदा चार्थद्वयेनोभयात्मकत्वमिति ज्ञेयम् । मन्त्रीति । सकलक्षान्तलिपि-प्रतिलोमस्य चोच्चारणमुक्तम् । अभिप्रायभेदमाह—मन्त्रीतीति । अत्र प्रतिवर्ण-मात्रतो रेफवकारयोगयेति भेदः । मुच्यते रोगजातैरिति । जातमन्दः समूह-वचनः । अत्र पतद्भिर्वर्णैः मूलाधारपर्यन्तं तस्याः प्रभाया दीप्तिरपि विभावनीया । ततयाशेषदेहव्याप्तिरपि । तत्रान्त्यांशेन दुरितरोगदाहः सोमांशेनाप्यायनमित्य-वबोद्धव्यम् । लिपेः सकलीकरणं कृत्वायं प्रयोगः कर्तव्यः । किं च गुप्ततयोगा-त्पूर्वमपि नित्यतयायं योगः स्यादिति ॥ १६ ॥

मूले विन्यासैरयेति फलान्तराभिधानेनोपसंहारः । लक्षं न्यसेदित्युक्तत्वाद्वि-न्यासैरिति बहुवचनोपपत्तिः । ध्यानैरेति । पञ्चाशद्वर्णभेदैरिति परसूक्ष्मध्यान-योरप्युतलादाधारोद्यच्छक्तीति च नित्ययापि योगस्याभिप्रेतत्वात् बहुवचनसंभवः । जरापमृत्युरोगैरिति विमुक्तो भवतीति शेषः । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—विन्या-सैरितीत्यादिना । अथ विन्यासैरिति संबन्धनीयम् । वक्ष्यमाणन्यासभेदापेक्षया च बहुवचनम् । तदाह—शुद्धविसर्गैति । वक्ष्यति च—शुद्धयापि सबिन्दुक इत्यादि । कलाः कला इत्यादि च । अन्येषेत्याभाचरयोगः कामरत्यादियोग इत्यादिग्रह-

णम्। सजपैरित्येतद्विवृणोति—जपार्थेति। केवलन्यासा एवेति चकारेणोक्तम्। न्यासजपयोः संख्यापि पूर्वोक्तैव भवति। हुतार्चनाद्यैरित्येतदाशयमाह—हुतार्चना-विधौ इति। आद्यशब्देन + + + ध्यानैश्चैतदभिप्रायं न्यासे विशेषञ्च दर्शयति—शुद्धन्यास इत्यादिना। सरस्वत्येवेति। न तु मातृकासरस्वतीति भावः। अथ-पिष्टाः शक्तय इति। देव्यै इत्येतस्य स्थाने पठनीया इति भावः। यत्नैः ऋत्वा-दिकमिति तद्वल्लेखापटले—शक्तिः स्यादपरस्य लित्यादि। ह्रिल्लैर्वीजैरिति। ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं श्रीं क्लीमित्येभिः षड्भिः क्रमेणेत्यर्थः। इदानीं स श्रीमानित्यादि-ग्रंथस्याभिप्रायमाह—स श्रीमानितीत्यादिना। ज्वरापमृत्युरोगादिजय इति बहु-वचनाशयोऽप्युक्तः। सर्वं सर्वत्र वेति। तत्तदुचितप्रोजयोगोऽपि वेद्यति ॥ १७ ॥

वर्णयोगक्रममिति। व्याप्तिपटलोक्तादयमिह भेद इति भावः। सर्वत्र संयोज्ये-त्युपस्कारः। कलाः संयोज्य नादभवाः कला वदन्तीत्येवं सर्वत्रान्वयः। कलाः संयोज्येति अकारादिस्वरान् संयोज्येत्यर्थः। कचादिवर्णान् संयोज्याजा इत्यका-रजाः कला वदन्तीत्यर्थः। यादिकान् संयोज्यान्तावधिका बिन्दुजाः कला वदन्तीत्यन्वयः। पीताश्वेतारुणाऽसिता अनन्तेतीमान् कला इति भावः। प्रसङ्गा-च्चान्यदिति सान्निध्यकृदित्यादेर्मन्त्रोद्धारविधान इत्यादेर्येद्व निग्रन्थनमुक्तम् ॥ १८ ॥

पाशाङ्कुशव्रश्चरादियोग इत्यजपापरमात्मादिमन्त्राणां ग्रहणम्। मूले सान्नि-ध्यकृत् स इति तच्छब्देन न्यासग्रहणम्। कस्य सान्निध्यकृदिति प्रकृतत्वात् कला-शक्तेरिति गम्यते। प्रतिमाग्रहणात्तु तत्तन्मन्त्रसंयोगतस्तत्तद्देवताया अपीत्यवसी-यते। मर्त्यः साधकः। प्रतिमाग्निवविष्ण्वादिविम्बकलशो दीक्षायामभ्युदयार्थेऽपि ग्राह्यः। आदिशब्देन यन्त्राद्यादिग्रहणम्। सान्निध्यफलाभिधानाद्यासाहत्तिरपि लक्षपर्यन्ता लभ्यते ॥ १९ ॥

मन्त्रोद्धारविधान इति। तत्तन्मन्त्रस्य वर्णाज्जादुद्धारानुष्ठान उद्धाराभिधाने चे-त्यर्थः। आभिर्वर्णव्यत्यासक्लृप्तिर्विशेषश्चैवदृष्टेत्यन्वयः। आभिरिति कलाग्रहणम्। वर्णानां व्यत्यासो विनियमः। तत्तन्मन्त्रवर्णस्य स्थाने नामान्तरयोजनम्। यथा—घनवरमंक्तप्यगतिशान्तिबिन्दुभिरिति। श्रीकण्ठादिप्रोक्तैर्नामभिर्वेति। वर्ण-व्यत्यासक्लृप्तिरित्यनुषङ्गः। यथा तारोमायामरेशोद्रिपीठ इति। मन्त्रोद्धारकथनं कल्पैरपि नामभिः स्यात्। यथा घनवर्मक्लृप्यगतिशान्तिबिन्दुभिरिति। कदाचित्तु न व्यत्यासः। यथा मध्ये वदाचरयोरिति। मन्त्रोद्धारानुष्ठाने त्वयं नियमो भवति। यथा वर्णाज्जादकारं निवृत्त्यै नम इति वा श्रीकण्ठाय नम इति वोच्चरन् सपुष्प-मादानमुद्रयान्यत्र निपानमुद्रया न्यसेत्। तत्र लकारं च लिखेदिति। मलसंहार-

रूपत्वमिति मन्त्रवर्णानां छित्वा कृत्वा इत्यादिरूपं मन्त्रं कलाशक्तिभिः श्रीकण्ठादि-
मूर्तिभिर्वा तादात्म्यापत्तौ संहृतं प्रतिपत्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

केशवादिन्यासे विशेषमिति ध्याने विशेष इत्योक्तः। मन्त्रितमो यथावदिति
वर्णयोगो नाम्नां चतुर्थीनतियोगश्चोक्तः। अभिप्रायान्तरमाह—अष्टाक्षरपटल इति।
अष्टाक्षरपटलयोगोऽपीति न केवलं ध्येयाकार एवेति भावः। त्रिपुटादियोग इति।
त्रिपुटा वक्ष्यते—अथ रमाभुवनेशमनोभवैरिति। आदिशब्देनाजपादिग्रहणम्।
यथा ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं हंसः सोहं अं नमो नारायणाय कीर्त्यै नम इत्यादि। ध्येयत्व-
मिति सूचितमिति शेषः। मूले पुरेव चेति व्याप्तिपटलोक्तरीत्येत्यर्थः। कीर्त्यादि-
शक्तिभिरपि युतैरित्यनेनोक्तं विशेषमाहेत्येतद्रुद्रादीनित्यत्रापि समानमेव ॥ २१ ॥

श्रीकण्ठादौ न्यासे रुद्रादीन् शक्तियुताश्रयेदिति सोपस्कारमन्वयः। रुद्र-
शब्देन श्रीकण्ठग्रहणम्। पूर्णोदर्यादयश्च तेषां शक्तयः। विद्वानिति मन्त्रोचित-
तयाऽर्धनारीश्वरं शक्तियुतमीश्वरं वा ध्येयं जानन्नित्यर्थः। वर्णानां योगस्तु प्रकरणा-
दिभिर्भवति। वर्णान् प्राग्बीजसंयुतान् व्यापोति श्रीकण्ठादावित्यनुषङ्गः। बीज-
मिह प्रासादः। अभिप्रायान्तरमाह—रुद्रादीनितीति। रुद्रादीन्वर्णानित्यन्वयः।
सर्वन्यासेष्विति कलान्यासे केशवादिन्यासे च तथा शुद्धादिन्यासेष्वपि चेत्यर्थः।
पञ्चाक्षरीविद्यायोग इति विद्याग्रहणं देवीमन्त्रस्यापीच्छया परिग्रहार्थम्। अज-
पादियोग इति परमात्ममन्त्रादिपरिग्रहार्थम्। यथा ॐ ह्रीं हंसः सोहं अं नमः
शिवाय शिवायै श्रीकण्ठाय पूर्णोदर्यै नम इत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथ मूल आत्माष्टाक्षरन्यासः अथानयेत्यादिप्रकरणेनोच्यते। स च मन्त्रो
द्विविधो ब्रह्मयागमन्त्रः प्राणाग्निहोत्रमन्त्रश्चेति। तत्र ब्रह्मयागमन्त्रस्य द्विधा
प्रयोगः। प्रपञ्चयागो न्यासमात्रं च। तत्र प्रथमं प्रपञ्चयागः प्रस्तूयतेऽथानयेति।
पञ्चविभेदभिन्नयेति पृथिव्यादिभूतलिपिविभेदेन बीजबिन्द्वाद्यंशविभेदेन च भिन्न-
येत्यर्थः। कथं मातृकयैवानया प्रपञ्चेन योगोपपत्तिरिति तदर्थमेतदुक्तम्। तेन
वर्णहोमे क्रमात् प्रतिपत्तिरपि सूचिता भवति। अभिप्रायान्तरमाह—पञ्चाग्न-
दिति। पञ्चाग्नदादिपञ्चसंख्याभेदयुक्तयेत्यर्थः। प्रपञ्चयागस्येत्यनेन प्राणाग्निहोत्रे तु
शुद्धादिसप्तविभेदभिन्नयेत्यपि सूचितम्। वक्ष्यति च—शुद्धसबिन्द्वादिमातृकाभेद-
संयोगक्रमविदामिति। मूल इह तत्त्व इति न जन्मान्तरापेक्षेत्युक्तम्। प्रपञ्चया-
गादाविति द्विविधः प्रपञ्चयागो द्विविधश्च प्राणाग्निहोत्रं गृह्यते। तत्त्वसृहा-
मिति। परदेवतात्मतत्त्वं परमपुरुषार्थतयाधिजिगमिषतामिति भावः ॥ २५ ॥

मूले पूर्वं महागणपतिमिति तदङ्गतया पुरस्ताद्गणपतिभावनोक्ता। द्विविधोऽयं

प्रपञ्चयागोऽभिप्रेयते। स्वतन्त्रोऽभिमतमन्त्रन्यासाङ्गभूतश्च। तत्र स्वतन्त्रतया प्रपञ्चयागेऽभिमतमन्त्रन्यासजपादो क्वत एतद्भवति। मन्त्रन्यासाङ्गभावे तु काली वक्तव्य इति। तदर्थमभिप्रायमाह—पूर्वमितीति। समुनिच्छन्दोदैवतमित्याद्युच्यमानाक्षिपिन्यासात्पूर्वमित्याद्युक्तावर्थादन्यस्याक्षिपिन्यासात्पश्चादित्यपि गम्यत इति भावः। मूले स्वविधानसिद्धरूपमिति। वक्ष्यति च—मन्दाराद्यैरित्यादि। निर्दिष्टविधय इति। यजनस्य वाचिकत्वात्तदङ्गतया गणपतिपूजापि वाचिकीति भावः। अवस्थितो यथावदिति प्रासानुवादः। अभिप्रायान्तरमाह—अवस्थित इतीति। सिद्धरूपमिति बीजस्य। साङ्गमिति कवचः। साङ्गमित्यङ्गावरणपर्यन्तं विवक्षितम्। सावरणमिति सान्नामन्त्रस्य। स च महागणपतिमन्त्र एवेति ज्ञेयम्। अङ्गादिन्यासपूर्वकत्वमिति मिश्रोऽङ्गन्यास इत्यवबोद्धव्यम्। तत्र तु कवचः पादैरर्धाभ्यां चाङ्गानि। आदिशब्देनर्ष्यादीनां संभवे सति वर्णन्यासादेरपि ग्रहणम् ॥ २६ ॥

मन्त्रितम इति सपटलभाविमन्त्रत्र इत्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—मन्त्रितम इतीति। सकृदस्य जपः स्यात् ॥ २७ ॥

मूले प्रागभिहितेनेति। यथा ब्रह्मा स्याद्दपिरस्येत्यादि। ध्यानमपि तदेव भवति। मूले तथेति। विन्यसेदिति भावः। नवग्रहन्यास इति। सम च न्यसेदित्युक्तौ तत्प्रतीतेरिति भावः। प्राणाग्निहोत्रार्थमित्यधःसंबन्धः ॥ २८ ॥

मूले वदन इत्यत्रैवं मन्त्रः स्यात्। ॐ स्वराधिपतये सूर्याय नम इत्यादि। एवाभिप्रायान्तरं वदन् प्रथमं प्रयोगक्लृप्तिं दर्शयति—अयमत्रेत्यादिना। मङ्गलाचेत्यादिषु चवर्गन्यासतद्वचनादिसर्वं प्रकरणाद्गम्यत एव। प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोग इत्यजपादिग्रहणम्। स्वतन्त्रेऽपि प्रपञ्चयागेऽभिमतमन्त्रभाजा मूलयोगः स्यादेव। यथावदित्यस्यैवाभिप्रायान्तरमाह—स्वरानुक्तेत्यादिना। अत्रांश सम तथेत्यनेनैव प्राणाग्निहोत्रार्थं नवग्रहादिन्यासोऽपि सूचित इति मन्यमानो नवग्रहादिन्यासमपि दर्शयति—अथ नवग्रहन्यास इत्यादिना। प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोगोऽत्रापि समानः। पूर्वोक्तवैपरीत्येनेति। यथा प्रणवशक्तिमूलाद्यनन्तरं चादियान्तमुक्त्वा अग्निमण्डलाय नम इति पादादिनाभ्यन्तं व्यापयेदित्यादि। हंसन्यासे तु भेदः। चाद्यकारान्तमुक्त्वा सोऽहं मकल्पात्मने नम इति पादादिशिरोऽन्तं व्यापकत्वेन न्यस्येत्। वैपरीत्याभिधानादेवैतदपि लभ्यत इति प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागन्यासक्रममूलसिद्धमभिधत्ते—हुत्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

मूले सप्तग्रहन्यासं कृत्वा प्रपञ्चयागं कुर्यादिति तात्पर्य शक्तिरित्यनेनोक्तम्। परमात्मबीजमिति सोऽहमित्येतदुक्तम्। तृतीयलिपिमितीति। यथा ॐ ह्रीं अं

हंसः सोऽहं स्वाहा। ॐ ह्रीं आं हंसः सोऽहं स्वाहेत्यादि। सकलार्थदायीति गुणफलाभिधानम्। तत्त्वसूक्ष्मामधिकार इति ह्युक्तम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्येषां पञ्चमन्त्राणां योगस्य मन्त्रान्तरतामापन्नस्येत्यर्थः। सकलपदार्थसदर्थं इति परंज्योतिषो विशेषणम्। सकलः पदार्थोऽयमेव सुक्ष्पितः प्रपञ्चः। तत्र यत्सत्तारूपं वस्तु तत्साचितयाऽनुगतं तदित्यर्थः। अत्रास्येत्यभिप्रायान्तरमाह—अस्येति। परमान्विता चेत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः। तदभिप्रायमाह—स्वयमन्वितेति। प्रकरणसिद्धमभिप्रायं दर्शयति—स्वयं ज्योतिरिति। ब्रह्मा स्यादित्यत्राप्येतदुभयं प्रकरणसिद्धमभ्युपेयम्। वक्ष्यति च—परमपदेन प्रकाशितः प्रवर इति। यथा परंब्रह्मा ऋषिः परमगायत्री छन्दः परंज्योतिर्देवता। स्वयं ब्रह्मा ऋषिः स्वयं गायत्री छन्दः स्वयं ज्योतिर्देवतेति ॥ ३१ ॥

मूले जायाग्नेरित्याद्यष्टाक्षरस्याङ्गकथनम्। स्वयं च वर्मेति शक्त्यभिप्रायम्। हरिहरवर्णमस्त्रं स्यादित्यन्वयः। इह मूल एकमेवाष्टाक्षरं विनियोगमात्रे तु भेदः। ततोऽङ्गर्ष्यादौ न विशेष इत्यर्थोऽवगम्यते। अङ्गमन्त्रेष्वप्यभिप्रायान्तरमाह—शिरसेत्यादिना। सोऽहं च शिर इत्यन्वयः। चकारः समुच्चयार्थः। तदभिप्रायमाह—प्राणाग्निहोत्र इति। हंसात्मा तथ च शिखेत्यत्राप्येवमेव चकाराभिप्रायः। तदाह—अथ चेति। अयमिहाङ्गमन्त्रप्रयोगः। स्वाहा हृदयाय नमः। सोऽहं शिरसे स्वाहा। हंसः शिखायै वषट्। ह्रीं कवचाय हुम्। ॐ नेत्रत्रयाय वौषट्। हरिहर अस्त्राय फडिति। तथा स्वाहा हृदयाय नमः। हंसः शिरसे स्वाहा। सोऽहं शिखायै वषट्। ह्रीं कवचाय हुम्। ॐ नेत्रत्रयाय वौषट्। हरिहर अस्त्राय फडिति। शक्तेः ध्येयत्वमिति। तारस्य शक्तिरित्युक्तशक्तेरेव। जायाग्नेः हृदयमित्यादि व्युत्क्रमतो गम्यमानायाः स्वयमिति मन्त्राभिधानादिति भावः। ततश्च 'उद्यद्भास्वत्समाभामिर्त्यतदेव ध्यानमिति लभ्यते ॥ ३२ ॥

मूलेऽथाकारहकारावित्याद्युक्तमन्त्रन्यासप्रकरणम्। अत्राद्यौ मम् अकारहकारावाद्यौ शान्ताम्बिकावित्यन्वयः। आद्याविति। तारस्य शक्तिरित्युक्तयोः ग्रहणम्। व्याप्त्यर्थतयैतन्न्यासकथनम्। व्याप्तिश्च गुणितप्रकरण उक्तैव। यथाद्भ्योऽस्यास्तु सप्तभ्य इत्यादि। अत्राभिप्रायान्तरमाह—मन्त्रार्णानिति। ततश्चेह प्रणवस्य तन्मात्रमहदहङ्काराः शक्तेस्त्वगादिधातवश्च समुचिता ग्राह्याः। अयमत्र मन्त्रप्रयोगक्रमः। अं शब्दतन्मात्रात्मने नमः। हं स्पर्शतन्मात्रात्मने नमः। मं रूपतन्मात्रात्मने नमः। रं त्वगात्मने नमः। ईं मांसात्मने नमः। ह्रीं मेदआत्मने नमः। ह्रीं अस्थ्यात्मने नमः। ह्रीं मज्जात्मने नमः। ह्रीं शुक्रात्मने

नम इति तत्तत्स्थानेषु न्यासः। सर्गी च साचरः साकारश्चेति। अकारोऽकारो विसर्गश्चेत्यर्थः। आत्ममन्त्रो जीवमन्त्रोऽजपेति यावत्। षडिन्द्रियात्मक इति श्रोत्रादीनां मनसश्च ग्रहणम्। हं श्रोत्रात्मने नमः। यं त्वगात्मने नमः। यं चक्षुरात्मने नमः। सं जिह्वात्मने नमः। अं घ्राणात्मने नमः। अं मनआत्मने नम इति। हकारैरिति ह च इत्यनयोर्ग्रहणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

करणात्मसमायुक्त इति। सं मनआत्मने नमः। औं बुद्ध्यात्मने नमः। हं अहंकारात्मने नमः। चं चित्तात्मने नमः। मं आत्मात्मने नम इति। सवाकारैरिति स व आ इत्येषां ग्रहणम्। वागादीन्द्रियसंभिन्न इति। सं वागात्मने नमः। वं पाण्यात्मने नमः। आं पादात्मने नमः। हं पाय्वात्मने नमः। आं उपस्थात्मने नम इति। ते चेति। गुर्वादिशब्देन गणपत्यादिग्रहणम्। करशुद्ध्यादिकमिति तालत्रयादिग्रहणम्। प्राणायामादिकमिति। मन्त्रप्राणायामाभिप्रायम्। शोषणादीनामिहासंभवात्। आदिशब्देन कराङ्गुलिषु प्रणवमन्त्रादिन्यासोऽङ्गन्यासो देहे व्यापकमात्माष्टाचरपुटितलिपिन्यास इत्येतत्सर्वमुक्तम्। प्रपञ्चयागमन्त्रानुसारेणेह न्यास उक्तः। तेनैव प्राणाग्निहोत्रेऽपि न्यासः कृतो भवति। यद्वा प्राणायामादि सर्वं यथाक्रमं पृथक् कर्तव्यम्। यद्वा पीठन्यासमूर्तिकल्पनावाहनाद्यपीष्यत एवेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

मूले ब्रह्मा हृद्गतया स्यादित्यादि ऋष्यादिनिर्वचनप्रकरणम्। यत् पूर्वमृष्यादिपदनिर्वचनेन तेषां तत्त्वमुक्तमृषिवर्णादिकमिति तदन्वयोचितं ब्रह्मादिपदवाच्यमिहोच्यते। ततश्च गुरुणा प्राप्तस्वरूपः अतएव गुरुरूपः शिष्येण च प्राप्यमाणस्वरूपः सन् परमात्मा तावदृषिः स एव हृद्गतया ब्रह्मा स्यात्। तस्य च विश्वोत्कृष्टत्वात् परमत्वमिति। ब्रह्मा हृद्गतयेत्यत्र प्रतिपत्तव्योऽर्थः। एवं छन्दोदेवतयोरप्यवगन्तव्यम्। प्रथम इति। ब्रह्मणो विशेषणतया पुंलिङ्गनिर्देशः। गायत्रीविशेषणत्वेऽपि स एवार्थः। गायकसन्त्राणनत इति। यत् पूर्वमुक्तमिच्छां ददातीति छन्द इति तत्सामान्यम्। इदं त्वस्या विशेषफलमिति तयोरन्वयोपपत्तिः ॥ २७ ॥

परमन्यदतिशयं वेति। परशब्दो विकल्पेन निरुक्तः। अतिशेत इत्यतिशयः। कर्तरि प्रत्ययः। ज्योतिस्तेज इति ज्योतिःशब्दार्थ उक्तः। निरूपित इत्यादिना तयोर्वाक्यार्थ उक्तः। तेजःशब्दस्त्विह विशेष्यतयानुवर्तनीयः। यन्निरूपितेऽन्यत् नितरामतिशायि च निरूपिताद्भवति तदित्येवं परं ज्योतिर्देवता कथितेत्यन्वयः। निरूपित इति बुद्ध्येयमिदमित्येवं निरूप्ये विश्वस्मिंस्तेजसीत्यर्थः। तत्र हि तदनिरूप्यतयान्यदेव ज्योतिर्देवतात्वं भवति। तस्य तस्मादिश्वतस्तेजसोऽतिशयश्च

स्वतःसिद्धचित्प्रकाशयोगात् स्यात्। मन्त्रान्तरेष्वप्येवमृष्यादि निर्वक्तव्यमित्यपीह दर्शितमिति ॥ ३८ ॥

अथाङ्गमन्त्राणां निर्वचनम्। खेति खर्गं इति स्वाहेत्यनेनेति शेषः। खर्गशब्देनेह खगो निरतिशयानन्दरूपं परमसिद्धानां तदानन्दानुभवस्थानं देवतातत्त्वं विवक्षितम्। खेति चात्मेति। खशब्दस्यात्माकाशादिवचनत्वादिति भावः। आत्मा चेह साधकस्य प्रत्यगात्मा भवति। तदेतदभिप्रयन् खशब्दं हाशब्देन योजयन् विवृणोति—इत्याहुतिरितोति। स्वाहेति युगपत् क्रमेण वैतदुभयं क्रियत इति भावः। वाक्यार्थस्तावदेवं लब्ध एव। तात्पर्यार्थस्तूत्तरार्धेनोच्यत इति दर्शयति—हृदयमन्त्रेणेति। मूले धामशब्दश्चिन्मात्रवचनः। तस्य साधकगतव्यतिहारद्दष्ट्या प्रत्यक्‌परागात्मपर्यन्ततया व्याप्तिः। सैव च तस्य धाम्नः शिखाभिप्रेयते। शाखाशब्द इह शिखावचनः। हृदयमन्त्रेणेत्यनेनैतत् सूचितम्। यत् प्रागुक्तं 'हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति तेन सहान्वयोऽप्यस्यैवमुपपन्नो भवतीति। सोऽहमित्यादिष्वप्येतत् प्रतिपत्तव्यम्। होमेष्वपि स्वाहाकारस्येयमेव प्रक्रिया। देवतायाः द्रव्यरस आहुतिः द्रव्यरसस्य देवतायां गतिरित्येवं व्यतिहारस्य तादात्म्यं सम्बन्धमिद्धत्वात्। उपपत्तिमिति। स्वाहाकारो हि होमादिकरणोद्देशपूर्वकं तत्र द्रव्यविनियोगार्थो होमेषु प्रसिद्धः। प्रत्यग्ब्रह्मणोर्व्यतीहारादेकत्वे सति तत्र तद्व्यवधानलक्षणं विश्वमपि जगद्धोमतया चपयितव्यं भवतीति देवतायामपि रसवती द्रव्यस्यैवं विनियोगसम्भव इति च ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

त्वंपदार्थपर्यन्तस्तत्पदार्थत्वमिति। तत्त्वमसीति एतावन्महावाक्यं प्रसिद्धम्। तद्वाक्यार्थस्य शिष्यं प्रत्युपदेशरूपम्। तत्र त्वमिति शिष्ये प्रत्यगात्मा उच्यते। तदिति च तदा प्रागवर्णितः परमात्मा। तयोरेकमसीत्युपदिश्यते। ततश्च त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मा प्रथितः। तत्पदार्थश्च परमात्मेति ज्ञेयम्। ननु ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वप्रत्यगात्मप्रतिपादिकत्वमिति हि वाच्यम्। यथा शक्तिपटलेऽजपापरमात्मप्रणवप्रकरण इति। नैष दोषः। तत्त्वमसीत्याद्युपनिषन्महावाक्यव्यापार एव। एवं तत्त्वस्तद्दामनुसन्धानानुगुणतया परिणत इति प्रतिपादयितुमेवमभिधानम्। मूले परिततमिति सर्वतो व्याप्तम्। परं तु तेजस्विति। तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः। परिततत्वं परत्वं चेह विशेषः। तदुक्तं—परमन्यदतिशयं वेति। मय्युदितेऽस्य मनो यत्र सोहमित्युपस्कारेण संबन्धः। तदहमित्येव वा योजनीयम्। मयीति शार्ङ्गिणो वक्तुः स्वात्मपरामर्शः। एतद्दर्शयन् विवृणोति—देहेन्द्रियादिभ्य इति। प्रत्यग्ब्रह्मणोः शबलशुद्धान्वयैकत्वभेदेन चतस्रोऽवस्थाः। तत्र प्रत्यगात्मनो देहेन्द्रियादितादात्म्ये परब्रह्मणो विराडादितादात्म्यं च

शबलावस्थातः स्वोपाधित उद्गतिरितरा: । तचोपाधितः पृथग्भावे यद्यप्येकत्व-मेवाखण्डचिद्रूपत्वं भवति किन्तु तदुपाधिद्वारैतरदवान्तरावस्थाद्वयं स्यात् । तत्र स्वस्वोपाधिसाधितया स्थितिः शुद्धावस्था तदान्योन्यैकतान्वयावस्था तदन्योन्याकार-विलयादेकत्वमिति भेदः । तत्र देहेन्द्रियादिशबलस्य ततः पृथग्भावे निष्पन्नैकत्वा-वस्था मय्युदित इत्युक्ता । मनोस्य यत्रेति तत: पूर्वतरा शुद्धावस्थोक्तं परिततं परन्तु तेज इत्यपि शुद्धावस्थैव तदर्थं परग्रहणम् । यद्यप्युपाधिपृथग्भाव एकमेव देवता-तत्त्वमर्थान्निष्पद्यते किन्तु तत्रापि यत्र मनो वर्तते सोऽहमर्थो यत्र माया वर्तते स सोऽर्थ इति भाव: । तयोः शुद्धयोरयत्नसिद्धमेकत्वमिति मय्युदित इत्युक्तम् । मूले तदिति सकलचित्प्रकाशरूपमिति वाक्यार्थकथनम् । सकलचित्प्रकाशपदेन परि-ततपरतेजोग्रहणम् । तस्य रूपमेव रूपं यस्येति समासः । ब्रह्मणो रूपमेवास्यापि रूपम् । ब्रह्मैवोक्तप्रकारेण तदहंवस्त्विति मूलार्थ: । कथितमित्याद्युपसंहार: ।

प्रकारभेदेन विवृणोति—सकल इति । मूलयोजना त्वेवम् । इत्येवं तदिदं सकलचित्प्रकाशरूपं शिरसोऽपि मन्त्रे कथितमिति । यत्र यः परिपूर्णचित्प्रकाशः परिततं परं तु तेज इत्युक्तः तं रूपयति । साधकचिद्रूपतयाहमर्थतयाभिव्यनक्तीत्यर्थो विवक्ष्यते । सोऽयं एव च वाक्यार्थमाहेत्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । सोऽहमर्थस्य सकल-चित्प्रकाशत्वात्तुद्वार्यो स्याच्छिर इति शिरसे स्वाहेत्यनेनान्वयोपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

अजपाया इति प्रत्यगात्मनः परमात्मपर्यन्ततामतिपादकत्वमित्यर्थः । अह-मिति पूर्ववच्छाहिंशः स्वात्मनिर्देशः । मनोऽस्य यत्रेत्येतदिहापि समानम् । सकल-प्रकाशनिर्वाणमिति । सकलः परिततः प्रकाशः परं तेजस्तदेव च निर्वाणमुप-शान्तरूपम् । अतुलमिति । तदतुलमनुष्यमधीतं यत्तदित्युपस्कारेण मूलान्वयः । तच्छब्देनाहमर्थग्रहणम् । तस्यातुलादिरूपं परब्रह्मत्वमनेनोक्तम् । पूर्ववच्छिखायै वषडित्यनेनान्वय इति ॥ ४१ ॥

न केवलमनयोरर्थकथनमङ्गोपयोगि । किन्तु प्रपञ्चयागहुतेष्वप्युपयुज्यत इति दर्शयन्नाह—एवमिति । परदेवतात्मतत्त्वं तावदिहाग्निरिष्यते । स चाग्निः स्वाहान्तो प्रतिपत्तव्यः । स एव च प्रपञ्चयागहुतेऽधिकरणं भवति । यत्र हूयते तद्धोमाधिकरणम् । स चाग्निर्देवतातत्त्वस्य साधकात्मनश्च भेदेनावभासात्मलिनो वर्तते । तस्य शोधनं चात्मैव देवतातत्त्वं न ततो भिन्नमन्यत्तदेव चात्मा न ततो भिन्नोऽन्य इत्येवमवस्थापनम् । तत्र यद्वेदनिबन्धनं स्रुग्स्रुवादिनिबर्ध प्रपञ्चयज्ञ तत्र होमद्रव्यं भवति । नन्वग्निशोधनमपि तावत् स्वाहान्ततावस्थैव । यदुक्तं—स्वेति स्वर्गं इत्यादि । नैव दोषः । क्रमेणान्योन्यात्मतया संहितयोः युगपत्तयानुसन्धान-

मखण्डैकत्वरूपमेवैतत्। अतएवोक्तं—स्वर्गात्मावध्याततां धामशाखेति। द्रव्यसंशोधनार्थस्येति। न केवलं कवच एवास्योपयोग इति भावः। होमद्रव्यं तावत्प्रपञ्चरूपम्। तस्यामृतभावे सत्येवाग्नौ होमः स्यात्। अवरप्रकृतितायामेव च ब्रह्मणि विलापनसंभव इति तदापादनमिह शोधनमभिप्रेतम्। मूले स्वगुणैः गुणत्रयानुबद्धं सकलं प्रतिमध्येत्यनेनैतदपि दर्शितम्। हरतीति शक्तिबीजं निर्वाच्यमिति। स्थावरजङ्गमाभिपूर्णमित्येतज्जगदित्युक्तम्। निजबिन्दुसत्त्वात्माखिललोकस्थितीति। निजबिन्दौ सत्तत आत्मा स्वरूपं यस्या इति समासः। तादृग्यखिललोकस्थितिर्यथेति पुनः समासः। बिन्दुग्रहणं संहारक्रमेण नादाद्युपलक्षणम्। अखिललोकस्य प्रतिमध्येत्युक्तस्य स्थितिस्तन्मात्रतयावस्थानं यत्र तदाश्रयत्वात्तत्तथोक्तम्। तदाह—सर्वलोकेति। प्रकरणादमृतत्वसिद्धिरित्यवबोद्धव्यम् ॥ ४२ ॥

प्रणवस्येति। न केवलं नेत्र एवास्योपयोग इति भावः। अमृतरूपद्रव्योत्पादकस्येति। प्रकृतिरेष तावदमृतं तत्कार्यं सत्तत्रिपिवर्णतदर्थजगद्रूपं द्रव्यमपि तत् स्थूलाकारत्वादमृतरूपमेव। तस्योत्पादकं प्रणवोऽनुज्ञाचरत्वात्। यद्वा अवतीति निर्वचनं स्यात्। अवनं चेह भावनं स्यात्। अनेकार्थत्वादवतेः। तथाच वक्ष्यति—अवरचरणगतिप्रीतेत्यादि। सर्वभावक इति च। ननु यद्यमृतरूपमेव द्रव्यमुत्पद्यते। तदा शक्तिमन्त्रेण तस्य शोधनासंभवः शुद्धोत्पन्नत्वादिति। नैष दोषः। सत्यप्यमृतत्वे स्थावरजङ्गमादिरूपेणान्यथाभिमानात् पुनः शोधनोपपत्तिः। ब्रह्मत्वेऽपि द्रव्यतयाभिमानाद्धोमोपपत्तिरात्मब्रह्मतया भेदाभिमानाच्च तस्यापि शोधनोपपत्तिरिति।

मूले आद्यैरित्यकारोकारमकारा उक्ताः। तथाग्निकैरित्यग्नीषोमसूर्याणां नेत्रत्रयशक्त्यात्मनां ग्रहणम्। गुणात्मान एते। तैरेव चास्य प्रपञ्चस्य भावः। स्थावरजङ्गमाद्यात्मकं स्वरूपं तत्कारणात्मा सृजति। सर्वथाप्यर्थानामुत्पत्तियोगादजस्रमित्युक्तम्। सन्ततमिति च तदर्थः। अभिप्रायमिदमाह—प्रतिहोममिति। मातृकान्यासवदिति पञ्चाशदारं होमविधानात् प्रतिहोमं चाष्टाचराद्यसेरेतदुपपत्तिः ॥ ४३

मूले भ्रद्धाराख्य इत्यस्यांशनिर्वचनम्। हृञ् हरण इति धातुरयमुक्तः। साधकस्यानभीष्टान्यनिष्टान्येव। हरिहरेति हृञावृत्तिरेव। सा च सर्वानिष्टसंहरणार्थेति चार्थादुक्तम्। तस्यास्ताय फडित्यनेन संबन्ध इति। तारय शक्तिरिति तावत्प्रणवादीनां पञ्चमन्त्रतया लिपिसंयोगेन प्रपञ्चयागार्थत्वमुक्तम्। तेषामेव स्वप्रधानतयैकमन्त्रत्वं यदा लिपिविहीनोऽयमित्युच्यते। सर्वप्रपञ्चस्य मूलमित्यस्य विनियोगसूचनार्थम्। सकलपुरुषार्थकरमेतदिति भावः। प्रपञ्चयागाख्यमुनेति पूर्वोक्तानुवाद एव। तस्य द्विधा प्रयोगो वर्येदेष इत्युक्तः। प्रपञ्चात्मकैरित्यर्थोक्षयते ॥ ४४॥४५॥४६ ॥

मातृकान्यासवदित्याकाष्टाक्षरयोगेन लिपिन्यास उक्तः। यदुक्तं—शुद्धसविसर्गव्यञ्जनान्वैश्चेति। पञ्चाशद्वारमुत्तममिति त्रिसप्तादिवारमधमादिकमित्यप्यर्थात् सूचितम्। शुद्धादिन्यासेऽपि समानमेतत्। अभिप्रायान्तरमाह—पञ्चाशन्मन्त्रैरिति। यद्यप्येक एवायं मन्त्रः किन्तु पञ्चाशल्लिपिवर्णसंयोगभेदतः पञ्चाशदेव मन्त्राः स्युरिति भावः। पञ्चाशद्वारमित्यस्यार्थोऽनेनोक्तः। यद्वेहापि लिप्यपेक्षयैव पञ्चाशद्वारत्वं सप्रधाने प्रपञ्चयागे त्वेवं संभवतीति चावबोद्धव्यम्। प्रपञ्चयागस्वरूपं तावदेभिस्तृतीयलिपिभिरित्युक्तम्। तत्र मातृकान्यासवदित्यकारादिक्रमोऽत्रोच्यते। तदाह—प्रपञ्चयागक्रममिति। सप्तग्रहमण्डलत्रयादिहोममिति। तुशब्दस्य विशेषसूचनार्थत्वादिति भावः। प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागयोरिति तदीयमन्त्राभिप्रायम्। कृत्यादिकमिति। ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्यत्र विस्तरोक्त्येति भावः। मूलाधारेति। मूलाधारे चतुर्दलपद्मे कर्णिकात्रिकोणं तन्मध्ये शक्तिः हृल्लेखा। तस्या मध्ये तदीयबिन्दुः वृत्ताकारस्तत्रापि मध्यभागे मध्यादिपञ्चदिक्षु कुण्डानि। वक्ष्यति च—शक्तेः सत्त्वनिविष्टमध्यमित्यादि। मध्येन्द्रवरुणेत्यादि च। अग्नीन् प्रज्वाल्येति। विद्वज्ज्वालाकारगोचरतयोक्त एकोऽपि सन् होमद्रव्याणां पञ्चत्वात्तथा विह्नतो दृश्यते। वक्ष्यति च—कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकेष्वित्यादि। पादादिमस्तकान्तं व्याप्येति। तदावृत्तिमाह—स्वशरीरात्मकमिति। परमामृतेनेत्यपरमहात्यात्मनेति प्रागुक्तरूपेणेति भावः। एकोक्त्येति + + + ॐ ह्रीं चमिति। अत्रैवं प्रतिपत्तिः। प्रणवेन परामृतभूतात् स्वदेहादकारतद्वाच्यरूपं वस्तूत्पाद्य शक्त्या तस्य प्रतीतिसिद्धार्थान्तरताविलापनेनामृतात्मकतामापद्य तदेव चमिति होम्यतया प्रतिपद्य परं ज्योतिषि जुहोमीति विनियुञ्जानः सोऽहं हंस इति तद्द्रव्याश्रयचिद्रूपं ततो विविक्तं प्रत्यग्ब्रह्मरूपं विभाव्य स्वाहेति तस्मिन्नेकवस्तुन्यग्नौ जुहुयादिति। मध्यादिकुण्डेष्विति। मध्यप्राग्वारुणसौम्यदक्षिणकुण्डेष्वित्यर्थः। आद्याक्षरान्तमिति। पञ्चपञ्चभिर्वर्णैरेकैकपर्यायेणेति भावः। अकारमिति। स ह्येकपञ्चाशो वर्ण इति भावः। प्रणवशक्तिबीजाभ्यामिति। प्रणवव्यापकेनोत्पादनं शक्तिव्यापकेन तस्यामृतोपादानमिति भेदः। शरीरशब्देनानभिव्यक्तावयवस्य ग्रहणम्। ताभ्यामेव वर्णाभ्याममृतपिण्डमिति। अग्नौ नैकोक्त्येति। कुण्डैकीकरणेनेति भावः। ॐ ह्रीं चमिति शतहोमद्वयेऽपि योऽमध्यपिण्डोऽकारस्तस्यायं होमो विवक्षितः। इत्यादिनेति। सोऽहं हंसः स्वाहेत्ययमेव मन्त्रशेषोऽभिप्रेतः। नवपद्मन्यासमन्त्रैर्विधिवदुक्त्वेति। ॐ ह्रीं चं सं हं परकालवर्णाधिपतिं केतुं भगवन्तं परं ज्योतिषो--इत्यादिरूपेण मन्त्रान्तमनुक्तम्। पक्षमन्त्यादिमण्डलत्रयन्यासमन्त्रैर्विधिवदित्य-

चापि द्रष्टव्यम् । अग्नीषोमन्यासमन्त्राभ्यां हंसन्याससम्बन्ध चेत्यत्रापि समानमेतत् । मूलमन्त्रादियोगस्तु सर्वहोमेष्वपीष्यत एव। समयहन्यासवदित्यत्रापि विधिवदिति संबन्ध इष्यते। मण्डलत्रयादिष्वपि समानमेतत्। प्रणवेन स्वाभख्यो भवेदिति सकृत् प्रणवमुच्चरन्निति भावः ॥ ४७ ॥

इह प्रपञ्चयागे प्रणवशक्त्यादिषु प्रतिपत्तिस्तावदुक्ता—आद्यैस्त्रिभेदैरिति । न तु तद्गतवर्णेषु प्रतिपत्तिरिति प्रतिपादनार्थं पञ्चज्ञानेन्द्रियावद्धा इत्याद्यारभ्यते । यद्यपि वर्णानां काननवृत्तादावीप्यत स्थानसम्बन्ध उक्तः किन्त्वयमेवेन्द्रियसम्बन्धोऽपि स्यात्। तत्र इई इत्यनयोश्चक्षुषा सम्बन्धः। उऊ इति श्रोत्रेण । ऋ ॠ इति घ्राणेन । विसर्गस्य रसेन । एतेषां सर्वेषां त्वगिन्द्रियेण सम्बन्धः । तस्य व्यापित्वात् बहुवर्णसम्बन्धसंभवः। वर्णानामेवेन्द्रियसम्बन्धात् तद्द्वारसकलार्थसम्बन्धोऽपि स्यात्। ततश्च तथाविधैर्लिपिवर्णैः स्वसंबन्धात्तदिन्द्रियगोचरं सदूरे भवमितरदपि सर्वं वस्तु ब्रह्माग्नौ जुहुयादिति सम्बध्यते। प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम् । यत्तावदयानया प्रपञ्चविभेदभिन्नयेति वर्णानां पञ्चभूतरूपत्वं तेषां प्रत्येकं स्थूलसूक्ष्मादिरूपत्वं चोक्तम् तदेव प्रतिपत्तव्यम्। यद्वाध्यात्मिकाधिदैवतविग्रहयोरैकतया काननवृत्तादिस्थानामेवापरिमितत्वं प्रतिपत्तव्यमिति सोऽग्निरपि व्याप्त एव। तस्य सुखसाध्यमेतद्धोमादिकरणत्वेनाभिप्रेतमित्यभिप्रायेण विशेषणमुक्तम् ।

समस्तेति । समस्ताशेषलोकशब्देन तत्तदिन्द्रियगोचरस्यैव ग्रहणम् । यावान् समस्तं शब्दोऽशेषो लोकस्तावानेवायं तत्तदिन्द्रियगोचरोऽर्थो भवतीति तदभिप्रायः । यदैश्वरं तेजस्तस्मिन् ब्रह्माग्नाविति सम्बन्धः । देवतैवेश्वरस्तदीयं चित्स्वरूपं स्वरूपमेव च तेजः। यदुक्तं—स्वर्गाभावव्याप्तता धामगास्वेति। सदा सर्वत्र वर्तिनीति कालदेशाभ्यां तस्यानवच्छिन्नत्वमुक्तम्। यदुक्तं—स इति परितत् परन्तु तेज इति ।

अभिप्रायान्तरं दर्शयति—एवं समस्तमित्यादिना । विदुषामयत्नसाध्यमिति । मन्त्रन्यासजपयोगादिभिर्विदितदेवतात्मतत्त्वादिद्धांसः। अनेन तैरप्येवमयत्नेयं यत्नेनानुसन्धेयमनुष्ठानावशिष्टकालेष्वित्यपि सूचितम्। मूले पञ्चज्ञानेन्द्रियावद्धा इत्यस्यायमर्थः। श्रोत्रादीन्द्रियगोचर एवायं विश्वः प्रपञ्चः स च वैखरीवाच्य इति सर्वेऽपि लिपिवर्णाः प्रपञ्चवदिन्द्रियसम्बद्धा इति। यद्वानाहतशिवादिविषयात्मतया वर्णसम्बन्धोऽत्र विवक्ष्यते। तदाह—वाचकवर्गस्येति। वाच्यवाचकभेदेन वर्गद्वयमिहाभिप्रेतम्। वाच्यस्यापीति। वर्गस्येत्यनुषङ्गः। स च तत्त्वगणरूप इति तत्त्वगणस्येत्युक्तम्। तदितीन्द्रियसम्बन्धमिति भावः। तेति विशेषार्थः। समुच्चयार्थो वा। यत्र शब्दस्तया चैतज्ज्ञप्त इति भावः। तत्तदिन्द्रियगोचरमिति

श्रूयमाणमस्पृश्यमानादिलक्षणम्। ततः प्रपञ्चमिति मूलार्थः। आरात्तनं सर्वमिति तद्विशेषणम्। तद्व्याचष्टे—दूरात्तनमिति। दूरभवमिति तदर्थः। दूरग्रहणमन्तिकोपलक्षणमाराच्छब्दस्योभयार्थत्वादिति दर्शयंस्तद्विभागमपि दर्शयति—दूरमन्तिकं चेति। दूरमधिदैवतमन्तिकमध्यात्ममिति च द्रष्टव्यम्। श्रोत्रादिभिरुभयथाऽप्यर्थग्रहणादेवमुक्तम्। घटादिविषयदर्शनसमय इति प्रचुरसंभवादेतदुपादानम्। श्रवणादिसमयेऽप्येतत् सर्वमित्यत्र एव। तत्त्वगणस्येति वर्णविशिष्टस्येति च द्रष्टव्यम्। ननु कथं स्वस्मादुत्पत्तिः कथं वा लय इति। तत्राहतशिवतत्त्वमिति स्वयमवाच्यमवाचकं ब्रह्मेति यदुक्तं तदनाहतशिवतत्त्वमित्यवबोद्धव्यम्। तदुक्तमधस्तात्—अधिष्ठानसाक्षिलक्षणावनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थाविति। प्रमातेत्यनाहततदशायां न प्रमातृत्वमपीति भावः। तदप्युक्तं—विश्वं प्रमेयप्रमाणप्रमातृरूपात्मविद्याशिवतत्त्वरूपमिति। प्रमातृप्रमाणादिक्रमप्रतिपत्त्यर्थं च प्रमातृग्रहणम्। तद्विभागश्च तत्रैवोक्तः—तत्र मायान्तं मेयरूपमात्मतत्त्वं सदाशिवान्तं मानरूपं विद्यातत्त्वमाहतशिवान्तं प्रमातृरूपं शिवतत्त्वमिति। अकारवाच्यार्थं इति तत्त्वप्रसरक्रमेण सह तदविभक्ततद्वाचकवर्णप्रसरक्रमोऽपि सूचितः। तेन सदाशिवादीनामिहादिवर्णयोगोऽपि लभ्यते। यदुक्तं—इह सवाचकानि सदाशिवेश्वरशुद्धविद्यातत्त्वानीत्यादि। ननु तत्रैव तावत्तत्त्वानां रूपं सिद्धान्ततः किमिह तदभिधानेनेति। नैष दोषः। + + +। परिणामिन्यपरशक्तिरिति धर्म्यभिप्रायः। परशक्तिरनाहतं वस्त्वित्यवरग्रहणम्। परिणामसामर्थ्यमिति धर्माभिप्रायम्। सकारतदर्थरूपिण्येति वाच्यवाचकाविभागाभिप्रायम्। विमर्शप्रकाशाभ्यां वेति + + + येति। तत्तद्विक्षेप इति। मत्तः परिणममानार्थतया विक्षेप इत्यर्थः। अन्याच्छादन इत्यनुवर्तमानस्य चिद्रूपाच्छादन इत्यर्थः। विषयसमन्वेया। अवस्थितमिति चान्वयः। एतदुत्तरत्रापि समानम्। सर्वविषयेष्वित्यवस्थितं प्रसिद्धमेवेत्यनुषङ्गेण सम्बन्धनीयम्। तत्तदवस्थितिव्यपगमेन विलयक्रमोऽप्यूहनीय इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

मूले ब्रह्मात्मभिरिति प्रपञ्चयाग एव सूक्ष्मा प्रतिपत्तिरुक्ता। मन्त्रकर्तृणिन्द्रियेषु ब्रह्मतया प्रतिपत्तिरियं भवति। मन्त्राणामर्थतोऽपि सहस्त्राक्षरामन्त्रैरित्युक्तम्। तदुक्तं—स्वेति स्वर्ग इत्यादि। ब्रह्मविद्भिरिति। देवतातत्त्वं ब्रह्म तदेवाक्षानं विद्वद्भिरित्यर्थः। ब्रह्मार्पणमिति मायादेवेति शेषः। अभिप्रायान्तरमाह—अमन्त्रक इति। सर्वेषां वस्तुतो ब्रह्मरूपत्वादिति भावः॥ ५० ॥

मूले एवं सर्वमिदंभिन्नमिति प्रपञ्चयागोपसंहारेणाभिमतमन्त्रजपाद्यधिकारी

दर्शितः। वर्णविभेदभिन्नमिति। यदुक्तं—मातृकान्यासवत् पार्वं लिपिनेत्यादि। बाल्याद्यवस्थायोगाद्देहस्याष्टढत्वम्। मांसान्वमज्जाद्युतमिति जुगुप्सितत्वमुक्तम्। तत्तदिन्द्रियेभ्यो ज्ञानक्रियाप्रसरणात् चरत्वम्। अनेन होमद्वारा देहस्य तद्विपरीते ब्रह्मात्मनि विलापनमुचितमित्युक्तम्। सुविशदत्वं निर्मलत्वम्। विमलधीरिति + + +। तेजःस्वरूपो स्वयं भूत्वेति। तद् ब्रह्मैवेह तेजः। सर्वमन्त्रं जपेदिति प्रपञ्चयागानन्तरं तदङ्गर्यादि विन्यस्याभिमतमन्त्रोदयाद्यारभ्यव्यम्।

अभिप्रायभेदमाह—एवमित्यादिना। तेजःशब्देनेह कलानां ग्रहणम्। तदाह—सकलीकरणन्यासेनेति। परतेजसोति। तदुदरभाग इति भावः। ताभ्यामेव सुषुम्नामिति। सुषुम्नाकारेण न्यासोऽभिप्रेतः। कारणशक्तिकसकलीकृतजीवामिति। सुषुम्नान्तर्गते मूलाधार एवैतद्भवति। ताभ्यामेव वर्णात्मकमिति। व्यापकेनेत्यवयोद्धव्यम्। तावद्दलानीति दशद्वादशषोडशदलानि। न्यासेनेयं चिन्ता स्यात्। व्यापककलाय धूम्रार्चिषे नम इत्याद्याः। पादयोर्न्यसिलेति। तथतुःसन्ध्यग्रेष्विति भावः। एवं हस्तयोरित्यत्रापि द्रष्टव्यम्। गलास्यनेत्रादिष्विति मूर्धपर्यन्तम्। विसर्गाद्यकारान्तस्थानेष्विति। मुखे काननद्वसेत्येतदैलोम्येनेत्यर्थः। शक्तियान्तकलान्यासस्तु विकल्प्यत इत्यर्थादवसीयते। मूलाधारे त्रिकोणकोणेषु शक्तिकलान्यासः। मूर्धनि द्विदलपद्मे शाम्भकलान्यासः। प्राणप्रतिष्ठा चोभयविधा कार्येति। जीवकलानामिति जीवस्योपलक्षणम्। तासामिति परस्योपलक्षणम्। पाशाङ्कुशवरदाक्षरेति। न कलास्वेवैतद्योगोपि तु जलसमष्टिप्राणप्रतिष्ठासु वा कलास्वपीति ज्ञेयम्। मातृकां न्यसित्वेति। यदादावेव कृतं समुनिच्छन्दोदैवतमित्यादि तस्यैवानुसन्धानार्थमेतत्। तेन तदङ्गर्यादिन्यासो गणपतेरङ्गर्यादिन्यासोऽपि स्यात्॥ ५१॥

प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागयोर्वक्तेनेति स्वतन्त्रयोरभिमतमन्त्राङ्गभूतयोरप्येतत् संभवति। नन्वभिधायेति तस्वे तदभिहितमिति। उच्यते। सशक्तिकमलामारन्यासादीनां तावदयानया पञ्चविभेदभिन्नयेत्यत्राभिधानम्। शडादीनां त्वत्र हितविधये विदुषामित्यत्र। यद्यप्येतद्राव्येव किन्तु तस्यायोह गतत्वेनाभिमान इत्यभिधायेत्युक्तमिति बोद्धव्यम्। स्वातन्त्र्येणापोति। ननु स्वातन्त्र्येण फलसम्बन्धोऽपि तावदुक्त एव। यथा—विन्यासैरथ सजपैरित्यादि। केशवादियोगे श्रीबीजयोगे च श्रीरेव फलमित्यादीति। नैष दोषः। तत्र तत्तदर्थिनां तत्तस्थानजपादिकमभिप्रेतमिह तु फलविशेषार्थिनां दशविधन्यास इति भेदः। केशवाद्य इति केशवादियुतः। शक्तिकमलामारैरेति युतशब्दोऽनुवर्तते। कमला श्रीबीजम्। मारः कामबीजम्। एकैकश इति तेषां पृथगपि योग उक्तः। वाकारो विकल्पार्थः। सविसर्गः सबिन्दु-

सर्गौ मारकमलाशक्तियुतश्चेत्येषां योगः। तेषां पृथग्योगो न ग्राह्य इत्येवं वा दशधा न्यास इति भावः। पृथङ्निगदिता इति। न प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चसहिततया किन्तु स्वतन्त्रतयेति भावः। न्यास एवैवं स्यात्। प्रबन्धेन चैषामावृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥५२॥

मूले तेजःस्वरूपो स्वयं भूत्वेति प्रपञ्चयागस्याभिमतमन्त्रशेषतया प्रयोग उक्तः। स्वतन्त्रतया प्रयोगः प्रपञ्चयागस्त्विल्युच्यते। तदाह—समन्त्रकप्रपञ्चयागस्येति। विशेषत इति शुद्धादिन्यासादितोऽभिमतमन्त्रतोऽप्यतिशय उक्तः। मूलेऽपि यत् प्रपञ्चस्य यापको विनाशकः संसारविशेषस्य सम्पद्रूपस्य यापको नेता परस्य चार्थस्य परो निवेदक इति योजनीयम्। परोऽर्थो मोक्ष एव। प्रकारान्तरेण विवृणोति—विपत्प्रपञ्चयापनमिति। मोक्षापेक्षया विपत्प्रपञ्चो बन्धक + + + तत्कार्यप्रपञ्चः। परस्येत्यर्थः। अमन्त्रकप्रपञ्चयागपरतया विवृणोति—अमन्त्रकप्रपञ्चयागस्येति। वर्णैः प्रपञ्चयागस्तावदेवमुक्तः। अथ द्रव्यैः प्रपञ्चयाग उच्यते—द्रव्यैर्यथेति। तानीति द्रव्याणि। यथैवेति तत्प्रकारः ॥ ५३॥५४ ॥

षष्ठपटलोक्तक्रमेणेति। ताराद्यैर्दशभिर्मन्त्रैरित्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः। मातृकाविधानेनाग्निजननं पूजा च। तदुक्तं—हुतार्चनाविधौ मातृकोक्ताविति। तत्र कलायुग्मयशाष्टवर्गनित्यावरणद्वये प्रतिवर्णमात्राष्टाक्षरयोगो विशेषः। मन्त्रितम इत्येभिस्तृतीयलिपिभिरित्येतद्विहानित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—बीजेनेति। शुद्धयाच चतुर्वारमित्यतोऽर्वागेतदर्थादवसीयते। संख्या तु सचतुश्चत्वारिंशद्वारमित्युक्तैव। यद्वा विघ्नान्तिकमिति साध्यमन्त्रस्य पीठपूजादिकं कृत्वेत्यादि मूलेन पञ्चविंशतिसंख्यं हुत्वेत्यतो यदुक्तं तत् सर्वं कृत्वा ततो गणपतिमन्त्रेण चतुर्वारं होमोऽयमभिप्रेतः। ततः पूर्वमयं बीजेन कृत्वा च होमो भवति। पयाद्विभूतिमन्त्रेणापि सहहोमः स्यादिति। मूल एकाष्टस्येति मातृकाहत्यभिप्रायम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

नियुताधिकलक्षसंख्यमिति। नियुतं विंशतिसहस्रम्। लक्षसंख्यमित्येव वा पाठः। मन्त्रीत्यनुवादः। अभिप्रायान्तरमाह—सिद्धिकामस्येति। स त्वैहिकीं सकलसिद्धिमवाप्येत्येतदभिप्रायमेतत्। वाञ्छायोग्यामिति। पुत्राद्यभिमतविशेषप्रधानामिति भावः। मुक्तिकामस्येति। परतरं च परत्र यातीत्येतदभिप्रायम्। सिद्धिपदमनुपद्यते। प्रणवादित्वं सर्वमन्त्रेषु नित्यमिति तत्पुटनमुक्तम्। मातृकावृत्तिभिरिह सर्वत्र लक्षादिसंख्या भवतीत्यवबोद्धव्यम् ॥ ५७ ॥

एकादिकेति पक्षगतादपि ग्राह्यमेव। अभिवृत्तिरावृत्तिः। विकृतिमिति गृह-ग्रहादिकारितामिति शेषः। प्रकोप इति शरीरेन्द्रियादिविक्रियावेगः ॥ ५८ ॥

द्वादशसहस्रमथवेति पूर्वोक्तशेषः एव। तदाह—होमविधिमिति ॥ ५९ ॥

अथयथाप्रतिपत्ति प्रजपादिति। तत्तद्विद्धिवा प्रतिपत्तिर्यथाप्रतिपत्ति:। न तथेत्ययथाप्रतिपत्तीति क्रियाविशेषणं चैतत्। सहस्त्रत्त्वेति सहस्त्रावृत्त्येत्यर्थः। वसुशब्दो द्रव्यवचनः। रात्रौ तिलहोमश्चेति + + + नृसिंहयोगश्चेति सूचित इत्यनुवर्तते। सविस्मृतीश्चेति दुर्दैवतादिकारिता इति शेषः। सापस्मृतिरित्यपस्मृतिरपस्मारः। शापभवानिति गुर्वादिकोपकृताः शापाः। मूले यो मन्वीत्यनुवादः। अभिप्रायान्तरमाह—मन्वीति। सूचित इत्यनुवर्तत एव। मूले मह-इद्धेरति। महत्या ऋद्धेरित्यर्थः। लक्षं तदर्धं वेत्यत्र + + + ॥ ६०—६३ ॥

सद्द्रव्यैरिति सद्भिर्द्रव्यैरित्ययमनुवादः। अभिप्रायान्तरमाह—सद्द्रव्यैरितीति। समुचितद्रव्यविशेषसहितैरेभिरित्यर्थः। तत्तत्कर्मयोग्येति। यथा + + + कार्येत्यत्र व्यञ्जनशिथिलोच्चारणेन मात्रापूरणमित्यवबोद्धव्यम्। योग्यपरिमाणमिति संख्याभिप्रायम्। जुहुयादिति च संबन्धः ॥ ६४॥६५ ॥

मूले श्रितधीरिति महदवधानमुक्तम्। न्यासौत्क्रमत इति तत्तत्स्थानं भङ्गाभङ्गेति भावः। मङ्क्विति चिप्रमित्यर्थः। विधिना तेनैव लोपेन वेति। समरात्रं त्रिमधुराक्तया लवणयुक्तया वेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

पञ्चाशदोषधिविपाचितेति। जनिते कुण्डाग्नौ घटे पञ्चगव्यं योजयित्वा तत्र वर्णौषधीर्निक्षिप्य यावत्तस्मिन्नग्निरुत्पद्यते तावत्तत् पाचयेत्। तस्मिन्नग्नौ होमः। तदापि पूजादिसर्वं कर्तव्यमेव। यथावद्भस्म संपद्यते तावत्तूर्ष्णीमवस्थाय तस्मिन् भस्मनि विधिनाभिसमर्चनं जपश्च भवति। जपोऽप्यस्यैव मन्त्रस्येति ज्ञेयम्। विधिनेत्येतत् सूचितम्। वर्णौषधीनां तत्तद्वर्णेन संपूज्य जपः कार्यः। फलविशेषापेक्षायान्तु तस्मिन् भस्मनि तदनुरूपमन्त्रस्य यन्त्रविलेखनं पूजा तस्यैवायुतजपोऽपि कार्य इति ॥ ६७ ॥

मूले एकादशार्धकर्षिकेत्येकं पदम्। सार्धकादशकर्षिकामित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—एकेति। दशार्धशब्देन सार्धदशग्रहणम्। दशार्धकर्षिका दद्यात्। सैका दक्षिणेत्येवं योजनीयम्। अर्धेऽर्धपञ्चकर्षिकेति। सार्धपञ्चग्रहणम्। द्विकर्षा च सार्धेति। सार्धद्विकर्षिकेत्यर्थः। निर्जितमिति द्रव्यप्रपञ्चयागोपसंहारः। तया प्रपञ्चयागादपि करप्रचेया इति सम्बन्धः। प्रचयनमुपार्जनम्। यथा करेण ग्रहयागत्वात् फलान्युपार्ज्यन्ते तददितोऽपीति भावः। प्रभूतलभयमनल्पत्वं धनेनोक्तम् ॥ ६८ ॥ ७० ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां सप्तमः पटलः।

अथ अष्टमः पटलः ।

लिपिरेव पटलद्वयेऽपि प्रतिपाद्या । अत इह प्रकरणसंगतिरेव वक्तव्ये-त्यभिप्रायेणाह—प्रपञ्चयागादिति । क्रमगोपनार्थमिति । परमरहस्यत्वादनयो-रिति भावः । मूलगतायशब्दार्थोऽप्यनन्तरमित्युक्तम् । मूले विदुषां हितविधय इति । खेति स्वर्ग इत्याद्युक्तविदामित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—एतेति । मूले बद्ध्वा पद्मासनमिति तदुचिततया विशेषत आसनमुक्तम् । यद्वा स्वतन्त्रप्राणाग्नि-होत्रापेक्षमेतत् । स्वासनपूजनमिति + + + ॥ १ ॥

मूले शक्तेः सत्त्वनिबद्धमध्यमित्यग्निहोत्रानुसन्धानमुक्तम् । शक्तिः ह्रल्लेखा । तस्याः सत्त्वं हकारः । तेन निबद्धं संबद्धं मध्यं यस्य तत्तथोक्तम् । मूलाधारमित्यनेन सम्बन्धः । तस्या एव माया ईकारः स तमोरूपः रजो रेफरूपं ताभ्यां परितो वेष्टितम् । प्राक्चोनिलदिक्षु गतास्त्रिकोणस्याश्रयो यत्र तत्तथोक्तम् । त्रिकोणमध्ये हकारः । त्रिकोणवह्निर्मायारजोवेष्टनं तदन्तरेव वा । जठरं मध्य इति जठरस्य मध्य इत्यर्थः । तदभिप्रायमाह—अशनकाल इति । वक्ष्यति च—प्रतिदिनममुना भजतामित्यादि । योगकाल इति प्राणाग्निहोत्रहुताभिप्रायम् । नाभेरित्यत्र निष्कर्ष-माह नाभिलिङ्गमिति । लक्षणयेति भावः । त्रिकोणान्तर्भागे शक्तेर्बिन्दुस्तदन्तरेव कुण्डानीति ज्ञेयम् । तदुक्तं—मूलाधारत्रिकोणगतत्रिबिन्दुमध्येत्यादि । कुण्डैरित्युप-लक्षितमिति शेषः । अनारतमित्याहोमान्तमित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—अने-नेति । क्रियादिगतन्त्र्यात्मनेति पञ्चतत्त्वात्मनो ग्रहणार्थमेतत् । क्रियाभेदा एव हि पञ्च हुतयः । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादिग्रहणम् । तदुक्तमधस्तात्—ज्ञानक्रियात्मका-त्मकः प्राण इति । प्राणानामेवात्राग्निभावः । तेषां समष्टिरेकोऽग्निरिति चाव-बोद्धव्यम् । समतत्त्वमन्तुतत्त्वमित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—समो जीवस्येति । मं च इत्याभ्यामुभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तदुक्तं—खेति स्वर्गः खेति चात्मा समुक्त इति । तयोरेकतत्त्वमेव प्राणरूपेणान्यात्मनावस्थितमित्यर्थादवधीयते । प्रपञ्चयागे हि समयोर्द्वे व्याप्ततयावस्थानमत एव लभ्यते । तयोरेकतत्त्वे हि स योगो भवति । तदुक्तं—सर्वं यतिन्यंच हुत्वा ब्रह्म हुताशन इति । मूले योगीति प्राणाग्निहोत्रा-धिकार्यभिप्रायम् । मिश्रय इति । ते रत्नैरित्यादिसकलफलाभिप्रायम् ॥ २ ॥

मूले मध्येऽग्नेरित्याद्यभिधानं वैदिकपक्षाग्नितयेषां प्रतिपत्त्यर्थम् । कुण्डनाम-कथनमित्यभिप्रायान्तरमुक्तम् ॥ ३ ॥

मूले मकलप्रमापभवकादिति । मकनानामर्केन्द्वादिप्रमाणामुत्पत्तिस्थानभूता-दित्यर्थः । कक्षाकादिति । प्रनयकालीनादित्याद्द्वादशान्तस्थादित्यर्थः । पात्रा-

वितां जुहुयादिति च सम्बन्धः। अमृतमयीमित्यानन्द एवामृतं भवति। चिदि-वार्कोऽग्निरिति। तदाह—आनन्दमयीमिति। मूलेऽच्छामिति। निर्मलामित्यर्थः। त्विति प्रतिकुण्डं क्रमतो हुतावकाशोऽवशिष्यत इति सूचितम्। तदभिप्रायमाह—त्वितीति। कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकेष्विति। मूलाधारे तावच्चिदग्नि-र्वर्तते। तदुक्तं—तस्याधस्तात् त्रिकोणाभमित्यादि। तस्य पञ्च शिखा एव पञ्च-कुण्डोदरेषु स्फुरन्तीति भावः॥ ४॥

आद्यास्तु इति वर्णहोमानन्तरं ग्रहहोम उक्तः। पञ्चानामग्नीनामेकीकरण-मर्थसिद्धम्। अत्राभिप्रायान्तरमाह—नवग्रहहोममिति। अन्त्यग्रवर्गेति द्वितीय-होमः। त्विति तृतीयहोमः। मन्त्रीति चतुर्थहोमः। अयं पञ्चम इति ज्ञेयम्। आद्यग्रहणं प्रतिलोमप्रयोगाभिप्रायम्। मखभेदो गोमेदः। व्यापकसमर्पसंज्ञा इति आद्यानां विशेषणम्। अभिप्रायान्तरमाह—व्यापकेत्यादिपदैरिति। स्वराख्या इत्येतदादिशब्देनोक्तम्। सुमतिरिति मन्त्रप्रयोगाभिज्ञत्वमुक्तम्। अभिप्रायान्तर-माह—परमानन्दतत्त्वविज्ञिरिति॥ ५॥६॥

मूल इत्येवमित्युपसंहारः। दिनादाविति। प्रातरित्यर्थः। शतार्धमिति। पञ्चा-शद्वारमित्यर्थः। वर्णसंयोगतोऽष्टाक्षरावृत्तिरियमुक्ता। तदुक्तं—पञ्चाशन्मन्त्रैरिति। यद्वा मातृकावृत्तिरियमभिप्रेयते। स्वतन्त्रे प्राणाग्निहोत्र एव संभवतीत्यवगोद्धव्यम्। गुणफलमिति। प्रधानफलं तु वक्ष्यति—नित्यानन्दमयस्त्वनादिनिधन इति॥ ७॥

मूलेऽन्त्यर्येति कुण्डेषु तेषु क्रमादित्युक्तस्यैव विशदीकरणम्। अभिप्रायान्तर-माह—दशभिर्दशभिरिति। अन्त्यः चकारः। वर्गाख्या ङञणनमाः। असिति विसर्गः। वामश्रवणमूकारः। असिता लकारः। अं इत्यनुस्वारः। इलयुतेति इकारलयुतेत्यर्थः। औ इत्यौकारः। परा + + कारः। फादिपञ्चकं फयठ-छखाः। वर्गादिकाः पतटचकाः॥ ८॥९॥१०॥

व्योम्ना मध्यस्थितेऽग्नाविति तस्मिन्नेव वर्णहोमे प्रतिपत्तिरुच्यते। व्योम्ना शब्दमध्यस्थितेऽग्नौ हुनेदिति सम्बन्धः। तन्मात्राणां स्थूलभूतैरेव होम उच्यते। सकलजगद्धोमसिद्धिरेवं स्यादिति। प्रपञ्चयागेऽप्येवमुक्तम्—पञ्चज्ञानेन्द्रियाद्यद्वा इत्यादि। स्वेनैव रूपमित्यग्नाविति प्रकृतापेक्षम्। अग्निना सह रूपमित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—व्योम्नेत्यादिनेति। भूतमन्त्रोदार इति। भूतमन्त्रैर्होम-मित्युक्तानामित्यर्थः। कथमविरतशब्देन सामान्यमुक्तमित्याह्वाविरतमिति। स्पर्शा-दिष्वपि समानमेतद्द्रष्टव्यम्। इह व्योम्ना शब्दमिति प्रदर्शनार्थम्। तेन तत्त-द्गर्भाजामिन्द्रियादीनामपि ग्रहणं भवति। तदुक्तम्—आकाशशब्दश्रोत्रेत्यादि।

उभयरुचिरुचिरेष्विति कुण्डेष्वित्यर्थाद्भवति । वह्नीन्द्वोरिति—चिदानन्दात्मकेति । चिदात्मकः कल्पाग्निः मूलाधारगतः आनन्दात्मकः कल्पार्को द्वादशान्तगतः । ननु तस्यापि चिदात्मकत्वमुक्तम्—चिद्रूपात्मकलप्रभाप्रभवत्वादिति । नैष दोषः । ज्योतीरुचा स्फुटाममृतमयीमात्मावितामित्यभिहितत्वादिति । उभयो रुचिभी रुचिरेष्विति विग्रहः । कल्पान्ताग्नियोगेऽपि कुण्डानां कल्पार्कप्रकाशयोगादतीव परिदीप्तत्वमनेनोक्तम् । पुनरप्यभिप्रायान्तरमाह—उभयरुचिरुचिरेष्विति । चिदानन्दात्मकाग्नीषोमदीप्तेष्वित्यग्नीषोममन्त्राभ्यां सप्तहोमः सूचितः । अचरौघैरिति । समस्तया मातृकयाष्टमो होम इति भावः । मूले च स्यादित्युपस्कार उत्तरपदेन चान्वयः । सर्वेषां विधानामर्थानां प्रतिमयनं होमतो विलापनं तेन समुद्भासितोऽपरोक्षतया प्रकाशितो ब्रह्मलक्षणः प्रत्यगात्मा यस्येति समासः ॥ ११ ॥

प्रतारगन्त्यादीति प्राणाग्निहोत्रमन्त्रोच्चारस्तदनन्तरं प्रपञ्चयागयोगः । प्रणवप्रतत्याद्यनन्तरमित्येभिः तृतीयलिपिभिरित्युक्तमातृकाग्रहणम् । मूलमन्त्रादियोग उक्त इत्येतद्ग्रहणं च । सूक्ष्मामाकृतिरिति । यद्देह्यादेष्वेषु सूक्ष्ममनुगतवस्तुमात्रं चिन्मात्रं तदाकारः । नित्यतनुरिति तस्यैव विग्रहत्वान्नित्यतनुत्वं वेद्यं ह्यनित्य + तनुरिति । तदुक्तं—मांसान्धमन्त्राहृतं देहं तत् चरमिति । अनयोरभिप्रायान्तरमाह—सूक्ष्मामाकृतिरिति + + पूर्वमेवोक्तमिति । कथमित्याह—स्वयं च वर्ततीति । तदुक्तं—गतेर्ध्येयत्वं सूचितमिति । ध्यातस्यैव फलत्वादिति नित्यफल एव नियमादिति भावः । घनेनेति सूक्ष्मामाकृतिर्नित्यतनुश्च भूयादित्येतदभिप्रायं सकलापत्तिरपि फलमेवेष्यते । अस्य शक्तित्वमिष्यत इति तत्त्वगत्यापत्तेरभिहितत्वात् । अत एवोक्तं—परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्त इति ॥ १२ ॥

समुचितेति तथानुसन्धानस्य कार्यत्वादिति भावः । मूले कल्पादित्यमुख इति पदं मुख्यशब्दोऽग्रवचनः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहतया मण्डलतया चान्तःस्फुरणं भूततत्कार्यसकलजगत्तद्वर्गान्तर्गतब्रह्मादिमूर्तीनां द्वितीयहोमभाजामप्यन्तःस्फुरणं भवति । संहारोन्मुखतया संक्रियमाणया वैतद्विवक्ष्यते । कल्पादित्यमुखादिरूपत्वेऽपि तस्य कल्पितत्वादमृतम् तदभावाद्व्यक्तत्वं लिपिसमष्टित्वादनश्वरत्वाच्चाधारत्वम् । तेजोदयोद्यत्प्रभ इति + + + नित्यानन्दमयस्त्विति तत्राप्यन्तररूपमुक्तम् । यः स्यात् स हंसात्मक इति । हंसशब्देन हंसः सोऽहमर्थरूपं देवतातत्त्वं प्रबोध्यते । य एवमनुसन्धानदृढतया स्यात् स हंसस्वरूपो भवतीत्यर्थः । अथ स्थूलार्थं दर्शयति—विप्रादिक इत्यन्तेनेति ॥ १३ ॥

मूले पञ्चदिनमिति । प्राणाग्निहोत्रान्तरारम्भः । तत्राभिप्रायभेदमप्याह—

उन्नेति। अस्ति ह्यशनकालेऽपि प्राणाग्निहोत्रम् तत्रोक्तप्राणाग्निहोत्रयोगिनामेवाधिकारोऽप्यनेनोक्त इत्यर्थः। अनुदिनममुना विधिना देवतां भजतामिति सोपस्कारमन्वयः। प्राणाद्याः स्रुगिति। प्राणापानादय एव गार्हपत्याद्यग्नयो भावनीया इत्यर्थः। केचन मन्त्रा इति। यथाग्नं प्राणमन्त्रमपानमाहुरित्यादि। यद्यपि मूलविवरणपूर्वकं प्रयोगक्रमो वक्तव्यः किन्तु प्रयोगक्रमे प्रतिपाद्यमाने मूलोऽर्थोऽपि स्फुटो भवेत्। न विवरणापेक्षेत्यभिप्रयन्नाह—अयमत्रेति। स्वेष्टदेवतेत्युपस्थितेऽन्ने पादप्रक्षालनमन्त्राचमनपूर्वकमेतद्भवति। लिपिन्यासस्तु प्रागुक्त एव—भोजनकाले समस्तस्येत्यादि। इत्यारभ्येति। यथा—श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमीत्यादि। दक्षिणोत्तरेति पद्ममन्त्रेणापि मध्यकुण्ड उज्ज्वलनम्। सप्रणव इति स्वाभीष्टमन्त्रस्यापि यन्त्रलिपिपद्मकर्णिकायां कल्पनीयम्। परिषिच्योपस्पृश्येति स्वकल्पोक्तरीत्येति भावः। ओमस्तृतमित्यारभ्याचमनमन्त्रः। ॐ गार्हपत्ये प्राण इति। मूले तु गच्छत्वित्यन्ते यदन्ते स्वाहाकारोऽभिहितः। मन्त्रमिदामित्यनेन तु मन्त्रशेषोऽपि सूचितः। नारायणेत्यत्र स्वाभीष्टदेवताख्या चतुर्थ्यन्ता प्रयोक्तव्या।

मूले पञ्चाग्नीनित्यादिना पञ्चाग्नीनामैकीभाव उक्तः। ततः पञ्चाग्नीन् संयुक्तदीधितः स्मरेदित्यन्वयः। तदर्थोऽग्नीनैकीकृत्योक्तः। मूले गार्हपत्यादिकमिति पञ्चानामग्नीनां प्राणानां च समासेनोच्चारणम्। ततो हिरण्यादिसमासपूर्वं वर्णमन्त्रोच्चारणम्। शुचयः पावका अग्नीनित्याद्युपचर्येत्यन्तमुच्चारणं चोक्तम्।

मन्त्रं सर्वमनुक्रम्येति ऊर्ध्वादिशा[स्वाहा ?]न्तोच्चारणमुक्तम्। जिह्वाः संस्मृत्येति तासामनुसन्धानमुक्तम्। बहुरूपां तु सहस्रध्येति पञ्चप्रधानजिह्वानुसन्धेयोक्ता इत्येवंविधानेन हुत्वापूर्णं तूष्णीं हुत्वेति योजनीयम्। मूले पञ्चाम्यन्ते स्वाहाकारः प्रकरणसिद्ध एवेति ज्ञेयम्। आपूर्णमिति पूर्णान्तमीषत् पूर्णमिति वार्थः।

उपस्पृश्य विधानत इत्येतदर्थमाह—गण्डूषादिकमिति। हृष्टिरसीत्यादि सर्वं मन्त्रविदामिति सूचितमेव। उदयं चित्रमित्यादिनेति। उदयं तमसस्परीत्यादिना चित्रं देवानामुदगादित्यादिना च ऋङ्मन्त्रेणेत्यर्थः। मूल आरभ्येत्यस्यायमर्थः। तमग्निमात्मानं स्वमूलाधारगतमपि तत आरभ्यामस्तकमाद्वादशान्तं सूक्ष्मसूत्राकारेणानुस्मरेदिति। अत्राभिप्रायभेदमाह—अथ प्रणवेनेति। मूलादारभ्येति द्वादशान्तस्थेन्दुमण्डलान्तर्मूलाधाराग्नेः सूक्ष्मशिखारूपेणोद्गमनमुक्तम् ॥१४—२१

चैतन्यसंज्ञकमित्यनेन तस्य व्याप्ततयानुसन्धानमुक्तम्। चैतन्यसंज्ञितममुना मस्तकमुद्गतमपि व्याप्तदिशाभुवनात्मकमुक्तहोमतर्पितमनुस्मरेदित्यर्थः। प्रकृतिस्थमिति प्रकृतावस्थानाद्धि प्राणादिभावोपपत्तिरिति भावः। आद्यमिति साक्षात्

देवतातत्त्वमेवेति भावः। अनन्यमित्यनारोपितरूपम्। पञ्चाननेति पञ्चाननानि कुण्डानि। तेष्वग्नय एव रसना जिह्वास्तासु दत्तेन प्रकृतमयतया शुद्धेन सावाप्येन तदुचितहविषा तथा भुक्तेन स्वरूपानन्दपर्यन्तं व्याप्तिमुपगतेन तर्पितमिति व्याख्येयम्। केन तर्पितमिति। साधकेनेत्यर्थाद्गम्यते। अतर्कितमिति। तर्कयितुमशक्यम्। युक्तिभिरपरिच्छेद्यमित्यर्थः। आत्मरूपं चेत्तत्त्वमिति। हंसः सोऽहमर्थभूतमित्यर्थप्रतिपत्तिमात्रमत्रोक्तम्। प्रकृतिस्थमिति। तत्र सोमेऽग्रेणावेशनम्। पञ्चाननाग्नीति पदेन तस्यास्य तच्छिखाद्वारतां प्रकृत्यवस्थामुपगतस्यामृततयास्रावणं तेन तस्याग्नेः सम्तर्पणं चोक्तम्। व्याप्तहिंसेति पदेन तस्य तदमृतसंपर्कतो वर्धमानस्य व्याप्तिरप्युक्ता। प्रणवो मन्त्रस्तु मन्त्रविदामित्येव सिध्येदिति पैत्रप्रसंज्ञकमसुमिति श्लोकेन सह सम्बन्ध इत्यारभ्येत्यादिनेत्येवमुक्तम् ॥ २२ ॥

सच्चिन्त्येति पदस्यार्थं दर्शयति—मातृकयापीति। यत्तद्धविस्तस्मिन् चैतन्ये हुतं तमेवं तर्पयद्धतेति तत् पुनरमृतरूपायामचरायां मतार्धमयेनाभ्यसावसितं सिध्येदिति व्याख्येयम्। मूलादारभ्येत्याद्युक्तावस्थयैव द्वादशान्तां मातृकया तद्वर्णरूपेणामृतास्रावणमेतदभिप्रेतमिति विवरणाशयः। तेऽङ्गेत्यक्षरैरपि उक्तः। प्रयोगान्तरमाह—तत इति। मूले जग्धेत्यत्रोपसंहरेदित्यध्याहार्यम्। अकुटिलान्ताधिः भोज्यानि नित्यं भजन्नित्यनेन संबन्धः। मध्यशरीरमन्त्राधिरित्युच्यते। सोऽकुटिल ऋजुर्यस्येति समासः। भोजनोचिततयासनमनेनोक्तम्। सन्दीप्तपञ्चानल इत्यग्नीनां लक्षणया लौकिकी सन्दीप्तिरुक्ता भोजनोचिततयावस्थानेनोक्ता। सायं प्रातरिति। नक्तं दिवा चेत्यर्थः। प्राणी न प्रमदोदरं प्रविशतीति। य एवमुभयविधं प्राणाग्निहोत्रं नियमेनानुतिष्ठति स पुनः प्राणी सन् स्त्रिया उदरं गर्भतया न प्रविशति। पुनरावृत्तिहीनां विविमेव प्रपद्यत इति मूलार्थः ॥ २३ ॥

मूल इति तयेति मातृकोपसंहारः। विरिञ्चेत्यामन्त्रणम्। तदाह—शार्ङ्गी ब्रह्मार्थं प्रत्याहेति। मूले शास्त्रादीत्यागमकाव्यादिग्रहणम्। तैरुपहिताः सर्वे विकारास्तदाचार्यास्तेषां सङ्घः समूहो वाचकवाच्यप्रपञ्चः। तस्य माता जननी मूलप्रकृतिः। विश्वस्थितिलयसर्गंकरोति + + + ॥ २४ ॥

मूल इति जगदनुपत्नामित्युक्तानुष्ठानोपसंहारः। तामिमां वर्णमालामित्युक्तप्रकारेण न्यसेदिति योजनीयम्। बहुवचनं त्रिमूर्त्यभिप्रायम्। तदाह—सर्वान् प्रत्याहेति। शार्ङ्गीत्यनुषङ्गः। जगदनुषङ्गो व्याप्तिः। यदुक्तं—सषडङ्गवेदशास्त्राद्युपहितेति। षयोमयात्मका वर्णाः सुरित्यादि च ॥ २५ ॥

वर्णमालाग्रहणाशय इतीरितेत्युक्तम्। इतीरितार्णमालिका क्रमोत्क्रमक्रम-

गुम्फिता मनुप्रतिपुटिता मन्त्रिणामभीष्टसाधनविषयेऽक्षमालिका भवेदिति योजना। क्रमोत्क्रमाभ्यां क्रमेण गुम्फितेति। गुम्फनमिह द्विरावर्तनम्। तत् प्रथमं क्रमात् पुनरुत्क्रमाच्च क्रमेण भवेदिति भावः। मनुप्रतिपुटितेति प्रत्यक्षरं मन्त्रेणाभिमतेन प्रतिपुटनञ्च कर्तव्यम्। प्रतिपुटनं चैतद्वर्णद्वयापेक्षया सकृत्प्रयोगरूपमेव न प्रतिवर्णापेक्षया द्विःप्रयोगरूपमिति ज्ञेयम्। यथा मन्त्राकारो मन्त्र इकार इत्यादि।

अत्र विशेषमुपदिशति—अक्षमालाया इति। मेरुत्वेनेत्यक्षरमालानां महदक्षं मध्ये न्यस्यते। स मेरुरित्युच्यते। मन्त्रसंयोग इति। तत्प्रतिपुटनाभिप्रायेणेति भावः। मन्त्रिणामित्यभिमन्त्रजापिनामित्यर्थः। अभीष्टसाधनविषय इति। शीघ्रसिद्धय इति भावः। इह लिपिवर्णाः शतं संपद्यन्ते। तदन्वयेन मन्त्रस्यैकशतमावृत्तिः स्यादेवमक्षरमालाया मन्त्रावृत्तिः कार्येति ॥ २६ ॥

मध्ये वयक्षरयोरिति। ननु मातृकाप्रकरणमुपसंहृतम्। ततः कथं तत्पटलशेषतयाऽयमारम्भ इत्याशङ्क्याह—सरस्वतीदेवत्यामिति। अवश्यं क्वचिद्वक्तव्यमेतत्। तथा चायमेव तदवसर उचित इति भावः। सदवदवाम्बाक्षराणीति दव इत्याभ्यां सहितानि दवाम्बा इत्यक्षराणीत्यर्थः। चन्द्रयुगमिति। चन्द्रठकारः तद्द्वयं स्वाहाकार इति यावत्। ऋषिमुखा इति ऋषिच्छन्दोदेवताः ॥ २७ ॥

श्रोत्रेति। श्रोत्रनयननासानां द्वयं द्वयं ग्राह्यम्। अन्धुः गुह्यम्। ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय देवतां ध्यात्वेत्यादि सर्वमिह योजनीयम्। चतुर्मूर्तिषु परमायासमस्तयोगे वदेत्यादिपदयोगः स्यात्। करन्यासे प्रणवपुटितैर्दशभिर्वर्णैर्दक्षिणाङ्गुष्ठादि-वामाङ्गुष्ठान्तमङ्गुलिषु न्यासः। पञ्चपदान्युभयाङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तन्यासः। देहन्यासे मन्त्रन्यासावसरेऽयं न्यासो भवति। सृष्टिन्यासोऽयमुक्तः। विपर्ययेण संहारः। नासादिनयनान्ता स्थितिः। ईश्वरपुरुषाष्टप्रकृतयोऽक्षरतत्त्वानि। वदाद्यष्टवर्णैर्दशधाङ्गन्यासः स्वाहाकारेण तत्र तत्र व्यापकं चेति विशेषः। भूषणावरणन्यासानन्तरं संपूज्य जपः पुनर्गणितयोगादि सर्वं कर्तव्यम्। सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति ह्युक्तम्। सर्वत्र दशाक्षरयोगो विशेष इति। स्वरपुटितैरथ हल्भिरिति मातृकाङ्गान्येव अस्या अप्यङ्गानि इत्युक्तम्। मन्त्रीति सर्वज्ञादियोगः। अभिप्रायान्तरं दर्शयति—अङ्गानीति। अङ्गेषु मन्त्रयोगः सूचित इत्युपरि संबन्धः। यथा अकाखगघङ ऑं वदद्धदयाय नम इत्यादि ॥ २८ ॥

मूले भवभयानां भञ्जिनीति विनियोगोऽपि सूचितः ॥ २९ ॥

अक्षरलक्षमिति। पुरश्चरणमुक्तम् ॥ ३० ॥

मातृकोक्तविधिनेति। पीठं विनियुज्येति संबन्धः। अक्षराम्बुज इति + +

+ शक्तिभिरिति मेधादि नव शक्तय उक्ताः । पीठमूर्तिमन्त्राविति । वर्णाब्जासनाय नम इति पीठमन्त्रः + + + मूर्तिमन्त्रः । मूले मनोजदूर इति कामविवर्जितः । वनितां गौरवेण वागधिपेत्यवगच्छन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

न्यासान्वितमिति । न्यासेऽपि सहस्रवारमिष्यते । तथान्विता अप इति तथेति सहस्रपदानुकरणार्थः । तथाशब्देन ध्यानं चोक्तम् । बालया सहेति बालायोगोऽनुलोमविलोमबालापुटितत्वं चोक्तम् । मूले हृदयद्वयस इति हृदयमात्रे । चतुरङ्गुलं को + + कमलोद्भवो ब्रह्मा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आद्यन्तप्रणवगेति मन्त्रान्तरमुक्तम् । आदिप्रणवगाया अन्त्यप्रणवगायाश्च शक्तेर्मध्यसंस्थिता वाग्वाग्भव ऐकारः तारशक्तिवाग्भवशक्तितारा इत्यर्थः । भुवि भजमानपारिजात इति । भूमावयं तावद्भजतामभिमतफलदतया पारिजातइत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नवक इति दृक्श्रुतिनासाद्वयवदनगुह्यपायूनां ग्रहणम् । दक्षिणाङ्गुष्ठादिवामाङ्गुष्ठान्ताङ्गुलिषु तलद्वये युगपच्च करन्यासः । सुषुम्नाप्रादिषु सृष्टिः पादादिषु संहारः नाभादिस्नुत्यन्ता स्थितिः । परमात्मेश्वरपुरुषाष्टप्रकृतयोऽचरतत्त्वानि पूर्ववत्षदेशावस्निन्यासः । अङ्गानि षट्क्रमाद्वाचेति वाग्भवेनेत्यर्थः । अभिप्रायभेदमाह—ऐं क्रामिति । तदा च तद्युक्तेन तेनाङ्गानीत्यवबोद्धव्यम् ॥४०॥

भसितं भस्म । हरहासः शिवस्य हसितम् । सर्वेषामवदातेत्यनेन सम्बन्धः । विद्यावीणेति । दक्षिणयामाधः करयोरेतदुभयम् । विद्या ज्ञानमुद्रा वा । अमृतमयघटाक्षस्रगिति दक्षिणवामोपरि करयोः । भवदभिमतप्राप्तय इति सकलभोगकैवल्यलक्षणं नित्यफलमुक्तम् ॥ ४१ ॥

संयतेन्द्रियो मन्त्रीति मन्त्रश्रवणमुक्तम् । गूढमर्थमाह—बालायोग इति । वाग्भवानन्तरमितरयोर्बीजयोरपि योग इति भावः । तदा च त्रयोदशाक्षरोऽयं मन्त्रो भवति । तदा च न्यासे भ्रूयुगमध्य इति स्थानत्रयं प्रत्येतव्यम् । सितसरसिजनागचम्पकैरिति विकल्पाभिप्रायम् ॥ ४२ ॥

पूजायामिति पीठमन्त्रास्त + + + टिमूर्तिमन्त्रश्च मातृकोक्ता एव च लिपिपद्म एव च पूजा भवति । संस्कृता प्राकृता शक्ती भवतः ।

तदुक्तम्—दक्षिणे संस्कृता पूज्या योगमुद्राकरद्वया ।

मन्तर्ता नि.सरच्छब्दवदनाऽन्या च वागता: ॥ इति

केवलवाङ्मयरूप इति तयोर्विशेषणम् । प्रधानदेवतारूप इत्यर्थः । लिपिपद्माभिप्रायं चेतत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इह वागीश्वर्या मन्त्रद्वयमुक्तम् । तयोरिति निगदित इति सदोपसंहारः । तेन

न्यासान्वितं निशितधीरित्यादि यदृशाचार्याः प्रयोगजातमुक्तम् तदिहापि योजनीयं भवति। सकलदुरितैः परिमुच्यत इति सम्बन्धनीयम्। परमपरमां भक्तिमित्यत्यन्तपरमामित्यर्थः। मन्त्रौति मन्त्रद्वयग्रहणार्थमुक्तम्। अभिप्रायान्तरमाह—दुरितमोक्ष इति। प्रणवशक्तिवाग्भवानामन्यतमानन्तरं योग इष्यते। लक्ष्म्यास्तद्बीजस्येति लक्ष्म्या लाभे श्रीबीजस्य योग इत्यर्थः। प्रदर्शनार्थं चैतत्। फलान्तरविषये तत्तदुचितबीजयोगः स्यादिति॥ ४५॥

मातृकाविभेदानिति। केवला शुद्धसबिन्द्वादिभेदा भूतलिपिरित्येतत् सर्वं गृह्यते। मन्त्रद्वयं चेति वागीश्वरीमन्त्रद्वयम्। चकारस्याभिप्रायान्तरं दर्शयति—मन्त्रान्तरेष्वपीति।

तदुक्तम्—हृदयान्ते भगवति वदयुग्मं ततः।
वाग्देविषड्ग्निजायान्तं वाग्भवाद्यं समुद्धरेत्॥ इति

षड्भिः पदैरङ्गानि।

शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां शीतांशुखण्डोज्ज्वलां
व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैः।
बिभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां सुस्मितां
वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम्॥

लक्षत्रयं जपस्तद्दशांशमाज्याक्ततिलैर्होमः। मातृकापद्मे दशाक्षरीवत् पूजाक्रमः। तद्धप्रयोगास्तज्जप्तजलपानादभिषेकात् सर्वेषां मेधा भवति। तज्जप्तगन्धपुष्पादिधारी सभायां पूज्यते वादे विजयी जायते चेति।

वाचस्पतेऽमृते भूयः भुवः भुरिति कीर्तयेत्।
वागाद्यो रुद्रसंख्यार्णो वागाद्योऽस्त्रद्वयत्र्यकम्॥ इति।
आसीना कमलोदरे जपपटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
बिभ्राणा तरुणेन्दुनद्धमकुटा शुभ्रेन्दुकुन्दप्रभा।
भावोन्मीलितलोचना कुचभरक्रान्ता भवद्भूतये
भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमानाऽनिशम्॥

रुद्रलक्षं जपस्तद्दशांशं घृतेन च होमः। एकादशाक्षरीवत्पूजाक्रमः। पलाशपुष्पैर्होमे परावाक्सिद्धिः। कदम्बपुष्पैर्बिल्वफलैर्वा होमे वाचः श्रीर्भवति। कुन्दनन्द्यावर्तपुष्पैर्होमे वाग्लाभो भवति।

ब्राह्मीरसे वचाकल्काढ्ये कपिलाज्यं पचेज्जपन्।
पिबेद्दिनादौ तन्नित्यं सर्वशास्त्रार्थविद्भवेत्॥ इति।

बिन्दुर्वामश्रुती वह्निर्बिन्दुसद्योस्तुमान् भृगुरिति तावद्यो द्विरन्तैर्बीजैरङ्गानि ।

मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कृतां बाहुभिः स्वैः
व्याख्यावर्णाक्षमालामणिमयकलशं पुस्तकं चोद्वहन्तीम् ।
आपीनोत्तुङ्गवक्षोरुहभरविनमन्मध्यदेशामधोर्थां
वाचामीडे चिराय त्रिभुवनविनतां पुण्डरीके निषण्णाम् ॥

त्रिलक्षं जपः तद्दशांशं पायसेन च होमः । प्राग्वत्पूजाक्रमः । जातिपद्मनन्द्यावर्त-कुन्दपुष्पैश्चन्दनार्द्रैर्होमेन वाक्सिद्धिर्भवति इति । एवमन्यदपि ग्राह्यमिति । प्रतिश्लोकं वाग्भवयोग इत्यादावाद्यन्तयोरादिमध्यान्तेषु वेति बोद्धव्यम् । वाक्-सूक्तादिजपो वेति । चत्वारि वाक् ससर्परी द्वे । यद्वाग्वदन्ती द्वे । बृहस्पते प्रथममहं रुद्रे + + दिति वाक्सूक्तानि । नमो वाचे या चोदितेति । वाग्यजुःसारस्वत-ज्ञानामादिशब्देन ग्रहणम् । पावका नः सरस्वतीति । यस्ते स्तनः सरस्वति त्वमिय-मददादिति सूक्तम् । प्रचोदवेति सूक्तद्वयम् । सरस्वतीन्देवयन्तस्तिस्र इति । ध्यानमिति तत्तत्सारस्वतमन्त्रोचितसूक्तम् ॥ ४६ ॥

मूले अचलात्मजा पार्वती । कमला श्रीः । श्रोतुं वक्तुमशिक्षितोऽनेडमूकः । मूलाधारमुखं तद्गतशक्तिमुखम् । प्रभावशब्दो व्याप्तिवचनः । व्रातशब्दः समूहवचनः । योगीन्द्रैरपीति सम्बन्धः ॥ ४७—५४ ॥

अविद्यानाशनीतिच्छेदः । त्रिमुखो त + + + त्रयोस्वरूप इति । त्रयी वेदः । षडङ्गानीन्द्रियाणि चेति ज्ञेयम् । तदुक्तं—छन्दःपादौचित्यादिति । भक्तिं प्रमोदेति सम्बन्धः । सकर्मकोऽयमिहेष्यते । जपार्चनाहवनस्तुतिष्विति ध्याना-द्युपलक्षणम् । देहापदीति । स्वदेहक्षयसमये नित्यशुद्धं पदं स्थानमिति । यन्मन्त्र-जपादिशेषतयायं स्तोत्रजपस्तस्य सकलसिद्धिसाधनत्वादेवसुक्तम् ॥ ५४—६० ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायामष्टमः पटलः ।

अथ नवमः पटलः ।

एवं ज्ञानशक्तिप्रधानानिति । ज्ञानशक्तिस्तावत् सरस्वती । तदुक्तम्—समस्त-बोधस्थितिदीपिकाया इति सर्वमन्त्रमयज्ञानशक्तिरूपत्वेनेति च । तस्याः स्वरूप-भूता या शक्तिः परादिक्रमेण स्थूलार्थविषयतया कार्यदशापन्नेह ज्ञानशक्तिर्विव-क्षिता । तत्प्रधानानिति । यद्यप्येवं ज्ञानशक्तिरूपा एवामी मन्त्राः । यत उक्तं—ज्ञानशक्तिप्रधानात्मकानां शब्दानामिति । किञ्चिच्छाक्रियाशक्त्योरपि तेषु गुणतया सद्भाव इति प्रधानग्रहणम् । तेन ज्ञानशक्त्यायपि सरस्वत्यां तयोर्गुणतया सद्भावो-

वसीयते । मातृका भूतलिपिः सबिन्द्वादिविकाराः कालादियोगिन्यः शक्त्यादियुक्ता वागीश्वर्यादय इति सर्वापेक्षं बहुवचनम् । वागीश्वर्या वदवदादियोगेऽप्यर्थाभिधानप्रधानतया ज्ञानशक्तिप्रधानत्वमिति ज्ञेयम् । मन्त्रानिति । सारस्वतानिति शेषः । यद्यप्येवं ज्ञानशक्तिप्रधानां सरस्वतीमित्येव वाच्यम् । किन्त्वेवमक्षराणामधिदेवताया इति प्रक्रमात्केवलमातृकैव स्वप्रधाना स्यादिति सर्वेषामप्यमीषां समं सामान्यमिति प्रतिपादनार्थमित्थमभिधानम् । क्रियाशक्तिप्रधानानिति सर्वं पूर्ववदेव । क्रियाशक्तिस्तावत् त्रिपुरा । वक्ष्यति च—त्रिमूर्तिसर्गाच्चेत्यादि । प्रधानग्रहणात् तस्यामिच्छाज्ञानशक्त्योः गुणतया सद्भावोऽवसीयते । हृल्लेखायामपि समानमेतत् । यतो वक्ष्यति—इच्छाशक्तिप्रधानां भुवनेशीमिति ।

ततश्चैतदपि लभ्यते । एकैवोन्मनीशक्तिरिच्छाशक्तिप्रधाना भुवनेशी ज्ञानशक्तिप्रधाना सरस्वती क्रियाशक्तिप्रधाना च त्रिपुरेति । क्रियाशक्तिप्रधानानां श्वग्रादीनां सद्भावात् त्रैपुरग्रहणम् । मध्यमपञ्चकूटः शुद्धा बालेत्यादिसर्वापेक्षं बहुवचनम् । यद्यप्येवं क्रियाशक्तिप्रधानां त्रिपुरामित्येव वाच्यम् । किन्त्वेवं त्रिपुराभिधानां विद्यामिति प्रक्रमान्मध्यमपञ्चकूट एव स्वप्रधानः स्यादिति सर्वेषामपि त्रैपुराणां समं प्राधान्यमिति प्रतिपादनार्थमित्थमभिधानम् । ननु यद्येवं किं मध्यमपञ्चकूटस्य विधानं परिगृहीतमिति । उच्यते । शुद्धा मिश्रा द्विकूटेत्येवमाद्यास्त्रिपुरास्तासां मध्येवर्तिनीयं विद्या । किं च ताः समकूटा विषमकूटाश्च भवन्ति । तथा च मध्यमपञ्चकूटपरिग्रहे सर्वासामप्यासां त्रिपुराणां विधानमुपसंगृहीतं भवतीति ज्ञेयम् । ननु त्रिपुरायाः ध्यियस्यास्ति क्रियाशक्तित्वम् । तत्र कुतस्त्रिपुरायां विशेष इति । उच्यते । यत्तावदुक्तं—समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इति । तत्र या क्रियाशक्तिः सेयं त्रिपुरा भवति । सा च विमर्शलक्षणा । तदुक्तं—संविदाख्या विमर्शशक्तिरिति । मूलार्णमर्णविज्ञप्तिरित्यत्र चोक्तम्—ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेणेति । ततश्च त्रिपुरायाः सर्वमन्त्रमयविमर्शशक्तिरूपत्वेन प्राधान्याच्छ्रीत्रिपुटादिभ्यो पूर्वमभिधानं ज्ञानान्तर्गतत्वाच्च विमर्शस्य सरस्वत्याः पश्चादित्यवसेयम् । सर्वमन्त्रमयत्वाच्चैवं त्रिपुरायाः सामान्यविशेषमन्त्रत्वमपि मातृकादिवद्भवति । सर्वमन्त्रेषु हृल्लेखायाः शक्तिमात्रतया प्रवृत्तिः । तदुक्तम्—अस्य शक्तित्वमिच्छत इति चराचरस्य जगत इत्यादि च । मातृकायास्तु स्वाविभक्तार्थवाचकतया सर्वमन्त्रेषु प्रवृत्तिः । तदप्युक्तम्—त्वगादिपरमात्मान्तस्येत्यादि । स च मातृकायाः स्वार्थवचनव्यापारो विमर्शमयज्ञानलक्षण एवेति गतपटलेषु प्रस्तुतैवाचार्यादियं त्रिपुरा भवति । किन्तु सरस्वत्याः स्वरस्पर्शादिक्रमनियमो नैवं त्रिपुरायाः कूटाकूटादीनामेव विधाना-

दिति। किञ्च त्रिपुराशक्तिरेव शब्दब्रह्म भवति। प्रस्तुतं—स एवः स्तुतिसम्पन्नै-रित्यादि शब्दोच्चारणकाले तत्साचिन्तयेत्यादि चेति। तथा सर्वमन्त्रेषु सामान्य-तया प्रवृत्तानां हृल्लेखादीनां स्वस्वप्रधानतायां विशेषमन्त्रतेति सर्वमुपपन्नमिति।

प्रस्तौतीति मूलगतायशब्दार्थोऽप्युक्तः। मूले विद्यामिति मन्त्रविशेषा-भिप्रायम्। यदुक्तं—उक्तार्थभाजः पिण्डबीजात्मानः पुंवाच्याध्यासिताश्च मन्त्राः संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्यासिताश्च विद्या इति। या त्रिभेदा इति तां विद्यामित्यधः सम्बन्धः। त्रिबीजतया त्रिप्रभेदत्वम्। तदुक्तम्—यदा त्रिशोऽथ गुणयेदित्यादि। तदव्यास्यपेक्षया त्रिंशत्प्रकारत्वम्। तदप्युक्तम्—त्रिगुणा सा त्रिदोषा चेत्यादि। तथा—देवाः सस्तुतय इत्यादि। इह त्रिंशत्सङ्ख्या तु यथेच्छं सम्पादनीया। त्रिप्रधानत्वात्तु त्रिपुरायास्त्रिंशत्प्रकारत्वभिधानम्। व्याप्ते-जंगदात्मकत्वाज्जगत्यवाप्तेति विशेषणम्। अभिप्रायान्तरमाह—बीजत्रयरूपेणे-त्यादिना। तद्गतबीजबिन्द्वादिभिरिति बीजबिन्दुकलानिरोधिकानादनादान्त-समन्व्यापिनीसमनुन्मनीनां ग्रहणम्। तथाणां दशभिर्विभागे त्रिंशत्सङ्ख्या-सम्पत्तिः। बीजबिन्द्वादीनां जगद्व्यापित्वाज्जगत्यवाप्तेत्येतदुपपत्तिः। यदुक्तम्—जगति सततं रूढसंस्थितेरिति। त्रिपुरेह मध्यमपञ्चकूटैव। तस्या बीजरूपेण बिन्दुकलाद्यवसानतया पृथगुच्चारणसंभवात् प्रकारनानात्वोपपत्तिः। यत उक्तं—योगौचित्येन बिन्द्वादियोगः सूचित इति। सर्वास्वपि त्रिपुरास्वेतत्संभवति। सर्वे-ष्वपि मन्त्रान्तरेष्वेवमुपपद्यत इति चावबोद्धव्यम्। मूले सुदुर्लभामिति। सुतरां दुर्लभा यस्या उपदेशसिद्धिः गूढमूर्तित्वादिति समासः।

अभिप्रायान्तरमाह—अथवेति। त्रिंशत्प्रकारविषयतयैवायं विकल्पो भवति। त्रिप्रभेदत्वं प्राग्वदेव। वक्ष्यति च—सर्वेषां त्रिबीजात्मकत्वेनेत्यादि। व्याप्तिरुच्चा-रणमिति। वाचा व्यापनमस्य विवक्षितत्वादिति भावः। केवलेति मध्यमपञ्च-कूटाया विवक्षितत्वात् सैव लक्ष्यते। स्वरान्ततयावस्थानात् केवला सा भवति। कूटस्थपृथग्गतो चेति। द्वित्रादिव्यञ्जनमुपर्यधोभावेन संपिण्डितं कूटो व्यपदिश्यते। कूटे सकृदुच्चार्यतया वर्णानां स्थितौ स मन्त्रः कूटस्थो भवति। यथा ह्म्र्रें इति। कूट एव पृथगुच्चार्यतया वर्णानां स्थितौ स मन्त्रः पृथग्गतो भवति। यथा ह्म्र्रें इति। कूटस्थो दुर्वाच्यः पृथग्गतः सुवाच्य इत्यर्थाद्भवति। कूटाकूटपक्षयोरपीति कूटस्थ-पक्षे पृथग्गतपक्षे चेत्यर्थः। पञ्चानां षड्भिः संभेदे त्रिंशत्सङ्ख्यासम्पत्तिरिति मन्य-मान आह—पुनर्येति। आदिमादिमनादिं चेति त्रिपुरायामादिं वर्णं वाग्भवमादिं प्रथममनादिं च मध्यमोत्तमयोरन्यतरं च कुर्यादित्यर्थः। कामराजशक्त्यर्णयोश्च

तदितरस्थानयोः वृत्तिरर्थात् सिद्धा भवति। एवमितरपादद्वयमपि व्याख्येयम्। तथा च प्रतिपादं मिथो मिश्रौ द्वौ द्वौ मन्त्रौ सिध्यतः। संभूय च षट्प्रकारभेदा भवन्ति। यथा आदिमादिमनादिं चेत्यत्र वाग्भवकामराजशाक्तानि शाक्त-वाग्भवकामराजानि च। मध्यं मध्यममध्यममित्यत्र शाक्तकामराजवाग्भवानि वाग्भवशाक्तकामराजानि। अन्त्यमन्त्यमनन्त्यं चेत्यत्रापि कामराजवाग्भवशाक्तानि कामराजशाक्तवाग्भवानीति। त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदेति सर्वाप्येवं क्रमभेदभिन्ना त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदेव। न त्वेकैवोद्धारक्रमेतिन्यायेनेति केवलसबिन्द्वादिपञ्चसु व्यापित्वादुक्तम्। कूटपञ्च इति कूटस्थपक्षे। अकूटपञ्च इति पृथग्गतपक्षे। सर्वासामिति द्विविधानामप्येषां त्रिंशन्मन्त्राणामित्यर्थः। सिद्धमिति। सुदुर्लभामिति या त्रिभेदापीति संबन्धादिति भावः। जगत्यनास्तेति तु तथा मन्त्रवित्सु प्रथितत्वमभिप्रेतम्। मूले विशिष्टामिति प्रशंसार्थमुक्तम्।

अभिप्रायान्तरमाह—विशिष्टामितीत्यादिना। भेदपदेन विशिष्टामित्यत्र विशेषांशो विवृतः। चकारोऽध्याह्रियते। न केवलं त्रिपुराभिधानां प्रधानभूतां त्रिपुराम् किन्तु विशिष्टां च विद्यामभिवक्ष्यामीति। विशिष्टामित्येतदुपलक्षणमिति मन्यमान इष्टाभिप्रेतामन्यामाह—अविशिष्टेति। केनापि व्यञ्जनेनासंवृत्ता त्रिष्वपि स्थानेषु केवलस्वररूपेत्यर्थः। व्योमेन्दुवक्त्राधरबिन्दुभिरित्यत्राधरादिस्वरैरियं भवति। शुद्धा बालेत्यस्यापि बालास्तीति सूचितम्। सा च नवमपटले त्रैपुराणामन्यतमयोग इत्यत्रोपदिष्टा। अतएवास्याः प्राधान्यमपि गम्यते। शुद्धा षड्वेरविद्या। अन्या तु कुलसुन्दरीति भेदः। हकारादिव्यञ्जनविशिष्टेति। सैव बालेति शेषः। हकारादिग्रहणेनैतदुक्तम्। रक्षाच्छकेन्द्रशिखिभिरित्यमीभिर्हसकलरैकैरेकद्वयादिक्रमेण संयोगो विवक्षितः। स चायं व्यञ्जनसंयोगस्त्रिधा भवति। त्रिष्वपि स्वरेषु संयोगो द्वयोरपि संयोगेनैकस्मिन् प्रथमे मध्यम उत्तमे वा एकस्मिन्नेव संयोगः न द्वयोराद्यन्तयोराद्ययोरन्त्ययोर्वेति। तथा च सप्तधा विशिष्टा एका च शुद्धेत्यष्टौ भेदा भवन्ति। तत्र द्वित्र्यादिव्यञ्जनसंपिण्डितरूपं कूटाक्षरं व्यपदिश्यते। ततश्च शुद्धा सैकव्यञ्जना कूटस्था पृथग्गतेति चतुर्भेदसंभव इति। सभेदानामेतेषामिति भेदपदेन विशिष्टानां ग्रहणम्। ते चाविशिष्टा च संभूय बहवो मन्त्रा इति बहुवचनम्। यद्वा भेदशब्देनैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा स्वरेषु व्यञ्जनसंयोगसंभाविनामवान्तरभेदानां ग्रहणम्। कूटाकूटत्वमिति द्वित्र्यादिसंयोगे कूटत्वमसंयोग एकसंयोगे चाकूटत्वं सिद्धमिति शेषः। विशिष्टामित्यत्र एवैतत्सिद्धिरिति बोद्धव्यम्। यद्वा समानमित्यनेन संबन्धनीयम्। यथोक्तम्—कूटस्थपृथग्गतौ या

सुदुर्वाच्यौ मन्त्राविति। यथायोगमिह कूटस्थपृथग्गतविवचेति ध्येयम्। सुदुर्वचत्व-मिति। यदुक्तं—सुलभा दुर्लभा चाग्निरित्यादि। सर्वेषामिति विशिष्टामित्यभि-प्रेतानामित्यर्थः। सिद्धमिति या त्रिभेदापीत्याद्यन्वयादिति भावः।

पारायणभेदेन चेति शुद्धादीनामेषामवान्तरसकलभेदोपसंग्रहार्थमेतत्। लिपि-पारायणवच्चैतदूहनीयम्। तत्राकूटद्विकूटादिष्वेव पारायणसंभवो न शुद्धायाम् केवलस्वरूपत्वात्। तत्राकूटे तावत् ऐकारं कादित्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनयुतमुच्चरेत्। एवमौकारमिति। शुद्धादिभेदोऽत्रापीष्यत एव। द्विकूटे तु कै इत्येतत् कादि-त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपिण्डितमुच्चरेत्। एवं खै गै प्रभृति सै हैं पर्यन्तम्। एवमुत्त-रबीजयोरपीति। त्रिकूटे तु तेषामेकैकस्यापि त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपिण्डनमित्यायू-हनीयम्। पारायणन्यासो वेदाभिप्रेतः। मूलाधारहृदयमूर्धसु दशद्वादशषोडश-दलकमलकर्णिकासु त्रिकोणानि विभाव्य तेषां रेखासु तिसृषु वहिरेकादशैकादश त्रिकोणानि स्मृत्वा मध्ये शुद्धायास्त्रीन् वर्णान् क्रमेण विन्यस्य परितस्त्रिकोणेषु तत्त-दनुबद्धानि कठवाद्येकादश व्यञ्जनानि न्यसेत्। एवमकूटपारायणन्यासः। द्विकूट-पारायणन्यासे तु बाह्यत्रिकोणरेखात्रयेषु बाह्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्रिकोणानि विभाव्य तत्तदकूटानुबद्धानि त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि तेषु न्यसेत्। यथा खकैं खखैमित्यादि। एवमुत्तरेष्वप्यूह्यम्। ललितायां पञ्चदशवर्णात्मकस्य कूटस्य विधानाद्द्विव्यादि-पञ्चदशान्तं कूटसंभव इत्यवबोद्धव्यम्। व्यञ्जनमध्ये स्वरोऽपि कूटतया गृह्यते कामराजविद्यायां तथा दर्शनादिति। अनन्तप्रकारत्वमिति। लिपिपारायणे तावत्स्वरब्रह्मपारायणपर्यन्तत्वात् कथंचित्पर्यन्तो दृष्ट एव। तथा शुभ्राद्दि-पारायणेऽपि। त्रिपुरापारायणे तु नैवम्। प्रतिकूटं तत्तन्मन्त्राणां त्रयस्त्रिंशद्-व्यञ्जनानुबन्धयोगादिति भावः। जपो ध्यानमप्येवं भवति। तदुक्तं—न्यसेच न्यासप्रिय इत्यादि। त्रिपुरायोगतस्तु यल्लिपिपारायणं यदुक्तमुक्तपारायणमन्त्रास्ते तांस्तान्मन्त्रानुद्दिश्य न्यासादिकं कर्तव्यमिति तदन्यदेवेति। त्रिपुराभिधानामित्य-त्राप्यभिप्रायान्तरमाह—पुनरपीत्यादिना। मन्त्रादिपदेन त्रिगुणशक्त्यादिग्रहणम्। विष्ण्वादिपदेन च त्रिमूर्तीनां लक्ष्म्यादीनामपि ग्रहणम्। तत्तन्मन्त्रपदेन बीज-मन्त्राणामेकाचरहरधरादीनां सर्वेषामपि ग्रहणम्। त्रिप्रभेदादिषु एवं तदनुगत-त्रिपुरात्वमेव। न तु स्वस्वाश्रयमसंभवादिति प्रतिपत्तव्यम्। संयोगेनेत्यत्र भित्त्वामित्युपस्कारः। भेदमाहेति प्रक्रमादेतल्लभ्यते। किंचेह सर्वस्मादिमादि-मनादिं चेति क्रमभेदे फलभेदो भवति। तत्र वाग्भवकामराजशाक्तक्रमः सर्गक्रमो विपरीतः संहारक्रम इतरः सर्वस्थितिक्रमः। तेषु फलभेद उक्तः—

धर्मवाक्सिद्धिकामानां जपे सृष्टिक्रमो भवेत् ।
अर्थकामार्थिनां गौरी जपे सद्भिः स्थितिक्रमः ॥
मुमुक्षूणान्तु सर्वेषां संहारक्रम ईरितः ।
मन्त्राचरन्यासविधावपि न्यायमिमं विदुः ॥ इति ।

केवलादिष्वपि फलभेदः । यदोक्तफलं प्रतिबन्धप्रचुरं तदा बिन्द्वन्ता मकारान्ता च स्यात् । यदा तत्फलं मन्दं तदापि सर्गान्ता । उभयसंभवे बिन्दुविसर्गान्ता । सामान्येन न तु केवलेति शुद्धा कूटद्विकूटादिषु च यथोत्तरं फलवृद्धिर्भवति । किञ्च सङ्केतविद्यादिषु विजयादिषु च फलभेदः । पारायणसिद्धेष्वपि च समान मेतत् । पारायणन्यासे तु वीर्यप्रकर्षो भवति । त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगे तु तत्तत्फलयोग इति ॥ १ ॥

त्रिमूर्तिमन्त्रेष्विति । ननु विद्यायां त्रिमूर्तिमन्त्रयोग इति वाच्यम् । विद्याशेषतयैवास्युक्तत्वादिति । नैष दोषः । विद्यायां त्रिमूर्त्यादिशेषत्वमपि स्यादितीह सूच्यते । तेन त्रिपुरान्यासे त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगः तन्न्यासेषु त्रिपुरायोगश्च यथासंभवं सिद्धो भवति । यद्वा स्वतन्त्रतया मन्त्रभेदोऽयं विद्यात्रिमूर्त्यादिसंयोगरूपो विवक्षितः तदा चोभयथापि वचने नास्ति विरोध इति । त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति । तदुक्तम्—यथाभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादि । त्रिमूर्तयो विश्वसृष्ट्यादिशक्तिविशिष्टात्मानः तेषां सर्गादपि पुरा सती ज्ञेया । अतोऽस्यास्त्रिपुरेति नाम प्रायो भवति । त्रिमूर्तिभ्यः पुराभवत्वात्तन्मन्त्रेभ्यः प्रागस्याः प्रयोगः स्यात् । यद्वा त्रिमूर्तिषु कारणत्वेनानुगमात्तन्मन्त्रेष्वस्या अनुगमः स्यादिति विवरणाभिप्रायः । प्रायोग्रहणेनैतद्गम्यते । तेनैतावता नामनिबन्धनं परिपूर्णमिति । तेनैतदवसीयते । न केवलं वाङ्मीस्त्रिभिरेव संबन्ध एव त्रिपुरात्वे निबन्धनम् किन्तु तदर्थगम्यं स्वात्मगतं त्रित्वमपीति । तेनायमिहार्थः । त्रिभ्यः पुराभवाः स्वयं च त्रयः सती त्रिपुरेति । त्रिमूर्तिसर्गात् पुरा सती तदीयसृष्ट्यादिशक्तिः । समष्टिशक्तिः तच्छक्तीनामाधवस्थायोगिनी स्वयमपि त्र्यंशा भवति । तदुक्तं—यदा त्रियोऽथ गुणयेदित्यादि । त्रयीमयत्वाच्चेति । देवताकर्माद्यभिधायिन ऋग्यजुःसामलक्षणा वेदास्त्रयी । सा च स्वार्थाभिधानक्रियायोगिनी क्रियाशक्त्यात्मिका भवति । पुरैव त्रयीमयी ज्ञेया । शेषं पूर्ववत् । तत्समष्टिशक्त्यावस्थां तदाद्यवस्थासद्भावात् त्र्यंशयोगः । लय इति । भूर्भुवः स्वरिति लोकाः त्रिलोकी । सा च महत्यपि प्रत्येकं देशकालादिपरिच्छिन्नैव । तस्याः प्रलयदशायां पूरयो ज्ञेया । शेषं पूर्ववदेव । प्राक् स्वस्वरूपतया परिपूर्णत्वेनावस्थितस्यार्थस्य देशकालादिविशिष्टतया परिच्छिन्नत्वेन व्यवहार-

योग्यतापादनमेव सर्गः। तदुक्तम्—एष सर्गः समुत्पन्न इत्यादि। तस्य पुनस्तद्वि-पर्ययेण प्रागिव परिपूर्णतापादनमेव संहारः। वक्ष्यति च—एवमुच्चारणात् पूर्वं पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य प्रणवस्येत्यादि। तत्समष्टिशक्तौ तदाद्यवस्थासद्भावात् तस्याः त्र्यंशयोगः तदाद्यवस्थापादनमेव हि त्रयीति भावः। परशक्तिविवक्षायां सच्चिदानन्दरूपत्वम्। तदुक्तम्—स्वसंवेद्यस्वरूपा सेति। स्वापरप्रकृतियोगविवक्षायां गुणसाम्यात्मकत्वम्। तदप्युक्तं—पुरा प्रधानादिति। यद्वा त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति वामा-शक्तिरुक्ता। विश्ववमनयोगात् तस्या विश्वस्रष्ट्रादिसर्गशक्तियोगतः त्र्यंशयोगः। त्रयीमयत्वाच्चेति ज्येष्ठा शक्तिः। सा हि कर्माद्युपचयन्ती विश्वं पुष्णन्ती तदुचित-देवताकर्मादिसर्वमनुष्ठानपर्यन्ततयोपदिशन्ती त्रयीशक्तिर्भवति। सा च पुरुषाणां नियोगकारिणी ज्येष्ठाभिधीयते। लये त्रिलोक्या अपीति रौद्री शक्तिः। विश्व-निरोधयोगात् पूर्ववत् त्र्यंशयोगः। तस्यां समष्टिरम्बिका। सा च वामादित्र्यंश-योगतस्त्रिपुरेति। अथवा त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति त्रिमूर्तिशब्देन वागर्थज्ञानप्रपञ्चानां ग्रहणम्। तेषां परशक्तौ व्याप्ततया स्थितानां मूर्तावस्था हि सा भवति। तत्र वाचः स्वार्थं प्रतिवचनं व्यापारस्तत्र ज्ञानं तद्विमर्शनमयमेव वाक्प्रधानाश्चैते भवन्ति। तेषां सर्गः परशक्तेः परादिक्रमेण व्यक्तारनिरूप्यतयोत्पत्तिः। ततोऽपि पुरा सती ज्ञेया। शेषं प्रागुक्तवत्। वागादिसमष्टिशक्तेश्च तदादिदशायोगितया त्र्यंशयोगः। वाक्प्रधानानामर्थानां प्रभवस्थानत्वादस्या वाग्भवत्वं चार्थादुक्तम्। वाग्भवत्वे चार्थात् स्वयं वाग्रूपत्वं स्वरूपप्रकाशविमर्शस्वभावत्वम्। अतएव चिद्रूपत्वमपि सिद्धं भवति। तदुक्तम्—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण चेति। त्रिपुरायाः परविमर्शशरीरिण्या इति च। त्रयीमयत्वाच्चेति स्वरूपरसविषयानन्दात्मत्रयी पुरे-वानन्दत्रयीमयी ज्ञेया। शेषं प्राग्वत्। सर्वानन्दकरत्वाच्चास्याः कामराजत्व-मप्यर्थादुक्तम्। कामराजत्वे चार्थं स्वयमानन्दत्वं च सिद्धं भवति। विमर्शचिदेव स्वात्मविश्रान्त्यानन्दः सम्पद्यत इति वाग्भवात्परं कामराजोपपत्तिः। लय इति। त्रिलोक्या वागर्थज्ञानप्रपञ्चत्वेऽप्यर्थप्रधानत्वं भेदः। प्रलये त्रिलोक्या अपि पूरणी ज्ञेया। शेषं प्राग्वदेव। तदादिदशायोगतयास्याः त्र्यंशयोगः। स्वयं पूर्णैव सती स्वापत्त्या त्रिलोकीमपि पूर्णां विदध्यादिति तस्याः पूर्णत्वम्। त्रिलोक्या अपीत्युक्त-विधार्थप्रपञ्चनिदानतया शक्तित्वमप्यर्थादुक्तं भवति। विमर्शचिदानन्दता प्राप्तः अतएव तत्रैव पर्यवसितः पूर्णो भवतीति कामराजात्परं शक्त्युपपत्तिः। वागा-नन्दपूर्णतायोगाद्वाग्भवकामराजशक्तियोगाच्च त्रिपुरात्वम्। वागादयः शक्ते रूपाणि। तेषु च विमर्शनस्य शिवस्य चिदानन्दरूपाण्यविशिष्टानि। तेषां स्वैरावस्था या

बाधास्पदत्वाद्रागादिरूपाणां पुरत्वम् त्रिमूर्त्यादीनामाबाधास्पदत्वाद्वाग्भवादीनामपि पुरत्वम्। ननु वाग्भवादीनां प्रत्येकं त्रिपुरात्वमिष्टोक्तमिति। नैष दोषः। शक्तेस्त्रिपुरात्वे तदंशानामपि तथात्वं संभवदुचितमेव हि भवतीति। प्रायोग्रहणेनान्यान्यपि सन्ति त्रिपुराभिधाननिबन्धनानीति सूचितम्।

तदुक्तम्—शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात्।

त्रिलोकजननी चाथ तेन सा त्रिपुरा स्मृता॥ इत्यादि॥ २॥

मूले व्योमेन्दुवक्राधरबिन्दुभिरिति प्रस्तुतमध्यमपञ्चकूटविद्योद्धारः। व्योमेन्दुवक्रयोऽधरबिन्दू चेति समासः। इन्दुः सकारः। एकमिति प्रकरणाद्बीजमिति लभ्यते। एवमन्यदित्यपि। रक्तो हकारः। अच्छः सकारः। क इति स्वरूपग्रहणम्। इन्द्रो लकारः। रमा ईकारः। अन्यदित्यपि बीजम्। द्युशीतकरौ मनुमन्तौ चेति समासः। द्यौरीकारः। शीतकरः सकारः। मनुरौकारः। अमन्तो विसर्जनीयः। बीजैरमीभिरिति कूटस्थतया पृथग्गततया वा योजितैरिति भावः। अत्रैकमन्यदपीत्येवं निर्देशेनैतदपि सूचितम्। यद्यपीह वाग्भवकामराजशाक्तक्रमः परिगृहीतः तथापि नैवं नियम इति तेनैषां बीजानां व्युत्क्रमोपक्रमश्च सिद्धो भवति। तदुक्तम्—आदिमादिमनादिं चेत्यादि। अत्रामन्तेति बिन्दुविसर्गयोर्वा ग्रहणम्। विकल्पाभिप्रायं चैतत्। तेन तृतीयबीजस्तभेदेन बिन्द्वन्तमप्युक्तं भवति। इन्द्राधरबिन्दोरमार्धचन्द्रयोर्मनुममन्तयोश्च पृथक्करणात् शक्तीशारोपिता (पपस्तिः ?) सेयं सङ्केतविद्येत्युच्यते। इह तन्मात्रं परशिवः स एवापरशक्तिप्रहस्तिद्वारा निरूप्यमाणः परशक्तिर्भवति। तदपरशक्तिमात्रं शब्दार्थपरसमष्टिः स एव स्वाधिष्ठानपरशिवशक्तिविमर्शस्वरूपः सकारः। तदुक्तम्—अनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थाविति। स चेयं परशिवशक्तिविमर्शमात्रतयान्तर्मुखोऽपि संस्तदा इ। अनेनैव त्रिमूर्तिसर्गा चेति उक्तविधवाक्प्रपञ्चप्रसवस्थानतया तदुचितयोन्या खेकारपरिग्रहोऽपि सन् वाग्भव एकारो भवति। विमर्शयोगितया च तद्रूपः परशिवः प्रकाशलक्षणोऽपि भवति। स च प्रकाशविमर्शस्य स्वरूपविश्रान्ततयानन्दो भवति। तदीयो विमर्श एवानन्दनम् तदुचिततया सोऽकारो वाङ्मात्ररूपोऽवस्थान्तरं प्राप्नुवन्निकारः। स चैवमन्तर्मुखोऽपि संस्तयीमयत्वाच्चेत्युक्तस्वरूपरसविषयानन्दतया विष्टत्वाच्छक्त्यात्मकत्वाच्च तदुचितमीकारं परिगृह्णन् कामराज ईकारो भवति। स चानन्दरूपः प्रकाशस्तदीयानन्दनरूपविमर्शस्य तत्रैव पर्यवसितत्वात्पूर्णो भवति। तदीयश्च सविमर्श ईकाररूपोऽवस्थान्तरं प्राप्नुवन्नुकारः स चैवमन्तर्मुखोऽपि सन् लये त्रिलोक्या अपीत्युक्तरूपसकलार्थनिदानशक्तिस्वरस्वभावभूतोऽभेदीनतारूपत्वाच्छक्तित्वाच्च तदु-

चितमूकारं तथानुत्तरस्वप्रकाशरूपा + + रोधिकायादितीकारं वाङ्मावरूपं च परिगृह्यत्रीकारः शक्तिर्भवति। सेयं शुद्धा सकलवर्णेषु स्वस्वार्थप्रत्ययपरेषु नित्यत्वादेकद्वित्र्यादिवर्णयोगिनी स्यात्। सर्वन्यासेषु च वर्णपदादिवाचकामाभियान् त्रिरूपो विमर्शव्यापारोऽभिप्रेत एव।

तदुक्तम्—कृतकृत्यस्य जगति सततं रूढसंस्थितिः॥ इति।

वागीश्वर्योनिमयदतयेत्यत्र बालासिद्धिः वाग्भवं बीजमित्युक्तविधे वाग्भवं प्रतीयते। कामराजमुक्तमिति चाजकलाप्रथमावशान्तिभिरिति वक्ष्यमाणं कामबीजमपि प्रतीयते। शाक्तमिति च शक्तिसमूहस्य सकारौकारविसर्गरूपस्य प्रतीतिरिति। यदुक्तं—सकाररूपिणी शक्तिरिति। विसर्गः प्रकृतिर्मतेति च। सेयं कुलसुन्दरीत्युच्यते।

बालायास्त्रिषु बीजेषु विजयोपरि हौ यदि।
जीवविद्या सकारश्चेत्क्लिन्नविद्या ह्यसौ यदि॥
सहौ चेच्छक्तिविद्येया कामाख्या त्रिष्वपि युक्।
मायाद्या मोहनी बाला तत्पश्चा क्षोभणी मता॥
तदन्ता क्लेदनी सैव श्रीकण्ठाद्या महोदया।
शोधनीत्वं प्रतिष्ठाद्या बलिमन्त्वा मोहनी तु चेत्॥
मालिनी पञ्चकूटं चेत् सिद्धा बीजेष्वपि त्रिषु।
शुद्धा त्रिष्वपि बीजेषु निष्कला वाग्भवे तु वाक्॥
सिद्धैर्बीजैर्त्रिरेभ्यो ठकारे त्वंबिका भवेत्।
सिद्धा याष्टककारोर्ध्वं भूमिरेखोनलाम्बरत्॥
त्रिषु बीजेष्वपि स्याचेत् + + + +।
बालेव कामवाक्छक्तिष्वमलानुत्तराक्षणाः॥
प्राक्कान्तियोनिशक्तेभ्यो यदि सम्मलारो भवेत्॥
[अथादर्शपुस्तके श्लोकैकः पतितः]

सरसार्धचन्द्रैरित्यत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—सकाररूपिणीत्यादिना। सो रमतेऽस्मिन्निति सरो हकारः। कथमियता हकारसिद्धिरिति। तत्प्रकारोऽपीहोच्यते। सस्तावच्छक्तिः। तदुक्तम्—स इति प्रकृतिर्मतेति। शक्तिश्च शिवे रमते। हकारश्च शिवः। तदप्युक्तम्—हकारः शिव इत्युक्त इति। तथा च सरो हकारो भवतीत्यर्थः। निष्कीलविद्योद्धारप्रकार इति। कीलमावित्तम्। तदुक्तम्—वाग्भवः सचिरावित्त इति। तद्रहिता निष्कीलविद्या सा च प्रकृतविद्येव। सा च मध्यमपञ्चकूटा मिश्रविद्योच्यते। त्रिंशत्प्रकारापीत्युक्तनयेन सर्वपञ्चकूटा सिद्धा विद्यापि

निष्कीला संभवति। तस्यामुत्पत्तिसिद्धायामपि कीलयोगः अत एव गम्यते। तदुद्धारे तद्विपरीतवर्णयोगे च कृते सैव निष्कीला भवति। यथा वनदुर्गायां वक्ष्यति—वातस्य इत्यचशर्णेत्यादि। अन्वयकीलानां नित्यावदाततया कीलासंभवेऽपि कार्यविशेषापर्यासिर्वर्णविशेषतः स्यात्। तत्र तत्कार्यकरवर्णयोगोऽपि कार्यं एवेति कीलोद्धारोपपत्तिः। इह सरद्वयस्य तदन्वेषोपादानमित्यवबोद्धव्यम्। सरः सर इति रेफान्वितः सन् हकार इति च तदर्थः। तस्य चेकारबिन्दुयोगः। तथा चेयं भुवनेशी भवति। तदवयवेन क्रमेण केवलरेफस्य कीलतयोद्धार इह विवक्षितः। वक्ष्यति च मन्त्राभिधाने—हसकलह्रामित्यादि। यद्वा निष्कीलविद्याग्रहणं ललिताभिप्रायम्। त्रिपुरसुन्दरीविद्यायामिह कीलोद्धारः। ललिताया वाग्भवमात्रमेतदुद्धृतम्। शेषं समानमेवेति।

तदुक्तम्—द्वावन्यौ कामशक्त्याख्यौ वर्णौ निष्कीलकौ मतौ॥ इति। यद्वा कामराजशाक्तयोरपीहोद्धारोऽभिप्रेत एव। रक्ताङ्ककेन्द्रशिखिभिरित्येतदावर्तनीयम्। क्वचिद्रक्ताङ्ककेन्द्रशिखिभिः सक्तो रक्ताङ्ककेन्द्रशिखिभिरिति च योजना। क्वचिदिति चात्रामेव मध्यमबीजाभिप्रायम्। रक्तः सकारः। तेन शक्तिस्तृतीयबीजं लक्ष्यते। शक्तिबीजे यो हकारो रक्ताङ्ककेन्द्रशिखिभिरिति सामान्यविधानप्राप्तः सोऽप्येरक्तो रक्ताङ्कः स के शिरस्युपरि यस्य स रक्ताङ्कः। इन्द्रशिखी चेन्द्रशिखिरक्ताङ्क इन्द्रशिखी येष्विति विशेषणपदस्य समासः। तेनैतदुक्तं भवति। ललितायां शक्तिबीजे नास्त्यादितो हकारः। कामराजबीजे तु स लकारात्पूर्वमधिकृतोऽस्तीति। ततश्च क्रमा ललितेह सिद्धा भवति। तदेतदधस्ताद्गुणितप्रकरणे सूचितम्—शक्तिः कामाग्निनादात्मा गूढमूर्तिः प्रतीयते। इति। किन्तु तत्र सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनिरित्यत्र कामराजबीजोद्धारोऽपि सूचितः। तत्र सकलजगदधीशेति शक्तमुक्तम्। सकारादिवर्णत्रयं भुवनेशी चेति। शाश्वतेति विशेषणयोगे कामराजमप्युक्तम्। सकौ लजगदधीशेति समासः। शाश्वतेत्यावृत्त्या विशेषणद्वयं भवति। शाश्वतं शिवो हकारस्तद्योगादियं शाश्वता भवति। तद्योगश्च सति पृथक्करणात् तदुपरीत्यवसीयते। पुनः शाश्वत + यस्याः सा शाश्वतेति समासनीयम्। अ इति तत्स्थानस्य शिरसो ग्रहणम्। तेनादावपि हकारयोगः सिद्धो भवति। वाग्भवोद्धारे तु शाश्वता विश्वयोनिरेकारो यस्यामिति समासः। तद्योगश्चानेनो + कृति च + कारोपरि भवति। सका ककारसहिता लजगदधीशेति समासः। अत्र कारस्य पृथक्करणात्तदुपरि तद्योगोऽवसीयत इति॥ २॥

मूले वागैश्वर्यातिशयदतयेति त्रिबीजानां वाग्भवादितया प्रसिद्धिस्त्रिविधमन्त्रं चोच्यते। त्रैलोक्यक्षोभणेत्यादिपदमपि हेतुगर्भं विशेषणम्। त्रैलोक्यपदं जगत्-सृष्टीत्यत्रापि सम्बध्यते। क्ष्वेलापहरकवितारकमित्येतदपि हेतुगर्भमेव। क्ष्वेलग्रहणं दुष्प्रतिहरसकलदुरितरोगभयाद्युपलक्षणम्। तथा चात्राप्यतिशय उक्तो भवति। अत्राभिप्रायान्तरमाह—व्यस्तविनियोगोक्तिर्वागैश्वर्येतीति। त्रिपुराबीजानां त्रयाणां व्यस्तानामपि साधनमस्तीत्यध्यनेनोक्तम्। त्रिखविद्यायां बालायां शुद्धा-यामन्या + मपि त्रैपुरविद्यानां वाग्भवबीजं केवलमेव वागैश्वर्यातिशयार्थिभिः साधनीयम्। तासामेव कामराजं विश्वक्षोभणार्थिभिरित्यभिप्रायः। त्रिपुर-सुन्दर्यामपि समानमेतत्। किन्तु कामराजप्रधाना सा भवति। तदुक्तमिदं मध्यमबीजप्रधाना विद्या बोजत्रयेऽपि कामराजसंयोगादिति। तत्र वाग्भवशक्त्यो-रपि जगत्क्षोभणादिसमुच्चयो द्रष्टव्यः। मन्त्रमित्यादिशेषस्याभिप्रायमाह—धर्मेति समस्तविनियोगोक्तिरिति। त्रिपुरसुन्दरी तु + + समस्ता द्विधा भवति। तत्र त्रिबीजोक्ताया भुवनेश्वर्याः सकृदस्य एव योग एकबीजा भवति। तत्र सरमार्धचन्द्रैरिति शक्तबीजनायां सिद्धं भवति। तदुक्तं + + ॥ ४ ॥

मूले नाभेरथाचरणमित्यादिन्यासप्रकरणम्। तत्र यत्सामान्यकर्तव्यं तद्दीपा-पटल उक्तम्—अथ पुनराचम्य गुरुमित्यादि। तत्र लिपिन्यासानन्तरमङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरित्यादिन्यासानन्तरं नाभेरथाचरणमित्यादि सर्वं कार्यम्। पुनरङ्गर्ष्यादि-न्यासः। तदाह—अङ्गषट्कममुना विधायेति। मूले रष्यादिन्यासो नावश्यक इति तदकथनम्। किं पुनस्तदिति सदाशादिनाथेति। त्रिपुराभैरवी सर्वेषां त्रैपुराणां देवता। यद्वा मध्यमपञ्चकूटस्यैव + + बालादीनां तु सा सा देवता ग्राह्या। यथा बालायाः कुलसुन्दरी शवाया अपि सैव। विजयायास्त्रिपुरविजया मोहिन्यास्त्रिपुरमालिनी सिद्धायास्त्रिपुरसिद्धा कामराजनिष्कीलविद्ययोस्त्रिपुर-सुन्दरीत्याद्यूह्यमिति। तथा अक्षादिमन्त्रयोगेऽपि अक्षरूपिणी त्रिपुरभैरवीत्या-द्यूह्यम्। वक्ष्यति च श्रीपटले। वाग्भवकामराजाविति। ह्स्त्रैं बीजम्। [मध्यमन्त्रं या] शक्तिरिति भावः। तत्तन्मन्त्रेषु तत्तद्वाग्भवकामराजयोरेवं भवति। नाभेरथा-चरणमित्यथशब्दो न्यासप्रकरणारम्भार्थः। अभिप्रायान्तरमाह—पीठमूर्तिं न्यासे-त्यादिना। ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय देवतां ध्यात्वेत्यादि सर्वमिह समानम्। तत्र प्रबोधसमये स्वनामसमहावाक्यमूलमन्त्राजपापरमात्ममन्त्रजपवैरात्मानुसन्धानं प्रत्नोत्थानं कार्यम्। पुनः सदिनकर्मसमर्पणविधौ च गुरुसमष्टिमन्त्रेण शिरस्यञ्जलिं कृत्वा अध्यादिन्यासं विधाय देवतां ध्यात्वा मानसपूजां कृत्वा गतदिनकृतकर्म-

समर्पणं कृत्वा योगं विधायोपसंहरेत्। पुनस्तथा शिरस्यञ्जलिं कृत्वा गुरुगणपति-मन्त्रं स्वास्त्रेण तालत्रयादि च कृत्वा प्रणवप्राणायामं सकलन्यासकान्यासं मूलप्राणा-यामं तदङ्गैरुभयाङ्गुष्ठादिकलान्तन्यासं मूलेन देहव्यापकं च कृत्वा मूलं समस्त-व्यस्तसमस्तसमस्तं मूलाधारादिषु न्यस्याङ्गर्ष्यादिन्यासं विधाय मानसपूजापूर्वकं मूलं त्रिवारं परिजप्य प्रागुक्तवैलोम्येन षोडशान्तादिष्वानन्दार्णवादीन् विभा वयेत्। सर्वेश्वरादयः सर्वत्र स्वशक्तिभिर्मूलप्रकृत्युमालक्ष्मीसरस्वतीभिर्युक्ताः स्युरिति विशेषः। मानसपूजां कृत्वा त्रिवारं मूलं परिजप्य तद्दिनकरिष्यमाण-कर्मसमर्पणमपि विधाय योगं विधायाजपापरमात्मप्रणवयोगानपि कृत्वाङ्गर्ष्यादि कुर्यात्। स्नानेऽप्येवं सर्वं योजनीयम्। जपस्थानं कृत्वा लिपिपद्मकर्णिकागत-त्रैपुरमध्ये तज्जीवतज्जीवतयोपविश्य गुरुवन्दनमाचरेत्। तत्र ॐ ह्रीं परमका-शानन्दाद्यघोषगुरुपारम्पर्यक्रमेण स्वगुरुपादाम्बुजं यावत्तावत् प्रणमामीति गुरु-समष्टिमन्त्रेण शिरस्यञ्जलिं कृत्वा ॐ ह्रीं परगुरुपादुकाभ्यो नमः। ॐ ह्रीं परापरगुरुपादुकाभ्यो नमः। ॐ ह्रीं अपरगुरुपादुकाभ्यो नमः। इति त्रिगुरु-मन्त्रैरपि। ॐ ह्रीं परमकाशानन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामीत्यादि वक्ष्यमाण-गुरुव्यष्टिमन्त्रैरपि शिरस्यञ्जलिं विधाय गुं अस्मद्गुरुभ्यो नमः। गं गणपतये नमः। दुं दुर्गायै नमः। सां सरस्वत्यै नमः। क्षं क्षेत्रपालाय नमः इत्यंसोर्वंषेषु। ह्रीं पराशक्त्यै नम इति हृदये च मत्वास्त्रेण कराङ्गुलिशोधनतालत्रयादिकर्म कृत्वा करादिमन्त्रैः पादादिमस्तकान्तं व्यापकं विधाय जीवरत्नां विभाव्य + + प्राणायामं सलिपिन्यासमित्यत्र विहितप्रकारेण वा वक्ष्यमाणवेधकप्राणायामैर्वा भुवनेश्वर्यादिपटलभाविरीत्या वा देहशुद्धिं विधाय नित्यलिपिन्यास + + प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागसकलीकरणान्यपि कुर्यात्। तत्र च मूलमनुसंधेयम्। तदुक्तं—प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोग इत्यादि। ततो मन्त्रोदयमन्त्रप्राणायामा-द्यादिन्यासबीजादिप्रतिपत्तिमन्त्रव्याप्तगुणभ्रमणानि च कृत्वा पीठन्यासमारभेतेति दीक्षापटलेऽतः सिद्धमिति। पीठन्यासादिषु विशेषमभिधत्ते—पीठन्यासमित्या-दिना। यद्दीक्षापटले सकलमाधारशक्तिमूलप्रकृतीत्यादि तत्सर्वमिह प्रसृतम्। तत्रा-मृतार्णवादिविशेषोऽयमभिधीयते। यद्वा सर्वविधानेषु विकल्पाभिप्रायमेतत्। धर्मादिकं वरदान्तमिति धर्मादिचतुष्कं वरदं चेत्यर्थः। पीठमध्ये पादौ वरद इति ज्ञेयम्। अधर्मादिकमित्यवरदान्तमित्यर्थादवसेयम्। पीठमध्यफलकमवरद इति ज्ञेयम्। मूले तु वरदावरदौ नोक्तावितिः पुनरनन्तपद्ममण्डलगुणात्मत्रय-न्यासं कृत्वा नवशक्तीर्न्यसेत्। तदाहेच्छाज्ञानेति। वक्ष्यति च—वामादि-

सन्निधिरहितं परिपूज्य पीठमित्यादि। मूलबीजैरिति यस्या विद्याया मन्त्रोदयादि कृतं तस्या वाग्भवादिबीजैस्त्रिभिरित्यर्थः। तेषां व्युत्क्रमे प्रक्रमे च तदुपपत्त्या न्यासो द्रष्टव्यः। हृदीति। हृदि हि पीठपद्मकर्णिका भवति। तत्र च नवयोनिचक्रं तन्मध्ये च त्रिकोणमित्येवमुक्तम्। त्रिकोणरेखात्रय इति। प्रागादिरेखासु प्रादक्षिण्येनेति भावः। कोणबाह्येष्विति। अग्न्यादिकोणानां बाह्यप्रदेशेष्विति भावः। कोणत्रितय इति। अग्न्यादिकोणप्रदेशेष्वन्तरिति भावः। वामादीनामष्टानामध्ययोगिस्थानपक्षे तु तथा न्यासः स्यात्। पुनश्चतुष्पीठन्यास इति। समस्तयोगाद्योघाणपीठस्य प्राधान्यमवसीयते। इह धर्मादीनां नवयोनीनां चतुष्पीठानां च यद्यप्यन्यथा स्थितिर्भवति किन्तु तेषामेषु स्थानेषु सन्निधानमित्येव न्यासोपपत्तिः। पूजितानां योगो युक्तानां पूजेति विशेषसंभवः। पीठसमष्टिमन्त्रमाह—ऐं परायै इति। एवं पीठन्यास उक्तः। अथान्तरा पादुकान्यासमाह—पादुकाः समेत्यादिना। न्यसेदित्यस्य क्वेत्यपेक्षायां मन्त्राम्नानानन्तरमाह—गिरसीति। संप + ते। अथ मूर्तिन्यासमाह—ऐं क्लीं सौः इति।

तत आवाहनादिकमिति। तदुक्तमावाहनस्थापनेत्यादि। ततः करन्यासाङ्गुलिन्यासाविति। करयोस्तलपृष्ठपार्श्वेषु मूलेन व्यापय्य बीजैस्त्रिभिर्न्यसेदित्यर्थं न्यासं च कुर्यात्। अयं करन्यासः। तत्राङ्गुलिन्यास इति। मध्यमादिकनिष्ठान्तमङ्गुष्ठतर्जनीतलेषु च त्रिबीजानां न्यासः पूर्वं कार्यः। त्रिपुरसुन्दर्यान्तु विशेषः।

> न्यसेद्बीजानि विद्यायाः पञ्च शङ्खतलद्वये।
> पृष्ठयोर्मूलमध्याग्रस्थानेषु तलयोरपि॥ इति।

मध्यबीजस्थहकारेणेति। निष्कीलपञ्चकूटाभिप्रायमेतत्। अन्यत्र तु हकारो गृह्यते। यद्वा सर्वासामपि भुवनेशात्मकतया हकार एव ग्राह्यः। त्रिनपुंसकहीनयुतेनेति ओ ए उ इ अ इत्येषां ग्रहणम्। मन्त्रानन्यप्रतिपत्त्यर्थं पठति ह्रौं ईशानेति। ननु यद्येवं किमेषा लक्षणकथनेनेति चेत्। उच्यते। देहन्यासे मन्त्रनिदर्शनमेतदित्यवगन्तव्यम्। वक्ष्यति च—मूर्धनि ईशानमनोभवाय इत्यादि। पुनः षडङ्गेनेति। तत्प्रकारमपि दर्शयति—स्वात्मबमध्यदीर्घेणेति। मध्यबीजगतैः आ ई इत्यादिदीर्घैः षडङ्गानि। ते दीर्घा वाग्भवान्ताः स्युरित्यर्थः। यद्वक्ष्यति—मूलबीजमध्यबीजदीर्घानन्तरमिति। तेन मद्रायं विकल्प इत्यवगोद्धव्यम्। यथा ह्सकलह्रां ह्सैं हृदयाय नम इत्यादि। गुह्यादिषु स्थानि स्थान्यङ्गानीति ज्ञेयम्। मूलपुटितमातृकां न्यसित्वेति। तदुक्तं—बीजत्रयानुलोमप्रतिलोमसमध्यगतां मातृकामिति। प्रत्येकं बीजैः पुटिता द्विधा यस्मात् च मातृका न्यस्यते। श्रीकण्ठादि

न्यासं कुर्यादिति। यच्छ्रीकण्ठादिन्यासानन्तरमित्युक्तं तदिति भावः। ननु ह्रल्लेखापटले वक्ष्यति—शैवतत्त्वन्यासशक्तिश्रीसन्ततिरित्यादिन्यासबहुधादिन्यास-श्रीकण्ठादिन्यासेति। तत्र सर्वमन्त्रसामान्यतया विवक्षितम्। तेनेह कथं भाव्य-मिति। उच्यते। नेह तदुपेक्ष्यते। किन्तु यदिहावश्यकं तदुच्यत इति। इहै-तदपि गम्यते। शैवतत्त्वादीनां सर्वमन्त्रेष्वपि यावदिच्छान्यास इति। मूले नाभेरयाचरणमिति मूलबीजन्यास उक्तः। बीजैस्त्रिभिर्न्यसत्विति संबध्यते। सव्ये दक्षाङ्घ्रये च हस्ततले त्रितयमपीति संबन्धः। बीजद्वयन्यासोऽयमुक्तः। इतीयं बीजमुभयोर्हस्ततलयोः सह न्यसत्विति योजनीयम्। त्रिखण्डन्यासोऽयमुक्तः।

मूर्धनि गुह्यहृदोरपीति पञ्चावृत्तिन्यासः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाग्भवेन पुनरित्यङ्गन्यास उक्तः। पुनर्वाग्भवेनाङ्गुलिषु न्यसेत्। यथो पुनरुक्तमार्गेण इत्यन्वयः। पुनरिति पृथक् पदम्। तालत्रितयादि कुर्यादिति च शेषः। तदुक्तमधस्तात्—अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरित्यादि। इह यत्प्रागुक्तं हस्त-तले च सव्य इत्यादि यच्चेदमङ्गुलिष्वङ्गन्यासादिकमुक्तं तद्यथोक्तकालं कार्यम्। यद्वा प्रागेवाङ्गुलिन्यासविधाविति ज्ञेयम्। वाग्भवेन पुनरिति प्रथमबीजेनैव षडङ्गमुक्तम्। अभिप्रायान्तरमाह—वाग्भवेन पुनरितीति। पुनर्वाग्भवेनेति संबध्यते। मूलबीजानि त्रिरुक्त्या षड्बीजानि संपादनीयानि। तैरेव षड्भिरङ्गान्येके वदन्ति। मध्यमबीजस्य दीर्घा आ ई इत्यादयः षडुच्यन्ते। तान्येव सुमति-पक्षार्थे पठति—हृत्स्रैमित्यादिना। निष्कीलविद्याविषयेऽयमङ्गपाठः। बालादि-ष्वप्यनेन न्यायेनाङ्गानि कल्प्यानि। पुनरुक्तमार्गेण इत्येकं पदमभिप्रयन् विवृणोति—पुनरुक्तं पुनर्वचनमिति। वाग्भवेन विन्यसेदित्यत्र विशेषणमेतत्। वाग्भवस्य पुनःपुनरावृत्तिरेव षट्खण्डेषु स्यात्। न त्वाकारादि तदुचितदीर्घयोग इति तदाशयः। षडम्बेनेति। विन्यसेदित्यनुमेति भावः। प्रा(षा)णादिन्यासा इति मूर्तिन्यासो गृह्यते। बहुवचनं तु बीजन्यासाद्यभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम्। मूले तद्देवतां विभ्रदधीरिति। स्वक्रमवित् समाहितः मन्त्रस्तन्मन्त्रदेवतां ध्यायेदित्यर्थः।

अभिप्रायान्तरमाह—धीवैशद्यहेतुभूतेत्यादिना। न्यासविशेषणमेतत्। न्यासे हि नानाविधे क्रियमाणे देवतायामास्तिक्यवृद्धौ तदनुसन्धानयोग्यता धियः स्यादिति न्यासानां धीवैशद्यहेतुत्वमुक्तम्। न्यासान्तरोपलक्षणं चैतत्। तेन श्रीकण्ठन्यासानन्तरं कामरत्यादिन्यासः—

कामश्च कामदः कान्तः कान्तिः कामाङ्ग एव च।
कामचारः कामकन्दः कामुकः कामबन्धकः॥

रामणो रामरमणी रतिनाथो रतिप्रियः ।
रात्रिनाथो रमाकान्तो रममाणो निशाचरः ॥
नन्दको नन्दनश्चैव नन्दी नन्दयिता ततः ।
पञ्चबाणो रतिसखः पुष्पधन्वा महाधनुः ॥
भ्रमणो भ्रामणश्चैव भ्रममाणो भ्रमस्तथा ।
भ्रान्तश्च भ्रामकश्चाथ भ्रान्ताचारो भ्रमावहः ॥
मोहनो मोहको मोहो मोही मोहविवर्धनः ।
मन्मथो मदनश्चैव मातङ्गो भृङ्गनायकः ॥
स्याद्गायको गीतिकरो नर्तकः खे(खे)लकस्तथा ।
उन्मत्तो नृत्तजश्चैव विलासो कामवर्धनः ॥
रतिः प्रीतिः कामिनी च मोहिनी कमलप्रिया ।
विलासिनी कल्पलता श्यामवर्णा शुचिस्मिता ॥
विस्मिताविस्मिता चैव लेलिहाना दिगम्बरा ।
वामा कुला परा नित्या कल्याणी मोहनीसमा ॥
सुरोत्तमा सुलावण्या मालिनी कलहप्रिया ।
एकाक्षी चैव जटिलाजटिला नीलिमालिके ॥
शिखा दम्भा रमा पश्चाद्भ्रामिणी चारुलोचना ।
रतिप्रिया पलाशाक्षी रङ्गिणी विकटापि च ॥
महारूपधरा माला ह्लादिनी विश्वतोमुखी ।
नन्दिनी चरमा काली का(क)लकण्ठा च कन्दरा ॥
मेघश्यामा मदोन्मत्ता लिपिवर्णैः सह न्यसेत् ॥ इति ।

गणपतिविधानवद्विग्रेशादिन्यासः । पुनर्ग्रहन्यासः ।

सूर्यः सोमोऽङ्गारकश्च बुधः शुक्रो बृहस्पतिः ।
शनैश्चरश्च राहुश्च केतुश्चैषां तु शक्तयः ॥
रेणुका च सुधा धात्री ज्ञानरूपा यशस्विनी ।
शाङ्करी चैव शक्तिश्च धूम्रा छाया नव क्रमात् ॥
स्वरास्तथा: पञ्च वर्गा यशाणी लक्ष एव च ।
हृदयं शिरोनेत्रद्वये हृदुपरि न्यसेत् ।
ग्रीवानाभिमुखेष्वेव क्रमात्पादद्वयेऽपि च ॥ इति ।

पुनर्नक्षत्रन्यासः । द्विशो वर्णा योज्या एकशाश्लेषग एव ।

भाले नयनयोः कर्णद्वये नासापुटद्वये ।
कण्ठे स्कन्धद्वये पश्चात्क[रयो]र्मणिबन्धयोः ।
स्तनयोर्नाभिकट्यूरुजानुजङ्घापदद्वये ॥ इति ।

ततो योगिनीन्यासः ।

कामरूपं वाराणसी नेपालं पौण्ड्रवर्धनम् ।
चरस्थिरं कान्यकुब्जं पूर्णशैलमथार्बुदम् ॥
आम्रातकेश्वरैकाम्रे त्रिस्रोतं कामकोट्टकम् ।
कैलासं भृगुकेदारं पीठं चन्द्रपुरं पुनः ॥
श्रीपीठमेकवीरं च जालन्धरमथ मालवम् ।
कुलान्तं देवीकोट्टं च गोकर्णं मारुतेश्वरम् ॥
अट्टहासं च विरजं राजगृहं महापथम् ।
कोलागिरिरेलापुरमोंकारं च जयन्तिका ॥
उज्जयिनी चित्राख्या च क्षीरकं हस्तिनापुरम् ।
ओड्डीशपुरं प्रयागं षष्ठीशं मायापुरं तथा ॥
गौरशैलं च मलयं श्रीशैलं मेरुसंज्ञकम् ।
गिरिवरं महेन्द्रं च वामनं हिरण्यपुरं पुनः ।
महालक्ष्मीपुरीयाख्यं छायाच्छत्रमिति क्रमात् ॥ इति ।

ततो नाभेरापादतलमित्युक्तम् । त्रिखण्डन्यासः । स च संहारक्रमेणोक्तः । तत्र मूर्ध्नस्तथा हृदयमित्यादिक्रमेण सर्गः । नाभेरापादं मूर्ध्न आहृदयं हृदयादानाभि च स्थितिरित्यवबोद्धव्यम् । मूलन्यासान्तरमप्याह—तत्रेति । स्थितिन्यासोऽयम् । सर्गसंहारावपीष्यते । ततः शास्तृत्वन्यासः । तदाह—हस्तेमित्यादिना । निष्कीलविद्याविषयमेतत् । गुह्यादिषु तु स्वबीजानि ग्राह्याणि । स्वविलोमेनाप्येषां न्यास इष्यते । पुनरष्टोत्तरशतलिङ्गजपापरमात्मप्रणवन्यासानन्तरमा-ष्टात्मन्यासः । स च त्रिविधः । तदाह—पादजानुगुह्येत्यादिना । नाभिहृत्कण्ठेषु आस्यभ्रूमस्तकेषु च विभागः । मूर्धगुह्यहृत्स्वित्यादिन्यासस्तु मूलोक्त एव । नवात्मन्यासो नवयोनिवदिति । तदुक्तम्—मूलबीजैः श्रोत्रद्वयचिबुकेष्वित्यादि । ततश्चतुर्दशात्मन्यासः । तदुक्तम्—शिरोऽपरभागे दक्षोत्तरब्रह्मरन्ध्रेषु मूलबीजानि व्यस्तानि विन्यसेत् । एवं तेनैव दक्षादिशङ्खद्वयभ्रूमध्येषु नेत्रद्वयघ्राणेषु श्रोत्रद्वयास्येष्वंसद्वयहृत्सु स्तनद्वयनाभिषु पदद्वयाधारेषु जानुद्वयस्वाधिष्ठानेषु कटिद्वयजठरेषु पार्श्वद्वयहृत्सु स्तनद्वयकण्ठेषु अंसद्वयास्येषु श्रोत्रद्वयमस्तकेषु नेत्रद्वय-

भ्रूमध्येषु विन्यसेदिति। पुनः शृङ्खलान्यासः।

केशान्ते चिबुके वक्त्रे वक्त्रे कण्ठे च चैबुके।

चिबुके हृदये कण्ठे कण्ठे नाभौ तथा हृदि॥

हृदि गुह्ये तथा नाभौ नाभौ गुह्ये च मूलके।

मूलबीजत्रयं न्यसेदिति। अमृतेश्वर्यादिन्यासमाह—ह्सौमिति। रत्यादिन्यासमाह—ह्स्रैमिति। मूर्तिन्यासमाह—मूर्तय इति। सुप्रतिपत्त्यर्थं मन्त्रप्रयोगं दर्शयति—ह्स्रौमिति। पुनरङ्गानि विन्यसेत्यावरणभूतान्यभिप्रेतानि। वक्ष्यति च—तैनैव चाङ्गानि विदिग्दिशास्वित्यादि। मूर्तिन्यासवदिति। मूर्धास्यात्येव स्थानानि। सुभगादिन्यास इति। ललाटभ्रूमध्यलम्बिकागलहृदयनाभिलिङ्गमूलमूलाधाराण्यष्टाधाराणि विन्यस्येत्यनेन संबन्धः। बीजपञ्चकं च प्रत्येकं संयोजनीयम्। यथा ऐं क्लीं ब्लूं स्त्रीं सः सुभगायै नम इत्यादि। आवरणान्तरस्थाने केशामध्यनया दिशा न्यासः स्यात्। तदुक्तम्—या + +। मूलाधाराद्यष्टाधारेष्वित्युक्ताधाराणामेव वैलोम्येन ग्रहणम्। भूषणन्यासं विधायेति। यत्तु कुलेखाविधाने वक्ष्यति—त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेत् यथावरणन्यास इति। ततयोभयत्रापि क्रमविकल्पोऽवसीयते। ननु किमिहैव भूषणन्यासोऽभिधीयत इति। उच्यते। इहैव भूषणन्यास आवश्यको मन्त्रान्तरेषु तु प्रकारान्तरेण भूषणन्यासोऽपि स्यादित्येतत्प्रतिपादनार्थमेतत्। विमदधीर्ध्यायेदिति। मूलगतविमदधीपदाभिप्राय इयानुक्त इति भावः। अतएवेत्यर्थं इत्युक्तमिति। भूषणन्यासं दर्शयति–शिरोललाटेत्यादिना। तत्पृष्ठेति। पाणिपृष्ठद्वयमेकमेव गृह्यते। कटकद्वयमप्येकमेव। भूषणन्यासानन्तरमायुधन्यासोऽपि कार्यः। तदुक्तं विधृतजपवटीत्यादि॥ ७॥

मूल आताम्रार्कायुताभामित्यातार्त्तं रक्तम्। शा शब्दो जटापर्यायः। जपवटी माणिक्याक्षमाला दक्षिणोपरिहस्त एतत् पुस्तकं वामोर्ध्वहस्ते। अभीतिरभीष्टं चेतरयोः। वलिलसितविलग्नामिति वलित्रयशोभितमध्यप्रदेशाम्। मत्तकृपङ्कराजन्मुण्डस्रङ्मालिताङ्गीमिति। मुण्डानामेवासृग्रक्तं सान्द्रमसृक् पङ्कः। तेन राजतां मुण्डानां स्रग्भिरलङ्कृतशरीरामिति। यद्वा असृक् कुङ्कुमं तस्य पङ्क इव: तद्वद्राजतां मुण्डानां स्रग्भिरिति। अत्राभिप्रायान्तरमाह—असृक्पङ्केत्यादिना। मुण्डपदेनोत्तमाङ्गं लक्ष्यते। तदाह—उत्तमाङ्गरूपाभिरिति। तेन च सर्वोर्ध्ववर्तिनीनां शक्तीनां ग्रहणम्। तदाह—शक्तिव्यापिनीमनीभिरिति। बिन्द्वायुपमक्षणमेतत्। बिन्द्वादिसमन्यन्तस्य सूक्ष्मतया विवक्षितत्वात्। अतएव निपिपटन उक्तम्—भारतीमिति नादात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितमिति। त्रिधा त्रिभागी

हि वैराजं स्थूलमितरद्वयं त्रयं वा सूक्ष्मं तदुत्तरं परं च रूपं स्यादिति। ननु तर्हि शक्त्यादिग्रहणं किमर्थमिति यावदिच्छं बिन्द्वादीनां संख्यापरिग्रहः शेषाणां च तदन्तर्भाव इति प्रतिवादार्थमेतत्। परापरापरध्यानकथनमेतदिति परं परापरं च ध्यानं समुच्चयेनोक्तमित्यर्थः। परं देवतातत्त्वमुन्मनीशक्तिरेव परं रूपम्। तदुक्तं —तामिति परं चिदात्मकामिति। तदेव त्रिपुरायाः स्वरूपम्। तस्या रूपमिह शरीरं विवक्षितम्। तत्र ब्रह्मरन्ध्रमूर्धादिपादान्तमविच्छिन्नतया वर्तमानाः शक्तिव्यापिनीसमन्यन्तास्तासामाकारश्च कुङ्कुमकान्तीवम इत्येतदिह सिद्धं भवति। तत्र परं रूपं स्थूलरूपवद्ध्यानलेऽतिसूक्ष्मतत्त्वाभं चिन्तनीयम्। शरीरग्रहणादिति। प्रकारान्तरं दर्शयति—पश्यवेति। पश्यन्तीति पश्यन्तीति कदम्बमेतत्। तदा चाकारः स्पष्टेति। परावागकार इष्यते। तदुक्तम्—अनुत्तराकारयुतमस्येति। तस्य सर्वस्तु चिन्मात्रापेक्षया संभवति। तदुक्तम्—वैखरीमध्यमापश्यन्तीपरालक्षणास्तासां शोषिकोत्पनोयशक्तिरिति। पर इति परमात्मेत्यर्थः। परग्रहणमेतदेव चिन्मात्रात्मकं परं रूपमिति प्रतिपादनार्थम्। सान्द्रीभाव इति। चिन्मात्रपरावाक्तदर्पणतविश्वाशवलनतः सान्द्रीभावः स्यादिति भावः। आभास इति। चैतन्याभासाभिप्रायम्। तदुक्तं—मूर्तिर्माया आभासस्तदभिव्यक्तश्चैतन्याभास इति। तेन राजन्तीति तद्योगः। सापि चिन्मयी परिदीप्ता स्यादिति भावः। कुण्डकुण्डलिनीति। कुण्डलसुसमाङ्गरूपत्वात् परापश्यन्त्याकृतिः सा हि शक्तिरध्यात्मवर्तिनी कुण्डलिनी। सा च स्थूलप्रपञ्चचित्स्थानीया भवति। अत्रभित्त्याकारोऽपि सैव भवति। तस्यामिति मूलाधारान्तर्वर्तिन्यामिति भावः। स्वम्बदविच्छिन्नतयेति। समन्यादीनां मध्यजपवेलायामविच्छिन्नतया प्रसरोपरमयोः सद्भावादिति भावः। तदुक्तम्—अव्यक्तं मलपतीत्यादि। शक्तिभेदा इति। सामान्यशक्तिः कुण्डलिनी तस्या विशेषांशा बिन्द्वादिसमन्यन्ताः शक्तय इत्येवमुक्तम्। मुण्डस्रज इति। मुण्डानां स्रजो मुण्डस्रज इति समासः। तैरलङ्कृतशरीरामिति कुण्डलिन्यन्तरितसूक्ष्मतया व्यवस्थितोऽस्मत्यभिप्रायमेतत्। पूर्वस्मिन् विवरणे सूक्ष्मशरीरमत्युन्मनी। तस्याः सम्बसामान्यादयः। इह तु विवरणे सुस्पतेजोरूपोन्मनी। तस्याः समन्तादविच्छेदेन प्रसरोपरमभाजस्तेजोमात्राः समन्यादय इति भेदः।

पुनरपि प्रकारान्तरं दर्शयितुमारभते—यथा स्तुतो यार्थं इति। स्थूलरूपविषयमेव हैतत्। परादिरूपन्तु पदान्तरगम्यमिति भावः। पातामित्यनेनेवेति। एकमेवैतत्परं रूपद्वयपरमित्येवकारेणोक्तम्। पाताक्षाभामकार्युतामां चेत्येवं विवरणोग्रमेतत्। सशार्कायुतामामिति स्थूलविषयम्। निरतिशयरक्ता तदपेक्षयेति न्यूनतया

च रक्ता आभा ज्योतिर्यस्याः सैवमात्मामेत्युक्ता। तत्र निरतिशयरक्तं स्थूलरूपं हृदन्तर्वर्तिज्योतिरूपमनो चिन्मात्रं परं रूपम्। तदुक्तं—तदन्तःस्फुरिते तेजसि बोधमात्ररूप इति। तत्र ईषन्न्यूनस्थूलरूपाभापेक्षया च प्रकर्षाख्यं रक्तं पररूपप्रभास्थानीयं परापरं रूपम्। तदप्युक्तम्—भगवत्यनलात्मके विदध्यादित्यादि। तदेतत् सर्वं भारतीं तामस्विकां तामित्यत्रापि समानमेव ध्यानमित्यवबोद्धव्यम्। निष्कीलपञ्चकूट इति। पञ्चकूटविद्या द्विविधा मध्यमपञ्चकूटं सर्वपञ्चकूटं चेति। तयोर्द्वयोः सहैदं ग्रहणम्। ललिता तु पञ्चकूटग्रहणात्र गृह्यते। सा तु पाशाङ्कुशेक्षुधनुःपुष्पशरधरा भवति। पाशाङ्कुशशूलकपालधरा चेति + इदं ग्रहणम्। ललिता तु पञ्च। सर्वासामपि रूपभेदविकल्पोपलक्षणमेतत्। शुद्धायास्तावत्—

> शुभ्राभस्थां त्रिणेत्रामभयवरकरां कुन्दमन्दारगौरां
> पद्मासीमङ्गदाद्यामतिरुचिरविचि त्राकल्पवस्त्रभूषाम्।
> वन्दे देवीं कुमारीं शशियकलसमोपेतमौलिं वहन्तो-
> मज्ञानोन्नेदिनीं तां प्रवरधनधान्यप्रदां कान्तिदां च॥ इति।

बालायास्तु मूलोक्त एव धवलत्वं विशेषः। यद्वा—

> पीयूषकुम्भवरदाभयपुस्तकोद्यद्दोर्दामयुग्मनयनामनलाम्बुजस्थाम्।
> पञ्चाङ्गरागवसनापघनां नमामि बालेन्दुमौलिमनिशं वचसामधीशाम्॥ इति।

व्यस्तविधाने तु वाग्भवे।

> धवलनलिनराजच्चन्द्रसंस्थां प्रसन्नां धवलवसनभूषामाल्यदेहां त्रिनेत्राम्।
> कमलयुगवराभीत्युल्लसद्दोरुपद्मां कुमुदरमणचूडां भारतीं भावयामि॥ इति।

कामराजे च + + शाक्ते च ब्रह्मादिमन्त्रयोगे तु तत्तदायुधादियोगो विशेषः। मिश्रणयोगे तु ब्रह्मादीनां रक्ताभानां वामाङ्के सरस्वत्याद्याका द्विकरा देवी ध्येया। त्रिपुरसुन्दरीयोगेष्वपि समानमेतत् सर्वमिति॥ ८॥

मूले दीक्षां प्राप्येति पुरश्चरणमुक्तम्। विशिष्टलक्षणगुरु (ञ) इति + + सत्संप्रदायाद्गुरोरिति। द्विविधः त्रैपुरः संप्रदायः साधुरसाधुश्च। तत्र देव्याः स्थितौ प्रेतासनपञ्चबन्धः पूजायामासवादिसंयोगः मध्यां त्रैपुरगायत्रीप्रवृत्तिरिति सर्वमस्ति सोऽसाधुः। श्रुतिस्मृतिविरोधात् प्रत्यवायकरत्वाच्च। यत्र सरस्वत्यादिदेवतान्तरोचितमेव सर्वं स साधुः वैदिकपरिग्रहात्। स संप्रदायो यस्य स सत्संप्रदायो गुरुः। अभिप्रायान्तरमाह—वैदिकाद्वितीयादिना। वेदसंप्रदायेनैव सार्धं प्रवृत्तः संप्रदायोऽयमभिमतः। तद्दर्शयति—परप्रकाशानन्दनाथेत्यादिना। त्वरितादिनित्यास्वप्ययमेव गुरुक्रमः। नित्यानां विद्यानामविशेषात्। यद्वा

यासु प्रागुक्त एव सर्वसामान्यभूतः क्रमो भवति। ननु कथमिह गुरुरष्टमन्त्रः स्यादिति। ॐ ह्रीं परप्रकाशानन्दनाथाद्यशेषगुरुपारम्पर्यक्रमेणेत्येवमूह्यम्। परगुरुश्रीपादुकां पूजयामीत्यादि च प्रतिपत्तव्यमिति। मूले सुनियत इति सकलनियमजातमुक्तम्। अभिप्रायभेदमाह—ब्रह्मचर्यादिमानिति। कामराजबीजादियोगतो मन्त्रमहिम्नैव कामस्योदयसंभवात् तत्परिहाराद्यवश्यविधानार्थमेतदुक्तम्। तत्त्वार्धलक्षावधीति द्वादशलक्षग्रहणम्। अभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वानीति। तत्त्वशब्देन चतुर्विंशतिसंख्याग्रहणम्। तत्त्वार्धलक्षावधीति द्वादशलक्षग्रहणम्। व्यस्तत्वाध[ते]ऽपि समस्तोक्तैव संख्या त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगे तु सर्वेषां द्वादशलक्षमेव स्यादिति ज्ञेयम्। मूले स्वादुत्तैरिति। त्रिमधुराद्रैरित्यर्थः। सम्यक्सुमिह इति जननाद्यभिप्रायम्। अश्वारि करवीरम्। अपिशब्दो विकल्पार्थः। अभिप्रायान्तरमाह—अपिशब्देनेति। भानुसहस्रक्रमयोरिति योजनीयम्। द्वादशलक्षजपापेक्षत्वे तद्भानुसहस्राभिधानमिति भावः। काम्यहोमेष्विति। पुरश्चरणाङ्गहोमे मन्त्रविशेषमित्यस्यानुपयोगादिति भावः। तत्तत्कामनोचितबीजयोग इति। पलाशपुष्पैर्मधुरत्रयाक्तैरित्यादिवक्ष्यमाणहोमविषयमेतत्। तत्र सौभाग्ये + + लक्ष्म्यां श्रीबीजयोग इत्यादि। यद्वा स्वादुत्तैर नवैरितीहोममेव होमद्वयं तत्तत्कामनयापि कार्यम्। तत्र तत्तद्गुणबीजयोगोऽप्यभिमतः। तत्र लक्ष्म्यां श्रीबीजयोगो मृत्युञ्जये तद्योग इत्यादि ॥ ८ ॥

मूले प्राणायामैरित्यन्तर्यागाभिधानम्। शोधितमात्रस्य योनिमुद्रादिबन्धासमर्थत्वाद्यागान्तरमेतदभिधानमिति ज्ञेयम्। प्राणायामैरिति। प्रणवपटलभाविभिरन्यत्र सिद्धैश्च शोषणादिरूपैरित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—वेधकप्राणायामद्यूचनमिति। वर्णवेधः कलावेधो योगिनीवेध इत्येतदपेक्षं मूले बहुवचनम्। वर्णादीनां वेधो नाम शक्तिचिदावेशेन तद्व्याप्तिः। तत्र वर्णभेदमाह—मूलेनेति। प्रागुक्तरीत्या जीवरश्मीं विधायैतदारब्धव्यम्। कुम्भकोऽपि प्रतिलोमवर्णपूर्वकेण मूलेन स्यात्। वर्णाश्च कामवक्तृत्वादिव्याप्तिनः। तेषां स्वव्याप्यार्थैः सह संहारः। पर इति प्रकाशमात्रे शिव इत्यर्थः। कलावेधचिकीर्षया सर्गमाह—पुनरिति। बीजानि तु 'नादकलादिभूता' इत्यश्योक्ताः। भूतस्थानेष्विति शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु। सर्वं सृष्टेति तत्तन्न्यासे तथानुसन्धानमुक्तम्। इदानीं कलावेधमाह—पञ्चीकृतापञ्चीकृतबीजानीति। इतरा यपोरिति। रसतन्मात्राबीजं जान्वादिनाभ्यन्तं विन्यसेत्। रूपतन्मात्राबीजं नाभ्यादिकण्ठान्तं स्पर्शतन्मात्राबीजं कण्ठादिकर्णान्तं शब्दतन्मात्राबीजं कर्णादिमूर्धान्तम्।

प्रतिन्यासं मूलेनैव प्राणायामेन संहारः। परे सर्वं संहरेदित्येतस्मिन्नेव च सर्वं संहार्यमिति। योगिनीवेधचिकीर्षयापि पुनस्तस्मात्तावा पश्चोक्तत्वात्पुनरीत्या सर्वं स्रष्टव्यम्। योगिनीवेधमाह—पूर्वोक्तेति। पूर्वशब्देन 'प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्यत्र भूतयोगो गृह्यते। तत्र चैवमुक्तम्—हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रद्वादशान्तेषु मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितान् पृथिव्यादिकारणान्तान् कुण्डलिनीप्रभावेनैकवर्णां ध्यात्वेति। तेष्वधिष्ठातारो निवृत्त्यादिशक्तयः। तदुक्तम्—भूताभिमानिनीरिति। कारणे तु शक्तिरेवाधिष्ठात्री। तासामेव च योगिनीवेध इति योगिनीपदेन ग्रहणम्। मूलयुक्तैर्लम्बितुर्थ्यै नम इत्यादिमन्त्रैस्तन्न्यासेन तासां तेषु यथोक्तं कल्पनं षडाधारेषु योगी दृढमनुसन्धानम्। मूलयुतैः स्वैर्मन्त्रैः प्राणायामः संहारश्च षोडशान्तस्थिताधोमुखकमलकर्णिकागतेन्दुमण्डलानन्दसंविल्लक्षणरूपे परे शिवतत्त्वे। यदुक्तम्—षकारलक्ष्ये पर इति। प्रागपि समानमेतत्। तत्रतु द्वादशान्त एवैवं कल्पनीयम्। यद्वा पूर्वशब्देन 'त्रिवारमत्रः परिजप्तमेतत्येतदुच्यते। तत्र चैवमुक्तं—मूलाधारस्वाधिष्ठानेषु चतुःषड्दशद्वादशषोडशद्विदलपद्मेषु वर्णानां वादिबादिडादिकादिषादिहादीनां दीपशिखावद्ध्यानमुक्तमिति। योगिनीवेधग्रहणाच्च तत्कर्णिकास्वधिष्ठात्र्यो योगिन्योऽपि भावनीयाः। ताश्च सकलरडहाद्या [योगि]न्यो हसकलरडाद्या [योगि]न्यो वा प्रथिताः। ब्रह्मरन्ध्रे तु प्राग्वदानन्दसंविन्मात्रं कल्पनीयम्। योगिनीनां षट्कोणान्तस्त्रिकोणे स्थितिश्चेत् षट्स्वपि कोणेषु स्वादिवर्णाः षड्दीर्घयुता आवरणशक्तयः स्युः। नवयोनिमध्ययोनौ स्थितिश्चेदौकारबिन्दुयुग्मसंरञ्जिताः स्वादिवर्णा नवस्वपि योनिषु स्युरिति चावगन्तव्यम्। सं कं सं रं डं हं मूलं च न्यस्तानां समानामपि कल्पनं कृत्वा तन्मन्त्रैः प्राणानायच्छन्नानन्दसंविच्छक्तिलक्षणे परशिवे संहरेत्। सं यं गं वं बां सौं सूं सूं सृक्ष्ह् सें सैं सौं सः मूलं याकिन्यै नम इत्येवं मन्त्रप्रयोग इति। डरलकसहाद्या [योगि]न्यो वा योगिन्यः स्युरिति। प्राणायामत्रयमिति वेधकप्राणायामत्रयाभिप्रायम्। प्राणायाममन्त्रैरेवेति। योगिनीवेधप्राणायाममन्त्रैरित्यर्थः। व्युत्क्रमेणेति मन्त्रावयवानामाधाराणां व्युत्क्रमो विवक्षितः। न्यासश्चेहार्थाद्भवति। अयमिह प्रयोगः। मूलं ब्रह्मरन्ध्रे विन्यस्य मूलं हाकिन्यै हां हौं हूं हैं हौं हौं हं हं हं नम इत्याधारान्न्यसेत्। यद्वा मूलं हाकिन्यै नम इति मध्ययोनौ हां हौमित्यादि वर्णांश्च योनिषु हं क्षमिति दलद्वये च न्यसेदित्यादि। यद्वा पुनस्तस्मात्तावत्पश्चोक्तभूतबीजन्यासं मन्त्रविन्यासमपि विदध्यात्। वेधकप्राणायामत्रयमेकमेव वा कार्यम्। तदा तु तत्तन्मन्त्रैश्च सर्वन्यासेन सृष्टिरिति ज्ञेयम्। यद्वा निवृत्त्यादिमन्त्र-

व्यापकेनैव सृष्टिः स्यादिति। मूले निजाधारराजयोनिस्थामिति मूलाधारे नवयोनिमध्ययोनौ स्थितां विभाव्येत्युक्तम्। परादिमन्त्रन्यासमेकाद्यरादिमन्त्रन्यासं च कृत्वा पुनस्तामेव मूलाधारे स्वाकरणां कल्पयित्वा जलादिभिरन्तर्यागः कार्य इति। दिव्यरूपामिति निरतिशयसौन्दर्यादियोग उक्तः। अभिप्रायान्तरमाह—व्याप्य व्याप्य व्यादिप्रभाभिरिति। सर्वमन्त्रेष्वपि समानमेतत्। न चैतत्परापरध्यानम्। अपि तु सकलरूपस्यैव व्याप्तिरित्यवबोद्धव्यम्। प्रभापदर्श चात एवेति। मूले प्रमुदितमनसेति हर्षादियोग उक्तः। जलगन्धादय इहोपचाराः। यद्वावरणन्यासानन्तरमेव परादिन्यासमेकाक्षरादिन्यासं च कृत्वा मूलाधारे विभाव्यासनस्वागताद्युपचारान्दद्यादिति। पुनः प्राग्वदेव ध्यात्वा योनिमुद्रामावध्य जपं कुर्यात्। योनिमुद्रा च द्विविधेत्याह—बाह्येऽभ्यन्तरे चेति। तत्र मूले निजगुदलिङ्गान्तरस्थामित्याभ्यन्तरलक्षणम्।

तदुक्तम्—गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रपञ्चयेत्॥ इति।

बाह्यं च—मध्यमे कुटिलाकारतर्जन्युपरि संस्थिते।

अनामिकामध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके॥

सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः।

एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति सा स्मृता॥ इति।

मोक्षाय जालन्धरखेचरीबन्धार्थं इति। बाह्ये खेचरी।

सव्यं दक्षिणदेशे तु दक्षिणं सव्यदेशतः।

बाहुं कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च॥

कनिष्ठानामिके देवि युक्ता तेन क्रमेण तु।

तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे॥

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपि।

इयं सा खेचरी नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये॥ इति।

आभ्यन्तरे तु—चिबुकं योजयित्वा तु षोडशस्वरमण्डले।

चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात्॥

रसनामन्तरा कृत्वा च[ष्टि]कं धारयेन्मनः।

एषा सा खेचरी ख्याता उन्मनात्वं प्रयच्छति॥ इति।

मानसयोगान्तेऽनुष्टुबादिन्यासं वैखर्यादिन्यासं च कृत्वा हृल्लेखामाविरोध्या योगान् विदधीत। तत्र प्रथमं सौया योगाः स्युः। वक्ष्यति च—अथाऽऽर्चयित्वेत्यादि। सर्वयोगान्तेऽप्ययोगेन जपान्तर्यागं समापयेदिति। इदानीं बहिर्यागं वक्तुमार-

भवे—भूयो द्रव्यैरिति। वक्ष्यमाणप्रकारेणेति नवयोनिविरचनपीठपूर्वादिसमं देवतायागार्थं हि भवतीति तस्यारम्भरूपत्वमुक्तम्॥ १०॥

मूले वामादिशक्तिसहितमिति विशेषणं संपद्यते। तदाह—वामादिशक्तिसाहित्यमिति। पीठमित्यत्र नवयोनिचक्रान्तमेव पीठमभिप्रेतम्। पुनस्तद्गतनवयोनेरप्रथितत्वात्तन्मध्ययोनौ कलशनिधानस्य च वाच्यत्वादत्र प्रकल्प्येत्यादिवचनसम्भव इति। वामाद्या द्वादश शक्तयो वक्ष्यन्ते। तास्वष्टावष्टदलेषु तिस्रो मध्ययोनिकोणेष्वन्त्या मध्यत इति ज्ञेयम्। अभिप्रायान्तरमाह—वामादिशक्तिसाहित्यमिति। तत्प्रकारस्तु प्रागुक्तः—द्वादशशक्तिन्यासं कुर्यादित्यादि। यद्वा वामाद्यष्टौ प्रागाद्यष्टयोनिषु तिस्रो मध्ययोनिकोणेष्वन्त्या मध्यत इति। नवशक्तयस्त्विच्छाद्या मध्ये स्युः। तदुक्तं प्राक्—इच्छाज्ञानाक्रियेत्यादि। ननु पीठं परिपूज्यात्र नवयोनिचक्रं प्रकल्प्येत्येवमभिधानं कथं संभवतीति। नैष दोषः। नवयोनिचक्रान्तमेवैतत् पीठमभिप्रेतम्। तस्य चक्रस्य स्वप्रथितत्वादत्र प्रकल्प्येत्याद्यभिधानं स्यात्। नवयोनिकल्पनानन्तरमेव वामादिकल्पनं चैवमुपपद्यत इति। विधिवदिति वह्नेः पुरहयेत्याद्यभिप्रेतम्। अभिप्रायान्तरमाह—विधिवदित्यादिना। मातृभैरवबीजानामिति ग्लां ग्लामित्यादीनां ग्रहणम्। राशिचक्रविरचनन्तु सामान्यसिद्धमेव। चतुरस्र इति तस्याष्टदिक्षु लेखनमिति। यन्त्रान्तरम्—

> मध्याद्यत्र्यश्रयोनिषु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णांस्त्रिशो
> गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वालिख्य लिप्यावृतम्।
> भूबिम्बद्वितयेन मन्मथयुजा कोणेषु संवेष्टितं
> यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभकं श्रीप्रदम्॥
> युद्धे वादे च जयं कवितामायुर्विद्वद्विमारोग्यम्।
> पुत्रसुहृद्धनवृद्धिं कुर्यादेतद्द्धृतं यन्त्रम्॥ इति।
> कामं षट्कोणमध्ये लिखतु पुनरिमं षट्सु कोणेषु पद्मात्
> पत्रेष्वप्यष्टसंख्येष्वसुमथ परतो व्योमबीजेन बीतम्।
> क्षौणीबिम्बान्तरस्थं भुजदललिखितं रोचनाकुङ्कुमाभ्यां
> प्रोक्तं सौभाग्यसम्पन्निरुपमकविताकीर्तिदं यन्त्रमेतत्॥ इति।
> शक्रा षोडशभिः स्वरैः सुमिलिता तावद्विधा स्यान्मिहत्
> तान्तः शक्त्युदरे बुधो लिखतु तालाद्यां द्वितीये ततः।
> हंसं भूतनिपिर्दग्धाभिमतकार्या[त]स्तृतीये पुनः
> निष्पा येष्टयतु प्रकार इतराभामप्यभाविष्णताम्॥

सा मिश्रा यदि षोडशस्वरयुतं स्यात् तत्स्वरव्यञ्जनं
प्राग्वत् षोडश सान्यय प्रथम आलेख्यः स्वरः पूर्ववत् ।
कृत्वा वृत्तमथाधिकं स्वरपुरोभागे लिखेद्व्यञ्जनं
द्वे चेत्ते दलयोर्द्वयोर्यदि पुनस्त्रीणि त्रिकोणाश्रिषु ॥
चत्वार्यब्धिदलेषु पञ्च शरपत्रेष्वेव षट् चेत्पुनः
षट्कोणेष्वथ सप्त पर्वतदलेष्वष्टावथाष्टाश्रिषु ।
शैषाणामियमेव रीतिरुदिता नाद्यस्वर्णः पुनः
गण्यः स्यादिह भूपुरालि तु बहिः स्वाहा फलौविस्ततः ॥
षोदर्योऽथ शिरोऽक्षिकर्णकरजाः पादान्तराध्युद्भवा
धीकर्मेन्द्रियजाश्च वातजनिताः पित्तोद्भवाः श्लेष्मजाः ।
नाशं यान्त्यथ सन्निपातजनिता रोगाः पिशाचादयो
यन्त्रैः षोडशभिर्धृतैरथ महारोगा अकाले मृतिः ॥ इति ।
यन्त्राणां धारणं वा स्यादग्न्येष्वर्चनमेव वा ।
अभिषेकोऽथ वा तेषां स्थापनं वा विधीयते ॥ इति ॥ ११ ॥

मूले वह्नेरित्यस्यायमाशयः । अष्टदलपद्मकर्णिकायां पूर्वापरं सूत्रमास्फाल्य तत्षोडशधा समं भङ्क्त्वा प्रागारभ्य चतुःसप्तद्वादशभागान्तसीमासु दक्षिणोत्तराणि सूत्राण्यास्फालयेत् । तत्र द्वितीयसूत्राग्रद्वयात् पूर्वापरसूत्रपश्चिमाग्रावधि सूत्रद्वयं तृतीयसूत्राग्रद्वयात् तत्पूर्वाग्रावधि च सूत्रद्वयमास्फालयेत् । तदा पुटितं वह्निपुरद्वितयं संपद्यते । यत्तु प्रथमं सूत्रं तत्पूर्वदिग्गतत्रिकोणमध्यगतमेव भवति । तदाश्वयोनिसंबद्धेत्युक्तम् । पुनस्तदग्रद्वयात् पूर्वापरसूत्रे यत्र तृतीयसूत्रं संलग्नं तदवधि सूत्रद्वयमप्यास्फालयेत् । पूर्वनिष्पन्नदक्षिणोत्तरगतत्रिकोणपुरोभागे पर्वं त्रिकोणद्वयं मध्यभागे पश्चिमाग्रं योन्याकारं नवमं त्रिकोणं च संपद्यते । तद्भिमदपेयसमाश्रिताश्रीत्युक्तम् । मुनिभिः पुरैव विहितमिति वैदिकपरिग्राह्यत्वमुक्तम् । लोकेऽविदुर्लभमिदमिति गोप्यतरत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

मूले वामा ज्येष्ठेति वामादिशक्तयभिधानम् । तासां न्यासस्तु प्रागुक्तः 'द्वादशशक्तिन्यासं कुर्यादित्यादि । यद्वा वामाद्यष्टपगाद्यष्टयोनिषु । त्रि[पथगा]दि तिस्रो मध्ययोनिकोणेषु सर्वानन्दा मध्य इति ॥ १३ ॥

प्राङ्मध्ययोन्योरित्यन्तरा पादुकापूजोक्ता । वाग्भवादिमिति सर्वासां वामादीनामपि च विशेषणम् । तदुक्तम्—ऐं वामायै नम इत्यादि । यद्वा पराभिधानामित्यत्रैवैतत्संबध्यते । तदाह—वाग्भवादित्वमिति । परावरादिपड्क्योरिति

क्रमोऽप्यर्थसिद्ध उक्तः। मूले परावराख्यामपीत्यपिशब्देनाण्डजा[दि] चतुष्टयं वा सूचितम्। तदुक्तमधस्तात्—पादुकासप्तकं न्यसेदित्यादि। चतुष्पीठपूजा च प्रागिष्यते। ततो दीक्षायां योनौ निधायेत्यादि कार्यम्। नित्यपूजायां त्वावाह्य तामित्याद्येव कार्यम्। तत् सर्वं प्रागभिहितम्। त्रिपुरभैरवीमूर्तये नम इत्यादि। कामेश्वर्यादौ रत्यादौ च सति देव्या वामदक्षिणाग्रकोणेष्वन्तर्बाह्य-क्रमेण तदर्चनमिति ज्ञेयम्। तदुक्तं—वामकोणे यजेद्देव्या इत्यादि ॥ १४ ॥

ततोऽङ्गावरणमाह—तेनैव चेति। वाग्भवग्रहणमेतत्। तच्च वाग्भवेन पुन-रङ्गुलिष्वित्युक्तम्। यथोक्तक्रमत इति। तदुक्तम्—हृदयं सशिरस्तथा शिखे-त्यादि। मूलयोग इति षट्स्वप्यङ्गेषु समस्तमूलयोगोऽभिप्रेतः। यत्तु प्रागुक्तं 'मूलबीजमध्यमबीजदीर्घानन्तरमिति। तत्र व्यस्तयोग इति भेदः। तत्त्वत्रयोने-रिति बाणावरणमुक्तम्। अभित इति बहिः परितः प्रागादिदिक्ष्विति यावत्। भगाभगसर्पिणिभगमालिनीरित्येकं समासपदम्। तत्पूर्वं त्वत्रानङ्गकुसुमा अनङ्ग-मेखला अनङ्गमदना चोक्ता। प्रागादि योनिषु चेत्यधः संबध्यते। त्रिपुरा-म्बिकायां त्रिपुरसुन्दर्यां चावरणान्तरौचित्यसंभवे तत्पूजापि कार्या। तत्र त्रिपुरसुन्दर्यामष्टयोनिषु वशिन्याद्यष्टौ स्युरिति ज्ञेयम्। दलेषु मातृगणं सचण्डि-कान्तमसिताङ्गकाद्यैः सहाभियजेदिति संबन्धः। दलेषु ब्रह्माण्यादिचण्डि-कान्ता मातरः। दलाग्रेष्वसिताङ्गभैरवादयः। सह चैषां द्वन्द्वशः पूजा स्यात्। तदुक्तम्—ब्राह्मी चामादिदिक्षोषंयुता इत्यादि। तैरङ्गमायादिभिर्भैरवैश्च सह भगवती-मभियजेदित्यपि योजनीयम्। क्वचिदपि पूजा सामान्यविशेषेति ज्ञेयमिति ॥१५-१८

मूले क्रमाप्त्येति। वक्ष्यतीति शेषः। गुरुसकाशादेव जपपूजादिक्रमस्य प्राप्ति-रभिषेकसमये कार्येति। तदाह गुरोरिति। मूल उक्ततयेति जपार्चाहुतिषु संबध्यते। ततश्चैतदपि लभ्यते। योगेषु फलाभिधानेऽपि नित्यतयापि ते कार्या इति। व्यस्त-साधनेऽपि समानमेतदवबोद्धव्यम् ॥ २० ॥

वाग्भवसाधनक्रममिति जपहोमादिसद्भावात् क्रमग्रहणम्। मूलेऽच्छाभ इति देहनिर्मलतोक्ता। धरणिमयगृह इति गुहापवरकाद्यभिप्रायम्। वाग्भवमिति केवलवाग्भवाभिप्रायम्। यदा तत्प्रधानस्य क्रमस्य ग्रहणम्। तदाह तदादिक-मिति। गुह्यादिसर्वसाधारणमेतत्। केवलवाग्भवजपे तु ध्यानविकल्पः—

नवकुम्भनिभां देवीं मुक्ताजालविभूषणाम्।
मुद्राकपालविद्याक्षमालाराजच्चतुर्भुजाम्॥ इति।

मध्वभ्यञ्जनादिविति तिलककुसुमघुडनादिग्रहणम् ॥ २१ ॥

मूले रक्ताक्तस्य इति कामराजसाधनक्रम उक्तः। भूसद्मनि पूर्ववद्गुरुहादि-ग्रहणम्। रतिपतिमयं बीजं यो जपतीति संबन्धनीयम्। केवलकामराजाभिप्राय-मेतत्। मन्त्रिपदस्याभिप्रायान्तरमाह मन्त्रस्येति। केवलकामराजे ध्यानविकल्पः—

रक्तां सुरतरोर्मूलविलसन्मणिपीठगाम्।

सृणिपाशकपालेक्षुमातुलङ्गधनुष्कराम्॥ इति।

शुद्धकामराजस्य तु प्रतिपत्त्यन्तरम्—

ऊर्ध्वबिन्द्वात्मकं वक्त्रमधोबिन्दुद्वयात्मकम्।

कुचद्वयं च तच्छेषैः शेषाङ्गानि च भावयेत्॥ इति॥ २२

मूले ससुरासुरेत्याद्यपि प्रकृतफलप्रकरणमेव। तदाह—मध्यमबीजस्येति। मूले ससुरासुरादीनां प्रमदा एवमवस्थाः सत्यः तद्दृष्टिपातमपि सक्षमन्तीत्येवं योजनीयम्। मदवेगत इति कामजमदग्रहणम्। प्रथितान्तरित्यप्रान्तर्यांसत्य-सुक्तम्। घनेति भूम्नाभिप्रायम्। घर्मजतोयेति स्वेदजलग्रहणम्। औत्सुक्यभाराद्यः पृथुवेपथुः ततो यः स्वेदस्तेन मिषस्य + + निभृत(हरिण)शावलोचना इति + + ॥ २३॥२४॥२५॥२६॥२७॥

मूले धरापवरक इति शाक्तसाधनक्रम उक्तः। अन्त्यं मनुमिति केवलशाक्तबीज-ग्रहणम्। तत्प्रधानग्रहणं वा। तदाह—अन्त्यबीजादिकमिति। केवलशाक्तजपे ध्यानविकल्पः—अक्षमालासुधा[कुम्भमुद्रा]पुस्तकधारिणीम्।

नवकुन्देन्दुसङ्काशां राजन्मौक्तिकभूषणाम्॥ इति।

सकारयुतं शाक्तं पराभिधीयते। तत्र निष्कामविषये ध्यानभेदः—

अकलङ्कशशाङ्काभां त्र्यक्षां चन्द्रकलावतीम्।

मुद्रापुस्तलसद्बाहां मुक्तामणिविभूषिताम्॥ इति।

मूले वशीति जितेन्द्रियत्वमुक्तम्। विविक्तपदपङ्क्तिर्भारतीत्यन्वयः॥ २८॥

मूले पलाशपुष्पैरिति समस्तस्य प्रयोगप्रकरणारम्भः। अयुतावधिमित्ययुतम्। सौभाग्यलक्ष्म्योर्हेलि मन्दिरपदं संबन्धनीयम्। मन्त्रजापीति मूलमन्त्रं नित्यं जपत एव सर्वत्र प्रयोगाधिकार उक्तः। यद्वा तत्तदुचितप्रतिपत्त्या जपोऽपि कार्यं इति सूचितम्। तदुक्तम्—

पाशाङ्कुशोद्यतकरामरुणां त्रिनेत्रां माणिक्यबद्धहरितैरपि भूषिताङ्गीम्।

मूर्तिं विचिन्त्य विदधीत पुरोक्तमार्गाद्वश्यक्रियानयनसं[वन]नादि मन्त्री॥

मातुलुङ्गनिधिपङ्कजैः शिवां सोमसन्निकरपङ्कजामिह।

संविचिन्त्य खलु पौष्टिकीं क्रियां कुर्वतो भवति भूतिरुत्तमा॥ इति।

अभिप्रायान्तरमाह—स मन्त्रजापीवीति। सर्वदा + जप इति योजनीयम्। सर्वत्रेति। सर्वमन्त्रविधानेष्वपि होमानन्तरमिति भावः ॥ २८ ॥

करञ्ज + अभि वह्नि। बिल्वदलप्रसूनैरिति बिल्वस्य पत्रैः पुष्पैश्चेत्यर्थः ॥३०॥

दलद्दलैरित्येतद्विवृणोति—विकसद्दलैरिति। कुसुमकैरिति संबध्यते ॥ ३१ ॥

अनुलोमविलोमेत्यत्र वाचकमित्युपस्कारः। साध्याद्यग्रहणं कर्मणोऽप्युपलक्षणम्। यथा अनुलोममुक्त्वा देवदत्तं वश्यं कुर्विति पुनः प्रतिलोमं ब्रूयादिति। कर्मसाधकयोरपीत्यत्राभिप्रायान्तरम्। देवदत्तस्य यज्ञदत्तं वश्यं कुर्विति। पटुसंयुतयेति। पटुचन्दनम्। विकल्पोऽत्र विवक्षितः। नरपो राजा। जनता जनसमूहः। कमलाकरो श्रीकरो ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सुधालता अमृता। मन्त्रितम इत्यभिप्रायमाह—अन्यबीजादित्वमिति। व्यस्तैरपि बीजैः स्यात् तत्तदुचितफलकृते होम इत्यप्यनेन गम्यते। यथा पलाशपुष्पैरित्यत्र वाग्भवेनेत्यादि। यदुक्तं—वागैश्वर्यातिशयदत्येत्यादि ॥ ३४ ॥

मूले फुल्लैर्बिल्वप्रसूनैरितीन्दिरायै जुहुतेत्युपरि संबन्धः। त्रिमूर्तीः प्रति वचनमेतत्। + + + सर्पिषा पायसेनेति च बिल्वप्रसूनादिवद्विकल्पः। सर्वत्रायुताधिकमिति संख्या ज्ञेया इति ॥ ३५ ॥

पूर्वसूचितानिति। 'युञ्जीत योगांश्च गुरूपदिष्टानित्यमूनित्यर्थः। मूलाधारादिति समस्तयोग उच्यते। मूलाधाराद्वा + + स्फुरन्तीमित्यन्वयः। मूलाधारादुत्थाय द्वादशान्तस्थसूर्यमण्डलं प्राप्नुवन्तीं स्फुरद्रूपामित्यर्थः। त्रिखिपुरपुटगीतामिति षट्कोणमध्यगतामित्यर्थः। तन्मध्येन्दोरित्यर्कमध्यगतात्सोमादित्यर्थः। वक्ष्यति च—सार्धसोमादिति। स्रवदमृतमुचा धारयेति + + +। मन्त्रमयेति तदा मन्त्रजपोऽपि सूचितः। तत्सङ्ख्या चायुताधिकं तस्यार्धलक्षावधीत्येतदेव वा भवति। सद्यः संपूर्यमाणामिति क्रमेणेति शेषम्। पूर्वं तस्यां प्रभायामाप्लावयं पुनः समस्तसिराभिर्देहपूरणमित्यादिक्रमेणेति भावः। तन्मयत्वेनेति तदमृतमयत्वमुक्तम्। मन्त्रीति समस्तमन्त्रविदित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—त्रिखिपुरपुटेष्वित्यादिना। मन्त्रन्यासमिति चाह मन्त्री ध्यायन्नित्युपरि संबन्धः। नित्यतया योगी यैश्वर्यादिसद्धौचन्याशानन्तरमितान्यासं विधाय योगं कुर्यात्। वैरूप्यादिद्ययार्थतया योगी तु सकलीकरणपूर्वकमिति ज्ञेयम्। अयमिह प्रयोगः। मूलाधारेऽष्टदलं कमलं तत्कर्णिकायां षट्कोणम्। तदन्तस्त्रिकोणं परिचिन्त्य त्रिकोणोदरे शुद्धादीनामन्यतमं मन्त्रं विन्यस्य षट्सु कोणेषु तं मन्त्रं द्विरावृत्या विन्यसेत्। त्रिपुराम्बिकायां तु षट् स्ववर्णा एव विन्यसनीयाः। भूपुरे मध्यबीजयोगमिति

वह्निचतुरस्रसाद्दिक्ष्विति भावः। बीजविशेषयोगं चेति वक्ष्यमाणाः परिवारवर्णा इत्युक्तानां ग्रहणम् + + + वैरूप्यादित्ययार्थवया यन्त्रधारणमप्येवं कर्तव्यमिति चेह विवरणाशयोऽवबोद्धव्यः ॥ २६ ॥

वह्नेर्विम्बेत्यादि व्यस्तयोगाभिधानम्। तदाह—वाग्भवयोगमिति। स्वरगण-समावेष्टितमिति षोडशदलं पद्ममप्यर्थादवगीयते। वह्निबिम्बमप्यर्थाद्दलगतं भवति। स्वीयादिति साधकसंबन्धिन इति भावः। मूलाधारगताया वाग्भव-शक्तेः परावाग्लक्षणायाः पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखर्यापत्तावेवं तस्या निःसृतिरित्य-र्थादवसेयम्। प्रततकिरणप्राहतमिति। प्रततिस्त्रिभुवनव्याप्तिः। तस्या वाग्याः प्रततैः किरणैः समन्तात्परिवृतं वाग्भवाख्यमिति संबन्धः। मन्त्री ध्यायेदित्य-स्याभिप्रायमाह—षट्कोणेष्विति। भूपुरे इत्यादिबीजविशेषयोगः सर्वत्र समान एव। दुःखमाल्या इत्यत्रार्थात् कवितासिद्धै चेति लभ्यते। यन्त्रधारणेऽप्येतत् फलमभिप्रेतम् ॥ २७ ॥

मूले ब्रह्मेति द्वादशदलपद्माभिप्रायम्। तत दलगतं भानुबिम्बम्। योनिरिह न त्रिकोणमात्रम्। तदाह—योनिः षट्कोणमिति। यद्वा षट्कोणं प्रकरणसिद्धम्। तन्मध्यगतं त्रिकोणमिह योनिरुक्ता। तत्र मध्ययोनौ षट्कोणेषु च कामराजं न्यसनीयम्। तदाह—मन्त्र षट्कोणेष्विति। एवकारो यथाश्रुतार्थबाधनार्थः। योनिष्वन्तरालं मध्यमबीजं यत्र तयोरन्तरालं तत्रोदितम्। तथापि क्ष + त्रिषु-ष्वेव उदितमिति योनीनामन्तरालेऽभ्यन्तरभाग उदितमित्येवं योजना। कभा-द्यन्तकैरिति कादिभान्तैरित्यर्थः। कभादि + + + मत्तु सूर्यमण्डलसमर्पणादेव भवति। तदुक्तमधस्तात्—कभाद्या वसुदाः सौरा इति। भूपुरादिसर्वमिहापि समानमेव। यन्त्रधारणमप्येवमभिप्रेतम् ॥ २८ ॥

मूले मूर्ध्नं इति। तत उपरीति भावः। शशधरबिम्बे दशदलपद्मे दलगतं भवति। प्राग्वद्योनिशब्दः। तदाह—योनिः षट्कोणमेवेति। नवयोनिर्वेति। पूर्वेष्वपि समानो यो विकल्पः। स्फुरन्तमिति बीजविशेषणम्। संवीतं व्याप-कार्णैरिति। दलगतैरिति शेषम्। मकारस्थितमिति स्वर्णान्त्यस्य कभादिसमष्टि-भूतस्य सूर्यमण्डलतया शशधरबिम्बास्पदत्वेन चिन्तनमुक्तम्। वक्ष्यति च—धार्क-सोमादिति। सारस्वताच्छामृतजलप्लुतमिति त्रिभुवनस्य तत्प्रवाहेण पूरण-मपीष्यते। तदुक्तम्—सद्यःसंपूर्यमाणा त्रिभुवनमखिलमिति। यन्त्रधारणमप्ये-वमभिप्रेतम्। योगस्तत्तद्बीजजपेन कार्यः। जपसंख्या तु पूर्वोक्तैव। अथ समस्तस्य त्रिस्थानं योगान्तरम्।

मूलाधारस्य मध्याज्ज्वलदनलनिभं वाग्भवं ज्योतिरुद्य-
हृत्पद्मं प्राप्य दीव्यद्द्युमणिनिभमतोऽप्युद्गतं कामराजम् ।
प्राप्तं भ्रूमध्यपद्मोदरममृतकराकारमस्त्रामृताद्भिः
शाक्तं संपूर्णमाशां खलु तनु भुवनं चिन्तयेद्भू + + + ॥

किं च 'त्रिमूर्तिसर्गाच्चेत्यत्रापि प्रतिबीजं योगद्वयं सूचितम् । त्रिमूर्तिसर्गात्पुरा-भवत्वाच्चेति चकारेण त्रिमूर्तिविसर्गात् पश्चाद्भवत्वमप्युक्तम् । सर्गविसर्गौ च प्रतिपत्त्या साक्षाच्च संभवतः । तत्र सर्गप्रतिपत्त्यैहिको योगः । विसर्गप्रतिपत्त्या चामुष्मिकः । तयोः साक्षाद्भावे त्वामुष्मिक एवेति विभागः । त्रिमूर्तिरिह शब्द-प्रधानो वागर्थज्ञानप्रपञ्चः । तदुत्पत्तेरपि पुराभवा शक्तिरिति मूलाधारगताया वाग्भवशक्तेः स्वरूपविमर्शस्थूलीभाववशात् पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखरीरूपेण सकल-वेदागमकाव्यव्यवहारादेः शब्दप्रधानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिपत्तिरभिप्रेता ।

तदुक्तम्— ध्यायेद्वागीश्वरीं पराम् ।
बीजरूपामुल्लसन्तीं ततोऽनङ्गपदावधि ।
ब्रह्मग्रन्थिं विनिर्भिद्य जिह्वाग्रे दीपरूपिणीम् ॥ इति ।

त्रिमूर्तिविसर्गात्पश्चाद्भवामिति शब्दप्रधानस्य प्रपञ्चस्य संहारानन्तरभाविनी शक्ति-रिति । तत्र वाग्भवे व्यञ्जनं शब्दप्रधानं प्रपञ्च ऐकारस्तद्विमर्शः । बिन्दुस्तन्मूलभूतो वि + + ष्टा ततो वाग्भवोच्चारणे वाक्प्रधानस्य जगतो विमर्शे तस्य तत्रान्तर्-संहारः । तदन्ते च तदीयं साक्षिचिद्रूपमवतिष्ठत इति । साक्षात्त्वे तु विशेषः । वेदागमादिप्रसरसमये स्वसाक्षिचिद्रूपतो विमर्शस्थूलीभाववशात् पश्यन्त्यादि-क्रमेण तदभिव्यक्तिः तदवसाने च तद्विपर्ययेण साक्षिचिद्रूपावस्थितिरपि भावनी-येति । तथा च प्राणाग्निहोत्रप्रकरण उक्तम्—सर्वसाक्षित्वेन स्वयमवाच्यम-वाचकं ब्रह्म भूत्वेत्यादि । पुरैव त्रयीमयत्वाच्चेति । चकारेण पश्चादपि त्रयीमय-त्वादित्युक्तम् । पूर्ववच्च सर्वं योजनीयम् । स्वरूपरसविषयानन्दात्मत्रयस्त्रयी तदवस्थातः प्रागपि तत्तद्भावमयी स्वरूपमहानन्दलक्षणेति । त्रयी चेह भोग-प्रधानः प्रपञ्च एव । हृदयगतायाः कामराजशक्तेः स्वरूपानन्दस्थूलीभाववशात् परसूक्ष्मस्थूलक्रमेण सकलविषयरसाद्यानन्दस्य सोपकरणस्य प्रतिपत्तिरियमभि-प्रेता । पश्चादपि त्रयीमयत्वादिति सकलभोगप्रधानप्रपञ्चो व्यञ्जनम् तदुपभोग ईकारः । तदानन्दिता च बिन्दुः ततश्च कामराजोच्चारणे सकलभोग्यप्रपञ्चस्योप-भोगे तस्य तदानन्दितरि संहारः । तदन्ते तदीयमाद्यानन्दरूपमवतिष्ठत इति । साक्षात्त्वे तु विशेषः । विषयोपभोगसमये स्वमाद्यानन्दरूपत उपभोगशक्तिस्थूली-

भाववशात् परसूक्ष्मसूक्ष्मक्रमेण तद्विषयप्रपञ्चाभिव्यक्तिस्तदवसाने तद्विपर्ययेण साध्यानन्दरूपावस्थितिरिति । तथेऽपि त्रिलोक्याः पूरयत्वादित्यपिशब्देन सर्गेऽप्युक्तम् । त्रिलोकी चार्थप्रधानः प्रपञ्चः । तस्य सर्गे पूरणं स्वस्वाकारतयावस्थापनम् । भ्रूमध्यगतायाः तृतीयबीजशक्तेः ज्ञानशक्तिस्थूलीभाववशात् कारणसूक्ष्मक्रमेण स्थूलजगद्रूपतया प्रतिपत्तिरिहोक्ता । तथे त्रिलोक्या अपि पूरयत्वादिति शाक्तबीजे व्यञ्जनसर्गप्रपञ्चः । औकारस्तदुचितं ज्ञानम् । विसर्गो ज्ञाता । तस्य तदुच्चारणे तत्त्वव्याप्तिप्रधानप्रपञ्चतदयच्छेदलक्षणे ज्ञाने तस्य च ज्ञातरि संहारः । तदन्ते शान्तिपूर्णरूपमवतिष्ठत इति । साधान्ते तु विशेषः । तत्तदर्थप्रतीतिसमये साक्षिस्वरूपात् पूर्णादयच्छेदज्ञानशक्तिवशात् कारणसूक्ष्मादिक्रमेण तदर्थप्रत्ययः तदवसाने च तद्विपर्ययेण साक्षिपूर्णरूपावस्थितिरिति ॥ ३९ ॥

पुनर्मध्यप्रधानमिति सङ्कहासमययोगस्योक्तत्वात् पुनःशब्दः । योनेरिति मूलाधारगतनवयोनिग्रहणम् । मध्य इति च शेषः । यद्वा योनेर्वर्त्ततीमित्युपस्कारः । परिभ्रमितकुण्डलिरूपिणीमिति । नवयोनिमध्ययोनिमध्ये परिभ्रमणशीलां कुण्डलिनीरूपामित्यर्थः । तदुक्तं—कुण्डलिनी सदा मूलाधारे विसरतीत्यादि । कुण्डलिप्रइयोवित्यादेव साध्ययोगोऽयमित्यवगमः । रक्तामृतद्रवसुचेति । तेजसा रक्तत्वात् स्वरूपं वर्णं लभ्यते । तदुक्तम्—रक्तवर्णध्यानयुक्तामिति । व्योमस्थलमिति । त्रैलोक्यान्तर्भावाभिप्रायम् । + + तस्मिन्नावेश्येति स्त्रियं पुरुषं वा साध्यमावेश्य मङ्क्षु द्रुतं वशयेत् । तस्मिन् साध्यस्यावेशन + + ॥ ४० ॥

+ कामबीजस्य स्थानमेदेनेति पूर्वं कृतमपि तद्योगस्योक्तत्वादेवमभिधानम् । मूले गुह्यस्थितमिति गुह्यपदेन लिङ्गमुच्यते । तथा च कामपटले—विवस्वाला-मतुमिति । यद्वा गुह्यशब्देन त्रिपुराभूतस्य साधकस्य योनिग्रहणम् ।

तथा चोक्तम्—तथा कामकलारूपां मदनाङ्कुरगोचर इति ।

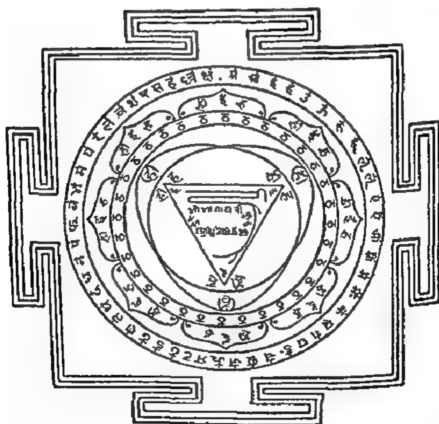
मदनस्य बीजमिति कामराजग्रहणम् । निजतेजसैव व्योमस्थलं सकलमप्यभिपूर्य तस्मिन्नित्येतदिहापि समानम् । तस्मिन्निति + + विदग्धलोक इति + ॥ ४१ ॥

[सकल]योगमिति । निष्कलानां योगानामुक्तत्वादेवमभिधानम् । इतरयोरप्यपीति विकल्पेन सकलदेवताध्यानमुक्तम् । तेनेह सकलयोगोऽपि विकल्पेन निष्कलध्यानमपि सिद्धं भवति । चित्ताम्बुज इति हृदयपद्माभिप्रायम् । तद्गतामिति बीजात्मिकामित्यर्थः । नानारसस्रोतसा निर्यान्तमिति + + + निरस्तसंसृतिमय इति सामान्यफलमुक्तम् । सर्वत्रापि समानमेतदवबोद्धव्यम् । ननु सक्तसया युञ्जीत योगानिति सामदुक्तम् । ततः क इह भेद इति । उच्यते ।

तत्र निष्कामस्यानुष्ठानम् इह तु सकामस्यापि मुमुक्षोरिति। वक्ष्यति च— विद्येशीमित्यादि ॥ ४२ ॥

मूले संक्षेपतो निगदितेत्युपसंहारः। विद्येशीमिति शास्त्रफलेनोपसंहारः। प्रतिभजन्निति भक्तिमान् नियमवानिति चार्थः। तस्यैवंभूतेन्दिरा भवेदिति च योजनीयम्। ततयशःपूरेति व्याप्तयशःसमूह इत्यर्थः। सर्वमुनिभिः संप्रार्थनीयं पदमिति त्रैपुरं चिदानन्दपूर्णस्वरूपमुक्तम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां नवमः पटलः।

श्रीश्रीगणेशाय नमः ।

श्रीश्रीशारदायै नमः ।

शिवपञ्चाक्षरीभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नमः शिवाय इति मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम् ।

त्यागो हि नमसो वाच्य आनन्दः प्रकृतेस्तथा ।
फलं प्रत्ययवाच्यं स्यात् त्याज्यं यत्नफलादिकम् ॥ १
त्यजामीदमिदं सर्वं चतुर्थीमिह सिद्धये । (१म व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

अथवा नमसो वाच्यः प्रणामो दैन्यलक्षणे ॥ २
दैन्यं सेवा तथा भक्तिः सिद्धिः सर्वस्य वस्तुनः ।
नमामि देवदेवेशं सकामोऽकाम एव वा ॥ ३ (२य व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

नञा निषिध्यते भावमिच्छतिर्मदात्मनः ।
मसनं देवदेवेश नेह नानास्ति यत्त्वतः ॥ ४
अथेति गमयेत्यर्थं तस्मात्कुतोऽस्ति निश्चयः ।
प्रणामो देहगेहादेरभिमानस्य नाशनम् ॥ ५
शिवो ब्रह्मादिरूपः स्याच्छक्तिभिस्तिसृभिः सह ।
अथवा तूर्यमेव स्यान्निर्गुणं ब्रह्म तत्परम् ॥ ६
नमसो नमनं शक्तिर्नमनं ध्यानमेव च ।
चतुर्थ्या तादात्म्यसम्बन्धः कथ्यते प्रत्यगात्मनोः ॥ ७
अहं शिवः शिवोऽहं च मन्ये वेदान्तनिष्ठया ।
इत्येवं नम इत्युक्तं वेदैः शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ८
अथवा दास एवाहमहं दास इतीरणम् ।
इत्येव नम इत्युक्तं वेदैः शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ९
अथवेदमिदं सर्वं त्यजामि परमात्मने ।
अर्थं धर्मं च कामं च वाञ्छेय जगदीश्वरम् ॥ १०
एतन्मन्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्वेदवेदान्ततत्परैः ।
निर्णीतं तत्त्वगर्भं यद्विज्ञेयं मुक्तिलब्धये ॥ ११

अथवा भुक्तिलाभाय ध्येयं तत्त्वविवेकतः ।
भिन्नं बुद्ध्वा हृदा देवं सर्वेशं जगद्गुरुम् ॥ १२ (३य व्याख्यानम्)
नमः शिवाय ।
ममेरपि नमः प्रोक्तो जन्तास्याज्जगदीश्वरे ।
तस्माद् दासोऽहमित्येवं मत्वा मां प्रापयात्मनि ॥ १३
अस्मिञ्छिते जगत् सर्वं तन्मयं शब्दगामि यत् ।
तद्वसानाच्छिव इत्युक्तं कारणं ब्रह्मतत्परैः ॥ १४
न मा यस्यास्ति लक्ष्मीश सोऽहं देवो न संशयः ।
तस्मान्मे प्रापयेशैव लक्ष्मीं विद्यां सनातनीम् ॥ १५
यस्मादानन्दरूपस्त्वं देवैर्वेदैर्निगद्यसे ।
तस्मान्मे देहि योगीश भद्रं ज्ञानं सुभावनम् ॥ १६ (४र्थं व्याख्यानम्)
नमः शिवाय ।
यस्मात् त्वं नेति नेतीति नञर्थं भासि वेदजम् ।
तस्मान्नमोऽसि भद्रं मे यतो जातोऽनमो नमः ॥ १७
शिवं शिवमथाप्रातः शिवायेति निगद्यसे ।
शिवाय मे तथा मासत्रा शिवायं कुरु सर्वदा ॥ १८ (५म व्याख्यानम्)
नमः शिवाय ।
शिवां यातो महाभद्र नमोऽहं मायया ध्रुवम् ।
ततो नमाय मह्यं मः शिवायं कुरु सर्वथा ॥ १९ (६ष्ठ व्याख्यानम्)
नमः शिवाय ।
शिव सेवियतो ह्यस्मा शिवायस्त्वं प्रपद्यसे ।
नते माया यतो ह्यस्मा नमो वेदैः प्रपद्यते ॥ २०
नमोऽहं च शिवायोऽहं नमो मह्यं नमो नमः ।
नमो नमाय शुद्धाय महत्त्वाय नमो नमः ॥ २१
नमो नमधनं शम्भो निराकाराय ते नमः ।
निर्गुणं निष्क्रियं शान्तमित्याद्याः श्रुतयो जगुः ॥ २२
नमो ब्रह्म निराकारं शिवायं शिव सर्वदा ।
यतोऽहं च नमो भद्र शिवायोऽहं न संशयः ॥ २३ (७म व्याख्यानम्)

इति पद्मपादाचार्यविरचितं शिवपञ्चाक्षरीभाष्यं सम्पूर्णम् ।

श्लोकानुक्रमणिका

अ

फ

ब

य

ष

स